Мигура І.
Конклюзія на честь І. Мазепи. 1706 р.

Сергій ПАВЛЕНКО

ГЕТЬМАН Іван Мазепа

ПЕРШЕ П'ЯТИРІЧЧЯ ПРАВЛІННЯ

КИЇВ «МИСТЕЦТВО» 2021

УДК

Видання присвячене 30-й річниці Незалежності України, здійснене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.
Видання призначене для безоплатного розповсюдження

У книзі відомого дослідника Гетьманщини Сергія Павленка опрацьовано практично невивчений пласт джерел щодо перших років правління гетьмана Івана Мазепи. Згідно з ними правитель Гетьманщини постає як енергійний державник, який формував довкола себе команду однодумців, жорстко боровся із тими, хто мріяв розбудовувати промосковську Україну. Уже з перших місяців свого правління володар булави пішов на введення в оману царського уряду в поділі фінансів скинутого І. Самойловича та в налагодженні потаємних дипломатичних контактів з Варшавою. Демонструючи-декларуючи на словах вірнопідданість Москві, гетьман зі своїми однодумцями насправді у 1690–1692 рр. намагався порвати з нею, утворити за допомогою Кримського ханства та Речі Посполитої Руське удільне князівство.

Історик піддає гострій критиці проімперські концепції плідної співпраці І. Мазепи з царем Петром І після двірцевого перевороту 1689 р., викриває тенденційні фальсифікації подій, які подаються як повстання проти Батурина.

У книзі на широкій документальній основі показано заходи гетьмана щодо проведення в Гетьманщині референдумів про поліпшення податкових зборів, фінансування війська та державних інституцій. Під патронатом правителя автономії проходила й реформація Київської митрополії, вибори її провідних духовних очільників, кардинально вирішувалася проблема збільшення доходів монастирів.

Книга дає змогу читачу по-новому переосмислити ранній період гетьманування володаря булави, деталізує реалії приходу його до влади на Коломаку, показує рейментаря як талановитого організатора військових дій. Автор детально вивчив контекст доби, що сприяло виявленню нових подробиць заходів І. Мазепи та його спільників, драму й трагедію «самостійників», які не змогли реалізувати свої проєкти через складні реалії буття сусідніх країн.

Автор Сергій Павленко
Головна редакторка Ніна Прибєга

Рецензенти:
Доктор історичних наук Юрій Мицик
Доктор історичних наук Сергій Лепявко

Дизайн та макетування Андрія Прибєги

На обкладинці картина художниці Наталії Павлусенко
«Гетьман Іван Мазепа» (2019 р. Полотно, олія)

ISBN 978-966-577-314-6

ЗМІСТ

ВСТУП

Правлінню Івана Мазепи у перше пятиріччя його гетьманування більшість дослідників не приділяла великої уваги. Загалом на це вплинули авторитетні висновки відомих істориків Миколи Костомарова, Олександра Оглоблина про те, що володар булави дозрів до радикальних дій проти Московії лише наприкінці свого кермаництва. Через це перші роки його правління залишилися малодослідженими, нецікавими для вивчення, оскільки вони не додавали Мазепі якихось нових штрихів до портрета вірного служаки царів. Справді, якщо йти сліпо за посланнями володаря булави до Малоросійського приказу, государям, то таке враження від цих джерел превалюватиме над іншими. Гетьман ніби демонстрував на кожному кроці свою вірнопідданість, проросійськість, лояльність до впливової Москви. Така його легальна лінія поведінки конструювалася реаліями буття Гетьманщини, способом, яким рейментар прийшов до влади.

Наша попередня книга «Іван Мазепа. Догетьманський період» (2020) окреслила чимало нових подробиць, які дають змогу замислитися: все ж таки у 1687 р. булава опинилася не в руках затятого московця, москвофіла, а послідовного борця за інтереси рідної землі. Глибше вивчення контексту 1687–1692 рр. підтвердило наші попередні напрацювання: новий гетьман не сховав десь у потай своєї душі набуті патріотичні погляди, прагнення попередників здобути волю України. Обраний зверхник Гетьманщини розглядався командою змовників як тимчасова фігура, нав'язана російським командуванням. Усупереч інтересам гетьманців фаворит царівни Софії Василь Голіцин втиснув Батурину так звані Московські статті. І. Мазепі доводилося з перших місяців правління долати опір як невдоволених старшин, так і наслідки прийнятих у несприятливих обставинах договірних умов. У своїй кадровій політиці він зробив ставку на однодумців, тих, хто відбув покарання в Сибіру. Зазначимо, що наша рання праця «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники» (2004) стала добрим підмурівком у з'ясуванні питання, хто грав провідну роль у наближеному колі рейментаря, з ким він боровся. На жаль, О. Оглоблин без належного попереднього аналізу та підстав зарахував до опозиціонерів та можливих противників гетьмана стародубського полковника Михайла Миклашевського, миргородського полковника Данила Апостола, генерального обозного Василя Дунін-Борковського[1], генерального суддю Михайла Вуяхевича[2]. Виходило, що І. Мазепу оточували здебільшого противники, діячі, які прагнули посісти його уряд. Така установка проєктувала й відповідні узагальнення: гетьман, щоб утриматися при владі, розраховував лише на свої сили, власну енергійність і покровительство московських правителів. Усілякі антимосковські потаємні спроби приписувалися опозиції, але не керманичу України. Ми не відкидаємо у новому дослідженні питання активності на початку правління І. Мазепи тих, хто бажав його зміщення за будь-яку ціну. Проте навряд чи вони діяли узгоджено, великими групами. Швидше всього, бажали керівних перемін одиниці невдоволених урядами, перерозподілом маєтностей старшин,

пов'язаних між собою родинними зв'язками. Вони, перебуваючи у полках, не мали змоги організувати якийсь загальний виступ-протидію неугодному гетьману. Але останній при найпершій підозрі вживав щодо таких попереджувальні заходи. Тому під гарячу руку обережного та нашорошеного зверхника у перші кільканадцять місяців правління часом потрапляли й зовсім невинні урядовці: достатньо було натяку на їхній зв'язок з явними опонентами. Український володар також звертав увагу на родинні взаємини невдоволених — тому їхні свояки теж опинялися під загрозою зміщення, скинення з уряду.

І. Мазепі докучали не стільки явні противники (Михайло Гадяцький, Юрій Четвертинський), як дрібні донощики, які з тих чи інших причин намагалися очорнити гетьмана. За ними не прослідковується опозиційне угруповання, якась спільна лінія. Це були дії окремих заздрісників, злостивців, ображених втратою урядів, відмовою у вирішенні їхнього майнового питання.

Це відволікало частину енергії та життя керманича на спростування надісланих у Москву наклепницьких чолобитних анонімного характеру. Вони практично не несли для нього жодної загрози, оскільки були бідні на факти. У протидію цій навалі очорнительства гетьман виробив власні правила захисту-протидії донощикам. Вони полягали в інформаційному бомбардуванні Малоросійського приказу різними щотижневими донесеннями, через що дяки-читачі цих повідомлень стали дивитися на всі події в Гетьманщині очима автора цих дописів. Мазепа випереджав донощиків своїми оцінками, трактуваннями — тому їхні запізнілі «викриття» про те, що він, наприклад, мав таємну зустріч з польським агентом, наближеним Яна Собеського полковником Василем Іскрицьким, нічого нового не давали московцям.

Прискіпливе вивчення різнопланових джерел 1687–1692 рр. допомогло уникнути історіографічних стереотипів про найважливіші події тієї доби, звернути увагу на документи, які не бралися до уваги, не були затребувані дослідниками, оскільки вони не підтверджували «головні» версії. Усе це допомогло глибше розібратися у діях опозиціонерів, детальніше з'ясувати їхні біографії, можливості.

Тема двірцевого перевороту у Москві 1689 р. достатньо всебічно вивчена російськими істориками, для яких, щоправда, роль у ньому гетьманців практично залишена поза увагою. Приїзд у ті дні українського посольства на чолі з І. Мазепою у російську столицю, а потім благополучний від'їзд його до Батурина сприяв поширенню версії про порозуміння команди переможців з володарем булави — ставлеником В. Голіцина[3]. Т. Таїрова-Яковлева вважає, що репресії не зачепили гетьмана насамперед через те, що п'ятдесятитисячне козацьке військо, сконцентроване на річці Сож[4], не пішло на допомогу партії Софії, а тому Наришкіни були дуже вдячні лідеру Гетьманщини за таку проявлену переорієнтацію на бік царя Петра[5]. Мовляв, «позиція козацьких військ у перевороті була вирішальною»[6]. Цю тезу про те, «на чий бік стане козацьке військо, що стояло неподалік від кордонів Московської держави»[7], повторила без застережень О. Ковалевська. Далі згадана авторка заявила, що «поява І. Мазепи в ті

драматичні та вирішальні для Петра дні в Троїці мала неабияке значення для зміцнення позицій майбутнього монарха і водночас стала тріумфом політичної гри гетьмана»[8]. Про гетьманський «тріумф»[9] в результаті цієї поїздки писав і Д. Журавльов. Подібне ствердила й Т. Таїрова-Яковлева. На її думку, «наришкінський переворот став для них (Мазепи та Петра І. — *Авт.*) тріумфом, перемогою над ворогами, недоброзичливцями, скептиками»[10]. О. Ковалевська схвалила ці думки, дещо їх перефразувавши[11]: «І. Мазепа вийшов переможцем і над своїми ворогами, і над політичними супротивниками, і над скептиками»[12].

Про «чари» гетьмана, який вразив юного царя своїм красномовством, викликав у нього симпатію, писали М. Костомаров, Ф. Уманець, М. Грушевський, І. Борщак, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Т. Мацьків, О. Субтельний, Д. Журавльов[13]. В. Яценко справедливо зазначив, що «Костомарівська візія подій гетьманського перебування в Москві під час протистояння Петра і царівни Софії, насамперед теза, що йому вдалося сильно сподобатися цареві, на тривалий час вдало прижилася у вітчизняній історіографії, хоча спеціальних досліджень щодо поїздки Мазепи до Москви у 1689 р. історики більше не здійснювали»[14].

Якщо взяти до уваги пересмикування М. Костомаровим факту дачі гетьманом пояснень слідчим у грудні 1689 р. щодо передачі ним коштів В. Голіцину (мовляв, це насправді був донос[15] у критичні дні перевороту на користь Наришкіних!), фантастичне «зібрання» Т. Таїрової-Яковлевої козацького війська на річці Сож, то версія про «початок реалізації їх (Мазепи та Петра І. — *Авт.*) амбітних планів»[16] з кінця 1689 р. виглядає дуже сумнівною, як намагання істориків показати бажане за дійсне. Так, гетьманська делегація на чолі з гетьманом була відправлена з Москви з подарунками, із задоволенням певних прохань Батурина. Тобто цей офіційний візит справді за всіма зовнішніми ознаками не давав жодного натяку на якісь невдоволення нової влади, виявлену неповагу до гетьманців чи їхнього лідера. «5 жовтня Мазепа був уже в Батурині, — підсумувала свої враження Т. Таїрова-Яковлева. — Почався найщасливіший період його життя»[17].

На жаль, фантастичні оповідки про зародження мало не полюбовно-приятельських стосунків між гетьманом та Петром І під час короткої церемоніально-протокольної зустрічі, що начебто переросли у двадцятирічну дружбу[18], завадили навіть авторитетним історикам пошукати відповіді на питання, пов'язані з підсумками поїздки гетьманців у російську столицю. По-перше, якщо юний володар зачарувався так блискучим розумом І. Мазепи («мав неабиякий вплив на молодого царя»[19]), то чому команда Наришкіних, проігнорувавши нечуваний спалах приязні, симпатії государя[20] до васала, послала услід йому команду слідчих, які мали ретельно перевірити, чи правильно він ділив, знаходив майно, кошти І. Самойловича та родини останнього? Ця ревізія[21], результати якої могли бути непередбачувані для володаря булави, бо він приховав багато коштовностей від вивезення в Московію, аж ніяк його не налякала[22]? Не примусила вживати певних таємних заходів для уникнення покарання, якщо ревізори дізнаються більше, ніж треба?

По-друге, чи почувався щасливо і впевнено І. Мазепа, який був одним з активних гравців церковної дискусії, сприяючи утвердженню в Московському патріархаті ідей присудженого 5 жовтня 1689 р. до страти[23] С. Медведєва, противника патріарха Іоакима? Як гетьман почувався, коли у жовтні мав відправити до Москви схвалені раніше українськими ієрархами та ним богословські трактати[24], оголошені за результатами перевороту забороненими, єретичними?

По-третє, з якого дива начальник Малоросійського приказу О. Українцев, який був свідком «любовно-приязної» зустрічі Петра І та І. Мазепи, просить генерального суддю В. Кочубея наглядати за підозрілою поведінкою[25] гетьмана? Отже, на відміну від М. Костомарова та інших, у думного дяка не виникло відчуття, що 10 вересня 1689 р. сталася суперважлива подія, за результатом якої ніби 17-річний государ заприятелював на десятки років з українським володарем. О. Українцев, який тремтів від нових реалій і не знав, як відкараскатися від спільного минулого з В. Голіциним у Посольському

приказі, вирішив поставити під контроль новоспеченого друга царя? Чи не було це проявом його зухвалості або недалекоглядності?

Через помилкові оцінки М. Костомарова про участь І. Мазепи у двірцевому перевороті в подальшому практично ніхто з істориків, окрім М. Устрялова[26], не ревізував критично буття гетьмана відразу після повернення з Москви[27]. Найвідоміший мазепознавець О. Оглоблин взагалі прогорнув ці сторінки історії як малозначимі та несуттєві.

Ще в 1998 р. ми частково звернули увагу на обставини, які давали підстави гетьману, повертаючись з Москви, непокоїтися непередбачуваними діями Наришкіних, вживати заходів для збереження своєї влади[28]. У нинішній студії ми детальніше розглядаємо це питання у кількох розділах (16, 17, 18, 19), подвоюючи попередню аргументацію, відкриваючи для аналізу не враховані попередниками факти.

Лише вивчаючи цей період під таким ракурсом, можна зрозуміти, чому в Польщі з'явився з листами від гетьмана чернець Соломон (С. Ясинський[29]), хто відправив старшого канцеляриста Петра Іваненка (Сулиму) з місією до Криму. Різні фантастичні припущення та версії про них як представників антигетьманських сил, опозиціонерів[30] ми відкидаємо як такі, що не знайшли підтвердження. Навпаки, з'ясовані біографічні подробиці ченця Соломона запевнюють: колишній однополчанин Мазепи з Чигирина, а також довірник архімандрита Никона (гетьман віддав йому на зберігання свою знамениту «Думу») діяв в інтересах Батурина, сприяв гетьману та його однодумцям порвати з Московією.

Побутуючий і до сьогодні вислів «повстання Петрика»[31] є примітивною вульгарно-радянською підтасовкою фактажу 1692–1693 рр., що мала показати протестний потенціал «знедоленого народу»[32] проти «феодальної політики старшин-експлуататорів», які «посилювали соціальний та національний гніт»[33]. Насправді прихід кримської орди з ханським гетьманом в Гетьманщину був військовою акцією[34], народженою не в полках, не серед простолюддя, а в результаті таємних переговорів змовників, які хотіли з допомогою Криму звільнити Україну від московитів. Це не був вибух проти соціальної політики гетьмана. Тому називання закликаних до походу «повстанцями»[35] проти володаря булави не відповідає дійсності[36]. Багато джерел вказують саме на І. Мазепу як головного автора ідеї союзу з Кримським ханством.

Прикро, що період 1692–1693 рр. настільки поверхово вивчений українськими істориками, що з цих причин акції цього часу «мандрують» у раніші часи, ніж вони насправді відбувалися (спроби взяти Сергіївську (???) фортецю[37] «приступом мали місце наприкінці липня 1691 р. (?), під час рейду запорозько-татарського війська Петра Іваненка (Петрика)»[38], «1691(?) Богородицькою фортецею оволоділи повстанці Петрика»[39]).

Так само маловідомі провідним українським історикам перші роки правління І. Мазепи. «Найкрупніший землевласник України, жорстокий кріпосник, якого ненавидів увесь народ, гетьман Мазепа посилював феодально-кріпосницьку експлуатацію селянства, — читаємо про його початки кермування в „Історії Української СРР" 1956 р. — …Незважаючи на вжиті старшинами заходи, виступи козаків і селян продовжувалися в наступні роки. У 1688 р. селяни багатьох монастирських володінь відмовилися виконувати повинності. Великі групи селян йшли на правобережне Придніпров'я і в Запорозьку Січ. Крупні заворушення проходили також у Запорозькій Січі, де біднота нападала на старшинські селітряні майдани і погрожувала винищити всіх панів. У 1690–1691 рр. проходили селянсько-козацькі заворушення в Київському та Ніжинському полках»[40]. Ці старі оцінки-методички без посилань на джерела[41], мандруючи з однієї радянської «історії» в іншу, благополучно перекочували в сучасні історичні праці[42].

До прикладу, доктор історичних наук Н. Яковенко вважає, що початок правління нового гетьмана після скинутого І. Самойловича був сповнений локальних заворушень: «Впродовж 1687–1691 рр. у південних полках чернь палила старшинські маєтки та грабувала худобу, а Мазепа відповідав на це рішучими репресіями»[43]. У період після Коломацької ради справді відбулася низка погромів маєтностей орендарів і скинутих із посад старшин, які уособлювали управлінський режим скинутого

з владарювання І. Самойловича. Проте подібна тенденція не прослідковується в джерелах у наступні роки[44]. Тому приписувати І. Мазепі не властиві йому функції упокорителя Гетьманщини жорсткими заходами — це, скажемо так, шлях до фальсифікації дійсності, тенденційне подання невивченого матеріалу. І. Рибалка, наприклад, так само, не опираючись на джерела, зазначав, що «великих розмірів набрали селянсько-козацькі виступи влітку 1689 р., після другого походу в Крим»[45], а цей висновок історик зробив, бо «унаслідок того невдалого походу «многое тогда от войска московского и козацкого на Голицына и гетмана было роптание и клятва»[46].

Автори багатьох сучасних «Історій України» ніде не згадують про референдуми, що проводилися в Гетьманщині у перше п'ятиріччя правління І. Мазепи з питань податкової реформи, зменшення тягаря повинностей[47]. Зате заяложені радянсько-імперські штампи про одного «із найбільших феодалів в Україні»[48], що «зміцнював кріпосницькі домагання старшини»[49], «реально служив реставрації феодально-кріпосницьких порядків у краї»[50], превалюють[51]. У підручниках й досі йдеться про те, що «соціальна політика гетьмана стала помилкою»[52], відбувалося «посилення всіх форм експлуатації селян, козаків і міщан»[53]. Формулювання 1930–1950-х років подані у модернізованих «об'єктивних» оцінках образу зверхника як людини свого часу («надто далеко відірвався він від життєвих потреб народу і не користувався популярністю в народних масах»[54]). Розділ 27 нашої праці у відповідь на вищезгадані закиди проливає світло як на фінансові проблеми перших років правління І. Мазепи, так і детально висвітлює діяльність його команди у податковій реформації буття Гетьманщини, зменшення фіскального навантаження на найбільш вразливі верстви населення.

Детальніше вивчення подій 1687–1692 рр. дало змогу глибше зрозуміти як фінансові реалії Гетьманщини, так і релігійну ситуацію у Київській митрополії після відторгнення її Московським патріархатом. Конфронтаційні стосунки між київським митрополитом Гедеоном та іншими українськими ієрархами й гетьманом вплинули на прискорене виборювання духовними структурами ставропігій. Ворожі настрої між лідерами цього процесу послабили буття Київської митрополії. Лише після смерті Г. Четвертинського у 1690 р. почався період енергійної співпраці І. Мазепи з церковними діячами України, великий вплив Батурина на кадрову політику в духовній сфері, реальний захист митрополії у складі Московського патріархату, супротив обмежувальним заходам патріарха.

Позитивним моментом нашої праці є розширення джерельної бази щодо місця проведення Коломацької ради, невигідних умов прийняття головного документа козацького зібрання після повернення з Першого Кримського походу, роль опозиційної старшини у кадрових рішеннях, викликаних усуненням І. Самойловича та його прибічників від влади. Зокрема, ми спростовуємо тезу Т. Чухліба[55], що «порадившись із князем В. Голіциним, гетьман одразу ж призначив генеральну старшину»[56], оскільки розподіл посад заколотниками відбувся 24 липня 1687 р., до обрання І. Мазепи керманичем. Досить дивною і бездоказовою є версія Н. Яковенко, яка пояснила голосування за нового правителя тим, що були «обдаровані напередодні старшини»[57]. «Подейкували[58], що рекомендація (В. Голіцина. — *Авт.*) обійшлася новому гетьманові в 10 тис. золотих[59]», — повторила вона при цьому давно заяложений імперський міф[60]. Ігнорування й інших подробиць спричинило до необґрунтованих звинувачень І. Мазепи у пособництві-прислужництві російській владі[61], промосковській політиці[62], орієнтації[63], ігноруванні інтересів України («плата за булаву була не грошима, а... договором»[64]).

У книзі розглядаємо й кілька інших малодосліджених тем, зокрема вплив Гетьманщини на голод 1688 р. у Криму, конфлікт В. Кочубея з гетьманом 1691–1693 рр., релігійну дискусію в Московії за участі українців у 1688–1690 рр.

Джерельною базою нашого дослідження стали матеріали, розшукані нами в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, Чернігівському музеї ім. В. Тарновського, Центральному державному історичниму архіві України (м. Київ). Ми скористалися також повідомленнями літописців[65], щоденниками[66], листами[67] свідків подій, слідчою справою Ф. Шакловитого та його спільників[68], інформаційними базами Російського державного архіву давніх актів[69], напрацюваннями Дмитра Яворницького[70], Дмитра Бантиш–Каменського[71]. Ця робота була б неможливою без глибокого осмислення зібрань опублікованих джерел документів мазепинської доби Івана Бутича[72], В'ячеслава Ринсевича[73], В'ячеслава Станіславського[74], Юрія Мицика та Інни Тарасенко[75]. Протягом тривалого часу і ми видали кілька томів документальних джерел[76], які допогли зорієнтуватися у морі інформації про 1687–1709 рр.

Крім того, до написання цієї роботи були здійснені попередні дослідження окремих тем, зокрема реалій проведення Коломацької ради[77], двірцевого перевороту[78], релігійного протистояння в 1688 р.[79], діяльності ченця Соломона[80] та інших питань.

У нашому проєкті в публікації документів здебільшого збережено літери «ъ», «ы». Водночас вміщуємо і джерела, у первинному виданні яких застосовувалися сучасні спрощені правила, згідно з якими літера «ять» замінена на «і», твердий знак у кінці слів опускається.

Крім цього, свідчення генерала шотландського походження Патріка Гордона, француза Де ля Невіля та інших діячів-іноземців подані у перекладі з російської українською, оскільки їхні записи вражень про Московію, Мазепу велися рідними їм мовами.

Насамкінець автор дякує за надану допомогу в ознайомленні з архівними документами, фотоілюстраціями та за консультації Галині Бафталовській, Любові Кіяшко, Кирилу Кочегарову, Сергію Лаєвському, Оксані Ломако, Юрію Мицику, Дмитру Сєню, Сергію Силку, Олексію Сокирку, В'ячеславу Станіславському й Андрію Шутю, а також за переклади з італійської Світлані Павленко, зі шведської — Марині Траттнер, з французької — Євгену Луняку, Тетяні Пасовій, з польської — Василю Павленку.

Розділ 1
КОЛОМАЦЬКА РАДА

Коломацька рада, призначена на 25 липня 1687 р., мала відбутися за сценарієм, погодженим головними учасниками зміщення гетьмана напередодні, 24 липня. За натяком, зробленим В. Голіциним[81], козаки і старшини мали обрати гетьманом Івана Мазепу. Тоді ж, увечері, погодивши це питання, а також проєкт договору між Гетьманщиною та Московією, старшини розподілили між собою головні урядові посади. Важливо зазначити, що в екстремальних умовах скинення з гетьманства І. Самойловича саме за таким принципом на Коломаку прийшла до влади нова команда. Вибори полковників у полках не проводилися. Козацька рада не висувала й не обговорювала головних урядовців Гетьманщини. Ці старшини «взяли» уряди, бо так розпорядився момент, і їхньою головною заслугою стало те, що вони брали активну участь у перевороті, підтримавши дії московського командування. О. Лазаревський вважав, що «тільки влада Голіцина могла позбавити без суду попередніх полковників, поставивши їм у провину близькість до попереднього гетьмана»[82], а тому «вибори нових осіб на місце знятих також не могли пройти без чиї-небудь особливої вказівки та клопотання»[83]. На думку історика, головним призначенцем цих високопосадовців був фаворит В. Голіцина, бо «уряди вони отримали завдяки цього самого Мазепи»[84]. З частиною вищезгаданих тез О. Лазаревського можна погодитися лише частково: справді, кардинальна зміна головних урядовців сталася на Коломаку 24 липня з волі генералісимуса. Однак навряд чи розподіл старшинських посад відбувався за представленням майбутнього гетьмана. Претендент на булаву, якби він був лідером опозиції, з допомогою заступника-покровителя зміг би заздалегідь подбати про надійне оточення, «своїх полковників»[85]. Проте, як показали пізніші місяці та роки, більшості з них він шукав заміну. Отже, це засвідчує, що змовники-підписанти чолобитної домовлялися про вищі урядові посади, швидше всього, між собою як ті, хто доклав найбільше зусиль щодо повалення І. Самойловича. Кожен дбав про власний інтерес. Мабуть, були дискусії, інтрига. Адже не всім вистачило посад, яких було обмаль. Крім того, ексурядовці прагнули зайняти попередні уряди. На перерозподіл останніх також впливали амбіції, інтереси «правобережних» та «лівобережних» еліт.

В. Голіцин, дозволивши зміщення полкової старшини, практично не знав більшості опозиціонерів-змовників, з якими уперше побачився у ході військової кампанії. Визначити «на око» їхню здатність бути кращими, ніж попередники, а також управляти полками, він не міг.

Головні посади української автономії зрештою уночі після дискусій були розподілені так:

генеральний обозний — Василь Дунін-Борковський[86];
генеральний суддя — Михайло Вуяхевич[87];
генеральний писар — Василь Кочубей;
генеральний осавул — Сербин Войца;
генеральний осавул — Андрій Гамалія;

Самуйлович З. Іван Мазепа та Василь Дунін-Борковський (гравюра «Поклоніння царів Іоана та Петра Олексійовичів, царевича Олексія Петровича новонародженому Христу», фрагмент). 1694 р.

генеральний хорунжий — Василь Забіла;
генеральний бунчужний — Юхим Лизогуб;
чернігівський полковник — Яків Лизогуб;
київський полковник — Костянтин Солонина;
переяславський полковник — Дмитро Райча[88];
лубенський полковник — Григорій Гамалія;
ніжинський полковник — Степан Забіла;
гадяцький полковник — Михайло Борохович;
стародубський полковник — Тимофій Олексієвич[89].

Частина полковницьких урядів на той момент була вакантною, не зайнятою. Сава Прокопович став другим генеральним суддею, як зазначив у своїх нотатках П. Гордон, 26 липня, тобто на другий день після обрання гетьмана з його ж подачі[90]. Ось у цьому випадку ми бачимо, що з якихось причин це призначення було відкладено на деякий час. Можливо, щодо цієї кандидатури 24 липня виникли якісь розбіжності (правдоподібно частина змовників не хотіла бачити у новому гетьманському уряді генерального писаря І. Самойловича як фактичного «третього»[91] за значимістю високопосадовця старої команди).

Державна печатка Гетьманщини 1687–1705 рр.

Зрештою, ця фігура могла розглядатися й козацтвом як неприпустима для висування в уряд Гетьманщини з цих же міркувань. Тому організатори виборів вирішили цього діяча з вищезазначених причин не засвічувати для загалу. Водночас для І. Мазепи С. Прокопович став близькою людиною за роки співпраці у Батурині. Взявши владу у свої руки, володар булави уже на другий день самочинно увів до складу уряду нового члена. Таким чином один із активних учасників змови під час Першого Кримського походу зайняв досить високе становище у батуринській ієрархії високопосадовців. Зауважимо, що І. Мазепа відновив у складі генералітету дві посади генеральних суддів[92], які були в урядах І. Брюховецького[93], Д. Ігнатовича (Многогрішного)[94] та на початку правління І. Самойловича[95] (останній після смерті І. Домонтовича у 1681 р.[96] мав лише тимчасово виконувача його обов'язків).

Легалізувати всі кадрові новопризначення мала 25 липня Коломацька рада, яка б у формі голосування козацького товариства узаконила команду, що прийшла до влади. Незважаючи на

Ірклїівський-Перехрестенко О.
Портрет Василя Голіцина. 1749 р.
Копія твору О. Тарасевича

формальність її проведення (адже старшина досягла консенсусу в задоволенні запитів на уряди), без неї легітимність гетьманських інституцій вважалася б сумнівною та спірною. Хоча роль Москви та царів у цих питаннях у більшості випадків була визначальною під час козацьких рад на Лівобережжі, усе ж «призначені зверху гетьмани» затверджувалися голосами гетьманців.

Разом з тим кулуарне зібрання старшин різного рівня, в основному задоволене нічним перерозподілом впливових урядів на свою користь, повністю не могло гарантувати голоси козацького товариства на раді. Симпатії полчан важко було спрогнозувати. У цьому зв'язку видається правдоподібним, що вночі та вранці новопризначенці доклали немало агітаційних зусиль, аби переконати виборців, щоб ті одностайно голосували за Івана Мазепу. В інакшому разі полкові заворушення з побиттям старшин, що мали місце відразу після усунення від влади І. Самойловича, продовжилися б на невизначений час, і їх довелося б приборкувати московським стрільцям.

Зрозуміло, що серед коломацького товариства були й інші гідні претенденти на гетьманську булаву. Але якщо б усупереч підказці В. Голіцина козаки-виборці висунули на противагу І. Мазепі іншу кандидатуру, то чи визнали б у Москві результати цих виборів? Учасники зміщення І. Самойловича добре розуміли, що вони усі є заручниками генералісимуса: будь-який спротив його волі міг зруйнувати досягнуті домовленості. Зрештою причина для цього була вагома: на Коломаку зібралася лише частина козацького війська (Лубенський, Гадяцький, Стародубський, Київський, Полтавський полки). Інші п'ять городових та шість охотницьких полків були за сотні кілометрів від основного табору.

Таким чином старшина не мала інтересу все проводити «по справедливості», відкладати важливий захід на пізніші часи, коли війська повернуться додому і пришлють на раду у Батурин своїх

Карта-схема із зображенням відстані від Буцького броду до Полтави (42 км) та місцем ночівлі 20–21 липня 1687 р. (35 км до полкового міста) авангарду прибулих військ на лівому березі річки Коломак

Карта-схема із зображенням розташування Буцького броду

представників-виборців. Адже в такому разі врахування волі більшості навряд чи б забезпечило їй безперешкодне зайняття здобутих на Коломаку урядів.

Вибори нового гетьмана запланували на 25 липня на місцевості поблизу броду[97] Буцького[98] річки Коломак (недалеко від межі Гетьманщини та слобідських полків, орієнтовно між нинішніми населеними пунктами Новофедорівкою та Чутове[99]). Зазначимо, що табори московського та козацького військ розтягнулися на кільканадцять кілометрів уздовж водного русла, яке давало воду коням, волам та військовикам. Поряд, уздовж річки, стояв ліс, багатий на сухостій, гілки, придатні для розведення вогнищ, щоб приготувати гарячу їжу. На лугах росло вдосталь трави. Таке багатотисячне угруповання (мінімально в 50–70 тисяч чоловік) не могло концентруватися на невеличкій території, на одному з лугів, бо кожен полк повинен був мати простір для самозабезпечення. У цьому зв'язку твердження про те, що Коломацька рада відбулася у Чутовому чи Коломаку[100], не зовсім коректні. Першого населеного пункту в той час ще не існувало, а інший вважався невеличким прикордонним форпостом Охтирського полку (в ньому переважали переселенці з Правобережжя України, однак населений пункт не підлягав юрисдикції Гетьманщини[101]; у зв'язку з Першим Кримським походом 30 березня 1687 р. наказано було «учинить от Москвы до Ахтырска и до Коломака почту в 17 местах. А поставить на станех конюшенного чину да стрельцов по четыре человека, для гоньбы дать им по две лошади человеку»[102]). І. Мазепа свої перші універсали як гетьман підписував однозначно: «З табору над Коломаком, июля 25»[103], «дан в таборѣ над Коломаком, июля 27»[104]. Отже, це вказує на те, що поряд не існувало населеного пункту, а головним орієнтиром вважалася річка. С. Величко зробив уточнення про загальне місце перебування козацьких і московських військ: «де брід Буцького»[105]. Зазначимо, що останній був орієнтиром для збирання городових полків і в пізніші роки. Так, у 1723 р. наказному лубенському полковнику наказувалося «в означенній поход до Буцкого Броду... слѣдовати припадает»[106], «старшина енералная, панове асаул и бунчучній войсковии енералнии, виступили в поход и завзяли тракт до Буцкого Броду»[107], «к Буцкому Броду в обоз, где рейменту гетманского полки стоять»[108]. Тут 26 серпня 1723 року були обговорені старшиною та підписані нею тексти двох Коломацьких чолобитних[109]. Не викликає сумніву, що це місце у ті часи було загальновідомим як пункт збирання військ для проведення південних походів: у 1696 р. «гетман Іван Мазепа стоял на Коломаку з боярином Шереметом»[110], у 1697 р. «сам гетман Мазепа, скупивши усі полки, ишол на Україну на Коломак, и там свокупившися з боярином Долгоруким, ишли на Самар»[111].

Брід Буцького отримав свою назву від полтавських старшин Буцьких. Спочатку землі та ліси довкола нього на великій площі (територія її охоплювала простір між сучасними селами Водяне [Штурмова долина], Лисича, Щасливе, Черняківка, Верхні Рівні. — *Авт.*) зайняв полтавський полковий суддя Петро Буцький[112], а потім їх отримали у спадщину його сини Григорій та Матвій[113]. В останніх частину ґрунтів викупив Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і заснував тут у першій чверті XVIII ст. слобідку Рівні Коломацькі[114]. У 1739 р. Буцькі продали усі свої інші землі на Чутівщині Кочубеям[115] (ті активно скуповували володіння у Полтавському полку[116]). З межового опису купчого документа отримуємо додаткові відомості про Буцький брід. Учасники встановлення меж зафіксували, що він був розташований поблизу Лисячої долини, у верхів'ях Чутової долини.

«Которіе Лисичіе сѣнокосніе рукави висшеписанним Буцким надлежат, — зазначали межувальники, — а степ сколко его есть взявши з висшой голови от Долины Чутовой на низ по шлях чрез Коломак на Брод Буцких у Орчик уз могилы ж другіе розробленіе в межу Івана Буцкого идучіи по полам з висше реченними Буцкими, которого степу за краткостію времены як имѣется разстояніем не мѣрыли, а шириною от висшеписанной розробленой могилы не оподаль Долины Лисичой до другой розробленой же могилы при шляху Орчиковском имѣется вшир мѣрою една верста три ста сажней от могилы до броду три версти, от броду чрез луг и луки у межу Івана Буцкого з лѣвой сторони до дорогы будучіе, по сей уже сторони Коломака лежачой една верста сто сажней где копцями ново от лугу до гори и далей викопанними означено от дороги тоей на гору понад Долиною Ровенскою до Могил Майданних една верста сто сажней, а от Могил Майданних чрез степ [: где на правой сторонѣ зін бы в полтори версти внутрь сего купленного грунта имѣется сам собою лѣс Кругликом зовемій :] на могилки неболшіе до шляху з Ровень чрез Штурмовую лежачого три двести и двадцят сажней, а шляхом и направо з шляху...»[117] Орчицький шлях йшов до гирла невеличкої річки Чутовки, не перетинаючи її.

Важливим джерелом із визначення місця Коломацької ради є щоденник П. Гордона, який у своїх нотатках записував пройдені відстані у милях та возових верстах[118] (проаналізувавши їхні співвідношення, ми дійшли до висновку, що генерал вимірював шляхи польськими милями (1 миля = 8534 м[119]). Він зазначив, що військо, дійшовши до лівого берега річки Коломак, стало на нічліг за 4 милі (35 км) від Полтави[120]. Зрозуміло, що це була не точна цифра, можливо, приблизна. Проте якби полки зайшли у прикордонне поселення Коломак (тоді в ньому налічувалося за даними С. Величка «усіляких чинів усього двісті чоловік»[121]; за джерелом 1686 р. — 230 осіб чоловічої статі козацького стану[122]), що ще далі Чутового, то ця похибка була б дуже значною — мінімум в 2 милі (15–20 км[123]).

Заувага П. Гордона про зупинку за 4 милі від Полтави дає підставу зробити висновок, що велике угруповання військ, піднявшись верхів'ям русла річки Орчик, далі йшло Орчицьким шляхом уверх до річки Коломак. Літописець С. Величко, до речі, згадує цю дорогу в нотатках за 1693 р.: тоді кримські ординці «повернули... від Полтави до Сторожевої могили, а від Сторожевої через Орчик, Берестову та Оріль назад до Криму»[124].

Другого дня козаки та стрільці переправилися на правий берег і розбили декілька вагенбургів: ліворуч зупинилися гетьманці («Це в 3 верстах[125] від нашого попереднього табору»[126]). Якщо при цьому взяти нову відстань до Полтави (35 км + 7 км[127]), то вийде 42 км. Напряму це і є відстань від окраїн колишнього полкового міста до лугу (між нинішнім селом Стінкою та Чутовим). У тодішніх реаліях поселення-острог Коломак стояло на правому березі річки. Отже, до нього ще треба було прямувати кілометрів 20[128].

Мікротопонім Буцьківське (Боцьківське) зафіксований сучасними дослідниками на лівому березі Коломака на дальній околиці Чутового (виїзд у бік Полтави[129], за спорудами колишнього відгодівельного радгоспу[130]). «Брід Буцького — досить мілке (по кісточки людині), особливо у кінці липня, місце на річці Коломаку, — засвідчила директор Чутівського районного краєзнавчого музею Г. Бафталовська. — Протяжність броду по течії близько 25 метрів. За останні 10 років він заріс очеретом»[131].

Місцевий співробітник Чутівського краєзнавчого музею А. Шуть локалізував колишній хутір Буцьків у районі споруд лікарні. О. Шинкаренко визначив брід Буцького у селищі Коломаці, в районі «сучасного цукрового заводу», оскільки «в цьому місці татари завжди переходили річку Коломак»[132]. Однак це припущення не підтверджене дослідженнями мікротопонімів населеного пункту та округи[133]. Ще С. Величко, публікуючи підсумки розмежування кордону між полтавськими та коломацькими жителями (водночас між Гетьманщиною та Московією), зауважував біля Коломака у 1680 р. Страшний Брід, Гришкову долину, Коломацький ліс[134].

Місце проведення ради біля козачого табору на рівному місці напередодні вранці щільно, у глибину по 6 чоловік, оточили російські вояки[135] («полки ... Новгородцкого розряду боярина і воеводы Алексея Семеновича Шеина с товарыщи, Резанског(о) розряду боярина і воеводы кн(я)зя Володимера Дмитреевича Долгоруково с товарыщи»[136]). Віддалік стояла у готовності московська кавалерія[137].

Гетьманська булава та пернач. XVII ст.

У центрі виборного майдану облаштували церковний намет[138]. О 10 годині до цього місця прибули бояри Олексій Шеїн, Володимир Долгоруков, Костянтин Щербатов, окольничий Данило Борятинський, ближній окольничий Венедикт Змєєв, думний дворянин Іван Леонтієв, думний генерал Аггей Шепелєв, стольник та воєвода Борис Мещерський, думний дяк Омелян Українцев[139], а також «ближний боярин и болшого полку дворовой воевода, и царственнія болшія печати и государственних великих посолских дѣл оберегатель и намѣстник новагородский князь»[140] Василь Голіцин. На невеличкому столі, вкритому дорогим килимом, перед ними були викладені символи гетьманської влади[141]. Очевидно, до виборів гетьмана була допущена старшина та значні товариші, уповноважені авторитетні вояки від сотень[142]. П. Гордон у щоденнику повідомляв, що козаки, «800 на конях і 1200 піших», які протягом години стояли в полі, були запрошені у коло біля намету[143]. Найповажніші з них разом з російським командуванням зайшли із клейнодами до похідної церкви і чверть години молилися. Повернувшись на майдан, старшини повернули атрибути влади на стіл.

«Тоді генералісимус, — писав свідок події П. Гордон, — ставши на лавку, оголосив козакам, що царі дарували їм вільне право, згідно з давнім звичаєм, обрати собі гетьмана, і кожний з них повинен мати на виборах вільний голос; через це він просить їх оголосити свою волю. Спершу було недовге мовчання, потім хтось поблизу назвав ім'я Мазепи, що було підхоплено й понеслося далі, так що ніби всі кричали „Мазепу в гетьмани!". Деякі призивали за Борковського, але їх скоро заглушили. Крики повторилися, і на питання генералісимуса головним козакам, кого вони бажають собі гетьманом, була одностайна відповідь: „Мазепу!" Тоді думний дяк, або канцлер, стоячи на лавці, зачитав гучним голосом присягу, яку їм треба було прийняти; також була пред'явлена книга зі статтями, що вони обіцяли підписати, як і гетьман, — прийняти присягу; до її його привели звичним порядком, і він повторяв за канцлером. Потім піднесли книгу зі статтями, котру гетьман і всі присутні вожді підписали»[144].

В італійських джерелах[145] згадується ще один з претендентів на булаву — полтавський обозний Прокіп Левенець[146], який очолював Полтавський полк у 1674–1675, 1677–1678 рр.[147] Шведський торговий представник і резидент Кристоф Кох (Кохен)[148] у своєму повідомленні в Стокгольм серед головних - кандидатів на гетьманську посаду назвав поряд з Мазепою Дмитрашка Райчу[149], однак, схоже, він сплутав інформацію довірених йому інформаторів про головних учасників змови з відомостями про тих, хто реально мав можливість завоювати прихильність козаків. Не підтверджена джерелами і версія В. Веліканова про В. Кочубея як претендента на уряд гетьмана[150].

Невідомий художник. Генеральний обозний Василь Дунін-Борковський. 1700-ті рр. Чернігівський історичий музей ім. В. Тарновського

Мазепа не був настільки одіозний, неприйнятний для козацької спільноти, щоб його персона викликала спротив, гостре заперечення. Старшина не потрапив за роки праці на Лівобережжі у жоден резонансний конфлікт, про який би знали усі. Його дипломатичний хист і здібності були не на видноті. Однак про І. Мазепу як захисника українських інтересів на виборах київського митрополита та передачі Київської митрополії, у справі приєднання слобідських полків, посожських сіл більшість, зокрема сотенна старшина, знала. Генеральний осавул до того ж часто їздив у полки, зустрічаючись від імені І. Самойловича з полковниками, сотниками для розв'язання тих чи інших проблем. Хоча він і мав реноме наближеного гетьмана, та, однак, не зловживав своїм статусом і не нажив у Батурині та за його межами непримиренних ворогів. Тобто він загалом влаштовував не тільки В. Голіцина-латиніста, який знав добре його як здібного батуринського дипломата і вбачав у ньому освіченого однодумця, а й був компромісною фігурою для козаків. Серед козацьких старшин не знайшлося такої резонансної особистості-полководця, яка б затьмарила своїми подвигами та авторитетом інших. Навпаки, після усунення команди Самойловича полчани поскидали своїх очільників (у Гадяцькому полку в той самий час вбили полкового обозного М. Кияшка, у Прилуцькому полку — полковника Л. Горленка[151]). У Київському полку на Коломаку відправили у відставку як полкових, так і сотенних старшин (замість них очолювали козацькі підрозділи наказні сотники[152]).

Генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, схоже, мав якусь надію, що козаки своїми голосами підтримають його кандидатуру. Напевне, частина лідерів заколоту й вела агітацію за нього всупереч побажанню В. Голіцина. Саме тому виборці вигукнули і його прізвище. Проте орієнтири головного московського урядовця були визначальними для загалу старшини, яка побоювалася втратити досягнуті домовленості щодо своїх урядів. Тому ця кандидатура не знайшла загальної підтримки. Не сприяло успіху В. Борковського і те, що на Коломаку не було Чернігівського полку.

Відомо, що у зв'язку з цим останній пізніше «оказывал свое в том неудовольствие и роптание», бо «против их прав и узаконениев то было учинено, и им в том царского объявления не сделано»[153]. На гетьманське прохання у Чернігів 3 грудня 1687 року була направлена царська грамота, у якій

полковнику, старшині та козакам наказано «подданному нашему, Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетману, Ивану Степановичу Мазепе, в наших государских и во всяких делах послушание и повиновение отдавать, яко было при прежних гетманах»[154]. Подібна грамота[155] надійшла й у Прилуцький полк[156] (її спеціально читали козакам[157]). Ця кореспонденція засвідчує, що в Чернігові або В. Дунін-Борковський, або його наближені висловлювали невдоволення результатами Коломацької ради.

Та й у Москві знали про недотримння багатьох складових під час її проведення[158]. Так, данський комісар у російській солиці Йоганн-Генріх Бутенант доповідав своєму безпосередньому керівництву 17 вересня 1687 р., що «гетьмана невідповідно обрано»[159].

Напевне, у генерального обозного від депресії та смутку через зазнану поразку, подальше розслідування Батурином витоків опозиційності Чернігівського полку загострилися болячки.

«Их Царского Пресвѣтлого Величества войск Запорозких обозный Василий Борковский, приехавши по Воскресеніи Христовом з Батурина в Чернѣгов, — писав у книзі „Руно орошенное“ (1697) відомий церковний діяч і сучасник І. Мазепи Д. Туптало, — так захорѣл и опухл (йдеться про 1687 р. — *Авт.*), же не могл сам о себѣ на одрѣ повернутися, и з одра немогл востати. А гды долго так хоровал, прислан был к нему з Батурина от их Царского пресветлого Величества Гетмана доктор з розними лѣкарствы. Так же из Литвы доктора зискано, и не могли доктори тыи отнюдь жадной помощи дати[160] хорому»[161].

28 липня новообраний гетьман запросив до себе на банкет впливових бояр, російських генералів[162]. Тринадцять з них отримали подарунки[163]. Напевне, їх підготував для вручення ще І. Самойлович згідно з традиційним протоколом завершення військової кампанії, але у нових реаліях цю місію виконав новий правитель Гетьманщини. Здравниці на честь Мазепи супроводжувалися п'ятьма гарматними залпами[164]. Наступного дня гетьман вирушив з козаками[165] з місця коломацького базування у напрямку Батурина. Полки отримали офіційний дозвіл повертатися додому. У Москву привезли звістку про обрання нового гетьмана стольники Яків Давидов, Сава Матякін та Тимофій Іспанський[166], які вже 8 серпня були винагороджені за оперативність.

Столова ложка з гербом генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. XVII ст. Срібло, золочення, лиття, гравірування, карбування. Державний історичний музей. Москва

Розділ 2
ГОЛІЦИНСЬКІ СТАТТІ

Напередодні Коломацької ради, 24 липня, головні учасники повалення гетьмана І. Самойловича обговорили з керівником уряду Московії В. Голіциним положення нового договору між Гетьманщиною та царями. Їх називають Коломацькими статтями, за місцем прийняття. Проте це визначення не зовсім відображає суть документа, обставини його створення. На наш погляд, правильніше було б назвати цю угоду як Голіцинські статті.

Причиною цьому є нерівноправність учасників вироблення документа-стратегії для діяльності гетьманського уряду. З одного боку, Московію на переговорах з цього питання представляв сильний і впливовий царський високопосадовець В. Голіцин, який хотів бачити Україну повністю залежною від царів, з мінімумом автономних прав. З іншого боку, у перемовницьких кріслах сиділи учасники зміщення гетьмана-попередника, стурбовані власним посадовим невизначенням на той час. Старшини-опозиціонери, які домоглися скинення І. Самойловича і були раді вирішенню цієї важливої для них проблеми, ще не розподілили урядів, не знали, хто з них стане володарем булави, а хто полковником. Зрозуміло, різні впливові групи між собою прикидали перспективи майбутньої ієрархії. Та на момент формування договірних статей В. Голіцин зустрівся фактично із безпортфельним старшинським колом. Уряд І. Самойловича пішов у відставку. Уряд нового гетьмана не був сформований. Отже, ця важлива деталь накладала свій негативний відбиток на характер перемовин у наметі поблизу річки Коломак.

Старшини не могли дозволити собі бути рівноправними учасниками перемовин. Їхня непоступливість-настирливість, впертість, активне відстоювання певних тез негативно б вплинули на подальшу можливість зайняти певний уряд. Цим користався В. Голіцин, який добре розумів уразливість кожного фігуранта перемовин, слабкість його позиції. Його думки, оцінки мали визначальний характер, гасили невигідні пропозиції для Москви. У 1669 р. Глухівські статті визначалися-обговорювалися на конференціях 3, 4, 5, 6 березня[167]. У 1672 р. старшина теж мала достатньо часу долучитися до формулювання Конотопських статей, хоча більшість з останніх повторювали попередні. Так, зокрема, у 3-й статті вживався красномовний щодо цього зворот: «Великому государю, его царскому величеству били челом генеральные обозный Петр Забѣла, да судьи Иван Самойлов, да Иван Домонтов, писар Карп Мокрѣевич, и полковники и сотники и вся старшина и все Войско Запорожское, чтоб они от нынѣшняго новообранного гетмана никакой неволи и жесточи... не терпѣли, и чтоб он над ними, войсковою старшиною, никакой справедливости без совѣта всей старшины и безвинно не чинил»[168].

Реалії на Коломаку були іншими. 22 липня 1687 р. у табір союзницького війська прийшла грамота від царів про дозвіл на зняття з гетьманства І. Самойловича[169]. Наступного дня головною подією стало зміщення володаря булави[170]. У царській грамоті, яка надала дозвіл позбавити правителя Гетьманщини посади, нічого не йдеться про необхідність підписання новообраним гетьманом союзницької

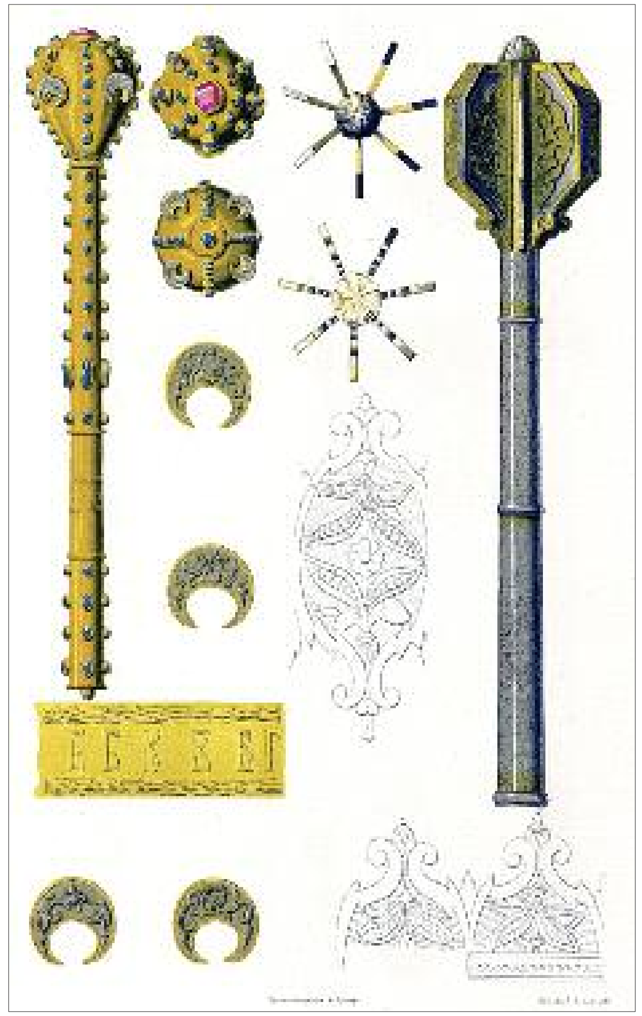

Рисунок академіка Солнцева Ф. Булава та пернач князя Василя Голіцина [час виконання 1846–1853 рр.] Державний історичний музей. Москва

угоди[171]. Щоправда, государі зауважили В. Голіцину, що «о обраніи новаго гетмана учинить тебѣ, ближнему нашему боярину и оберегателю и дворовому воеводѣ по своему разсмотрѣнію, как тебя Господь Бог вразумит и наставит»[172]. Напевне, знатний дипломат думний дяк Омелян Українцев, який був тоді у військовому таборі на оголошенні царського рішення та відібранні гетьманських клейнодів, вжив заходів для надання церемонії обрання нового гетьмана вагомішої основи, спираючись на попередній досвід проведення гетьманських виборів. 23 липня саме він, «оскільки не були принесені царські прапори... відправив команду вершників з тим, щоб доставити їх сюди»[173]. З акту про обрання гетьмана дізнаємося, що тоді ж В. Голіцин, отримавши після арешту І. Самойловича та осудження його дій «войсковые клейноды»[174], оголосив старшині та знатним козакам план дій на найближчі дні: «А как они гетмана изберут, и великие государи, их царское пресвѣтлое величество указали им на радѣ прочесть статьи, каковы были даны, по указу отца их великих государей, блаженныя и вѣчнодостойныя памяти, великаго государя царя и великаго князя Алексѣя Михайловича, всея Великія и Малыя и Бѣлыя России самодержца, преждебывшему гетману Богдану Хмѣльницкому и всему Войску Запорожскому, на которых статьях был он гетман Богдан Хмѣльницкій и все войско Запорожское под его царскаго пресвѣтлаго величества самодержавною высокою рукою в подданствѣ; а нынѣ указали великіе государи, их царское пресвѣтлое величество, по их челобитью, учинить нѣкоторыя и вновь статьи ко утверженію и доброму состоянію и цѣлости всего Войска Запорожскаго и народа малороссійскаго»[175].

Таким чином, вищі московські урядовці, які ніби й не були призвідцями скинення І. Самойловича, а просто лише доставили чолобитну старшини у Москву й отримали царське рішення, між тим мали у своєму розпорядженні тексти попередніх договорів гетьманців з царями. Вони і в цьому перехопили ініціативу, не даючи верхівці Гетьманщини оговтатися від екстремальної зміни влади.

В. Голіцин, здобувши перемогу над непокірним та непередбачуваним І. Самойловичем з його всілякими вимогами,

Дискос князя Василя Голіцина. Майстерні московського Кремля. 1686 р. Срібло, золочення, чорніння, лиття, різьба. Державний історичний музей. Москва

петиціями, міркуваннями, прагнув отримати не тільки слухняного та покірного гетьмана, а й документальні договірні обмеження-рамки, в яких би існувала автономія. Тому фактично 24 липня на Коломаку було вироблено документ, який послаблював позиції гетьманського уряду, усував дедалі більше самостійництво Гетьманщини як державного утворення, яке прийняло протекцію царів для спокійнішого буття та захисту від агресивніших сусідів-країн.

А. Яковлів вважав, що на Коломаку ситуція для української сторони «не була загрозлива й можна було б не йти на такі великі уступки»[176]. І. Куташов виправдовува гетьмана, який «укладаючи (???) Коломацькі статті»[177] «розумів, що треба йти і на поступки», «тому він змушений був погодитися на суттєве обмеження незалежної міжнародної діяльності Козацької держави, поставивши формально її зовнішню політику у повну залежність від Москви»[178]. Проте, повторюємо, гетьманці сіли за стіл переговорів не після виборів і призначення нового уряду: головний договірний документ царська команда запропонувала-насаджувала згідно зі своїми інтересами кандидатам на управлінські ланки Гетьманщини. При цьому І. Мазепа не визначав самостійно змісту запропонованих статей.

П. Гордон слушно зауважив, що 24 липня «головні із козаків прибули до генералісимуса та слухали читання статей, на яких присягали попередні гетьмани»[179], а отже, для них московська сторона ініціювала вигідний для неї підібраний виклад положень-угод з метою нав'язування зверхньої імперської лінії протекторату над автономією. Автор щоденника при цьому наголосив, що в основу обговорених статей були покладені положення «Глухівського договору»[180].

Це була фактично переказ-компіляція 17 головних тез останнього:

Гетьман та Військо Запорозьке просили,« чтоб им быти в прежних своїх правах и волностях и чем пожалован был, прежний гетман Богдан Хмелницкий и то бы им всѣм было подвержено их государскими милостивими грамотами пожалованними»[181] (2 стаття Глухівських статей — далі ГС, останні виділяємо курсивом. — *Авт.*).

Воєводам і ратним людям бути у Києві,Чернігові, Переяславі, Ніжині та Острі; вони не мали права втручатися у козацьке судочинство[182] (3 стаття ГС).

Козацький реєстр мав складати 30 тисяч чоловік, фінансування яких покладалося на побори «зо всяких маетностей без вибору»[183]; мужиків не писати в козаки, а лише міщан та дітей переселенців[184]; старшина звільнялася від усіх поборів[185] (4 стаття ГС).

Пожалувані раніше дворянською честю мали у такому ж статусі залишатися, а тих з гетьманців, хто заслужить його, нехай би царі узаконили своїми грамотами; гетьман не міг відібрати маєтності, надані царськими грамотами[186] (6 стаття ГС).

Царським посланцям, послам заборонялося стояти у козацьких дворах та не вимагали брати підводи в сотників, отаманів та товаришів військових (цим питанням мали займатися полковники та вища старшина[187]) (8 стаття ГС).

У разі смерті гетьмана нового володаря булави без чолобитної царям і без їхнього указу не обирати; без чолобитної не можна й скидати гетьмана[188].

Не дозволяється писати гетьману і старшині польському королю, іншим володарям країн, кримському хану у відповідь на їхні звернення; отриману пошту слід пересилати у Москву[189] (12 та 18 статті ГС конкретизовані і посиленені заборонами).

Під час військових кампаній московським воякам зупинятися на постій не в козацьких дворах, а міщанських; прибулі не мала права називати козаків мужиками та зрадниками[190]; Гетьманщина мала повертати втікачів з Московії[191] (13 стаття ГС).

Полонені в попередні роки українці мали бути у містах їхнього утримання; якщо ж хтось з них утік, нічого не вкравши, додому, то їм дозволяється залишиться на батьківщині[192] (14 стаття ГС).

Якщо який гетьман почне заворушення, як І. Брюховецький та інші, то таких слід старшині остерігати та попереджати і повідомляти про це государям[193] (19 стаття ГС).

За будь-який проступок, окрім зради, старшина не мала права перемінити гетьмана без дозволу царів (20 стаття ГС); *у всьому вона повинна була його слухати та підкорятися*[194]; *гетьман не мав права змінювати генеральну старшину без узгодження з царями*[195].

У разі заворушень в містах від місцевих жителів гетман і старшина повинні, доповівши царям, приборкувати невдоволених та карати їх, зокрема і смертю, згідно з попередніми правами[196] (21 стаття ГС).

Утримувати за плату 1000 чоловік найманого війська на чолі з полковником[197] (23 стаття ГС).

Українським жителям заборонялося привозити вино та тютюн у Московію; чинити це могли вільно лише за договорами з деякими містами[198] (23 стаття ГС).

Поля, ліси та сінокоси, млини та інше козаків у разі їхньої смерті переходять у власність дружин без виконання повинностей останніми; якщо ж вдови виходять заміж вдруге, зокрема за мужиків, то підлягатиме підлеглості міському управлінню[199] (24 стаття ГС).

У разі наступу неприятелів московські війська мають швидше збиратися для дачі допомоги козацькому війську; від міст з воєводами буде оборона вилазками, а якщо гетьман вирушить у похід, то гарнізони Києва, Ніжина та Чернігова «сколко доведется людей» повинні йти з ним «на его гетманских лошадях и кормах»[200] (25 стаття ГС).

Щирський І. Геральдична композиція. Мідьорит. (Панегірик С. Яворського «Луна голосу...». 1689 р.)

Гетьману та гарматам бути у Батурині; для його охорони призначено московський стрілецький полк[201] (26 стаття ГС).

Пільги київських та ніжинських міщан продовжені по-старому[202].

Запровадити для використання чехи, розіславши попереджальні укази у міста; забороняється називати Малоросійський край гетьманським регіментом, замість цього слід було говорити, що це земля їх царської пресвітлої величності самодержавної держави; під управлінням государів український народ мав всілякими засобами та способами з «великороссийском народом соединят и в неразорванное кріпкое согласіе приводит супружеством и иншим повеленіем»[203].

Зробити для оборони шанці та міста на річках Самарі, Орелі та на устях річок Берестової та Орчика; заселити їх українцями[204].

Половину майна І. Самойловича віддати у військову скарбницю, а іншу половину — у казну государів[205].

Оренди усунути з причин їх тяжкості; однак охотницькі полки, кінні та піхотні, залишити, збираючи на них відповідну плату з посполитих людей, про розмір зборів якої після обміркування будено повідомлено царям[206].

Гречановський І. Апофеоз гетьмана України Івана Мазепи. 2020 р. Експозиційна зала «На терезах часу». Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»

В. Голіцин, відправивши 26 липня[207] з обозу короткий звіт про Коломацьку раду, не без гордості відзначив, що вона «і обрание гетманское совершилось бл(а)гополучием безо всякие вам, великим г(о)с(у)д(а)рем, противности і без замешанїя і кровопролитию в малоросиїских полкѣх», а також «м(и)л(о) стию б(о)жиею и в(а)шим, великих| г(о)с(у)д(а)рей, счастием пункты при прежних пунктах постановили і написали мы, холопи ваши, со многою прибавкою к в(а)шему, великих г(о)с(у)д(а)рей, імянованию і чести, і привели их в нижайшее к вам, великим г(о)с(у)д(а)рем, подданство і в крѣпкое обещание і во многую г(о)с(у)д(а)рственную прибыл(ь) і в пространство»[208].

Генералісимус при цьому нескромно похвалився про свою та думного дяка О. Українцева заслугу: «пункты при прежних пунктах постановили і написали мы, холопи ваши, со многою прибавкою».

У чому ж полягало приведення гетьманців у ще більшу залежність — «нижайшее…подданство»?

Показова у цьому 6 стаття, де глухівський варіант 11 статті про те, що після смерті володаря булави цар «велѣл им обирати гетмана по их праву»[209], уже був потрактований з дуже обмежувальними застереженнями: «І великіе государи и великая государиня их царское пресвѣтлое величество пожаловали велѣли обират гетмана, бит по прежним их правам и волностям з вѣдома их великих государей их царского пресвѣтлаго величества, а без челобытя и без указу великих государей их царского пресвѣтлаго величества, им, старшинѣ и всему Войску Запорожскому не обират, так же и от гетманства не отставлят, а клейноты, знамя, булаву, печат, и литаври, держат обереженѣ, а буде случится тому и стярат, и в то мѣсто прислали будуть от их царского пресвѣтлого величества, новые войсковые клейноти»[210]. Без царської волі не можна було ні поставити, ні зняти володаря булави. Це істотно обмежувало правничі засади союзу з 1654 р., перетворювало його у фікцію.

Стаття 11 зменшувала можливості гетьмана у прийнятті кадрових рішень щодо генеральних старшин, яких він хотів би відправити у відставку. Тепер він повинен був обґрунтовувати своє бажання змістити когось зі своєї верхівки перед государями і очікувати від них відповідного дозволу. Це, у свою чергу, піднімало

Печатка Малоросійського приказу. 1686 р. Срібло. Державний історичний музей. Москва

незалежний статус генеральних старшин: вони у разі антицарської поведінки володаря булави були б сміливішими для донесення у Москву своєї позиції щодо тих чи інших дій правителя Гетьманщини.

У розлогій 7 статті концентровано сформульовано попередню імперську заборону гетьману та старшині не вести листування із керівництвом сусідніх держав, а якщо останнє писатиме у Батурин, то «против тѣх писем ни к кому нычего не писат», а «тѣ писма приняв, им прислат к Москвѣ к великим государям в Приказ Малой Россиі»[211].

У 19 «невинну» статтю про функціонування чехів, необхідність використання їх як валюти у Гетьманщині В. Голіцин вставив пасаж-приниження щодо гетьманців, які вже не мали права говорити про життя в автономії, а заявляти скрізь лише про єдину Московську державу з одночасним вірнопідданським додатком про єднання обох народів: «Вам великим государем их царскому пресвѣтлому величеству народ малороссійский всякими мѣри и способи з великороссійском народом соединят и в неразорванное крѣпкое согласіе приводит супружеством и иншим повеленіем, чтоб были под одною их царскаго пресвѣтлаго величества державою, обще, яко единой христіанской вѣри и нихто би таких голосов не испущал, что Малороссійской край гетманского регименту, а отзивались би везде единогласно их царского пресвѣтлого величества самодержавной державы, гетман и старшина народ малороссийской обще з великороссийским народом и волной переход жителем из малороссийских городов в великороссійскія городи и мѣста»[212]. За висловом Д. Журавльова, «російський уряд фактично заперечив у цьому пунті самий факт існування „Гетьманського регіменту“ (Української козацької держави) як автономного державного утворення»[213].

Ліпгард Е., Пожалостін І. Герб князів Голіциних. 1890 р. Державний історичний музей. Москва

На думку Н. Полонської-Василенко, «Коломацькі статті вперше заперечували державний характер гетьманської влади, а разом з тим і державність України»[214]. Таким чином, нав'язаний договір був справді тріумфальним для російської сторони: В. Голіцин не тільки усунув від влади неугідного йому та царям правителя, а й дуже наблизив Гетьманщину до рівня звичайної московської провінції. Це відзначили у своїх рапортах іноземні дипломати. Так, данський комісар у Москві Йоганн-Генріх Бутенант 17 вересня 1687 р. у повідомленні на батьківщину детально проаналізував досягнуті здобутки московців за результатами Коломацької ради: «І справді, достатньо того, що інша[215] [сторона] без жодних втрат багато домоглася, нав'язавши козакам [таке]: в головних містах вони матимуть російських губернаторів[216], вибраних із знатних родів. І які [міста] перед цим мали уряд тільки з бургомістрів і ради, то хоч так само залишається, як перед цим [було], але вони мусять свої рішення погоджувати з губернаторами. Також нового гетьмана обмежено перед місцевими тим, що він не буде без Його Цар[ської] Вел[ичності] навіть намагатися листуватись з будь-яким іноземним можновладцем чи будь-яким міністром. Він [гетьман] цього притримуватиметься і відсилатиме кожного такого листа сюди [в Москву] та відповідно до цього корегуватиме відповіді»[217].

Водночас, попри слухняне підписання старшиною принизливих та невигідних пактів на Коломаку, Гетьманщина як державницька інституція продовжувала існувати у попередній формі як

Герб роду князів Голіциних

самобутнє утворення, яке мало столицю, уряд, військо, кордон, митниці, судові органи, місцеве самоврядування, свободу пересування та проживання громадян, церковну автономію з багатьма специфічними особливостями (Київська митрополія), освітню традицію (Києво-Могилянська колегія, приходські школи). Батурину також підлягало самоврядне Військо Запорозьке Низове, яке самостійно обирало своє керівництво і щороку за захист південних рубежів від кримців мало отримувати згідно зі статтею 7 договору 1687 р. «борошно и плату»[218]. У автономії орієнтувалися на виборні засади зайняття посад (гетьман, кошові отамани, полковники, сотники), хоча демократичні звичаї дедалі частіше ставали формальними, вони поступалися авторитарним бажанням володарів булави та перначів мати під своїм управлінням «своїх» старшин, а не тих, які бажає козацьке товариство. Це було в тих реаліях прагматичним дійством. З цього приводу слушно пізніше казав племінник І. Мазепи Андрій Войнаровський, виправдовуючи дії дядька тим, «що інакше було б два або три полковники в одному році»[219]. Старшини у Бендерах визнали, що «генерального писаря і прилуцького полковника вибрано дійсно згідно із законами, але не вибрано вільними голосами інших, що їх власною повагою і властновільно призначив гетьман, як видно з справи Герцика, що його не допустив Мазепа на полтавське полковництво, хоч його вибрано вільними голосами, але призначив туди іншого»[220].

Важливо відзначити і таку реальність: хоча прийняті на козацьких радах договірні статті з московськими царями щоразу ставали невигіднішими для української сторони, вони докорінно не впливали на буття Гетьманщини. Як справедливо зауважила О. Баранова, «практика була далекою»[221] від вироблених обмежень на Коломаці. На думку К. Кочегарова, останні «не мали великого значення, тим більше що більшість з них (як і раніше) нівелювались звичними реаліями російсько-українських відносин»[222].

Так, у 22 статті Глухівської угоди 1669 р. йшлося про створення найманого полку в складі лише 1000 чоловік[223]. Водночас джерела фіксують після проведеної ради 3,5–4 тисячі найманців у чотирьох полках[224].

У 13 статті Переяславської угоди 1674 р. було записано: «Били челом великому государю, его царскому величеству, обозный Иван Гулак и вся старшина, и козаки: у Петра де Дорошенка учинены полковники с серденяты, и чтоб великій государь, его царское величество, пожаловал их, серденятам у них и у полковников ни у кого кумпаній быть не указал, для того, что от таких де кумпаній малороссійских городов и мѣст и мѣстечек и сел жителям всякое чинится разореніе и обиды, также бы и запорожцам стацей и кожухов, и никакія одежды не сбирать. Великій государь, его царское величество, пожаловал, кумпаніям и серденятам у гетмана и у полковников быть не указал и на запорожских козаков стацей и никакія одежды сбирать не указал же»[225]. Здавалося б, цей пункт забороняє будь-який натяк у житті Гетьманщини на охотницьке військо. Однак з Правобережжя на Лівобережжя один за одним переходять загони найманців, і гетьман І. Самойлович бере їх на фінансування. Згідно з джерелами, у Першому Кримському поході брали участь охотницькі кінні полки Новицького, Пашковського, Іванія, сердюцькі Яворського, Герасимовського, Кожуховського[226]. Тобто, з одного боку, за Переяславськими статтями їх не можна було утримувати навіть у межах 1000 чоловік, а з другого боку, гетьман знайшов вмотивоване пояснення для Москви, чому не слід відмовлятися від цих збройних формувань.

У статті 19 Коломацько-голіцинських статей висловлювався намір-орієнтир «народ малороссійский всякими мѣри и способи з великороссійском народом соединят» шляхом укладення шлюбів. У реаліях 1687 р. насправді це була лише «красива» декларація. Адже українцям обмежувалася торгівля в Московії. Росіян-втікачів від кріпосницьких реалій Гетьманщина мала не ховати, а повертати поміщикам, боярам. І який сенс було дівчині чи хлопцю шукати долю в Московії, якщо їхній статус вільної людини ставав під загрозою? Це положення хіба що було актуальним для узаконення практики одруження московських стрільців на українках у містах постою. Джерела повідомляють, що багато з них, маючи «на старине жены» в Московії, вдруге «поженились, будучи на нашей великого государя службе в Чернигове»[227]. Баготорічне стояння московських стрільців у містах Гетьманщини сприяло узаконенню їхніх стосунків з міщанками, козачками та селянками. За документом 1677 р. з 934 вояк «всего женатых в Чернигове, Нежине, Переясловле 512»[228], при цьому вони «все женатые на черкаских жонках и девках»[229].

У Глухівських, Конотопських та Переяславських статтях нічого не згадується про стрілецьких голів і московський полк у Батурині. Останній з 1670 р. був поставлений Москвою для охорони гетьмана[230] і ніс тут службу 17 років без згадки у договорах. Лише у Коломацьких статтях про нього нарешті згадали, і государі «указали при гетмане в Батурине, для охраненя и цѣлости его бит полку Московском стрелецкому, а на оніе запаси, на тот помянутой полк на ввес дават ему, гетману, по прежнему»[231].

І. Мазепа також, незважаючи на суворі обмеження щодо дипломатичних контактів із володарями сусідніх країн, проводив активну зовнішню політику, інтенсивне листування з представниками порубіжних держав[232].

14 серпня 1687 р. боярин Борис Шереметєв від імені царів за результатами Першого Кримського походу, а також укладення вигідних Коломацьких статей вручив Василю Голіцину, який повертався з військової кампанії, золоту медаль, прикрашену коштовним камінням, вартістю 300 червонців. На зворотньому боці (реверс) зображена царівна Софія

На лицьовому боці (аверс) золотої медалі поміщені погрудні зображення царів Іоана та Петра

Наступною реальністю, яка супроводжувала прийняті на виборах українських гетьманів договори між Гетьманщиною та Московією, була така: цей документ потрапляв в архів Малоросійського приказу і Генеральної військової канцелярії у Батурині. Щоразу при нових виборах його, як правило, знаходили дяки лише в Москві. Непоширеність цієї угоди в Україні сприяла тому, що вона практично не впливала на життя в полках. Пріоритетними були заборонні та дозвільні укази, універсали гетьмана. Проголошені на Коломаку статті дехто міг пам'ятати і взяти до уваги. Але вони загалом були ні для чого тим, хто не планував опозиціонувати новообраному гетьманові, займатися організацією його зміщення.

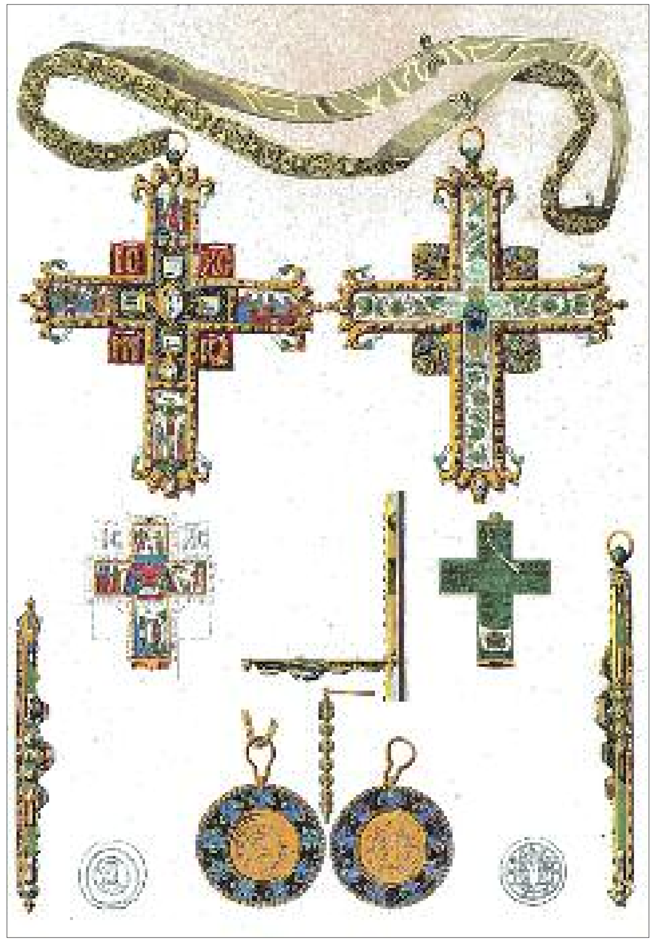

Рисунок академіка Солнцева Ф.
Царський наперстний хрест та золотий, які пожалувані князю Василю Голіцину за Перший Кримський похід [час виконання 1846–1853 рр.] Державний історичний музей. Москва

Отже, Коломацько-Голіцинські статті за великим рахунком потрапляли у дипломатичні схрони відразу після їх підписання, і новий гетьман старався пошвидше забути про те, що у них написано, окрім кількох принципових тез: зносини із правителями сусідніх країн йому заборонено; Москві треба якнайшвидше віддати половину фінансів і скарбу І. Самойловича та його синів; розпочати наступного року будівництво фортеці на півдні України. Зберігаючи вірність царям, І. Мазепа міг не дуже перейматися про інші деталі буття у підвладному йому гетьманському регіменті. Ставши волею долі до головного керма, він опинився на верхівці управлінської ланки автономії. Красномовне у цьому плані свідчення-слова, записані 1700 р. після сварки підлеглого київського полковника Костянтина Мокієвського та російського солдата: «Я вашого царя не знаю, у нас свой царик есть. Как вы своего царя слушаете, так и мы своего пана гетмана, он у нас второй цар. У вашого царя войско есть, и наш царик сыщет столько же войска»[233]. Государям, власне, було байдуже, як управляв Гетьманщиною їхній васал. Головне, аби він не зраджував і вчасно виставляв полки до походу. Звісно, російським урядовцям було б набагато краще, якби вони просто призначали управляти цією великою територією якось сановитого боярина з роду, наближеного до царів. Тоді б у його руках зосереджувалося усі управлінські, судові важелі. Усе було б уніфіковано та пристосовано для оперативного та негайного виконання. Подібне ж у Москві не могли собі дозволити, оскільки за такими «правилами гри» не згодилася б жити козацька спільнота. Для «обороны от неприятеля»[234] государі тримали гарнізони стрільців у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі, а також полк «для охраненя и цѣлости»[235] гетьмана у Батурині. Фактично ж основна їхня місія була поліцейська: в фортецях українських міст вони забезпечували вірнопідданість гетьманців, примушували їх своєю присутністю до покори. Підлеглі воєвод не довіряли союзникам, називали їх часто «измѣнниками» (у 8 статті Коломацької угоди їм навіть заборонялося це робити). Під час оборони Чигирина 1677 р., як згадував П. Гордон, «комендант і росіяни не дуже довіряли козакам»[236], «але, бачачи, що ніхто з козаків не бунтує… стали їм довіряти і впустили в замок спочатку 300, а затим і більше»[237]. В. Голіцин навіть переклав вину за підпал степів під час Першого Кримського походу на гетьмана та козаків. Бунтування останніх у полках пришвидшило проведення Коломацької ради 25 липня. Таким чином, Гетьманщина упокорювалася шляхом прискореної виборної процедури без належної кількості делегатів від усіх полків. Проте слабкість у цьому плані позиції гетьмана (старшина могла оспорювати законність його обрання) стала на руку російським урядовцям, государям. Адже цей козир у разі чого можна було дістати для проведення нової козацької ради, якщо І. Мазепа з якихось причин став би неугідним для Москви, законфліктував з воєводами.

Розділ 3
УПОКОРЕННЯ СВАВІЛЬНИКІВ

Арешт гетьмана І. Самойловича призвів у Гетьманщині до кількаденних заворушень, бунтувань-грабувань, спрямованих насамперед проти носіїв його влади, управлінців, орендарів. У Прилуцькому полку збуджені козаки, отримавши поблизу Кодака після 30 липня[238] звістку про повалення гетьмана, вбили свого полковника Лазаря Горленка[239], полкового суддю, вкинувши їх живими у розпалену піч[240], у вогонь[241]. При цьому, як показало пізніше розслідування, учасники розправи пограбували й похідну полкову церкву, привласнивши церковні цінності[242].У полках на хвилі безвладдя вирішили самостійно покарати тих, хто, користуючись захистом володаря булави, діяв самовладно у власних інтересах, збагачувався, кривдив людей.

За С. Величком, дізнавшись про скинення правителя козаків, «відразу ж багато свавільників з усіх городових полків, не дочікуючусь нового гетьмана, свавільно від'їхали з обозу в свої домівки і як по дорозі, так і в домах та полках своїх учинили крамолу і заохочували до тієї сваволі з собою й інших легковажних людей, що лишилися по домах»[243].

В історичній літературі низка істориків з тенденційних міркувань розтягнули цю подію у часі, подаючи її як перший соціальний протест у добу правління новообраного гетьмана. І. Лучицький назвав його «досить сильним і значним народним рухом»[244]. За оцінкою ж В. Дядиченка, у 1687 р. на Лівобережній Україні спалахнуло «одне з найбільших народних повстань»[245]. Д. Бантиш-Каменський писав, що «невдоволені відставкою Самойловича та обранням Мазепи малоросіяни спочатку бурчали, потім перестали коритися, позбавили життя багатьох власників, пограбували збирачів податків і сміялися над універсалами свого зверхника»[246].

Історичний контекст усе ж був іншим. Російське командування справді побоювалося виступу окремих полків, керованих відданими попередньому гетьману полковниками. Тому і вжило відразу 23 липня 1687 р. нейтралізуючих заходів щодо арешту гетьманича, керівника козацького угруповання на південному театрі дій Григорія Самойловича[247]. Джерела не зафіксували документів, які б засвідчували активну протидію старшин, рядових козаків рішенню змовників та В. Голіцина на Коломаці щодо володаря булави. Воно було прийняте козацькою масою, швидше всього, як акт справедливості. Падіння потужної персони та розправа над нею зрештою завжди подобалися малоосвіченим низам.

На наш погляд, головним імпульсом до грабунків, побиття владців стало не обрання нового гетьмана, а наказ російського командування відразу після усунення І. Самойловича від влади шукати його майно, коштовності, гроші. Ще до Коломацької ради, 24 липня, «у Батурин та інші місця, де гетьман та його діти мали маєтності»[248], були послані російські ревізори, щоб по гарячих слідах відібрати, знайти, описати цінності скинутого правителя та його родини.

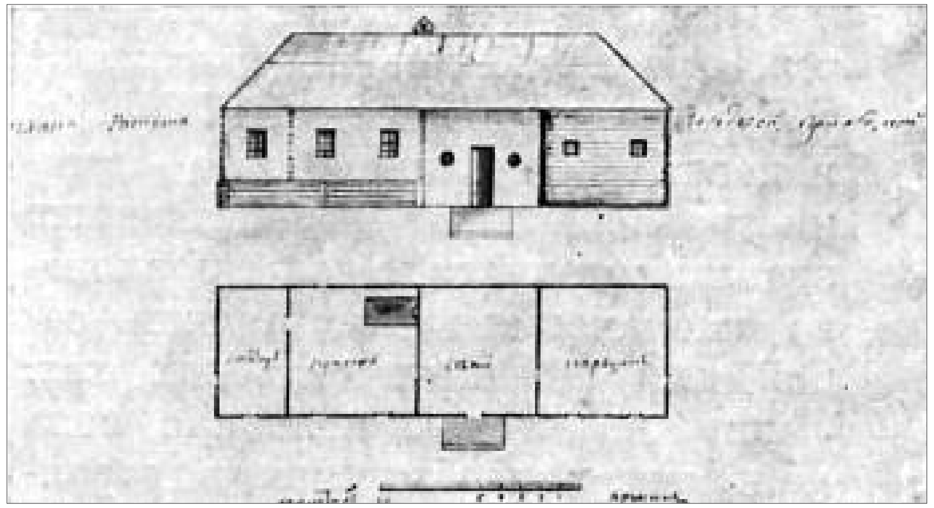

Фасад і план полкової канцелярії та міського суду у Прилуках. Креслення. 1784 р. Державний архів Чернігівської області

Під цю пришвидшену ревізію не підпадали одночасно усунуті з гетьманом члени його урядової команди. Ніхто такого наказу не давав. Проте, схоже, найактивніші радикали коломацьких подій, зазнавши у попереднє десятиліття гонінь від панівної верхівки, самочинно вживали заходів щодо конфіскації майна скинутих з урядів старшин. У цьому плані показові дії Дмитра (Дмитрашки) Райчі, який 24 липня отримав посаду переяславського полковника. Як свідчить справа Генерального суду від 18 грудня 1688 р., «племенник Думитрашков же Марко, прибувши той з войска, послал челядь свою до Басанѣ» та в інші місця для відбирання майна експолковника Леонтія Полуботка. Виконуючи наказ свого родича, він брав худобу, коней, пасіки, «узявши от млинов обжалованного (Л. Полуботка. — *Авт.*), свѣтлицу новую и ледовню, у своем дворѣ в Переяславлѣ поставил», «з млинов обжалованого переяславских, узял болше ста осмачок борошна», «з Шелеховскаго (фольварку. — *Авт.*) жалуючого лѣсу надобного дерева поспиляного, що найлучшие дуби, на сѣм десят возов забрал и в свой двор припровадил», «скирт тридцятъ шестъ, а под Биковом, три сѣна узял, а то ж жито три стоги, ячменю два стоги», «болший ста колод литоваго рѣзеного дерева, по три сажна должиною з двора пана Полуботка казал побрати» тощо[249]. Небіж новопризначеного полковника при цьому зазначав, що діяв не зі своєї волі, «мнѣ приказал старій мой Дмитрашко»[250]. На суді з'ясувалася ще одна важлива подробиця: побачивши зухвале відбираня у Полуботка худоби, пасік, руйнування останніх, «мужики... и собѣ почали з будинков то стелю здирати, топорами рубати, окна вибирати, печи розвалювати; и внивец опустошили, власне, за его побуткою Маркового»[251]. З цього судового розслідування випливає, що Д. Райча уповноважив конфіскувати майно й одного із своїх козаків-довірників: «Петро Романенко з войска от Дмитрашка прибѣгши, власних его (Л. Полуботка. — *Авт.*) волов сорок три занял»[252]. Виконавець не забув і про себе: «двадцям же три воли Дмитрашку отдали, а останок попродали»[253].

Користуючись моментом, П. Романенко у такий же спосіб привласнив майно екссотника Івана Сулими, який у Першому Кримському поході очолював Воронківську сотню[254]. Той потрапив у немилість передусім тому, що його дружина була дочкою Л. Полуботка, а сестра Марія свого часу вийшла заміж за стародубського полковника, гетьманича Семена Самойловича[255]. Учасник розправи над старшиною конфіскував у нього волів, корів, овець, горілку, мед і бджіл, а також домашні речі[256]. У лютому 1699 р. справу про це повторно роглядав суд у Переяславі. У його рішенні йдеться про те, що «его милостъ пан, Иван Сулима, товариш знатній войсковій, покладал жалобу на Петра Романенка, козака и жителя скопецкого, который под час бунтов, зрабовал у Воронковѣ худобу его, за що судом Енералным сужено юж Петра Романенка и декрет видано, наказуючи сурово ему, Петру, починенніе шкоди его мил. п. Яну Сулимѣ нагородити и во всем яко надлежит, погодити; а он през кулконадцатъ лѣт декрету суду Енералного за досит чинити замедлѣв, вимовляючися Петро Романенко, иж для того до тих час починенних шкод не пополнил, же его мил. п. Ян Сулима не упоминался»[257]. Загалом представники Переяславського полку та магістрату завершили багаторічну тяжбу старшини до козака досить справедливо і без жорстоких санкцій: «До которого декрету суду Енералного стосуючися, мы обополный уряд наказалисмо Петру Романенку без жадной отмови и продолженія часу, нагородити починеннніе шкоди; аже не мѣв готовой сумми, просил его мил. п. Яна Сулими, жебы грунта на Скопцях или гдѣ уподобает, собѣ шацунком примал, обѣцуючися грунта свои всѣ ему оказати; на якое прилѣжное прошеніе призволился его мил. п. Иван Сулима и грунтами примати и на том угода стала»[258]. Судовий розгляд показав, що грабунки у Воронкові крамаря Юська Константиновича, винокура Дмитра Максимовича П. Романенко здійснював під покровительством Д. Райчі, бо саме останнього було зобов'язано компенсувати потерпілим понесені «шкоди»[259].

Події на Переяславщині у липні 1687 р. не можна кваліфікувати як повстання, протестні акції соціально невдоволеного населення. Судові справи виразно демонструють корисливо-загарбницький характер перерозподілу майна, худоби скинутих з урядів старшин між, головним чином, переможною партією козацької верхівки, яка прийшла до влади. Вона вважала, що чинить справедливо й вірно до своїх недавніх кривдників, принижувачів, обмежувачів у правах та діях. Це був такий собі самосуд на праві сили, здобутої перемоги у результаті гетьманського перевороту.

Важко сказати, чи так, як Д. Райча, діяли активні учасники зміщення гетьмана в інших полках. Можливо, не всі ці опозиціонери проявляли подібну активність. Хоча літописи повідомляють про масові насильства («Тогда чернь и мужики панов своих, а паче ариндаров грабовали, а иных мучили, в смерть забывалы, по городам и в войску»[260]), ми думаємо, що усе ж вони мали поширення у близьких до місця Коломацької ради полках — Полтавському, Гадяцькому, Переяславському, Лубенському. У той час п'ять городових полків були в районі на межі з кочовим степом. Отже, ці полчани повернулися додому, коли вже скінчилися дні безвладдя, і їм довелося приймати прийдешню реальність з новими очільниками.

Реклінський І. Зображення Івана Мазепи. Форта книги «Вінец Христов» (Київ, 1688)

Прийшовши з Першого Кримського походу до Буцького броду 20 липня[261], натомлені козаки природньо хотіли пошвидше повернутися до свого господарства, насамперед завершити збирання врожаю, обмолот хліба. Через відсутність у гарячу пору вдома господаря-вояка низка робіт не виконувалася, головний тягар тягнути польові та домашні клопоти покладався на дружину та дітей. Тому всілякі затримки, навіть з поважної причини, як спочатку очікування всім табором царського указу, а потім проведенння козацької виборної ради, рядовими учасниками походу не схвалювалися. Тим паче три дні хворий гетьман не міг пояснити козацькому товариству, чому їх не розпускають по домівках. П. Гордон засвідчив у щоденнику, що козаки ще 23 липня, вдовольнившись ранковим зняттям свого правителя, невдовзі «почали розбігатися цілими загонами»[262]. Це ж підтверджував і своєму літописі й Самовидець: «а нікоторіе от войска оторвалися в городи своеволею»[263]. Знову ж таки, це не був протест чи прояв анархічності полчан, цілковите ігнорування ними військової дисципліни. Козаки вважали, що виконали свій головний військовий обов'язок, а чекання ще тиждень-два приїзду на Коломацьку раду духовенства та «головних козаків ближніх полків»[264], як постановили відразу після арешту І. Самойловича, руйнувало їхні плани

Невідомий художник. Портрет компанійського полковника Іллі Новицького (бл. 1630–1704 рр.), соратника Івана Мазепи

пошвидше опинитися вдома. Перспектива голодного відпочинку-стоянки за крок від домашніх осель, де дружини гостро потребували рук чоловіків-господарів, їх не влаштовувала. Вони були упевнені у своїй правоті і не вважали злочином проігнорувати вибори гетьмана, оскільки, на їхню думку, і без їхнього голосу цю справу можна було владнати належним чином представниками старійшин козацьких полків, а не всім наявним товариством[265].

Зазначимо, що подібним чином не захотіли у ті дні продовжувати службу на Запорожжі й втомлені та голодні вояки корпусу Григорія Косагова. «Я поехал в табор и увещал их на дороге и в обозе, — доповідав окольничий Леонтій Неплюєв, — обнадеживал великих государей милостью за службу, чтоб таковым бунтом не утратили нужной свой службы и опалы великих государей не понесли»[266]. На початку серпня покинули службу донські козаки, рейтери кількох полків[267], з командуванням залишилися лише офіцери та небагато солдат[268].

Через брак кінських кормів і харчів для вояк ще раніше масово почали тікати із Запорожжя козаки 20-тисячного корпусу гетьманича Григорія Самойловича. За повідомленням Л. Неплюєва від 1 липня, вони не тільки покидали службу, а й мародерствували[269]. Чернігівський полковник 20 липня вимагав від керівництва віддати наказ про повернення залишків козаків додому, оскільки вони виснажилися і здатні чинити безпорядки[270].

До вищезгаданого слід додати ще важливу обставину, яке прояснює поведінку військовиків. У Перший Кримський похід Батурин залучив близько 10 тисяч[271] охочих селян, більшість яких у такий спосіб записалися у козацький стан. Незвиклі до військової служби, потрапивши у скрутні обставини походу, саме вони як частина козацького війська завдавали клопоту командуванню малокерованістю, здатністю чинити так, як їм бажалося. Дуже правдоподібно, що саме селяни, покинувши військо, під час повернення додому, у дорозі, аби прохарчуватися, займалися грабунками. І. Мазепа в універсалі від 6 вересня 1687 р. посилався на скаргу архімандрита Новгород-Сіверського монастиря Михайла Лежайського, мовляв, «же козаки прошлого лѣта, в маетностях монастирских ново до реестру козацкого повписование, любо движены были в поход, теперешное войсковое дороги, посполу з іншими козаками, однак не дочекавши належитого в той службѣ конца, и нам не хотячи той праци войсковое давати, прежде времени поворочалнея назад до домов своих, а тепер волностями козацкими себе охороняют, и просил нас, абысмо их под послушенство монастирское привернули»[272]. «Ми теды, — прийняв рішення володар булави, — уважаючи самою слушностю, же козак нововписанный довгому такому, який от килкадесять лѣт, а инѣй з отца, албо з дѣда, праци войсковіи двигает, годен быти не может, для чого и волности козацкое годной новому з давним уживати не доводится, яко теж тое утикачови нестаточне чинили, такь имѣти хочем и приказуем, аби всѣ тые хоч старіє козаки, які безвременно з Войска поворочавшися до домов поприходили, а новіє всѣ, под послушенство монастиря Новгородского были подвернены, кром тых давних, що в Войску працовали и працовати хочуть статечне»[273].

На Коломаку разом І. Самойловичем було скинуто з урядів не тільки полковників, а й чимало сотників (Коломацькі статті з цих причин підписували нові висуванці здебільшого у ранзі наказних старшин). Останні, беручи у руки владні важелі, не могли ще ними повноцінно скористатися, побоюючись гарячих голів. Так, у Гадяцькому полку після відставки племінника І. Самойловича Михайла Васильовича з полковницького уряду полчани у результаті якоїсь гострої сварки забили полкового обозного М. Кияшка[274], який свого часу очолював миргородський, компанійський полки. Зрештою, важко було зупинити невдоволене товариство, яке вважало, що виконало свою військову місію. Ватаги полчан, покинувши коломацький табір, без командування не церемонилися з тими, хто не шанувався

з ними на шляху: «многіє двори пограбовали, арендаров и иних людей значних и приятелей гетмана бувшого»[275]. Дізнавшись від них про скинення Самойловича та його команди, до розбою вдалися й кримінальні елементи, особи, що в каламутній воді шукали зиску.

Автор Мгарського літопису оповів про прикметний випадок тих днів: «Тогдиж и нашого брата Порфирия з дяконом послушником и хлопцем юж назад поворочаючого з гути две мили от Гадячого, 27 юля, под Русанувкою селом, того села чотири человѣки тиранско на смерть позабивали и на купу тѣла их зложивши, дегтем полили, сѣном накидали и вози наверх склавши, тѣла их попалили. Лечь воскорѣ тиеж забойци полапаные ставши, всѣ чотири в Гадячом также смертию тиранскою през суд пострадали»[276].

Зазначимо, що коломацький азарт голоти розжитися за рахунок заможніших зачепив навіть новопризначеного гадяцького полковника Михайла Бороховича. Жителі Лютеньки Паско Бойченко, Матвій Кубітенька та Куць Колесник «розшарпали худобу его млсти пана Михайла Бурохoвича... подчас тх нещасливих рабунков»[277], за що їхні поручителі Паско Степаненко та Герасим Паниченко мали віддати 1000 золотих, якщо винуватці не віддадуть цієї суми полковникові[278].

Сава Наливайченко віддав за батька, який «подчас того злого рабунку» 1687 р. завдав збитку господарству домонтовського сотника Степану Томарі, «во вечность два гайки под Матвеевкою стоячие»[279].

Навершя шаблі. XVII ст. Фрагмент шаблі-карабели. XVII–XVIII ст. Турецька шабля з піхвами. XVII ст. Музей археології Батурина. Фото Оксани Ломко

Російське командування у таборі на Коломаку дізналося «про великі безпорядки в Україні»[280], кримінальні інциденти 30 липня[281]. Однак відомості про деякі заворушення-грабунки, погроми дійшли сюди раніше. З цієї причини новообраному гетьману з метою безпеки надали чотири полки піхоти та полк смоленських кіннотників для супроводу його в Батурин[282].

Оскільки виступи погромників мали локальний характер, для їх упокорення не надсилалися ні російські, ні козацькі війська. Як повідомляв Самовидець, «новопоставлений гетман, постановивши порядок у войску, разослал по всей Україні, жеби тую своеволю унимали, а тих бунтовщиков унимали, а ежели кому якая кривда от кого ест, жебы правом доходили, а сами своїх кривд не мстилися»[283]. Універсал І. Мазепи про своє обрання гетьманом та закликом тримати спокій датується 25 липня[284], хоча його, швидше всього, цим числом позначили, бо в день обрання навряд чи на Коломаку мали повну картину інцидентів із грабунками майна орендарів, ексстаршин, крамарів[285]. «А поневаж тут у нас, в енералном уряду при боярах их милостей всѣм войском тое обволано, абы в городах за сеею уряду гетьманского обмѣного ростиски и замешаня жаднїе, а поготовю заборства и перехвалки на здоровья людскіе нѣгде не дѣялися, теди пилно вам всѣм приказуем, абысте всѣ зполне, старшие и меншие, того з великою милостю постричали, жебы в городах ваших жаднїе галаси не дѣялися, — застерігав гетьман людей. — И гды ж, хочай аренды уже суть указом монаршим по нашом челобитю отложены, и не будет вам через онія прикрости, однак тіе особы, которие арендою завѣдовали, обварованы суть ласкою нашею и взятие под оборону, жебы каждый з ных спокойне зоставал при своей цѣлости, которим то

Воскова скульптура судового канцеляриста у кімнаті слідства в музеї Будинку генерального судді Василя Кочубея. Фото Андрія Прибєги

бывшим арендаром если бы хто своеволный, неважне, люб на здоров'ю, люб на худобѣ найменшую задал шкоду, жебы таковый певне на горлѣ каран будет, але и старшина, кгды бы их не завстегала, тому ж караню подлегатимет, и мѣста ваши за своеволную бучу пришли б до спустошеня, чего не жичачи, повторне и по десяте оскромне упоминаючи, поручаем в милосте всѣх господу Богу»[286].

Перевищення правничих засад, кримінальні прояви розглядалися незабаром як у Генеральному, так і місцевих судах. Новообраний гетьман міг би підтримати членів своєї команди, що прийшла до влади, і свавільно розправитися з опонентами. Усе ж він не втручався у судочинство, яке стягувало навіть з полковників коломацького постановлення збитки на користь покривджених старшин. За С. Величком, за результатами суплік потерпілих «найвинуватішим поламано руки й ноги, іншим, найзапеклішим, відітнено голови, третіх вішано на шибеницях, четвертих карано на худобі, а в п'ятих глупство виганяно киями»[287]. Ще на Запорожжі на початку серпня були покарані 59 козаків, винних у вбивстві Л. Горленка та кількох старшин, пограбуванні церковного та іншого майна[288]. Усе розкрадене повернуте власникам. У 1688 р. був усунений з посади переяславський полковник Дмитро (Дмитрашка) Райча, який разом з племінником Марком Дмитрашком, як показало слідство, розоряв маєтності колишнього переяславського полковника Леонтія Полуботка[289]. 18 грудня 1688 р. Генеральний суд зобов'язав їх відшкодувати збитки потерпілим[290].

Враховуючи досвід проведення Першого Кримського походу, на старшинському великодньому з'їзді постановили, «жебы нѣгдѣ ново козаки з тяглых людей не уписовалися в реестр козацкий»[291]. Особливо це стосувалося «тых новиков, которіе, на свій упор показачившися, першій раз сего лѣта и так розного лѣта до войск ходили, а нѣгдѣ военной оказии не узнавали, а не видѣли»[292].

І. Мазепа зі співчуттям поставився до прохань вдови Л. Горленка, назвавши його загибель «розляня крови невинной»[293]. «Заховуем жону его п. Євфросинію Горленковую до ласки нашой войсковой при селѣ Олшаном, — зазначав гетьман у своєму універсалі, — зо всми приналежостями, позволяючи оным владти и вшеляких пожитков з послушенства тамошных людей для домовых своих потреб заживати, на якое то село и жалованую государскую грамоту блаженное памяти великого государя царя и великого князя Алексѣя Михайловича его царского пресвѣтлого величества небожчикови даную оная мѣет, теды мы сей наш потвержалный унѣверсал оной даючи, мѣти хочем и приказуем, абы нихто старших и менших сей п. Горленковой в держаню того села Олшаного и в привлащеню з него пожитков не чинил перешкоды и жадной трудносте, а войт з громадою жебы вшелякое отдавал послушенство»[294]. Досить солідні преференції гетьман надав і вдові стародубського полковника-гетьманича Семена Самойловича Марії. Він зобов'язав гетьманських збирачів податку не «вымогати индукти належной от ее товаров в десять тисячной числѣ»[295]. Сума була дуже великою, і це засвідчує, що володар булави старався догодити невістці І. Самойловича. Наказом від 13 квітня 1690 р. гетьман «суворо» орієнтував жителів слободи Семенівки віддавати їй «послушенство»[296].

Післяколомацькі інциденти, які завдали клопоту частині заможної верстви в Гетьмащині, несли для новообраного гетьмана певні позитиви: московські урядовці, успішно знявши І. Самойловича з посади, були поставлені до відома цими акціями, що часта переміна влади Батурина небажана. Вона могла дестабілізувати великий регіон, на упокорення якого Москві довелося б залучати значні людські та матеріальні ресурси.

Такі українські реалії, в яких поєднувалася козацька демократія із охлократією, непрогнозованими діями невдоволених старшин, любителів авантюр, шукачів пригод, змушували государів остерігатися здійснювати суворіші заходи щодо централізації та уніфікації автономії, підтягування її до всемосковських стандартів управління. Обпікшись у часи правління І. Брюховецького реформаціями щодо обкладання населення податками, царські урядовці навіть попри свої гарнізони у провідних містах Гетьманщини побоювалися здійснювати свою політику активніше. Сумний досвід доби Руїни не заохочував царський режим робити необачні кроки щодо керівництва автономії, приниження його, зведення до статусу підлеглих царедворців-холопів. Норовистий край зі своїми особливостями потребував належної опіки та уваги, дипломатичного етикету, взаємовигідного співіснування.

Отже, І. Мазепа, хоч з погляду В. Голіцина та царів повністю відповідав їхнім критеріям як компромісний і зрозумілий у той момент керований політик-діяч, водночас мав демонструвати не тільки свою лояльність, цілковиту покору, а й дати раду усій цій багатоголосій українській спільноті, яка в будь-який момент могла перетворитися на киплячий казан.

Пам'ятка з вишневого оксамиту із зображенням сцени «Покрова Пресвятої Богородиці» з Покровської церкви міста Переяслава. Кінець XVII ст. Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського

Розділ 4
ПЕРШИЙ ОБМАН ГОСУДАРІВ

І. Мазепа, отримавши булаву 25 липня 1687 р., не володів інформацією про фінансовий стан Гетьманщини, оскільки цими питаннями займався безпосередньо гетьман та його довірники. Ексгенеральний осавул, зрозуміло, у загальних рисах розумівся, за що утримувалося охотницьке військо, які збори-податки надходили у Батурин.

І. Самойлович усе ж віддалив навіть найближчих старшин від вникання у цю сферу його діяльності. Вона нікому не була підконтрольна. Попередній гетьман не розділяв ні свого приватного скарбу, ні державного. Він ніс відповідальність за все, а отже, й розпоряджався фінансами так, як того вимагали обставини.

Зрозуміло, подібну практику запровадив не І. Самойлович. Уперше посада підскарбія, тобто посадовця, відповідального за фінанси Гетьманщини, згадується в часи гетьманування Богдана Хмельницького[297]. В уряді І. Брюховецького числився Роман Ракушка, «дозорца скарба войскового»[298]. Наприкінці 1660-х років ця посада скасовується[299], пізніше у XVII ст. і не відновлювалася (лише у 1728 р. офіційно запроваджується уряд генерального військового підскарбія[300]. — *Авт.*). Підскарбій, відповідаючи за бюджет автономії, не міг безконтрольно виділяти гроші на ті чи інші потреби володаря булави. Здійснені витрати він мав десь фіксувати, щоб його не звинуватили у неправильному витрачанні зібраних бюджетних надходжень. У разі зловживань гетьмана щодо фінансувань певних проєктів тощо з підскарбієм треба було ділитися, домовлятися. А це — зайві клопоти. Тому в командах Д. Ігнатовича (Многогрішного), І. Самойловича під час підписання договірних статей подібної посади не фігурувало.

Поєднання особистого і військового скарбу мало негативний наслідок у реаліях 1687 р. Учасники коломацьких подій, обговорюючи договірні статті, порушили перед російським командуванням питання, аби «пожитки всѣ бывшаго гетмана Івана Самойловича, тако ж де то бывших же черньговского и стародубовского полковников отдат им в войсковой скарб»[301].

Царські урядовці на Коломаку скористалися малообізнаністю старшини у фінансовій сфері Батурина, їхньою поступливістю в умовах очікування високих призначень. В. Голіцин на нараді з претендентами на урядові посади 24 липня, перед днем Коломацької ради, «оголосив їм (учасникам зібрання. — *Авт.*), що, хоча по закону все, що належить зраднику, повинне бути конфісковане на користь царів, він готовий зобов'язатися, ризикуючи накликати на себе царську немилість, що козаче військо отримає половину статків зрадника, а інша половина надійде в царську казну»[302]. Цю ідею старшина змусила була прийняти за основу.

З одного боку, претенденти на головні посади Гетьманщини пішли на компроміс, здобувши у такий спосіб половину заощаджень, статків різного плану І. Самойловича та його синів. З другого боку, фактично військовий скарб, що зберігався під наглядом колишнього гетьмана, теж необхідно було ділити навпіл. Таким чином автономія через недосконалість правничих засад фінансового управління втрачала істотний зібраний капітал, який зібрав, зосередив у своїх руках ексгетьман.

Петров А. Портрет гетьмана Івана Самойловича. 2008 р. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»

Важко сказати, яку мету переслідував володар булави, економно розпоряджаючись зібраними податками, нагромаджуючи дедалі більше коштовностей, коштів, золота, срібла. З одного боку, це виглядало як елементарне стяжництво, бажання мати більше і стати найбагатшим правителем Гетьманщини. З другого боку, діагностувати все це можна було як хворобливе користування становищем заради здобуття великого зібрання повних скринь цінностей, які гарантували б головному батуринському керманичу дедалі вище матеріальне становище, ніж навіть у наближених царських сановників. Попри відстоювання державницьких позицій у своїй діяльності, І. Самойлович, як показала дуже неприваблива історія з поверненням від його зятя посагу померлої дочки, був людиною свого часу і старався не залишити себе у збитку навіть у делікатній справі повернення подарунків від старшин, отриманих покійною на весіллі.

Думається, що гетьман все ж наповнював скрині золотом та сріблом не тільки для особистої втіхи та процвітання родини. Можливо, він задумував здійснити якісь будівельні проєкти, кардинально розбудувати Батуринську фортецю, дати кошти на монастирі. На жаль, про ці плани тепер вже навряд чи й дізнаємося. І. Самойловичу не дали можливості виправдатися, дати пояснення щодо своєї діяльності як на Коломаку, так і пізніше[303]. В. Голіцин з цього приводу в листі до Ф. Шакловитого писав: «А что про него розыскивать...они (московські опоненти головного урядовця, що були незадоволені зміщенням гетьмана без розслідування. — *Авт.*). б взяли себѣ в примѣр турскаго салтана, которой то учинили назад тому два года: одним лѣтом перемѣнил двух ханов по татарскому челобитью, не розыскивая; только тому рад был, что они были у него в послушании и бунта какого не учинили»[304].

Московські чиновники за наказом В. Голіцина стали головними ревізорами гетьманського скарбу та його синів. Коли 25 липня на Коломаку ще проводилася рада з обрання нового гетьмана, у дорогу вже вирушили конфісковувати цінності арештованих гетьманців («для переписки Ивана Самойловича и детей его животов»[305]) оперативно призначені для цієї місії Микита Глєбов, дяк Андрій Юдін (в Батурин), Андрій Квашин-Самарин, дяк Михайло Жадєнов (у Глухів), князь Іван Засєкін, дяк Лев Протопопов (у Сосницю), стольник Михайло Тургенєв з піддячим (Кролевець), Іван Засєцький з піддячим (в Стародуб)[306]. Окольничий та воєвода Федір Шаховський (Чернігів) отримав з цього приводу письмовий наказ[307]. Ревізії підлягали й маєтки поза основним місцем роботи Самойловичів. У Сосниці, Глухові, Кролевці гетьман та його родичі мали резиденції для проживання, зустрічей гостей та господарювання.

З якихось причин команда ревізорів на Стародуб була невдовзі замінена на уповноважених Василя Саковнина та піддячого Юхима Козєва[308], які зробили переписну книгу пожитків стародубського полковника Якова Самойловича. У гетьманській столиці переписні книги майна та цінностей зробив стольник Михайло Тургенєв[309], який, впоравшись з невеликим обсягом робіт у Кролевці, підсилив своїх колег у Батуринській фортеці.

Щирський І. Графічна композиція до книги Лазаря Барановича «Благодать і істина» (із зображенням царів Іоана, Петра І) [«Благодать и истинна Исусом Христом бысть егда от него Иоанн Алексеевич знаменуючий благодать и Петр Алексеевич знаменуючий истину. Поставлены суть царе над горою святою его высокого достоинства великия державы православного царствия российского. На нем же яко благодать и истинна царствуют. О сем Лазар Баранович архиепископ черниговский, новгородский и всего Севера со всею паствою своею радуюся трудолюбием своим описа сию Благодать и Истин, и типом повеле издати в друкарни Св. Троицкой Ильинской Черниговской»]

Поспішний виїзд уповноважених В. Голіцина у місця зберігання майна арештованих перекладав ініціативу на облік знайденого на московських урядовців[310]. Новообраний гетьман не мав ще своєї команди довірників, яким би доручив наглядати за діяльністю росіян. Це дає підстави думати, що новий правитель Гетьманщини, приїхавши у Батурин, вже був поставлений перед фактом взяття під контроль скринь зі скарбом попередника. Згідно з джерелами, «в Стародубѣ... Якушковы (син І. Самойловича. — *Авт.*) животы» ще до жовтня 1687 р. були зачинені у скринях з відбитками «прежних печатей Василья Саковнина»[311].

Так само їх замкнули у резиденції колишнього гетьмана. «Опис рухомого майна»[312] інформує про місця зберігання коштовних речей, тодішньої валюти. На цитаделі («малом городѣ, гдѣ жил Иван Самойлов») все це розміщувалося:

у світлиці у невеличкій скринці;

у коморі у трьох мішках;

у церкві в сундуку (57 мішків чехів та мішок талярів);

у погребі між конюшень поблизу колодязя у сундуку (39 мішків чехів та 2 мішки талярів, золотих); у скрині 3 мішки талярів, червоних золотих[313].

У Батурині, «в болшом городѣ, на дворѣ Ивана ж Самойлова» зберігалося:

«в нижней задней полатѣ» в сундуку 7 мішків срібних копійок та 14 мішків талярів, 14 мішків рублів;

у першій скриньці в 6 мішках рублі;

у другій сринці у 8 мішках рублі;

у третій скринці в 5 мішках чехи;

у четвертій скринці у 2 мішках 2000 талярів, у 2 мішках чехи;

у п'ятій скринці в 1 мішку таляри;

у шостій скринці в 11 мішках 5500 талярів;

у сьомій скринці в 12 мішках 6129 талярів;

у коробці в 5 мішках рублі;

у коробці в 3 мішках чехи;

«в передней полатѣ в сундукѣ» — чехи;

«в потайном погребѣ, под полатами» 6 скриньок зі срібними грошами та талярами; у сундуку — чехи[314].

У «походному» погребі у Глухові були взяті і привезені до Батурина 3 скрині з талярами та золотими[315].

За царським указом та згідно з Коломацькими статтями опечатані цінності родини Самойловичів мали поділити на дві частини стольник Семен Неплюєв та дяк Михайло Жадєнов. З цим рішенням государів останні ознайомили І. Мазепу та генеральну старшину 6 жовтня 1687 р. у Батурині[316]. Перед цим вони мали побувати у Стародубі та Чернігові та, «осмотря у сундуков печатей», забрати зачинені під замок коштовності «з посланным же ево гетманским з провожатыми... и довезть до Батурина все в цѣлости»[317].

З Чернігова до гетьманської столиці доставили німецький сундук з 12 мішками талярів, червоними золотими[318], зі Стародуба — липову скриню, оббиту залізом, з 19 мішками золотих, талярів та єфимків[319]. Останню супроводжували канцелярист Василь Велецький і стародубський сотник Федір Количов[320] з козаками. Вони були в Батурині вже 13 жовтня. Скарб чернігівського експолковника Григорія Самойловича 25 жовтня привіз у гетьманську столицю батуринський сотник Дмитро Нестеренко у супроводі чернігівських козаків[321]. Крім цього, уповноважені особи доставили в резиденцію гетьмана коштовні речі чернігівського та стародубського полковників: шуби, килими, ювелірні вироби тощо.

С. Неплюєв та М. Жадєнов, зустрівшись 31 жовтня з І. Мазепою, попросили його призначити відповідальних від Гетьманщини, хто буде з ними «животы принимать»[322] та ділити. Наступного дня гетьман ознайомив гостей з уповноваженими від гетьманського уряду з цього питання: генеральними суддями Михайлом Вуяхевичем, Савою Прокоповичем, київським полковником Костянтином Солониною, полтавським обозним Прокопом Левенцем, лубенським сотником Андрієм Яковлевим, батуринським канцеляристом Савою Степановичем[323].

Результатом спільного підрахунку грошей «у кам'яній скарбниці в гетьманському дворі»[324] вийшло:

«И обоево Ивана Самойлова и дѣтей ево Гришковых и Якушковых пожитков, по осмотру, на лицо объявилось: 4916 червоных золотых, 47432 таляри, 5 рублев 16 алтын 4 денги турских денег руским щотом, 2286 левков, 5 полуталярей, 8 полулевков, 69 чверток, 6 орлянок, 3814 рублев 12 алтин серебреных копѣек, 30808 рублев 9 алтын чехов»[325]. Загалом це склало майже 200 000 золотих[326].

Зазначені суми були поділені навпіл:

«И тѣ вышеписанные червоныи золотыи и таляри и левки и серебреные копѣйки роздѣлены на 2 половины, и одна половина, 2458 червоных золотых, 23716 талярей, 1143 левка, 1907 рублев 6 ал. серебреных копѣек, 2 руб. 25 ал. турских денег руским щотом, 2 полуталяра з четвертю таляра, 4 полулевка, 34 четвертки з получетверткою, 3 орлянки, взято великих государей и великіе государыни благовѣрные царевны, их царского величества, в казну; а другая половина, 2458 червоных золотых, 23716 талярей, 1143 левка, 1907 рублев 6 алтын серебреныхъ копѣек, 2 руб. 25 ал. турских денег руским щотом, 2 полуталяра з четвертю таляра, 4 полулевка, 34 чвертки з получетверткою, 3 орлянки отдано в их же великих государей и великой государыни благовѣрное царевны, их царского величества, в казну войска запорозского обоих сторон Днѣпра гетману Ивану Степановичю Мазепѣ и генералной старшинѣ в войсковой скарб на жалованья их же великих государей малоросійских городов ратным людем. Да чехов 30808 рублев 9 алтын»[327].

Крім цього, підлягали поділу й ювелірні вироби, коштовні речі. Тільки у помешканні І. Самойловича на цитаделі та в «дворѣ в палатах» російські ревізори виявили 77 малих та великих кубків, 60 кружок, 8 корабликів, сотні блюд, чарок, стаканів тощо[328]. У результаті поділу цього конфіскату разом з узятим у помешканнях синів ексгетьмана половина срібного посуду, що відправлявся до Москви, мала вагу «15 пуд 28 фунтов 7 золотников с полузолотником»[329]. Стільки ж його, з додатком «чѣпи золотой 21 зол.»[330], перепало й військовому скарбу[331].

С. Величко, не знаючи про попередню діяльність російських ревізорів у серпні-вересні, вважав, що для пришвидшення поділу посуду, цінностей уповноважені обох сторін важили звезене, викладене зі скринь кілька днів на шалях, бо «лічачи їх велику кількість, треба було б багато забавити часу»[332]. Усе ж, на нашу думку, 1 листопада 1687 р. спільна комісія ознайомлювалася з попередніми напрацюваннями голіцинських ревізорів, які ретельно зафіксували речі, коштовності, кошти, і ділила в основному виявлене раніше, вилучала із поділу церковні цінності, віддані на зберігання, та майно покійної гетьманової дочки Параски, відібране у воєводи Федора Шереметєва.

Під час перепису речей Самойловичів з'ясувалося, що ексгетьман мав 6 шуб, його дружина близько 20 (із соболя, лисиці, білки, рисі). Дружини синів зберігали відповідно їх по 11 (Григорія) та 7 (Якова). Скрині родини були заповнені різноманітним одягом, хутром, взуттям, дорогоцінними тканинами. У І. Самойловича налічувалося 4 карети, 2 коляски[333].

Вищезгадане майно хоч і було ретельно описане, але московські джерела не повідомляють про його поділ. Частина описаного одягу повернута дружинам репресованих ще в листопаді (так, уже в описі статків родини йдеться про це: «Тот де сундук по приказу войска запорозкого гетмана Ивана Степановича Мазепы, отдан Ивановой женѣ Самойлова со всѣм»[334]). Згідно з рішенням государів від 19 жовтня 1687 р. «Ивана Самойлова жена[335] и дочери, и двух невѣсткам ево дать прожиток, и на пропитанье из его ж, Ивановых, пожитков двѣстѣ рублев (1000 золотих. — *Авт.*), да платье еѣ женскаго суконнаго и камчатнаго теплаго и холоднаго, кромѣ золотных и бархатных холодных и собольих платьев, всего, счетчи, на пятьсот рублев; да бѣлое их платье все отдать им же; а к Ивану Самойлову посылать их не указали, а быть им в малороссийских городѣх, гдѣ пристойно, по гетманскому разсмотрению»[336]. Жіночій половині Самойловичів правдоподібно залишені приватні слободи, деякі рудні, млини, винокурні, гути та інші малі промислові підприємства, оскільки це не були «пожитки», про які йшлося у Коломацьких статтях. Невістці І. Самойловича Марії[337] (дружина померлого у 1685 р. стародубського полковника Семена Самойловича) згідно з наказом І. Мазепи селяни віддавали «послушенство»[338], вона не сплачувала щороку 10 000 золотих податку за здійснення торгових операцій[339]. Гетьман звернувся 1 січня 1688 р. до В. Голіцина з клопотанням від генерала Володимира Швейковського, батька дружини Якова Самойловича Анни[340], віддати їй конфісковане придане[341]. Володар булави надав їй у володіння село Рухів[342].

Він також дав 1000 імперіалів дочці І. Самойловича Анастасії[343], яка вийшла у лютому 1690 р.[344] заміж за князя Юрія Четвертинського і мала у власності с. Дунаєць Глухівської сотні[345]. Це село у 1692 р. гетьман надав її чоловіку[346], а потім ним володіли їхні діти, Марина і Василь[347], та родичі[348]. Онука[349] засланого до Сибіру гетьмана отримала 1000 золотих[350] на весілля (вийшла заміж за компанійського полковника Юрія Кожуховського).

Велика збірка зброї, клейнодів, панцирів, книг, а також багато всього іншого перейшло, за словами пізнішого канцеляриста С. Величка, новому гетьману[351]. Оскільки літописець не знав, що статки Самойловичів відразу опинилися під опікою голіцинських ревізорів, які провели облік та опечатування у скринях одягу, коштовностей, грошей, то він висловив підозру-припущення про те, що їх дуже багато «вкрадено ближніми гетьманськими слугами, а може, й забрали їх за гетьманським указом та перенесли на інше місце»[352].

Кубок «букльований». XVII ст. Німеччина. Срібло, карбування, золочення. Національний музей історії України. Фото Дмитра Клочка

Кубки. XVII ст. Західна Європа. Срібло, позолочення, карбування. Державний історичний музей. Москва. [Дуже велика ймовірність, що кубки походять з конфіскованих коштовностей гетьмана Івана Самойловича та його синів]

Невідомий майстер. Потир. 1686 р. Золото, емаль, коштовні камені. Москва. Вклад гетьмана Івана Самойловича до Києво-Печерської лаври на «спомин душі» його дітей Параски та Семена. Музей історичних коштовностей України. Фото Дмитра Клочка

Невідомий майстер. Дискос, що належав гетьману Івану Самойловичу. 1686. Золото, смарагди, рубіни, лиття, карбування, гравірування, інкрустація, емаль. Москва. Музей історичних коштовностей України. Фото Дмитра Клочка

Хоча це було важко зробити під наглядом перевіряльників і за тією ж особистою вказівкою гетьмана, оскільки він не наважився б дати козирну карту для ймовірних опонентів-донощиків. У разі вияву крадіжки головна особа Гетьманщини накликала б на себе гнів государів, це б стало головною причиною її зміщення у дуже короткий термін.

Подібне приховування доброї частини пожитків Самойловичів могло відбутися лише із санкції В. Голіцина та його довірника Л. Неплюєва. Оскільки ревізували маєтності репресованих їхні люди, то, напевне, вони попередньо здійснили первинний розподіл поза обліком, записом у відповідні книги коштів на користь своїх покровителів, себе та гетьмана. За повідомленням 1689 р. І. Мазепи з часу свого правління він дав В. Голіцину та Л. Неплюєву 21 605 рублів[353], що становить 108 450 золотих. Це практично десь маже на 9000 тисяч золотих більше, ніж отримали государі у результаті поділу червоних золотих, рублів, талярів Самойловичів.

Як пояснити такі невідповідності та суперечності, пов'язані з фінансами Гетьманщини та гетьмана у 1687 р.?

Мазепинський канцелярист С. Величко занотував у Генеральній військовій канцелярії «скарбовий реєстр» перших місяців приходу І. Мазепи до влади. За словами літописця, у ньому «було написано, що знайшлося наявних червоних золотих 22251, талярів битих 22855, левів 566, срібних копійок 7533, золотих і шагів 9, чехів 204210 золотих»[354], що складало за його перерахунком в одну валюту

«всього 415029 золотих і дев'ять шагів»[355]. На перший погляд може скластися враження, що канцелярист помилився у копіюванні поділених фінансів, які перепали після 1 листопада 1687 р. Гетьманщині у результаті конфіскації коштів родини Самойловичів («2458 червоных золотых, 23716 талярей, 1143 левка, 1907 рублев 6 ал. серебреных копѣек»). Та ми бачимо, що цифри дуже різняться. Отже, у даному разі йдеться про іншу суму, значно вищу, ніж навіть ділилася уповноваженими особами від Москви та Батурина.

На нашу думку, С. Величко не помилився у своїх записах: він, на щастя, зафіксував реєстр коштів, які зберігалися у військовій скарбниці гетьманської столиці. Літописець чітко вказує перед публікацією виписки-документа про наявність «кам'яної скарбниці у гетьманському дворі»[356]. Російські джерела опису майна І. Самойловича не зафіксували цього спеціалізованого приміщення у Батуринській резиденції. Це означає, що під їхньою пильною увагою опинилися будівлі, погреби ексгетьмана, все те, що було його приватною власністю. У той же час кам'яна скарбниця належала не йому, а Війську Запорозькому. Оскільки І. Самойлович не розділяв військові та свої приватні кошти, то, зрозуміло, що у мішках, скринях тут все зберігалося без поділів та відміток, де є капітал автономії, а де власне гетьмана. Російське командування з цих причин могло взяти для поділу і ці фінанси, що поставило б Гетьманщину у дуже скрутне становище у вирішенні певних поточних проблем. С. Величко закидав гетьману і старшині, що ними «віддано на Москву військовий скарб, який був разом з усім добром (Самойловича. — *Авт.*)»[357]. Проте канцелярист, як показує ним опублікований реєстр, не знав загальної суми відправленого до Москви. Дуже ймовірно, що нова гетьманська адміністрація не дуже афішувала її, оскільки певні особи загалом могли засумніватися у правильності підрахунку майна ексгетьмана, справжній величині нагромадженого ним у скринях.

Реєстр залишків коштів, занотований у літописі С. Величка, є цінним документом, який насамперед підтверджує, що І. Мазепа, який 25 липня отримав булаву, у наступні дні поставив перед російським командуванням питання про розмежування приватного і військового скарбу у Батурині, ревізію голіцинськими ревізорами лише приватної зони ексгетьмана. Здогадно саме за неінспектування кам'яної скарбниці гетьману довелося пообіцяти значні відкупні. Це видно із листа, направленого І. Мазепою орієнтовно весною 1688 р. князю В. Голіцину: «Прирєклая обѣтница моя вашой княжой велъможности не могла через немалое время прийти в належитое исполненіе, едно за всегдашними моими около дѣл на новости уряду моего втрудихся трудными забавами, другое за тым, же не моглем наскорѣ приспособитися в такую способность, якая б до посланъя была удобна. Теперъ теды тую должностъ мою в пилности належитой составивши, посылаю вашой княжой велможности, милостивому благодѣтелю моему, в червонных золотых пятъ тысяч и осм сот рублей, в копѣйках три тысячи рублей, а в талярах битых тысячу и двѣстѣ рублей, всего десятъ тысяч рублей. Якое мое приношеніе изволъ, ваша княжая велъможностъ, приняти милостиво и ховати меня в милостивой отческой и благодѣтелъской своей ласцѣ и заступленіи. Ощо покорне прошу: обѣцуючи то по себѣ, донѣлъже жити буду, же во всем желателъным и послушным есмъ работник вашой княжой велможности, о его же милостивую отческую ласку истинным всецѣлым усердіем всегда поволъными услугами моими старатися буду»[358].

На нашу думку, В. Голіцин після вдалого зняття І. Самойловича, успішного проведення виборів та підписання Коломацьких статей практично повністю за його сценарієм на хвилі піднесення пішов на поступку новообраному гетьману в питанні роз'єднання коштів[359] репресованого правителя та Війська Запорозького. Причому це зробив небезкорисливо. Адже, як показують документи, приватні кошти І. Самойловича та його родини фактично було поділені на три рівні частини:

1) царська казна — 99 000 золотих;
2) військовий скарб — 99 000 золотих;
3) князь В. Голіцин — 98 450 золотих[360].

Остання частина не могла фігурувати в офіційних документах ревізорів. Її потрібно було певним чином вилучити із загального реєстру та «списати». Джерела показують, що з цією метою ревізія коштів І. Самойловича та його родини проводилася у два етапи. Первинний аудит зробили голіцинські ревізори «в прежних переписных книгах»[361]. Після їхньої роботи у Чернігів, Стародуб, Батурин приїхали С. Неплюєв та М. Жадєнов, які уже склали новий реєстр на основі попереднього розслідування. Ми не знаємо, що являв собою перший реєстр оглянутого майна ексгетьмана та його синів. Проте впадає в око така важлива деталь у другому переписі: у ньому практично не зафіксовано золотих речей, окрім двох ланцюгів. Між царською казною та військовим скарбом ділилися лише срібні вироби, окремі з яких мали позолоту. Важко повірити, що І. Самойлович, а особливо його дружина, дочки, невістки не надавали золотим коштовностям, діамантам, перлинам пріоритет. У 1723–1724 р. в описі майна П. Полуботка фігурувало 20 золотих перснів[362], «крест золотой, в нем яхонтов бѣлых 5 камушков, при них 4 искры алмазных, вкруг его финифт поресная»[363], «пуговиц золотых 12 больших»[364], «маниста золотая»[365], «золота цевашкого 14 мѣст»[366], у сина наказного гетьмана Андрія — 8 золотих перснів, 2 золоті запони із 41 діамантом, смарагдом та яхонтом, золоті сережки з 14 діамантами, 6 золотих ланцюжків[367], ще 5 золотих ланцюжків[368], 12 золотих перснів[369], а також багато перлин, діамантів. Це при тому, що Полуботки по-справжньому й не гетьманували, й облік їхнього майна, цінностей у кілька разів був меншим описаного у Самойловичів. «Опись движимого имущества», складена після 1 листопада 1687 р., не дає відповіді, де поділося золото, ювелірні вироби з нього, перстні, діаманти, перлини. Увесь цей перелік цінностей входив у високий стандарт заможності тієї доби. Отже, все це було присутнє достатньо у великих розмірах у помешканнях Самойловичів. Однак його записали в окремі відомості, як і вміст окремих скринь з фінансами. «Опись движимого имущества» була офіціним документом для царської казни, для уряду. Водночас поза ним відбувся неофіційний поділ між зацікавленими особами (В. Голіциним, Л. Неплюєвим та І. Мазепою). Коло посвячених у ньому було дещо більшим. Уся схема розподілу скарбу Самойловичів на три частини лежала на родичі Л. Неплюєва С. Неплюєві (останній, живучи в Севську, ще у 1685 р. брав участь в описі майна померлої дочки гетьмана у Києві, приїжджав у Батурин з певними урядовими донесеннями). Оскільки Л. Неплюєв отримав від цієї оборудки, яка здійснювалася під контролем його довірників, 2000 рублів, то немає сумніву, що С. Неплюєв та М. Жадєнов теж збагатилися на цій другій ревізії, щоправда, у дещо меншому масштабі. Перший, зокрема, отримав солідне підвищення — став у 1688 р. думним дворянином, а у 1689 р. чернігівським воєводою[370].

Посвячених у фінансові справи І. Мазепи того періоду було обмаль. В адміністрації Батуринської резиденції з цього приводу ніхто не робив гучних заяв. Згадане питання не афішувалося.

«І ближні слуги та кревні Мазепині, — писав у своєму літописі С. Величко, — котрі були перед його гетьманством увіч убогі, невзабарі при гетьмані своєму стали багатими, маючи по кільканадцять і кількадесят тисяч золотих грошей, окрім срібла та інших дорогих речей. Із тих ближчих слуг для кращої вірогідності згадаю двох: покойового Запорожця і Целюрика»[371]. На Бендерській комісії 1709 р. йшлося й про інших осіб — «викопали з землі різні начиння гетьмана Самойловича, повні дукатів, і віддали в руки того ж гетьмана, зокрема панове Довгополий і Бистрицький»[372]; «в руки Мазепи звернули все повірене собі сповідник Самойловича Василь і пок. Лисиця, Ялоцький і Турянський»[373].

Соратники-мазепинці, оглядаючи у 1709 р. фінансовий стан Гетьманщини, маловідомий у загальних цифрах навіть для наближених старшин, усе ж спробували докопатися, який був бюджет козацької автономії. У світлі названих ними податкових надходжень, зборів конфіскація 1687 р. віднайдених коштів Самойловича виглядала дуже мізерною[374] (офіційно близько 200 000 золотих). Враховуючи те, що його приблизні річні приватні надходження від рангових маєтностей, численних власних млинів, рудень, буд, гут, винокурень становили орієнтовно 160–200 тисяч золотих і 70–80% цієї суми[375] не витрачалася, а перетворювалася на капітал (протягом 15 років він невпинно зростав), то, зрозуміло,

Військова скарбниця. Реконструкція 2008 р. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Фото Андрія Прибєги

Скриня з талерами із Гетьманського будинку на території Цитаделі Батуринської фортеці. Фото Оксани Ломко

виявлене під час ревізії 1687 р. було скромним відображенням прихованих реальностей. Адже, за оцінками старшини, що перебувала у Бендерах, «під його (Мазепи. — *Авт.*) опіку й охорону» перейшли «всі скарби попередніх запорозьких гетьманів: Брюховецького, Многогрішного, Самойловича й синів його»[376] розміром у кілька мільйонів золотих[377]. «Між Самойловичем і гетманшою часто були сварки, — зазначалося на Бендерській комісії, — тому він почасти розділив свій скарб між приятелів на сховок, почасти вложив до військового скарбу, почасти поховав у землю»[378].

Важко сказати, чи під пильним оком голіцинських ревізорів І. Мазепі та його довірникам вдалося знайти бодай мільйон схованих коштів гетьманів-попередників. Усе ж, на наш погляд, велика сума того їхнього багатодесятилітнього набутку не пропала безповоротно: правдоподібно її велика частина зберігалася у військовій скарбниці, місцях, відомих отцю Василю, іншим компетентним чиновникам резиденції, які вирішили поділитися секретом, аби здобути прихильність нового керманича. Звідси доходимо до висновку, що у реаліях 1687 р. команда голіцинських ревізорів, незважаючи на свою активність та ретельність, змогла виявити лише 20–30%, а то й менше з наявного скарбу І. Самойловича[379]. Усе інше потрапило до фінансової скарбниці нового гетьмана І. Мазепи, який, як і попередники, не дуже розділяв приватні та військово-державні набутки. Однак, усупереч практиці попередніх гетьманських адміністрацій, він був тим діячем, який не тільки накопичував богатства, а й дбав про їхнє розумне витрачання, вкладення у культурну, церковну сферу.

Фінансове заохочення В. Голіцина та Л. Неплюєва дало змогу новообраному гетьману, не оглядаючися, збирати під свою опіку незафіксований та необрахований ніде капітал, який став важливою основою його майбутнього меценатства.

Джерела дають відповідь, в який час І. Мазепа розрахувався зі своїм головним покровителем. Важливе у цьому плані свідчення П. Гордона, який у своєму щоденнику 7 грудня 1687 р. записав: «Майно колишнього гетьмана на 29 000 рейхсталерів[380] по указу відправлене в Москву, уже доставлено до

Калуги, але коли [новий] гетьман написав, що козаки обурюються цим, його вирішено зупинити і відіслати назад[381]; однак того ж часу посланий особливо величезний х[абар] одній в[еликій] особі»[382]. Вірогідно, що цю місію виконував Л. Неплюєв, який згодом, 16 лютого, виїхав з Москви[383] і поїхав на зустріч з гетьманом[384] радитися про Другий Кримський похід.

Записка І. Мазепи 1688 р. про надіслання В. Голіцину 10 тисяч рублів[385] свідчить про те, що у грудні 1687 р. Л. Неплюєв доставив не всю обіцяну суму, а лише її половину. Через це під час зустрічі окольничого та гетьмана у березні 1688 р. було порушене питання й завершення розрахунку із головним царським урядовцем. Як зазначав на вимогу московських розслідувачів у 1689 р. І. Мазепа про загальний розмір направленого у майже 100 000 золотих Голіцину, «то дано неволею болше, нежели волею с подзущенія и безпрестанных погрозов Леонтия Неплюева»[386]. Після зустрічі з ним у Батурині гетьман 24 березня 1688 р. направив до В. Голіцина свого свояка і довірника Івана Бистрицького[387], який, схоже, і доправив головному урядовцю залишок в 10 000 рублів (50 000 золотих) обіцяної суми. У супровідному листі І. Мазепа просив «покорне Вашой Княжой Велможности изволь мене ховати в непремѣнной своей благодѣтелской милости, которой отдаю мене покорне з низкими услугами моими на всегда»[388].

Закономірно постає запитання, чому гетьман не зміг розплатитися із високопосадовцем ще у грудні, відправляючи конфіскат І. Самойловича? Пояснень цьому може бути кілька: 1) небезпечно було всю неофіційну суму відразу посилати з Л. Неплюєвим та його підопічними, які могли її не довести у повному обсязі, а потім говорити у Москві про недостачу, жадібність гетьмана і т. п.; 2) зібраної готівки виявилося недостатньо, а тому виникла потреба перевести золоті вироби, діаманти, перлини у монети[389]; 3) гетьман хитрував, вдаючи, що для нього та нової команди означена сума дуже непосильна, оскільки платячи, як говорилося на Бендерській комісії «ненаситній московській зажерливості»[390], володар булави побоювався, що оперативний розрахунок зі своїм покровителем дасть тому привід і далі зазіхати на фінанси Гетьманщини у великих розмірах[391].

У підсумку це був перший серйозний утаємничений виклик І. Мазепи Московському царству на його зухвале зазіхання в особі головного урядовця В. Голіцина на фінанси автономії. Демонструючи лакейську вірнопідданість, запопадливість перед ним та государями, новообраний гетьман водночас, спокусивши ласих на дармові заохочення московських чиновників вигідними для них пропозиціями, фактично домігся істотного виграшу в приховуванні реальних коштів військового скарбу, збереження для Батурина важливого бюджетного капіталу, з яким згодом йому вдалося покращувати духовне, культурне та економічне життя в Україні.

Хоча І. Мазепа усвідомлював, що своїм карколомним вивищенням він значною мірою зобов'язаний В. Голіцину, водночас він добре знав, з ким має справу, якої місії від нього чекають як від покірного та вдячного васала. У тих реаліях, захищаючи здобуті владні позиції, гетьман як дипломат з багаторічним досвідом почав гру на виграш в інтересах Гетьманщини, Батурина. Москва хотіла слабкості від нього, непомітності, стовідсоткової вірнопідданості-залежності, підпорядкованості. І. Мазепа у відповідь на це на ділі проявляв цинічну приховану діяльність, щоб прагнення царської адміністрації реалізовувалися головним чином на паперах, мали якомога менший вплив на буття гетьманських інституцій. Перший красномовний приклад у цій сфері — «чесний» розподіл фінансів Самойловича. Володар булави у перші місяці свого правління показав царському оточенню й государям, що вони мають не надійного намісника, а українського державника, пріоритетом якого є інтерес своєї Вітчизни. Він діяв на умовах вигоди передусім для Батурина, для козацької спільноти. Москва була для нього союзником, силі якого доводилося коритися. Однак І. Мазепа як досвідчений політик не відчував докорів сумління, обдурюючи своїх зверхників. Вони були для нього чужаками, імперськими зазіхачами на козацькі здобутки. Тому з ними він вів обережну та хитру співпрацю, дбаючи, аби у Москві вважали його своїм довірником, але не лукавим та підступним підлеглим.

Розділ 5
ОБЛАШТУВАННЯ В РЕЗИДЕНЦІЇ. БАНКЕТИ

Новообраний гетьман прибув у Батурин орієнтовно у другій половині серпня 1687 р. Перший універсал, підписаний у гетьманській столиці, датований ним 21 серпня[392].

І. Мазепа переїхав зі свого будинку в цитадель Батуринської фортеці, де жив його попередник. Нове помешкання-резиденція «в замку»[393] мало два поверхи. У «нижней покоевой свѣтлице поставленые по стѣнам иконы и коврами и килимами обита»[394]. У цій кімнаті-вітальні на стінах висіли три турецькі килими[395]. Лава була красиво оббита дорогим червоним сукном[396]. Головний стіл прикрашав вишуканий литовський килим[397]. Інші два менші столи були оббиті золоченою шкірою[398].

На першому поверсі розміщувалася столова світлиця. Вона була прикрашена чотирма волоськими килимами[399], багатьма іконами:

«Образ пресвятые Богородици, писан на полотнѣ, в рамах золоченых рѣзных. Два образы писани на полотнѣ, въ рамах черных, Пресвятые Богородици.

Образ архистратига Михаила, писаной на полотнѣ, в черных рамах. 5 икон окладных, в том числѣ образ Спасов.

Образ Пресвятіе Богородици.

Образ Пресвятей Богородици Печерской.

Образ Воскресенія Христова.

Образ Живоначалное Троици»[400].

Окрім того, до стін були прикріплені картини, дванадцять з них намальовані на олександрійському папері, пять — на полотні[401].

У цій столовій світлиці стояв стіл, покритий голубою скатертиною[402]. Його оточували лавки, обиті червоним сукном[403].

На першому поверсі у сінях була комірчина з клейнодами. В одному із сундуків тут зберігалися 8 срібних булав[404], 7 срібних буздуганів (різновид булав. — *Авт.*), 3 срібних боздуганів (вид зброї, різновид булави, голівка якої вкрита шипами. — *Авт.*), 1 металевий боздуган[405], 9 бунчуків[406]. У комірчині ховали 2 пістолети, сундуки з листами тощо[407].

На першому поверсі, «в задней»[408] світлиці лежало на столі коштовне, вагою 28 фунтів Євангеліє, палітурка якого виготовлена із срібла та визолочена[409]. У сундуках цієї кімнати зберігалися дорогі ножі, 2 пістолети, 3 золочені боздугани, 2 мідні з позолотою годинники[410].

На другому поверсі у гетьманській резиденції було декілька кімнат, зокрема «в задних верхних хоромах»[411] стояли скрині, де зберігався одяг.

Зайнявши резиденцію Самойловича, І. Мазепа, як писав С. Величко, «влаштував упродовж немалого часу зі своїми старшинами часті, мало не щоденні, багаті й пишні банкети та гулянки»[412].

Думаємо, що це відповідало дійсності, бо 29 серпня 1687 р. виповнилося 48 років новообраному володарю булави[413]. А отже, це був гарний привід для старшин різного рангу привітати свого правителя із цією подією, а також вступом на посаду. Оскільки 29 серпня для цього не дуже підходило, бо у цей день православні поминали усікновення голови Іоана Предтечі з низкою жорстких обмежень, уродини святкували протягом наступного тижня.

Крім того, до Батурина приїжджали раз у раз делегації церковних ієрархів, представників міського самоврядування з проханнями підтвердити універсалом їхні пільги та раніше надані маєтності. Гетьман проявляв до них гостинність, аби завоювати більше прихильників. Так, 5 вересня він задовольнив прохання Глухова щодо збору податків на ратушу з млинів на річках Есмані та Шостці[414], 11 вересня 1687 р. підписав універсал з підтвердженням давніх прав Київському магістрату[415], київському війту[416], 17 вересня — Чернігівському магістрату[417], 5 жовтня — Стародубському магістрату[418], 20 жовтня — Прилуцькій ратуші[419]. Преференції отримали ніжинські купці-греки (мати власний суд[420]) та їхня релігійна громада Грецького братства[421].

Найбільшу активність проявляли представники церковної спільноти. Вони щотижня поспішали до Батурина отримати у нової адміністрації дорогоцінні для них документи. Зазначимо, що відразу після Коломацької ради першим випросив універсал про послушенство селян Петрівки Полтавський Хрестовоздвиженський монастир[422]. Згодом восени один за одним отримували підтверджувальні універсали на села, послушників, млини Київський Кирилівський Святотроїцький (17 вересня[423]), Києво-Печерський (29 вересня[424]), Прилуцький Густинський (9 жовтня[425], 10 жовтня[426]), Глухівський Петропавлівський (11 жовтня[427]), Батуринський жіночий (26 жовтня[428], 28 січня[429]), Київський Пустинно-Микільський (жовтень[430]), Гадяцький Красногірський (10 листопада[431]), Максаківський (12 листопада[432]), Макошинський Покровський жіночий (27 листопада[433]), Київський Печерський жіночий (1 грудня [434]), Кам'янський Успенський (9 грудня[435]), Ніжинський Красноострівський (18 грудня[436]), Лубенський Мгарський (19 грудня[437]), Макошинський Миколаївський (22 жовтня[438], 19 грудня[439]), Чернігівський Єлецький (21 грудня[440]) монастирі.

Кухоль гетьмана Івана Мазепи з його гербом. Початок XVIII ст. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського

Крім ігуменів обителей та їхніх наближених, до гетьманської обителі у вересні-грудні 1687 р. завітали протопопи, священники з різних містечок. І. Мазепа видав універсали на охорону маєтностей Василю Борзаківському, Максиму Сафоновичу, дружині померлого Дем'яна Уманця

Ложка генерального бунчужного Якова Лизогуба. XVII ст. Срібло, лиття, гравірування, золочення. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського

Марії (Глухів), Павлу Пучковському (Ніжин), Самійлу Хомінському, Роману Ракушці (Стародуб), Артамонові Бутовичу (Гадяч)[441]. Таких надань монастирям, церковнослужителям було значно більше, оскільки не всі вони збереглися у вирі століть. Зазначимо, що у 1688 р. наплив поновлювачів прав, підтверджувальних документів на маєтності не зменшився. Так, універсалом від 28 квітня гетьман повернув Чернігівській архієпископії раніше відторгнені від неї млини[442] (троє у селі Бистрик, троє у Тулиголовах, двоє у Мрині[443]). Отримали вигідні документи на маєтності, млини, монопольну торгівлю горілкою Великобуденський Паненський (11 січня[444]), Батуринський Крупицький (14 січня[445]), Київський Михайлівський Золотоверхий (17 січня[446]), Золотоніський (21 січня[447], 30 травня[448]), Батуринський Бобриківський (27 січня[449]), Київський Межигірський (9 лютого[450]), Глухівський жіночий (12 лютого[451]), Рихлівський Микільський (10 березня[452]), Густинський (24 травня[453]), Видубицький (14 вересня[454]), Батуринський Новомлинський (17 грудня[455]) монастирі.

Лопата В. Замок Івана Мазепи. Гравюра

Приїзди делегацій духовних осіб змушували гетьмана брати участь в урочистих церемоніях їхнього прийому, гостинного частування. Це було втомливо, обтяжливо, незручно, але новий посадовий ранг зобов'язував його проявляти належну увагу поважним отцям. Тим паче більшість церковних ієрархів брали участь у виборах митрополита у 1685 р. і вже звідтоді знали І. Мазепу як активного поборника канонічних постулатів щодо перепідпорядкування Київської митрополії. Майже двотижневі дискусії того часу, вироблення спільної позиції щодо відповіді Москві на її настирливі наполягання покинути Константинопольський патріархат сприяли зближенню делегатів собору із генеральним осавулом — головним уповноваженим І. Самойловича. У новому керівнику церковна спільнота бачила обнадійливого заступника, справедливого впорядкувача існуючих майнових суперечностей. Опираючись на позитиви співпраці з ним у 1685 р., чимало духовних осіб прагнули отримати додаткові привілеї для своїх обителей, парафій. Гетьман, зворушений увагою ігуменів, протопопів, їхніми улесливими промовами, не обтяжував канцеляристів на пильне дослідження суплік, звернень, а швидко й оперативно задовольняв прохачів у потребах.

Скористався цією нагодою отець Іона, який поблизу слободи Семенівки, заснованої гетьманичем Семеном Самойловичем, «на единомъ пустом островѣ над рекою Сновю лежачом, называемом Камен»[456] заснував Кам'янський Успенський монастир. І. Мазепа, зустрівшись з будівничим обителі у Батурині у грудні 1687 р., надав йому прилеглі до острова землі. Як видно з пізнішої кореспонденції, посилаючись далі на авторитет гетьмана, отець Іона вирішував проблеми ченців у Стародубському полку. Гетьман, отримавши про це донесення дозорці Івана Білозерського, зазначав, що «же наших жадных обѣтниц, таких як отець ігумен пишет, не било... тилко то, що он сам доносил о том до нас свои прозби, которые ми, принявши, обецалисмо тое ему дати, що будеш можно и слушно, а не так именно, як оный виражаєш з умислу»[457]. Проте володар булави, незважаючи на зловживання ігумена, підтримав обитель: 30 жовтня 1691 р. вона отримала село Сушани, жителі якого мали «послушенство звычайное и належитую повинност, подлуг своеѣ сили отдавали до помененной обителѣ»[458]. Далі І. Мазепа надав право ченцям заснувати Шумилівку[459], затвердив за ними збудований на річці Трубіж

млин[460], передав у володіння три рибні озера Кстове, Росохи та Рясиве[461]. Як зазначалося на Бендерській комісії, на монастир правитель Гетьманщини також надав значні суми[462]. Отже, зустріч отця Іона з І. Мазепою у грудні 1687 р. фактично дала імпульс великій роботі з розбудови обителі, яка постала у роки правління гетьмана. Не випадково у 1738–1739 рр. набула розголосу справа із виявленою у липні 1737 р. у Каменському Свято-Успенському монастирі ікони із зображенням ктитора Івана Мазепи[463]. Сенат направив на Чернігівщину розслідувати її високопоставленого генерал-майора І. Шипова[464]. У цьому зв'язку було допитано монахів обителі, представників генеральної старшини, дружину П. Полуботка[465].

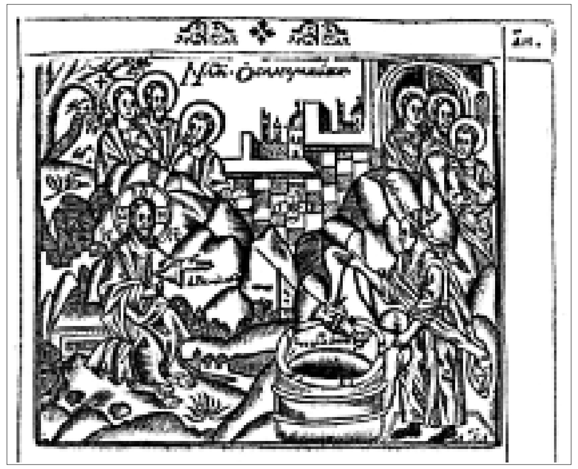

Ілюстрація з книги «Вінец Христов». Київ. 1688 р.

Так само І. Мазепа «впродовж кількох днів... гуляв та бенкетував»[466], зустрічаючи у жовтні делегацію Запорозької Січі у складі чотирьох полковників та вісімдесяти чоловік рядового товариства[467]. Вони привезли гетьману листа з проханням від кошового та усього низового Запорозького війська бути до них ласкавим і не пам'ятати минулих кривд: «І щоб ти не згадував, коли що прикрого сталося тобі у нас, як ішов у Крим від Дорошенка з братами нашими, посланими в подарунок, і був спійманий та припроваджений до Січі, уважаючи на те, що за тодішню твою біду нагородив тебе Бог щастям, як у Єгипті винагородив Бог біду мудрому та прекрасному Йосифу»[468]. Ці слова, лист сподобалися володарю булави[469], оскільки запорожці зробили для нього вдале порівняння. Біблійний Йосип був проданий братами у рабство ізмаїльтянським купцям, а ті у свою чергу — царедворцю фараона Потіфару[470]. Юнак здобув довіру високопосадовця і скоро став у нього головним наглядачем. Дружина Потіфара закохалася у красивого прибульця і намагалася спокусити чоловікового довірника, а коли отримала відмову, обмовила його[471]. Так Йосип опинився у в'язниці, де вразив інших покараних своїми тлумаченнями снів. Зрештою про реальність його прогнозів дізнався фараон, якому він досить вдало розтлумачив кілька снів. Звідтоді колишній в'язень фактично став другою за значенням особою в Єгипті[472]. Хоча у Мазепи в життєвій біографії були інші подробиці, та й він, як і Йосип, потрапляв у складні обставини, зокрема запорозький полон, найчастіше помимо своєї волі, і з Божою поміччю та завдяки своїм

Чорнильниця. XVII ст. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського

талантам, здібностям справді опинився на владній височині.

Делегація запорожців була щедро обдарована у Батурині. Рядові представники Січі отримали сукно (тузинки) та червону тканину (мусульбес), їм дозволили на зиму стати в Полтавському полку на квартирах[473]. Усім січовим куреням гетьман направив по 100 золотих, «по кухві горілки і по десять бочок на кожен курінь всілякого борошна», а також добряче винагородив кошового та старшину[474].

Ірклліївський-Перехрестенко О. Портрет Івана Мазепи. 1749 р. Копія з твору О. Тарасевича

Найпевніше частування відбувалося у гетьманській резиденції у великій столовій світлиці. Джерела дають уявлення, що було на столі у гостей-вітальників нового правителя. Після І. Самойловича у трьох погребцях[475] у малому замку залишилося чимало делікатесів. Так, тут знайшлися «в мъшечку морская риба каракатица, да икри морской же риби полшоста дзвенушка, 15 рибок малих морских канбулов»[476], а також 29 мускатних горішків, пів кілограма цукру-льодянцю, три цукрові «голови», трішки імбиру, родзинок, півтора кілограма миндалю, пляшка лимонного сіку, посудина цитринів в патоці[477], пляшка горіхової олії[478], близько восьми кілограмів масла[479]. Крім горілчаних напоїв, настоїв на травах, у погрібцях ще вистачало всякої всячини, привезеної купцями та дозорцями. «Запасу всякого рыбья, — читаємо в описі продуктів, схованих у цитаделі від спеки, — 10 осятров, 4 стерляди, 6 брушек осятровых, дзвено бѣлужины, 3 семги, 10 прутов семги ж провѣсной. 2 угорича. 12 пучков визниги. 2 пласта щучины. 10 язей сухих. Полмѣха рогожного грибов. В мѣшку ягод да яблок сушеных з четверик. В дву бочках уксусу ведра з три. В бочкѣ масла конопляного з полведра. Въ бочцѣ ж меду вареного з ведро. 2 кади масла коровьяго неполны»[480]. Широкий вибір був і м'ясних та молочних виробів, які мали довгий час зберігання. «Мяса: 29 полтов ветщины, — дізнаємося з реєстру виявленого у погрібцях гетьманської резиденції, — 7 сал ветчинных болших и малых. 70 языков корових. 10 сиров. 30 ребир середочныхъ ветчинных. 30 лопаток и окорков ветчинных ободраных. 50 уток сушеных пластаных. 3 связки колбас саленых сушеных. 47 гусей пластаных провѣсных. 50 частей свыных и говяжих, болших и малых, сушеных»[481]. З Глухова також доставлено в Батурин 59 бочок меду-сирцю з пасік ексгетьмана[482].

І. Мазепі перейшли від попередника 4 карети, 2 коляски[483], на яких він у супроводі охорони та довірників-дворян почав виїжджати у міста Гетьманщини. Докладний опис одніє з них дає уявлення про цей засіб пересування як вишуканий мистецький твір: «Коляска нѣмецкого дѣла з дышлом, на задних пасах, а перед на оси, длиною аршина полсема вершка, взади шириною 10 вершк., на задных стовпчиках вырѣзаны персуны, на тѣхъ же стовпчиках на верху вырѣзаны личины и казлы желѣзные, мѣстами золочены, колесы оковавы желѣзом»[484]. Крім того, у розпорядженні володаря булави опинилися «корета да возок зимней, двое саны писаны золотом»[485].

У Батурин доставлені й дорогі карети[486] синів Самойловича. Напевне, їх розподілили між генеральними урядовцями для виконання ними службових повноважень.

Перші місяці були настільки насичені зустрічами зі старшинами, церковнослужителями, що І. Мазепа провів їх безвиїздно у Батурині. Лише 1–3 грудня джерела фіксують його перебування

у Глухові. Тут він надав не тільки підтверджувальний універсал Київському Печерському жіночому монастирю[487], а й проїздний лист до Москви для матері, ігумені тієї ж обителі Марії Магдалини[488], звернувся до царів, аби вони належно її прийняли та задовольнили прохання черниць[489].

Оскільки Глухів розташований на дорозі, яка веде з Києва на Батурин, то, правдоподібно, І. Мазепа зустрічав неньку спочатку в гетьманській резиденції. Не знаємо, чи рішення їхати до царів прийняли вони разом під час цих гостин, чи це була ініціатива матері, яка хотіла щиро подякувати государям за таку велику милість до їхнього сина. Володар булави супроводжував найріднішу людину до Глухова, де ближче до Севська вирішував процедурні питання переїзду такої церковної делегації до Москви. Він просив «по моей подорожной, давати живности и подвод 25 и проводников от города до города»[490]. Крім матері, у російську столицю вирушили «уставщица, да 4 старицы, да послушница, да с нею ж гетманских казаков Алексанлр Исаков с товарыщи 8»[491], «всего 15 человѣк»[492].

Такий візит до Москви ігумені, напевне, у тих реаліях був важливий для Мазеп. Він показував новообраного гетьмана государям не як колишнього представника Правобережжя, що було під контролем Польщі, а й як вихідця з православної родини, яка користується заслуженими повагою та авторитетом у Київській митрополії. Духовна кар'єра Марії Магдалини, її подвижництво немов гарантувало царям, що Гетьманщина надійно сповідуватиме вірність православним цінностям, а отже, і верховній владі, яка їх охороняє та примножує.

Кахлі. XVII–XVIII ст. Музей археології Батурина. Фото Оксани Ломко

Розділ 6
«СВІЙ» ДЛЯ ВАРШАВИ, «ЧУЖИЙ» ДЛЯ МОСКВИ

Перемога на Коломацькій раді не давала гарантій І. Мазепі, що у наступному поході його так само не змістять, як й І. Самойловича. Хоча він вжив заходів для задобрення головного царського урядовця, щоразу підтримував улесливу та покірну тональність у листуванні з ним, усе ж Москва старалася дистанціюватися від свого висуванця, прагнула показати йому, що він всього-навсього васал, який повинен сліпо виконувати поставлені йому завдання. Уже у перші дні гетьманства І. Мазепи за вказівкою боярина і воєводи, князя Михайла Голіцина у гетьманську столицю прибули Лазар Шагаров та Афонька Бочаров таємно «проведать... об его гетманском поведении, что у него в Батуринѣ дѣлается, а объявливаться ему, гетману, он, кн. Голицын, им.... не велѣл»[493]. Вони дісталися до міста 24 серпня 1687 р. і повідомили про свій візит стольника та полковника, командира російської залоги Батуринської фортеці Петра Борисова[494]. Зрештою гетьман дізнався про «ревізорів» і зустрівся з ними. Спитавши їх про здоров'я М. Голіцина, рейментар «велѣл их отпустить из Батурина без задержания»[495]. П. Гордон у своєму щоденнику також повідомив, що 11 серпня командування відправило його зятя «до гетьмана з наказом якийсь час перебувати при ньому та доставити достовірний звіт про хід подій»[496].

Згідно з Коломацькими статтями 1687 р. царі «указали при гетманѣ в Батуринѣ для охраненя и цѣлости его бит полку Московскому стрелецкому, а на оніе запаси, на тот помянутой полк на ввес дават ему, гетману, по прежнему»[497]. З 1670 р. у гетьманській столиці ніс постійну варту російський гарнізон під командуванням стрілецьких голів, зокрема М. Колупаєва, Г. Неєлова, С. Бердяєва, С. Воєйкова, П. Ієвлєва, Б. Щербачова[498], Б. Деменєєва[499], П. Чюбарова[500], А. Цея, І. Спєшнєва, О. Обухова, С. Стрекалова, Г. Аннєнкова, І. Аннєнкова[501]. У резиденції володаря булави налічувалось у 1670–1680-х роках від 1000 до 500 стрільців[502], у 1688 р. — три полки[503] (гетьман навіть просив указу, «как именно со оными поступити, понеже преждереченные все три полка не могут тут в Батурине поместитися»[504]).

Зрозуміло, що і без шпигунів Л. Шагарова та А. Бочарова командування московської залоги мало достатньо сил та засобів для контролю за діями гетьмана. У Батуринську фортецю не можна було заїхати будь-кому без ретельної перевірки стрільцями, лише після їхнього донесення гість пропускався до гетьманської резиденції. Такий порядок ніби забезпечував охорону гетьмана, але насправді давав змогу царським воякам ретельно відслідковувати його контакти із старшиною, гінцями із-за кордону, купцями. І. Мазепа міг восени щотижня давати банкети на честь іменитих гостей — гетьманських високопосадовців, церковних ієрархів, очільників міського самоврядування, та водночас не забувати, що його правління здійснється «з дозволу», із царської санкції. Будь-який його опозиційно-настороженй крок повинен був потрапити на замітку командування «охоронної» залоги для донесення на гору.

Попри обрання гетьмана під патронатом В. Голіцина, Москва, як показують джерела, не була стовідсотково впевнена у своєму висуванці. Про це красномовно засвідчує дипломатична поїздка ще одного фаворита царівни Софії, думного дворянина Федора Шакловитого восени 1688 р. до Батурина. Крім важливих офіційних питань, які мали розглянути у ході переговорів, йому доручили, як пише П. Гордон, «таємно вивідати та дізнатися про вірність гетьмана»[505]. Повернувшись у Москву, Ф. Шакловитий «дав позитивний звіт про гетьмана, але з примішкою якихось здогадів і підозр про нього з причин його походження (той — поляк), а тому про його можливі прихильні, якщо не таємні відносини з цим народом»[506]. З цього свідчення посвяченого у справи царського двору та царської верхівки П. Гордона випливає, що служба І. Мазепи у Яна Казимира, проживання його рідної сестри Олександри Войнаровської з дітьми та чоловіком в Польщі розглядалися російською верхівкою як негативний та насторожуючий момент у біографії володаря булави, адже колишня співпраця гетьмана з польськими високопосадовцями, князями полегшувала останнім поновити контакти з ним, вийти на свого знайомого з тими чи іншими спокусливими пропозиціями.

Художник Войцех Герсон. Портрет Станіслава Яна Яблоновського — великого коронного гетьмана

Перші місяці правління Мазепи принесли у цьому плані деякі незручності новообраному керманичу. Показова у цьому справа з начебто безневинним привітанням із обранням на Коломаку від великого коронного гетьмана Станіслава-Яна Яблоновського. Отримавши вітальну кореспонденцію, володар булави, виконуючи Коломацькі статті, відразу відіслав її до царів, щоб отримати дозвіл на відповідь[507]. Лише після царського схвалення у Польщу поїхав посланець Яків Глуховець[508]. Гетьман вибачався перед С. Яблоновським, не вказуючи головну причину затримки із відповіддю: «Не отписал я до сего времени к вашей вельможности милостивого, господина моего, и на тот приятельский лист чрез который ваша вельможность честь гетманскую благополучно поздравляти мне изволил, яко тогда в том замедление моє учинилось для подлинных дел, так прошу зело вашу вельможность, изволь високим своим покрыти прощением»[509]. Хоча лист був спрямований польському високопосадовцю, його копія водночас направлялася до відома Москві. А це, у свою чергу, пояснює як тональність написаного, так і зміст кореспонденції. Найперше він спрямований для заспокоєння сюзеренів «правильністю» розуміння васалом міждержавних взаємовідносин на тому етапі. «Ныне сей мой лист чрез нарочного посланца моего Якова Глуховца к вашей вельможности посылая, кланяюся ниско и благодарю зело вашу вельможность, за то присланное поздравление, свидетельствованое мне доброхотение, когда яко волею всемогущаго Бога, милостию пресветлейших и державнейших великих государей и великой государыни их царского пресветлого величества, а любовию всего Войска Запорожского, на тот уряд возван есмь, так верно им пресветлым своим монархом их царскому пресветлому величеству служити совесть мою обязал. И с тем тогда к вашей вельможности отзываюсь, что всякое приятельство, которое належит к сосецкому и приятельскому сохранению, вашей вельможности содержу. Понеже не токмо прилеглостию рубежей, но и договором вечного миру, на отмщение общаго всего християнства

неприятеля бусурманина, по присяженному союсу меж наяснейшими монархами, их царским пресветлым величеством, и его королевским величеством, к тому совокуплены есмы, дабы взаимно восприяли себе счасливость, и доброго поведения, что я истинно с моей особы обещаюсь, а во оном отозвании ваша вельможность припомянано некоторые земли к чести вашей вельможности належащия, дабы из стороны регименту моего не было в ней препоны, тогда яко я рубежей в договорах вечного мира положенных сохраняю, так что договорами в сторону наяснейшаго его королевскаго величества оставлено, в то вступати не буду, что же и самым делом сей осени учинилося, то сам ваша вельможность видети изволишь, о дальном за тем ваша вельможность упрошая приятельство, онное с сим моим письмом взаємного обещаю, из Багурина декабря в 29-де 1687-го»[510].

Отриману від С. Яблоновського відповідь гетьман оперативно відіслав із Я. Глуховцем до Москви[511]. Незабаром у Батурин приїхав польський поручик Ян Борковський, племінник генерального обозного Василя Борковського. Він доставив ще один лист від С. Яблоновського[512]. Із роз'яснення І. Мазепи випливало, що третє послання великого коронного гетьмана насправді було вітанням з обранням на гетьманство, писаним «из обозу под Щаповцами октября 14 числа... с которым он тогда скоро не смел ехать суда, а ныне в посещение к дяди своєму заехав приехал ко мне в Батурин и отдал тот лист тогда я его два дни здесь в Батурине вдержав отпустил к дяде его»[513]. Гетьман знову ж таки і цей лист, і свою відповідь на нього відіслав запопадливо до Москви[514].

Іоллан. Зображення царів Іоана та Петра І. 1685 р.

Зрозуміло, що у вищезгаданому листовунні нічого не було начебто крамольного. Проте, напевне, у Москві насторожилася активними вояжами польських посланців у Батурин. Так, на Гетьманщині у лютому 1688 р. гостював польський козацький полковник Василь Іскрицький. Він відвідав гетьманську столицю, бачився із гетьманом, який йому дав «приказание, чтоб он у зятя своего полковника миргороцкого больши трех дней не жил, но он дерзал дважды три дни жить»[515]. І. Мазепа, проінформувавши сюзеренів про цей візит, усе ж не сповістив про такі дрібниці, як про спільну службу з полковником у П. Дорошенка[516]. Знайомі вони були явно раніше, можливо, й здобували науку одночасно у Києво-Могилянській колегії одночасно, бо мали однаковий вік. Правдоподібно, вони й вчилися разом коштом Яна Казимира, бо в інструкції 1682 р. зазначалося, що В. Іскрицький[517] «вихований на королівському дворі, навчений тривалими подорожами королівським коштом»[518]. Брати-українці Василь та Кирило[519] Іскрицькі — «заслуженние в Войске Запорожском товарищи»[520], як і батько Мазепи, вважалися прибічниками ідеї «Князівства Руського», вони у 1659 р. були нобілітовані польським королем[521]. В. Іскрицький служив також у П. Тетері[522] (був його племінником по матері[523]), М. Ханенка[524], очолював козацькі підрозділи на Правобережжі. Після смерті 27 квітня 1682 р. царя Федора Олексійовича у Москві почалися заворушення, бунт стрільців. Польський король Ян Собеський вирішив у ці непевні для

Україна на французькій гравюрі «Бранль/хоровод [старовинний французький круговий танок] провінцій, відвойованих у турків, або занепад Османської імперії». 1688 р. [Національна бібліотека Франції]. Гравер зобразив в алегоричній формі краї, які визволилися від османів, і вони водять хоровод, танцюють і співають. Про Україну тут такий віршований напис: «Хоч так і трапилося, що я всупереч собі була забрана, Ви не змогли тоді надати мені допомогу, Але після того, як з їхніх лабет ваша рука мене врятувала, Я відновила від щирого серця свою першу любов» (переклали Євген Луняк та Тетяна Пасова). Крім алегоричних зображень провінцій, на гравюрі представлені образи принца Карла, герцога Баварського, короля Польщі, генерала Морозіні

Московії часи скористатися ситуацією і перетягнути на свій бік козацтво, старшину. Для цього в Гетьманщину були направлені ченці з відозвами повернутися в Річ Посполиту, яка гарантуватиме попередні вольності[525]. З подібною місією прибув тоді ж В. Іскрицький, який 29 липня 1682 р. отримав у королівській канцелярії інструкцію, як здійснювати агітацію на Лівобережній Україні. Привертають у ній увагу слова, спрямовані на налагодження тіснішого контакту-зв'язку з колишнім покоєвим Яна Казимира:

«Добре було б тоді все це донести до відома уродженого Мазепи, який, повернувшись із столиці, вже, знати, став осавулом. Подібно доки жив цар й. м. небіжчик (Федір), доки жили в столиці бояри, з котрими він знався і здобув їхню протекцію, доки квітнула ця країна. Але ніколи не мала їхня рада доброго підґрунтя, хоч уроджений Мазепа тоді міг надіятися на своє щастя. Тепер же, коли все перевернулося, коли гине царський дім і бояри втоплені у власній крові, а держава розривається, то за нинішнім царем, то за царівнами, яким потрібні чоловіки і окремий уділ, то за Каспулатом Ценцеловічем (Муцаловичем ?), котрий з донськими козаками, башкирами черкесами, калмиками йде війною на столицю і вже, видно, перейшов ріку Оку, і аж до Смоленська віддає накази й смоленська шляхта стає на його боці, не довіряючи боярам. На що зважиться уроджений Мазепа, на кого покладеться в такому замішанні, кому довіриться? Чи не краще йому повернутися до свободи, в якій народився, виріс і повернутися до того володаря (короля), котрого він завжди знав як милостивого для себе, провести решту життя з вихованими юнаками, ніж покладатися на делікатність тих, хто сам гине й погано знається в рицарських людях?»[526] (переклад Юрія Мицика).

Фрагмент гравюри «Бранль/хоровод провінцій, відвойованих у турків, або Занепад Османської імперії» з образом України

Зрозуміло, лютнева зустріч між В. Іскрицьким та І. Мазепою могла бути простим побаченням давніх соратників, друзів-однокурсників, яких багато що об'єднувало та єднало у минулому. Вони обмінялися щемливими спогадами, почаркувалися. Разом з тим і Я. Борковський, і В. Іскрицький, офіційно ніби перебуваючи із родинними візитами на Лівобережжі, водночас могли підвезти українському рейментарю й дуже втаємничену кореспонденцію або передати усні тези необхідних тверджень, постулатів щодо польського вектора Варшави з українських питань від колишніх знайомих І. Мазепи по спільній службі в Яна Казимира. Думаємо, що подібні, «не для Москви» міркування, ідеї, пропозиції цими посланцями були все ж таки доставлені у Батурин. Вони, швидше всього, були обережні, тактовні, але з певними натяками на подальшу співпрацю. В одній із кореспонденцій «на гору» І. Мазепа зізнався, що В. Іскрицький говорив йому «словесно, же гетман коронный Станислав Яблуновский приказал ему донести... о Леонтію Полуботку, что если таковых людей ховати по волѣ, то неможет[будто] состоятися всенародный покой»[527]. Згадане є красномовним доказом того, що польські впливові діячі не тільки слідкували за діяльністю старшини Гетьманщини, а й намагалися вплинути на лінію їхньої поведінки, давали поради щодо ставлення до тих чи інших персон. Це було налаштування-орієнтування на тіснішу співпрацю на основі взаємовигідного обміну таємною інформацією. Ці візити також були прощупуванням-вивченням настроїв у Батурині. Тільки зі знайомими людьми гетьман міг дозволити собі сказати правду, не боячись за зраду, якісь негативні наслідки за свої висловлювання. Та й особисто В. Іскрицький не очікував від колишнього знайомого якоїсь підступності.

Реалії 1688 р. не збігалися з обставинами 1682 р. Однак польський король після усунення московською владою І. Самойловича повернувся до реалізації проєкту повернення України до складу Речі Посполитої.

У лютому[528] 1688 р. правобережний гетьман Андрій Могила, фінансований польською владою, якраз послав на Запорозьку Січ листа, в якому «рѣчь непристойная и мирным договором противная… написано»[529]. Здавалося б, ці дії відображали лише приватну ініціативу козацького ватажка. Але, як свідчать інші джерела, «А. Могила звертався до Низового Війська не без згоди, або навіть прямого розпорядження, польського уряду»[530], бо подібно до 1682 р. Варшава всупереч Вічному миру почала низку інтриг-заходів для отримання позитивного результату на свою користь. Весною Запорозька Січ отримала від А. Могили кошти на січову церкву[531]. В. Станіславський не безпідставно вважає, що найімовірніше гроші на храм та подарунки виділила Варшава[532]. Російський резидент у Польщі Прокофій Возніцин 20 вересня на зустрічі із сенаторами заявив, що правобережний ватажок, називаючи себе запорозьким гетьманом[533], «кілька разів… до кошових отаманів і до всього поспільства посилав нарочних своїх посланців… і їх його королівської величності милістю обнадіює з призволення його королівської величності»[534].

Зображення Яна III Собеського

Регулярні посольства до козаків дали певний ефект. Російська резидентура у Польщі зафіксувала у листопаді 1688 р. приїзд на зустріч із польським королем Яном Собеським запорозької делегації, яка жалілася на московські «обтяження і вольностям їх великі утиски»[535]. Незважаючи на активні зусилля московської дипломатії отримати конкретні відомості, які питання обговорювали прибульці з верхівкою Речі Посполитої, Варшава дала Москві у грудні відповідь, що інформація про приїзд запорожців неправдива[536].

Хоча у 1686 р. Річ Посполита підписала з Московією Вічний мир, все ж у Варшаві мріяли про повернення Лівобережжя під своє управління. І. Мазепа як колишній наближений Я. Казимира сповнював надією польську верхівку на переформатування зв'язків з козацькою верхівкою, запорожцями. Курсування польських уповноважених козацькими теренами з метою вивчення настроїв різних верств населення на Гетьманщині пожвавилося. Ян Собеський докладав багатьох зусиль, щоб викликати позитивний імідж у козацтва.

І. Мазепа вчасно відписував у Москву про візити до нього з Польщі, кореспонденцію до великого гетьмана коронного Станіслава-Яна Яблоновського. Так, він у липні інформував останнього про будівництво Новобогородицької фортеці, розміщення військ[537], у грудні — про поточні справи та отримував докладні відповіді від адресата, доставлені посланцем Я. Глухівцем[538]. З донесень В. Голіцину, Л. Неплюєву випливає, що почастішали контакти володаря булави з Яном Войнаровським, чоловіком його сестри. Той надсилав у Батурин відомості про сейм у Гродно[539], подарунок («четыре собаки гончие сверх того борзого и суку борзую»[540]), листа, свого челядника з відомостями про польського короля, литовського гетьмана[541]. Вищезгадані наїзди зафіксували опозиціонери гетьмана і звернули на це увагу московської влади (про доноси детальніше напишемо в іншому розділі). У жовтні

1688 р. реймемтар у цьому зв'язку детальніше роз'яснював московцям про підозрілу місію В. Іскрицького:

Невідомий художник. Портрет князя Василя Голіцина. Полотно, масло. Державний історичний музей. Москва

«Ведомо и то вашей княжой вельможности, что от битности зде в Малой Росии ис польской стороны Василья Искрицкого, прошлой зими доносил я их царскому пресветлому величеству, и вашей княжой вельможности, что он никакова ко мне не имел посольства, токмо за проезжим листом корунного гетмана приезжал он к зятю своєму полковнику миргородцкому и к дочере своей за ним будущей. О котором коль скоро дошел ко мне монаршеский их царского пресветлого величества указ, чтоб ево вскоре из Малой Росии вислать; так я того ж часу оного проводил есмь, а то не объявится, чтоб я с ним от себя имел кого в польские страны посылати, токмо разсуждаю, что чаять нарицали в польской стороне моим гетманским казаком челядника полковника миргородцкого которого он полковник без моего ведома и без докладу посылал с ним тестем своим, который тот челядник к нему полковнику возвратился в ыюле месяце, о котором возвращении писал ко мне на Самару он преждереченный полковник и прислал естли все или не все от тестя ево к нему принесеные письма которые ныне посилаю в приказ Малыя Росии в донесение их царскому пресветлому величеству, и для ведома вашей княжой вельможности, а того челядника он полковник не прислал ко мне, отговариваяся что з дороги болен был»[542]. На додачу до цих зауваг гетьман повідомляв вище керівництво, що наказував чернігівському полковнику Якову Лизогубу, «дабы он та… радел послать в пригожие места за границу тотчас от себе подлинных людей чтобы его Искрицкого, как безопасным быть в дороге рухлядь передтресли б и пересмотрели б, аще каковых тайных листов из Украины х кому в польскую сторону писаных у себя не имеет ли»[543]. У Москву він надіслав «скаску»[544] полкового чернігівського осавула про те, як той, виконуючи наказ свого командування, зі своїми людьми наздогнав полковника з його супроводом, але не наважився провести обшук, «дабы кровопролития с обоих сторон чрез то не учинилось»[545]. Ця пізніша деталізація гетьманом своєї непричетності до якихось неофіційних перемовин з В. Іскрицьким, відповідні аргументи щодо вчинення контрольних заходів над гостем (Я. Лизогуб як колишній правобережець, екссусід по конотопських маєтностях міг без проблем зробити «підтвердження» чернігівського полкового осавула!) вказують на те, що І. Мазепа намагався створити собі алібі. Він боявся, що про зміст перемовин з правобережним старшиною, який працював у команді Я. Собеського, могли дізнатися через просочення інформації росіяни від близьких до короля людей. Щоб убезпечити себе від підозр, він передав у Москву ніби почуту від посланця С. Палія розповідь якогось дворового при коронному гетьману: він, мовляв, чув в оточенні Яблуновського про те, що новообраний правитель Гетьманщини їм не підходить, бо знає всі їхні секрети, а краще було б мати у Батурині простішого чоловіка, «под которым бы удобнее им чинити подыск»; «будто говорил Замойский что надобно тщания приложити чтоб меня гетмана отравою умертвити, на которое злое

дело хотят употребить некоторого из дохторов жида, разсуждаючи себе, что будто такие дохтуры здесь у всех имеют приступ»[546]. Коли В. Голіцин дізнався, що його слухняний виконавець не всі отримані відомості із-за кордону доповідає йому, І. Мазепа і тут знайшов аргументовану відповідь: мовляв, «ваша княжая вельможность на [Ко]ломаке словесно мне говорил, так чтоб я о не подлинных и мелких делех доношением не досажал вашей княжой вельможности, как что и от полковника киевского Кос[тян]тина Солонина многократно ведомости с польских сторон ведомости полученые ко мне писано, то я их оприч одного листа в руки стольнику Андрею Ивановичю Лызлову вреченного о съезде зимнєм, не д...носил вашей княжой вельможности, россуждая, что те дела небольшие»[547].

Восени 1688 р., як писав П. Гордон, у Москві завагалися у благонадійності І. Мазепи[548]. Проблему частково створив сам гетьман, детально інформуючи про всі свої порубіжні контакти, сумлінно виконуючи відповідне положення Коломацьких статей. У команді В. Голіцина, напевне, занепокоїлися своїм вибором на Коломаку: тоді кандидатура правобережця як «чужака» лівобережній старшині цілком їх влаштовувала — він більше орієнтувався б на московських покровителів, ніж на найближче оточення. У реаліях активізації підривної діяльності Речі Посполитої щодо Московії (почала разом з Австрією сепаратні переговори в 1688 р.[549] з Туреччиною[550], яка, як стало відомо Москві у жовтні[551], направила послів для укладення миру[552], прагнула повернути під свій вплив Лівобережну Україну) особа колишнього покоєвого Яна Казимира, віртуозного дипломата І. Самойловича враз набула небезпечної значущості та ваги. Ця людина не була такою простою, як хотілося б сюзеренам. Вона мала високий рівень європейської освіти, добре була занурена в інтриги, плани країн-сусідів та їхнього близького та дальнього прикордоння. Отже, васал міг вибудовувати свою, вигідну для нього, стратегію поведінки. А це відлякувало, оскільки важко було спрогнозувати його дії у складній ситуації.

Мабуть, й І. Мазепа відчув охолодження у стосунках з московськими урядовцями, особливо з київським воєводою, ближнім боярином Іваном Бутурліним (дуже наближеною до В. Голіцина людиною, оскільки брав участь як дипломат у переговорах з поляками в укладанні Вічного миру). Гетьман висловив занепокоєння, пишучи у Москву, що той «ко мнѣ не приязнен, ни о чем ко мнѣ не пишет, на двѣ мои грамоты не отвѣчал ни слова»[553].

Подальші події 1689–1692 рр. змушували І. Мазепу не раз порушувати Коломацьку угоду й направляти таємну кореспонденцю у Кримське ханство[554], Польщу[555] (документи про таємні зносини гетьмана з польським королем, зокрема, залишилися в родинному архіві Іскрицьких[556]). У 1692 р. правитель Гетьманщини направив свого гінця у Відень до імператора Римської священної імперії Леопольда І з листом. Про це дізнався у жовтні смоленський воєвода Іван Головин, маючи розмову з цесарським підданим Антонієм (Отто) Плейєром, який їхав у Московію вивчати мову. «И цесарь де того присланного, — інформував прикордонний високопосадовець вищестояще керівництво, — отпустил к гетману с листом же, а о чем, того не вѣдает, а на отпускѣ де дал ему сто золотых червонных»[557]. Не знаємо суті цього звернення, але дуже велике заохочення посланця засвідчує, що він доставив у Відень дуже важливу інформацію.

Розділ 7
ДОНОСИ

У 10 статті Коломацької угоди було прописано про всілякі підозрілі дії гетьмана старшинам і козакам «меж себе остерѣгат и провѣдоват и о том писат к великим государем к их царскому пресвѣтлому величеству»[558]. У наступній, 11 статті, зазначалося, що якщо «гетман якую проступку учинит»[559], «укажут великія государи о том зискат и по зиску указ учинит по их правам»[560]. Ці заохочення-орієнтири для написання доносів не були вигадані у 1687 р. на Коломацькій раді. Вони перекочували майже дослівно в нову угоду з Глухівських статей 1669 р.[561]

Гетьман мав знати, що у будь-який момент у Москву пильний вірнопідданий старшина чи козак міг сповістити про його дії, спрямовані проти государів. А оскільки він мало ділився своїми планами, думками із загалом, то, зрозуміло, усім бажаючим важко було знайти компромат на особу такого високого рангу. У Гетьманщині все ж були люди, які бажали якнайшвидшого зміщення володаря булави. Найперше до них належали експосадовці, скинені з урядів на Коломаку та пізніше. Вони не так прагнули повернути утрачені посади, як помститися за отримані незручності, збитки, приниження. Були також і ті, хто не вважав І. Мазепу гідним гетьманської булави. Отже, ці люди шукали можливості у будь-який спосіб нашкодити гетьманові, посварити його із сюзеренами.

Москві було вигідно отримувати анонімки-доноси, інші донесення проти васала, бо у такий спосіб вона більше отримувала інформації про його діяльність, а значить, могла тримати підлеглого у потрібній для неї формі остраху, у рамках керованості.

Перший відомий донос був спрямований на нареченого дочки І. Самойловича князя Юрія Святополка-Четвертинського, племінника київського митрополита Гедеона Четвертинського, але зачіпав і гетьмана І. Мазепу. Козелецький сотник Іван Фальковський мав розмову з недавнім прибульцем з Правобережної України, обуреним результатами Коломацької ради.

«Хлебивши (лестячи. — *Авт.*), блядин сын Мазепа, с Кучюбейком с таким, како сам, — казав князь, — безделицею извели бедного гетмана как хотели, сослався писмами с тем блядиным сыном Неплюевым»[562]. Ю. Четвертинський сподівався, що його дядько, митрополит, напише царям, аби його племіннику дали можливість доповісти государям про невинність Самойловича, злі умисли В. Голіцина («толко один тот винен»)[563]. Після ретельного розслідування Коломацької ради, на його думку, «на Москве бытностию им всем (І. Мазепі, В. Голіцину. — *Авт.*) конечне пагуба будет»[564].

«Стоячек[565] ныне учинился гетманом, блядин сын, — не шкодував ущипливих слів щодо новообраного володаря булави наречений-невдаха, — не[566] жаль было, когда бы хто до[стойный?] и кого было назвать гетманом, а то, что сматривали преж сего у господина Самойловича пова[рни?], то ныне гетманом»[567].

Восени 1687 р. Москва була також поінформована правдоподібно у формі донесення через російських воєвод та й самого батуринського рейментаря: мовляв, Гетьманщиною ширяться чутки, що Мазепа став гетьманом не по волі царській, а завдяки його особистим «проискам» з допомогою московських бояр[568]. У зв'язку з цим государі оперативно направили свою грамоту на уряд володарю булави, де повністю підтвердили законність його обрання[569]. Додатково після неї були надіслані царські грамоти у Чернігівський[570], Прилуцький[571] полки та, схоже, й інші, адресовані місцевій старшині, козакам, щоб ті визнали результати Коломацької ради та підкорялися новому правителю.

Відомо також про донос кінця 1687 р. чи початку 1688 р. Царі прислали севському воєводі Леонтію Неплюєву грамоту «о розыске на плевельные речи… о… гетмане и о нескольких подручных… людех говорены»[572] путивльського попа Федора Іванова[573]. І. Мазепа просив свого «благодетеля» В. Голіцина «впредь таковым ложным наносом не будет дано мест»[574].

Донощики з Києва були направлені воєводою Іваном Бутурліним до Москви[575]. Вони звинувачували гетьмана у тому, ніби він купляв маєтності у Польщі[576], що мав неофіційні підозрілі контакти з польським козацьким полковником Василем Іскрицьким[577].

«Сие по милостивому монаршескому указу присланные ко мне оболгатели, — доповідав В. Голіцину І. Мазепа, — мню по наговору некоторых особ враждующих на меня с такими баснями высланы суть, для повреждения моего гетманского начала, над когорыми хотя монаршеский их царского пресветлого величества указ повелевает мне учинити разсмотрение без аскорбления; однако ж довелося оных дати на пытку, чтоб в том совершенную сказали правду»[578].

Сідло. Кінець XVII ст. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського

З відписок І. Мазепи 1689 р. дізнаємося, що у Батурин 20 жовтня 1688 р. були доставлені з Москви брати Михайло та Лук'ян Челєєнки (Чалєєнки[579]), яких затримали перед тим у Києві з «плевельными баснями»[580]. На перший погляд, йдеться про донощиків, про яких гетьман повідомляв В. Голіцина ще 16 жовтня 1688 р. Проте, швидше за все, це були інші люди. Адже перших доставлених у Батурин «довелося… дати на пытку», а Михайла Челєєнка, як зазначав гетьман, «я не велел ево пыткою пытать, а для милости всемилосердаго Бога поступил с ним милостиво»[581], «но и освободити и к жене отпустити ево хотел»[582].

Останній, однак, після допитів знайшов можливість послати у Москву, в Суми, Межиріч новий донос, мовляв, до Мазепи приїжджав на зустріч «на нынешнем съезде старшины… в день Богоявления покоевой королевской»[583], і гетьман має зрадницькі наміри[584]. Скаржники з Гадяцького полку явно діяли за намовою опозиційної старшини[585], яка була впевнена у скиненні чинного гетьмана. Правдоподібно, що вони на початковому етапі виконували прохання Дмитрашки Райчі (той, відправляючись за завданням гетьмана у Москву, міг організувати у такий спосіб донос, щоб потім у Малоросійському приказі давати вигідні коментарі щодо діяльності володаря булави).

«При розыску тот враг Челеенко в своем плутовстве стоял упорно, — доповідав рейментар своєму покровителю, — и не хотел никого объявити, за чьим научением нынешние свои письма писати дерзнул такие лжи наполненые, того ради особы розыск чиня с моего ведома пытали ево лехкою пыткою, на которой сказал, что Марко[586] племянник Дмитряшкин, которого он в свойстве имеет, о тех письмах ево ведал, так ж и бурмистр батуринской Максим Вило писати оные изволял, а как Марко, тако и бурмистр за своє преступление седели с ним в замку под одним караулом, о чем доложено в розыскном письме, которое к вашей княжой вельможности посылаю»[587]. Гетьман просив, «чтоб противные плуты напрасно ни на ково лаяти не смели»[588], дати царський дозвіл суворо покарати донощика. Відправленого у Севськ М. Челєєнка стольник і полковник Петро Борисов згідно з царським указом привіз у Батурин. І. Мазепа, хоч і натякав у проханні до царів, щоб вони дали дозвіл винести зловмиснику смертельний вирок, усе ж пом'якшив присуд: «смертною казнию казнити не велел есмь, а сослати его не возбраняю, там где повелит монаршеская их царского величества воля»[589]. Авторів доносу невдовзі покарали, враховуючи побажання володаря булави[590]. Уроженці Веприка під Гадячем брати Михайло та Лук'ян Челєєнки (Чалєєнки) у 1692 р. втекли з заслання із Архангельська в Україну, де у містечку Вороніж місцевий сотник їх арештував та відправив до Батурина[591]. Гетьман вирішив простити своїх кривдників, бо, як писав він царям, вони вже, мовляв, достатньо покарані засланням, «и сами они того своего злого дерзновения жалеют, говоря так, что оные на меня гетмана свои наносы сложили и составили с своего безумного вымыслу, для того чтоб им в нищете будучим, за тот извет обогатитися прещедрым вашим монаршеским жалованьем»[592].

Орієнтовно на початку 1691 р. у Батурині дізналися про «извет»[593], надісланий київським воєводою Михайлом Ромодановським у Москву і отриманий там 12 січня[594]. У свідченнях «киевского полку рейтара Мирона Новокрещенова, которого из неволи бусурманской привез в Киев немировский житель Андрей Тимофеев»[595], йшлося про ченця Соломона. «Как он, Мирон, был в полону и при нем, тому ныне десятая неделя, привезли в Белгородцкую орду татаровя ис Полши взятого казацкого полковника Василья Васильевича сына Дрозда, которого тот же немировский житель окупил и оставил в Волоской земле в Ясах, — записали у Києві його зізнання. — И едучи дорогою, тот полковник приказывал ему, Мирону, известить в Киеве, как прошлого лета был он, Василей, при короле полском и при нем де у короля был хана крымского посланник. Да в то ж де время явился у короля некакой чернец с листом, бутто прислан з желателством» від І. Мазепи[596].

М. Новокрещенов дав присягу на Євангелії та запевнив, що нічого не вигадав, а «приказывал ему такие речи про намерение польской страны в Киев известить помянутой полковник Василей Дрозд с християнского желателства для единые православные християнские веры и памятуя отца своего крестное целование, а отец его бывал в прошлых годех под нашею царского величества державою на Украине бряславским полковником, и про то де полской державы неприятелское намерение, что б было ведомо, приказал ему известить он, Василей Дрозд, тайно наодине, помня к отцу своему наше царского величества жалованье»[597].

За відомостями Ю. Мицика, брацлавський полковник промосковської орієнтації Василь Дрозд (Дрозденко, Дроздецький) був розстріляний за наказом Петра Дорошенка у Чигирині у 1666 р.[598] (за іншими відомостями, загинув після 1668 р[599].). Очевидно, його син вирішив поквитатися із колишнім дорошенківцем. У Москві вдали, що згадане повідомлення — чергове намагання посварити гетьмана з государями. «Мы, великие государи, наше царское величество, — повідомляли царі васала, — никаким возмутителным и ненавистным на тебя подданного нашего оболганиям и что будто бы какая была по твоему в полскую сторону намерению и желанию посылка, верити и подозрения в верной твоей нам, великим государем, нашему царскому величеству службе имети ныне и впред не изволяем и надежны, что того никогда от тебя, подданного нашего, не покажетца»[600].

Наступний відомий донос датується 9 березнем 1690 р.[601] Того дня його знайшов стрілець Євстратка біля П'ятницьких воріт Київської фортеці[602]. Московський військовик передав знайдене своєму капітану, а той — воєводі[603].

«Пресвѣтлѣйшим и Державнѣйшим Царѣм московским, Их милостам, благочестія святаго истинным поборником, мы всѣ, во блочестіи живущіе вездѣ в странах полъских, поклон даже до земли и истинное желательство объявляя, по ревности нашей благочестивым монархом вѣдати доносим, — зверталися „щирі захисники" православних цінностей до государів[604]. — Что имѣя мы, по Бозѣ, первую надежду и благочестія ревнителей, а нам, исповѣдником благочестія святаго, прибѣжище тихое, покров и оборону Вас Благочестивых Царей! А остерегаем Восточных и Благочестивых монархов для того, чтоб наше прибѣжище и оборона не была разорена от злаго и прелѣстнаго и давнаго губителя христіянскаго Мазепы, гетмана нынѣшняго, которой преж сего людей наших подольских, русских и волынских в очах емля бусурман продавал, церкви наши благочестивые, оклады и наряды здирая, туркам сребро продавал, а потом государя своего в вѣчное безчестъе и безславіе отдав, ево казны позабирал, и за тѣ маетности сестрѣ своей в наших краях покупил и покупает, а что пущи и больша, подговорив Голицына, чтоб с Софією царевною руку дав, Вас, Царя Благочестиваго не токмо с престола, но и с свѣта согнать, в Москву пріѣхал было, а изгнав веселъе своими проторми (витратами. — *Авт.*) пріукрасить имѣл, котораго украшенія из нѣмецких стран добыл было.

Твое Величество Царское, согнав с свѣта и любезнаго брата Твоего Величества Іоанна Алексѣевича, убить постановили. Ах! Сердцам нашим жасно и тяжко, престол от вѣка благочестно правящійся и во всѣ стороны славно сіяющій и страшный всѣм гонителем на благочестіе, а благочестивым крѣпкое прибѣжище, искоренити хотѣли, погубити и ни во что-же обратити, за что иные суд приняли; а сей источник и начало пагубы Царской Вашей по се время блюдете на таком урядѣ, на котором будучи, естъли перваго своего замысла не учинитъ, то конечно под собою имѣющій край, коварством своим злым, отдаст в нашу сторону гдѣ всѣ церкви Божіи, вѣра и люди скончаются злѣ, под игом польским остався, а Вашей власти паденіе и нам кончина неминуема. Ах! благочестію святому конец учинитъ тот прелестник и предателъ не человѣческій, но Божій, когда помазанников Божіих, Ваш Царскій престол, с вѣчным Вашим подданным Голицыным наустився, Царство Ваше восточное имѣли овладѣти.

А овладѣв Ваш престол не токмо бы сами, яко убійцы, но и все Царство с собою в пепел и ни во что-же бы обратили.

И так бы через них благочестіе, благочестія ктиторы, Вы, восточные Цари, от вѣка благочестіем сіяющіе, церкви Божіи, вѣра православная и мы в конец бы пропали»[605].

Автори анонімного доносу знали чимало біографічних подробиць із життя гетьмана: 1) «людей наших подолъских, русских и волынских в очах емля бусурман продавал» — хоча тут явне перебільшення, проте відомо, що у 1674 р. Мазепа як посланець П. Дорошенка в Крим був захоплений з бранцями-лівобережними козаками, яких як своїх ворогів Чигирин відправив у подарунок кримчанам[606]; 2) «церкви наши благочестивые, оклады и наряды здирая, туркам сребро продавал» — йдеться про 1672 р., коли майбутній гетьман, виконуючи наказ П. Дорошенка, охороняв із залогою Крехівський монастир від розправи турків (ченці вбили знатного прибульця, коли загін турків підійшов до обителі; аби зам'яти інцидент, правобережний володар булави домовився з керівництвом османів про виплату їм значної компенсації грошима та коштовностями)[607]; 3) «государя своего в вѣчное безчестье и безславие отдав, ево казны позабирал» — тут загалом теза звинувачення опиралася на реальний факт ревізії та розшуку майна родини експгетьмана І. Самойловича; 4) «подговорив Голицына, чтоб с Софією царевною руку дав, Вас, Царя Благочестиваго не токмо с престола, но и с свѣта согнатъ» — у цьому пасажі та наступних рядках відчувається велика поінформованість у московських подіях 1689 р. зміщення царівни Софії, В. Голіцина.

Портрет лубенського полковника Леонтія Свічки (?–1699 р.). Кінець XVII ст.

Донос із Києва був оперативно доставлений поштою у Москву, а вже 8 квітня того ж року І. Мазепа зустрічав у Батурині дяка Бориса Михайлова[608] у справі розслідування звинувачень та виявлення авторів підкинутого листа. За версією московського слідства, до написання його міг бути причетний Гедеон Одорський[609], який саме приїхав до київського митрополита з Білорусії на висвячення у сан єпископа Мстиславського[610]. Його затримали у Києві із польськими та латинськими листами[611], фактично репресували, змусивши відмовитися від попередніх планів та визначивши йому місце проживття рядовим ченцем у Києво-Печерській лаврі[612]. Також підозра впала й на полковника Василя Іскрицького та корсунського священника (приїжджав взяти благословення у митрополита на будівництво церкви). «Этому попу, — зауважив Б. Михайлов, — не слѣдует дозволять строить церкви в Корсуни, а дать бы ему священническое мѣсто гдѣ-нибудь на лѣвой сторонѣ, для того, чтоб отвадить ѣздить к намь с правой стороны и подговаривать жителей к переселенію с лѣвой стороны на правую»[613].

«Письмо это, — записав у своєму звіті слова І. Мазепи московський дипломат, — написано не в Польшѣ и не поляком. Это показывают слова, каких в польской рѣчи совсѣм нѣт. Думаю, это письмо написано здѣшними людьми и притом не одним; в двух мѣстах оно переправлено другим почерком. Это сочинил какой-то малороссійскій уроженець лѣвой стороны Днѣпра, притом часто бывшій в Москвѣ. Подозрѣваю Михайла Василевича Гадицкаго: природа у него такая, что влечет к тому, чтобы другим дѣлать зло и в людях посѣвать смуту. Когда я был в Москвѣ, он всякими способами старался привлечь царя на гнѣвъ против меня. Тогда он для себя самого добивался гетманства. И прежде, когда еще я былъ генеральным асаулом, он составил подметное письмо, в котором написал, будто я гетманскаго сына Семена и дочь его, что была за бояриным Шереметевым, отравил и на самого гетмана болѣзнь глазную наслал; только бывшій гетман не поставил этого ни во что. Будучи гадяцким полковником, он самовольно сносился с крымскими мурзами и бывшаго гетмана подбивал, чтобы тот надѣялся на дружбу крымцев, а на того же гетмана писал подметныя письма. Когда Михайла от полковничества отставили, он жил в Москвѣ, а тепер услыхал я, что его отпустили из Москвы в свои маетности в Лебединском уѣздѣ. Думаю, напрасно ему дозволяют жить в малороссійском краѣ; будет из того вред: он уйдет либо на Дон, либо в Крым, либо в Запорожье — и там затѣет такое дѣло, что послѣ и слышать будет страшно. Пусть бы великіе государи приказали поскорѣе взять его из Лебединскаго уѣзда и привезти в Москву. Есть у меня подозрѣніе, что в написаніи подметнаго письма, вмѣстѣ с Михайлом, участниками были: Дмитрашко Райча и Полуботок. В подметном письмѣ есть выраженіе: «для милосердія Божіа». Такое выраженіе в обычаѣ у Дмитрашки Райчи в письмах. Оба — и Дмитрашка Райча, и Полуботок — с Михайлом большіе друзья, а Полуботок ему еще и сродни»[614].

Гетьманський прапор. 1688 р.
Лицьовий та зворотний бік.
Автори реконструкції: історик Юрій Савчук,
художник Юрій Тітінюк

Хоч дяк запевнив гетьмана, що государі вкотре не повірили доносу, усе ж цей приїзд, розслідування справи не додало І. Мазепі спокою. Володар булави розкішно зустрічав посланця Москви, аби той написав про нього позитивний відгук. Вражає прозорливість рейментаря у називанні осіб доносчиків. З одного боку, він давав ніби орієнтування на своїх ворогів-опозиціонерів, щоб з ними у черговий раз поквитатися, а з другого боку, його свідченню довіряєш: як випускник Києво-Могилянського колегіуму він добре вивчив письмові стилі, вживання афоризмів — тому легко вирахував одного з авторів за манерою його писанини.

Останні два доноси засвідчили, що їхні автори накопичували дедалі більший багаж негативних аргументів для усунення І. Мазепи від влади. Вони скористалися сприятливою ситуацією двірцевого перевороту у Москві 1689 р. і мали надію, що відхід від управління Московією царівни Софії, її команди так само дасть імпульс на перезавантаження урядовців Гетьманщини, оскільки вони зайняли свої пости у результаті протекції В. Голіцина.

Завдав чимало клопотів гетьману і донос 1691 р., підкинутий у Києві. До нього якимось чином була причетна ігуменя[615] Фролівського монастиря, оскільки вона явно приховувала доносчика, хоча й віддала написане матері І. Мазепи, ігумені Печерського монастиря. Розслідування про те, як у Фролівську обитель потрапив донос, провели у Софіївському соборі ігумени монастирів Сильвестр Головчич (Михайлівський Золотоверхий), Інокентій Монастирський (Троїцький Кирилівський), Йоасаф Кроковський (Пустинно-Миколаївський)[616]. Митрополит Варлаам Ясинський надіслав 16 червня гетьману детальний звіт про почуте й вияснене ним та отцями: «Еще в мясные дни пред великим постом в Фроловском монастыре явилися двои старицы, одна с Волыни, с Полонского монастыря уставщица, з другою своею сестрою. И полонския, зная их, были старицам киевским по имяни и по лицу своему, а одна не той дружбы с волынскими особ и господою стояла, и с нею была мирская женщина, а откуда они были, и как их звали, и куды хотели возвратитца, игуменья і иные старицы не спросили. Бывали и в церкви дважды, обедали у игуменьи. В другой раз после обеда, поведя игуменья ту черницу и мирскую женщину в свои чюлан, где, посидев немного, мирская, взяв за руку игуменью, вывела в келье мучной говорить. „Идучи верхним городом Киевом, нашла некакое писмо, которое пред нами идучи некакие паны выронили, а на писме том потпись — отдать боярину его милости. И мы хотя то учинить были трижды у боярина, толко нас, яко странных, не допустили. Тебѣ, госпожа, яко домовой доступить мочно. Изволь принесть то писмо и боярину отдать“. Игуменья з безумья ли или с простоты, неспрося, взяла то писмо, а та мирская женщина, выкликав старицу ис чюлана, невидима учинилась и по се время. Полонские старицы, выехав тогда с подолного Киева, ночевали во Ierданском девичье монастыре. И тем, откуда пришли и куды пошли, и следу нѣт, будто научены отдать людям в руки, которые не умеют и не могут истязати, откуду, что приходить и где что деваетца. Спрашивал я о их одежде и о языке, по московски, ель по украински, ель или по литовские говорили. І игуменья сказала: черница ходит в таком же платье чернеческом, а речь украинская, а на мирской ряса черная, а на шее повяска литовская, речь нитакова ни сякова. Тот пашквиль отдали тѣ беглянки во вторник сырныя недели того ж числа, которого пропали и валялось то писмо в келье у игуменьи до святыя пятдесятницы ни так, ни сяк. И после святые пятдесятницы сестра родная игумении черница Анна, прочет писмо, сказала, что то за писмо у них в келье безделное валяетца. І игуменья, прочет, отдала игуменье в Печерской. И тех троих игумнов посылал в монастырь девичей Фроловской для истязания, толко не могли допроситеся болши вышеписанного и чаю, что игуменья не спрашивала тех беглянок из глупости, а повидимому знатно что гораздо научены были лгать, хотя бы их испрашивали, то б правды не сказали»[617].

Знаряддя для катувань з батуринської в'язниці.
Реконструкція (колекція НІКЗ «Гетьманська столиця»). Фото Андрія Прибєги

До розслідування були залучені також церковні ієрархи Любарського[618] (с. Громада на Житомирщині), Полонського[619] (м. Полонне на Хмельниччині) монастирів. Фролівську ігуменю навіть було направлено у Батурин для детальнішого розпиту[620]. Вона так і не прояснила ситуацію[621].

Як з'ясувалося пізніше в результаті слідства, фролівська ігуменя все-таки говорила неправду[622].

Крім вищезгаданих доносів, відомі ще кілька «изветов». Севський ротмістр Іван Соболєв (Сібілєв[623]) у Глухові на початку 1690 р. у ратуші негативно обзивався про І. Мазепу[624], хвалився, що «соберемся и убьем гетмана, а другого поставим»[625]. Він після розслідування був засуджений до смертної кари. Гетьман, дізнавшись про цей присуд, відразу виступив на захист кривдника, надіславши севському воєводі Івану Леонтьєву прохання про його помилування: «И я о том увѣдомившися сердечне болю боячыся того абы тот ротмистр з того указавшого не него случаю не предан был

смерти яко ж из початку когда такіе слова на него обьявилися я тако... каранья ему не зычыл; и к великим государем о том не писал, тил... писал до вашой милости доброго приятеля моего: если теды у вашой милости такий от великих государей указ єсть, чтоб его пререченого ротмистра казнити такою казню; прошу велце че... сей скорый лист мой изволь ваша милост тое казнѣ над ным не вершити. А я вскорѣ при инных дѣлех через почту к великим государем писать буду: покорне бючи челом чтоб он ротмистр от той казнѣ былъ воленъ»[626]. Потрапили у Севську в тюрму купці з Москви та Калуги за слова: « Гетману не долго быть на уряде; скоро пришлют из Москвы бывшаго гетмана на его место, затем что малороссийский народ не только не хочет иметь Мазепу у себя гетманом, но желал бы, чтоб имя его здесь не вспоминалось»[627]. З російської столиці до Батурина був відправлений Порваницький за розповсюдження наклепів про українського володаря[628].

Доноси не давали результату для їхніх компонувачів. Насамперед гетьман володів надзвийним дипломатичним мистецтвом нейтралізувати критику на свою адресу. Його регулярні донесення про опонентів, польських візитерів справляли у Москві враження, що васалу дуже хочеться втриматися у кріслі, а тому він діє з государями заодно. Зрозуміло, що у авторів доносів, крім величезного прагнення напакостити володарю булави, не було вагомих доказів його антицарських дій. Підозри про його таємну взаємодію з польським королем, Варшавою, а також інтерпретація у негативному світлі будь-яких контактів з польськими прибульцями не давали в руки нової команди московських урядовців формулювання звинувачувальних тезисів для відставки. Зрештою, вони й не дуже були б потрібні, якби у Москві всерйоз зайнялися б вирішенням цього питання. У реаліях 1689 р. бажання опозиції та нової команди урядовців государів загалом збігалися. Проте відразу поставало питання: на кого робити ставку? Хто для царів стане надійнішим, ніж Мазепа, гетьманом? Ми думаємо, що партія Наришкіних, яка здобула перемогу в двірцевому перевороті, погано знала діячів Гетьманщини. Крім того, приступивши до виконання владних повноважень, для неї було важливо зберігати спокій в Україні. А усунення гетьмана за провину, яку не дуже складно йому приписати, могло викликати боротьбу різних угруповань, Запорозької Січі, переорієнтації груп старшин, результатом чого виникло б чергове загострення на півдні Московського царства у вигляді бунтів, руїни усталеної інфраструктури російських залог тощо.

Розділ 8
РОЗГРОМ ОПОЗИЦІЇ

На Коломацькій раді 1687 р. команду зверхників Гетьманщини формувала опозиційна до І. Самойловича старшина. Полковницькі, генеральні уряди ще до вибору гетьмана були заздалегідь розподілені між найактивнішими учасниками змови[629]. На попередніх посадах залишилися лише миргородський полковник Данило Апостол, приятель одного з таємних режисерів Коломацького перевороту, севського воєводи Леонтія Неплюєва[630], та генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, якого опозиційна старшина намагалася поставити гетьманом[631].

Невдовзі після Коломаку відбулися ще два відповідальні призначення — полтавським полковником став Федір Жученко[632], а прилуцьким — Іван Стороженко[633].

Претендент на булаву, якби він був лідером опозиції, головним натхненником перевороту, з допомогою В. Голіцина зміг би заздалегідь подбати про надійне оточення, «своїх полковників». Але цього не сталося.

Коломацька рада 25 липня 1687 року, підтвердивши попередні компромісні узгодження опозиції з В. Голіциним, породила майбутню колізію. З одного боку, нова старшина, яка прийшла до влади, своїм вивищенням була зобов'язана заколотникам, Москві, але не гетьману. З іншого боку, І. Мазепа не мав належної опори в Гетьманщині, оскільки гетьманський уряд він здобув передусім як протеже В. Голіцина. Гетьман восени 1687 року доповідав у Москву, «что не только мятежные козаки его, гетмана, за настоящего не почитают, но и сами их начальники послушания ему не делают»[634]. Отже, нова команда, яка здобула владу, усунувши з гетьманства І. Самойловича, не мала єдності, злагодженості, не рахувалася, як належить, зі своїм зверхником.

Генеральний суддя М. Вуяхевич, перебуваючи у Москві у квітні 1688 р., скаржився генералу П. Гордону «на те, що серед козаків утворилося угруповання, яке невдоволене гетьманом»[635].

Опозиція не діяла відкритим способом. І. Мазепа відчув її підступні дії насамперед у різного роду доносах, «изветах», про які ми писали у попередньому розділі. У Батурині робили різні припущення щодо передусім анонімних підкидачів листів, спрямованих проти новообраного гетьмана. Найбільшу загрозу гетьман відчув з боку колишнього гадяцького полковника Михайла Васильовича (Гадяцького), а також нареченого дочки І. Самойловича князя Юрія Святополка-Четвертинського. Як повідомив козелецький сотник Іван Фальковський, останній був обурений результатами Коломацької ради і вважав, що царям треба їх переглянути, а заколотників усунути з посад як у Батурині, так і в Москві[636]. Це донесення кидало тінь і на митрополита, племінник якого Ю. Святополк-Четвертинський сподівався, що Г. Четвертинський звернеться як авторитетна особа до государів у справі брутального зміщення гетьмана І. Самойловича[637].

Портрет Григорія Гамалії, дипломата, лубенського полковника, значного військового товариша (бл. 1630–1702). Кінець XVII ст. Національний художній музей України

Князя Юрія відправили із Севська до Москви, де він став проживати та отримувати «кормові» з 10 січня 1688 р[638]. Зважаючи на родинний зв'язок правобережця з київським митрополитом, його вирішили не репресувати. Навпаки — князь В. Голіцин наблизив його до себе як стольника[639], що, зрозуміло, було великою несподіванкою для І. Мазепи. Адже опонент в оточенні головного урядовця міг будь-якої миті подати інформацію про гетьмана у непривабливому світлі, підставити. У Батурині не здогадувалися, що згадане цілком вписувалося у концепцію взаємовідносин царської верхівки із своїм васалом. Відправивши переяславського полковника Д. Райчу 2 травня 1688 р.[640] у Москву з певними донесеннями та проханнями, І. Мазепа згодом мав чималий клопіт. Гетьман абсолютно не сподівався, що відправник у робочу поїздку[641] до російських урядовців буде чинити поза поставленими перед ним завданнями якимось чином інакше. «Чрез Дмитрашка Райчу послал я инструкцию, в которой о ділах наших войсковых написаны желаниа потребны, — писав рейментар 6 травня В. Голіцину в листі, який мав везти переяславський полковник. — Понеже теды по указа монаршом их царского пресвітлого величества ему, Дмитрашку, прийдеться на Москві замешкати. Прошу я покорне, абы на тую инструкцию з волі их царского пресвітлого величества прислано мні милостивый их монарший указ. А и за ним, Дмитрашком, вношу мою покорную прозбу, жебы предстателством вашое княжое велможности волен был от далное зсылки и по времени отпущен в дом свой. А заношу сюю мою прозбу для того, жебы не было на мене от Войска и народу о том порочения, понеже прежде моего уряду тое не бывало. А в том полагаюся на премилосердную монаршую их царского пресвітлого величества волю»[642]. Переяславський полковник, крім вирішення гетьманських справ, мав подбати про надання собі жалувальних грамот на містечко Березань та на маєтності генеральному осавулу Войцю Сербину[643].

Старшину-посланця Батурина усе ж усупереч волі гетьмана затримують у столиці, «щоб він, оскільки був дуже завзятим чоловіком і дотримувався не кращої думки про гетьмана, проти нього не підбурював і не підняв заворушення»[644]. Джерела не фіксують зустрічі посланця з князем Юрієм, та вона явно була. Про інтриги Д. Райчи проти І. Мазепи дуже оперативно дізналися невдовзі у Батурині. Напевне, це донесення[645] було доставлене спецпоштою за 2–3 дні, аби «він (Д. Райча. — *Авт.*) як людина дії... не склав кліки»[646] проти правителя Гетьманщини. Рейментар швидко відреагував на дії опозиціонера. Скориставшись тим, що у травні у гетьманській столиці проходив з'їзд старшини[647] і в ньому брали участь представники Переяславського полку, він дав хід наріканням останніх. Уже 18 травня гетьман писав у Севськ Л. Неплюєву, що «пришли ко мне полчане переяславские, старшина, и ис черни, многие, чрез словесное, Максима атамана переяславского донесение, чтобы им поволил обобрати

полковника совершенного, без которого в поход итти неохотно им»[648]. «А челобитные о том писати не смели, — далі зазначав гетьман, — одно для того, что не были надежны, дабы оная у меня принята, другое. Для того, что боялися того, чтобы Дмитряшко с Москвы возвратився, и о том уведомився, не помучил их своєю суровостию (свирепостию — написано на полях. — *Упор.*), а не только для сего походу, но и без такого случаю, они все старшие и меньшие те полчане зело желают, чтоб Дмитряшко не бил у них полковник, понеже своими взятками и яростию зело всех изобидил, и так говорят о нем, что бывшаго де избыли бутто антихриста, а нынешняго ево Дмитряшка яко самого люципера имеют, а я так разсуждаю, что им полковники присыланные зело докучны, думаю им дати ныне на воле, чтоб кого хотят выбрали, а слышу, что думают Головченка выбрать, которого и ваша вельможность ведаешь, прошу изволь вельможность твоя о том мне совет благодетельский учинить»[649].

«Полковник переяславський Дмитрашко, проти очікування, відпущений, — відзначив у щоденнику П. Гордон, — [хоча] гетьман написав, що аби уникнути та запобігти заворушень в Україні, його треба під тим чи іншим приводом затримати тут. Однак, використовуючи придворний звичай, він знайшов шлях для повернення...; тут вирішено зручним ставити та мати якомого більше козацьких полковників якоюсь мірою незалежних від гетьмана, і не дозволяти жодному гетьману дорости до такої влади та величі, як попередній»[650].

Портрет Данила Апостола. Поч. XVIII ст. Полотно, олія. Колекція Лебединського художнього музею ім. Б. Руднєва

Відпущеного з Москви Д. Райчу довго тримали у Севську, звідки він просив гетьмана доправити його в Батурин[651]. На захист старшини виступив намісник Софіївського монастиря Варлаам Стаховський, який з цього приводу звернувся до генерального писаря В. Кочубея: мовляв, він зустрічався з преяславським полковником і той сказав, що його обмовили[652]. І. Мазепа звернувся ж до В. Голіцина, аби він посприяв позитивному вирішенню його чолобитної до царів щодо арештанта, «чтоб тот Дмитряшко из Севска в Батурин бил отпущен, где о заходящих к нему поречениях и о людцких обидах, как укажет о том розыск дал росправу, только заранее о том прошу, естьли он будучи человеком непостоянним покажетца с поступком своим каким нежелательством, даби то не причитали моему нерадению, а какие ево били при бивших гетманех поступки, те ваша княжая вельможность изволишь виразуметь ис полчанской челобитной ныне вновь мне поданой, которую к вашей княжой вельможности посилаю»[653]. Государі 28 вересня підписали грамоту, у якій щодо арештанта зазначалося, що старшина «от чину полковничества переяславского отставлен, а как он в Батурин к нему привезен будет, и он бы гетман в обиду его никому не давал, и сам бы ево в том оберегал, а в изменном деле про него, или буде кто на него будут в каких в ыных делех челобитчики, велел бы он гетман розыскивати и розыскав про измену, и про иные ево дела в чем на него будет челобитчики, писал к ним великим государем»[654]. Тоді ж опального старшину відправили у гетьманську столицю[655].

У Москві царські урядовці притримували одночасно запеклого гетьманського опонента експолковника Гадяцького полку М. Васильовича, який, проживаючи у російській столиці, написав прохальні чолобитні щодо поліпшення свого фінансово-майнового стану[656] та отримав у січні-березні

1688 р. дозвіл на зустріч з государями, добився від них пожалування йому с. Михайлівки та кабака на відкуп у Кам'яному[657].

Під час приїзду у жовтні 1688 р. Ф. Шакловитого у Батурин І. Мазепа порушив перед високопосадовцем насамперед питання про повернення Ю. Святополка-Четвертинського в Україну[658]. Гетьман обґрунтовував це тим, що чув від челядника митрополита (заїжджав у Батурин і поділився враженнями від почутого та побаченого у Москві. — *Авт.*), як племінник Гедеона «говорит многие непристойные слова и безчестит весь царского величества высокий сенат и никово себе не толко вышшаго и равного не ставит и поносными всякими словами укоряет»[659]. За словами гетьмана, князь Юрій «говорит, что бывшаго Самойлова паки на уряд ево возставит и всем ево и свои неприятелем досады отмстит»[660].

У листопаді 1688 р. І. Мазепі було відправлено «заспокійливого» листа від В. Голіцина, що «зде (у Москві. — *Авт.*) смотрят накрепко и их государским указом от прежних врак они удержаны и впред ничего плевосеятелного врать им и розсевать за таким страхом невозможно и по времяни и так им учинено будет, как об них ты ныне доносишь»[661].

Зрештою князь Юрій був відправлений у Київ у великий піст 1689 р.[662], а потім Батурин[663]. Після Другого Кримського походу йому надано дозвіл одружитися на дочці І. Самойловича Анастасії у лютому 1690 р.[664] Відправлений у свої маєтності у кінці 1689 р. і М. Васильович[665] (за джерелами В. Маслійчука государі хотіли[666] поставити його охтирським полковником та лебединським воєводою[667]).

Однак поява нового доносу 1690 р. спонукала І. Мазепу сумніватися у тому, що обидва його паплюжники забули дати йому спокій. Дяку Борису Михайлову, який приїхав у Батурин 8 квітня у справі анонімки, на одній із аудієнцій гетьман говорив: «Вот еще этот князь Юрій Четвертинскій, пьяница, разсъевает в народъ худые слухи на мой счет. Он говорил батуринскому попу Василію: „Гдъ прежде была вода, там опять вода будет. Бывшему гетману уже есть царская милость; увидишь, что с его злодъями станется“! Да тут же меня помянул; не тайно, а явно, знатным особам говорит про меня худое, не зазрясь ни на кого. Живет он Юрій под моим урядом, а мнъ унять его невозможно. Он пожалован стольничеством. Взять бы его с жоною к Москвъ, да и тещу его вывезти бы из малороссійских городов и к мужу отослать, потому что от них умножается мнъ зло. Взять их отсюда єсть пристойная причина: он — стольник и, находясь в таком чинъ, в дальних отъ Москвы малороссійских городах ему волочиться не довлъет, а гетманской женъ от мужа врознь жить неприлично»[668]. Так само володар булави попросив забрати з Лебединського повіту й М. Васильовича в Москву[669]. Государі, незважаючи на власний указ про призначення останнього 18 січня 1690 р. охтирським полковником (у березні мав їхати у Білгород із старшиною приймати уряд), прислухалися до наполягань І. Мазепи. 13 березня вони відмінили своє рішення: стольника призначили воєводою у Великий Устюг[670]. Зрештою на нього невдовзі поскаржився і наказний охтирський полковник Микита Кондратьєв за «посилки тайния» у містечка Охтирщини, через що «в народі чиниться сумнітельство і непослушаніє»[671]. Зважаючи на вимоги Батурина, постійні скарги на стольника, у 1692 р. російська влада прийняла рішення все ж таки заслати М. Васильовича до Тобольська[672]. Джерела повідомляють про опонента гетьмана лише за 1693 р. Схоже, перебуваючи на засланні, він більше вже не турбував владців Гетьманщини та слобожанських полків.

У 1690 р. був відправлений знову на певний час до Москви й Ю. Святополк-Четвертинський[673]. У вересні у Малоросійському приказі він отримав документи «об отпуске ево князь Юрьеве с Москвы для взятя жены и тещи ево к Москве из малоросийских городов, так ж и подорожную какова ему дана о подводах»[674].

Відомо, що у 1697 під час походу він потрапив у полон до білогородської орди[675]. Там пробув до 1700 р., поки не написав «в Польшу к своему брату (Янушу. — *Авт.*), чтоб приехав вместо его сел, которой брат по желанию его так и учинил, и приехав в Крым и сняв кандылы на себя положил»[676]. На викуп останнього згодом дав ймовірно 5000[677] талярів[678] (згідно з матеріалами Бендерської комісії 3000 золотих[679]) І. Мазепа.

Воскова скульптура в'язня у камері в'язниці Генерального суду. Реконструкція (колекція НІКЗ «Гетьманська столиця»). Фото Андрія Прибєги

Принагідно зазначимо, що Ю. Святополк-Четвертинський та М. Васильович проявляли ворожо-агресивну активність щодо гетьмана не тільки через свою антипатію. Перебуваючи у Москві, вони, безперечно, контактували і з партією бояр, царедворців, які були невдоволені зміщенням І. Самойловича, діяльністю В. Голіцина та царівни Софії. Зрозуміло, що почуте у вищих колах, наближення двірцевої розв'язки (усунення регентші від правління) давало їм надію на найближчі часи добитись змін у Гетьманщині. А тому опоненти-опозиціонери володаря булави, володіючи інформацією про настрої провідної верхівки при государях, провокували й інших старшин до саботажу Батурина, дистанціювання від нього.

Схоже, у подібний спосіб, як Д. Райча, був зміщений і київський полковник К. Солонина. Він з відомостями «з повъстей людских з полской стороны»[680] з київським сотником були відправлені у кінці червня 1688 р. до В. Голіцина[681]. Мало що відомо про результати цієї місії, та на початку 1689 р. уже був указ государів про відставку цього старшини, а гетьман писав на гору — «а на его место иного поставлю»[682]. Можливо, на відставку старшини вплинула його 2–3-місячна відсутність у полку, а отже, опозиція полковника змогла активізуватися та зробити відповідні донесення у Батурин, де їх радо прийняли. Тим паче восени у Київському полку справді виникла нетипова колізія: козаки Моравської сотні перейшли у піддані монастиря. «Не терпячи того товариство и не хотячи покидати своїх домовок, що здавна з отцев и дідов служили войску, збунтовавшися, — писав 30 жовтня київський полковник К. Солонина гетьману, — мало сотника бідного не забили и кричали всі, понижаючи высокую рейментарскую велможность вашой, пана моего милостивого, повагу, якобы жадное поважними своїми листами панскими велможность ваша не учинили им обороны, и, уближаючи мою полковничую худость, всі сто тридцять чоловіка, вся сотня поклонилися городничому, прилучаючися до тяглих людей в подданство пастиреви его млсти. А сотник кгдыбы не втекл, то бы и смертю пострадал з забитя от оных нових подданих пастирских через ненависть лютого того городничого моравского, бо конечне приказал всюди, жебы оного поймано и бито немилостивно, для чого и до овых час тут турбуючися кристся (?) и за сотництво в оне отклонилъся, поневаж вже и едного козака во всім Моравском повіті не осталося, ні над ким сотниковати»[683]. У ході розслідування цього інциденту, напевне, відкрилися додаткові негативні відомості про полковника, що дало аргументації Батурину на зміщення старшини. Певні проблеми мав К. Солонина у листопаді-грудні того ж року і з Єлецьким монастирем, про що свідчить листування з архімандритом Феодосієм Углицьким[684]. Генеральний військовий суд 10 грудня

Боровиковський В. (?) Портрет Леонтія Полуботка. 1786 р. Полотно, олія. Із колекції Лебединського міського художнього музею ім. Б. Руднєва

1688 р. також розглянув скаргу Братського монастиря щодо відібраних у нього земель у Київському полку[685].

З листів І. Мазепи до Москви випливає, що він навмисне кидав тінь на київського полковника: мовляв, той просить його захистити від Москви[686]. «Странно, — доповідав вірнопіддано рейментар, — как этот мужик дерзает так писать»[687]. Ці повідомлення у такому стилі мали виправдати зміщення полковника, якого не хотів бачити на цьому уряді керманич України. Схоже, К. Солонина не мав ніякого відношення до опозиції, але вже був настільки старий (помер у 1696 р[688].), що не міг дати ради місцевим урядникам, пустив усе на самоплив, а тому й Київський полк перетворився на арену численних судових розглядів.

Хоча колишній переяславський полковник Леонтій Полуботок завдяки судовим рішенням добився у 1688 р. справедливого розв'язання своїх майнових проблем через брутальні дії Д. Райчі та його рідні, усе ж він не мав спокою: напевно, діючий очільник Переяславського полку прагнув завдяки знайомствам на Правобережжі скомпрометувати свого опонента-попередника. У лютому 1688 р. І. Мазепа доповідав В. Голіцину, що «Василий Искридский з стороны полское тут побывалый, которого я по указу монаршом их Царского Пресвѣтлого Величества уже назад 10 д. февраря выправил, говорил мнѣ словесно, же гетман коронный Станислав Яблоновский приказал ему донести мнѣ о Леонтію Полуботку, что если таковых людей ховати по волѣ, то не может будто состоятися всенародный покой, а яко бы есть у него, гетмана коронного, писма рукою Полуботковою писаныи до хана Кримского, через которыи будто он, Полуботок, в нѣкоторыи з ханом вступовал совѣты»[689]. З цього приводу володар булави повідомив В. Голіцина, що наглядатиме за старшиною[690].

Написав у Москву донесення про те, що Л. Полуботок, «будучи на военной службѣ, измѣнял», і думний дворянин та переяславський воєвода Василь Мясново[691]. Останній не міг простити старшині за викривальну чолобитну: мовляв, він займався здирництвом[692]. З цього приводу государі надіслали восени 1688 р. в Батурин грамоту, згідно з якою експолковника та донощиків на нього слід було допитати у гетьманській столиці в Генеральному суді[693].

«Что теды з очных ставок по доводах розыскано, того всего учинена есть запись, — інформував царів І. Мазепа про вчинене розслідування. — Которую то запись я для відома кому вам, великим государем и великой государині вашому царскому пресвітлому величеству, ныні при сем моем листі посылаю и прошу покорне милостивого вашого царского пресвітлого величества указу, як тое діло имію вершити. А я тут покорне докладаю, же яко по сих свідоцтвах не довелася на пречоного Леонтия Полуботка в извітах описаная вина, так отпустилем его з Батурина в Чернігов без задержаня, жебы там жил в дому своем; также и людей переяславских в домы их отпустилем»[694].

Позитивне вирішення вищезгаданих проблем (як майнових, так і у звинуваченнях у зраді) засвідчувало, що І. Мазепа, який обійняв посаду генерального осавула після Л. Полуботка, напевно, мав з ним більш-менш дружні стосунки і не вбачав у ньому якоїсь загрози. Тому досвідченого старшину повернув у липні 1689 р. на уряд переяславського полковника[695].

Гетьман старався захистити урядовця від місцевих опозиціонерів, які не давали йому спокою. Так, 10 січні 1690 р.[696], отримавши напередодні царський указ про зловживання у Переяславі[697], І. Мазепа послав у це місто генерального осавула Андрія Гамалію, київського полковника Григорія Карповича, значного військового товариша Захара Шийкевича перевірити скаргу козака Івана Смольського на Л. Полуботка[698]. Останній, приїхавши на старшинський з'їзд у Батурин, мав залишатися у гетьманській столиці до закінчення інспектування його дій[699]. Члени цієї поважної комісії «прилежно по праву посполитому о том разыскивали и всякими мерами проведали, от ково бы тот изветчик такое благочестной их царского пресвѣтлого величества державе вредителное дѣло слышал и каким способом ему вѣдати о том донеслося и по какому своему желателству то он донес»[700]. «В котором розыску, — зазначалося-підсумовувалося у документі, що відправлявся на Москву, — что тот плут и лживец ни какой на тот свой извет не отставил доводов, а показалось то, что он свое житие издавна зло провождает, когда во артикулах судейских дан был на пытку, на которой пытке объявил ложную свою совесть, но ни по какому извету, но по своей злобе пьяный напрасно и напаст, но тот извет вымыслил»[701].

Покару наклепнику мали визначити царі своїм указом[702].

Проте подальшу співпрацю між гетьманом та ним потьмарила потаємна діяльність Михайла Васильовича, експолковника Гадяцького полку. Проблема була у тому, що син Л. Полуботка Павло у 1680 р. одружився з племінницею колишнього гетьмана І. Самойловича — Євфимією Василівною Самойлович[703], рідною сестрою скинутого з полковницього уряду старшини. Під час приїзду в 1690 р. у Батурин дяка Бориса Михайлова у зв'язку з доносом на гетьмана І. Мазепа серед ймовірних донощиків назвав і Л. Полуботка, який, за висловом володаря булави, був не тільки в дружніх стосунках, а й у родинних з М. Васильовичем[704]. На негативну оцінку рейментаря, мабуть, істотно вплинуло розслідування захоплення земель у Лубенському полку козаками Переяславського полку з дозволу свого полковника. На початку 1690 р. за гетьманським наказом розслідувати конфліктну ситуацію їздив військовий товариш Іван Рошкевич-Биховець[705]. На основі його висновків І. Мазепа підтримав лубенського полковника Л. Свічку та заборонив Л. Полуботку чинити протиправно[706]. Уже 11 травня государі отримали повідомлення про відставку переяславського полковника[707]. Козаки Переяславського полку подякували гетьману за його зміщення[708]. Л. Полуботок у липні 1690 р. таємно поїхав оскаржувати це рішення, прохаючи зустрічі з Петром І[709]. Він, як записав у щоденнику П. Гордон, у разі відмови царя про зустріч «просив дозволу дати письмово те, що має сказати проти гетьмана»[710]. У Москві ніхто не захотів слухати експолковника. Його арештували, і 24 липня старшину повіз особисто канцлер Василь Посников у Батурин[711]. Він повернувся додому 16 серпня, повідомивши, що Л. Полуботка помістили під варту в гетьманській столиці[712]. «Мы, гетман, Леонтія Полуботка держим за караулом для той причины, — писав пізніше І. Мазепа государям, — что он учинился у нас в подозрѣніи, того ради: зная, что сын Полуботков, быв на Москвѣ, не остерег нас, властителя своего, как ему надлежало; только спомощником Мишкѣ (Гадяцькому. — *Авт.*) учинился, искали головы нашей и зла всей старшинѣ и возмущенія народа; а старой Полуботок, в Переяславѣ на полковничествѣ обрѣтаясь, промышлял о гетманствѣ и желал нам, гетману, и всѣм при нас будучим, пагубы и нестроенія в народѣ. Постановили есмы с старшиною и с полковники — взять от них Полубоктов всѣ маетности, старыя и нынѣ вновь данныя, и одни превратить к Чернигову, а другія обратить на войсковый пожиток»[713].

Гетьман все ж невдовзі пробачив опозиціонера, який, мабуть, покаявся за поїздку у Москву та непорозуміння, що з'явилися через підозри його співпраці з М. Васильовичем. Перші ознаки згаданого було зафіксовано в універсалі про надання значному військовому товаришу Л. Полуботку греблі та можливість на ній побудувати млин від 3 січня 1691 р.[714], згодом 7 серпня 1691 р. він отримав у володіння село Коломийці у Яготинському повіті[715]. У 1693 р. старшині взагалі повернуті всі раніше відібрані маєтності[716], а у 1694 р. надано дозвіл заселити 10 хат біля його млинів[717], у 1695 р. — підтвердження на

греблю з млином на річці Білоусі[718]. Після його смерті у 1695 р.[719] всі його маєтності, греблі, млини перейшли у спадок сину Павлу[720].

У 1688 р. гетьман старався очорнити в очах Москви миргородського полковника Данила Апостола, мовляв, його полк живе бунтівливими настроями. «Пан полковник миргородский, частуючи многократне у себе запорозцюв, — писав у Москву, — дарует оних кунми, шатами, шапками, и часом и знявши из себе и кошолю, а не знать то для чого; чи для гонору реементарского? Чили теж для похвалы своей? Вимовляючи оним тое: братьки мои, голубчики мои, ми з вашой ласки маемо. А не тилко запорозцюм так дарует, але и своим нѣкоторим полчанам, что у него перед тим не бывало, так ся стал покозовати»[721]. В інших донесеннях І. Мазепа зауважував, що Д. Апостол «пишет к запорожцам без ведома ево гетманского противные на возмущение народу малороссийскому писма»[722], а також, не спитавши дозволу Батурина, тоді ж «учал имѣть съезды и банкеты»[723] на Правобережжі, посилав свого довіреного до Польщі «и по возвращении челядника о нем не писал же и в том не оправдался»[724]. На додачу до вищезгаданого володар булави бере старшину під арешт[725]. Невдовзі Д. Апостол знову обіймає полковницький уряд (можливо, завдяки клопотанню Л. Неплюєва, який приятелював з ним[726]). Схоже, І. Мазепа мав намір у такий спосіб якщо не позбутися «не свого» полковника, то «підвисити» його до непевного становища, аби він став керованим, відчув силу влади Батурина та вже оглядався на неї, а не московських покровителів. Звільнивши старшину з-під арешту, отримавши всілякі запевнення у лояльності, Д. Апостолу уже в жовтні 1688 р. видали на руки універсал на маєтності[727].

Перші значні заміщення у правлячій гетьманській верхівці відбулися 1688 р. Саме тоді були відсторонені від урядів найбільш одіозні фігури коломацької змови — полковники Г. Гамалія[728], К. Солонина, Р. Дмитрашко. Схоже, як друг останнього, потрапив у немилість і генеральний осавул В. Сербин. Уже 20 вересня 1688 р. І. Мазепа, прохаючи В. Голіцина, аби «тот Дмитрашко из Севска в Батурин был отпущен» для розслідування «о заходящих к нему поречениях и о людцких обидах»[729], кинув тінь і на В. Сербина: «Имел Войца (Сербин. — *Авт.*) прежде сего того татарина в руках своих, и отпустил его на волю при гетманстве Самойловичеве, а потом сызнова тот татарин при гетманстве моем попал сюда ж в руки, и посажен в тюрьму в Батурине, где Войца крепким неотступным прошением домогся ево у меня, и позволил ему я взять ево на свои руки, и обещался он Войца додержать ево до воли моей, но не устоял в том слове»[730]. З наступного повідомлення гетьмана до Москви від 20 січня 1689 р. довідуємося, що генеральний осавул тяжко захворів і через те «з доброй своей воли» попросив увільнити його від генерального уряду [731]. «А розсуждаю я, — зазначав І. Мазепа у листі до В. Голіцина, — что может он Войца Сербин и для того немоществует и в ясаульском чину служить не изголеет, что требует в великом разсуждении о сем, довелося то ему, что он без указу монаршеского и без ведомости моей гетманской отпустил из неволи татарина» [732]. Насправді все ж таки старшина захворів. У лютому 1689 р. він прийняв чернечий постриг під ім'ям Віктора[733] і невдовзі помер. В універсалі за 5 грудня 1690 р. В. Сербин згадується покійним[734]. Указ про його усунення від уряду надійшов з Москви у 1690 р.[735] У 1689 р. під час Другого Кримського походу у відставку було відправлено стародубського полковника Т. Олексіїва.

Деякі зміни на урядах відбувалися через смерть старшини або їхній полон. Так, генеральний хорунжий В. Забіла у 1688 р. потрапив у полон до кримчан і помер у неволі 1690 р.[736]

На місце опозиційного Д. Райчі близько 5 листопада 1688 р.[737] І. Мазепа призначив переяславським полковником дорошенківця Якима Михайловича Головченка[738] (був полковником, генеральним осавулом [739]). У повідомленні до Москви гетьман інформував, що він, «призвавши к себе в Батурин полчан переяславских и обявивши им тот ваш царский пресветлого величества указ, утвердилем им полковником совершенный Якима Головченка старожитного Переяславского казака, який сего минувшего лета был по моем повелению наказным полковником»[740]. Полковник утримався на уряді недовго. Він, як повідомляв 17 липня 1689 р. І. Мазепа у листі до В. Голіцина, під час Другого Кримського

походу «от самого светлого Христова Воскресения дни немоществует»[741]. Того ж року Я. Головченко невдовзі після складання заповіту помер. Універсалом від 28 квітня 1690 р. гетьман І. Мазепа виконав останню волю небіжчика: затвердив за Києво-Печерським монастирем його власність — «полтора каменя млыва под Сосницею»[742].

Посада прилуцького полковника була заміщена 1687 р. після повернення полку з півдня України. Новообраний гетьман заповнив вакансію своєю людиною — правобережцем Іваном Стороженком[743], який, перейшовши на Лівобережжя, очолив Ічнянську сотню. Прилуцький полковник помер 15 лютого 1693 р.[744]

Потир, подарований Павлом Полуботком Різдво-Богородицькій церкві села Михайлівки на Лебединщині (населений пункт у ті часи належав опоненту гетьмана — Михайлу Гадяцькому). Фото Степана Таранушенка. 1918 р.

Історик О. Алфьоров до опозиції гетьмана зараховує Голубів[745], братів дружини І. Самойловича, Марії Іванівни Голуб[746], мовляв, «ворогування Мазепи» з ними «тягнулось кілька років»[747]. Проте після повалення їхнього свояка вони й не могли претендувати на якісь старшинські посади. У то же час їх більше хвилювало питання збереження майна, маєтностей. А вже 10 серпня 1687 р. І. Мазепа взяв під оборону хутори Захара Голуба, аби ніхто ні зі старшини, ні з черні «найменшой не задавал кривди»[748]. Захоплення кумом гетьмана, кролевецьким сотником Іваном Маковським після смерті у 1690 р. З. Голуба його суміжних земель[749] важко назвати наслідком якоїсь опозиційності померлого, ворожнечі володаря булави до його спадкоємців. Це більше всього була старшинська міжусобиця, майновий конфлікт-перерозподіл у дусі того часу. Разом з тим дочки Захара та Костянтина Голубів вийшли заміж за наближених І. Мазепи[750] (прилуцького полковника Д. Горленка[751], переяславського полковника І. Мировича[752], конюшного І. Діяковського[753]) та його свояка Федора Топольницького[754]. Тому рід Голубів фактично так чи інакше знайшов своє місце в команді нового гетьмана, був зацікавлений у тому, щоб усе залишилося без змін керівництва.

Деякі старшинські конфлікти 1691–1692 рр. не слід сприймати як вияв дії опозиції. Генеральний писар В. Кочубей не очолював разом з полтавським полковником Ф. Жученком антигетьманського угруповання, на що вказують відповідні джерела (про це детальніше див. розділ 25). Чимало старшин Батурин звільнив не за опозиційність, а насамперед за відсутність зв'язку, приязних контактів із командою переможців-дорошенківців. Це насторожувало останніх, вони прагнули розставити на відповідальних урядах насамперед тих, у кому вони були впевнені стовідсотково.

Розділ 9
ФОРМУВАННЯ КОМАНДИ ОДНОДУМЦІВ

Доноси, незалежна поведінка полковників змушували І. Мазепу вживати заходів, аби в його оточенні більшало тих, хто міг би бути йому надійною опорою. Враховуючи існуючі реалії, гетьман передусім робив ставку на людей, які зазнали кривди, переслідувань з боку Москви. На нашу думку, це не означало, що вже на початку свого гетьманування І. Мазепа виношував план порвати з царями. Такі його кадрові уподобання визначалися насамперед прагматичним розрахунком. Покривджені російською владою, по-перше, не мали зацікавленості прислужуватися їй, писати доноси. По-друге, вони не становили потенційної небезпеки як конкуренти. Старшини, які побували на засланні у Сибіру, дуже розраховували на повернення від нової влади не стільки урядів, як попередніх матеріальних здобутків, втрачених під час реквізицій. Саме цими якостями вони приваблювали невпевненого у собі лідера Гетьманщини. Так, з відповідальною місією 1688 р. до царських урядовців був відряджений М. Вуяхевич, який у 1663–1668 рр. був на засланні у Сибіру[755].

У резиденції володаря булави з початку його правління бачимо ряд осіб, які не займають впливових посад, але їхніми послугами він користується під час поділу майна І. Самойловича, у вирішенні всіляких делікатних справ.

«При боку» гетьмана, наприклад, з'явився Павло Грибович. Він у 1669–1672 рр. обіймав уряд генерального осавула. Після падіння Д. Ігнатовича (Многогрішного) потрапив на заслання, «был в Сибири и оттуда ушел на Дон, где пробыл долгое время, а в здешний край пришел с Дону»[756]. У 1688 р. І. Мазепа використав людину, репресовану царем, як свого посланця до російських воєвод, доручив йому доставити важливу кореспонденцію[757]. Значний військовий товариш пізніше проживав у Березні, козаки навіть обрали його своїм отаманом (1696 р.[758]).

Особливо ж корисною у цьому відношенні була постать Захара Шийкевича, генерального писаря на Лівобережжі у 1663–1665 рр. Цей старшина пробув на засланні в Сибіру майже 16 років. Прибувши до Батурина, він фактично став правицею гетьмана. Гетьманський ревізор [759] Захар Шийкевич при І. Мазепі хоч і не займав генерального уряду, однак належав до числа першорядних довірників гетьмана. Він мав у Батурині досить впливові повноваження. Його остерігались, як видно з доносу В. Кочубея, навіть генеральні урядовці.

Подібне становище він посів не випадково. Розгадка високої значимості гетьманського ревізора в оточенні Мазепи криється у біографічних подробицях його життя.

З. Шийкевич уперше згадується у джерелах як «подписок»[760], тобто писар, на службі у І. Виговського. Висуванець гетьмана був одружений з дочкою прилуцького полковника Яцька Воронченка (1654–1657)[761]. Падіння Виговського залишило його на роздоріжжі. Потрапивши у руки росіян, він свідчив, що переяславський полковник Тиміш Цицюра прагне скликати чорну раду і звинуватити

ексгетьмана в «испустошеньи земли... от орды и от ляхов, и что его царского величества отступил без всякие крепкие причины»[762]. Маємо відомості, що згодом З. Шийкевич потрапив у коло найближчих радників Юрія Хмельницького, служив у нього генеральним писарем[763]. Причому вирізнявся антимосковською позицією. Переяславський полковник Т. Цицюра якось зазначив, що З. Шийкевич «лядского короля и ляхов хвалит, а Ц.В-ву и русским людям враг»[764].

Після відмови від гетьманського уряду Ю. Хмельницького він продовжив свою службу на Лівобережжі, де у малограмотному оточенні гетьмана І. Брюховецького швидко вивищується у генеральні писарі.

Завдяки своєму розуму, освіті З. Шийкевич зайняв провідне становище у гетьманському середовищі. Про це знали у Москві. Так, у віршованому посланні царя Олексія Михайловича до князя Ромодановського є такі рядки:

> ... рассматривай
> Ратныя дела великою осторожностью,
> Чтоб писари Захарки с товарищи
> чего не учинили
> Также как и Юраско над боярином
> нашим[765].

У наказі московських урядовців Федору Протасьєву за 1664 р. теж є красномовна згадка про генерального писаря: «И гетмана спрашивать, от кого он ведает, что хан склонен к договору, от верных людей или от своего ума. А будет он уведал о том от Захарки и он разсмотрел бы, нет ли в том обману и чинил бы в том деле по своему разсмотрению сколько ему милосердый Бог помощи подает»[766].

Для посилення своїх позицій у 1665 р. гетьман вів таємні переговори з Москвою про приборкання краян, за це він обіцяв організувати на Гетьманщині збір податків у царську казну[767]. Євстрат Фролов 8 травня 1665 р. доповідав, що Брюховецький, висловлюючи згадані пропозиції, водночас побоювався, аби про них не прочув З. Шийкевич, який міг про все це розповісти старшині і від того «будет на него, гетмана, нелюбье ото всего малороссийского народа»[768]. Генерального писаря у Москві розглядали як головного противника збирання податку з жителів Гетьманщини для царської казни[769] і підбурювача гетьмана чинити цим заходам найрішучіший опір.

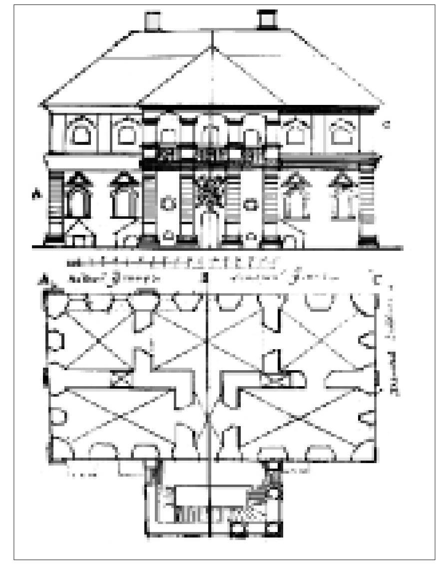

Будинок полкової канцелярії в Козельці. Кресленик 1780-х рр. А. Карташевського

Перша впливова особа при Брюховецькому завдяки незалежній активній позиції невдовзі стала небажаною як для нього, так і для інших старшин, які боролися за вплив на тодішнього керманича України. Київський полковник Василь Дворецький інформував Шереметьєва, щоб той радив царю по приїзду до нього делегації з Гетьманщини віддалити від гетьмана «Захарку, бо в нем есть злоба великая»[770] і залишити останнього в Москві. Інакше «только един Захарко тому делу (аби воєводи управляли українськими маєтностями. — *Авт.*) забегатель завше»[771].

У грудні 1665 р. велике посольство гетьманських урядовців на чолі з І. Брюховецьким прибуло до Москви. Тут, на обіді у Долгорукого, очевидно, була спровокована із заздалегідь домовленим переяславським протопопом Бутовичем суперечка-сутичка із З. Шийкевичем. Відразу після неї

Реклінський І.
Фрагмент зображення
української старшини.
Форта книги
«Вінец Христов».
Київ. 1688 р.

прибічники І. Брюховецького написали донос у Малоросійський приказ. 11 грудня 1665 р. головним звинувачувачем генерального писаря перед царем виступив військовий осавул Богдан Щербак, який писав, що «от писаря Захара Шикеева чинятца многие налоги и тягости, и ставитца он Захар пышнее боярина и гетмана, и бьет и увечит многих людей невинно, и в войске им он Захар не надобен и ни в каком чину не годен»[772].

Впертого захисника українських інтересів заарештовують[773] і запроторюють до Сибіру. Без головного супротивника надмірним царським зазіханням на права і вольності козацтва підкуплена маєтностями та почесними московськими рангами правляча верхівка фактично здала Гетьманщину Московії під управління воєвод, російських залог. Гетьман, ставши боярином, навіть звернувся з пропозицією про призначення митрополита з Москви[774].

На початку 1669 р. гетьман П. Дорошенко першим поставив перед Москвою питання про повернення із Сибіру писаря Шийкевича, прилуцького полковника Чернавського, судді Незамая та інших старшин[775]. 5 травня 1671 р. в Батурині відбувся з'їзд козацької верхівки. Гетьман Д. Ігнатович (Многогрішний) за клопотанням родичів репресованих, зокрема й Костянтина Шийкевича, зачитав перед полковниками прохання до царя звільнити з неволі З. Шийкевича, Т. Цицюру, Я. Шаблинського та інших[776]. Генеральна старшина направила це послання у Москву. Але 7 червня 1671 р. в Батурин була відправлена царська грамота, у якій гетьманському уряду заборонялося звертатися з подібними проханнями.

Повернувся Захар Шийкевич із заслання лише після 1681 р.[777]

Очевидно, він з перших днів після скинення Самойловича — у команді І. Мазепи. Бо 20 жовтня 1687 р. вже як гетьманський ревізор брав участь у засіданнях Гадяцького суду[778], а 7 грудня того року — Полтавського[779]. Згодом бачимо його в ролі розмежовувача ґрунтів «меж Семеновкою и селами волости Шептаковской»[780], розслідувача «о поречении полковника переяславского Леонтия Полуботка»[781], а також конфлікту за землі між новгород-сіверськими ченцями та міщанами[782]. Саме йому Мазепа доручає вести розшук у справі Петрика [783], наглядати за виборами полковника у червні 1690 р. у Переяславі[784]. Уже перелік згаданих доручень значному військовому товаришу вказує на особливу роль З. Шийкевича при гетьманському дворі, оскільки йому доводилося знаходити не тільки компромат на опозиціонерів гетьмана, добуваючи відповідні аргументи для захисту останнього перед Москвою, а й проштовхувати креатуру свого патрона, зокрема К. Мокієвського, на відповідальні уряди.

Поява колишнього генерального писаря у гетьманській столиці і відразу наділення його відповідальними повноваженнями вказує на те, що останній та гетьман були знайомі ще з часів

Щирський І.
Щасливе пророцтво.
1693 р.

І. Виговського (Мазепа, як відомо, возив у 1659 р. його листи до короля. — *Авт.*). Шістнадцятирічне перебування З. Шийкевича на засланні, зрозуміло, не зробило його вдячним вірнопідданим царів. Мазепа не міг поставити здібного старшину на відповідальний уряд, бо це б насторожило Москву, але наблизив ображеного царською владою до себе, оскільки не очікував від нього зради, мав можливість говорити з ним відверто про найпотаємніше

У 1663 р. потрапив у московський полон Григорій Зарудний[785]. Після заслання, через 25 років, бачимо його у гетьманській команді: у перші місяці правління Мазепи — осавулом[786], а з 1690 р. до 1708 р. — суддею Миргородського полку[787]. Наблизив до себе гетьман і Федора Третяка (дозорця переволочанського у 1708–1709 рр.), батько якого — Семен Третяк, колишній київський полковник, у 1663–1670 рр. був у Сибіру[788].

До виконання послуг І. Мазепи залучився й Степан Гречаний, теж генеральний писар за гетьмана І. Брюховецького. 1668 р. він їздив у Крим запрошувати хана підняти зброю проти росіян[789]. І. Мазепа вже 13 серпня 1687 рр. послав надійного старшину (він був у рангі гадяцького полкового судді) до компанійських полковників «устне розмовити» про результати Коломацького перевороту[790]. 27 серпня 1688 р. своїм указом гетьман передав С. Гречаному як знатному військовому товаришеві у володіння села Римарівку, Бурки та млин за «услуги»[791], а син старшини отримав місце у Генеральній військовій канцелярії.

У коло довірників, крім «сибіряків», потрапило чимало діячів, які здебільшого пройшли шлях посадового становлення у державницьких змаганнях на Правобережній України. Йдеться насамперед про Івана Лисицю, брацлавського, сердюцького полковника за часів П. Дорошенка[792]. Він, певно, знав турецьку мову, бо зустрічався із султаном у справі повернення українських полонених, брав участь у переговорах з приводу Київської митрополії Константинопольського патріархату[793]. Відразу після

Невідомий художник. Портрет стародубського полковника Михайла Миклашевського. Копія 1770-х рр. з оригіналу 1706 р. Національний художній музей України

Коломаку І. Лисиця як людина, якій І. Самойлович довіряв свої фінансові справи, передав новому гетьманові приховані скарби його попередника[794]. Знатного військового товариша І. Мазепа використовував для вирішення низки важливих справ. Так, вирушаючи 20 липня 1689 р. до Москви, гетьман відправив у полки з І. Лисицею універсал, в якому закликав козаків та простолюддя під час його відсутності зберігати спокій, «чтоб те плевелы меж народом не сеялись и плевелосеятели в недобрых речах своих были воздержаны»[795], а ті, хто поширює різні чутки, щоб «были за караул взяты»[796].

У кінці лютого 1690 р. І. Мазепа відправив знатного військового товариша у Москву в справі Соломона з листом від Й. Шумлянського[797], що було свідченням високого ступеня довіри до посланця.

Наблизив гетьман до себе і М. Миклашевського, очевидно, переселенця з Правобережжя[798], бо на Львівщині навіть дотепер є село Миклаші[799].

Свою військову кар'єру майбутній соратник І. Мазепи розпочав у гетьмана Д. Многогрішного військовим товаришем, дворянином у гетьманській резиденції[800]. Гетьман вважав його одним з головних дорадників і не випадково у критичні дні направив свого довірника у Москву, аби з'ясувати настрої царської верхівки щодо нього[801]. Та М. Миклашевський повернувся у Батурин, в якому вже відбувся переворот. І. Самойлович спочатку дещо віддалив від себе наближеного Д. Многогрішного — 1675 р. він обіймав посаду глухівського городового отамана, у 1679–1682 рр. був ніжинським полковим осавулом[802]. На цей час, як довідуємося з царської грамоти 1689 р., «он, Михайло, на нашей царского величества службе в нахождение неприятелское изранен тяжелими рани и тесть ево под Чигирином убит»[803].

1682 р. І. Самойлович призначив М. Миклашевського генеральним хорунжим, а через рік — генеральним осавулом[804]. Схоже, остання посада зблизила М. Миклашевського з І. Мазепою, який займав у ієрархії гетьманату подібний ранг. Щоправда, задіяні у службі вони були по-різному. Так, І. Мазепа найчастіше їздив з дипломатичними місіями, у справах сім'ї Самойловичів.

У серпні 1686 р. М. Миклашевський на знати з яких причин був відставлений від уряду генерального осавула й отримав гетьманський оборонний універсал[805].

Після зміщення І. Самойловича новобраний гетьман не забув свого недавнього колегу. Вже 7 серпня 1687 р. І. Мазепа підписав один із своїх перших універсалів, яким ствердив за М. Миклашевським село Зазірки, слобідку Новосілки, гуту і млин[806]. 27 березня 1688 р. гетьман наділив «товариша значкового войскового»[807] правом «греблю займати и на ней млин, постройвши своймь коштом всі

пожитки на себе до ласки войсковой отбирати»[808]. Через кілька місяців, 31 серпня 1688 р., нове гетьманське розпорядження — «надаемо ему до ласки нашой селцо Волокитин, в ключу глуховском лежачое, яко теди позволяем ему тим селцем владіти и от посполитих належное послушенство и повинность обиклую отбирати»[809].

За подібними знаками уваги незабаром послідувало й повернення М. Миклашевського у коло вищого старшинського генералітету. Спочатку бачимо його на посаді генерального хорунжого[810] (під час приїзду 1688 р. посольства Ф. Шакловитого у Батурин), а у березні 1689 р. — генеральним осавулом[811]. Уже 3 серпня 1689 р. він підписував документ як стародубський полковник[812], а з початку 1690 р. його ім'я постійно фігурувало у діловій документації Стародуба[813].

Якщо звільнення і призначення генеральних старшин, полковників городових полків І. Мазепа мав узгоджувати з царями, то формування командного складу найманого охотницького війська залежало лише від нього. Серед висуванців І. Мазепи на полковницькі уряди у сердюцькі та компанійські полки переважали правобережці. Крім того, він спирався і на волохів, які служили за плату, а тому слухняно виконували те, що їм накажуть.

Формування власної команди було неможливе без звільнення опозиціонерів, що прагнули перегляду рішення Коломацької ради. Гетьман, не маючи права самовільно звільняти полковників без дозволу царя, змушений був обмовляти частину неугодних йому старшин, вдаватися до написання розлогих донесень про їхні зрадницькі наміри, підозрілі контакти.

Перший етап формування гетьманської команди був найважливішим для І. Мазепи. У цей період кадровий потенціал Гетьманщини оновився майже на 60–70 %. Вивищення, прихід до влади нової когорти урядовців був санкціонований безпосередньо старшинським лідером. У 1688–1689 рр. у гетьманській столиці при дворі Мазепи почали домінувати дорошенківці, правобережці (К. Довгополий[814], І. Ломиковський[815], Д. Чечель[816], М. Миклашевський, В. Велецький та інші). З їхнього складу гетьман призначав генеральних старшин. Так, М. Миклашевський ще 1688 р. став генеральним хорунжим. Залишилася на посадах, вибороних на Коломаку, старшина, що перейшла на Лівобережжя з Правобережжя і з тих часів зналася з Мазепою (Я. Лизогуб, В. Кочубей, М. Вуяхевич, А. Гамалія, Ю. Лизогуб).

У батуринському оточенні стали відігравати значну роль свояки, родичі гетьмана (І. Бистрицький, К. Мокієвський, С. Трощинський). Велика частина генеральної старшини, зокрема В. Борковський, С. Прокопович, С. Забіла, М. Борохович, Д. Апостол, відчувши сильну протидію опозиціонерам, переконалася у марності зміни лідера і вирішила піти на співпрацю з ним.

Відповідно до орієнтирів, напрямів діяльності гетьманської влади у 1690–1692 рр. здійснювався підбір людей, яким різноманітні політичні комбінації щодо майбутнього України як незалежної держави не були байдужими. Так, з «дворака» на посаду генерального хорунжого потрапив І. Ломиковський. У червні 1691 р.[817] Полтавський полк очолив П. Герцик[818]. У 1692–1693 рр. полковницькі уряди в Переяславі та Прилуках зайняли відповідно І. Мирович та Д. Горленко.

Свого «ближнего кровного»[819] К. Мокієвського І. Мазепа час від часу залучав як до військових, так і до дипломатичних справ. Він як знатний військовий товариш брав участь у колі генеральної старшини у Другому Кримському поході. У травні 1689 р. І. Мазепа направив його з польового табору з донесенням до Олексія Голіцина[820], сина Василя Голіцина.

У 1690 р. гетьман спробував поставити свого родича переяславським полковником. Вакансія на цей уряд з'явилася після зміщення Леонтія Полуботка, за відставку якого дуже дякувала володарю булави місцева старшина[821]. Однак гетьману довелося миритися з місцевою демократією. У виборах 25 червня[822] брали участь козаки, старшина, міщани. Більшість голосів отримав Іван Лисенко[823], оскільки за його полковництва у 1677–1679 рр. Переяслав зріс і збагатів, а за наступних полковників зубожів[824].

Усе ж 1691 р. гетьман добився свого — призначив свого родича К. Мокієвського київським полковником[825]. Перед цим цю впливову посаду займали Костянтин Солонина (зміщений на початку

1689 р.[826]), Григорій Карпович[827] (усунутий за звинуваченням у зносинах з чорнобильським ксьондзом на початку 1691 р.[828]).

Резиденція полку розташовувалася у Козельці. У підпорядкуванні полковника перебувала велика територія з населенням Західної Чернігівщини та Лівобережної Київщини. Для Мазепи дуже важливо було тут мати свою людину, оскільки найчастіше цим шляхом він посилав таємних агентів до Польщі. Король Ян III Собеський у листі від 6 травня 1690 р. польському полковнику Василю Іскрицькому згадує Мокієвського як родича гетьмана. Очевидно, весною він за завданням з Батурина виходив на контакт з представником Польщі. «Во-первых, уверь нашим именем благороднаго Мокіовскаго, — писав король, — что его хорошее расположение мы приняли благосклонно и все для него сделать готовы"[829].

Загалом за п'ятирічне правління Мазепи завершився процес формування як верхнього, так і низового ешелону його команди. Протягом цього часу рокіровки у владній команді відбулися на близько 60% генеральних урядів.

Генеральні уряди	Коломацькі призначення	Вибір І. Мазепи 1687–1692 рр.
Генеральний обозний	Василь Борковський	Василь Борковський
Генеральний суддя	—	Сава Прокопович
Генеральний суддя	Михайло Вуяхевич	—
Генеральний писар	Василь Кочубей	Василь Кочубей
Генеральний осавул	Сербин Войца	Іван Ломиковський
Генеральний осавул	Андрій Гамалія	Андрій Гамалія
Генеральний хорунжий	Василь Забіла	Юхим Лизогуб
Генеральний бунчужний	Юхим Лизогуб	?

Полки	Коломацькі призначення полковників	Вибір І. Мазепи
1. Чернігівський	Яків Лизогуб	Яків Лизогуб
2. Прилуцький	—	Іван Стороженко
3. Ніжинський	Степан Забіла	Степан Забіла
4. Стародубський	Тимофій Олексієвич	Михайло Миклашевський
5. Миргородський	Данило Апостол	Данило Апостол
6. Лубенський	Григорій Гамалія	Леонтій Свічка
7. Полтавський	—	Павло Герцик
8. Гадяцький	Михайло Борохович	Михайло Борохович
9. Київський	Костянтин Солонина	Григорій Коровка-Вольський, Костянтин Мокієвський
10. Переяславський	Дмитро Райча	Іван Мирович

Портрет полковника Прилуцького полку Івана Стороженка (? — 1693 р.)
Копія XIX ст. з портрета кінця XVII ст.
Національний музей історії України

Досить сказати, що полковники-соратники гетьмана, очолюючи полки, проводили значну кадрову ротацію. На початку 1690-х рр. прийшли до влади у сотнях Матвій Стефанович (Козелець), Іван Дворецький (Остер), Василь Мандрика (Кобижча), Андрій Гладкий (Пирятин), Лаврентій Замниборщ (Чорноусов), Лаврентій Ігнатович (Глинськ), Матвій Остроградський (Голтва), Іван Мартиненко (Сорочинці), Григорій Самойлович (Нові Млини), Самійло Афанасієв (Веркіївка), Андрій Хилецький (Кобеляки), Карпо Маньківський (Шептаки), Осип Мартинович (Почеп), Іван Рашевський (Роїще), Андрій Стахович (Седнів), Іван Дорошенко (Сосниця) та інші[830]. За п'ять років І. Мазепа підібрав, завербував до гетьманської команди великий прошарок козацької еліти. Вона не тільки визнавала його владу, а й великою мірою вже залежала від неї. У 1687, а особливо у 1689–1692 рр. гетьман підписав сотні земельних універсалів. Тоді отримали у рангове володіння села чернігівський полковий писар Іван Скоропадський (Буромку, Вихвостів, Дроздове), домонтовський сотник Степан Томара (Богушкове, Оробіївку, Підставки, Хмельну), лубенський полковник Леонтій Свічка (Демидівку, Дейманівку), значний військовий товариш Леонтій Черняк (Каменку), полковий осавул Семен Федорів (Обичев), компанійський полковник Ілля Новицький (Снятин, Окопи, Щеки, Ісачки), сотник Остап Маценко (Дідівці), прилуцький сотник Яків Золотаренко (Буду), військовий товариш Опанас Зінченко та всі інші впливові урядовці[831]. Вони як власники володінь були зацікавлені у збереженні влади гетьмана, оскільки його скинення автоматично призводило до перерозподілу рангової власності. Новий керманич, його партія урядовців могли здійснити невигідний переділ здобутого. А це не було в інтересах більшості. Вона бажала стабільності, збереження набутих привілеїв. Навіть старшини, які з тих чи інших причин втратили генеральні чи полковницькі посади (Р. Дмитрашко, Л. Полуботок, Г. Гамалія), були підкуплені статусом значних військових товаришів, за ними зберігалися великі рангові володіння.

У гетьманській резиденції зосереджувалися не тільки генеральні старшини, а й численний апарат помічників, які виконували різноманітні функції. Вони передусім забезпечували порядок у палаці, вели канцелярські справи, були економами, скарбниками, організаторами урочистих прийомів, зустрічей старшин тощо. Як правило, лише деякі з них мали чітко окреслені обов'язки. Переважна більшість гетьманських дворян, покоєвих використовувалася як ад'ютанти при І. Мазепі.

У російських документах дяки їх часто називали челядниками, слугами гетьмана. Гетьманські дворяни комплектувалися зі старшинських родин, знайомих І. Мазепі. Виконуючи повсякденні доручення гетьмана, вони ніби перевірялися ним у надійності, сумлінності, ретельності.

«Слугу моего (Мазепи. — *Авт.*) чулого и справного человіка Гаврила Жеребецкого»[832] гетьман посилав 4 липня 1690 р. з продовольством у Самару. Він згадувався перед цим серед учасників Коломацького перевороту і підписантів Коломацьких статей[833]. Іван Рутковський, який у кореспонденції за 1689 р. називався як «слуга»[834] гетьмана, на довгі роки став переволочненським дозорцею. Він не тільки збирав мито при переїзді через Дніпро, а й детально інформував гетьмана про настрої, дії, вчинки запорожців аж до 1704 р.[835] У документах Другого Кримського походу згадується «слуга» — посланець

Портрет гадяцького полковника Михайла Бороховича (? — 1704 р.) соратника Івана Мазепи.

Олександр Лісовий[836] (Лисовий). Також у складі гетьманських дворян перебували певний час Андрій Ребриковський[837] (колишній сердюцький полковник, підписав Коломацькі статті 1687 р. — *Авт.*), Іван Зарудний (на думку мистецтвознавця І. Грабаря, мазепинський довірений у Москві вирішував питання, пов'язані з будівництвом гетьманських церков у Батурині, Києві, погодженням кандидатур московських зодчих для втілення задумів керманича України). Про гетьманського дворецького Романа Висоцького уперше дізнаємося з листа І. Мазепи до В. Голіцина. Гетьман повідомляв останнього про відправлення у квітні 1688 р. до царського двору «при знатном и ближном слуге моем Романе Высоцком»[838] п'яти співаків з Чернігова та одного — з Києва. 18 травня дворецький повернувся додому[839]. «Нарочного посланного к Москве дворецкого»[840] гетьман відправив із посланням до В. Голіцина і влітку 1689 р.

Наближений гетьмана виконував відповідальні дипломатичні місії й пізніше[841]. Так, у грудні 1689 р. доставив царям «Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряду гетманскаго, во всі времена князю Василью Голицину»[842]. Возив Р. Висоцький у Москву і гетьманське донесення від 28 березня 1690 р.[843], двох спійманих польських паліїв-лазутчиків[844] (грудень 1690 р.). Під час останньої поїздки дворецький вирішував питання присилання до І. Мазепи лікаря. У листі до царів гетьман зазначав, що він доручив Р. Висоцькому «и иные домовые дела мои исправляти, в царстующем граде»[845].

Вісім гетьманських дворян супроводжували І. Мазепу у поїздці в 1689 р. у Москву[846]. Більшість з них через певний час отримала значний сотенний, полковий чи генеральний уряд.

Довіреною особою І. Мазепи був господар Батуринського замку Самійло Целюрик. У 1687–1688 рр. за гетьманським дорученням він переховував від московських чиновників частину скарбів І. Самойловича[847]. Господарям Батуринського замку після нього був Никифор Лук'янов[848]. Відомо, що він як «слуга» посилався з донесеннями гетьмана до царів 22 червня 1690 р.[849] та на початку 1691 р.[850] Господарем Батуринського замку він став, очевидно, у середині 1690-х рр. З листа Н. Лук'янова від 21 жовтня 1698 р. довідуємося, що він «докладалем... ясневелможному добродієви»[851] про справи прохачів і отримував усні відповіді-розпорядження щодо просьб[852].

Отже, можна сказати, що протягом 1688–1692 рр. зусилля гетьмана на створення власної, керованої ним старшинської команди загалом дали очікуваний результат. Мазепинське оточення стало більш однорідним, просіяним, відданим та передбачуваним.

Розділ 10
ДОНОЩИК ТА ДОРАДНИК № 1

Угода між Московським царством та Гетьманщиною заохочувала не тільки вірнопідданих гетьманців писати доноси на свого керманича у разі його певних ворожих дій проти государів. У свою чергу, гетьман мав пильно слідкувати за ситуацією у підпорядкованому йому краї, «по тому ж смотрѣть и остерѣгат накрепко и о том писать к великим государям к их царскому пресвѣтлому величеству о тих людях, от кого такіе ссори в малороссійских городѣх учинятся»[853].

Фактично вищий посадовець Гетьманщини зобов'язувався давати найповнішу інформацію навіть про будь-які натяки на антиурядові дії, підозрілу поведінку старшин.

Активність І. Мазепи у цьому плані зашкалювала. Гетьман вдавав із себе найвірнопідданішого для государів васала, який старався з кожного приводу зробити найповніше донесення.

Враховуючи реалії коломацького перевороту, він не шкодував негативних оцінок щодо своїх підлеглих полковників, які здобули уряди без його участі. У його інтересах було виставити їх у невигідному світлі, скомпрометувати, аби в Москві далі не мали претензій до зміщення старшин.

Листування між ним та царями, В. Голіциним у 1687–1688 рр. дає красномовне уявлення про І. Мазепу як запопадливого васала, який усе поставив на службу Москві.

Така поведінка певною мірою мала б вдовольнити государів, російських урядовців. Усе це виглядало дуже ідеально у взаємовідносинах між сюзеренами та васалом.

Зрештою завдяки вищезгаданим донесенням у Москві формувався імідж козацького лідера, який живе у вибуховому регіоні, готовому в будь-який момент повстати, завдати клопоту царям. Саме завдяки його вдумливим рішенням, застереженням Військо Запорозьке перебувало у вірності государям. Цей позитив для них у вигляді щотижневих докладних донесень відставляв підозри щодо його сумнівних контактів, пропольських орієнтацій, антиурядових дій.

Разом з тим вірнопіддана запопадливість не завди була щирою та відвертою. Вважаємо, що така поведінка засвідчувала передусім вигідність її І. Мазепі. По-перше, у такий спосіб гетьман прикривався від донощиків, які найчастіше повідомляли про те, про що він уже доповідав на гору. По-друге, він завжди мав у руках надійне алібі, якщо у Батурині проводив таємні перемовинини з потрібними для нього людьми, зокрема польського короля (В. Іскрицький). По-третє, володар булави переслідував власні інтереси у боротьбі з опозиційними діячами (обмовляв їх, робив натяки на їхню неблагонадійність і т. п.). По-четверте, шквал всіляких донесень васала на різні теми прикривав його хитрі маневри щодо обліку та поділу майна ексгетьмана І. Самойловича, військового скарбу.

Найчастіше це стовідсотково спрацьовувало і давало маневр рейментарю у здійсненні прихованих від Москові дій, особливо у період 1690–1692 рр. Імідж донощика та довірника № 1 сприяв

Українська старшина та апостол Павло. Ілюстрація. Апостол. Київ. 1695 р.

поїздкам у Батурин впливових посланців Москви, аби детальніше з'ясувати ситуацію як внутрішньополітичну в Гетьманщині, так і в її прикордонні. І. Мазепа, як і його попередник, ставав дорогоцінним консультантом російських урядовців з цих питань. Присвятивши багато років дипломатичній діяльності в уряді попередника, він досить добре орієнтувався у порубіжних проблемах, ситуації у Європі.

Найзначнішим приїздом з цього приводу та інших питань був візит до гетьманської столиці у 1688 р. стольника та ротмістра московських рот Андрія Лизлова[854]. Він проводив переговори з гетьманом та старшинами 5–6 травня[855], а 12 травня був укладений підсумковий документ[856]. Особливістю посланця В. Голіцина було те, що він добре володів латинською, польською мовами, а у вільний час писав «Скіфську історію»[857] (закінчив рукопис у 1692 р.; книга видана лише у 1776 р., 1787 р. та 1990 р. — *Авт.*). Напевне, головний московський урядовець не випадково послав до Батурина свого підлеглого: з ним І. Мазепі легше було порозумітися, знайти спільну мову. У «Скіфській історії» натрапляємо на опис дніпровських порогів[858], назви яких історик правдоподібно записав під час спілкування з гетьманом та його ближніми[859]. Як дізнаємося з підсумкового документа переговорів, на них обговорювався шлях спуску військ по Дніпру. Переговорники вели мову про переправу суден через ці природні перешкоди[860], а також про те, «жебы струги з Самарского острова были через пороги працею людей малоросийских перепущены»[861]. Відповідаючи на запити государів, І. Мазепа інформував, що козацьке військо мало вийти 25 травня з домівок і йти до Коломаку на з'єднання з російськими полками[862]. Гетьман висловив схвалення цього походу, метою якого було будівництва міста-фортеці на річці Самарі[863]. «А ктобы з малодушных людей против того благопотребного дѣла шкодливыи произносил слова, — зазначав рейментар, — таковаго всякого мы завстягати, поелику можно, объщаемся, якобы при Божой помочи без жадное перепоны тое совершенно в належитую силу произведено быти могло»[864].

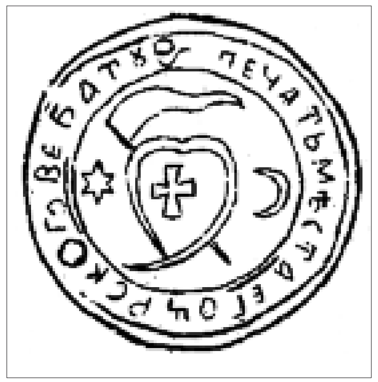

Печатка Батурина

Знаючи про негативні оцінки на Запорозькій Січі щодо будівництва цієї фортеці, государі просили, «чтоб в том на Самарѣ городовом строєній з малоросийских посполитих людей нихто не вѣдал»[865]. Однак, за словами І. Мазепи, це вже було важко зробити, бо колишній кошовий Іван Лихопой, повертаючися взимку з Москви, та запорожці, котрі супроводжували полонених кримчан, розголосили про плани государів у Гетьманщині.

Для забезпечення швидкого будівництва нового міста-фортеці та охорони будівельників царі вирішили послати на Запоріжжя думного дворянина та воєводу Григорія Косагова з військом[866]. Найпевніше цей військовий контингент мав стримувати не тільки кримчан від нападу, а й запорожців від протестів, бунту. І. Мазепа згодився підсилити цих російських вояк і частиною свого війська під управлінням наказного гетьмана[867]. Він пообіцяв також виставити 100 човнів для перевезення військовиків та переправити їх через пороги[868].

Гетьман радив військовий контингент під орудою Семена Неплюєва тримати не в Путивлі, а ближче до Дніпра, бо так він оперативніше може бути задіяний у разі ворожого нападу[869].

Порушувалися на переговорах у Батурині й питання безпеки гетьмана у поході, оскільки він неодноразово писав у Москву государям про невдоволення у полках результатами Коломацької ради, назрівання протестних настроїв.

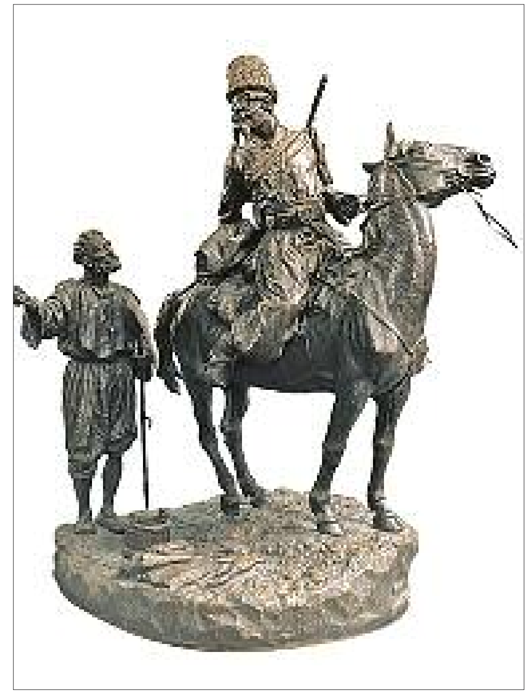

Позен Л. Козак у розвідці. 1883 р. Національний художній музей України

«Порозумѣл я гетман в милостивом их царского пресвѣтлого величества указе премилосердное их монаршое о цѣлости моего здоровя попеченіе, — заявив володар булави у відповідь на відповідний пункт статті государів, — что они премилостивѣйшие монархи наши, разсуждаючи бываючіи межи черню войсковою шатости и непостоянства, изволяют положити тое на моей волѣ, если бы я просмотрил якую межи черную ненадежносте, то волно мнѣ самому, особою своєю, не ити в военный поход, а посылати з назначеным войска числом наказного; теды я за тое монаршое премилосердное призреніе и о моей цѣлости отческий обмысл всеусердно благодарствуючи, яко найпокорніе им великим государем и великой государині под ноги пресвѣтлого их монаршого престола челом бю. А покорне о том доношу, же несподѣвалбыхся я з чернѣ или з посполства войскового жадное против власти моей шатости, разсуждаючи, же не тылко жадными тягостми не учинилем им оскорбленія, бо что за Ивана Самойлова им было придокучило, в том я нынѣ освободилем их, яко то мелници козацкіе, власным их иждивением строеніе, в волном заживаню заховалем; десятины пщолныи и данѣ медовыи, а по нѣкоторых мѣстцах и роковыи обыкліи подачки опустилем, при яком моем поступку не мѣют они причины роптати на мою владзу. Но и надѣюся на вспомагателную милост превелика Божія величества, же и з малодушных всяким в постоянствѣ найдоватися мусить, понеже з премилосердного их царского пресвітлого величества призрѣнія зуполных два полки московских стрелцов, при мнѣ оставати будут; а и охотницкіе рейменту моего полки, комонный и пѣхотный, суть мнѣ надежны. Бо тыи для своей цѣлости щире здоровя моего пилновати схочуть»[870].

І. Мазепа у листі від 10 травня дякував В. Голіцину за направлення переговорником у Батурин А. Лизлова, бо він «человек разумной и повольной и ко нравам нашим привыкл»[871].

Лопата В. Гетьман Іван Мазепа. Гравюра

У зв'язку з підготовкою до Другого Кримського походу 2 жовтня 1688 р.[872] до І. Мазепи було направлене велике посольство[873], очолюване думним дворянином Федором Шакловитим, теж фаворитом царівни Софії. Як справедливо писав А. Востоков, царські урядовці вирішили підстрахуватися: поради гетьмана мали зняти з них відповідальність у разі провалу масштабної військової операції[874].

Цього разу фактично другу за впливом після В. Голіцина в Московському царстві особу зустрічали 11–13 жовтня із неабиякою церемоніальною урочистістю: починаючи від Глухова до Батурина переговорну делегацію супроводжували строєм козаки сотень, територією яких вона їхала, вітали сотники, генеральні старшини, значні військові товариші, а на березі Сейму біля перевозу — сам І. Мазепа[875]; під час обіду, коли гетьман оголосив тост за царів, пушкарі вистрілили із 26 гармат[876].

Передусім переговорники ознайомили володаря булави з проханням низки церковних ієрархів та мултянського[877] господаря Валахії Щербана І Кантакузина до московських государів звільнити їх від «бусурманського іга», взяти Константинополь. За задумом авторів звернення, привезеного архімандритом Афонського Павлівського монастиря Ісаї[878], коли царське військо підійде до Дунаю, до них приєднаються 70 тисяч валаських військовиків, 300 тисяч сербів та болгар[879]. На заманливу ідею для команди В. Голіцина здобути славу в 1689 р. гетьман дав реалістично-вбивчі аргументи: «Если государевым ратям идти Днепром в море, а оттуда Дунаем, тому воспрепятствуют турецкие городки, которые устроены на Днепре; если и те городки обойти, и идти с моря Дунаем вверх, то путь этот труден, медлен и небезопасен; а если идти на реку Буг, то до Буга ратным людям сухим путем идти свободно, потому что вода и конские кормы есть, а от Буга, если идти водяным путем, то привезти туда струги нет возможности… а если идти от р. Буга сухим путем, та дорога весьма трудна, длинна, безлесна, безводна, о чем он, гетман, сам хорошо знает, так как не раз бывал в тех краях»[880]. І. Мазепа продемонстрував і свою обізнаність ситуацією у князівстві Щербана, який, що було несподіванкою для царедворців, весною 1688 р. прийняв підданство імператора Священної Римської імперії Леопольда І Габсбурга, війська якого зайняли Валахію (на момент переговорів їхні учасники не знали, що прохач невдовзі помре — 28 жовтня 1688 р. — *Авт.*). Гетьман вважав, що посилати на підмогу йому війська — авантюрна справа, яка завершиться лише великими втратами московської армії або окремих її частин. Таку відповідальну операцію, на його думку, можна було успішно здійснити лише після захоплення та окупації Криму.

І. Мазепа, відповідаючи на запитання про час початку Другого Кримського походу, наголосив на важливості розпочати його 1 лютого, «чтоб в течении этого месяца из указанных мест дойти до Крыма, март месяц быть в Крыму в войне, а в апреле возвратиться домой, потому что в эти месяцы

в Крыму бывает весна»[881]. Важко сказати, чи це не був його убивчий хід, який у такий спосіб ставив під сумнів проведення задуманої у Москві війни, оскільки знав, що росіяни, як і в 1687 р., не зможуть у такі стислі терміни зібратися до заздалегідь визначених місць. Як і за І. Самойловича, цей наступ на Крим не відповідав інтересам гетьманців. Поразка у війні кримчан несла українцям значні проблеми, зменшення значимості. Усе ж гетьман старався подати переговорникам свій проєкт у привабливому та вигідному світлі: «Кроме того, зимний поход удобен и в том отношении, что он гораздо легче для войска: воздух здоровый, пыли и жару нет, цынги и других болезней не будет, путь легче, люди бодрее, воды везде, как напереди обоза, так и по сторонам, чистой и свежей будет довольно; в летнее, напротив, время такой чистой водой может пользоваться только чело обоза, а средина и зад обоза получать воду мутную и нечистую, отчего можно ожидать тяжких болезней»[882]. Плюсами зимового походу він вважав і те, що кримчани не могли отримати підмогу, не треба було брати Перекопську фортецю, бо її вдалося б легко обійти замерзлим морем. Гетьман проінформував гостей, що його полчанами заготовлено 2000 возів сіна; також зроблені великі запаси кормів для коней на берегах р. Самари[883].

Незважаючи на такі красномовні вигоди-аргументи саме ранніх термінів початку походу, Ф. Шакловитий, як, мабуть, і очікувала українська сторона, категорично висловився проти запропонованих дат: мовляв, вони нереальні для збирання із дальних місць полків, які у кращому разі можуть прибути у пункти збору лише у березні (зазначимо, що, організовуючи Перший Кримський похід, російські урядовці зобов'язували гетьманців бути у готовності до 1 березня 1687 р.[884]). І. Мазепа у відповідь заявив, що гетьманці підкоряться волі государів, однак при цьому знову додав нові аргументи на користь ідеї Батурина. «Только я по своей верности доношу, — говорив він уповноваженим переговорникам Москви, — что весьма потребен тот ранний зимний поход паче всего, чтобы упредить бусурманское намерение — приход их на Украйну, так как от прихода крымчан на Украйну, генеральному крымскому походу будет большая помешка. Дело в том, что если хан со всеми ордами нападет на Украйны, то для отпора ему надо иметь в украинных городах немалыя войска, которыя должны оставаться там, пока хан не вернется домой; но войско за это время настолько устанет, что будет непригодно к продолжительному походу. Да и по всему тому походу быть раннему зимнему: сейчас бусурманы от войск христианских в безсилии, а если, сохрани Боже, как нибудь придут в силу, если получат себе помощь от турецкого султана или от Белогородчины, в то время на них идти будет трудно, довольно будет оберегать свои границы»[885].

Уже на цих батуринських переговорах стало зрозуміло, що спроба Москви свої заздалегідь визначені дати походу погодити з Батурином не вдалася. І. Мазепа розумів, що якби він сліпо згодився із запропонованим часом відправлення військ, у такому разі він би як головний експерт з цього питання взяв би всю відповідальність на себе. Нова авантюра В. Голіцина та царівни Софії знову опиралася в основному на великому бажанні отримати будь-якою ціною перемогу для їхнього іміджу, посилення позицій, але не враховувала складні реалії, ігнорувала уроки Першого Кримського походу. Чи були вдоволені отриманими результатами переговорів їхні ініціатори? Зрозуміло, чимало слушних пропозицій та ідей І. Мазепи обмірковувалися згодом у Москві (Ф. Шакловитий зі своїми підлеглими переговорниками повернулися назад 2 листопада, а 7 листопада боярська дума заслухала статейний список. — *Авт.*). У будь-якому разі авантюрний проєкт захоплення Константинополя було відмінено. Щербану государі відповіли словами Мазепи: спочатку треба завоювати Крим, а потім вже йти за Дунай[886] (це послання отримав після смерті Щербана його племінник Костянтин[887]). Вирішено підготуватися до походу не пізніше лютого 1689 р.[888] Тобто порада І. Мазепи була теж взята до уваги, незважаючи на нереальність її виконання.

Софія все ж чекала швидкої перемоги і тисла на своїх обох фаворитів. Невпевнений В. Голіцин вагався, отримавши з Батурина серйозні застереження. Проте змушений був підкоритися волі царівни, сподіваючись, що все-таки цього разу буде досягнуто вражаючого тріумфального результату.

Розділ 11
БУДІВНИЦТВО НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Похід українсько-московського війська 1688 р., на перший погляд, був локальним, не масштабним і по значущості не таким важливим, як виправа 1687 р. Справді у ньому було задіяно значно менше російських військ. Проте для Батурина участь козацьких полків у реалізації задумів Москви була обтяжливою та нелегкою. Два роки підряд проводити літній час в обозі, далеко від домівок — складне випробування для козаків. Частина гетьманського війська була задіяна і взимку та весною для виконання охоронних та інших функцій. Більше 1500 козаків Гадяцького полку стояли на південних рубежах[889]. «З Кодацкого острова, — писав гетьман 24 березня В. Голіцину, — прибыл ко мнѣ Опошенское сотнѣ писар з таковым листом, же оныи на том островѣ будучыи люде одны од дня Святого Михаила, а другіе от праздника Рождества Господня на службѣ монаршой их царского пресвѣтлого величества найдуючися, зголоднѣли и просят мене, абы их оттоль зведено. Я теды, уважаючи же тое острова оного мѣстце в наступаючой веснѣ и в наступаючом лѣтѣ за розлитем вод может быти крѣпко, позволил тым упрацованым людям, оставивши триста человѣка для береженя монарших хлѣбных запасов, зыйти в домы свои...»[890]. Миргородські полчани за гетьманським наказом «в полевых промыслах на той сторонѣ Днѣпра, стерегучи, на неприятелские бесурманские чамбулы... достереглися... неприятелская чата в килко десять человѣка з одным значным акгою»[891], які йшли на Білу Церкву. Великий підрозділ Полтавського полку у квітні випалив усю суху траву за Кінськими Водами поблизу Карачакакра та довкола берегів Самари[892].

Питання про важливість будівництва військової бази на півдні Гетьманщини порушувалася набагато раніше, ще за правління І. Самойловича. Так, російські посли у Крим стольник ВасильТяпкін та дяк Нікита Зотов[893], звітуючи государям про свою поїздку у Крим, зазначали: «Ведомо же убо да будет, естли по воли всемогущаго Бога, и по изволению великого государя нашего его царского величества учинитца хождение на Крым, его государским ратем и в том мѣстѣ пристойно для облегчения запасов и преграды пути бусурманского в Русь, град устроить земляной, и всякими крѣпостьми укрѣпить, и пѣхотою и всякими полковыми припасы удоволить, и держать ево мощно безо всякие трудности потому, что тою рѣкою даже до самого устья рѣки Днѣпра плавной ход будет стругами свободной, и неприятельской путь одержать будет паче тысяч многих войск»[894]. Дізнавшись про труднощі Першого Кримського походу, 3 липня 1687 р. царівна Софія направила від імені царів у війська думного дворянина, начальника Стрілецького приказу Федора Шакловитого з важливою ідеєю для можливої реалізації: якщо не вдасться взяти Крим, «построить на Самаре и на Орели города, и всякие тягости и запасы, и ратных людей по расмотрению оставить, чтоб вперед было ратям належное пристанище, а неприятелям страх»[895]. Ці настанови він привіз у головний похідний табір 12 липня, і 14 липня на військовій раді вів мову «про будівництво фортів на річці Самарі для кращого продовження війни у майбутньому»[896],

Прапор Сенчанської сотні Лубенського полку.
Національний музей історії України

але В. Голіцину тоді було не до цього: він був поглинутий інтригою зі зміщення І. Самойловича, великою смертністю від дизентерії вояк. Усе ж ідея щодо побудови фортець на півдні Гетьманщини була записана у 20 пункті Коломацьких статей: «Да и гетману ж и старшинѣ, великим государем и великой государинѣ их царскому пресвѣтлому величеству служби свой и раденія показат для уступленія и удержанія Криму, и *от* нахожденія кримских орд, так на великороссійскіе, яко и на малороссійскіе городи войною и здѣлат на сей сторонѣ рѣки Днепра, против Кодака шанци то со всѣм же подобним як и Кодак, и на рѣцѣ Самари и на рѣцѣ Орель и на устях рѣчок Берестовой и Орчика, построит городи и населит малороссійскими жителми и о том послат во вся тамошніе городи унѣверсали, чтоб жители на тих мѣсцях, хто похочет, поселеніе своє имѣли без всякаго препятія»[897].

У Москві з перших місяців 1688 р. зайнялися вирішенням проблеми побудови порубіжної фортеці. У щоденнику П. Гордона за 9 лютого повідомляється, що «наказано скласти план міста, що передбачається побудувати при впадінні р. Самари в Дніпро»[898]. Наступного дня інженери та військові обговорювали проєкти майбутньої фортеці. «Показані плани різних моделей та розмірів, — писав у своїх нотатках П. Гордон, — було наказано зводити місто на 2000 сажнів по колу, але, поскільки воно займе великий простір, я запропонував будівництво меншого — на 1200 сажнів в окружності, хоча і цей, на мою думку, дуже великий; я наказав зробити один з 5, другий з 6, третій з 7 больварками — по більшій королевській»[899]. Напевне, на результати цих обговорень вплинула й думка В. Голіцина. У підсумковому варіанті валова фортеця мала в окружності 1641 сажень (3500 м)[900].

Для узгодження руху військ І. Мазепа провів зустрічі з окольничим Леонтієм Неплюєвим та думним дворянином Григорієм Косаговим спочатку в Батурині, а потім у Глухові[901] (25 березня[902]). Батурин надсилав у Москву детальні статті вироблених рішень[903]. Навіть після них виникло чимало

Козацький кухонний набір.
Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського

нерозв'язаних питань, через що гетьман уже 27 березня звертався до В. Голіцина з приводу фінансового забезпечення московсько-українського війська[904]. Він просив зняти цей тягар з Гетьманщини, оскільки Батурину треба було міркувати про забезпечення охотницьких полків, та й під час Першого Кримського походу війська, що поверталися назад, витолочили багато полів у Гадяцькому та Полтавському полках, завдали селянам великих збитків[905]. У цьому зв'язку різні питання деталізації військової операції порушувалися під час травневих переговорів у гетьманській столиці старшини та стольника і ротмістра московських рот Андрія Лизлова[906], який привіз гетьманові царську грамоту від 18 квітня 1688 року з наказом відрядити 20 тисяч козаків на будівництво фортеці навпроти Криму[907].

Звістка про будівництво на Самарі фортеці спантеличила Запорозьку Січ[908]. Вже 24 квітня Г. Сагайдачний з товариством направили гетьманові лист-ультиматум: «...Я, кошовый атаман, зо всѣм посполством старшим и меншим жадною мірою в пущи нашой и державѣ вѣкуйстой войсковой жадных городов в Самарѣ ставити не позволяем и позволити нам того не доведется, о що будемо усиловне старатися и бити челом им великим государем нашим, просячи о тое, абы там жадных городов за указом их монаршим не будовано»[909]. Однак, незважаючи на цей супротив, фортецю почали будувати. Навіть приїзд посольства від запорожців у Москву нічого не дав. 14 червня царі у своєму посланні[910] заспокоювали січовиків: «...На рѣкѣ Самарѣ для наивящшего неприятелю утѣснения и для защищения от их же неприятелского приходу на великороссийские и малороссийские городы, а паче защищая самых вас, наших ц.в-ва подданых, в Сѣчѣ живущих, построить город и быти тому городу для пристанища наших ц.в-ва ратных людей и для складу всяких запасов впредь дасть Бог воинского на Крым походу; а нынѣ нам, великим государем нашему нашему ц.в-ву вѣдомо учинилось, что у тебя атамана и всего войска низового о том городовом строении нѣкакое сомнение быти имѣет, будто бы тѣм строением права и волности ваши были нарушении и в рыбных ловлях и в пасѣках и в звѣриных добычах учинились убытки, о чем вы и к подданому нашему гетману писали, и мы, великие государи, наше ц.в-во вас атамана милостиво обнадеживаем, что вам кошевому атаману и всему войска низового запорожского посполству та на Самарѣ крѣпость в тяготу и во отнятие пожитков ваших не чим быти не имѣет и права ваши и волности нарушены никогда не будут, а пасѣки и рыбныя ловли и всякую добычь на обыклых мѣстах имети б вам по прежнему без всякого сомнѣния, а обидимы ни от кого не будете»[911]. Подібного заспокійливого листа написав Г. Сагайдачному та товариству й Мазепа. Крім того, він відіслав січовикам 100 золотих та 500 рублів[912]. Згодом запорожці отримали й нові гармати, яких вони просили. Січ вирішила не противитися волі царів. Про це запорожці заявили у нових посланнях до гетьмана та Москви.

Головною метою походу, який мав розпочатися 25 травня, було будівництво фортеці на річці Самарі[913]. Батурин у відповідь на царський указ згодився виставити для цієї справи 20 000 козаків[914].

Однак ще до виходу з гетьманської столиці гетьман інформував, що полк російських стрільців під командуванням стольника та полковника Афанасія Чюбарова та підполковника Івана Башмакова навіть ще не вирушив з Москви[915]. Літня кампанія з певних причин відкладалася. П. Гордон 8 червня отримав скаргу від Г. Косагова на Л. Неплюєва, який не надіслав йому обіцяних гармат, а з 7 реальних полків укомплектував 10[916]. Ще у третій декаді червня заготовлений поблизу Брянська ліс для будівництва фортеці не сплавили по Десні через низький рівень води.

З повідомлення володаря булави до севського воєводи дізнаємося, що рейментар запланував йти з Батурина на Конотоп, потім на Семенівку, Черепівку з переправою Сули вище Ромнів[917]. Далі його маршрут пролягав через Костянтинів (тут відбулася його зустріч та переговори з Л. Неплюєвим[918]) під Недригайловим, Берестівку[919] на Липоводолинівщині, Шилівку[920] на Зіньківщині.

Гармата з козацького човна-чайки, виготовлена в Україні. XVII ст.
Національний музей історії України. Фото Дмитра Клочка

З гетьманської столиці гетьман вирушив 14 червня[921], а на традиційному місці зустрічі військ на березі річки Коломак (нинішня північна окраїна Чутового. — *Авт.*) був уже 3 липня[922]. До місця призначення російські стрільці та українські козаки прибули 12 липня[923]. Тут, на березі річки Самари «без всякие отволоки...обыскав пригожее положение и крепкое на пристани судам водным способное к довольству дров и трав, на земли добро место, начали есми взяв Господа Бога в помощь строити город»[924]. Як повідомляв гетьман государів, нове місто постане за п'ять верст від Дніпра та нижче п'яти кілометрів від самарського Піщаного броду[925]. Розмітку фортеці «до копанья рву и сыпанья валу» зробили Л. Неплюєв, Г. Косагов, І. Мазепа з участю фахівця-інженера[926] (ним був Вільям фон Зален[927]. — *Авт.*). «Место то заложено на месте вельми хорошем и веселым, — доповідав польському королю його резидент у польовому таборі С. Глосковський, — на горе высокой над рекою Самарою против середки валу места сошлись реки Самары Татарка с Килченью рекою в Днепр, а четверть мили впадают на там той стороне Днепра Кадак город, от города нового до Кадаку миля»[928]. Мис, обраний для фортифікаційних робіт, височів на 40–50 метрів[929] над рівнем ординару[930]. Сучасні археологічні дослідження показали, що зручне розташування було вибрано не випадково: на цьому місці ще у першій половині XVI століття біля перевозу функціонувало козацьке містечко Самарь з укріпленнями[931], яке, певно, було розорено кримчанами десь після 1640–1650-х років.

Уже станом на 20 липня городові стіни мали висоту майже у зріст двох людей (про це свідчили у Москві запорозькі посланці Кузьма Поривай та Іван Шумейко[932]), а на 25 липня ще виконано значніший обсяг робіт, зокрема «рвы и валы по большой части зделаны, так и дерном належащее и потребное строение знатно оказуется»[933].

Основний тягар земельних робіт припадав на 20 тисяч козаків-«лопатників»[934], мобілізованих із 6 лівобережних полків[935] (за повідомленням польського резидента Стефана Глосковського, «зосталися берегов и переправ днепровых пильновать полк Киевской за Киевом стоит, полк Переяславский (3000 козаків[936]. — *Авт.*) на Жердаве, и Бужитцкой переправе, над Днепром, и иные полки не все повыходили з городов»[937]). Поряд з І. Мазепою керували масштабними копаннями ровів, насипаннями валів, облаштуванням вилазок генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, генеральний суддя Михайло Вуяхевич, генеральний писар Василь Кочубей, генеральний осавул Андрій Гамалія[938].

На будівництві також були задіяні 6000[939] ратних людей[940]. Фортецю будували за проєктом і керівництвом голландського[941] інженера-фортифікатора Вільяма фон Залена[942], який у 1677 р. був у Київській фортеці майором[943], зводив мости через Дніпро поблизу Києва та укріплення Печерської фортеці у 1679 р.[944] Проєктними роботами також займався італійський полковник Юрій Лима[945] (Джорджо Лима, убитий в 1702 р.[946]), який, швидше за все, як «підкопний майстер»[947] планував надійні вилазки, підземні комунікації оборонного комплексу. Напружений графік здачі об'єктів вплинув як на погіршення стану здоров'я окольничого Л. Неплюєва[948], так і пізніше на головного проєктанта, розум якого потьмарився[949]. Крім значного внеску останнього, спеціалізовані виконробські функції виконував майстер Макар Полянський, нагороджений царями за Новобогородицьку фортецю коштовним срібним ковшем[950]. Після здійснення великого комплексу земляних робіт — насипаних вручну валів, виритих ровів, вилазок, військовики почали із заготовлених колод, розібраних будівель споруджувати оборонно-захисні укріплення, помешкання для проживання гарнізону, всі необхідні об'єкти для зберігання продовольчих запасів, гармат, спорядження. Багато споруд, фортифікаційних елементів-заготовок перевезено у розібраному виді з Кодацького острова (городові стіни, 5 хлібних амбарів, баню тощо)[951].

Значний обсяг будівельних робіт виконали столяри, теслярі підрозділів під командуванням думного дворянина та воєводи Григорія Косагова[952], який з 1655 р. на військовій службі в основному на теренах Гетьманщини дослужився до звання генерал-поручика (брав активну участь в обох Чигиринських походах 1677–1678 рр., Першому Кримському поході 1687 р., керував у 1681 р. зведенням Ізюма[953]).

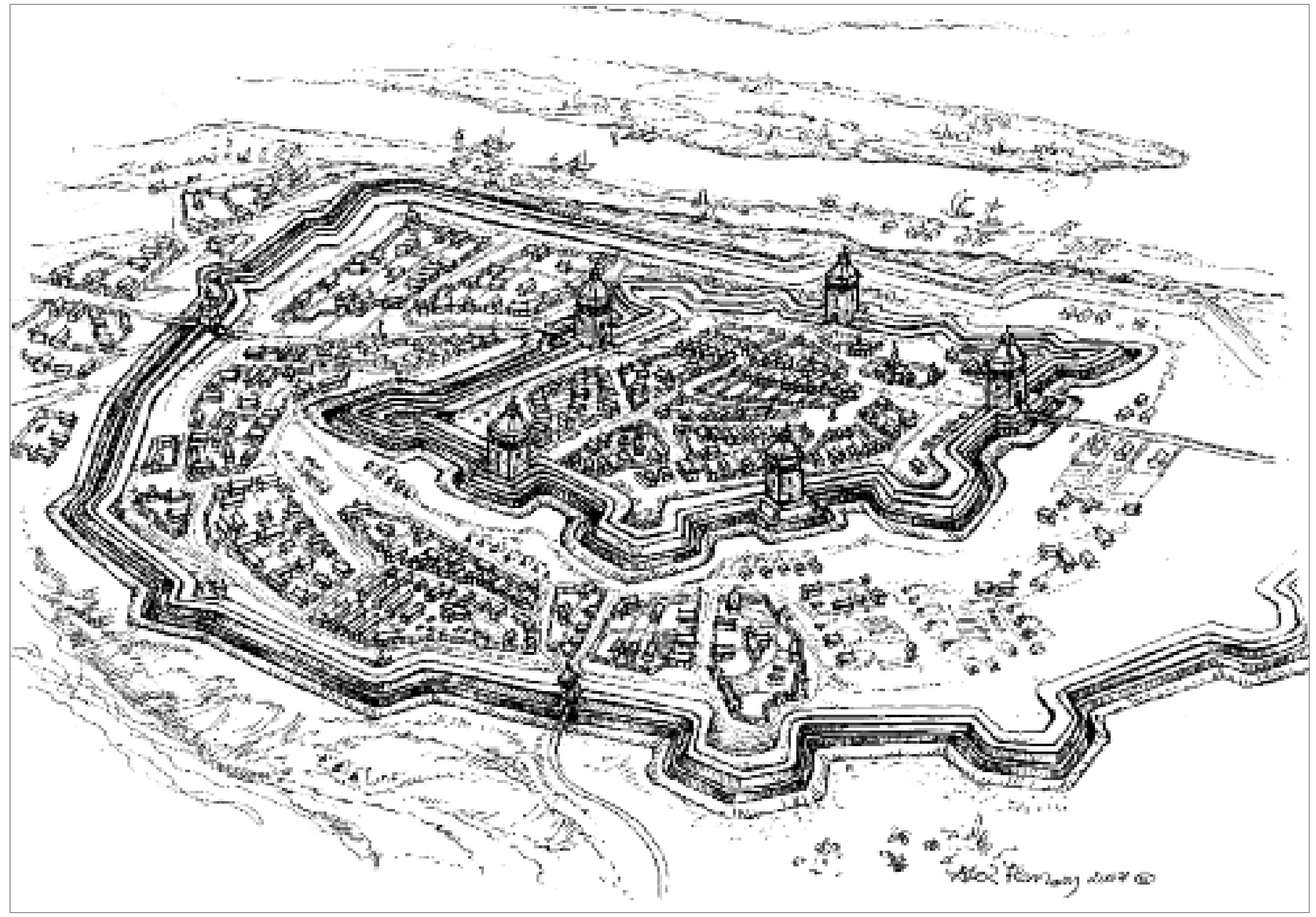

Новобогородицька фортеця наприкінці XVII ст. Малюнок-реконструкція Олександра Харлана

Цей військовик-високопосадовець відзначався неабиякими організаційними здібностями, любив читати книги, через що потрапив у коло ближчих соратників В. Голіцина. Згідно з джерелами, підлеглі генерала зробили «50 изб двойных мерою»[954]. Виконавши надвеликий обсяг переміщень ґрунту, глини для формування основи фортеці, козаки під командуванням І. Мазепи «для их хлебных опрятов делали 7 дворов, на них строенья 6 изб с сенми, в том числе 2 светлицы, 9 сараев плетневых»[955]. Крім цього, два російські полки, які несли службу у Батурині та підпорядковувалися безпосередньо гетьману, «зделали 1 сарай плетневой в длину 15 саж. с аршином, поперег 4 саж. с аршином же, в вышину 2 саж. с полуаршином, крыт камышем»[956]. Як повідомляє у своєму літопису С. Величко, «його (місто. — *Авт.*) будували впродовж цілого тодішнього літа за розпорядженням та наглядом інженера-німця, присланого з Москви, саме козацьке військо, і, як належалося, зробило все, і міцно уфортикувало, а військо Неплюєва те місто не будувало (очевидно, воно займалося охороною та перевезенням будівельних матеріалів. — *Авт.*)»[957].

Розміри спорудженої оборонної бази вражали. «Земляні укріплення фортеці в формі неправильного п'ятикутника розташовано у підвищеній частині півострова, — зазначають її дослідники В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов. — Вали відстоять від сучасного берегового урвища в середньому на 30 м. Кути фортеці з боку Самари оформлені напівбастіонами, всі інші — у вигляді бастіонів. Між ними у валах на сьогодні влаштовано п'ять проходів, ширина яких коливається від 10 до 15 м. Прохід, який виводить до р. Самара, був додатково захищений невеликими реданами, а перед північнозахідними воротами збереглися рештки від передбрамних укріплень. Довжина валу з боку річки складає

Портрет самодержавниці Софії Олексіївни. До 1689 р. Полотно, олія. Галерея Михайлівського замку Державного Російського музею. Санкт-Петербург

понад 450 метрів, його висота сягає від 6 до 7 метрів, ширина від 20 до 25 метрів. Перед валами було викопано рів сучасною глибиною 1,5 м і 5 м завширшки. З північного боку північно-східного напівбастіону між валом і ровом залишено широку, до 20 метрів, берму. Внутрішня площа фортеці складає близько 180000 кв. м.»[958]. У кінці серпня, як довідуємося з тогочасного документа, були вже готові: «1 двор воеводцкой, 7 дворов гетмана Ивана Степановича и генералной старшины и полковников, 260 изб с сенми, в том числе 1 приказная да воеводицких 3 избы; 2 погреба да ледник рубленые; по городу в выводах 17 роскатов пушечных, 17 сараев плетневых, в том числе 3 сарая рубленых из байдачных досок; около Новобогородицкого, где быть посаду, учинена валовая крепость, по мере той земляной крепости и с выводы обод 1641 саж»[959]. Згідно з джерелами, для багатьох споруд стіни робили або з плетеної лози, або з витесаних колод, покривали їх землею та дерном, очеретом[960], лубом[961], дранкою[962]. Використовулися і дошки із розбитих 11 стругів[963]. У фортеці 1 серпня була освячена дерев'яна церква[964] в ім'я пресвятої Богородиці[965].

29 серпня 1688 року І. Мазепа із задоволенням писав своєму покровителю В. Голіцину з Царичанки, що «на рекі Самарі б[о]гоугодного городового діла малая моя служба есть, м[и]л[о]стиво у их ц[а]рского Пресвітлого Величества принята, за которую понеже н[ы]не от их великих г[о]с[у]д[а]рей и великой г[о]с[у]д[а]р[ы]ни бл[а]говірной ц[а]ревны чрез столника и полковника Бориса Васильевича Головнина и не токмо о здравии моем воспрошен и прем[и]л[о]стивым словом монаршеским похвален, но по премилосердому их г[о]с[у]д[а]рском жалованъю многоценным кафтаном золотным я, гетман, и старшина, и полковники атласами, и камками, и соболми обдарены»[966].

Із цього донесення у Москву дізнаємося про дуже важливу деталь: гетьман «Константина Малиева в городе Новоб[о]городицком не оставили есмы для того, что он ч[е]л[о]в[е]к есть в слове зело тих»[967]. Отже, йдеться не про якогось рядового полковника, а призначеного російським урядом на посаду воєводи нового міста окольничого[968]. З цього можна зробити висновок, що І. Мазепа неофіційно виконував роль головного зверхника-розпорядника у будівельній кампанії липня-серпня 1687 р. І від нього напряму залежало, хто очолить цей форпост на півдні Гетьманщини. За консультацією з Л. Неплюєвим рейментар «город построенный, именованный Новоб[о]героцкий, при них, ц[а]рского Пресвітлого Величества думном дворянину и воеводе и наместнику волоколамском Григорью Ивановичю вручил»[969]. У листопаді 1688 р. воєводою тут став боярин Іван Волинський[970].

Через популярність серед козаків та стрільців образу Пресвятої Богородиці новозбудовану твердиню було названо на її честь. Однак у зв'язку з тим, що біля Тули вже була Богородицька фортеця, то нову назвали Новобогородицькою[971].

Ще під час зведення твердині військовики накосили 800 возів сіна[972]. Заготовлювали його у серпні-вересні й козаки у Полтавському та Гадяцькому полках (4000 возів[973]).

У серпні на стругах з Києва та інших міст до Новобогородицької фортеці були спущені перші хлібні запаси під охороною солдат та стрільців майора Івана Личковського[974]. Протягом наступних місяців сюди російські стрільці, донці, а також козаки Сумського, Харківського та Острогозького полків[975] перевозили хлібні запаси. В основному вони сплавлялися човнами спочатку Десною, а потім Дніпром[976] до устя Самари, звідки гарнізон перевозив їх возами[977]. «И всех хлебных запасов на лицо будет Новом Богородицком городе 37 419 четвертей с полуосминою (7843 тонни. — *Авт.*), — довідуємося з грудневого донесення. — И в том числе муки ржаные 33 023 куля[978] (5003,6 тонни. — *Авт.*). Круп и толокна вышеписанное число»[979]. Крім цього, наказом від 19 листопада государі наказали доставити із Севська на підводах комарицьких солдат та монастирських 25 000 четвертей сухарів[980]. У Москві також дозволили указом на Самарі та Новобогородицькому поселитися «около города на посаде в болшом валу и за валом в крепких и пристойных местех» 1000 родинам українців[981]. Великим стимулом для козацьких сімей було те, що тут «торговати питьем поволною» «и всякими товары торговать на посаде около того города в болшом валу и за валом, а кабаку б быть также, как в Киеве»[982]. Це сприяло тому, вже у листопаді у Москві розглядали чолобитні Мартина Виноградного[983] (Полтавський полк), Івана Донця[984] (Гадяцький полк) та інших про бажання переселитися в Новобогородицьке і там побудуватися. Царі навіть вирішили підтримати М. Виноградного як майстра з будівництва стругів, надавший йому і його помічникам ліс та цвяхи для зведення трьох човнів, якими «возможно ходить на Черное море под неприятелския жилища для воинского промыслу»[985].

Фактично за два літні місяці на півдні Гетьманщини була створений потужний форпост — військова база, яка кардинально змінила військово-оперативну ситуацію поблизу Кримського ханства. По-перше, вона отримала надійний запас продовольства, який раніше доводилося доставляти самим учасникам військових операцій проти кримчан. По-друге, як зауважив літописець С. Величко, у разі походу, повертаючись з Криму, «гармати та інші всілякі припаси й тяжарі» тепер не треба було «возити... у внутрішні міста своєї держави»[986]. По-третє, фортеця мала достатньо місця для зосередження у ній великого гарнізону, який після завершення будівництва у 1688 р. налічував 4914 рейтар і солдат[987].

Побудова міста і фортеці, перебування поблизу Криму десятків тисяч козаків, російських стрільців змушували тримати у напрузі ординців. За показаннями язиків, через це хан нікуди не вирушав і очікував чергового наступу російсько-українського війська, при цьому за Бугом стояли на постої 40 тисяч орди[988], яка у разі початку бойових дій мала прийти на допомогу своїм.

Знахідки археологів на місці Новобогородицької фортеці. Колекція кабінету археології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Розділ 12
ГОЛОД У КРИМУ 1688 р.

Підготовка козаків до Першого Кримського походу, його проведення істотно вплинули на економічну ситуацію в Криму в 1687 р. Хоча ханські вояки час від часу робили напади на українські землі, а запорожці та гетьманці — на їхні, усе ж разом з цим між ворогуючими сторонами велася жвава торгівля. Це немов була недоторкана сфера для військовиків: купці, торговці вирішували свої проблеми. Вони іноді страждали від сваволі порубіжних ватаг з обох боків. Та все ж це їх був заробіток, тому до їхнього промислу ставилися з поблажливістю і давали можливість заробити.

Загострення між Османською імперією та Московським царством вдарило передусім по двом ближнім сусідам — Гетьманщині та Кримському ханстві. Батурин, виконуючи волю государів, усупереч попереднім добросусідським контактам мав зайняти жорстку позицію щодо Криму. Відмінялися усілякі переговори, перемир'я, обмін гінцями для з'ясування точок порозуміння з того чи іншого питання.

І. Мазепа мав вжити заходів для повної блокади Кримського півострова[989]. У листі до государів від 11 березня 1688 р. він інформував, що «везде по украинных городах стояли и ныне стоят войсковые люди»[990], через що у Крим «как с Полтавского, так и из иных полков с хлебом до тех неприятелей ни един сее зимы ездить не возмог»[991]. Гетьман повідомляв, що доставити хліб кримчанам степами немає можливості, оскільки відсутні дороги, є лише шлях на Запоріжжя, а там є гетьманська залога на Кодацькому острові, і вона вживе каральних заходів щодо порушників указу монархів. Далі володар булави сповіщав царів, що «и тот страх никому с хлебами к ним неприятелем ездить не допускает, что я гетман по вашему царского пресветлаго величества указу прежде приказаниям моим полковнику полтавскому учиненном, сыскал таковых хлебовозов несколько на десять человек и держю их за крепким караулом, а после того нарочно посланного моего Захария Шиковича (Шийкевича. — *Авт.*) во украинные городы с предпочтенною вашею монаршескою грамотою послав, сыскал я таких проступцов больши дватцати человек, которых так ж чрез всю зиму для унятия других в крепком и тесном тюремном одних в Батурине других в Коропе третьих в Воронеже в соблюдении держю»[992]. Арешт хлібовозів-торговців вплинув на поведінку інших. «Такова видя наказания не дерзали б другие вплестись преступления разве для того, хто из между их ж запорожцов борошню в городках накупя или и там в Сече того (как есть того по милости вашей монаршеской много) часть некоторую приизготовляя дерзал на таковое злое дело, — доповідав рейментар у Москву. — Потому что когда б хто из городов в таковую заказную запуститца дорогу, то и их бы запорожцов ныне никаковым подобием минути не возмогл, а так вручаю я тот дерзновенный на злое склонненных людей поступок премудрому и превысокому вашему царского пресветлого величества разсмотрению»[993].

У Криму виявився неврожайним 1686 рік[994]. Зазначимо, що у ханстві займалися землеробством і навіть виробляли зерна більше, ніж було потрібно для власних потреб. Частина його навіть ішла на

Карта Криму, створена у 1685 р. З книги Ніколааса Вітсена «Північна та Східна Татарія». Амстердам. 1692 р.

продаж у Стамбул[995]. В основному купці зосереджували пшеницю у Кафі та з цього міста судами переправляли її покупцям в міста Османської імперії[996]. Проте раз на 7–10 років[997] у Криму була посуха, а отже, землекористувачі втрачали врожай, а тому в цьому випадку рятувала торгівля з козаками, які доставляли сюди на вигідних умовах хліб. У 1688 р. українські та кримські землі накрили хмари сарани[998], яка завдала великих збитків. Заборонні заходи московських государів теж вплинули на харчове забезпечення кримчан. Спійманий полонений Умерк Усманов розповів, що «назад недель з 10 поехали они из Казыкерменя 12 человек да жонка для покупки хлебных запасов в Перекопь, потому что у них в Казыкермене хлеба мало»[999]. Спійманий влітку Агмет Рамозанов, який теж ніс службу у Казикерменській фортеці, підтвердив, що ще взимку 1687 р. основна частина люду та гарнізону «от голоду розошлись, а иные разбежались»[1000]. Кошовий отаман Григорій Сагайдачний 27 січня 1688 р. доповідав І. Мазепі на основі показань трьох втікачів, «что в Крыму голод зело велик»[1001]. Свідок тих подій Яків (Іаків) Равві, син Мордухая, написав про це літописні нотатки, які були долучені до книги Ігерет-Гаві-Кувах, створеної Іллею Равві[1002].

«Весь грудень цього року (1687 р. — *Авт.*) був дуже дощовий, — написав літописець. — Але протягом наступних двох місяців не було ні дощу, ні снігу; лише 14 березня 1688 року випав невеличкий дощ, і з цього місяця почали підвищуватися ціни на хліб. 13 числа я заплатив за четверть пшениці 180 левок, за четверть проса 728 лев; за оку борошна 21 левок, по цій ціні Козловський батман борошна коштує 140 срібних левок, що складає 11 000 левок монети Селім-Ґірай-хана[1003], ціна срібної левки дорівнює 100 левкам мідним. Ока проса коштувала 16 лев, ока сарацинського пшона — 20 лев, ока соленої баранини — 14 лев, ока не соленої (баранини) — 10, висівків — 8 лев. Кажуть, що в селах ока борошна продавалася 25 лев, свічкового сала 40 лев, бекмеза (сирих овочів) — 18 лев, четверть жита — 800 лев. Десяток волоських горіхів — 1 левок, за провіз четверті пшениці із Козлова в Бахчи-Сарай — 90 левок. Весною того року вівця з ягнятами коштувала 170 лев, коза з козенятами — 150 лев, корова — 7 червінців.

Багато з татар харчувалися кров'ю тварин і падаллю, розповідали, що їли навіть людське м'ясо, тому що багато помирали з голоду на вулицях і ринках, і по всіх дворах був плач і стогін. Старців, що просили милостиню по хатах, була незначна кількість <...> В цьому році речі золоті, срібні, мідні і різна

Золотий кабінет ханського палацу. Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник. Фото Андрія Прибєги

одіж продавалися за безцінь. Певну вагу золота віддавали за 70 і навіть 60 левок, а срібла — 50 і 60 левок, око міді — 40 і 35 лев: дуже багато людей розпродали всі свої дорогі речі заради того, щоб роздобути хліба на прохарчування, і зробилися дуже бідними, і ходили по хатах просити милостиню. З бідного ж народу дуже багато померло від голоду; деякі з них, як правило, сільські жителі, валялися по вулицях непоховані»[1004].

Не кращою була ситуація і в Туреччині. У більшості її регіонах теж лютував голод[1005]. Це та поразка у серпневому поході 1687 р. призвела до заколоту й зміщення султана Мехмеда IV[1006].

У Криму вживали заходів для зменшення негативних наслідків голоду. Хан послав частину війська на постій в Черкесію, іншу — на Білогородщину[1007]. Крім цього, оголошувалася мобілізаційна готовність у «поход на Русь»[1008]. За свідченням полоненого з Казикермена, у це місто-фортецю, де було «всяких чинов людей ныне с 1000 человек» надійшло «из Царяграда с хлебом 20 стругов, и того хлеба им не станет на полтора месяца»[1009]. Беклер, казикерменський бей, навіть відпустив п'ятьох полонених запорожців, які поклялися йому направити за себе відкупне борошно (за одного «8 бочок муки»[1010]). Згодом він скаржився кошовому отаману, що його фактично обдурили, обіцяне виконали лише частково. Та, схоже, на Запорозькій Січі теж були проблеми із запасами зерна. Вони виникли через блокадні заходи московського уряду на півдні Гетьманщини. «А сего времени уже от дву лет 2 года года борошна к нам не доходить, — писав 24 серпня 1688 р. гетьману кошовий отаман Філон Лихопой, — а что иных досадителств не препоминаем, Бог токмо да видит; чего ради ныне изволь велможность ваша приказать, чтоб ватаги к нам и люди общие охотники были к нам пропущены и на перевозех не задерживаны, такожде и борошно обыкновенное належащое за 2 года изволте нам прислать, понеже уже давно время тому»[1011]. І. Мазепа

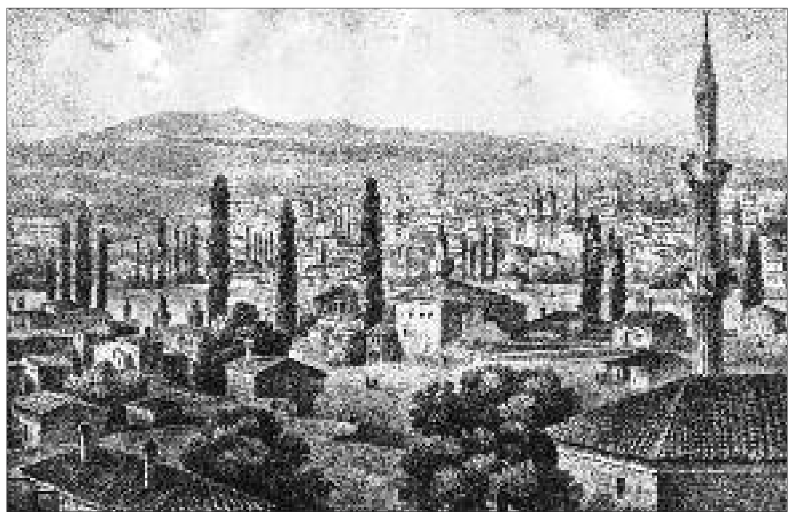

Боссолі К. Карасу Базар. 1842 р. Літографія. (з книги: Бассоли К. 24 вида Крыма, снятых с натуры и литографированных К. Бассоли в 1842 : [альбом] / [литогр. К. Бассоли]. Одесса : Литогр. Д. Кленова, б. г.)

Родина кримських татар. 1840-ті рр. Французька гравюра. З архіву Кримського історичного музею-заповідника

Двоє кримських мурз з юнаком. Ілюстрація з книги подорожніх нотаток П. Палласа (Pallas, P.S. Bemerkungen auf einer Reise in die sudlichen Statthalterschaften des russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794. Leipzig: Bey Gottfried Martini, 1799)

виправдовувався перед запорожцями, що ніяких з цього приводу заборонних наказів не давав, а труднощі виникли у зв'язку з присутністю у регіоні великої кількості вояк: «К вам для того из городов не ходили ватаги, что зде на Самаре обреталися великие войски, х которым обозом всякому из городов с продажными запасы близко и безопасно, неже в Сечу приезжати, а хто ни есть что привез, продал тотчас за денги»[1012]. Хлібні запаси він пообіцяв надіслати і вибачився, що через постійні військові виправи козаки були зайняті, а тому і трапилося значне затримання з його постачанням[1013].

Брак харчів змушував окремі кримські орди йти у похід за здобиччю. Сераскир Казі-Ґірай напав на Терки[1014] (козаки змогли відбити напад кочівників[1015]), але разом з тим він розорив багато поселень на Тереку[1016], в Кабарді[1017] (захопив полон, багато худоби). Компанійський полковник І. Новицький інформував І. Мазепу про прихід загону татар в кількості 1000 осіб[1018] (насправді 260[1019]. — *Авт.*) на Чигиринщину, де вони захопили велику отару овець «для корму себе»[1020], а пастухів їх із собою забрали[1021]. Оскільки південні полки були в очікуванні нападу з Криму, це розхолодило інших татар зробити грабіжницький набіг на порубіжні міста й села[1022]. Хоча козаки Полтавського, Переяславського, Миргородського та Гадяцького базувалися вдома, та, як писав І. Мазепа царям, «однако ж ко отпору таковую имеют способную готовость, что когда б явились где подъезды неприятельские, то сотни их имеют тотчас на тех местех совокупитись, и за Божиею помощию неприятелем бой дать, а сверх того конные охотные полки Новицкого в Лукомле, Михайлов в Варве, Гордицына компании в Переяславле, а часть Пашковского в Киеве в совокупленной готовости обретаютца, и до самого розлития вод в готовости обретатись будут, через чтоб неприятельским подъездом не повадно было подъезжать под городы»[1023]. Крім цього, на Полтавщині ніс службу полк Кожуховського, понад 500 козаків Гадяцького полку охороняли хлібні запаси на Кодацькому острові[1024].

Моболізаційна готовність лівобережних козаків дати належну відсіч скоригувала ханські плани щодо походу за здобиччю та харчами. Семен Палій повідомив гетьмана «о неприятельских бусурманских крымских, и белогородцких татарех, которые совокупяся, ишли горою тою стороною Днестром, и видели их в урочище Кобдови, за местом волоским Сорокою», згодом «они бусурманы ударились

в волынские краи, где около места Кременца, и около места Дубна по селах и по деревнях людей в полон побрали и в дальные страны пустили свои поганские загоны»[1025]. Генеральний суддя Сава Прокопович, будучи у той час у справах у Києві, доповів у Батурині про чутку, «что те неприятели бусурманы учинили туды незапной приход свой по побуждению самого того, хто тою державою обладает»[1026]. Про наслідки цього вторгнення писав й Самовидець, мовляв, на Волині «орди... шкоди починили за неосторожностію войск коронних»[1027]. Літописець справедливо зауважив, що подібне трапилося лише тому, що на Лівобережжі завдяки продуманим діям І. Мазепи «полки повиходили и стояли по городах українних напоготові», а влада Польщі просто проігнорувала передбачувані відплатні акції кримчан після подій 1687 р. і не вжила необхідних заходів для прикриття вразливих для нападів регіонів Речі Посполитої. Згідно з відомостями історика Олександра Брікнера, у результаті цього походу та інших (на Терек, Кабарду) в 1688 р. у неволю потрапило 60 тисяч людей[1028]. «Ми дізнались, — писав у своєму щоденнику П. Гордон, — що Нурадин-султан з великими силами білгородських та кримських татар напав на Волинь і Підляшшя і до самих Дубно, Олики, Бродів та передмість Львова захопив всіх людей, близько 60 000 чоловік, з усім їхнім добром»[1029]. Можливо, ця цифра і перебільшена, та вона загалом підтверджує великі демографічні втрати для Волинського краю та Галичини[1030]. Зазначимо, що у лютому Батурин був поінформований через вихідця з Криму (потрапив у полон в 1686 р. у Кодачку за Васильковим), що у Кримському ханстві після Першого Кримського походу московсько-українського війська за наказом хана здійснено перепис полонених, і їх, як дізнався українець, «вынашлось сто и сім на реестрі тисячей»[1031]. Зауважимо при цьому, що перепис, здійснений у Криму 1667–1667 рр. зафіксував 187 тисяч кримських татар, 20 тисяч вірменів, греків, євреїв, караїмів та 920 тисяч невільників[1032] (після 6 років примусової праці вони ставали вільними[1033]). На думку історика Ярослава Дашкевича, у другій половині XVII ст. українці стали основним населенням Криму, вони призвели до антропологічних змін, оскільки невільниці використовувалися як наложниці у гаремах[1034].

Чумацький віз. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького. Фото Андрія Прибєги

Полонених також продавали або чекали за них викупу. Так, відомо, що грецький купець Дмитро Іванов викупив у 1674 р. 34 рейтерів, драгун, стрільців і козаків за 8280 єфимків (по 240 за кожного полоненого)[1035]. Літописні повідомлення, інші джерела повідомляють, що багато українських полонених залишалися добровільно у Криму, оскільки там були стабільніші умови для прожиття, ніж на Правобережній Україні в часи Руїни[1036].

Політика Москви у 1687–1688 рр. щодо Криму призвела до падіння економічного співробітництва між ханством та гетьманатом, а отже, і до збитків обох сторін. Сумною сторінкою ворожнечі став голод, в результаті якого постраждали найбідніші верстви населення півострова. Додамо до цього, що після Другого Кримського походу в Кримському ханстві знову виник дефіцит продовольства. Як відзначив у своєму звіті московський посол Василь Айтемиров, після військових випалень «во 198 году[1037] от хлебного в Крыму недороду и от голоду люди розбрелис врозь»[1038].

Розділ 13
ПОДІЛ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

У 1688 р. у Київській митрополії, яка завдяки фальсифікаціям, підробці документів була у 1687 р. підпорядкована Московському патріархату[1039], відбулися кардинальні структурні зміни. Вони істотно обмежили вплив обраного у 1685 році на київському церковному соборі митрополита Гедеона Четвертинського на підлеглі йому церковні інституції, парафії та паству[1040]. Межигірський монастир[1041], Києво-Печерська лавра[1042], Чернігівська єпархія[1043] невдовзі отримують статус ставропігій[1044].

Коли вирішувалося питання зміни підпорядкування Київської митрополії, І. Мазепа та представники української церковної спільноти фактично оголосили бойкот государям — вони не зголосилися чинити за наказом з Москви неканонічну дію без дозволу Константинопольського патріархату. Усе це виглядало логічно та показувало, що Гетьманщина налаштована вперто боротися за свої церковні автономію, обрядовість.

Отриманий дозвіл на хіротонію митрополита[1045] у Москві государі, московський патріарх подали Батурину та Києву як акт передачі Київської митрополії Московському патріархату[1046]. Джерела не дають нам відомості, як сприйняли подібне «рішення Константинополя» в українській спільноті. Усе ж, напевне, церковні ієрархи та старшини взяли до відома цю реальність і згодилися з нею.

Натомість подальший розвиток подій у Київській митрополії засвідчив, що, незважаючи на загалом одностайність церковного собору 1685 р. з питань обрання митрополита, необхідності дотримання канонічності, у нових умовах не відбулося зближення духовних лідерів Гетьманщини. Напевне, перепорядкування митрополії Московському патріархату було неочікуваним для більшості. Ця інтрига з перенесенням центру управління з далекого Константинополя у Москву ламала попередній устрій, плани духівників. Важливим моментом змін стало і формування управлінської інституції Київської митрополії у Києві. Адже багато десятиліть вона фактично вела своє буття або під управлінням сумнівно призначених місцеблюстителів, або взагалі без очільника, або у нестабільних умовах протистоянь між українськими спільнотами. Це дало певну свободу, автономію монастирям, протопопіям, бо ніхто їх не обмежував певними рамками, зобов'язаннями. Не було й суворого контролю за діями окремих церковних діячів, які досить серйозно порушували Божі заповіді.

Отже, обраний митрополит Гедеон Четвертинський уже на основі того, що приступив у 1687 р. до виконання своїх прямих обов'язків та почав оглядати увірене йому господарство, мимоволі створив передбачувану конфліктну ситуацію. Вона полягала у тому, що чимало церковних діячів відразу відчули обмеження своєї волі та попередніх стандартів буття[1047].

Пильніше вивчення біографії князя Г. Четвертинського дає пояснення тому, що цей амбіційний діяч з Волині, обійнявши митрополичу кафедру шляхом певних хитрих комбінацій з владою

Гетьманщини, не бажав залишатися тихим спостерігачем церковного життя довкруж. Домігшись свого, він волів по-справжньому бути першим ієрархом над усіма духовними очільниками та почав облаштовувати Київську митрополію згідно зі своїми уявленнями про це. Відоме його одне з найперших втручань у церковні проблеми Переяслава, де російський воєвода діяв зухвало, наперекір інтересам місцевого протопопа. «Малороссійскаго Их Царского Пресвѣтлаго Величества града Переяславля церкви Успенія Пресвятыя Богородицы презвитер, Григорій Максимович, протопопа барышевскій, многими обидами, чинови іерейскому неприличными, от думнаго Их Царского Пресвѣтлаго Величества дворянина и воеводы переяславскаго Василія Даниловича Мясного многочастнѣ опечален, ищет всемилостиваго Их Царского Пресвѣтлаго Величества заступленія, такожде и твоего святѣйшества, яко крайняго всѣх нас отца, пастыря, предстателя и заступника, — скаржився митрополит Г. Четвертинський патріарху Іоакиму. — Які бы предреченніи презвитер обиды терпѣл сам особными своими челобитными явити иматъ твоему святѣйшеству, аз же, к стопам твоего святѣйшества смиренно припадающе, молю: буди нам защитник, да честъ іерейства сицевыми озлобленіи ктому не умаляется от воевод по городах малороссійских, мнѣ же, аки своему рукополагающему сыну и нижайшему рабу всегда будь премилостивым отцем и благодѣтелем молю усердно»[1048].

Тарасевич Л. Церква тріумфальна мудрості Божої. 1690-ті рр.

Митрополит, захищаючи господарські інтереси Київської митрополії, у 1688 р. фактично проігнорував побажання гетьмана. Г. Четвертинський доклав не мало зусиль, аби розширити церковні володіння у Київському полку[1049]. «Доносил мне многократне через свои писма киевский полковник Костантий Солонина, — скаржився у Москву І. Мазепа, — же в мѣстечку Моровску, маетности преосвященнаго митрополита Киевского, мешкаючим козаком от чернца приказного великие дѣются обиды и тяжести. По яком доношеню я многократне писал до преосвященного митрополита, просячи, абы приказному чернцеви своему приказати изволил не чинити обид и тяжестей козаком оным. На якія мои прошенія он преосвященный митрополит своему приказному чернцеви заказу о том чинити не изволил, и тот чернец в своем суровствѣ против козаков паче первое своее завзятости простерлся»[1050]. В іншій кореспонденції в російську столицю володар булави зазначав, що Гедеон — «людина злобна та мстива і від нього можна чекати всіляких підступів»[1051]. На початку 1688 р. Софійський монастир, де була резиденція митрополита, відібрав у Києво-Печерської лаври землі та покоси біля села Пуховки[1052].

Багатьом пастирям не сподобалося його прагнення встановити субординаційні правила співжиття й підпорядкування.

Передусім він поставив на місце авторитетного у церковному середовищі архієпископа Лазаря Барановича. У скарзі до государів останній жалівся, що відразу по прибутті з Москви митрополит зганьбив його як найстарішого ієрарха, звелів називатися лише єпископом, відібрав в архієпископії три протопопії[1053]. Подібним чином склалися прохолодні стосунки Г. Четвертинського з архімандритом

Варлаамом Ясинським. Митрополит звернувся із чолобитною, щоб Москва наказала очільнику Києво-Печерської лаври повернути Софійському монастирю правовстановчі документи[1054]. Згідно з патріаршою грамотою від 9 грудня 1686 р. Г. Четвертинський мав контролювати випуск книг[1055] у лаврі та давати на них благословення[1056]. Результатом втручання митрополита у діяльність та сфери впливу цих амбіційних ієрархів стало утворення відцентрової опозиції. Вона хотіла бути незалежною від обраного владики, його втручань, впливу. Живучи довгий час у автономному режимі, ці церковні ієрархи вирішили закріпити за собою у нових реаліях попередній статус. У Київській митрополії була практика мати у своїй структурі обителі, які підпорядкувалися напряму Константинопольському патріархату.

Згадавши про це, очільники духовних установ з початку 1688 р. вирішили своє несприйняття енергійного та владного митрополита оформити у правниче русло подібним чином. Першим у Москву звернувся з цього приводу до Москви архімандрит Києво-Печерської лаври Варлаам Ясинський, який спочатку у січні 1688 р. погодив це питання в Батурині з гетьманом[1057]. З гетьманської столиці 18 січня було направле його звернення до государів про ставропігію[1058]. У російську столицю приїхав вирішувати згадану проблему уповноважений лаври отець Ізмаїл[1059], а 10 лютого там з такою ж місією зафіксовані дяками малоросійського приказу ієромонахи Кирило Філімонов та Сила Журавський[1060]. Уже 13 лютого бояри з государями прийняли позитивне рішення про надання грамоти про ставропігію Києво-Печерській лаврі[1061]. Потім, дізнавшись про цю ініціативу, до патріарха Іоакима звернувся з подібною Л. Баранович[1062]. «Прошеніе мое предлагаю святыни вашей таковое: да пріимеши святыня твоя мене недостойнаго архіерея, со всею паствою моею, под отеческіи свои премилостивѣйшіе крылѣ, уподобляяся началнику пастырей Христу, глаголющему ко Іерусалиму: „коль краты восхотѣл собрати чада твоя, якоже собирает кокош птенцы своя под крылѣ“: да пребеде отселѣ под верхнѣйшим архипастырским святыни вашея благословеніем, якоже и прочіи вси великороссійскіи архіереи, — писав 7 березня чернігівський архієпископ. — Отселѣ же и по моем недостоинствѣ хотящія быти архіепископы черниговскіе да пріемлют совершенство от самого святыни вашей изряднѣйшаго отца и архипастыря нашего в царствующем великом градѣ Москвѣ, а не в Кіевѣ, болшыя ради чести первопрестолнѣй и соборнѣй церкви, матере церквам, предсѣдателствующей нынѣ во всей Россіи. Аще бо от нѣкоторых времен и поставляхуся в Малой Россіи архіерее митрополитом кіевским, по благословенію святѣйшаго вселенскаго патріарха константинополскаго, того ради бысть сіе, яко не можаху правовѣрніи далнего путешествія в Константин град, многих ради браней и нашествій языческих, творити»[1063].

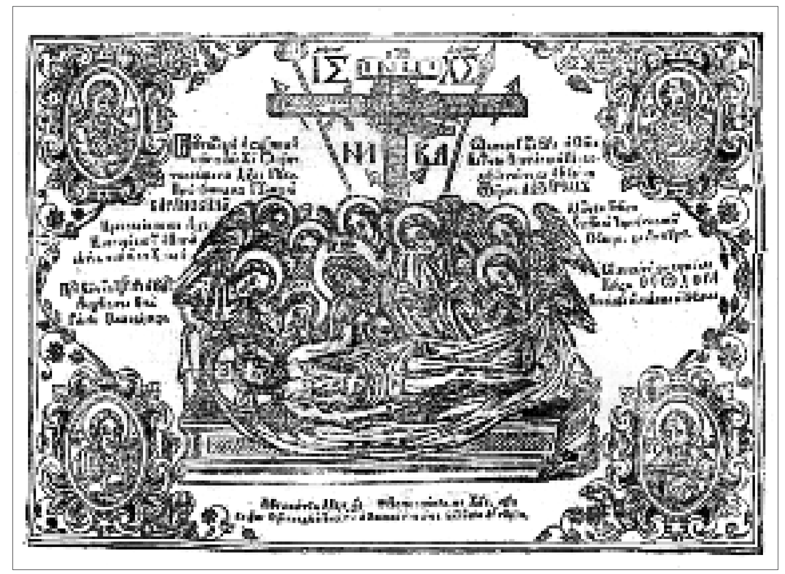

Гравер Ілля. Антимінс Лазаря Барановича. 1680 р.
Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького

Поважних та авторитетних отців підтримав І. Мазепа, підкріпивши їхні послання власними клопотаннями до царів[1064], В. Голіцина[1065] та патріарха Іоакима.

«Писал ко мне ваш царского пресветлого величества богомолец преосвященний в Бозе господин его милость отец Лазарь Баранович архиепископ черниговский и новгородцкий, — звертався

Тарасевич О. Портрет Лазаря Барановича. 1693 р.

до монархів володар булави, — ведомо чиня что к вам пресветлейшим и державнейшим великим государем и великой государине к вашему царскому пресветлому величеству посылает он в нуждах своих святительских делах нарочних своих посланных, и просил меня гетмана не токмо тем ево посланным о подорожном листе, но и о листе в тех своих делех о вспоможении к пресветлому и превисокому вашему монаршескому престолу»[1066]. Гетьман 15 березня надав відповідні документи, звернення щодо Чернігівської архієпископії уповноваженому від Л. Барановичу посланцю архідиякону Антонію та його супроводу[1067].

Правитель Гетьманщини не міг не знати, що подібні опозиційні дії послаблюють Київську митрополію. Він міг би переконати відомих церковних ієрархів не чинити так, оскільки така ініціатива дуже сумнівна і загалом провокаційна. Однак, напевне, недавно обраний гетьман не хотів перечити авторитетним отцям, прагнув догодити їм. Їхня опозиційність до митрополита Г. Четвертинського була йому теж зрозумілою. Він і сам відчув небезпеку для себе від церковного ієрарха, креатури скинутого із гетьманства І. Самойловича. Привід до цього дав його племінник Юрій Четвертинський, який прагнув одружитися з дочкою ексгетьмана і був дуже невдоволений коломацьким переворотом, що поламав його плани зайняти завдяки тестю високе становище в Гетьманщині.

Козелецький сотник Іван Фальковський у вересні 1687 р. доніс про «безчесні» слова молодого князя, якому царі дали титул стольника, про нового гетьмана як про «блядина сына» і що «отпишет мой митрополит к царскому величеству, что укажут быть пред своими очами мне и моему благодетелю пану гетману Ивану Самойловичу»[1068]. Тобто племінник Г. Четвертинського виношував плани з допомогою свого дядька привернути увагу государів до незаконного зміщення попереднього володаря булави та вирішення у Москві на основі свідчень ексгетьмана питання про усунення від влади головного урядовця Василя Голіцина як ініціатора та натхненника перевороту. Зрозуміло, на ці слова ображеного родича митрополита у Батурині могли б і не зважати: чого не скажеш у гніві, особливо, коли грандіозні плани з одруженням полетіли шкереберть. Однак у Москві щодо огульника В. Голіцина та І. Мазепи ніхто не вжив репресивних заходів. Напевно, у цьому — прояв нарощування сили партії Наришкіних, яка була невдоволена результатами Першого Кримського походу. Думаємо, що, враховуючи це та інші інтриги придворного двору, В. Голіцин наблизив Ю. Четвертинського до себе. А тому гетьман у такій ситуації став почуватися назатишно: київського митрополита у будь-який момент Москва могла використати проти нього. Зрозуміло, ця версія про негативну роль Ю. Четвертинського у погіршенні стосунків між І. Мазепою та Г. Четвертинським не може бути основною. Поза джерелами залишилися й правдоподібні обмови митрополита його опонентами.

Та разом з тим прохолодно-офіційні стосунки між гетьманом і митрополитом збереглися протягом 1688–1690 рр. Попри те що Г. Четвертинський осуджував поведінку родича у своїх зверненнях[1069] до В. Голіцина та І. Мазепи у березні 1688 р.[1070], на початку 1689 р.[1071], володар булави під час приїзду Ф. Шакловитого у Батурин (жовтень 1688 р.) заявив останньому, що митрополит звинувачує його за відіслання племінника в Москву та налаштував проти нього київського воєводу І. Бутурліна[1072]. Через

кілька місяців правитель Гетьманщини послав у Київ свою довірену людину із висловленням невдоволення, що, як дізналися у гетьманській столиці, Юрій, повернувшись в Україну, почав діяти сміливіше і говорити про благословення митрополита на шлюб із дочкою І. Самойловича[1073]. На зустрічі з дяком Борисом Михайловим у квітні 1690 р. гетьман переповів нові слова молодого князя-стольника батуринському священнику отцю Василю: «Бывшему гетману уже есть царская милость; увидишь, что с его злодеями станется!»[1074] Отже, невдоволений племінник, почуваючись більш-менш незалежним у реаліях Гетьманщини як царський стольник, спровокував протистояння між дядьком і регіментарем. З обох боків відчувалося напруження у стосунках аж до смерті митрополита. Зазначимо, що Гедеон Четвертинський у своїй кореспонденції до патріарха у 1690 р. намагався осудити гетьмана за дружні стосунки з ігуменом Кирилівського монастиря Інокентієм Монастирським, який потрапив в опалу під час двірцевого перевороту 1689 р. у Москві. Він писав, що той «без благословения моего на Москву ездил и чрез долгое время при господинѣ гетманѣ медлил»[1075].

Напевне, через ці обставини І. Мазепа не перечив ні Л. Барановичу, ні В. Ясинському в їхніх клопотах про ставропігії. Їхній автономний статус лише обмежував права митрополита щодо керування ними, але ці церковні одиниці загалом перебували у складі Київської митрополії.

Разом з тим подібна вірнопідданська ініціатива від ієрархів Гетьманщини була дуже на руку Московському патріархату. Вона фактично закріплювала попередню сумнівну акцію-махінацію з перепідпорядкуванням Київської митрополії. Патріарх Іоаким видав грамоту[1076] з такими красномовними обмеженнями: «И отселѣ в будущая времяна оная святая чудотворная Кіевопечерская лавра да имянуется ставропигіон царскій и Патріаршескій московскій и архимандрія в России первая, и степень архимандрит печерскій в соборѣх и священнослуженіи имать во архимандритѣх россійских первый; в лаврѣ же той Печерской никто власти, кромѣ нашея мѣрности благословенія и опредѣленія, архіерей и кіевскій митрополит и причет софійский кіевскій, архимандриты же и игумены и всякаго чиноначалія люди да не имѣют и не управляют, и никто из монастыря никиих вещей к себѣ в присвоеніе да не вземлет, и что к монастырю тому кая стяжанія: грунты, земли, вотчины, сады, лѣсы, рыбныя ловли, луга,

Шевченко Т. Києво-Межигірський монастир. 1843 р. Олівець

Покров-антипендіон. Кінець XVII ст. Полотно, золоті, срібні та шовкові нитки.
Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

и сѣнные покосы и всякія угодья суть по древним утвердительным и нынѣ данным грамотам никто да не владѣет и не похищает, но токмо со изволенія их великих государей, их царскаго величества и по нашея мѣрности архипастырскому благословенію, тую святую лавру управляет и все стяжаніе ея, вещи священныя, движимыя ж и недвижимыя назирает сущій печерскій архимандрит с соборною братією, яко нынѣ сущій пречестный архимандрит Варлаам Ясинскій, тако и по нем будущии архимандриты; а невозможныя их сужденію дѣла, в пользу же человѣческу строити ублагопотребствятся, изъявляти нам тыя. Над всѣми же сими и впервых в той святѣй обители всѣми обитающими вѣра православная католическая и преданіе Отец Святых и чины Восточныя Церкве крѣпцѣ да хранятся и проповѣдаются, и тоя разумом или мудрством и книги в типографіи да издаются; служеніе же в своем монастырѣ и ношеніе одежд священных и монашеских архимандрит печерскій по обычаю древнему да имать. В будущая убо времяна в тую чудотворную лавру да избирается архимандрит по изволенію великих государей, их царскаго величества и по нашея мѣрности благословенію, по обычаю их древнему, соборнѣ, достоинство же степене и священіе да взимает от нас; без повелѣнія же великих государей, их царскаго величества и нашея мѣрности, ради коих-либо злоключимств, митрополит кіевскій и ин кто архіерей в тую степень и достоинство да не возводит; в церковном же пѣніи, в прошеніи молитвенном по нашея мѣрности имени да возносят и кіевскаго митрополита имя, кто будет, и молитствуют за него, яко за благодѣтеля, и почитають, яко архіерея тоя страны. Аще убо кіевскій митрополит в той кіевопечерской лаврѣ никоего правленія, ради нашея ставропигіи, и не имать; но, по прошенію архимандрита и братіи тоя обители, кто из братіи удостоится к ним в монастырь, да посвящает во іеромонахи и діаконы невозбранно»[1077].

Зазначимо, що спочатку орієнтовно у лютому була видана царська грамота про ставропігію Києво-Печерської лаври з вимогою, щоб її друкарня, друкуючи книги, згадувала у них государів, патріарха та митрополита, що дуже не сподобалося В. Ясинському[1078]. Він повернув цей документ патріарху з побажанням, аби його замінили на нову редакцію з допомогою В. Голіцина[1079]. Архімандрит не хотів згадувати у книгах Г. Четвертинського[1080]. Згадане розцінили у Москві як скаргу на царів[1081]. В. Ясинському довелося просити гетьмана, В. Голіцина про заступництво, що його підлеглі не так виконали прохання[1082]. Зрештою ці непорозуміння було усунуто й архімандрита простили.

Царську грамоту, датовану 31 травнем 1688 р., отримала делегація у складі намісника лаври Паїсія, соборного писаря Іраклія, уставника Нолія, ієродиякона Іллі, келійного ченця Трифілія[1083] (разом зі

Оплічча фелона. «Зішестя Святого Духа». XVII ст. Оксамит, золоті та срібні нитки.
Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського

слугами всіх прибулих налічувалося 22 особи[1084]), які після вручення подарунків від государів 27 червня[1085] мали відбути у Київ, та ще затрималися на деякий час, аби забрати кореспонденцію патріарха. У новій редакції головного ставропігійного документа вже було враховано слізне архімандритське прохання не згадувати у новодруках Г. Четвертинського: «Варлааму Ясинскому с братиею… владѣти и имѣти в той Киево-Печерской лаврѣ типографию печатания книг, и с приписанием нашего царского величества имени, и под благословением святѣйшаго и всеблаженнѣйшаго патриарха Московского»[1086].

Зазначимо, що до 1686 р. Києво-Печерська лавра була ставропігією Константинопольського патріархату, а тому її статус ніби не змінився — у нових реаліях вона «переоформила» це пряме підпорядкування на Московський патріархат. Однак дозвіл на обрання архімандрита[1087] тепер необхідно було брати у царів та патріарха, що посилювало вплив Москви на подальшу кадрову політику в лаврі.

Улітку 1688 р. Чернігівська архієпископія проголошена першою в Московському патріархаті архієпископією[1088]. У Москві знайшли для обґрунтування її ставропігії низку аргументів: передусім, мовляв, вона ще на московському соборі 1667 р. патріархами олександрійським Паїсієм, антіохським Макарієм, московським Іоасофом визнана у такому статусі[1089]. У грамоті царів зазначалося, що «из древних вѣков Черниговская епископия была предков наших царского величества и великих государей, царей и великих князей росийских, и во оные же давне минувшие времяна к послушанию и во присудствии принадлежала преосвященных митрополитов киевских, а потом пребывала под благословением святѣйших и всеблаженнѣйших патриархов московских»[1090]. Государі, з радістю прийнявши звернення ображеного Л. Барановича, вирішили конфлікт між ним та київським митрополитом на користь першого. Найперше від Г. Четвертинського відібрали три протопопії, надані йому в попередній грамоті. Таким чином Чернігівська архієпископія отримала у своє правління Чернігівську, Менську, Борзнянську, Глухівську, Конотопську, Новгородську та Стародубську протопопії[1091]. «А преосвященному Гедеону, митрополиту Киевскому и Галицкому и малыя России, и впредь по нем будучим митрополитом киевским той Черниговской архиепископии и той епархии со архимандриями: Елецкою Черниговскою и Новогородскою и со всеми протопопиями, данными от Дионисия Балабана, митрополита Киевского, в присутствѣ не имѣти, — зазначалося у царській грамоті. — А что в нашей царского величества жалованной грамотѣ, данной вышепомянутому преосвященному Гедеону, митрополиту Киевскому и Галицкому и малыя России, по прошению тогда бывшаго гетмана, оная Черниговская

епархия учинена в присутсвѣ ему преосвященному митрополиту, и то препятием быти не имѣет, понеже тогда он преосвященный архиепископ Лазарь Баранович челобитья своего нам великим государем нашему царскому величеству не принес, и святѣйших патриархов благословенныя грамоты не объявил»[1092].

Патріарх Іоаким відправив 9 липня у Київ з дозвільними грамотами намісника Києво-Печерської лаври Паїсія[1093]. Останній повіз і звернення до Г. Четвертинського. «И ты, сыну и сослужителю нашея мѣрности, — писав Іоаким, — о сем да ведаюши, и в монастырѣ Печерском ничѣм да не владѣеши, и не управляеши его, и ничто из него да не вземлеши, чтобы был древних и нынешних грамот указ и опрдѣление не нарушены; такожде и клятвам бы не подпасти»[1094]. Митрополиту усе ж дозволялося висвячувати в ієромонахи та диякони цієї обителі[1095], але патріарх уже у липні скористався нагодою і сам висвятив ієромонаха лаври Симу в ієродиякони[1096], а ієромонаха з Києва Ієзикиіля благословив на священнодійство та проведення Божої літургії у Симонові монастирі[1097].

У 1688 р. ставропігію виборов і Межигірський монастир[1098]. Зрозуміло, усе це добряче вдарило по Г. Четвертинському, з його безпосереднього управління одним махом вилучені найголовніші релігійні центри. Напевне, у Москві з радістю обмежили сферу впливу висуванця І. Самойловича через те, що його обрали у 1685 р. усупереч волі царів[1099], а також тому, що він претензійно почав підписуватися як Київський, Галицький та всієї Росії митрополит[1100]. Государі не випадково 27 січня 1688 р. зробили йому зауваження не вживати більше у титулі слова «всія Росії»[1101]. Інтереси Москви, провідних українських духовних діячів і навіть І. Мазепи збіглися у ставленні до неординарної особистості, яка посіла найвищу посаду в церковній ієрархії Київської митрополії.

Амбіціям князя-митрополита було завдано непоправимої шкоди. Фактично і Москва, і Батурин, і Л. Баранович, і В. Ясинський поставили Г. Четвертинського у звужені контрольовані рамки, спонукали зменшити енергію облаштування-керування на підлеглій йому території. Так, Л. Баранович висвятив у архідиякони межигірського монаха Антонія Левенця[1102]. Саме останній їздив у Москву виборювати ставропігію для Чернігівської єпархії[1103], а потім, схоже, поділився цим досвідом з керівництвом Межигірського монастиря. Гедеон жалівся на нього та Ф. Углицього патріарху, мовляв, останній, сховавши Левенця в Глухівському монастирі, сказав, що «если хочет митрополит взять его, пусть берет силой»[1104]. «А я, — повідомляв церковний ієрарх, — как в чужой епархии возьму кого силой?»[1105].

Водночас, попри це, митрополиту підлягали численні обителі Київської митрополії, Ніжинська, Прилуцька, Полтавська, Київська, Ромнівська, Лубенська, Миргородська, Лохвицька, Баришівська, Переяславська, Гадяцька, Козелецька, Кобеляцька, Борзнянська та інші протопопії, а також великі Луцька, Перемишльська, Львівська та Білоруська єпархії[1106].

Результат протидії одній особисті усе ж мав загалом негативні наслідки для української сторони. Певні плюси, отримані від обмеження волі Г. Четвертинського, обернулися для головних ініціаторів незабаром посиланням впливу Москви на їхні інстутиції у плані друкування літератури, цензеруванні окремих видань, довготривалою процедурою погоджень кадрових питань тощо. Уже в 1689 р. патріарх Іоаким надіслав архімандриту В. Ясинському листа з обуренням за видання, які вийшли без його «досмотрѣния и благословения»[1107], з грубими помилками — «папечатастѣ в книзѣ своей оной, яко пресвятая Богородица зачата и рожденна без первородного грѣха, от Адама происходящаго», мовляв, це «видим таковое мудрование в книгах латиномудрующих»[1108].

Розділ 14
ПОРАЗКА В РЕЛІГІЙНІЙ ДИСКУСІЇ

Культура України другої половини XVII ст. тісно пов'язана з релігією, життям церкви. Головні теми літератури, мистецтва тієї доби — відстоювання православних постулатів, уславлення Бога, Богородиці, життєпис святих подвижників, пропаганда див, пов'язаних з вірою.

Так склалися обставини, що на початку правління І. Мазепи провідні діячі української культури, церкви, сам гетьман потрапили у вир дискусії, яка спалахнула у Москві. Результат її був маловтішним для української сторони — вона була звинувачена у латинізмі, відході від православних канонів. Зрозуміло, з такими оцінками не могли погодитися в Україні. Адже у Києві, на Чернігово-Сіверщині ще жили представники, загартовані у боротьбі з католиками та уніатами. Церковна та військова еліта Гетьманщини, здобувши освіту в кращих навчальних закладах Західної Європи, добре розумілася на богослов'ї, трактуванні Біблії. Тому суперечка довкола питання про євхаристію у Москві, де якраз переважав малоосвічений клір, не могла залишити байдужими найповажніших представників української влади і церкви.

Звичаєво-обрядова розбіжність між представниками православ'я України та Московії складалася протягом століть. Московський патріархат був закритою консервативною структурою, позбавленою впливів. Київська ж митрополія, підпорядкована Константинопольському патріархату, опиралася на священників, церковних ієрархів, які у молодому віці, аби здобути вищу освіту в навчальних закладах Європи, змушені були тимчасово змінювати віру. Поверталися вони додому, добре знаючи філософію, богослов'я, риторику, латину, інші мови. Ці реалії XVII ст. дали Україні діячів культури, освіти, церкви, які підняли інтелектуальний, духовний потенціал нації на кілька щаблів. Знаючи догмати противників православ'я, вони могли аргументовано дати їм відсіч з будь-якого приводу. «Як старанно не велась в Малоросії боротьба православ'я з католицтвом та уніатством, — слушно підмітив історик Олександр Прозоровський, — кінець кінцем вона мала той печальний та несподіваний результат, що з боку православних поступово і ніби зовсім непомітно проходило засвоєння деяких латинських порядків і звичаїв. Справа дійшла до того, що православні порядки і звичаї в Малоросії почали реформуватися за католицьким зразком і, між іншим, нововведення в латинському дусі були в тамтешніх богослужбових книгах відносно промовляння установлених слів таїнства євхаристії»[1109].

Отримані знання заохочували до написання власних студій, книг про злободенні питання православ'я. «Латинські» запозичення, однак, поступово займали у них з деяких питань провідні місця (цим «грішили» «Стрятинський Служебник» (1604) Гедеона Балабана, «Служебник» (1629), «Ліфос» (1644), «Малий катехізис» (1645), «Требник» (1646) Петра Могили, «Екзегезис» (1635) Сильвестра Косова, «Мир з Богом людині» (1669) Інокентія Гізеля, «Виклад про церкву святу» (1667–1668) Феодосія Сафоновича[1110] та інші твори). Київська інтелектуальна школа стала відігравати значну роль

у становленні освіти в Московії, вплинула на проникнення в буття тамтешніх церковників, світських осіб в питаннях віросповідання, Богопізнання елементів єзуїтської схоластики[1111]. Учень відомого просвітника-українця Симеона Полоцького Сильвестр Медведєв (до речі, після дипломатичної служби, подій 1672 р. переховувася деякий час у Молчанському Путивльському монастирі[1112]. — *Авт.*), опираючись на прибічників європейського вибору у церковному оточенні, намагався створити в Заіконоспаському монастирі на базі заснованого ним слав'яно-латинського училища академію, незалежну від патріарха, де мали вивчатись «науки гражданския и духовныя: наченши от грамматики, пиитики, риторики, диалектики, философии разумительной, естественной и нравной (тобто логіки, метафізики та етики. — *Авт.*), даже до богословия»[1113]. Хоча відкриття такого навчального закладу було на часі, верхівка Московського патріархату (зокрема так звані мудроборці) вважала, що «угасить малую искру латинского учения»[1114] можна лише започаткуванням з допомогою греків суворо церковної школи[1115]. Патріарх Іоаким як ідеолог боротьби з «ядом учености»[1116] посприяв прибуттю у 1685 р. у Москву грецьких учителів від східних патріархів Іоаникія та Сафронія Ліхуд[1117]. Вони не в усьому виправдали надії «мудроборців», оскільки фактично перехопили ініціативу в С. Медведєва і заснували училище нового типу з навчанням граматики, поетики, риторики, діалектики, логіки, фізики, латинської та грецької мов[1118]. Однак, будучи представниками константинопольського патріарха і тієї нової практики церковслужіння, яке склалося в Константинополі, Ліхуди із задоволенням підтримали дії патріарха Іоакима у його прагненні викрити «латинські» єресі. Приїхавши у Москву 6 березня[1119], вони побували на церковних службах і помітили невідповідність їх грецькому обряду[1120]. Публічна дискусія братів щодо таїнства євхаристії з поляком Яном (Андрієм) Білободським[1121], висловлена 15 березня 1685 р.[1122], змусила взятися за перо звинуваченого у «латинстві» С. Медведєва, який написав «Хліб живильний» («Хлеб животный», де останнє слово означає «сповнений життя», «животворний», «живильний»[1123]. — *Авт.*). Незабаром у Москві, де боляче сприймали всілякі релігійні зміни, розгорілася полеміка, що зачепила й простолюддя. «Нине освоеволишася неции человеков везде друг с другом в схождениях, собеседованиях, торжищах временно и безвременно у мужей и жен то и слово о таинствах, и о действе и совершении их, и свары, и распри, вражды, и ересь хлебопоклонная»[1124], — зауважував патріарх Іоаким.

За його велінням чернець Євхимій написав дві книжки (останню з допомогою Ліхуд. — *Авт.*), у яких критиковано С. Медведєва та названо його «иезуитом или униатом»[1125]. Автор також оголосив усі українські видання другої половини XVII ст. єретичними[1126]. С. Медведєв у відповідь на звинувачення у листопаді 1687 р. завершив велику богословську працю «Книга про манну хліба життєвого»[1127], яка налічувала 718 сторінок. У грудні того ж року було перекладено з грецької російською мовою книгу братів Ліхудів на захист написаного Євхимієм і православ'я «Акос, або Лікування проти отруйних укусів зміїних»[1128].

Обидві роботи, протилежні за висновками, вміщували головним чином аргументи, докази на користь питання про час перетворення хліба і вина на тіло і кров Христову. С. Медведєв трактував згадане як дію, творену словами самого Ісуса Христа: «Приимите, ядите», а не молитвою священника. Його опоненти вважали, що православні повинні істинно чітко дотримуватися іншої православної традиції — хліб та вино додаються в тіло та кров Христову ієрейським закликанням Св. Духа і благословенням дарів. «Развее бы такожде лукавообразно нам те иноземцы ответ сотворили, — зауважував у відгуку на останнє твердження „Акоса" С. Медведєв, — якоже и о тайне святыя Евхаристии поведают, яко послежде Господних словес человеческая словеса суть силнейшая ко пресуществлению словес Христовых? И им окаянным прелестником кто в том православный восхотев веру дати, еже человеческия словеса суть силнейшая всемощных Христовых словес? Воистину никтоже»[1129].

У 1688 р. розголос про московську полеміку дійшов до Гетьманщини. Сам патріарх Іоаким надіслав у березні того ж року листа митрополиту Г. Четвертинському з проханням повідомити відомості про Флорентійський собор. «Ныне же… — зазначав він, — змий адский-волк мысленный дыханием

залога вражды смерты, хотя возмутити паству Христову: подущает новыя некия Елемы и Февды глаголющыя развращенная и составляющыя крадежно словопрения, приемлющия и похваляющия собор Флоренский, друзии же, воспротивляющиеся им. Онаго Флоренскаго не приемлют весма, и отрицают, и распри в том творят не малы, и известных писаний обе страны показати не могут, зане в книгах наших редко о сем где обретается писание. И тебе бы сыну, потщавшуся, о оном Флоренском соборе нашея мерности писанием известитися: коея ради вины оный собор бысть, и каковым обычаем начася, и от кого и какая в нем и коликая предложения быша»[1130].

Не висловлюючи своєї позиції, патріарх хитро прагнув отримати письмове свідчення, як українське духовенство ставиться до прийнятих рішень на Флорентійському соборі, який, за Ліхудами, дав римській церкві хибне трактування перетворення словами Христовими, а не молитвою ієрейською. З приводу послання патріарха митрополит скликав собор[1131], в якому у травні 1688 р. взяли участь В. Ясинський, київські ігумени монастирів (Михайлівського Золотоверхого Сильвестр, Кирилівського — Інокентій, Межигірського — Феодосій), протопоп київський Іоан Углицький, ректор Києво-Могилянської колегії Феодосій Гугуревич, префект цього ж навчального закладу Йоасаф Кроковський, намісник лаври Іоасаф, блюститель печери преподобного Феодосія Інокентій, блюститель печери преподобного Антонія Печерського Варлаам, екклезіарх Печерський Митрофан, старець соборний Опанас Одинець, начальник друкарні Печерської Софоній, уставник печерський Лукіан[1132] та інші церковні діячі. Поважні духовні особи не дали чіткої відповіді на питання, яку від них хотіли почути[1133]. Розлога відповідь підсумовувалася висновком, що мовляв, у Києві Флорентійський собор не беруть до уваги, «паче же его аки ересь Христовой церкви противную»[1134].

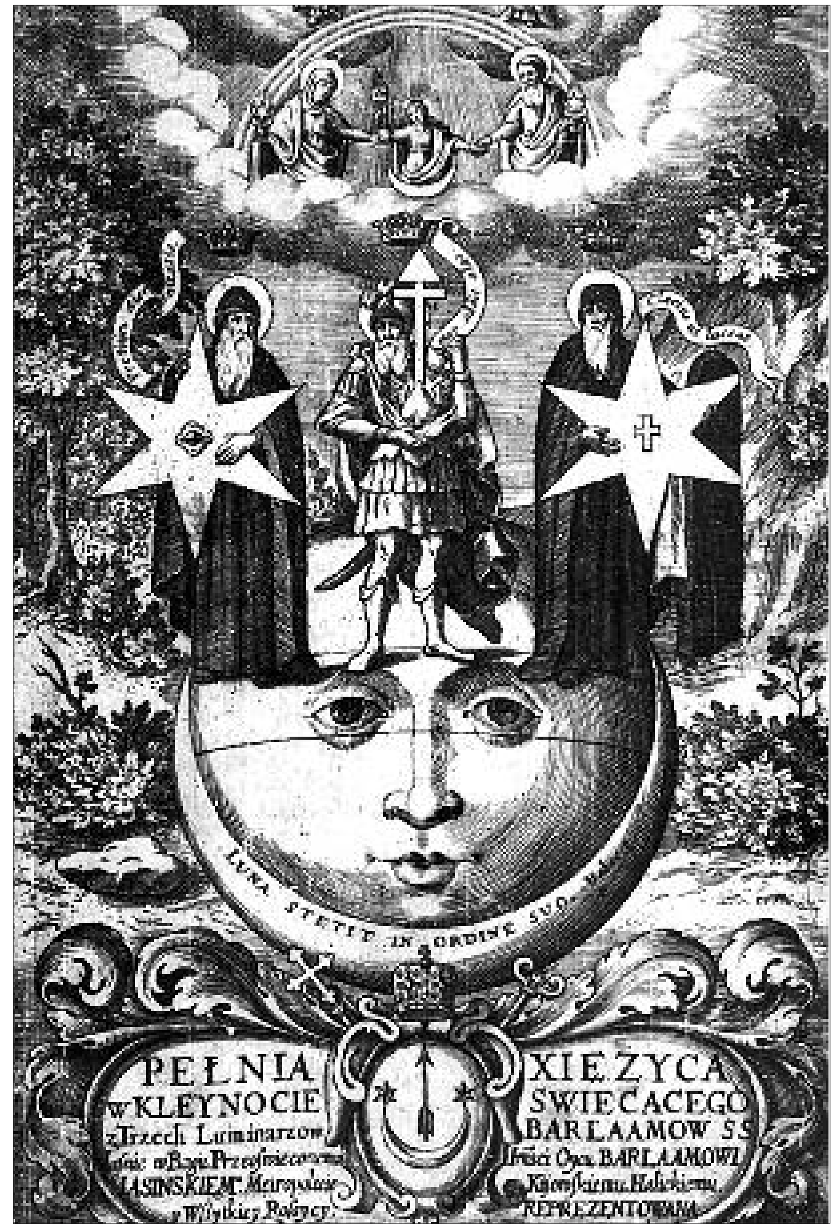

Тарасевич О. Титул панегірика на честь Варлаама Ясинського. 1691 р.

Портрет ігумена Кирилівського монастиря Інокентія Монастирського (помер у 1697 р.) Кінець XVII ст.

Дмитро Туптало за проханням архімандрита Києво-Печерської лаври В. Ясинського (хворів очима. — *Авт.*) проінформував І. Мазепу про запит з Москви і реакцію на нього українського духовенства[1135]. «Теды ясне преосвященный ксіонже его... отец митрополит, созвавши всѣх нас духовных, — писав ігумен Батуринського Крупницького монастиря 26 липня 1688 р., — тое вопрошанье явне велѣл читати; что слышавши всѣсмо ся удивили и единодушно согласились negative иж того сборища восточная Церковь православная цале не приняла и за собор не почита»[1136].

Разом з тим Д. Туптало повідомляв, що «не бѣло в том листѣ жадной взмѣнки (згадування. — *Авт.*) і по сей час немали» про форму освячення святійшої євхаристії. «Заслышали емо почасти же, коло того мудрствует оныи греческии чили греколатинскии учителѣ на Москвѣ; але до нас sevio haec guaestio non pervenit (це питання не дійшло), а мы якоже научихомся от отец наших, тако исповедуем. Подруковано тое по многих экземплярах; за щасливым дает Бог поворотом вельможности вашей мощно будеш видѣти по книгам подрукованные около той материи людей мудрых и святобливых здания»[1137]. Майбутній святитель у «Четьї-Мінеях» та інших творах дотримувався «латинської» версії щодо трактування цього релігійного постулату[1138]. Як свідчать джерела, у 1688 р. він ознайомився не тільки з «святыя великия книги мѣсяц декаврий, ианнуарий и февруарий»[1139], творами митрополита Макарія[1140], а й «Акосом» Ліхуд та «Манною» С. Медведєва, зробив з першої короткі виписки, а з іншої — розлогий конспект[1141].

Посланці гетьмана у Москву теж привезли в Україну вісті про релігійну колізію у російській столиці. Оскільки вона зачіпала й інтереси української церкви, І. Мазепа вирішив втрутитися у цю справу. 29 серпня 1688 р., будучи в поході, він направив з-під Царичанки листа В. Голіцину, фавориту царівни Софії. «...Ведомился я, — писав він, — что в царствующем великом граде Москве некоторые духовные люди, имеют меж собою спор...о святыя евхаристии, и о том... споре подали противныя письма того ради смею и я отозватца, естли вашей княжой вельможности, премудроразсмотрительной полюбитца воле, чтоб те письма спорных тех духовных людей присланы были ко мне, а я призвал бы к себе, в разуме, и в богословии искуснейших митрополии Киевской, и архиепископии Черниговской духовных людей, письма те разсудить, и разумение свое о них выдать и какое бы они выдали разсуждение, однако то дело вручаю премудрому вашей княжой вельможности разуму и разсмотрению, а докладываю, что то дело будет у нас тайно и нихто не належный о том в...ти не будет, только и паки припоминаю полюбитца то вашей княжой вельможности воле»[1142].

З листа випливає, що гетьман, натякаючи на таємність послуги, знав, чиї інтереси представляв С. Медведєв (на слідстві після двірського перевороту в Москві 1689 р. останній зізнався, що замовила книгу про манну царівна Софія Олексіївна[1143]). Регентша юних царів Петра та Івана з допомогою Ф. Шакловитого та В. Голіцина прагнула продовжити своє правління. Противником царівни Софії у цьому був патріарх Іоаким. Тож її партія дуже сподівалася на приниження його авторитету в очах царедворців і простолюддя, на перемогу в ідеологічно-духовній боротьбі з ним С. Медведєва.

У Москві пропозицію гетьмана підтримали. Невдовзі він таємно отримав книги братів Ліхуд та С. Медведєва[1144]. Читачами їх стали його довірені церковнослужителі. Розлогий відгук на московську дискусію дав І. Мазепі ігумен Кирилівського монастиря Інокентій Монастирський:

«О писмах, которыя будучи у твоея велможности видел и отчасти читал, сие ныне на писме моем глаголю, что устне глаголал, с чим готов есмь и умерети, аще и многими муками умерщвлен бых был.

Пречестнаго монаха Медведева веру, труды, разум хвалю и почитаю для того, яко согласуется со установлением самаго Христа Спасителя откупителя нашего, с преданием святых апостол и их наследников. Я того пречестнаго медведя не от медведя зверя, от ведомости меда походити сужду. Воистинну ведает где мед спасенноточный в писаниях святых отец обретается. Я окаянный самовидец и самочтец всех тех святых отец бых, которых воспоминает предреченный отец Силвестр, доводя правду, яко словесы Христовыми: приимите, ядите и пийте от нея вси и проч. Бывает пресуществление, а не молитвою иерейскою. Оных греков Иоанникиа и Софрониа Ликудиевых писмо ни правды, ни мудрости в себе имеет, не себе, но своему безумию неугоднаго соседа имеюще, сами себе хвалят, а хвалят аж безвстыда, называющеся словеснейшими и мудрейшими богословами. Всяк убо разумный, в философии и богословии искусный, признати долженствует, яко оных греков аргумента не богословския, но буесловския. Книжица от них написанная, достойнешая именоватися врацевание то есть изблевание, нежели врачевание; яко студно есть очесем человеческим зрети на блевотины не здраваго стомаха, тако мерзско есть читати истиннокафолическому человеку оных еретическия басны. Добро бы дабы тии врачеве исцелилися сами, повинувшеся истинне, еяже врата адова одолети не могут. Дивлюся неразсудному оных греков дерзновению, с мотыкою оны на сонце мечутся. Уже о том догмате вере говорено в царстве Московском и поставлено по древним правилом святых отец пресуществлению бывати словесы Христовыми, а не молитвою иерейскою; есть оно напечатано в царствующем граде Москве в книзе, которая зовется жезл пастырский. Той, который слагал ону книгу жезл пастырский, достоин именоватися словеснейшим и мудрейшим богословом, всякий разумный то признати должнствует.

Предисловие в той помяненной книзе жезле пастырском от блаженныя памяти патриарха Иоасафа и всего священнаго собора патриаршева московскаго к пресветлейшему монарху преблаженныя памяти великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу, его же царское пресветлое величество, любезно и милостивно помяненную приняв книгу, почитал ю честно, аки семя евангелское. Таяжде книга помяненная жезл пастырский была в великой чести во царство преоблаженныя и достодолжныя памяти великаго государя царя и великаго князя Феодора Алексиевича.

Ныне же, егда вместо отца — сыны, и дщерь вместо брата, братиа и сестра, великия государи наши цари и великия князи Иоанн Алексеевич, Петр Алексеевич и великая государыня царевна и великая княжна Софиа Алексиевна, самодержцы суще, милостию Божиею, правом наследства царствуют, како дерзают старанниии тии и пришелцы без ума правило церковное, православными цари утвержденное и уставленное, гордыми ногами попирати? Есть ли бы они были истинныя сыны благочестивыя церкве, были бы подражатели матере своея в нравах смиренных: церковь благочестивая колико чистая и непорочная, толико смиренная. Природное смирение церковь наша руководствует повиноватися правилом благочестивых царей, яко то Василиа, Константина, Леона, Юстиниана и прочиих оным подобных, их же статии церковь божественная тако почитала и ныне почитает, яко почитает правила, от святых и богоносных отец на вселенских или поместных соборех уставленная. Кто дерзнет рещи, яко предреченнии царие, честнейшии суть от великаго государя царя, блаженныя памяти, Алексиа Михайловича? Разве безумный и отчаевающийся своего спасения и жития. Аще убо великаго государя царя Алексея Михайловича равна с честию Юстиниана, Василиа и прочиих, для чего гордии греки установление его царское пренебрегают?

Портрет Лазаря Барановича. XIX ст.
Національний заповідник
«Києво-Печерська лавра»

В Киеве, по милости Божией от начала просвещения непорочно благочестие всегда сохранялося и сохраняется. Колми паче благонадежны есмы, яко до скончания века сохранится неизменно благочестие, егда смотрением Божественным приидохом под благочестивую державу пресветлейших монархов царства Московскаго. Блаженныя памяти отец Гизель езуитов таковых на диспутах побеждал, с каковыми бы тии греки и разговариватися не умели; обаче они тако

Невідомий художник. Патріарх Іоаким.
Початок XVIII ст. Полотно, олія.
Державний історичний музей. Москва

искуснаго в вере и мудрости мужа уничижают, овогда отступством, овогда неуместностию довождаючи, самих себе точию на небо возносят, а ниских всех под пекло погружают. Не моего разума сила писати о томже, яко пресуществление евхаристии святыя словесы Христовыми, а не молитвою иерейскою бывает, но сила божественная в немощах человеческих совершается, есть ли Господь изволит к тому и время, (котораго по воли моей мало что имею для бепрестанных услуг пастырских), могу и я что либо о оном написати.

Сие известив твоей велможности, милости господстей, яко наисмиреннее себе вручаю»[1145].

Подібну позицію зайняло й інше вище українське духівництво, посвячене у справу. У грудні 1688 р. І. Мазепа повідомляв про це довірника царівни Софії Федора Шакловитого:

«Книги ваша велможность дал мне за великую тайну, якоже из тако и держу, но вижду убо, уже давно по всему Киеву их знают, такожде и в Чернигове.

Ибо от соборныя митры тиижде книги присланы к митрополиту, ко архиепископу и архимандриту печерскому, желая от них не таковаго разумения, како бы они о оном догмате церковником

разумели, яко граждански; желают, дабы одно разумели с греками теми двемя и дабы оно свое разумение на писме прислали. Но яко уразумел есмь от отца Монастырскаго, яко все духовныя не токмо подписатися на оно, что Медведев правду пишет, а они ложь, но и умирати готовы.

На ону греческую книжку, по указу митрополита и всего чина духовнаго, отписывает Монастырский, который о тех греках так поведает, яко в своей книжке не толко много баснословия положиша, но богословскаго термина и едина, яко школа учит, не положили»[1146].

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, підтримавши С. Медведєва[1147], теж не порадував патріарха Іоакима, який надіслав у Чернігів свій лист-прохання одночасно зі зверненням до митрополита Г. Четвертинського. «Мало мнѣ есть вѣстно о нем (про Флорентійський собор. — *Авт.*), — писав 26 травня ієрарх, — в таковыя бо книги и писмена сказующыя о том соборѣ флоренском оскуден есмь, но и не мнози нашего благочестия учителю о нем писаша; развѣ яко прежде видѣх в единой книзѣ с языка греческаго на славянский истолкованой и напечатаной во градѣ земли волынския, Острозѣ нарицаемом»[1148]. Патріарх повторно звернувся у Чернігів, аби архієпископ дав чіткішу відповідь щодо питань, порушених дискусантами у Москві.

Невдовзі він отримав датоване 4 лютим 1689 р. послання, що фактично знову підтримувало висновки С. Медведєва: «…И научихомся и научихом, вѣровахом же несумнѣнно и исповѣдахом яко словесы Христа Господа речененными: приимите, ядите и проч. и пийте от нея вси и проч. бывает пресуществление <…> Сие же не от коих новосѣчений растлѣнных латинских книг прияхом, но в различных учителей греческих соблюдших догматы православныя восточныя католическия церкве невреждены, святых и богоносных отец наших богодухновенном учении во весь день жития нашего упражднеющеся, тако обрѣтохом, и самы доселѣ тожде мудрствовахом и вѣровахом»[1149].

На початку 1689 р. у великий піст завершив свою працю на підтримку С. Медведєва відомий в Україні богослов І. Монастирський. На цю роботу його благословили київський митрополит та собор українських ієрархів. Вона отримала назву «Книга о пресуществлении словесы Христовими сдействием св. Духа совершающомся Иннокентиа Монастирскаго игумена Кирилского киевскаго противу Ликудиевых словеса Христовы безделны творящих»[1150]. Її автор був щиро захоплений написаним С. Медведєвим і додав до його аргументації свої виклади. У листі до опозиціонера патріарха Іоакима ігумен Кирилівського монастиря не приховував емоцій: «Естьли бы мне лучилося писати до лжу кующих, то есть к Ликудиевым, писал бых ко оным сице? Медведев не есть вам Сильвестер, точию соль веетер — солнце ваше, еже праведными от преданий святых отец изятыми доводами Вашу безумную гордость и мрачное недоумение, силу божественных словес хулящее, просвещает»[1151].

Взявши за основу працю І. Монастирського, вище українське духовенство 25 березня 1689 р. відправило у Москву відповідь патріарху Іоакиму, який, зрозуміло, сприйняв її з обуренням. У своєму посланні він закликав церковників України «исправитися… и согласитися и немедленно и не отложно отписати»[1152]. Це зробити було нелегко.

І. Мазепа, ще до отримання у Києві листа патріарха, у липні 1689 р. вирушив з великим старшинським посольством до Москви. Як доповідав він у Севськ, «имею намерение взяти духовних особ, превелебного отца Инокентия Монастырскаго игумена монастыра Кирилского Киевского, и превелебного отца Димитрия игумена монастыра Крупецкого Батуринского, так для оздоби того поезду, яко и для проповеди, где бы ся лучилось слова Божиего»[1153]. Вибір гетьмана у своє посольство духовних осіб переконливо засвідчував, кому він довіряв і з ким найбільше рахувався.

І. Мазепа, ще до повернення з походу в Батурин, був поінформований про ситуацію в Москві архімандритом Єлецького монастиря Феодосієм Углицьким, який щойно повернувся з російської столиці[1154]. За його словами, «святейший до Инокентия Манастырского великую имеет уразу, частократ его страшными и грозными явственно припоминают словами»[1155].

Сам ігумен Кирилівського монастиря у зв'язку з цим засумнівався, чи необхідно йому їхати, аби не нашкодити гетьману[1156]. І. Мазепа радився з цього приводу, вірогідно, із севським воєводою Л. Неплюєвим[1157] (у листі не вказано адресата. — *Авт.*) — просив дати «благонаставляющий в том совет, если пристойно... его Инокентия Манастырскаго сполне з собою брати в тую дорогу»[1158]. Відповідь була позитивною, бо ігумен відбув у складі гетьманського посольства до російської столиці.

Представники України у Москві стали свідками розгортання двірцевого перевороту. Розрахунок царівни Софії коронуватися на царство не справдився: протилежна партія Наришкіних, патріарх Іоаким, занепокоєні діями претендентів на престол, вжили заходів для їхньої нейтралізації. При цьому прихильники царя Петра І проявили себе активніше, впевненіше, що і сприяло їхньому успіхові. Українське посольство на чолі з гетьманом майже місяць очікувало закінчення протистояння між угрупованнями царського двору. Хоча Ф. Шакловитий та В. Голіцин розраховували на допомогу І. Мазепи та прибулих старшин, козаків, все ж нею не скористалися. Пасивність, нерішучість прихильників царівни Софії призвела до їхньої поразки.

Ф. Шакловитого 12 вересня 1689 р. було страчено [1159], а В. Голіцина — заслано в Каргополь [1160]. Завдяки патріарху Іоакиму одним з головних організаторів підступних дій проти наймолодшого царя партія Наришкіних назвала Сильвестра Медведєва, який, за їхнім звинуваченням, був серед «умышлявших» убити Петра І церковних ієрархів. Очевидно, звинуваченого хтось попередив про небезпеку, бо 5 вересня[1161], ще до початку репресій, він виїхав[1162] вночі з Москви разом з архімандритом Донського монастиря Никоном, приятелем І. Мазепи[1163]. Правдоподібно, перед цим С. Медведєв зустрічався з членами українського посольства, зокрема І. Монастирським, та українцями-настоятелями московських монастирів — Гавриїлом Домецьким (Симоновського) та Никоном (Донського), оскільки вони мали однакову точку зору на релігійну дискусію, а отже, були зацікавлені у спілкуванні, обговоренні спільних дій. Після арешту В. Голіцина, страти Ф. Шакловитого, оголошення розшуку С. Медведєва моральний дух української сторони підупав.

Одну з вирішальних ролей у приході до влади Петра І зіграв патріарх Іоаким, який після заслання Софії в монастир став фактичним головним суддею усіх противників зміни влади, а найперше — своїх церковних опонентів. За свідченням ієродиякона Дамаскина, коли більшість церковників «благочестно разглаголствоваху и скромно якоже подобает о церковных догматех разглаголствовати и святейшему патриарху соединишася», І. Монастирський, «родом жидовим, к раздору церковному приложил еще святейшаго Іоакима патриарха безчестити и безтудно укаряти»[1164]. Під час дискусії з патріархом і братами Ліхудами ігумен Кирилівського монастиря продемонстрував, що знає Святе Письмо краще, ніж його опоненти[1165]. Він, переконаний у своїй правоті, відмовився прийняти міркування, нав'язані не аргументами, а силою. За це безкомпромісний І. Монастирський «проклят был и отослан»[1166]. У Москві не скупилися на нищівні негативні оцінки свого противника: «Орудие великого огоно дракона та Сатаны многопозственное и многобразное в Киеве явился игумен Иннокентий, нарицаемый Монастырским (его же вемы еврейского рода есть, где же быть христианином или где монашеский образ и священство принять, никто весть даже до днесь). Книжицу сложил явно противно преданиям и обычаям чином таинством святые Христовы восточные церкви...»[1167]

«Мудроборці», поставивши під сумнів православність київського вченого-богослова (єврей за національністю, не знати як став ченцем), у такий примітивний спосіб применшували його значимість та авторитетність для посвячених у спір.

Проклявши І. Монастирського, патріарх Іоаким фактично виніс суворий вирок усій українській церкві. Адже від її імені, за рішенням собору, ігумен Кирилівського монастиря взявся за перо, пошук аргументів для спростування постулатів Ліхуд.

Не менш болючим для українських ієрархів, І. Мазепи став і арешт 13 вересня[1168] С. Медведєва, розшук тих, «которые к нему Силиверстку прихаживали»[1169], обшук помешкання письменника-

полеміста, виявлення листів до нього. 5 жовтня 1689 р. московські слідчі винесли вирок: «За воровство и измену и за возмущение к бунту Сенку Медведева велено казнить смертию»[1170] (він виконаний аж у 1691 р. — *Авт.*).

У матеріалах слідства фігурували листи І. Мазепи до Ф. Шакловитого, В. Голіцина з приводу схвального обговорення праці С. Медведєва. Отже, і на гетьмана падала тінь підозри у підступних діях проти патріарха. Події серпня-жовтня 1689 р. у Московії привнесли у життя гетьманської та церковної верхівки напруження, нервозність, невизначеність.

Коли українське керівництво було ще у Москві, патріарх надіслав у Київ чергову грамоту (15 серпня[1171]), у якій відчитав за латинські збочення. У відповіді церковні ієрархи на чолі з митрополитом вирішили з ним не дискутувати і прийняти його точку зору[1172].

Керівництво Московського патріархату грубо топталося по українській церкві, охрестивши її єретичною, відступницею від православ'я. Нова влада вимагала від церковників України сліпого підкорення, і вони змушені були, як це зробив 18 листопада 1689 р. Л. Баранович, згодитися з нав'язаними їм постулатами[1173]. Зрозуміло, це було їхнє визнання під диктатом сили, зверхності. Д. Туптало, який був тоді у Москві, хоч і не протестував, як І. Монастирський, але, повернувшись додому, детальніше занурився у вивчення дискусійних постулатів. Про це, зокрема, свідчить придбана ним 8 листопада 1690 р. у глухівського священника книги єзуїтського теолога з Бельгії Мартина Бекана «Theologiarum Scholasticarum», яку він помережив своїми помітками та підкресленнями й згодом використовував у написанні майбутніх праць[1174]. На початку 1690-х років він написав рукопис «Розміркування про преосутнення святійшої євхаристії» («Разсуждение о пресуществлении святейшей евхаристии»), у якому, полемізуючи з Ліхудами та Євфимієм Чудовським, подає третю точку зору: мовляв, поклони при виконанні дискусійної обрядової процедури не є єрессю[1175]. Водночас Д. Туптало після поїздки в Москву старався свої богословські міркування з певних проблем не дуже афішувати, оскільки боявся, що його можуть звинуватити у відступництві від православної віри[1176]. Українець же Г. Домецький, незважаючи на осуд, репресії, далі сміливо продовжував

Кадильниця. XVII ст.
Із с. Воля Висоцька Львівської обл.
Національний музей у Львові
ім. А. Шептицького

Свт. Димитрій, Митрополит Ростовський, чудотворець. 1861 р. Літографія. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

дискутувати із прихильниками «вірного православ'я» (написав у Новгороді «Відповіді на захист книги «Остен»[1177] та «Викриття на гаждателі св. Писання»[1178]).

У середині жовтня 1689 р. у Батурин прибув піддячий Іван Гарасимов з царською грамотою розшукати книги і листи С. Медведєва, який їх передав І. Монастирському. Ігумен Кирилівського монастиря саме був у гетьманській столиці і заявив, що «он никаких писем воровских не принимывал, а принял токмо четыре книги, розных творцов, которые проповеди слова Божия, занадобилися ему»[1179]. Оскільки «при нем зде те книги не сыскались, ибо отпустил оные з братиею в возах своих в Киев»[1180], навздогін ченцем були послані гінці, аби забрати московську літературу[1181]. Київський митрополит Гедеон Четвертинський постарався відразу відмежуватися від опального І. Монастирського. У листі до патріарха від 16 лютого 1690 р. він зазначив, що той їздив у Москву без його благословення з гетьманом[1182]. Крім цього, митрополит зізнавався: «Не вѣдаю, какову книжицу вверх подавал и предо мною и собором моим никакой книжицы не предлагал»[1183]. За конфлікт з патріархом Г. Четвертинський відставив опального архієрея від ігуменства та заслав його у Густинський монастир[1184], де він тяжко захворів[1185].

Репресії торкнулися й московських церковних ієрархів — вихідців з України. За те, що архімандрит московського Донського монастиря Никон намагався приховати С. Медведєва, його усунуто від керівництва обителлю. За «латинськість» архімандрита московського Симоновського монастиря Гавриїла Домецького теж відправлено з Москви настоятелем Новгородської Юрієвої обителі[1186].

Приниження українського духівництва у стосунках з верхівкою Московського патріархату, нав'язування останньою грубої волі Київській митрополії підірвали в Україні сліпу віру в Москву як захисницю православ'я. У січні 1690 р. відбувся собор Московського патріархату (І. Шляпкін, щоправда, сумнівається, що його так можна назвати, оскільки на цьому заході не було українських ієрархів, а переважно архієреї Москви та митрополити казанський Адріан, сарський і подонський Євфимій, нижньогородський Павло[1187]. — *Авт.*). Він засудив головні богословські твори П. Могили, І. Гізеля, І. Галятовського, А. Радивиловського, Л. Барановича, К.Транквілліона, С. Косова як «имеющие единоумие с папою и западным костелом»[1188]. Патріарх піддав анафемі як твори С. Медведєва, так й інші, що ніби

порушували православну віру, а також тих, хто наважиться читати подібну літературу, мати її у своїх книгозбірнях — «и от церкви святыя и пречистых таин причащения отлучен и вѣчную казнь от Бога приимет»[1189].

Прийнявши зверху нечесні правила гри, формально згодившись з ними, церква України затаїла у собі образу за ігнорування її позиції, московську зверхність. Фактично патріарх Іоаким штовхнув українських церковників до дотримання подвійних стандартів у поведінці — з одного боку, незважаючи на переконання, слухняно і сліпо підкорятися тому, що йде з Москви, а з другого боку, вести свої справи так, як це робилося раніше.

У такий спосіб українська церква супротивилася політиці Московського патріархату, який після 1686 р. жадав уніфікації церковного життя, релігійної ідентичності[1190], викорінення будь-якої місцевої самобутності[1191], у всьому його підкотрольності, «и тако, аще в согласии и единомыслии вси пребудем твердо, будем яко стена тверда и неломна»[1192].

Проклятий у Москві І. Монастирський в Україні не тільки залишається на посаді ігумена, а й відіграє провідну роль у церковних соборах у Києві. З ним часто спілкується, радиться І. Мазепа. Так само викреслений з церковних чинів Москви архімандрит Донського монастиря Никон деякий час переховувався серед українського чернецтва. Згодом він став архімандритом Єлецького монастиря і закінчив життя архімандритом Новгород-Сіверської обителі.

Результати церковної дискусії 1688–1689 рр. мали значний вплив на визначення політичних, суспільних орієнтирів І. Мазепи, українського духівництва. По-перше, для обох сторін — духовної та адміністративно-військової влади України — Москва перестала бути захисною інституцією. По-друге, репресивні дії нової влади, що стояла за юним царем Петром І, та верхівки Московського патріархату позбавили гетьмана та церковників України ілюзій щодо перспективи самобутності існуючого духовного і суспільно-політичного буття козацької автономної держави. По-третє, реальним головним виразником інтересів вищого духовенства України став гетьман І. Мазепа. Зближення з ним окремих церковних діячів було настільки тісним, що, як засвідчують події 1689–1692 рр., керманич Гетьманщини не раз користувався послугами довірених ченців для передачі його таємної пошти у Польщу.

Головний позитивний наслідок церковної дискусії 1688–1689 рр. — встановлення в Україні єдності гетьманської влади і провідних діячів церкви у вирішенні духовних проблем. Фактично відтоді розпочинається велика програма з відбудови, реставрації церков. Можливо, саме цим, красою і величчю соборів, вирішили перевершити своїх опонентів переможені українці.

Хрещатий покрівець «Се Агнець». XVII ст. Оксамит, золоті та срібні нитки. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського

Розділ 15
ДРУГИЙ КРИМСЬКИЙ ПОХІД

Восени 1688 року розпочалася підготовка до Другого Кримського походу. Уже 18 вересня був оприлюднений царський указ, який оголосив військовим усіх чинів готуватися до масштабної війни проти Криму в 1689 р.[1193] Головним мотивом йти у похід для мобілізованих було «их бусурманов нынѣ побѣждат и до конца искоренить, а православных христиан из под их бусурманской неволи освободить»[1194]. Ворог у цьому мотиваційному документі представлявся перебільшено жорстоким і немилосердним: «И будучи они бусурманы во отчаніи своем, в греческой, ромельской, и морейской, и сербской, и болгарской землях православных христіан, мужеска и женска пола и невинных младенцев, послѣ многих и различных мук, и поругався скверным поруганіем, мечу и огню предали больше трех сот тысяч; а прочих христіан, младых и женска пола, неизчетное множество в неволю свою бусурманскую побрав, свезли за море во Анатолію и за море во Азію и во Египет; а городы, в которых то православіе пребывало, и монастыри и святыя церкви Божія всѣ до основанія разорили и пожгли, и положили они бусурманы, со всего своего поганскаго соборища и с повелѣнія самаго салтана и Муфтея, что внутрь государства своего во святѣй горѣ Афонской и в царѣградѣ и во всѣх мѣстѣх всѣх христіан погубить, и грады и святыя церкви и честныя обители, Господу Богу во славу посвященныя, разорить и искоренить»[1195].

Зазначимо, що 20 серпня 1688 р. у табір на Самару до гетьмана І. Мазепи приїхав архімандрит Святопавлівського монастиря Ісайя з Афону з проханням дати дозвіл на проїзд у Москву[1196]. Поважний старець повідомив володарю булави не тільки про загрозу від турків, а й від військ союзників царів. «Хотя не меньши была утеснена та православная церковь от бусурманов тамо в те времена обладающих, которыи ныне Божиим изволением силами християнскими притиснены до крайняго своего приходят упадку, — переповідав гетьман В. В. Голіцину оповідь архімандрита, — однако ж ныне в новом обретается опастве видя противное намерение папежников римских, которые от умножающагося в воинских чинах цесарскому величеству и княжству Венецыйскому щастия того желают, чтоб, взяв Царь град, восточное православие везде искоренити, западнаго же костела в нем и окрестнаго утвердити исповедание, тогда в том страху правоверныи, яко духовныи, так и мирские обретаючися, не имеют иного прибежиша токмо пресветлейших и державнейших великих государей и великую государыню их царское пресветлое величество, от которых в том опасении благоподатливой себе желают помощи о чем пространно имеет преждереченный архимандрит словесно донести»[1197].

Складається враження, що царське звернення до військовиків Московського царства народилося відразу після приїзду архімандрита Ісайї та привезених ним листів вселенських патріархів. Проте насправді воно не було реакцією на отриману інформацію. Похід на Крим посилено готувався ще з літа у формі будівництва Новобогородицької фортеці, створення запасів продовольства. Царівна регентша Софія та її фаворит В. Голіцин прагнули успішним походом утвердитися у Москві, послабити партію молодих царів, вигідно показати себе у європейському контексті. До того ж привезені прохання вигнати турок з Болгарії, Сербії, Румелії, взяти Царгород ще потребували вивчення. І хоча ця ідея дуже привабила партію царівни Софії, І. Мазепа остудив запал «рятівників православних» своїми реалістичними контраргументами[1198].

Гетьманське військо на марші. Кінець XVII ст. Фрагмент з картини невідомого польського художника. Знайшов Олексій Сокирко

Враховуючи невтішні підсумки Першого Кримського походу, організатори нового старалися почати виправу без допущення попередніх помилок. Певні зрушення у цьому плані були. Насамперед на півдні Гетьманщини збудована Новобогородицька фортеця, у яку протягом 1688 р. звезено велику кількість продовольства, а поряд розміщено великі запаси сіна. Цей форпост певною мірою поліпшував постачання великої армії військовиків, зменшував навантаження на обозні команди, сприяв пришвидшеному пересуванню полків. Під захистом фортечних стін поблизу прогнозованого театру бойових дій можна було залишити поранених, хворих, ремонтні підрозділи з поламаними возами.

Після посольства Ф. Шакловитого у Батурин (жовтень 1688 р.[1199]), інших оперативних погоджень між І. Мазепою та Москвою, було вирішено розпочати похід у край ранні терміни, значно раніше, ніж попереднього разу.

Зауваги гетьмана стали визначальними для московських царедворців. «Одразу ж було наказано написати до усіх воєвод у містах листи з наказом відправити до Сум як до місця загального збору усіх дворян, офіцерів, списоносців, солдатів і загалом усіх тих, які належали до солдатського складу, — записав у своєму щоденнику 28 жовтня П. Гордон. — Було призначено термін [прибуття] 1-го лютого для перших, 10-го — для других і 25-го лютого — для решти з погрозами, що якщо хтось не з'явиться у цей час, то його майно буде передано [до казни]»[1200].

У Москві боялися взяти відповідальність за військову кампанію у разі її провалу, тому з кожного питання старалися радитися з Батурином, який давав експертні висновки з проблем, що виникали. У випадку поразки російському командуванню можна було повісити усі прорахунки, як і в 1687 р., на гетьмана. Після 15 січня 1689 р. відбулася кількаденна зустріч І. Мазепи з боярином і воєводою Л. Неплюєвим у Глухові з приводу приготувань військ[1201]. Перед початком походу в гетьманську столицю у лютому

Прапор Стародубського полку (колекція НІКЗ «Гетьманська столиця», експозиція гетьманського будинку). Копія. Фото Сергія Павленка

Зразки зброї доби Івана Мазепи. Запорізький музей історії зброї

приїжджали стольник князь Петро Кутумов, піддячий Іван Бирин (менший)[1202], через два тижні після них — стольник Борис Саблуков[1203].

Гетьман вжив заходів для розвідування ситуації у ближніх регіонах, зокрема, восени 1688 р. послав у Стамбул ніжинського грека Іллю, а в Мултянську землю батуринського козака Кіндрата Солов'я[1204]. У грудні 1688 р. у Казикермен були направлені ним ніби у справі обміну полоненими два товмачі Данило Переволочанський та Денис Лихишина, але казикерменський бей, здогадавшись про їхню розвідницьку місію, не допустив цих гетьманських посланців у Крим і завернув назад[1205].

І. Мазепа наказав чернігівському полковнику Якову Лизогубу із підготовленим загоном полчан йти 16 грудня 1688 р. на з'єднання з подібними підрозділами виборних козаків Гадяцького, Лубенського та Полтавського полків для «для промислу над неприятели»[1206], а також для розвідки — «обоймут Казикермень и достанут добрих языков, которих бы мошно било справитися о неприятельских замислах на будущий генералний им ваших монаршеский поход»[1207]. Напевне, ця місія не зовсім вдалася, бо, як повідомив у січні 1689 р. полтавський осавул Іван Іскра, «в тех полях снеги немалые напали и сверху крепко замерзли через то конечно ни коими мерами коней кормить не мочно»[1208]. Крім реалізації цих заходів, І. Мазепа наказав гадяцьким і ніжинським полчанам, які стояли у Новобогородицькому, з 1 березня розпочати випалювання всіх степів аж до Перекопу, починаючи від річки Самари[1209]. Для допомоги випалювальникам посилався ще й загін з 30 полтавських козаків[1210]. Це робилося задля того, аби татари не спалили суху траву разом із зеленою під час проходження союзницького війська. Щоправда, невеличку команду полтавського та опішнянського сотників і російських солдат, що були з ними, запорозький ватаг Реско Баланденко взяв під арешт, заборонивши їм випалювати сухостій[1211]. З цього приводу гетьман дорікав керівництву Запорозької Січі, але, як пізніше дізнався, «одного дня четырежды рада збиралась, и на том постановили, что ежели не будет от нас какой потешной ведомости, тогда конечно, хотят с татарами миритца»[1212]. Незважаючи на це, ворожість запорожців, у короткі терміни «за Казыкерменским шляхом травы даже до моря выжжены», так само «от Конских Вод до Самары»[1213]. Організаційні загоди І. Мазепи усунули одну з головних причин невдачі Першого Кримського походу — підпал татарами торішньої трави степу. Пожежі 1687 р. позбавили коней кормів, оскільки вони згоріли разом із сухостоєм.

Якби російське військо зібралося у встановленому місці за мазепинським планом, то підсумки Другого Кримського походу були б набагато результативніші, ніж намічалося. Але через зволікання,

погану організацію головні сили В. Голіцина прибули в Охтирку на Сумщині лише 19 березня 1689 року[1214]. Вони, крім того, були погано забезпечені. Це при тому, що вживалися заходи для створення належних запасів сіна, підвід, коліс, дьогтю та смоли, продовольства[1215]. Головнокомандувач російських полків, у яких налічувалося 112 066 чоловік[1216], 350 гармат (француз де ля Невіль отримав відомості про 700 стволів[1217], але у цю кількість входила, мабуть, артилерія й гетьманського війська. — *Авт.*), 20 березня жалівся у Москву, що «денежная ваша великих государей казна… мне, холопу вашему, не пришла», а тому «ратным людям рейтаром и городовых полков солдатом дать нечего»[1218].

Іван Мазепа зустрів свого патрона у Севську ще 1 березня[1219]. З В. Голіциним та думним дворянином С. Неплюєвим він обговорив деякі деталі майбутнього походу до 2 березня[1220]. Разом вони, зокрема, вирішили «для оберегания Киева и Переяславля и иных Поднѣпровских городов от неприятельских приходов Бѣлгородской орды, быть ратным людем за Днѣпром двутысячам, и стать под Черным или под Лебеденым лѣсами в крѣпких и пристойных мѣстах»[1221]. На Правобережжя згодом були направлені російський полк стольника і воєводи Опанаса Алексєєва, Київський та Переяславський полки під командуванням полковників Григорія Коробченка та Якима Головченка[1222]. Напевне, на цій зустрічі йшлося про шлях походу. Ще у вересні 1688 р. І. Мазепа наполягав, що слід іти на Крим, як і в 1687 р., оскільки прямий шлях Казений та Муравський пряміший, «однако тот труден на воду»[1223]. За його наполяганям союзницькі армії дотримувалися цього перевіреного маршруту. У похід, за нашими оцінками, вирушило близько 40 тисяч козаків[1224] (В. Заруба називає цифру 50 000 вояк[1225] разом з мобілізованими посполитими та міщанами, але слід врахувати, що від послуг останніх через їхню безвідповідальність, неслухняність у поході 1687 р. старшини вирішили відмовитися на старшинській раді за підсумками виправи, а Київський та Переяславський полки у 1689 р. несли охоронну службу на Правобережній Україні).

П. Гордон у своєму щоденнику в нотатках за березень виклав план-проспект походу. Згідно з ним кожного четвертого дня походу після тривалого переходу війська мали ставати на перепочинок; серед населення слід було розповсюджувати чутки про те, що увесь лівий берег Дніпра зайнятий царськими військами; везти із собою човни та розскладні мости для успішних переправ, хворих слід залишати у тилу, вони мають заготовляти сіно тощо[1226].

Дочекавшись у Батурині вістки про прихід на Сумщину головного союзницького війська, гетьман 17 березня[1227] вирушив з полками на з'єднання з ним. Ще напередодні була відправлена у похід генеральна артилерія[1228].

Порохівниця. XVII ст. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського

Люлька-носогрійка для паління. Глина. Дніпровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького

*Шевченко Т.
Кашовари. 1845 р.
Начерк. Олівець*

Затримка з походом ускладнювала становище союзницького війська: почалася весняна повінь. «А перебираться через рѣку Мерл не возможно, — доповідали 27 березня з Красного Кута царям, — понеже разлилась зѣло велика, болши версты, и мосты рознесло; а из Ахтырска шли с великим трудом, за великими грязьми и за располѣнием малых рѣчек»[1229]. Генерал П. Гордон 23 березня теж із своїми полками не зміг переправитися через Ворсклу, оскільки міст через неї був зруйнований повінню[1230]. У наступні дні стало ще гірше — «вода (26 березня. — *Авт.*) піднялася настільки і крига пішла так сильно, що переправитись було неможливо»[1231]. Кілька своїх полків, коней П. Гордон переправляв з великими труднощами, втратою човнів 27–31 березня[1232]. Тільки 3 квітні росіяни перейшли Мерлу[1233], а 9 квітня — Коломак[1234].

Орієнтовно після 10 квітня російське командування отримало полоненого від гетьмана[1235]. Спійманий кримчанин повідомив, що «татари чекатимуть росіян біля Самари і, якщо вони зможуть перекрити їм вхід до Криму, то вони хотіли б піти у контрнаступ і здійснити напад на Росію»[1236]. За повідомленням В. Голіцина, він час від часу посилав українських козаків для розвідування під час руху союзницького війська[1237]. За відомостями І. Мазепи від 19 березня[1238], 23 березня[1239], 7 квітня[1240], 8 квітня[1241], його розвідники доставили для допитів схоплених татар у полі; 7 травня такий загін, у складі якого були й московити, захопив у полон трьох кримчан[1242].

*Павлішек В.
Кримсько-татарський лучник.
Національний музей у Варшаві*

Російські й українські армії зустрілися лише 20 квітня на річці Самарі[1243]. У цей час, за побажанням гетьмана на жовтневих переговорах із Ф. Шакловитим, війська мали б вирушати вже додому. Але, попри всі сумні гетьманські прогнози, 24 квітня[1244] об'єднані армії посунули до Перекопа. З донесень В. Голіцина на Москву випливає, що станом на 29 квітня багато полків через повінь не прибули в головну армію, і їх вирішили після прибуття залишити на р. Самарі[1245]. Військам доводилося з труднощами переправлятися через річки Конку, Янчокрак, Карачокрак, Московку, Білозерку. Обоз союзницької армії був гігантським. За даними француза де ля Невіля у ньому налічувалося до 200 000 возів[1246], але, напевне, ця цифра перебільшена майже у півтора-два рази. Якщо взяти до уваги цифру П. Гордона — його полки у складі 3132 чоловіки мали «з боєвими припасами та офіцерськими підводами всього1143»[1247] вози, то можна у цьому зв'язку припустити, що в середньому на одного учасника походу припадає 0,36 підводи. А це значить, що на 150-тисячне військо необхідно було мінімум 54 000 підвід (крім цього, ще до цієї цифри слід додати 1000–1500 палубів для перевезення артилерії, 2000–3000 возів для бочок з водою, човнів, плавзасобів).

9 травня армії відпочивали. Цього дня П. Гордон записав у своєму щоденнику: «Усі бояри зі своїми товаришами і гетьманом зібралися разом. Радилися, який шлях слід обрати: довгий по Дніпру до турецької фортеці Казикермен або прямий шлях на Крим. Вирішили обрати останній, тому що він ближчий, хоча й не зовсім зручний. Бояри і гетьман обідали у Олексія Семеновича Шеїна»[1248]. Від річки Каїрки гетьманське військо йшло ліворуч угруповання[1249]. Управляти таким переходом було важко не тільки через складнощі місцевості. Француз де ля Невіль записав у Москві у 1689 р. оповідку за спогадами учасників походу, як однієї ночі під час перепочинку усіх налякав шум за межами табору. «Подумали, що застигнуті зненацька татарами, — писав автор нотаток про Московію. — Проте пізніше дізналися, що причиною цього безладу були налякані коні, що скакали з боку в бік. На наступний день їх не дорахувалися 6000 в Московському полку, хоча вони і були стреножені. Вони сховалися у степу і довелося стати на постій, щоб дати кожному час відшукати свого коня»[1250]. Виснажувала й участь у такому поході. Для багатьох козаків такі виправи були щорічними. «Никита Зубец был в походах 1678 под Чигирином, 1687 на Коломаку, як гетмана Саймойловича взято, 1688 у Самарі, 1689 под Перекопом[1251], — читаємо у „сказках“ козаків Чернігівського полку. — Тимох Корж був в походах 1677–78 под Чигирином, 1687 на Коломаку, як гетмана Саймойловича взято, 1688 под Самарою, 1689 под Перекопом...[1252]; Хома Кулага был в походах 1687 на Коломаку, як гетмана Саймойловича взято, 1688 под Самарою, 1689 под Перекопом»[1253].

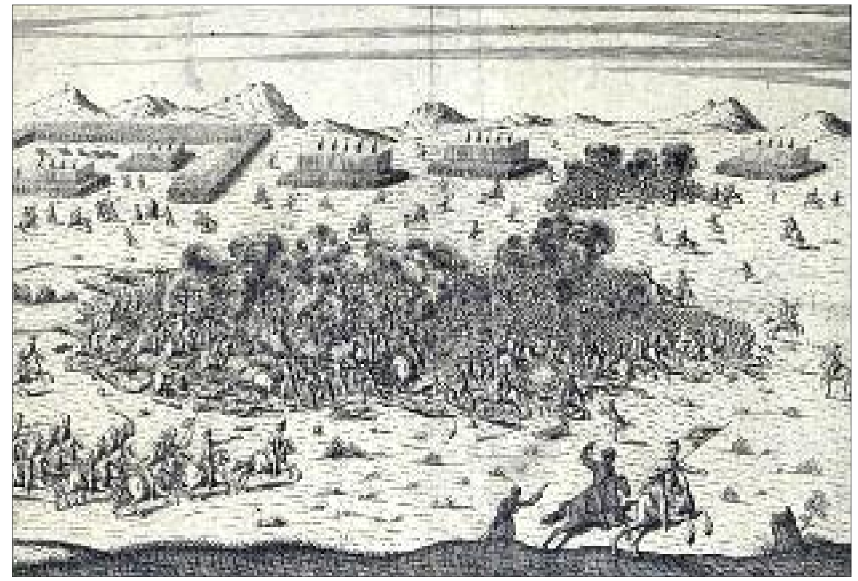

*Невідомий автор. Бій казаків з татарами у червні 1689 р.
Гравюра. Державний історичний музей. Москва*

Тільки 14 травня війська опинились у Зеленій Долині[1254], де було вдосталь трави для коней. Сюди поспішало й ханське військо з Кілії: буквально за 6 днів воно подолало поспіхом майже 500 кілометрів[1255]. Наступного дня відбувся перший бій між кримцями та союзницьким військом. Загони орди чисельністю до 10 000 кіннотників[1256] напали на авангардні полки. Бій тривав, як інформував В. Голіцин царів, «со 2 часа дни до 10 и болши». У ньому найактивнішу участь взяли і козацькі формування. «Притом же и подданого вашего великих государей гетмана Ивана Степановича Мазепы, — повідомлялося у донесенні, — верною его к вам великим государем службою, старшина и полковники, как конные, так и пешие, бились с тем поганством мужественно и храбро, и побили многих знатных мурз и добрых приводцов, и посполитых многих, и живых поймали, и знамена, и лошади и многую рухлядь побрали, которые взятые люди предь нами в распросех сказывали, что побито у них и переранено многое число; а ранен сам нурадын солдан, да убиты кае-абиев сын Мансурова Кантемир и иные многие;

Щирський І. Приборкання монстра. Мідьорит. (Панегірик «Луна голосу...», 1689 р.)

и так то поганство с нами билося жестоко, не токмо на мушкетныя дула, но и на и на самыя пушечныя, к самым к рогаткам напускали приезжали, и милостию Божиею никакой себе утехи, кроме упадку, не отнесли»[1257].

Після кількагодинної сутички кримчани відступили. Кримський літописець не вважав підсумком бою поразку: «І тільки очам відкрився табір проклятих ворогів, хан вдарив по них вірними та безстрашними татарами. Серед битви прийшла до війська нові загони. Це додало сміливості серцям мусульман, і, як битва тривала до вечора, то, наступаючи на ворога із запеклою хоробрістю та мужністю лева, вони побили його незлічну кількість людей»[1258].

16 травня поблизу Чорної Долини російсько-українські сили очікував хан зі своїм військом.

«Вночі, за силою приказки „порадься з ними з приводу справи“, збиралися на раду еміри і вищі чиновники і султанів, — писав про ті події кримський літописець. — Кожен, особливо нурредин Азамет-Ґірай були тієї думки, щоб залишатися на місці, провести ніч у молитві, а з настанням ранку вдарити на неприятеля. „Ми воїни, — говорили вони, — для мусульманського царства і для віри Могометової не пошкодуємо ні голів, ні душ наших. Нагрянемо на нікчемний ворогів, як день останнього суду, прикриємо їх голови ганьбою, врятуємо народ правовірних!“ Очі хана при цих словах наповнились слізьми, а серце бажанням крові… Військо було поділено на три частини; в першій мав бути сам хан, в другому — калга Девлет-Ґірай-Султан, в третьому-нурредин Азамет-Ґірай, племінник Хана, син Сезамет-Ґіреєв, Шагин-Ґірай та найхоробріші з воїнів. З вигуками: *біміллах* (во ім'я Бога), *ла ілаг іллаллах* (нема божества, крім Аллаха), і *Аллах, Аллах, Аллах!* мусульмани кинулися на табір противника і здійснили такий бій, що зелену рівнину Ферхкерманську перетворили у квітник червоних тюльпанів, вірніше, в море крові. Нурредин Азамет-Ґірай відзначався особливою хоробрістю. У цей день у неприятеля захоплено тридцять гармат, взято у полон тисяча козаків і вбито незліченну кількість ратників»[1259]. За відомостями автора історичної праці француза Жана Руссе де Міссі, хан мав 40 000 вершників[1260].

Воїн Кримського ханства. 1700 р.

За джерелами італійського інформатора картина атаки виглядала так: «Після того як татари напали на московитів, на полі у двох лігах від Перекопу, що є ровом, що захищає Перекопський півострів, при першому нападі яничар були захоплені зненацька і козаки, які, будучи тоді приведені в порядок, змусили перших до втечі, переслідуючи їх до зазначеного рову[1261], і скаржилися генералу козаків Мазепі, що в цьому зіткненні московити під орудою князя Голіцина не дуже перетруджували себе; зрештою вся армія перейшла на допомогу

козакам, похваливши їх за вірність і тим самим знімаючи недовіру, що виникла між двома народами»[1262] (переклад Світлани Павленко).

Сутички між противниками, за повідомленням І. Мазепи, тривали увесь день[1263]. З листа до чугуєвського воєводи Степана Лачипова Івана Артемовича дізнаємося, що з наказу гетьмана та В. Голіцина Харьківський, Лубенський, Полтавський, Миргородський полки «денно и ночно приступ чинили шанцами, за чим притяснувши Ширим Бей з многими ордами, таже з Кафы 3000 яничара, против наших войск чинили напор великий конних и пиших и бой великий чинили, на котором бою многих бусурман побили и без числа в живих побрали»[1264]. Усе ж, побачивши перевагу ординців, козаки «мусели отвернуть»[1265]. Основний бій почався о 17 годині[1266]. Коли козаки і стрільці ховались від сильної зливи, кіннота противника несподівано вдарила їм у тил. Нищівного нападу передусім зазнали Прилуцький, Стародубський та деякі російські полки[1267]. Виникла паніка. Саме за неї, погану організацію відсічі ворогам, очевидно, був усунутий тоді ж зі страшинського уряду стародубський полковник Тимофій Олексієвич. Можливо, він отримав тяжке поранення. «Оскільки той ар'єргард не був захищений належним чином і був закритий лише возами, — згадував у листі до графа Єрроля П. Гордон, — то вони прорвали [оборону] і вбили багато людей і ще більше коней і рогатої худоби»[1268]. Врятували становище гармаші. Їхні влучні постріли з гармат налякали і відігнали кримчан, багато нападників загинуло[1269]. Жан Руссе де Міссі теж детально описує тактику дій союзницьких військ, атакованих кримчанами: «Вони укріпились у таборі, виставивши велику кількість рогаток проти кінноти, позаду яких поставили свої вози й артилерію, щоб прикрити піхоту, коли кавалерія залишатиме цей ретраншемент»[1270].

Данченко О. Після бою. 1988 р. Гравюра. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»

Хан Селім-Ґірай, однак, вирішив знову атакувати прибульців. Переформувавши кінноту, він спрямував її на лівий фланг союзницького війська, де перебували слобідські полки. За досить короткий час «в обози устремителним насилствием вскочившие»[1271] кримчани в результаті жорсткого бою за офіційним зведенням вбили 142, поранили 563 та взяли у полон 12 козаків Сумського та Охтирського полків[1272] (щоправда, у донесенні чугуєвському воєводі його підлеглого вказуються інші цифри — «и с тѣх двоих полков заледво полтриста человѣк осталось в живих», «и самого полковника ахтырского ранено в плечи», «и на том бою полковники бубни и пушки, и знамена втратили»[1273]). І знову інших козаків врятувала артилерія, яка завдала чимало прикрощів кримчанам. Також на порятунок слобожанам поспішили мазепинські сердюки, які і відігнали атакуючих на попередні позиції[1274]. У жорстокому герці багато втрат понесла і ханська кіннота. Учасник походу, який вів запис пройдених верст військами, 16 травня, зокрема, написав: «И того числа Ахтырский и Сумской полки много татар побили в обозе у себя»[1275].

17 травня, за донесенням в Москву, «хан крымский со всеми ордами, не хотя ваших великих государей ратей полков наших допустить до Колончаку, имел с нами бои великие и жестокие, напуски непрестанные во весь же день». Проте це донесення, швидше всього, було частково перебільшеним,

бо П. Гордон як свідок тих подій писав, що противник супроводжував союзницьке військо на відстані, ненаважуючись атакувати через артилерію[1276]. За французькими відомостями, кавалерія рухалася між рядами возів[1277]. «Під час цього руху багато разів з'являлися численні татарські загони, які кружляли навколо цієї армії, — зазначав Жан Руссе де Міссі, — але, не знайшовши ніякої нагоди для вдалого нападу, вони відійшли, щоб укріпити оборону Перекопу». І. Мазепа усе ж доповідав сину головнокомандувача військ О. Голіцину, що цього дня противники-кримчани та підвладні хану орди «со всех сторон налоги чинили на обозы полков государских»[1278]. У листі до патріарха від 19 травня В. Голіцин повідомляв про те, що 17 травня «гетмана Ивана Степановича Мазепы регименту... побито и ранено самое малое число конных, а пѣхотные всѣ Божиим хранением в целости»[1279]. Допити після повалення у вересні 1689 р. В. Голіцина показали, що вже 17 травня хан надіслав йому побажання «с московскими великими государи помиритца»[1280], «чтоб кровопролитие унять на обѣ стороны»[1281]. З цього дня до 21 травня велися інтенсивні переговори, ворожі сторони обмінювалися посланцями, пропозиціями[1282].

За повідомленням І. Мазепи, переговори з ханом завершилися нічим — «а на ханское прошение к потвержению мира ни единого слова припущая отказали, разсуждая дыбы договором мирным, и постановленному союсу с польскою стороною никакова нарушения и противности тем не было»[1283].

Усе ж, долаючи шалений опір, російсько-українські частини 20 травня досягли Перекопу[1284]. Хан, сховавшись з військом у могутній фортеці, попередньо «посады и ближние села и деревни всѣ пожег без остатку». В. Голіцин, роблячи огляд, «где б ошанцоваться, так же и окуды имать... ратным людем воду и кормы»[1285], звернувся до І. Мазепи за допомогою[1286]. Останній не міг нічим втішити свого патрона. У посланні царям вказані суворі реалії облоги — «конских кормов взять негдѣ, от самого Колончака все потравлено и выбито, а наипаче воды достать невозможно, ни рѣчек, ни колодезей нет по сей стороне Перекопи»[1287]. Під час розслідування дій генералісимуса у Москві той описав невтішні реалії, з яким зіткнулося військо перед прибуттям до воріт у Крим: «Как пошли от самой Коирки и шли по самой Колончак четыре дни без воды, и от того люди, от безводицы, так же и лошади истощали. И от Колончака до Перекопи шли два дни без воды ж; наиболши людем и лошадям тягост учинилась. А у Перекопи стояли у самого Черного и у Гнилого моря, и воды пресной ни какой не было; и от того безводия люди и лошади многие померли»[1288]. Хоча обозники й брали у похід великі запаси продовольства, та вони перед Кримом стали катастрофічно вичерпуватися, знесилені від безводдя коні падали, не маючи сил везти найнеобхідніше[1289]. Важливу подробицю з тих реалій дізнаємося з листа І. Мазепи до патріарха. За задумом військового командування, 17 травня полки «воды досягтися

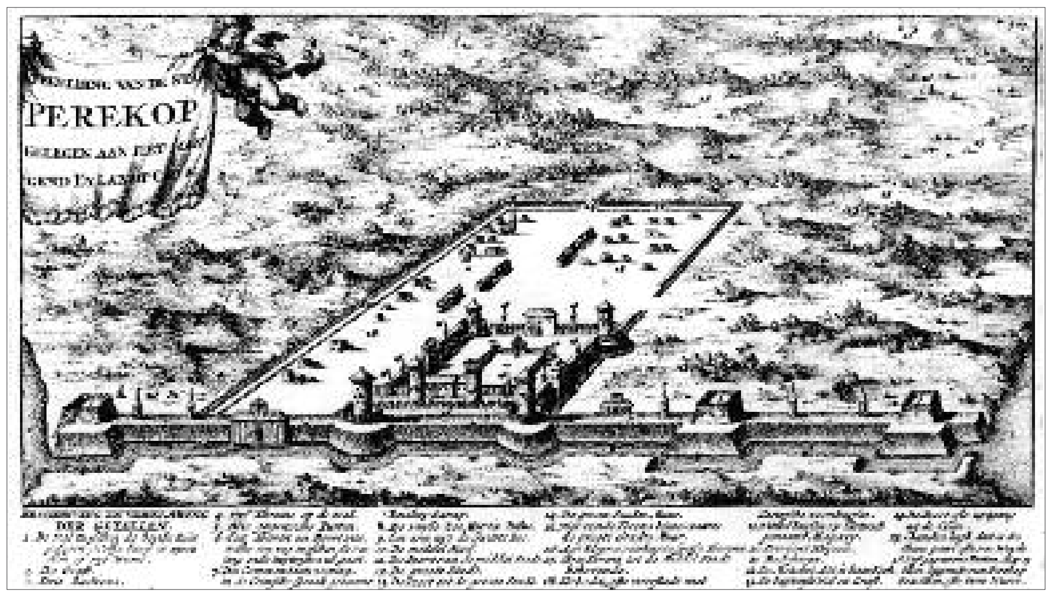

Перекопська фортеця. З книги Ніколааса Вітсена «Північна та Східна Татарія» Амстердам. 1692 р.

желали»[1290], тобто вони уже мали з цим велику проблему, яка поглибилася, оскільки ханське військо вжило заходів для засипання існуючих колодязів[1291].

Зауважимо, що від річки Колончак до Перекопу було 14–17[1292] возових верств (30–36 км), які подолані військами за два дні[1293]. Ця загалом невелика відстань давала змогу забезпечувати війська водою. Проте, напевне, для такого великого скупчення союзницьких військ (майже 150 тисяч чоловік) організатори походу не могли передбачити потрібну кількість бочок. Їх везли обозники. Та у спеку лише в день для людей необхідно було мінімум 300 тонн води, ще більше її мали споживати коні. Разом це становило близько 800 тонн на день. Командування розраховувало отримати воду у населених пунктах поблизу Перекопу. Ханська ж влада ж завбачливо з цих місць евакуювала населення та знищила все, що могло допомогти противнику.

Табір прибульці розбили на відстані одного гарматного пострілу поблизу міста[1294] з назвою Ор-Капу (Ферх Кермен). Гетьман, бояри та воєводи 20 травня оглянули кам'яну Перекопську фортецю та визначали місця, «отколь бы под вал и под стѣну каменную» робити шанці[1295].

Як з'ясувалося, взяту в оточення Перекопську фортецю швидко не можна було взяти штурмом. «А щитов де для промыслу... у них не было»[1296], — повідомив слідчим В. Зміїв. Крім того, привезений хмиз для закидання рову висох[1297]. Оборонці його відразу б спалили під час штурму. Кримчани заздалегідь в окрузі залишили голу місцевість без жител і дерев. В. Голіцин на слідстві повідомляв, що усе ж «туры и мѣшки с землею были готовы»[1298], проте побоялися, що за наступні два дні облоги ситуація ще погіршиться.

Зібравши генералів, В. Голіцин почув від них, що у таких умовах «промисел» чинити неможливо. Навіть кілька днів облоги може призвести до масової гибелі людей, коней від спеки і відсутності води. З ініціативи Селім-Ґірая у табір облоги був направлений «многажды» його посланець Кеман-мурза Сулешов[1299]. Хан бажав примирення «на прежней шерти»[1300]. Проте висунуті ним умови не задовольняли росіян.

Степи поблизу Перекопа на літографії Карло Боссолі. 1856 р. Лондон

Фантазійне зображення фортеці Ор-Капу. Літографія Т. Паккера. 1855 р.

Француз де ля Невіль у Москві був пізніше посвячений у деталі перемовин: «Сулеш-мурза, бажаючи протримати московитів до наступного дня і добре знаючи, що таке велике військо не зможе довго залишатися без фуражу та води, затягнув переговори і задовольнився тим, що дав деяку надію на угоду. На наступний день він відповів, що хан не хоче інших умов миру, крім тих, на яких він раніше укладав мир з царями, що він вимагає щорічної сплати данини і бажає, щоб йому заплатили за три уже попередні роки 240 000 екю»[1301] (за французькими відомостями щорічних 80 000 рублів[1302]).

Прохоров В. Самарсько-Миколаївський монастир. XIX ст.

«И бояря де воеводы в том ему, Кеману, отказали, — свідчив пізніше на допиті В. Зміїв про зустріч посланця Криму з боярами та воєводами о другій годині ночі, — потому что де тот мир великим государем не годен, а быть бы миру на том, чтоб крымским и нагайским людем великих государей на украинные, великороссийские и малороссийские городы войною не ходить и дани не имать, и полоняников всѣх уволнить, так же бы и на полского короля войною не ходить же»[1303].

В. Голіцин, спираючись на думку найближчих, вирішив дати наказ про негайне повернення війська додому[1304]. При цьому він через В. Зміїва спитав у Мазепи, чи не має у козаків від безводдя нарікань[1305]. Гетьман запевнив, що ні, хоча полчани й знудилися[1306].

Напевне, крім вищезгаданих причин швидкого повернення московсько-гетьманських військ, на вирішальну позицію В. Голіцина дуже вплинула й звістка про прихід на допомогу кримчанам 50 тисяч кумиків, черкесів та ногайців під загальною командою азовського коменданта Шегбаз-Ґірая[1307]. Таке мобільне угруповання вояків-кіннотників значно посилило позиції Кримського ханства.

Українські літописці приписують В. Голіцину несподіваний поворот від Перекопу додому його ханським підкупом[1308] — «татаре, мира себѣ просяще, поступили Великому Боярину окуп и ложными червонцами его, Галѣцина, обманули: насипавши в бурдюги личманов, токмо зверху добрими прикрили»[1309]. Цей поголосок виник на тій підставі, що козакам була незрозуміла поведінка генералісимуса: практично довів війська до наміченого пункту призначення, але відмовився від розгрому татар, приступу фортеці. Це при тому, що гетьманське військо, як зазначав Самовидець, «охочо било до приступу»[1310]. Г. Граб'янка як учасник походу[1311] згадував, що козаки «от стѣн градских з великим жалем и безчестним руганием на гетмана отступили»[1312], а володар булави змушений був виступати перед військом, виправдовуючись, що це не його рішення[1313]. Наказ про терміновий відступ московського командування здивував політичні кола і у Європі. Німецька газета-хроніка «Theatrum Europaeum», зокрема, висловила версію про те, що В. Голіцина на це підбили-підкупили французи[1314]. У Москві у цьому зв'язку теж допитували відповідальних посадовців з оточення головного урядовця: «И золотые он, Веденихт Андреевич, в Перекопи у крымского хана взяли ли, и буде взял, в чем тѣ золотые устроены, и в сколких мѣстах, и для чего он тѣ золотые взял и гдѣ дѣл?»[1315] (В. Зміїв їздив парламентарем-поручником від В. Голіцина до кримського хана). Окольничий-дипломат дав негативну відповідь на це звинувачення-запитання[1316]. І сам В. Голіцин на допиті у Москві категорично заперечив відомості про ханський хабар: «Не толко что их взять, и в мысли его не бывало; а есть ли бы взял и тому было утаитца не возможно»[1317]. Щоправда, ці та інші відомості-виправдання не були поширені. Натомість московська бюрократія повірила у поширений щодо князя наклеп. Окольничий Іван Желябужський у своїх

записках без жодного сумніву записав, що «боярин князь Василий Васильевич Голицын взял с татаров, стоя у Перекопа, двѣ бочки золотых. И послѣ той службы тѣ золотые явились в Москвѣ, в продажѣ, мѣдными, а был онѣ в тонкости позолочены»[1318].

Ще в 1689 р. іспанська газета «Noticias ordinarias»[1319] поширила інформацію про те, що у Відні сумніваються у рішучості царів здолати Крим, мовляв, приїжджали посли і запевняли, що «ніякого миру з османами у них не було»[1320] (3 квітня), московити всіляко ухиляються від виконання реальних союзницьких зобов'язань і «продовжують запевняти, що у будь-якому випадку від них є велика користь» (12 липня)[1321]. Схоже, в цих оцінках та підозрах, напевне, теж крилася розгадка дивної поведінки В. Голіцина біля Перекопу. Натрапивши на значну перешкоду, він вирішив не ризикувати. Його спішне повернення назад дозволило основним силам Селім-Ґірая відволіктися на війну з Австрійською імперією вже 13 липня[1322]. Кримське військо успішно згодом розбило австрійський корпус при Качанаці[1323]. Ханські вояки взяли великі трофеї та чималий полон[1324].

Зазначимо, що у травні частина союзницького війська під командуванням Григорія Косагова була спрямована на взяття містечка-фортеці Горбатик. На її штурм відрядили Харківський, Лубенський полки та частину полчан Полтавського, Миргородських полків[1325]. «Но понеже сей городок явился вновь покрепленый, — повідомляв царів гетьман, — и ров чрез шею земную от Гнилаго моря, к Азовскому морю викопаный, и водою наполненый, а над ровом стена каменная поставлена з башнями, а в башнях пушками укреплена, а сверх тово немало янычен на ней на оборону поставили, и много татар на отпор привели, которие яныченя и татаровя на бой к ним в поле выходили сего ради он думный дворянин не могущи с тем войском сей городок взять отступил назад, в котором отхождении докучно напирали на него неприятели»[1326]. Одне слово, кампанія завершилася загалом успішно для Кримського ханства: воно не впустило московсько-гетьманське військо у Крим.

21 травня союзницьке військо повернуло від Перекопа в Україну[1327]. Ханська кіннота увесь час переслідувала відступаючі полки і раз по раз атакувала їх, завдаючи несподіваних ударів. Крім того, татари палили степ. А тому союзницькому війську доводилося повертатися в диму, ковтаючи пил-попіл. Хоча військо везло воду в бочках, її всім не вистачало. Через це, як згадував П. Гордон у листі, «ми в цій місцевості зазнали великих втрат»[1328].

Рахувальник пройдених возових верст зафіксував дні, коли величезне військо не мало чим погамувати спрагу: 19 травня, 21 травня «стояли на степи без воды»[1329]. Мабуть, такою ж ситуація була і 20 травня.

1 червня І. Мазепа все ж надіслав патріарху Іоакиму листа про успіх вчиненої військової акції — ординці «але ж за Перекоп загнаны и запужены»[1330], «в которых трех днех отправленных бояях много их бѣсурман побито и переранено и Нурадын-солтана ранено, и бейскаго сына значнаго воина забито, о чем доводне языки сказывали»[1331]. Подібні переможні реляції надходили до Москви від В. Голіцина та його наближених. Вони мали упевнити ворожу столичну партію, опонентів царівни Софії у переможному завершенні походу, а не його провалі.

Біля Кінських Вод І. Мазепу наздогнав випущений з полону козак Полтавського полку[1332]. Він передав гетьманові послання від кримського хана Селім-Ґірая, який «за десять токмо верст от обозов наших обретающимся»[1333]. У ньому були дві пропозиції: перша — «соединясь с ним», «союзным оружием ополчитися и устремитися» на російські полки, аби їх повністю розгромити; друга, якщо не підходить попередня, — відступити від війська Голіцина, дати можливість розправитися з ним[1334].

Вражений гетьман відразу віддав надіслане своєму зверхнику[1335]. «И то де писмо писано на имя гетманское и на всѣх старшин и посполство, — розповідав у Москві під час допиту В. Голіцин, — о соединении с ними, крымцы, черкасов, и обще бы воевать государские рати»[1336].

Керманич Гетьманщини не був готовий до такої швидкісної зміни орієнтації, зради покровителя. Навпаки, старався упевнити його у власній вірнопідданості — подав чолобитну, аби царі наказали

у всіх малоросійських містах поставити на баштах і ратушах царський герб. Голіцин запевнив його, що це прохання обов'язково задовольнять царі. Лише 13 червня[1337] втомлені, виснажені росіяни та українці дійшли до річки Самари (П. Гордон називає іншу дату — 12 червня[1338], очевидно, його підрозділи дійшли сюди трішки раніше).

Д. Яворницький, посилаючись на церковну історію монастиря, переповідає сумнівне оповідання про те, що за наказом В. Голіцина і з пасивної згоди І. Мазепи російські вояки облягли Самарсько-Миколаївський монастир, а потім «захопили у свої руки усю чернечу братію і піддали її лютому катуванню»[1339] за протест проти будівництва на Самарі військових фортець, ворожість до росіян. Мовляв, після цього обитель занепала[1340]. При цьому історик без жодного сумніву пише і таке: «1688 р. його (монастир. — *Авт.*) відвідав російський князь Василь Васильович Голіцин», який зробив «невеликий внесок «у п'ятнадцять карбованців»[1341]. Насправді 1688 р. головний урядовець сидів у Москві. Якщо він подарував гроші у 1689 р., то чому тоді ж наказав катувати ченців і розігнав їх? На нашу думку, легенда про «підступних» В. Голіцина та І. Мазепу з'явилася вже далеко після їхнього правління у другій половині XVIII–початку XIX ст. у фантазії укладачів літопису монастиря, аби якось «закрити» чималий проміжок часу небуття обителі, пояснити її занепад на десятиліття. Тим часом ми не знайшли жодного універсалу Б. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Ігнатовича, І. Самойловича та й І. Мазепи, які б підтверджували права монастиря. Ігумени ж усіх обителей спішили їх оновити у кожного правителя Гетьманщини відразу після його обрання. Правдоподібніше, у 1689 р. Самарсько-Миколаївський монастир вже був у руїнах. Інакше він би згадувався у тогочасній документації. Не виключаємо, що у занедбано-зруйнованій обителі й жевріло якесь життя, але в 1690 р. воно припинилося через моровицю. Тоді від неї померло чимало люду й у Новобогородицькій фортеці.

В. Голіцин згідно з царським указом наказав 15 червня[1342] збудувати ще одну південну фортецю на березі Самари, яка б стала на перешкоді вільному проникненню кримчан в Україну. Її зведення в урочищі Сорок Байраків біля Вільного броду розпочали за топографічними розмітками-планами інженера Вільяма фон Залена та дяка Малоросійського приказу Марка Полянського[1343] російські стрільці 20 червня[1344]. А вже 18 липня[1345] вона була закінчена. За підсумковим донесенням боярина, новобогородицького воєводи Івана Волинського, у новому місті «построена приказная изба, воеводцкой двор, казенной погреб и казенные ж на полковые припасы и на хлебные запасы анбары да жилых служилым людем 50 изб, а около города учинен окоп для поселення жителей, которые учнут приходить, и по тому окопу зделаны проезжие и кароулные башни»[1346]. Новосергіївська фортеця мала довжину стін з бастіонами 811,63 м, висоту стін у підошві 17,28 м, рів глибиною 6,48 м та шириною 10,8 м, 50 «раскатов» для гармат[1347]. Біля неї дозволялося поселятися охочим переселенцям з України. У новоствореному форпості командування залишило гарнізон із 300 солдат[1348].

«И гетман до Батурина прийшов зараз по святом Петрі, — повідомив у своєму літопису Самовидець, — але войско барзо замитилося, барзо хоровали, и коні барзо нужни поприходили, и многіе с козаков померли, и коні попропадали, — а то усе з безводя замитилися»[1349]. Цікаво, що у час відсутності у гетьманській столиці володаря булави у Батуринську фортецю був уведений стрілецький полк з Курська під командуванням полковника Ф. Колзакова[1350].

Золотий для нагородження учасників походу 1689 р. Царівна Софія зображена зі скіпетром та короною на голові, що демонструвало її основну роль як правительки у Московії

Розділ 16
ПРИЇЗД УКРАЇНСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА У МОСКВУ

Практика запрошень українських гетьманів на відвідини Москви була започаткована ще за гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького[1351].

Під час закінчення будівництва Новобогородицької фортеці гетьман І. Мазепа отримав від свого покровителя запрошення приїхати у Москву. «Предложил мне ближней околничей и воєвода и наместник карачевской велможный его милость Леонтей Романович Неплюев и показал писмо от вашей княжой велможности ко мне писанное, — писав, реагуючи на цю пропозицію, володар булави, — чтоб мне писать к пресветлейшим и державнейшим вел. государем и вел. государыне благоверной царевне их ц. пресв. в-ву принося ниское подданское челобитье о милостивом их монаршеском позволении приехать мне в царствуюший великий град Москву видети их ц. пресв. в-ва монаршеские пресветлые очи и как коегождо доброго християнина єсть желание видети лице божие, чем вси святии превышную мзду приемлют, так я верный их ц. пресв в-ва подданный и нижайший слуга, желая видети пресветлое трисиятелное лице их ц. пресв. в-ва, пишу покорно и подданской лист мой к превысочайшему их монаршескому престолу посылаю, прося покорственно о сем милостивого и премилостивого их монаршеского указу»[1352].

Напевне, В. Голіцину спало на думку, що настав найкращий час представити государям свого висуванця з нагоди його першої річниці перебування на посаді, а також у зв'язку з успішним виконанням ним першого відповідального завдання — будівництва на Самарі укріпленого міста для зберігання продовольчих припасів та несення служби гарнізоном. Ми знаємо, що головний урядовець протягом 1688 р. отримував чимало суперечливої інформації про гетьмана, його пропольську орієнтацію та контакти. Зрозуміло, усі ці насторожения, доноси можна було б обговорити на зустрічі з московською верхівкою детальніше, а не шляхом активного листування.

Повертаючись з будівництва Новобогородицької фортеці у Батурин, І. Мазепа 29 серпня 1688 р. за підказкою В. Голіцина попросив у царів дозволу з'їздити у Москву постати перед їхні очі та придумав мотивацію для цього: аби детальніше обговорити питання «о Крымском будущем в нынешнем году военном походе, каким о естли прошлогодным или иным ехати путем»[1353]. Його чолобитну розглянули государі[1354]. Їхню відповідь привіз у жовтні в Батурин уповноважений представник для ведення переговорів, думний дворянин, начальник Стрілецького приказу Федір Шакловитий. Він повідомив, що у зв'язку з великим обсягом робіт з підготовки до Другого Кримського походу, царі визнали за необхідне цю зустріч відкласти[1355]. Аби гетьман не ображався, вони запевнили, що «будуть ждать его к себе тотчас по возвращении из похода»[1356]. Згідно з рішенням Боярської думи від 7 листопада 1688 р. вирішення чолобитних старшин відкладалося на приїзд володаря булави в Москву після закінчення кримської військової кампанії[1357].

Петро І та його дружина Євдокія Лопухіна. Мініатюра з «Книги любові знак у чесний шлюб» («Книги любви знак в честен брак») К. Істоміна. 1689 р. Державний історичний музей. Москва

Відміна поїздки у Москву, а замість неї приїзд у Батурин досить впливової фігури при царівні Софії засвідчував, що уже у вересні плани щодо церемоніального візиту гетьмана у російську столицю з незрозумілих причин змінилися або у В. Голіцина, або царівни Софії. Напевне, партія царя Петра І ставала сильнішою і з нею не вдалося погодити це рішення (зазначимо, що царя Іоана та царівну Софію народила перша дружина царя Олексія — Марія Іллівна Милославська[1358], а Петра — друга — Наталія Кирилівна Наришкіна[1359]; саме тому при царському дворі верхівка ділилася на дві половини за своєю впливовістю та кожна з яких конкурувала за вплив на государів). Єзуїт Филип Авриль, прибувши у січні 1689 р. у Москву, теж помітив різке послаблення позицій головного урядовця, на якого тоді було здійснено замах. Як повідомив він у своїх нотатках, Голіцин мав «надто багато ворогів» і не міг позитивно вирішити питання приїжджих, бо вже не «був повновладним господарем» і повинен був «рахуватися з боярами»[1360].

Аби продовжити регентство царівни Софії, її довірники виношували різні плани. За правдоподібною версією грецького історика Феодозі, В. Голіцин був проти фізичного усунення царя Петра, а тому запропонував одружити недієздатного хворобливого Івана, мовляв, це дасть змогу взяти опіку над його сином і у такий спосіб продовжити правління[1361]. У січні 1684 р. відбулася весільна церемонія, у ході якої поєднали свої долі вісімнадцятирічний монарх та двадцятирічна Прасковія Салтикова[1362]. Та п'ять років у пари не було нащадків. Тільки у 1688 р. нарешті молода цариця завагітніла[1363].

Після закінчення Другого Кримського походу І. Мазепа прибув орієнтовно на початку липня (відомий його універсал за 3 липня[1364]) 1689 р. у Батурин і почав готуватися до поїздки згідно, як він писав у листі до запорожців, з монаршим указом[1365] (щоправда, перед виїздом він його не мав[1366], а лише просив В. Голіцина його надіслати[1367]). Він планував виїхати з гетьманської столиці 15 липня[1368], але отримав команду вирушати 20 липня[1369], насправді ж покинув резиденцію з командою супроводу тільки 21 липня[1370]. Цю дату як виїзд зафіксував у своєму щоденнику й ігумен Батуринського Крупицького монастиря Димитрій Туптало. «Того ж... года, июля 21 дня, с ясновельможным гетманом Иваном Мазепою, выехал я из Батурина в столичный царствующий град Москву. С ним ездил и преподобный отец Иннокентий Монастырский, игумен Кириловский, киевский, и я грешный там же с двумя дияконами, Петром и Ефремом»[1371]. Правдоподібно межі Гетьманщини вони покинули 25 липня, як це засвідчено у протоколі прийняття української делегації[1372]. Адже, як правило, великі делегації добиралися до Москви за 10–12 днів. Цього ж разу гетьманці перебували у дорозі майже 20 днів. Це було викликано тим, що очікували або у Глухові під'їзду старшин з полків, або у Севську додаткових розпоряджень, зокрема монаршого указу, про який просив гетьман.

Прохання гетьмана надіслати йому цей документ засвідчувало, що він перестраховувався і, мабуть, за своїми відомостями від довірників у Москві знав, що там загострилася боротьба за владу. Ще 27 січня 1689 року позбавлена влади у 1682 році цариця Наталія Кирилівна Наришкіна поспішно женила свого шістнадцятирічного сина — царевича Петра на юній красуні Євдокії Лопухіній[1373].

Викликане це було тим, що дружина слабкого на розум царя Івана, цариця Парасковія, мала ось-ось народити нащадка[1374] (21 березня, на щастя Наришкіних, вона народила дочку, яку назвали Марією[1375]). А отже, за умови можливого відтіснення Петра від царського трону, що планувалося у різних варіантах, у їхньої сестри Софії з'являвся шанс продовжити своє опікунське правління ще тривалий час. Регентша малолітніх царів мала одноосібно царювати насамперед до змужніння Петра. Зазначимо, що команда Наришкіних прагнула ще раніше вирішити питання з його одруженням з дочкою імеретинського царя Дариною Арчиловною (1684–1685–1687 рр.)[1376], потім з дочкою Яна ІІІ Собеського принцесою Терезою Кунегундою[1377] (1686–1687 рр.), княжною Трубецькою[1378] та іншими, однак ці задуми щоразу з певних причин відкладалися, оскільки нагальної потреби робити дорослішим государя не було. Несподіване ж одруження на початку року спантеличило панівну верхівку: весілля знаменувало дорослість царя, можливість виконання ним владних повноважень. У Батурин та Київ було відправлено спеціальне посольство з оголошенням цієї важливої події[1379].

Зрозуміло, І. Мазепа, спілкуючись віч-на-віч у поході з Л. Неплюєвим та іншими російськими урядовцями, був певним чином посвячений у загрози, які насувалися на царівну Софію. З подачі її найближчих довірників і він був залучений до ідеї коронування її на царство (27 квітня 1682 спочатку був коронований Петро, а 25 травня того ж року за вимогою стрільців повторно він та його брат Іоан[1380]). Батурин взяв найактивнішу участь в організації панегіричного уславлення її[1381], надіслання у Москву граверів для змалювання її з новим титулом[1382]. У цьому зв'язку й гетьман як ставленик В. Голіцина був зацікавлений у її перемозі, утвердженні як правительки Московського царства. Тому й поїздку свою до царів він планував із урахуванням цих реалій.

Навіть добір релігійних діячів у поважну делегацію здійснювався з урахуванням побажань сторони, що приймала.

Ілюстрація з книги «Четьи Мінеї». 1689 р.

«Аже бывшый недавно в царствующом великом граде Москве превелебный отец Феодосий Углицкий архимандрит елецкий черниговский видевшися зо мною объявил тое, что святейшей до Инокентия Манастырского великую имеет уразу, — писав І. Мазепа Л. Неплюєву, — частокрот его страшними и грозными явственно припоминаючи словами, теды тут он Манастырский усумневается разсуждаючи жебы во время моего к царствующему великому граду прибытия его Манастырского хоча и же при мне приезд не учинился святейшему тяжелоносный через что и зневаги, и укорения (но таковых вышепомянутых гневливых словах) обавляется. Чрез сию прето цедулу прошу униженое вашой вельможности, изволь по своей ку мне великой милости, и по премудрому разуму, дати мне благонаставлющий в том совет, если пристойно мне его Инокентия Манастырского сполне з собою брати в тую дорогу»[1383]. Попри ці перестороги, гетьман отримав «добро» на приїзд небажаної для патріарха Іоакима людини. Тобто партія Голіцина очікувала з появою у Москві українських знавців релігійних доктрин підсилення своєї креатури у церковному середовищі для приниження «мудроборців». Начальник Посольського приказу і його ставленик Леонтій Неплюєв скептично ставилися до Іоакима як ретрограда (прагнув заборонити командування полками іноземців, був противником вивчення латини). Севський воєвода у розмові з архімандритом Георгієвського Павлівського монастиря з Афону Ісаєю навіть грубо висловився про очільника Московського патріархату («мы от сего нашего патриарха ни

благословения, ни клятвы не ищем (плюнь де на него)»[1384]), тобто він так сміливо міг говорити, бо така думка превалювала у колі його безпосереднього зверхника.

Хоча В. Голіцин на початку липня ще був у дорозі, у Москві уже 10 липня почали готувати Посольський двір для прийому великої делегації з Гетьманщини на чолі з І. Мазепою[1385]. Тобто ця деталь спростовує версію, ніби гетьмана покликали для підсилення партії Софії у двірцевих інтригах у боротьбі за владу. Насправді голіцинська партія в той момент ще не відчувала великої загрози, а почувалася більш-менш впевнено.

Прибуле 19 липня з війни до Москви командування, російське військо було урочисто зустрінуте[1386], але відразу потрапило в епіцентр інтриги-протистояння у родині государів: цар Петро проігнорував захід, його ледь вдалося з великими труднощами вговорити 26 липня підписати маніфест про пожалування нагород учасникам походу[1387].

Партія царівни Софії енергійно шукала виходу з критичної для неї ситуації. Варіант зберегти існуючу розстановку сил за допомогою фізичного знищення Петра домінував у планах її нового симпатика, начальника Стрілецького приказу Федора Леонтійовича Шакловитого, який з падінням володарки трону втрачав усі життєві і світські набутки. Впливовий царедворець, Софія також велику надію покладали на стрільців, вінчання з допомогою них останньої на царство[1388]. Люди Шакловитого проводили на цю тему потаємні підбурювальні розмови у полках. Та ці бажання, натяки не знаходили підтримки у військовому середовищі, у патріарха Іоакима. Стрільці, з допомогою яких Софія отримала перемогу у 1682 році, пам'ятали, яку вона допустила розправу над головними заводіями бунту на її користь, а тому не наважувалися на рішучі дії.

ECHO
GŁOSV WOŁAIĄCEGO
NA PVSZCZY
POCHODZACE,
IASNIE WIELMOZNEMV IEo MSCI P.
P. IANOWI MAZEPIE,
HETMANOWI WOYSK
ICH CARSKIEGO
PRZESWIETNEGO MAIESTATV
ZAPOROZKICH,
BRZMIACE.

Щирський І. Титульний лист панегірика «Луна голосу...» (1689), що вийшов друком до 50-річчя Івана Мазепи

Не дрімала й партія Наришкіних, яка у липні 1689 року вирішила поставити ненависну противницю на місце. Петро 8 липня заборонив сестрі[1389] брати участь у хресному поході, 27 липня не допустив до себе В. Голіцина, який тільки-но повернувся з Кримського походу[1390]. Напруження в Москві з кожним днем наростало. «Мабуть, скоро настане пароксизм»[1391], — зробив 31 липня помітку в щоденнику П. Гордон.

У ніч із 7 на 8 серпня двір царівни Софії було приведено у бойову готовність: Кремль зайняв загін стрільців[1392]. Ще 300 стрільців зібралися на Луб'янці. Викликаному хворому

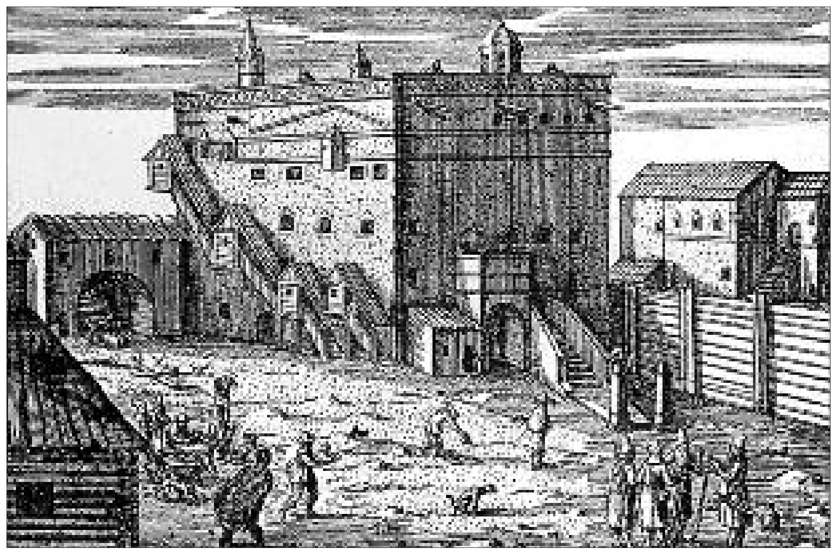

Посольський двір у Москві. XVII ст.

Ф. Шакловитому царівна пояснила, що у палаці знайшли лист, у якому нібито повідомлялося про намір потішних вояк Петра розправитися з його братом Іваном та сестрою.

Виявлені джерела дають підставу зробити висновок, що тривогу у стрілецьких полках спровокували наришкінці, аби пришвидшити падіння правління Софії та мати привід для розправи над панівною верхівкою[1393]. Акція завдяки заохоченню провокаторів вдалася. Історик Н. Аристов, проаналізувавши матеріали слідства Ф. Шакловитого та інших, дійшов до висновку, що чимало зізнань були підтасовані, вибиті, сфабриковані, оскільки більшість наближених до царівни насправді відмовлялися реалізовувати «кровавий план»[1394].

Беннер Ж. Портрет царівни Софії. 1821 р. Галерея Михайлівського замку Державного Російського музею. Санкт-Петербург

Симпатики Наришкіних із Стремянського полку п'ятидесятник Дмитро Мельнов та десятник Яків Ладогін[1395] (а не «Иван Ульфов, Дмирий Мелков с товарищи»[1396]) серед ночі приїхали у Преображенське і, розбудивши царя Петра, повідомили йому про наміри регентші поквитатися з ним та матір'ю[1397]. Наляканий цар, скочивши на коня без чобіт, поскакав спочатку у сусідній ліс, куди йому привезли одяг[1398], а потім у Троїце-Сергіїв монастир[1399], де за міцними мурами у наступний день і пізніше збираються за його покликом та самостійно потішні полки, стрілецький полк Сухарєва, а також віддані дворяни, бояри, іноземні офіцери[1400]. Приїхав сюди і патріарх Іоаким[1401].

П. Гордон у щоденнику повідомив про приїзд гетьманської урядової делегації під Москву 9 серпня, але «в'їзд гетьмана відкладений на завтра»[1402].

Лише 10 серпня[1403] велике українське посольство вступило у російську столицю через Серпухові ворота[1404]. І. Мазепу супроводжували генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, генеральний суддя Сава Прокопович, генеральний писар Василь Кочубей, генеральний осавул Андрій Гамалія, генеральний бунчужний Юхим Лизогуб, полковники Яків Лизогуб (Чернігів), Федір Жученко (Полтава), Степан Забіла (Ніжин), Дмитро Апостол (Миргород), Леонтій Свічка (Лубни), племінник Іван Обидовський, дев'ять значних військових товаришів, вісім канцеляристів, тринадцять полкових старшин, вісімнадцять знатних військових товаришів, вісім дворян, гетьманський дворецький, знатний дворянин, 4 козаки, п'ятдесят сім слуг, чотири покоєвих, п'ять конюхів, двадцять один візник, п'ятнадцять музикантів, п'ятдесят компанійців, при генеральній старшині — сто п'ятдесят чотири козаки, челяді сто двадцять чоловік[1405]. Крім цього, у делегацію входили духовні особи — ігумени Д.Туптало та І. Монастирський, п'ять ієродияконів, троє мирян, троє попів та дияконів, при них слуг та челяді 15 чоловік[1406]. За іншими конкретизованими даними з І. Мазепою приїхали також намісник Кирилівського монастиря ієромонах Дамаскин, ієромонах Максим, микольського монастиря ієродиякон Ігнатій, священники: глухівський Опанас Заруцький, ніжинський Яків, батуринський Гермоген, диякон Василь; протопопи: київської Десятинної церкви Різдва Пресвятої Богородиці Опанас Васильєв, львівський богоявленський — Федір Подгарський, воронезький — Йосип Лазарев з 5 співаками[1407]. Також на основі інших документів відомо, що у складі посольства були такі значні військові товариші: Яків Жураковський, Іван Забіла, Василь Забіла, Семен Савич, Юрій Кожуховський, Костянтин Ширкевич, Федір Григорович (Ніжинський полк); Дмитрашка Райча, Павло Полуботок, Іван Мирович, Іван Сулима (Переяславський); Григорій Гамалія, Михайло Гамалія, Дмитро

Зеленський, Василь Свічка (Лубенський полк); Андрій Дорошенко, Іван Лисенко, Кіндрат Тараненко (Чернігівський); Костянтин Солонина,Трохим Підтереб (Київський); Дмитро Горленко (Прилуцький); Данило Лісницький (Миргородський); Степан Гречаний (Гадяцький)[1408].

Загалом у всьому посольстві було 528 чоловік[1409]. Прибулих гостей зустрів дяк Посольського приказу Василь Бобинін[1410]. В урочистій церемонії брали участь дві «роты поддячие розных приказов»[1411], а також шість рот стрільців стрілецького полку з підполковником[1412].

Гетьману була надана шестивіконна гарно оздоблена карета[1413] з шістьма кіньми[1414]. Опис її знаходимо в одному з документів тієї доби: «А по описи та корѣта[1415] с лица рѣзная, золоченая, по золоту писаны люди и травы разными красками в ней подбито небо и стороны и двери бархатом червьчетым, травчетым по золотой землѣ, мѣста в той корѣте здѣланы того ж бархату, в окнах и в дверях и впереди стекла хрустальные, стан и колеса окованы желѣзом. Возники 6 лошадей буланых. Шестерых шор[1416] с муштуками телятинные черные, на кровлях плащи мѣдные, рѣзные золоченные с кольцами, в тѣх плащах в срединах прибиваны плащи серебряные, на кровлех же и по всѣм шорам набиваны плащи мѣдные болшие золоченные и биты гвозди двух статей, одни продолговаты, а другие репейчетые золоченые, у муштуков вочелках по морху да по двѣ кисти шелковых з золотом, возжи телятинные черные, седлишко немецкое»[1417].

Спереду її їхав стовповий прикажчик Дорофій Іванов[1418]. На запитання І. Мазепи про карету, чи вона не «стародавного немецкого дела»[1419], В. Бобинін відповів, що у ній «великих и полномочных послов всегда на встрече принимают»[1420].

Відповідальний чиновник, який був головним у супроводі гетьмана, занотовував його міркування про Другий Кримський похід: «Никогда еще такой побѣды крымцами и такого страха им не бывало, как теперь промыслом ближняго боярина князя Вас. Вас. Голицына. А что за безводными и безкормными мѣстами и за другими препятствиями Перекопского вала и башен не разорено, так сдѣлать это было трудно. Читал он, гетман, хронику, в которой написано именно: в древних лѣтах приходил на Крым Дарий, царь Персидский, со множеством войска и хотѣл Крым взять и разорить, а в то время Крым еще и не так был укрѣплен, — и за такими же безводными и безкормными мѣстами и иными трудностями Перекопи взять и Крыму разорить не мог, только войска своего под Крымом потерял с 80000 и с великим стыдом насилу от Перекопи отступил, и впредь обѣщание положил — на Крым войною отнюдь не приходить. А нынѣ царского величества ратные люди бились с татарами под Перекопом мужественно и поганских трупов положили множество, а сами отведены в цѣлости»[1421].

Палати князя Василя Голіцина в Охотному ряді в XVII ст. Реконструкція Д. Сухова. 1936 р.

Прибулих поселили на «Большом»[1422] Посольському дворі[1423]. Тут відразу відбулася зустріч та обід гетьмана з князем, сином головного урядовця Олексієм Голіциним, боярином Леонтієм Неплюєвим, окольничим Венедиктом Змієвим, думним дворянином Григорієм Косаговим та думним дяком Омеляном Українцевим[1424].

Уже у неділю 11 серпня відбулася зустріч української делегації з царівною та царем Іоаном[1425]. «А благочестивѣйшаго царя Петра Алексѣевича не было в домѣ, был нѣгдѣ в походѣ»[1426], — зауважив Д. Туптало. У листі в Україну І. Мазепа не інформує про відсутність на цій урочистій церемонії царя

Петра, очевидно, аби не створювати додаткових запитань у старшини: «Тут теды видячи их Пресвѣтлые монаршіе лица, превеликую и премилосердную а праве неизглаголанную получилисьмо их монаршую милость, понеже оны Великіе Государи и Великая Государыня, Их Царское Пресвѣтлое Величество премилосердным своим приклоненіем, повелѣли приняти нас честно и своими монаршими устами, яко нас рейментара, так и всѣх особ, при нас будучих, похваляли милостиво за наши службы, обѣцуючи и впредь нас гетмана и все Войско Запорозское и ввесъ малороссійскій народ ховати в такой же своей премилосердной монаршой милости; на знак чого обосланем от свого монаршого стола ѣствы и питья и чиненѣем всякого доволѣства преизобильно нас контентуют, и милостивым вскорѣ ущедривши жалованьем, ку домам отпустити изволяют»[1427]. У протоколі виписки приїзду І. Мазепи, написаному вже, очевидно, після скинення царівни Софії, записано, що гетьман 11 серпня був «у руки» у «Великого государя»[1428]. На цій церемонії володаря булави «о здоровье спрашивал» думний дяк Омелян Українцев[1429]. Правитель Гетьманщини подарував царю Іоану срібний рукомийник та золотий турецький пояс з коштовними камінцями, а його сестрі — животворний хрест з чистого золота з алмазами[1430]. Того ж дня І. Мазепу прийняв патріарх Іоаким та благословив його[1431]. Харчовим забезпеченням приїжджих займався ключник Іван Мошков. Крім того, очільник Московського патріархату теж подбав про урочисте вшанування прибульців[1432].

Невідомий художник. Цар Іоан Олексійович. 1690-ті рр.

«И к приѣзду его гетманскому изготовлено было и перевезено на Посольский двор с Кружечного двора по памяти и с приказу Малой России, — зазначалося в офіційному звіті про приймання українського посольства, — питья 20 ведра вина двойного, 100 ведра вина простого, сто ж ведр меду вареного бѣлого, тож пива мартавского и росхожего четыре вари, пятдесят возов лду. Да конскаго корму 50 возов сена, 100 четвертей овса, 10 сажень дров»[1433].

У Посольському дворі були створені належні умови для прожиття та харчування прибулих[1434]. Для кожної персони детально розписали поденні витрати. Найбільше за всіх отримував голова делегації. «Денег по рублю, — написано у реєстрі витрат, — питья по 8 чарок вина двойного, по полуведру меду вареного, по ведру меду белого, по два ведра пива мартовскаго»[1435]. Генеральні старшини та полковники мали на день по 5 алтин, 5 чарок вина, по «три крушки меду вареного» та по стільки ж пива[1436]. Нижчі за урядами члени делегації отримували по 2 алтина, по 2 чарки вина та меншу кількість пива та кружок меду[1437]. Духовні особи забезпечувалися на рівні генеральних старшин[1438].

Великою проблемою для сторони, що приймала, було утримання під час приїзду 590 коней української делегації[1439].

«За увесь час, коли гетьмани вважалися підвладними московському царю, вони ніколи не приїздили[1440] до Москви, — зауважує у своїх „Записках про Московію" французький дипломат Де ля Невіль. — Але Голіцин під претекстом відзначення гетьмана перед царями, а в дійсності зовсім з іншими намірами, закликав Мазепу до Москви з 500 особами його вищої старшини. Під час перебування гетьмана в Москві я не міг дістати у москвитян дозволу бачити його і тому кілька разів вночі я, переодягнений, відвідував його»[1441].

Розділ 17
ДВІРЦЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ

Приїзд І. Мазепи з великою кількістю козаків, старшин у серпні в Москву дав привід Де ля Невілю зробити припущення, що все це відбувалося не випадково, а В. Голіцин викликав українців для підсилення своєї партії у двірцевому перевороті[1442].

«Як розуміти значення настільки громіздкого кортеджу? — писала й історик Т. Таїрова-Яковлева. — У Москві хотіли мати „кворум" старшини на випадок обрання нового гетьмана? Чи князь Василь бажав нагородити свого вірного союзника?»[1443] Далі авторка наводить нотатки мазепинського канцеляриста С. Величка, донощиків про те, що володар булави прибув у російську столицю для участі у державному перевороті[1444].

Згодом Т. Таїрова-Яковлева розвиває свої міркування: «Між тим Софія почувалася розгубленою. Здавалося, сила ще на її боці, але стрільці вагалися і послати їх походом на Троїцю не вважалося можливим. У цих умовах п'ятидесятична армія козаків, що перебувала на річці Сож, перетворювалася в грізну та заманливу зброю. Адже усупереч звичаю повернуті з походу козацькі війська стояли у зборі аж до повернення Мазепи з Москви — «до святої Покрови»[1445].

У попередньому 16 розділі ми писали, що візит гетьмана до російської столиці планувався ще з 1688 р., тому зауваги літописців, донощиків про наміри володаря булави — це лише версія його участі у двірцевому перевороті на боці провладної верхівки. І не більше.

Справді, участь у посольстві 528 персон дає привід для різних подібних міркувань. Царський уряд ще у 1688 р. висловлював стурбованість великою кількістю запорожців, які охоче їхали у Москву супроводжувати полонених татар. З цього приводу було введено певні обмеження[1446], оскільки це фактично перетворилося на заробітчанство для підприємливих січовиків. Схопивши «язика», вони прагнули отримати солідну винагороду за нього, а тому об'єднувалися у ватаги по 20–30 чоловік «для супроводу». Витрати на такі приїзди запорожців, постій їх у Москві були завеликими у порівнянні зі значенням отриманої інформації.

У цьому зв'язку справді формування такого величезного українського посольства для поїздки на зустріч із царями викликає закономірний подив. Йшлося не про 50–100–150 персон, які могли успішно впоратися із поставленими завданнями — представитися монархам та обговорити з ними насущні проблеми взаємовідносин та життєдіяльності Гетьманщини. Приїзд такої великої кількості гостей у складі посольства створював певні проблеми для сторони, що приймає, у плані розміщення людей, забезпечення їх харчами, коней — кормами.

Проте ми відкидаємо версію-варіант, що В. Голіцин захотів бачити у Москві старшину та козаків у такій кількості, аби у разі потреби мати можливість змістити гетьмана. Лідера гетьманців справді можна було легко у російській столиці арештувати, повісивши на нього, як на І. Самойловича, будь-які провини. Проте, позбавивши Гетьманщину очільника, який утримував владу на місцях у спокої та покоренні царям, Москва б отримала головний біль: хто буде наступником скинутого гетьмана? Необхідно було знову проводити повноцінну старшинську раду з участю представників усіх полків. Гетьманське посольство хоч і налічувало більше 500 осіб, та воно абсолютно не забезпечувало навіть мінімальне полкове представництво[1447]. Отже, зміщення гетьмана у Москві теоретично могло бути, та воно не відповідало інтересам московської верхівки усіх владних партій: багато окольничих, бояр пам'ятало нестабільні часи, коли Україну штормило від змагань за гетьманську булаву різних претендентів. На зміщення І. Мазепи могли по-своєму відреагувати запорожці, його ставленики в Гетьманщині. Тому цей варіант ніби й був простий, та його важко було б реалізувати.

Портрет цариці Наталії Кирилівни. 1694(?) р. Галерея Михайлівського замку Державного Російського музею. Санкт-Петербург

Версія про те, що 528 українців мали істотно підсилити партію В. Голіцина, теж сумнівна. Поряд з Петром у Троїце-Сергієвому монастирі були віддані 250 «потішних»[1448] вояк, Сухарєв полк[1449]. Загалом же московський гарнізон у 1680-х роках складався з 21 полку стрільців (20 048 осіб[1450], таку ж кількість називала й царівна Софія[1451]), Бутирського та Лефортовського виборного солдатських полків (у кожному з яких було щонайменше 2600 чоловік)[1452]. Де ля Невіль у своїх нотатках про двірцевий переворот зауважив, що цар Петро повертався у Москву з 18 тисячами озброєних стрільців[1453]. Тому п'ять сотень старшин та козаків могли лише підсилити ті підрозділи, які, наприклад, стояли б за продовження правління царівни Софії. Самостійно ж вони як бойова одиниця у двірцевому протистоянні не мали шансів вистояти навіть у герці з одним стрілецьким полком. Московський гарнізон остаточно визначився 30 серпня 1689 р.: тоді в монастирську резиденцію Петра І прибуло 14 стрілецьких полковників, 3 підполковники, а також виборні представники полків — 10 п'ятисотників, 9 приставів, 133 п'ятидесятники, 480 десятників та 280 рядових[1454].

Як нам видається, кількісний склад посольства І. Мазепа сформував, спираючись на історичний досвід попередників. Так, І. Виговський делегував у Варшаву від Війська Запорозького на сейм для затвердження Гадяцької угоди в 1659 р. 511 старшин та козаків, серед них 35 основних послів[1455]. І. Брюховецький, який був у складі згаданого посольства, вже будучи гетьманом, за цим же прикладом у 1665 р. їхав до Москви: разом з ним у складі делегації налічувалося 535 чоловік[1456]. Його наступники Д. Ігнатович (Многогрішний), І. Самойлович відвідали російську столицю вже лише як в'язні, а правобережний гетьман П. Дорошенко — як відставлений від уряду старшина[1457].

І. Мазепа добре знав про кількісний склад українського посольства 1659 р. від батька, який тоді був у його складі, а про поїздку 1665 р. його проінформував Захар Шийкевич, учасник тієї місії та наближений гетьманський довірник у Батурині після Коломацької ради.

Отже, такий кількісний склад гетьманського посольства був зумовлений насамперед дотриманням церемоніалу, застосованому у практиці діяльності українських гетьманів.

Т. Таїрова-Яковлева вважає, що партія царівни Софії розраховувала на 50-тисячну армію козаків, «що перебувала на річці Сож»[1458], тобто у верхів'ї Чернігівського полку на кордоні полку з Річчю Посполитою, та чекала сигналу йти на Москву. Насправді ця версія абсолютно не підкріплена

джерельними матеріалами[1459]. І. Мазепа перед від'їздом у Москву лише частину війська спрямував на південь (!) Гетьманщини для охорони її від несподіваного наскоку орди. У його наказах фігурує Дніпро, а не Сож! Якби гетьманське військо стояло на цій білоруській річці (свого часу І. Самойлович дав наказ Стародубському полку зайняти цей рубіж, у результаті чого виникло міждержавне загострення між Варшавою та Москвою[1460]), то це було б грубим порушенням Вічного миру 1686 р.

«Начав путь мой к царствующему граду Москве, то вашей княжой вельможности доношу, в каком порядку оставил малоросийские городы, — доповідав І. Мазепа В. Голіцину, — первое для крепости побережия днепроваго приказал Леонтию Полуботку дав ему уряд полковничества переяславского, дабы полчан переяславских перво половину собрав понеже (всего полку вдруг ради настоящих жнивных работ собрати невозможно) стал на поле на пристойном месте, с которого бы нележащую осторожность от неприятельских приходов беречь мочно для того и компанею волоскую с ротмистром Иваном Ростковским полтараста человек ему вручил естьм под владение, которая компания на той стране Днепра у Треполья стояти будет, чиня осторожность, дабы яко под Киев, так и на сей стороне Днепра в полк Переяславский неприятельские загоны не приходили, а посретку городов, имянно в Лубнах, приказал быть судье войсковому генеральному Михайлу Воехееву, поволив ему писатися наказным, которому и людей войсковых, которые в трудех походу Крымского не были из Батурина и из иных городов полку Нежинского велел с собою туда взять там тогда в Лубнах обретающихся мочно ему на вся страны смотрети и чтоб оказалося, где нечинно исправляти, в Переволочну приказал итти Михайлу Миклашевскому, полковнику стародубскому, взявши с собою как полку Стародубского триста человек, так из сотни Глуховской, которые в походе Крымском не были, с которыми всеми он полковника киевского Григорья Карповича переменя, там на берегу Днепра до указу монаршеского обретатися и належащую к целости краю того осторожность чинити будут, а конному полковнику Илье Новицкому со всеми компаниями и двемя полками пехотными в помочь ближнему боярину и воеводе и наместнику бельскому его милости Йвану Федоровичю Волынскому»[1461]. З цього донесення випливає, що стояли в готовності в очікуванні наскоку кримчан близько 6000 компанійців та сердюків, пів полку Переяславського (близько 500 чоловік), Ніжинський полк (300[1462]), Стародубський полк (300 козаків), Глухівська сотня (100 осіб?)[Самовидець зауважив саме про них: «А войска наши козацкие стояли коло Днепра на залозі от татар до повороту гетманского, аж до святой Покрови»[1463]]. З листа генерального хорунжого Івана Ломиковського до охочекомонного полковника Іллі Новицького від 14 вересня 1689 р. дізнаємося, що «в диких Полях на стражи»[1464] полки сердюків були під загальним керівництвом «полковника и єнерала войскохочопѣхотного строю»[1465] Петра Кожуховського (генералом в Гетьманщині називалася посада керівника з'єднання кількох підрозділів або полків[1466]. — *Авт.*). Разом ці відмобілізовані про всяк випадок сили становили близько 7000 вояк, які були абсолютно не готові йти на Москву, якби їм такий наказ і надійшов. Тому версія про велику надію В. Голіцина, царівни Софії на цю козацьку армію у вирішенні протистояння на їхню користь під час двірцевого перевороту — це, на жаль, заманливе

Лопяло К. Палати Наталії Кирилівни Наришкіної у Кремлі в XVII ст. (за матеріалами А. Векслера, С. Кравченка та І. Ільєнка). 1950 р.

ігнорування історичних реалій на догоду красивому поясненню можливого розвитку події. Щоб повторно зібрати втомлене[1467] (!) 50-тисячне козацьке військо, яке щойно повернулося з Другого Кримського походу, необхідний був певний час, створення запасів продуктів. Зрештою, якби 11 серпня, після зустрічі з царівною Софією, гетьман і послав безглуздий наказ у полки йти у Москву захищати царів (від кого?), то його розпорядження б дійшло до виконавців максимально швидко лише 20–25 серпня. Відстань від Батурина до Москви, 638 кілометрів, зібране з обозами, спорядженням військо пройшло б за 35–40 днів, оскільки, як правило, зібрані полчани з возами, кіньми долали у середньому щодня по 15–20 кілометрів. Отже, така «ударна і вирішальна сила» дійшла б до призначеного місця десь у середині жовтня, коли уже була б нікому абсолютно не потрібна.

Навіть якщо б протистояння тривало і довше, то як гетьман зі старшинами пояснював би прибулим козакам, що їм треба проливати кров за царівну Софію?

Навряд чи партія регентші ставила до відома їхнього ставленика І. Мазепу у потаємні плани фізично усунути царя Петра. Він був їхній підлеглий, васал, але не довірник-друг, з яким можна було вирішувати такі делікатні проблеми. Як показує ретельне проведене слідство восени 1689 р., цю ідею виношував Ф. Шакловитий у колі дуже довірених йому стрільців[1468]. Царівна Софія прагнула залишитися правителькою, а для цього їй потрібно було, щоб хтось знайшов спосіб нейтралізувати її брата. Для цього потрібен був бунт стрільців, їхній виступ проти Наришкіних. З цією метою наближені Ф. Шакловитого вночі їздили по місту і, видаючи себе за Л. Наришкіна[1469], нещадно били стрільців[1470]. Останні, однак, розуміли, що, піднявши руки на царя, вони б і здійснили бажане для царівни, та вона б змушена була б їх не винагородити, а суворо покарати за пролиту кров брата. Тому московські вояки, пам'ятаючи уроки 1682 р., не спішили допомагати партії регентші зберігти свої повноваження та стати одноосібною правителькою. Полк стольника Лаврентія Сухарєва, який взяв під охорону 8 серпня Троїце-Сергіїв монастир та юного царя з матір'ю, взагалі істотно поламав усі ці вищезгадані плани. В. Голіцин, на нашу думку, розумів, що у цій ситуації краще бути пасивним спостерігачем, ніж активним діячем. Він виїхав у свій маєток під Москвою та відпочивав після втомливого Другого Кримського походу. День за днем партія регентші втрачала свої позиції.

Невідомий художник. Цариця Євдокія у парадному вбранні. 1690-ті рр.

Зрозуміло, І. Мазепа та його посольство з різних джерел мали якесь уявлення про протистояння між регентшею та царем Петром. Практично місяць українська делегація пробула в очікуванні владної розв'язки. Дуже ймовірно, що тривали закулісні переговори, гетьманська сторона хотіла дізнатися, що відбувається, вивідати, який бік слід тримати. Шведський резидент у Москві Кристофер фон Кохен зафіксував 13 серпня зустрічі гетьмана з В. Голіциним у його маєтку[1471]. Проте навряд чи й останній міг посвятити свого протеже у розклад сил. Д. Туптало, передаючи враження про зустріч з государями, писав, що Петро «в походѣ»[1472]. У двірцевих записках про 1 вересня 1689 р. зафіксовано, що цього дня Іоан Олексійович був на літургії у церкві Нерукотворного Спаса, а його брат, Петро Олексійович, «того числа изволил быть в своем государском походѣ в Троецком Сергиевѣ монастырѣ[1473]». Тобто на офіційному рівні було ось таке просте пояснення всім охочим, чому царі у різних місцях. Прибулі з Гетьманщини, як і московські стрільці, зайняли вичікувальну позицію. На Мазепу великий вплив мав його авторитетний патрон В. Голіцин, але той не бажав проявляти активність і «засвічуватися» у колі змовників проти Петра. На поклик вістуна партії Софії Обросима Петрова 8 серпня він сказав: «Скажи де

Федкъ Шакловитому, что он не будет для того, что не может»[1474]. Не з'явився найперший фаворит царівни у Кремль і після півгодинної розмови із Ф. Шакловитим[1475]. Його відмова посіяла розгубленість у таборі противників Наришкіних. Причиною фактичної зради В. Голіциним царівни Софії стало і небажання ним через свої релігійні, просвітянські переконання проливати царську кров, і висунення за час його відсутності на першу роль «галанта» Шакловитого. Про останнє поспішили доповісти князю Наришкіни, які завбачливо нейтралізували його похвалами за Кримський похід. «В отбытие князя Василия Голицына с полками в Крым, — писав їхній сучасник князь Борис Куракін, — Федор Шакловитый весьма в амуре при царевне Софье профитовал, и уже в тех плезирах ночных был в большой конфиденции при ней, нежели князь Голицын, хотя не так явно. И предусматривали все, что ежели бы правление Софии продолжалось, конечно бы князю Голицыну было от нея падение или бы содержан был для фигуры за первого правителя, но в самой силе и делах был бы помянутой Шакловитый»[1476]. В. Голіцин водночас, зберігаючи нейтралітет, не поспішав на заклики його двоюрідного брата Б. Голіцина (партія Наришкіних) від 1, 3 вересня їхати в Троїце-Сергіїв монастир до царя[1477]. Зробив це він уже занадто пізно[1478], 7 вересня[1479], після арешту Шакловитого, коли перемога Петра стала явною. Увечері 9 вересня В. Голіцин із сином вислухали царський указ про позбавлення їх боярського сану, маєтностей та заслання з дружинами і дітьми[1480] в Каргополь[1481] (згодом в Яренськ, пізніше в села Мезень, Кологори в Архангельському краї[1482]). І. Мазепа в один момент позбувся впливового прикриття в Москві: його дружні стосунки з арештантом (помер на засланні в Пинежському Волоці 21 квітня 1714 р., похований у Красногорському монастирі[1483]), участь у возвеличенні Софії — дуже вже небезпечний компромат у тій ситуації.

Царівна Софія. Хромолітографія.
Видання Бороздіна. 1894 р.
Державний історичний музей. Москва

У серпні, на початку вересня гетьман провів зустрічі з французько-польським дипломатом-волонтером де ля Невілем («декілька разів»[1484]), ігуменом Донського монастиря Никоном. Оскільки В. Голіцин не виявляв ніякої активності, то і його протеже старався займати нейтральну позицію. Після приїзду гетьман та його наближені старшини активно займалися організацією підготовки царських грамот на маєтності, як це планувалося раніше, для багатьох членів делегації. Також батуринські урядовці привезли пакет різноманітних новацій-пропозицій для Гетьманщини. Усі ці злободенні проблеми, які слід було вирішити, обговорювалися на зустрічі з дяками Малоросійського та Посольського приказів.

Невідомий художник Оружейної палати.
Портрет Лева Кириловича Наришкіна (1664–1705 рр.)
1690-ті рр. Державний історичний музей. Москва

На нашу думку, наприкінці серпня усі ці питання вдалося узгодити. Як повідомляв 29 серпня 1689 р. І. Мазепа у своєму листі до компанійського полковника І. Новицького, «по указу монаршом, яко упевнены естесмо, запевне сими днями вскоръ отпущены будем зо всъм добрим до милой нашой отчизны»[1485]. Тобто усю необхідну документацію на цей час уже підготували. Для від'їзду необхідно було дочекатися приїзду царя «з походу», аби йому відкланятися, вручити заготовлені подарунки. Напевне, українську делегацію увесь час годували обіцянками, що Петро І за день-два нарешті таки з'явиться у столиці для зустрічі з поважним посольством.

У понеділок 9 вересня гетьман направився з Москви до резиденції наймолодшого царя[1486] в Троїце-Сергіїв монастир. За 10 верств від нього українське посольство отримало указ почекати у селі Воздвиженському[1487]. «Потім питано у нього (гетьмана. — *Авт.*), — пише С. Величко, — навіщо він приїхав у Москву і за чиїм указом. На це питання було дано гетьманом докладну відповідь, що учинив те за монаршим указом, присланим від князя Голіцина. Тоді проти нього, Голіцина з товаришами, виник великий монарший гнів і підозра в недоброзичливості».

Тарасевич Л. Федір Шакловитий в образі св. мученика Федора Стратилата. 1689 р. Москва

Виправдання Мазепи про мотиви його приїзду в Москву не стало одним із головних аргументів-пунктів у звинуваченні Голіцина (йому інкриміновано невдалі походи до Криму «з великим збитком для казни» і те, що доповідав лише одній Софії: писав її поряд з государями[1488]), але явно доповнювало картину його зловживань разом із регентшею. До цього Петро І ніяким чином не заявляв про те, аби регентша ставила його до відома, як слід вирішувати важливі справи. Йому до цього було байдуже. Несподіваний же приїзд команди І. Мазепи у неспокійний час для царської родини став справжнім сюрпризом для Наришкіних: виявляється, гетьманців панівна верхівка закликала до Москви без їхнього відома. Хоч цей приїзд і планувався 1688 р., та, схоже, у команді Наришкіних не дуже знали про ці попередні домовленості, узгодження, плани. Тому поява І. Мазепи з гетьманською верхівкою у Москві, а тоді у Троїце-Сергіївому монастирі за царським указом викликала закономірне невдоволення, адже Петро І та його наближені дізналися про це, коли українське посольство уже бажало зустрітися з монархом.

Саме тому в указі, який оголосили увечері 9 вересня В. Голіцину та його сину сину Олексію, зазначалося, що головний урядовець із сином «о всяких дълах мимо их великих государей докладывали сестръ их; а им, великим государем, в то время было неведомо», «да тыж князь Василей посылал в малороссийские городы их, великих государей, грамоты, велъл печатать в книгах имя сестры их, великих государей... без их, великих государей, указу»[1489].

10 вересня українське посольство отримало дозвіл рухатися до Троїце-Сергіївого монастиря[1490]. Для нього були поставлені богаті намети поблизу обителі[1491]. На нашу думку, важливу роль у подальшому почесному прийнятті гетьманців відіграв думний дяк О. Українцев, який проінформував Наришкіних,

Петра I про головну мету приїзду українців — вони насамперед у Посольському приказі обговорювали корекції договору між Московією та Гетьманщиною, дбали про узаконення власних маєтностей. Усе це певною мірою відкидало від них підозру в діях, спрямованих проти молодого царя. Навпаки, приїзд до нього заявляв про їхню готовність служити вірно государю.

Після обіду І. Мазепу з головними старшинами запросили до царя[1492]. Гетьман подарував Петру золотий хрест, інкрустований коштовним камінням, шаблю в дорогій оправі ціною 2000 рублів[1493]. Детальніше числені подарунки царю зафіксували його підручні: «Запана золотая, прорѣзная, с разными финифти, в ней в срединѣ яхонт лазорев, осмигранен, да 14-ть алмазов граненых, 26-ть яхонтовъ червчетых, в провѣскѣ крест золотой, в нем изумруд, да 8-мь яхонтиков червчетых, да два изумруда на спнях, у запаны чѣп золотая; сабля булатная, оправа золотая с черпью, ножны позолочены хозом черным, в ней в рукояти 77-мь алмазов, 16-ть яхонтов червчетых, да яхонт лазорев, в ножнах 114-ть алмазов, 14-ть яхонтов червчетых, 9-ть изумрудов; отлас золотой, по червчетой землѣ травы и короны, золото с серебром»[1494]. Крім цього, цариці Наталії Кирилівні дісталося 10 аршин золотого оксамиту, царівні Євдокії — золоте кольє з діамантами[1495].

Не знаємо, що планувалося вручити Петру на початку цієї місії, адже цар Іоан 11 серпня отримав у рази менше. Проте серпнева напруга явно вплинула на рішення гетьмана збільшити кількість коштовностей на піддобрення молодого монарха. Та й І. Мазепа вже розумів, що верх взяла команда Наришкіних, у руках яких опинилися всі владні повноваження.

Думний дяк Українцев від імені царя подякував І. Мазепі та старшинам за участь у Кримському поході і попросив, якщо є на те потреба, сказати своє слово у відповідь. Гетьман, пославшись на хворобу («потому что был болен»), виступив з короткою промовою, в якій дав обіцянку служити вірно царям до останньої краплини крові[1496].

Фантастично перебільшені оцінки її дослідниками («зачарував 18-літнього[1497] Петра так, як колись зачарував Сірка, запорожців і Самойловича»[1498] (Д. Дорошенко); «цар Петро, тоді 17-літок, прийняв українців на авдієнції і тут іще раз могутній чар Мазепи взяв верх»[1499] (І. Борщак, Р. Мартель); «І тут сталося „чудо". І. Мазепа зумів так сподобатися молодому цареві, що не тільки не зазнав ніякої догани, а й зустрів повне довір'я і приязнь»[1500] (В. Чуприна) є лише помилковим здублюванням міфологічних аксіом. Далі ми з'ясуємо хибність подібних тверджень, які невинно «закривають», притінюють дуже важливий проміжок української історії — 1690–1693 роки.

А зараз повернемося до контексту царського прийому від 10 вересня 1689 року і звернемо увагу на досить тенденційне трактування, допущене М. Устряловим[1501], а потім повторене М. Костомаровим. «Ласкавий прийом надав гетьману сміливості, — зазначає відомий історик, — і він *тут же* подав господарю чолобитну, яка чорнила Василя Васильовича Голіцина і товариша останнього Леонтія Неплюєва. Він доносив царю, що Леонтій Неплюєв погрозами винудив у нього дати князю Голіцину дещо з пожитків відстороненого гетьмана Самойловича, а дещо з власного свого „именьишка", яке по милості монархів нажив на гетьманському уряді, 11 000 рублів червонцями та ефимками... У моральних правилах Івана Степановича змолоду укорінилась риса, що він, помічаючи упадок тієї сили, на яку попередньо опирався, не обтяжувався ніякими відчуттями і спонуканнями, щоб не сприяти шкоді падаючій попередньо благодійній для нього сили. Зрада своїм благодійникам не раз уже виказувалася в його житті. Так, він зрадив Польщі, перейшовши до заклятого її ворога Дорошенка; так, він покинув Дорошенка, як тільки побачив, що влада його хитнулася <...>. Так само вчинив він тепер зі своїм великим благодійником, перед яким ще недавно підлабузнювався й принижувався. І йому на цей раз вдалося більше, ніж в попередні рази. Він заслужив до себе милість царя Петра. Певно, тепер йому допомогла та природня втаємниченість, та здібність всім подобатися з першого разу, здатність, яка живе з людиною і з нею помирає, залишаючи мало слідів для потомків, які займаються вивченням історичної особи»[1502].

У 4 розділі ми вже повідомляли[1503] про вимушені обставини написання І. Мазепою «Росписи вещей», про те, що і коли він давав В. Голіцину, Л. Неплюєву, а тому не будемо повторюватися. Цей же документ М. Костомаров трактує як донос від 10 вересня! Хоча на «Росписи» є дата — 24 грудня 1689 року. Отже, ніхто «тут же» в Троїці нікого не зраджував, а тим паче не чарував підступністю і красномовністю.

Відбулася *короткочасна* церемоніальна (!) зустріч юного царя і Мазепи. І все. Сімнадцятирічний государ ще був далекий від політики, дипломатії, управління державою, щоб за кілька хвилин однозначно визначитися у своїй приязні на багато років до керманича України. Ніяким «найважливішим радником Петра»[1504], «активним помічником»[1505], «військовим консультантом»[1506] з 1689 р. гетьман не стає[1507]. Перемога Наришкіних над царівною Софією мало чим змінила спосіб життя царя: до 22-річного віку він не цікавиться справами в Московії[1508] і проводить час у військових «марсових» потіхах[1509] та іграх, у підготовці фейєрверків, будівництві кораблів та яхт[1510], випробуванні гармат, вибухових пристроїв, а також багатоденних п'яних веселощах-гульбищах[1511]. За свідченням родича Петра князя Б. Куракіна, після семирічного правління царівни Софії, коли «торжествовало довольство народное», наступило «непорядочное» правління цариці Наталії Кирилівни і тоді почалося «мздоимство великое и кража государственная»[1512].

У тогочасних виписках повідомлень європейської преси для ознайомлення царів та Наришкіних йшлося, що «владеющии царь Петр Алексеевич намерен во всем своем государском дворе премену учинить и уже старых начальников изволил отставить, а вместо них учинил новых»[1513] (інформація за 26 листопада 1689 р.)

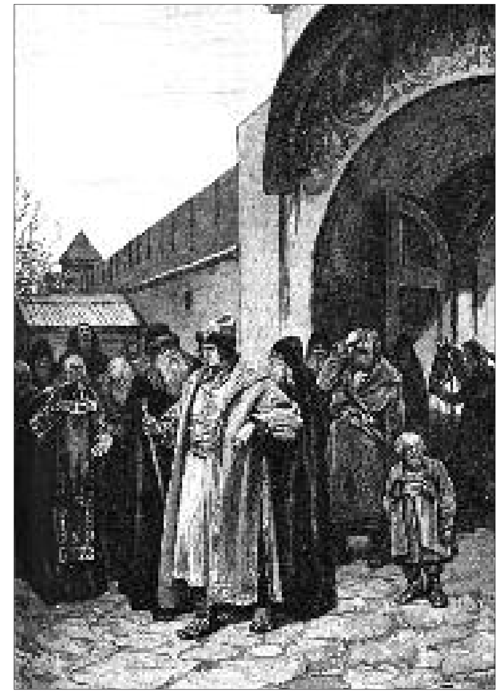

Художник Лебєдєв К., гравер Шюблєр. Приїзд Петра I в Троїце-Сергієву обитель (кінець XIX-початок XX ст.). Державний історичний музей. Москва

Після страти Ф. Шакловитого переможна партія розподілила головні посади: князь Петро Прозоровський очолив приказ Великої казни, Тихон Стрешний — Розрядний приказ, Петро Шереметєв — Помістний, князь Іван Троєкуров — Стрілецький, Петро Лопухін — Ямський, князь Михайло Львов — Земський, князь Федір Урусов — Іноземний, Омелян Українцев — тимчасово Посольський[1514], Гаврило Деревниний — приказ Великого дворця[1515], Михайло Ромодановський — Володимирський судний та Чолобитний, Петро-Менший Лопухін — Судний, Гаврило Головкін — Казений двір, Яків Долгоруков — Московський судний, Михайло Ликов — Розбійний[1516]. Зазначимо при цьому, що Ф. Урусову ще перепали й Рейтерський, Пушкарський прикази[1517]. Лише у п'яти приказах залишилися попередні правителі: Казанського дворця — Борис Голіцин, Сибірського — Іван Репнін, Конюшному — Олексій Соковник, Аптекарському — Василь Одоєвський, Ямському — Андрій Виниус[1518]. Великі зміни сталися і в інших управлінських ланках. Государі 12 вересня «указали быть в Палатѣ в росправных дѣл боярину князю Якову Никитичю Одоевскому, а с ним бояром: Михайлу Петровичю Головину, князю Григорью Офонасьевичу Козловскому, Матвѣю Степановичю Пушкину, окольничим: Матвѣю Петровичю Измаилову, князю Федору Ивановичю Шаховскому, князю Дмитрею Нефедьевичю Щербатову, князю Федору Львовичю Волконскому, думным дворяном: Федору Савичю Нарбекову, Федору Андреевичю Зыкову, думным дьяком: Протасью Иванову сыну Никифорову, Якову Аверкееву сыну Кирилову»[1519]. Керівні зміни зачепили й військові гарнізони в Гетьманщині та прилеглих

до неї міст. Так, у Севськ призначено воєводою окольничого Івана Леонтієва, сюди також йому на підмогу послали стольника Григорія Петрова-Соловова, дяків Петра Тютчева, Артема Волкова[1520] (17 вересня останнього замінили на Гаврила Алєксєєва[1521]). У Курськ отримав призначення окольничий князь Петро Львов[1522]. У Чернігів мав їхати Семен Неплюєв[1523], а також окольничий Богдан Полибин з дяком Іваном Нєгоморським[1524], у Переяслав — окольничий Семен Толочанов[1525], у Новобогородицьку фортецю — окольничий Олексій Ржевський з дяком Федором Єфимовим[1526], у Ніжин — думний дворянин Абрам Хитрово[1527]. Більшість кадрових призначень у міста України були значним пониженням для представників московської верхівки. Так, начальник Помісного приказу Богдан Полибин фактично посилався на заслання у Чернігів[1528], Олексій Ржевський, який був головою приказу Великого дворця, — у Новобогородицьке. Очільник Володимирського Судного приказу боярин Михайло Ромодановський став воєводою у Києві[1529] (сюди його призначили відразу після одруження Петра І, у лютому 1689 р.[1530]).

Невідомий гравер. Юні царі Іоан та Петро І. 1680-ті рр.

Царівну Софію відправлено в Новодівичий монастир[1531], де вона охоронялася стрільцями та пізніше стала інокинею Сусанною[1532].

Реальна влада опинилася у руках брата цариці Наталії Кирилівни 25-річного випивохи Льва Кириловича Наришкіна (1664–1705), який став головою Посольського приказу[1533] (1690–1702), на роль другої особи у країні висунувся «интригант дворовый»[1534] боярин Тихін Микитович Стрешнєв (1644–1719). Помітно піднявся вплив і кімнатного стольника Петра, начальника приказу Казанського палацу Бориса Олексійовича Голіцина, який керував переворотом 1689 року, був «ума великаго, а особливо остроты, но к делам непреложной, понеже любил забавы, а особливо склонен был к питию»[1535].

Впливові місця зайняли також Лопухіни, родичі дружини Петра. Переможці провели помітну ротацію-«чистку» рядових кадрів у складі буквально усіх приказів: неугодних дяків вислали з Москви в інші міста або перевели з одного місця роботи на інше[1536].

У п'ятницю 13 вересня у заміській резиденції Петра І у Троїцько-Сергієвій обителі, як повідомив П. Гордон, «гетьман прийнятий для прощання, милостиво наставлений та відпущений»[1537]. 15 вересня І. Мазепа зі свитою відбув до Москви[1538]. Д. Туптало повідомив у своєму щоденнику, що «в том же монастырѣ был в то время и патриарх, коего посѣщали мы часто»[1539].

Восени 1689 року у Москві тривали розслідування, розшуки прибічників Софії, репресії щодо них. На третій день після зустрічі Мазепи з Петром, 12 вересня[1540], були скарані на смерть Федір Шакловитий[1541], Обросим Петров та Кузьма Чермний[1542], 5 жовтня — Микита Гладков[1543]. П'ятисотного Івана Муромцева, полковника Семена Рязанцева і стрільця Дементія Лаврентьєва били батогами і відправили з урізаними язиками в Сибір[1544]. Заслані у сибірські міста, биті батогами Михайло Євдокимов, Михайло Чечотка, Єгор Романов, Василь Тула, Андрій Сергєєв, Іван Галактіонов, Михайло Шапошников і Петро Сажин[1545], Степан Євдокимов, його сини Федір Яків та Іван, Михайло Гульський, псаломщик Антон Муромцев, півчий Лавро Бурмистров та його брат Андрій[1546]. У Каргополь відправлений піддячий Агапій Петров, у Вологду в монастир — диякон Яків, у Верхотур'є в обитель — старець Арсеній [1547].

Позбавлено стольництва і військового чину підполковника Михайла Шеншина[1548]. Конфісковано все майно у боярина і воєводи Леонтія Неплюєва, а самого заслано в Пустоозерськ[1549]. Навіть у 1690 році тривало полювання за родичами, близькими Ф. Шакловитого. У Семена Надеїна, Михайла Шеншина,

Кирила Борисова, Івана Сергєєва та інших конфісковують майно, їх відправляють у заслання або виносять іншу покару.

З реєстру витрат приїзду гетьманського посольства у 1689 р. дізнаємося, що 19 вересня «на отпуске был гетман великаго государя у руки»[1550]. Очевидно, малася на увазі прощальна церемоніальна зустріч із царем Іоаном, оскільки Петро І повернувся у Москву в жовтні. Володарю булави вручили «кафтан золотной на соболях з запанами цена 861 рубл., кубок с кровлею золочен вѣсом в 3 фунта в 16 золотников, обяр золотной, байберек золотной, 2 бархата гладких метров все по 11аршин, да соболей пара во 30 рублев, сорок во 170 рублев, сорок во 130 рублев, сорок во 100 рублев»[1551]. Генеральні старшини та полковники теж отримали кубки «весом по 2 гривенки»[1552] по 40–89 золотників, тканини атлас (10 аршин), тафту (5 аршин), по 40 соболів[1553]. Окремо відзначено племінника гетьмана Івана Обидовського. Він отримав сукно кармазин, атлас, камку, тафту, 3 пари соболів[1554]. Отримали подарунки не тільки козаки, а й слуги, які брали участь у поїздці[1555]. Досить добре посольство було забезпечене провізією для повернення в Україну. Так, у реєстрі витрат з цього приводу вказується 6 відр вина ренського, пів бочки рому та по кілька відер інших сортів вин, 4 відра оцету новгородського, 6 відер оцету московського, 20 відер оцету доброго, лимони, ветчина, риби різних видів, 2 голови цукру вагою 7 фунтів, 20 відер квасу вівсяного, 20 відер квасу ячмінного, 20 відер браги, а також шафран, кориця, гвоздика, мускатні горіхи, імбир, перець[1556].

Вещилов К. Арешт царівни Софії

На додачу до вищезгаданого государі 2 листопада 1689 р. послали зі стольником і полковником Іваном Циклером жалування гетьману, генеральній старшині, городовим та охотницьким полковникам «за их службы»[1557]. «Гетману Ивану Степановячу — бархату двѣнадцать аршин, два изарбафа перситских, два портища байбереков, два портища атласов, пять косяков атласов же китайских, испод рысей черевей, испод лисей черевей же, испод песцовой голубой черевей, — читаємо у переліку надісланого в Батурин, — генеральной старшинѣ одному человѣку, обозному; двум человѣком, судьям; одному человѣку, писарю; двумъ человѣкам, асаулам; одному человѣку, хорунжему; одному человѣку, бунчужному, — по обьяри, мѣрою но 5-ти арш., да по двѣ пары соболей, по двадцати рублев пара, человѣку; полковником городовых полков десяти человѣком по атласу, мѣрою по 11-ти арш. да по двѣ пары соболей, по 15-ти рублев пара, человѣку; охотных полков полковником же семи человѣком по атласу ж, мѣрою таковыж, да по парѣ соболей, цѣною по 10-ти рублев пара, человѣку, из их в-х г-рей Мастерскіе Палаты»[1558].

Багато старшин — членів делегації гетьманського посольства — у серпні-вересні скористалися нагодою і отримали підтверджувальні царські грамоти на маєтності[1559]. Так, поліпшили вагу свого юридичного статусу полковники Федір Жученко, Леонтій Свічка, Яків Лизогуб, Григорій Вольський, Леонтій Полуботок, Григорій Пашковський, Юхим Андріїв, Петро Кожуховський, Степан Яворський, полкові обозні Дмитро Глуховець, Величковський, полкові судді Василь Ігуменський, Петро Буцький, Карпо Мокрієвич, полкові писарі Іван Скоропадський, Йосип Завадський, сотники Федір Кандиба, Василь Яловицький, Самійло Мокрієвич, значні військові товариші Трохим Підтереба, Костянтин Солонина, Яків Солонина, Степан Гречаний, Данило Лісницький, Іван Забіла, Захар Шийкевич, Андрій Дорошенко, Іван Лисенко, Максим Ілляшенко, Іван Мирович, Іван Сулима, Павло Герцик, військовий канцелярист

Василь Чуйкевич та інші[1560]. Навіть в останні два дні перед від'їздом спішно підготували документи на маєтності кільканадцятьом членам делегації[1561]. Переяславський полковник Л. Полуботок та військовий товариш Дмитро Горленко взагалі отримали жалувальні грамоти царів 22 вересня[1562], якраз перед вирушанням у дорогу. Государі винагородили й юного племінника гетьмана Івана Обидовського чином стольника та маєтністю в Рильському повіті з 20 селянами[1563] (це була вотчина скинутого гетьмана І. Самойловича[1564]).

Усі ці щедрі подарунки членам українського посольства, гетьману логічно вписуються у версію Т. Таїрової-Яковлевої: «Для прихильників Петра заслуги гетьмана були очевидні: позиція козацьких військ в перевороті стала вирішальною»[1565]. «Його становище після наришкінського перевороту змінилося докорінним чином, — підсумовує дослідниця. — З безвольного маріонеткового гетьмана, забов'язаного щоразу при зручному та незручному випадку виправдовуватися, в повноцінну політичну фігуру і реального правителя Українського гетьманства»[1566]. Такі висновки зроблені, на жаль, на основі помилково-теденційного «скупчення» нею 50-тисячного гетьманського війська на кордоні з Гетьманщиною, на річці Сож, про що ми писали вище на початку цього розділу. Оскільки таке угрупування виявилося насправді звичайною мильною бульбашкою, яка луснула, то і з цим версія про зміцнення позицій І. Мазепи у результаті двірцевого перевороту зависла у повітрі[1567].

І. Голіков теж вважав, що становище правителя Гетьманщини істотно поліпшилося, оскільки він, мовляв, «на догоду нових міністрів та наближених до юного государя»[1568] очорнив як В. Голіцина, так і його прибічників. «Таким чином, — писав цей дослідник, — він наклепами та брехнею багатьох бояр довів до страти, а князя і сина його до скинення та до заслання»[1569]. Через те, що двірцевий переворот ніяким чином не зачепив володаря булави, і він був «зело милостиво принят»[1570], то, на думку інформатора зі Львова, це сталося тому, що «к ссылке Голицына тот Мазепа бутто много спомагал, понеже в прошлом году многие обиды от него принужден был терпети»[1571] (ця інформація потрапила у виписки з європейської преси царям).

Насправді судова справа над скинутими прибічниками царівни Софії не показує володаря булави з такого ракурсу. Гетьман навпаки повертався додому зовсім з іншим настроєм, невпевненим у своєму майбутті, настраханим такою різкою зміною усіх його недавніх кураторів. Наришкінська партія все ж не наважувалася його зміщувати: вона була далека від справ Гетьманщини, а тому й не знала, чим завершиться арешт її керманича. Усунення від влади І. Мазепи як ставленика В. Голіцина означало б повернення із заслання І. Самойловича. А це фінансово було невигідно — адже реабілітованому гетьману довелося б повертати вже розподілені маєтності, коштовності з царської казни.

Про страхи володаря булави, його наміри тієї пори детальніше вестимемо мову в наступних розділах.

Виїхало гетьманське посольство з Москви 22 вересня[1572], а повернулося на початку жовтня, зокрема 5 жовтня гетьман уже приїхав у Батурин[1573].

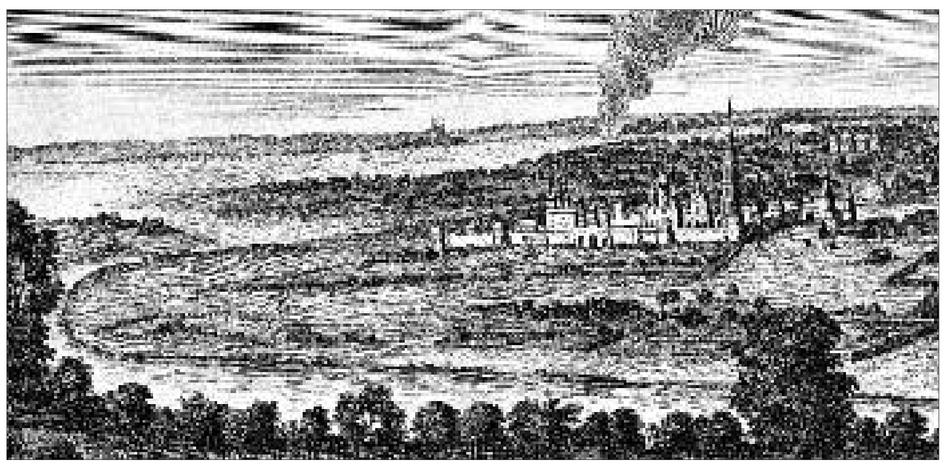

Новодівичий монастир на початку XVIII ст. Зі старовинної гравюри

Розділ 18
МОСКОВСЬКІ СТАТТІ

Прийнята на Коломацькій раді 1687 р. угода між Московією та українською автономією не відображала інтересів гетьманців[1574]. Фактично В. Голіцин як головнокомандувач Першого Кримського походу нав'язав безпортфельним старшинам свою версію бачення взаємовідносин між Москвою та Батурином. Опозиціонери змушені були підримати цей несправедливий документ, оскільки сподівалися на отримання бажаних для них урядів. Хоча прийняті Коломацькі статті практично не афішувалися та про них знало лише невелике коло старшин, усе ж верхівка Гетьманщини, посівши провідні уряди, вже у 1688 році почала турбувати Москву зі своїми пропозиціями внести корективи у попередні домовленості. П. Гордон сповіщав про безрезультатну місію з цього приводу переяславського полковника Дмитрашка Райчі[1575], який, на думку московців, привіз для розгляду близорукий[1576] проєкт Батурина після старшинської ради. В. Голіцину абсолютно не хотілося щось змінювати, бо все його задовольняло. Разом з тим старшині, гетьману після отримання владних повноважень, кадрових рокіровок, зміщення з урядів опозиціонерів володаря булави хотілося хоча б частково ревізувати прийнятий під тиском договір 1687 р. Нова команда не раз збиралася у Батурині на традиційні старшинські ради, які після зміщення І. Самойловича, його самовладного правління набували демократичних форм проведення. Зрозуміло, що у нової команди виникло чимало проблем, які чекали на розв'язання. Проте для цього мало було одного старшинського рішення. Ідеї щодо способів поліпшення економічного становища автономії, кращих варіантів організації податкових зборів, створення умов для функціонування охотницького війська як професійних збройних формувань потребували узгодження на високому рівні у Москві.

Саме тому всі ці питання, які найбільше хвилювали гетьманців, українська делегація після повернення з Другого Кримського походу оформила у тези для переговорів з царськими урядовцями та государями у російській столиці. Важливі пропозиції везли не посланці Батурина з відповідними повноваженнями, а безпосередні ініціатори змін, головні старшини Гетьманщини. Зрозуміло, що поважний склад української делегації змушував сюзеренів та їхніх урядовців налаштуватися на глибше вивчення ініціативи гостей. Щоправда, їхній приїзд збігся із загостренням стосунків у царській родині, напругою, яка зростала у московській верхівці, що визначалася, з ким бути. У таких реаліях всілякі ініціативи українців щодо вдосконалення буття Гетьманщини, ясна річ, були не актуальними для сторони, що приймає. Вважаємо, що урядовці царівни Софії як регентші, враховуючи реалії серпня, досить пасивно поставилися до вивчення, аналізу запропонованих змін. Проблеми Батурина у серпні 1689 р. не становили якоїсь видимої небезпеки, як втрата владних позицій, прихід до правління нової команди. У цьому зв'язку навіть В. Голіцину, який сховався у своєму маєтку під Москвою, напевне, не хотілося вникати у них по суті та ретельно вивчати зміни та доповнення до основного договору.

Найактуальніші пропозиції гетьманців щодо повернення оренд, заборони виходу з козацького реєстру та інші командою регентші у серпні 1689 р. були відхилені[1577]. Фактично 29 серпня І. Мазепа повідомляв в Україну про готовність посольства з таким невтішним результатом «днями» відбути з Москви[1578].

Усе ж двірцевий переворот, кульмінація якого настала у першій декаді вересня, вніс істотні корективи у документи, підготовлені у серпні.

«Уряд Наришкіних різко змінив жорсткий курс на скорочення автономії, що проводив В. Голіцин, — зазначила Т. Таїрова-Яковлева, — і практично дав карт-бланш Мазепі на вирішення багатьох гострих внутрішніх проблем. Уперше з часу Переяславської ради Москва вирішила опиратися на сильну гетьманську владу, а не на масу анархічних опозиціонерів. Наришкінській партії і Петру в той час треба був сильний військовий союзник, наділений необмеженими повноваженнями та владою»[1579].

Вважаємо ці висновки російської дослідниці вкрай перебільшеними. У вересні 1689 р. 17-річний цар Петро та його наближені були надто далекі до розуміння проблем взаємодії з Батурином. Вони енергійно чистили прикази, розставляли своїх людей на місцях. Це було головною стратегією у ті дні. Яким же чином ставленик В. Голіцина І. Мазепа не потрапив в опалу та ніби опинився у таборі союзників-наришкінців?

Відповідь на це питання криється в позиції головних очільників Посольського та Малоросійського приказів після падіння В. Голіцина та його сина О. Голіцина, який з 1 березня 1687 до 6 вересня 1689 р.[1580] фактично неофіційно очолював ці важливі державні структури Московського царства.

Монополія батька і сина у дипломатичних відомствах завершилася їхнім крахом 9 вересня 1689 р. Абсолютно некомпетентна у дипломатії партія Наришкіних, зайнята посиленням влади у Москви, довірилася тим, хто десятиліттями був виконавцями при скинутих посадовцях. Тут працювали фахівці своєї справи. Від їхнього досвіду можна було відмовитися, зіславши подалі у ті чи інші міста (така доля чекала багатьох дяків інших приказів), але у такому разі переможці мали знайти б їм заміну. Зрозуміло, у реаліях Москви такий процес з набору нового професійного штату цих приказів навіть за великого бажання унеможливлювався через брак фахівців. Тут «свої» були б доречні, та без відповідних знань, компетенції не підготуєш царський указ, послання правителю іншої країни тощо.

Саме тому репресії не зачепили головних дипломатичних помічників В. Голіцина. Вони, навпаки, позбулися його владної волі, ідейного наставника та розпорядника трактувань у формулюванні дипломатичної пошти, документації тощо.

Оскільки у джерелах з українською делегацію на зустрічах з царями обох конфронтуючих партій фігурував думний дяк Омелян Українцев, то саме він був головним переговорником, дискутантом з приїжджим гетьманським посольством.

Активну участь у підготовці Московських статей взяв дяк Посольського та Малоросійського приказів Василь Бобінін. Дипломатичну службу він розпочав у 1655 р[1581]. Брав неоднарозову участь у переговорних місіях[1582] (зокрема, і у Києві в 1668 р.[1583]), посольствах (Швеція), у виробленні положень Вічного миру 1686 р[1584].

Редагував статті піддячий Малоросійського приказу Іван Бірин. Він працював у цій структурі, відповідальній за гетьманський напрям дипломатії, з 22 січня 1681 р.[1585]

А найважливішим фахівцем з українських питань був саме думний дяк Омелян Українцев, який з 1681 р. був другим начальником[1586], з 1682 р. помічником начальника[1587] (В. Голіцина. — *Авт.*) Посольського приказу, безпосереднім керівником бюрократії цієї установи, причетної до отримання донесень послів, дипломатів, володарів інших держав. Його кар'єра як піддячого на дипломатичній службі почалася у 1672 р.[1588] Як багаторічний співробітник Посольського приказу він неодноразово їздив з посольськими місіями до України, а тому мав великий досвід у взаємодії із гетьманським урядом, підготовці відповідних дипломатичних документів. У Батурині він вів у 1679 р.[1589], 1684[1590] переговори із І. Самойловичем, займався підготовкою Коломацьких статей у 1687 р. Як дипломат брав участь

у дипломатичних поїздках-місіях у Польщу, Швецію, Данію, Голландію[1591]. У кінці 1689 р. він став повноцінним начальником Посольського приказу[1592].

Загалом позитивна веренева редакція більшості Московських статей — це закономірний результат винагородження О. Українцева, дяків за сприяння у виробленні документа на користь гетьманців. Про це немає прямих джерел, проте існуюча практика вирішення справ у московських приказах передбачала дачі «посул», «почесті»[1593] і т. п., що іноді у кілька разів перевищували місячний оклад їхніх отримувачів. У 1678 р. дяки О. Українцев та В. Бобінін у своїх чолобитних писали, що «корыстных дел в Посолском приказе и в Малороссийском приказе нет, пропитатца нечем»[1594]. Справді, іноземці-дипломати, посланці Батурина не завжди приїжджали у справах, вирішення яких потребувало відплати. Про хабарництво у відомстві О. Українцева писав Де ля Невіль[1595], який зазначав, що цей «державний секретар іноземних справ» був «прежадібний до користі та загрібає, де тільки можна»[1596]. Думний дяк справді отримав 30 рублів та срібну стопу від ченців[1597], за винагороду в 200 золотих звільнив з тюрми Ф. Дашкова[1598], а також за крупні суми допоміг калужанам[1599]. Прохачі Данило Євсеєв та Корній Яковлев писали своєму керівництву в Калугу, що «посулено думному Емельяну Игнатьевичу 100 рублев денег (за цю суму в Україні тоді можна було купити рудню або два млини. — *Авт.*), и тех денег думной просит, и за тем дело стало; а на выписках государского указу не помечает, просит наперед ста рублев; и нам тех денег взять негде»[1600]. «А что вы велели меду думному Емельяну Игнатьевичу отвезть 10 пуд, и мы думному отвезли 20 пуд, — жалілися калузькому земському старості Кирилу Коробову інша група прохачів, перебуваючи у Москві. — А люди его говорили нам, что де велено вам думному меду привезть 100 пуд, а тот де мед вы продаете воровски»[1601]. Інший калужанин Іван Головин дав 100 рублів думному дяку, але «Емельян Игнатьевич Украинцов великим государем еще не докладывал»[1602].

Портрет Омеляна Українцева — думного дяка, який з кінця 1689 р. був начальником Малоросійського та Посольського приказів

На Бендерській комісії 1709 р. йшлося про те, що гетьман мав великі витрати через «п'ятиразову дорогу до Москви»[1603], «також видав великі суми своїм приятелям на Московщині, що з ним кореспондували, завжди інформували й робили заходи в царя в його справах»[1604].

Отже, безумовно, заохочення переговорників загалом істотно вплинуло на редакцію положень угоди 1689 р. (нам пощастило знайти її копію[1605] в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського та опублікувати[1606], а Т. Таїровій-Яковлевій — оригінал[1607]). Позбавлені тиску та настанов В. Голіцина, його колишні підручні знайшли аргументи, аби підіграти І. Мазепі. Вони знали, що будуть за це належно винагороджені. Тим паче напередодні Другого Кримського походу, у лютому 1689 р., співробітники Посольського та Малоросійського приказів отримали з Батурина неочікувані подаруночки. «По обыкновению моему, — писав у Москву І. Мазепа, — думному дьяку его милости Емельяну Игнатьевичю Украинцову, и дьяком их милостям в государственном Посольском приказе сидяшим, так же и подьячим в Малоросийском приказе работаюшим посылаю по подлинной части вина»[1608].

Для розуміння поблажливого ставлення команди партії Наришіних до гетьманців вважливою є 5 стаття Московських статей. У ній йдеться про позицію запорожців, які «помирились с общим

неприятелем креста святого крымским ханом»[1609]. Запорозька Січ всупереч Вічному миру, агресивній політиці Москви щодо Криму виступила проти конфронтації з найближчими сусідами відразу після завершення Другого Кримського походу. Отже, це був добрячий ляпас сюзеренам: мовляв, хоч ми вас і шануємо, та не диктуйте нам, з ким нам дружити-товаришувати, а кого вважати ворогом. Ця незалежницька позиція була дуже зручна для І. Мазепи. Адже після відставки В. Голіцина практично всіх його численних ставлеників (О. Голіцина, Л. Неплюєва та інших) або послали на заслання, або відсторонили від посад.

Невідомий художник. Портрет Василя Кочубея. Перша половина XVIII ст. Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського

І. Мазепа безперешкодно, добре нагороджений виїхав з Москви не тому, що дуже сподобався Петру І, команді Наришкіних, а тому, що його арешт чи скинення з уряду були лише на руку кримчанам, полякам. У останніх зростали шанси здобути нових прихильників на Лівобережжі, бо ж царські репресії, брутальне втручання у справи автономії — красномовне підтвердження ігнорування союзницьких зобов'язань, гарний доказ-козир щодо нехтування государями прав та вольностей українського народу.

Гадаємо, що думний дяк О. Українцев звернув увагу свого нового керівництва на можливі наслідки усунення від влади ставленика В. Голіцина у реаліях фактичного виступу запорожців проти самодержавства. Залишене у Гетьманщині керівництво військом могло по-своєму відреагувати на дії Москви. А отже, крім проблеми Запорозької Січі, для Московії могло додатися невдоволення у гетьманських полках. Таким чином, невдовзі царським урядовцям треба було думати, як упокорити козацтво, заворушення у полках. Не факт, що заслані у Чернігів, Переяслав, Ніжин, Севськ воєводами голіцинські вельможі-висуванці могли у разі бунту-повстання не стільки упокорити бунтівників, як і перейти на їхній бік.

У цьому зв'язку у Москві вирішили не збурювати спокій на Лівобережжі України, а добре поміркували над тим, як нейтралізувати запорозьке товариство. Прийнято було компромісне рішення, якщо «с ханом крымским розмирятса (січовики. — *Авт.*), и к ним обыкновенное Их Царского Величества жалованье послано будет, так же бы и он, гетман, к ним запорожцом, годовую денежную і запасную дачу послал, а впред, естли они, запорожцы, будут им, Великим Государям Их Царскому Величеству, служить вѣрно і постоянно»[1610].

Зазначимо, що Другий Кримський похід, побудова Новобогородицької, Сергіївських фортець, присутність поблизу Запорозької Січі великої кількості російських вояк зруйнували попередню структуру забезпечення харчами січовиків. Вона погіршилася у рази. Тому річне постачання продовольства від гетьмана, виділення плати від московського уряду за службу ставало істотним доповненням для забезпечення функціонування цієї військової республіки. Від цього «пряника» важко було відмовитися керівництву Запорозької Січі, бо воно мало думати про харчування великого контингенту своїх вояк. Враховуючи ці інтереси, московські дяки не рвали різко зі свавільними січовиками, не оголошували їх бунтівниками, хоча насправді їхня поведінка вкладалася у ці параметри дій як ворожої спільноти, що ігнорує царську владу.

У першій статті Московських статей обоє царів підтверджують те, що «оборонем при прежних іх стародавных правах і волностях»[1611] старшину, Військо Запорозьке та український народ. У Коломацьких статтях 1687 р. у 22 статті були відмінені оренди, замість неї увели збори з посполитих

людей[1612]. Гетьманський уряд, очевидно, невдовзі отримав серйозну проблему із забезпеченням охотницьких полків. Крім того, найперше давали про себе знати нарікання посполитих у полках. Це могло загострити соціально-політичну ситуацію на Лівобережжі, збільшити переходи людей на Правобережжя. Ті, хто готував відповідь від імені царів, учинили хитро: «Великие Государи Их Царское Величество указали ему, подданому своему, во время съѣзду старшины і полковников, і знатных войсковых товарышей в Батуринѣ о празнике Рожества Христова учинить ради і помыслить о той оренде накрепко — не будет ли она посполитому народу малороссійскому тягостна, і прежнему их обыкновению к нарушенію, а прежде того съѣзду разослать по всем городом малороссійским народом унѣверсалы і велеть обьявить посполитому народу, чтоб они ему, гетману, обьявили и дали о том писма за своими рукамі, что им лутче і сноситье — аренду іметь іли поборы давать, да что они, гетман и старшина и полковники, и знатное воисковое товариство, о том усовѣтуют, и из городов посполитой народ обьявит, і о том писать ему, гетману, к нам, великим государем»[1613]. Государям та урядовцям було невигідно давати дозвіл на повернення оренд, оскільки тоді всі негативи від її впровадження перекладалися б на Москву, а не на Батурин. Поповнення податків у військову скарбницю сюзерени вважали внутрішньою справою гетьманського уряду. Зрештою ці питання й за попередні десятиліття в основному не регулювалися центральною владою. Вникати у суть гетьманської податкової системи у Москві не бажали: головне, аби гетьманські війська виконували покладені на них зверху завдання.

Зауважимо, що і з багатьох інших питань, порушених у чолобитній гетьманців, государі не дали однозначної відповіді, а закликали старшину та гетьмана вирішувати свої проблеми самим. Так, у 3 статті про харчове забезпечення компанійців та сердюків царі вказали «учинить по своему разсмотрению, толко усмотревши того, чтоб тех запасных поборов малороссійскому посполитому народу како тягости і излишних убытков не было і не причитали себѣ они того в оскорбление»[1614]. У 4-й статті гетьман також мав вчинити «по своему ж разсмотренію» огляд і перепис усіх козаків-полчан, аби вони далі не писалися в посполиті, а мужики — у козацький стан[1615]. На розсуд володаря булави віддавалася і 8 стаття про зменшення казанів у «мелких людей», які займалися винокурінням та використовували для цього велику кількість деревини[1616]. Так само «по своему разсмотрению» він в 11 статті мав зробити підбір та поповнення охотницьких полків через зменшення у них вояк[1617].

Вищезгадані формулювання були не дуже вигідні Батурину, адже гетьману легше стало б змінити податкові збори, вирішити інші питання, зіславшись на наказ згори. Приймати ж непопулярні рішення самостійно — це давати привід невдоволеним оскаржувати їх, писати доноси у Москву. Тому, з одного боку, дозвіл государів ніби демонстрував довір'я до

Грамота російських царів Іоана та Петра Олексійовичів гадяцькому полковому судді Степану Потребичу-Гречаному. 1689 р. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

гетьманської команди, надавав їй більше самостійності, а з другого боку, робив її більш відповідальною за вирішення тієї чи іншої проблеми.

Хоча автори відповідей на чолобитну українців за узгодженням зі своїм керівництвом всіляко намагалися уникнути однозначних формул, які б у подальшому регламентували діяльність вищого керівництва Гетьманщини, ставило б його у певні виконавські рамки, усе ж це загалом сприяло зміцненню державницьких інституцій автономії, зменшувало на них імперський вплив. Показова у цьому плані 10-та стаття, яка істотно посилювала владу гетьмана: «никому малоросійских городов жителем своих Царского Величества жалованных грамот на села і мелницы без листов ево гетманских давать не указали»[1618]. Доповнювала вищезгадане і 9-та стаття, яка показувала, що київські міщани, випросивши у государів землі та сінокоси, «которые ім не належат»[1619], обминувши гетьмана, насправді у такий спосіб заволоділи давніми наділами київських монастирів. Тому з цього приводу царі змушені були на вимогу Батурина оголосити перевірку, аби «нечеиные покосы и всякие угодья развесть и помежевать по крепостям і по старым межам, і грунтам, і урочищам в правду тех монастыреи православных»[1620].

Декілька питань внутрішнього життя автономії Батурин бажав вирішити за погодженням з Москвою. У Київському полку восени 1688 р. козаки Моравської сотні вирішили стати підлеглими монастиря[1621], чим створили неординарний прецедент. Аби покласти край подібним спробам монастирів зазіхати на представників козацького стану в селах, належних обителям, переманювати у свою сферу та підпорядкування людей, заохочуючи їх певними вигодами, гетьман підстрахувався царським роз'ясненням-вказівкою з цього приводу. «І Великие Государи Іх Царское Величество указали, — читаємо в 7 статті Московських статей, — тем казаком, которые наперед сего жили и ныне живут в духовных маетностях, а в воисковой росписи написаны жить по прежнему в тех маетностях и грунтах, и своих и всякиих угодьи владеть, а духовным особам тех казаков з грунтов іх і з маетностей своих не выгонят і к своеи работе, і податям іх неприневоливать, чтоб от того казакам тягости не было»[1622].

Стаття 12 свідчить, що гетьман та його уряд мали проблему із виконанням попередніх вказівок Москви щодо переселенням в Новобогородицьк 1000 родин українців. Саме тому гетьманці просили дати дозвіл переселятися у цю фортецю ратним людям з дружинами. Мовляв, тоді б охочіше тут селилися й жителі з усієї України[1623]. На цю пропозицію государі пообіцяли дати відповідний наказ у найближчі терміни. Разом з тим у 12-й статті присутній і явний докір-вказівка васалу: «Да хоча бы гетман, служа Их Царскому Величеству радение свое показал, чтобы малоросійских городов жителей указное число тысячу семей поселить около того города і о том бы он розослал по городам листы свои, чтоб охочие люди шли туды на житье без опасения»[1624].

Правдоподібно 13-та стаття мала переконати команду Наришкіних у тому, що гетьманський уряд не має ніяких потаємних планів, ворожих Москві. У цьому зв'язку, мовляв, він навпаки просить підсилити військові залоги у Чернігові, Переяславі. Тільки це начебто допоможе дати належну відсіч неприятельським набігам. Государі цей намір схвалили і підтримали, з деякими коректоивами: вирішено збільшити кількість стрільців у Ніжині, а не у Переяславі (там, на їхню думку, було достатньо), та Чернігові[1625]. Ці залоги мали виходити з місцевими полками на оборону краю у результаті ворожого нападу.

З 1687 р. І. Мазепа щороку просив Москву заздалегідь повідомляти його про військові плани на наступний рік. Проте, як і в попередні часи, сюзерени та їхні уповноважені урядовці не спішили з конкретними вказівками з цього приводу. Зрозуміло, що у таких реаліях важко було проводити старшинські з'їзди, обговорювати деталі майбутніх походів. Ось і цього разу гетьман просив, «естли будет пришлаго лѣта сил Их Царского Величества военны промысл і на неприятеля поход, і рано ль, іли поздно б, іли сколь, іли в далные мѣста бытиі імѣет, о том бы ізволили они, Великие Государи, ему, гетману, свой государской указ объявить»[1626]. У відповідь на це він знову отримав традиційну відписку, мовляв, «и буде по ведомости позовет время прибиратися ему с войском к воинскому походу, и тогда по тому ево доношению Их Царское Величество указ прислан к нему будет»[1627].

Розділ 19
ПІД СТРАХОМ АРЕШТУ

Офіційна зустріч І. Мазепи з Петром І у Москві восени 1689 р., укладення тоді ж Московських статей в російській та українській історіографії традиційно трактуються як початок тісної багаторічної взаємодії, великої дружби між гетьманом та царем. Мовляв, під час двірцевого перевороту юний монарх зачарувався[1628] мовою досвідченого володаря булави, їхні стосунки були аж до 1708 р. безхмарними та базувалися на довір'ї, повазі один до одного[1629].

Ми піддали сумніву усі ці поверхові узагальнення ще у 1998 р.[1630] та подальшому[1631]. Більшість істориків, які взяли на озброєння версію полюбовного союзу царя та гетьмана з 1689 р[1632]., насправді полегшили собі роботу: не треба було скрупульозніше вивчати реалії 1690–1692 рр., занурюватися у справу ченця Соломона, шукати витоки протестної акції мазепинського канцеляриста Петрика. Зв'язок останніх з І. Мазепою досліджувався сліпо за версією тогочасного слідства та роз'яснень-виправдовувань перед царями самого правителя Гетьманщини.

Уже в розділах 17 та 18 ми звернули увагу на деталі, не помічені іншими дослідниками: І. Мазепі вдалося благополучно виїхати з Москви не через несподіване збурення приязні 17-річного монарха до васала, а через те, що зміщення володаря булави як ставленика В. Голіцина новій команді Наришкіних було не на руку. Запорозька Січ якраз уклала з кримським ханом перемир'я[1633], тобто заявила про свою незалежність, а тому додавати у цих реаліях нове вогнище конфронтації, протистояння зміною керівника автономії не було ніякої рації. Ці прості істини втовкмачили в голови переможців двірцевого перевороту, які активно у вересні 1689 р. займалися репресіями, знищенням супротивників, добре підкуплені І. Мазепою дипломати Посольського та Малоросійського приказів.

Т. Таїрова-Яковлева, обґрунтовуючи співпрацю переможців двірцевого перевороту Наришкіних з гетьманом з вересня 1689 р., висуває і такий аргумент: мовляв, ще у попередні роки головний дипломат І. Самойловича завоював прихильність двох впливових людей нової команди, зокрема боярина та князя Петра Прозоровського (довірник, попечитель юного царя), думного дяка, батька дружини Петра І Ларіона Лопухіна[1634]. Насправді переговори останнього з посланцем (знатним військовим товаришем І. Мазепою) у березні 1679 р[1635]., як і гетьманський лист 1688 р. про сприяння місії генерального судді М. Вуяхевеча та прохання «хранити меня в благодетельской своей милости»[1636], говорять лише про ділові контакти цих діячів. Правитель Гетьманщини, схоже, як проникливий дипломат розумів значення П. Прозоровського при юних царях та царівні Софії, а тому налагоджував зв'язок з ним шляхом ввічливих послань про підтримку та протекцію. Разом з тим ми не знаємо, як відреагував на цю запопадливу кореспонденцію ставленика В. Голіцина адресат. Думаємо, що він взяв до відома намір Батурина рахуватися з ним як впливовою особою Московії. Навряд чи взаємостосунки між ним та гетьманом далі розвинулись у щось більше, симпатію.

Щирський І. Герб Івана Мазепи з гербами близьких довірників. Мідьорит. Панегірик «Луна голосу...». 1689 р.

Дипломатичні представництва інших держав у Москві у вересні 1689 р. «поховали» гетьмана разом Ф. Шакловитим та В. Голіциним. Саме завдяки їхнім депешам європейська преса рясніла повідомленнями про сумну долю правителя автономії.

Французьке видання за інформаційними джерелами з Варшави 5 листопада того ж року сповіщає, що «кружляють чутки, що... гетьмана Мазепу заарештували»[1637]. Далі (9 листопада) — «кілька бояр та Мазепа, гетьман козаків, покарані на горло»[1638]. 10 листопада — «Мазепу позбавили лише гетьманського уряду»[1639]. Тобто хоча ці повідомлення від московських резидентів плутані і не відповідають істині, все ж вони засвідчують важливий момент: іноземці чітко зараховують гетьмана у табір переможених, скинутих урядовців. Так, короний гетьман Станіслав Яблоновський у найближчому колі говорив, «что взят к Москве с старшиною, и сей гетман Мазепа и тож в Сибирь сослан, где и бывший Самойленко»[1640]. Італійська версія перебування у Москві володаря булави дещо інша, але вона пояснює, чому він залишився при владі після невдалого походу: «Мазепа, головнокомандувач запорозьких козаків, під суворою охороною, у кайданах, начеплених на руки та ноги, був доставлений до Московії, щоб відповісти на різні звинувачення, висунуті проти нього князем Голіциним, що, однак, не було оцінено царем з таким же довір'ям, як раніше»[1641] (мабуть, автор цього повідомлення Джованні Баттіста Романіні мав на увазі несправедливі звинувачення, висунуті І. Самойловичу. — *Авт.*).

Не випадково П. Гордон писав у щоденнику про вересневі поголоски щодо усунення володаря булави та групу осіб, які «бажали другого гетьмана»[1642]. Мазепа згадував пізніше, що у Москві колишній гадяцький полковник Михайло Васильович Самойлович (Гадяцький) «обнаружил ко мне неприязнь, старался навести на меня гнев царский и домагался сам быть гетманом»[1643]. Поширились і в Україні тоді ж чутки про скинення Мазепи з уряду і що замість нього «якийсь інший пан має бути»[1644].

Зосередження в руках донедавна ображеного клану Наришкіних всієї реальної влади, висунення мстивих царедворців на ключові позиції робило І. Мазепу заручником їхньої некомпетентності, амбітних настроїв. Будь-який донос на гетьмана, сумнів у вірнопiдданстві, невдоволення щодо тих чи інших його дій могли таїти для керманича України смертельну небезпеку. Все залежало від випадку.

Гетьманське посольство, вирушаючи з Москви, не знало, чим закінчаться допити прибічників Софії, противників патріарха Іоакима. Розшук Сильвестра Медведєва, архімандрита Донського монастиря Никона не додавав оптимізму гетьману. Адже він теж під силою обставин був залучений до реалізації ідеї коронації царівни Софії на царство, підготовки в Україні панегіриків, робіт граверів зі

змалюванням її з новим титулом[1645]. Він опинився сам на сам з новою управлінською командою, з представниками якої він і трохи знався, проте не настільки, як з їхніми попередниками.

Отже, було декілька важливих причин, які робили І. Мазепу невпевненим у своєму майбутті. Виділимо з них головні.

Перше, що змушувало нервуватися правителя Гетьманщини та його наближених, — кардинальна ротація урядової верхівки у Москві. Важко було прогнозувати її дії. Українське посольство, від'їжджаючи 22 вересня з російської столиці, знало лише про початок цього процесу. Тим часом партія переможців міняла у приказах керівників, замінювала їх на своїх, так само переміщувалися з попередніх посад на інші дрібніші чиновники. Відомо такі укази 21, 26 вересня[1646], 11[1647], 12[1648], 14[1649], 18[1650], 20[1651], 22[1652], 23[1653], 25[1654], 28[1655], 29[1656] жовтня, 3[1657], 14[1658], 17[1659] листопада, 18, 21 грудня[1660]. Призначення воєвод та їхніх помічників у Київ та Ніжин відбулося 20 жовтня[1661]. Велика увага приділялася модернізації Розшукового (Сискного) приказу в кількох царських указах від 20, 25 жовтня[1662], 17 листопада[1663]. У жовтні відбулася укомплектація Посольського[1664] та Малоросійського приказів, які безпосередньо тримали зв'язок з Батурином та впливали так чи інакше на українські справи. У Малоросійському приказі після двірцевого перевороту із 47 піддячих залишилося лише 22[1665]. При цьому, згідно з джерелами, багато останніх почали кар'єру у ньому з 1689 р., це, зокрема, Григорій Богданов, Андрій Возніцин, Іван Григор'єв, Василь Єврафов, Гаврило Журавльов, Андрій та Степан Івановичі, Кузьма Попов, Ларіон Попов, Ларіон Седлін, Степан Фролов, Григорій Юдін[1666]. Натомість Спиридон Боєв, Андрій Щоголів, Тихон Щукін, Семен Сетунський, Олексій Степанов, Федір Тарасов, Олексій Холопський, Омелян Шестаков та інші[1667] посилили ряди службовців оновлених розрядів, приказів. Таке урізання наглядового відомства за гетьманцями засвідчувало, що нова команда не стільки зменшила увагу до України, а швидше боялася, що у ньому працюють підкуплені за багато років лобісти українських інтересів, а тому їх замінили на нових посадовців, які мали суворіше питати з гетьмана, контролювати дії його та старшини.

Вітсен Н. Справжній портрет царя Петра І. 1692 р.

Можна було б усі ці зміни в реорганізаціях московських приказів, кадрових рокіровках у них не пов'язувати з діяльністю І. Мазепи: мовляв, після зустрічі з юним царем Петром І він опинився на довгі роки під його захистом, здобув статус недоторканого діяча. Отож усі ці радикальні зміни його не стосувалися. Насправді добре винагороджене українське посольство, повертаючись додому, не знало, чого очікувати від нової команди переможців: гетьманці наочно бачили, як жорстко та радикально день за днем, тиждень за тижнем зачищувався весь керівний склад висуванців В. Голіцина та його наближених. Восени протягом трьох місяців впала попередня владна вертикаль налагоджених взаємозв'язків, стосунків. Ніхто не знав, які плани щодо керівної верхівки Батурина мала переможна партія після встановлення повного контролю в урядових відомствах.

Другим важливим фактором невпевненості І. Мазепи та його наближених був неочікуваний для них відкрито-прямолінійний, різкий вияв-постріл церковно-московського патріаршого невдоволення

щодо «латинської» позиції представників Київської митрополії у релігійній дискусії 1688–1689 рр. Патріарх Іоаким, який підтримав партію Петра І, користуючись посиленням свого впливу після двірцевого перевороту на Наришкіних, не тільки оголосив єретиками всіх своїх ідейних противників, недавніх опонентів-дискутантів, а й жадав їм суворої покари, смерті, зміщення з церковних посад, вигнання. Він вдався до засобів цькування неугодних, використання царської влади у придушенні будь-яких натяків на інакодумство в Московському патріархаті. Крім того, Іоаким водночас підбурив Наришкіних вживати суворих репресивних заходів щодо представників інших релігійних концесій.

Здавалося б, усі ці переслідування стосувалися діячів церкви, представників Київської митрополії, а не особисто І. Мазепи. Проте ситуація склалася так, що гетьман, прагнучи підіграти своєму протеже В. Голіцину в протистоянні царівни Софії та патріарха Іоакима, проявив ініціативу в «приземленні» глави Московського патріархату, в організації йому аргументовано-інтелектуальної відсічі українських вчених-релігієзнавців.

Гетьман істотно допоміг партії Софії, привізши у Москву знавця-диспутанта ігумена Інокентія Монастирського, який мав поставити на місце патріарших «мудроборців». Як показало розслідування 1689 р., І. Мазепа передав В. Голіцину[1668] «Книгу о пресуществлении словесы Христовими сдействием св. Духа совершающомся Иннокентиа Монастирскаго игумена Кирилского киевскаго противу Ликудиевых словеса Христовы безделны творящих»[1669]. Київський церковний діяч зустрічався у серпні 1689 р. із Сильвестром Медведєвим[1670], брав активну участь у пристрастних диспутах з представниками патріарха та ним самим, при тому останньому докоряв за помилкові судження[1671]. Результатом дискусії стало прокляття І. Монастирського.

Ставши на бік партії Наришкіних, патріарх Іоаким почав жорстоко розправлятися зі своїми церковними опонентами. Уже наприкінці серпня — на початку вересня 1689 р. вони почали тікати з Москви. Після 7 вересня згідно з указом царя Петра капітан Михайло Данилов мав знайти ченців Сильвестра Медведєва, Арсенія та архімандрита Никона. Мовляв, з останнім (довірником І. Мазепи, який дав йому на зберігання свою «Думу» та всіляко оберігав. — *Авт.*), який ніби їхав «в Севск, по обѣщанию, помолитца... поѣхал вор и измѣнник и всякого зла начинатель, бівший Спаского м-ря, что за Иконным рядом, строитель чернец Селиверстко... с келейником своим с чернцом же Арсенкою»[1672]. С. Медведєва, який «прелстися» книгами «новотворныя киевския»[1673], схопили, катували та примусили написати покаяння[1674], вже 5 жовтня його присудили до страти[1675]. Брутально повелися і з архімандритом Донського монастиря. Його за царським указом відправили в Тихонову пустинь під Ярославлем, де він деякий час утримувався під караулом[1676]. Разом з архімандритом їхав диякон Яків Яблоновський (був родом з української Опішні[1677]). Його великий багаж конфіскували, а самого відправили на заслання в Камінний монастир на Вологді[1678]. Видання київського друку теж піддані анафемі. «Аще же кто отнынѣ таковая его, Сенки, и иных писания, у себе утая, держати возъимать и злаго его плевелосѣятелнаго блядословия не отринет и писаний его диавололестных не объявит и о том не покается и мѣрности нашей или отцем своим духовным не исповѣдается и не отстанет, — лякав патріарх Іоаким підлеглих йому церковних діячів, — таковый да будет властию, данною нам от всесвятаго и вседѣтелнаго Духа, вязати и рѣшити, связан от Церкви святыя и пречистых таин причащения отлучен, и вѣчную казнь от Бога приимет»[1679].

Джерела зафіксували, як Мазепа, який привіз у Москву для підсилення позиції С. Медведєва у протистоянні з патріархом чудових знавців історії релігії, мусив шукати за вказівкою государів крамольні листи, книги. Він вдавав оперативне реагування на інквізиторські заходи партії Наришкіних щодо всього, у чому вони вбачали небезпеку свому правлінню. Навіть релігійна література, яка запрошувала до дискусії, захисту богословських постулатів, викликала у неї лють, неприйняття. «Изволили вы пресветлейшие и державнейшие великие государи ваше царское пресветлое величество, чрез нарочного посланного подьячего Ивана Гарасимова, прислати ко мне подданному своему монаршескую свою грамоту, в которой написано, что бывый инок Селивестр, ныне Сенька Медведев в роспросе сказал, дал де он на Москве, некоторые книги и свои воровские письма, в руки киевского кириловского игумена Инокентия Монастырского, и мне б приложить тщание, те книги, и всякие Медведевы письма, у него игумена сыскати, и к вам великим государем к Москве прислать. Покорствѣнно убо я подданный вам, великим государем, вашему царскому пресветлому величеству доношу, что тот преждереченной подьячей, с вашею монаршескою грамотою в Батурин ко мне октября в 15-де приехав, застал тут его игумена, токмо что он игумен прежде себя отпустил в Киев братию свою с возами, и я по вашему царского пресветлого величества указу, жестоко приказал ему игумену, чтоб он книги, и всякие письма, которые от Медведева принял отдал зде присланному от вас великих государей подьячему, где он игумен говорил, что от Медведева он никаких писем воровских не принимывал, а принял токмо четыре книги, розных творцов, которые проповеди слова Божия, занадобилися ему, и при нем зде те книги не сыскались, ибо отпустил оные з братиею в возах своих в Киев. Сего ради я гетман приказал ему, за теми возами по те книги посылати наскоро, для чего и казака батуринского с человеком ево посылал есмь туда, и кой час те книги, из Києва в Батурин присланы будут, того ж часу я оные преждереченному подьячему вручив, отпустил есмь его, и какое письмо он игумен ко мне писал, отгавариваяся, что кроме тех книг, никаких писем у него от Медведева нет, то я посылаю к вам великим государем, с сим моим листом»[1680].

Підсилювало страх гетьманців показове спалення на Красній площі у Москві у зрубі разом з книгами 4 жовтня 1689 р. силезького німця Квирина Кульмана з його однодумцем Конрадом Нордерманом[1681]. Перший був поетом, автором своєрідних богословських праць[1682]. Наївно вірячи, що у Московії позитивно сприймуть його ідеї, він присвятив царівні Софії, царям Петру та Іоану віршовану відозву «Холодне торжество... на його царську величність»[1683], мовляв, саме в Московії можливе зародження тисячолітнього Царства Божого («Світло запалає зі Сходу, саме там, на Сході, буде утворено нове царство з новим народом»)[1684]. Та його твори, погляди визнані церковною владою як шкідлива єресь, яка суперечить «правильним» православним постулатам. Після падіння царівни Софії патріарх Іоаким добився[1685], аби єзуїти були негайно видворені з Московії[1686]. «У той же час, коли нам наказали виїхати (з Московії. — *Авт.*), — писав свідок жорстоких репресій до іновірців чеський католицький священник-міссіонер Іржі Давид, — Конрад Нордерман і Квірін Кульман, лютерани, реформатори віри, були спалені живцем і відправлені в інший світ за розповсюдження деяких пророчих книг. Конрад був тут колись відомим купцем, Квірін, родом з Сілезії, я думаю, був одним з лютеранських провидців, вигнаних з Угорщини. Вони називали себе єзуїлитами. Їхні книги приніс нам на цензуру царський перекладач, і в останньому приговорі їм було прочитато, що їхні книги засуджені як єретичні і лютеранськими пасторами і єзуїтами. Так, одночасно в Москві викресло ім'я єзуїлитів і єзуїтів, але орден пророків випередив орден апостолів. Щоб закінчити коротко, скажу, що причиною нашого вигнання стало усунення від влади княгині Софії та те, що потрапив у немилість колишній її фаворит Голіцин»[1687].

Українське посольство, а потім гінці привезли в Україну з Москви резонансні звістки про жорстоку розправу над інакодумцями, репресивну реакцію нової московської команди на релігійну дискусію, до якої ж і спонукали-запросили як патріарх, з одного боку, так і команда царівни Софії. У цьому зв'язку наляканий Л. Баранович 19 листопада 1689 р. вирішив під цим примусом-пресингом погодитися з патріархом і більше не перечити йому[1688].

Команда І. Мазепи у жовтні-грудні 1689 р. все ж не знала, які будуть наслідки невдоволення патріарха для них, як останній буде впливати на Наришкіних щодо «не такої» поведінки Батурина у справі релігійних догматів. Спалення 4 жовтня К. Кульмана з К. Нордерманом, присуд до страти 5 жовтня С. Медведєва були й красномовним залякувальним сигналом для Батурина: Московський патріархат та його очільник вогнем та мечем завдадуть нищівного удару по всіх своїх противниках.

Третьою складовою гетьманської перестороги щодо загроз з Москви була вирішальна позиція патріарха Іоакима у розправі з представниками старої команди. І. Мазепа не тільки активно себе проявив у релігійній дискусії. На початку квітня 1688 р. він отримав з Києва гранки книги «Вінец Христов...»[1689]. У свою чергу він «преждереченную книгу еще в тетратех будучую» послав до свого патрона В. Голіцина, аби вона «скорее пред пресветлейшие очи их царского пресветлого величества могла быти донесена»[1690] з метою схвалення чи заперечення тексту згадування царів. Хоча на другій сторінці видання йшлося про благословіння[1691] патріарха Іоакима, він дізнався про підготовку виходу у світ проповідей останній. Представники лаври, знаючи про неприязнь царівни Софії та її фаворита В. Голіцина до патріарха, не утруднювали себе додатковими узгодженнями. Це викликало гнів Іоакима. Він заборонив видання книги А. Радивиловського без попереднього погодження з ним[1692]. Та його не послухалися. Після узгодження заголовних написів з царями книгу оперативно почали друкувати у друкарні Києво-Печерської лаври.

Портрет проповідника Кульмана Квирина (1654–1689), спаленого у Москві. 1683 р. Державний історичний музей. Москва

Уже 29 червня 1688 р. гетьман доповідав царям, що відповідальну роботу у київській друкарні виконано, і А. Радивиловський дарує государям «Вінец Христов», з яким у Москву послані намісник Пустинно-Микільського монастиря Ісакій Кукуревич та два ченці[1693]. І. Мазепа просив своїх зверхників, «дабы яко книга оная была милостиво у вас великих государей и великой государине принята, так и нужные их желания, о которых слышно данесут челобитье были исполнены»[1694].

Патріарх Іоаким, дізнавшись про вихід у світ книги без його відома, докоряв у своєму посланні і В. Ясинському, і митрополиту Гедеону[1695]. Однак він добре розумів, що за цим усім стоїть воля гетьмана.

Четвертим важливим фактором, який найбільше змушував непокоїтися гетьмана та його наближених, завдавав їм клопоту та нервування, став намір московського уряду ретельно перевірити голіцинську операцію 1687 р. поділу майна, коштів І. Самойловича. Батурин опинявся у підвішеному стані і повністю тепер залежав від намірів Наришкіних знайти чи закрити очі на колишні зловживання, махінації.

Як міг почуватися І. Мазепа, повертаючись з Москви, знаючи про старт ревізії[1696] новою владою конфіскованих скарбів його попередника І. Самойловича: адже він приховав ще в 1687–1688 рр. велику частину коштів, золота не тільки від царів, а й від свого благодійника.[1697]. Команда Наришкіних справедливо засумнівалася у справедливому розподілі знайденого у ексгетьмана та його синів. Фактично оголошувалася ревізія дій передусім нового гетьмана. Підсумки ревізії повторювали документ 1687 р. з деякими вкрапленнями запитань для слідчих: «А черньговского городничого и подьячого и черньговцов и воеводских людей, которых Гришкова жена укажет, вельно роспросить з пристрастием: столник князь Андрей Шаховскій тѣх Гришковыхъ животов, крест и ефимки, и червоные золотые, и мелкие денги, и ружье и клейноты взяль ли, и что взялъ? также городничей и подьячей по мѣшку ефимков и иные клейноты имали ль и межъ собою роздѣлили ль? И кто имяны чернѣговцов и какова кто чину въ томъ дѣлѣ причинились и такое разграбленіа учинили?»[1698]

У розслідуванні конфіскаційної справи 1687 р. найактивнішу участь брав новий воєвода у Чернігові Семен Неплюєв (призначений 21 вересня 1689 р[1699].). Саме він фігурує у документах перевірки, поєднаних із старими записами. «Да по розыску столника и воеводы Семена Протасьевича Неплюева да дяка Михайла Жеденева, — зазначається у підсумковому розслідуванні, — взято у Гришковы жены Самойлова пара запон золотых, что нашивают и з портищи, а в тых в обьих 50 каменей олмазных, болших и малых.

Да запона перо золотое ж, в нем 40 каменей яхонтовых красных болших исикор, да 5 зерен жемчугу. Да Якушки Самойлова пожитков:

Двои зарукавья с запоны, да 2 запоны, что нашивают и з портищи, золотые, з каменьем с изумрудом и з красными яхонты.

Трои часы малые, ковчезцы серебреные»[1700].

Слід зазначити, що С. Неплюєв перед призначенням у Чернігів був не тільки родичем запротореного на заслання у вересні 1689 р. севського воєводи Леонтія Неплюєва, а й севським городовим воєводою[1701]. Тому він був зацікавлений найшвидше відмежуватися від опального свояка та проявити ативність у ревізуванні коштів І. Самойловича[1702]. Щоправда, восени 1690 р. чернігівського воєводу і його колишніх колег — дяків Клима Судейкина, Михайла Васильєва та Василя Жаденова теж чекало ретельне розслідування їхніх зловживань у Севську[1703]. Наслідком останнього стало призначення С. Неплюєва воєводою у віддалену Новобогородицьку фортецю[1704], де весною 1690 р. вимерло від чуми[1705] багато солдат на чолі з воєводою Олексієм Ржевським та його сином[1706]. Тобто фактично думний дворянин був у такий спосіб покараний суворим засланням чи то за севські справи, чи то за вигородження І. Мазепи. Перед ним у 1691 р.[1707] у такій же ролі побував у Новобогородицьку скинутий з високих посад[1708] у Москві голіцинець Венедикт Змієв[1709] (пробув на місці призначення, схоже, до червня[1710]). На місці служби їх очікували «города половина пожарем выгорела»[1711], в окрузі «померлых на пустых оних местах непогребение лежат тела»[1712]. Приведених сюди на ротацію військовиків через деякий час змінювали і виводили на карантин «до лутчего времяни побыть где от Самары в ближних городех»[1713]. Отож московський уряд вирішив так «підвищити» одного з головних свідків розподілу майна гетьмана І. Самойловича. Воєвода опинився у ризикованому для життя форпості[1714]. На його місце у Чернігів у 1691 р. був призначений воєводою Богдан Полибін[1715].

У вересні-жовтні 1689 р. за царськими указами проводилися описи майна, коштовностей В. Голіцина та його родини[1716], Л. Неплюєва, Ф. Шакловитого. Ретельно вивчався паперовий архів відправленого на заслання головного урядовця. У ньому перевіряльники знайшли записку про фінансове зобов'язання володаря булави[1717].

Перевіряльники зажадали детальних пояснень від гетьмана. У другій декаді грудня[1718] він послав Р. Висоцького[1719] з переліком того, що з часу свого правління він дав В. Голіцину та Л. Неплюєву (21 605 рублів)[1720]. Важливо зазначати, що у день привезення пояснення І. Мазепи документ відразу доставили государям[1721]. Тобто вся ця справа вирішувалася під контролем команди Наришкіних, вони чекали остаточного рішення у справі перевірки гетьмана. В. Голіцин уже відбував заслання, на нього не треба було шукати додаткові звинувачення, аби обґрунтувати його вину. Слідство водночас спрямовувалось на виявлення нових фігурантів так званої змови, причетних хоч чимось до неї.

П'ятим чинником острахів І. Мазепи та його однодумців став намір нової урядової команди переглянути формат залежності Гетьманщини від Московії у бік обмеження козацьких вольностей, послаблення влади гетьмана, старшини. Наришкінці з цього приводу у листопаді-грудні 1689 р. радилися з гетьманським опонентом М. Гадяцьким, який був залучений до вироблення критичної оцінки щодо гетьманців та радив під час наступного Кримського походу арештувати «лутчих людей»[1722].

Отже, контекст жовтня-грудня 1689 р. давав привід Батурину готуватися до найгіршого варіанту розвитку подій у взаємовідносинах з правителями Московського царства. Двірцеве

перезавантаження додало йому напруги, нервозності, непевненості. Особливо І. Мазепі як креатурі та висуванцю В. Голіцина. Перспективи взаємодії з тими, хто переслідував попередників, кривдив їх, відправляв подалі від Москви, виглядали вкрай непрогнозовано. Батурин опинився у полосі нестабільності, коли все немовби починалося з чистого аркуша. Переможцям двірцевого перевороту хотілося б контактувати з гетьманцями за новими правилами-стандарами, геть відкинувши старі напрацювання, вибудовані голіцинські схеми підпорядкування. Гетьманщина як автономна інституція все ж мала певні захисні можливості у порівнянні з тим чи іншими царськими приказами, де очільників змінювали одним розчерком пера. Тут недостатньо було лише бажання Наришкіних чи царів змінити в мить головного зверхника гетьманців. Підозрюючи подібні наміри щодо себе, гетьман не сидів, склавши руки.

Приїхавши у Батурин 5 жовтня, І. Мазепа відразу прямо натякнув Москві, що Україна, попри бажання нової урядової верхівки змінити всіх скрізь та знайти нових винуватців, не готова до перевиборів: адже усунення гетьмана лише піділлє масла у вогонь конфронтації у зв'язку з укладенням запорожцями перемир'я з Кримом. Правитель Батурина у листі від 6 жовтня видавав себе за головного упокорника-умиротворника Запорозької Січі, повідомляючи государів про його найперший наказ після повернення — «чтоб они (запорожці — *Авт.*) свое перемирье с бусурманами мимо воли вашей монаршеской учиненное яко себе непожиточно, и християнству вредительно отставили»[1723]. Зрозуміло, що ця реальність робила його для команди Наришкіних ситуативним союзником: володар булави був вигідним їм як васал, що «на гачку». Та, певно, така роль не дуже подобалася українському лідерові. Через деякий час гетьман підсилив загрози та небезпеки у разі непродуманих дій Москви щодо своєї особи: за його джерелами «неприятели бусурмане желают...дабы будущей зимы прийти им войною под малороссийские городы»[1724]; «а и о польской стороне проникают такие вести, бутто тайными способами ищет того чтоб с ними бусурманами войну свою прекратити; и ныне ис польских войск двенатцать знамен четвертных жалнеров на зимовое становище послали в блиские под Киев места, чего в прошлых всех перемирных и мирных вас великих государей с его королевским величеством летех у них не бывало»[1725].

Ясна річ, ці інформування московської верхівки можна потрактувати як сумлінне виконання Коломацьких та Московських статей: гетьман старався оперативно поділитися з сюзеренами важливими розвідданими, як він це робив і раніше. Проте не варто у цих ознаках вірнопідданості бачити щирість володаря булави. Гетьман у 1687–1688 рр. зумів приховати великі кошти від государів та московських урядовців[1726], у 1708 р., аби не посилати полки у розташування російської армії, вигадав на півдні Гетьманщини повстання[1727] (при цьому відповідні показання на його прохання дали старшини — про згадане вони зізналися під час допиту після Полтавського бою[1728]). Тому цілком правдоподібно він отриману інформацію («понеже чрез розных выходцов проносятца такие поголоски»[1729]) тенденційно виклав у зручній для себе інтерпретації. Зрештою свідчення втікачів з полону, купців про задуми хана та його підлеглих про зимовий похід — це малозначимі за інформаційним потенціалом розвіддані, оскільки основуються на припущеннях, чутках. І. Мазепі наприкінці 1689 р. вигідно було для утримання влади мати на кордонах Гетьманщини загострення, вогнища небезпеки. Вони відволікали зазіхачів на його персону до розправи.

Розділ 20
МІСІЯ СОЛОМОНА

Ще М. Устрялов першим звернув увагу на явні антицарські дії І. Мазепи восени 1689 р., пошук ним контактів з польською владою[1730]. Незважаючи на наведені ним документи, у подальшому російські та українські історики практично не заглиблювалися у детальніше вивчення місії ченця Соломона як посланця гетьмана: адже переважала думка про те, що володар булави сподобався юному царю Петру І, між ними склалися приязні стосунки[1731], а тому й не було ніякого сенсу проводити якісь таємні переговори з польським королем. М. Костомаров однозначно трактує прихід ченця до Варшави як хитромудру провокацію проти гетьмана його недоброзичливців, які тоді намагалися скомпрометувати українського керманича анонімними доносами про його таємне бажання з'єднати Україну з Польщею. «Обласканий московським урядом, не маючи при цьому причини остерігатися припинення до себе довіри, — зауважував він, — Мазепа нічим не спонукався до зради: польська сторона не була могутня, а московська дуже слабка. Мазепа не був ще таємним ворогом російського царя і російської держави, тому що це не надавало йому ніяких вигод»[1732]. Майже подібну точку зору відстоював і О. Оглоблин[1733].

Т. Таїрова-Яковлева взагалі унеможлювала започаткування контактів Батурина з Варшавою з тієї причини, що, мовляв, Ян Собеський дуже негативно ставився до І. Мазепи, навіть ненавидів його[1734], король «завжди вважав незручною фігурою на роль гетьмана: дуже розумний та значучий»[1735]. Усі ці висновки не мають жодного підґрунтя. Навпаки, джерела інформують про інше: 29 липня 1682 р. польський полковник українського походження В. Іскрицький отримав від короля Я. Собеського інструкцію про агітацію гетьманців на свій бік, при цьому згадав і про генерального осавула І. Мазепу. «Чи не краще йому повернутися до свободи, в якій народився, виріс і повернутися до того володаря (короля), — читаємо у цьому важливому документі, — котрого він завжди знав як милостивого для себе, провести решту життя з вихованими юнаками, ніж покладатися на делікатність тих, хто сам гине й погано знається в рицарських людях?»[1736]. В. Іскрицький приїжджав у лютому 1688 р. у Батурин[1737], схоже, теж з подібною місією[1738]. Французько-польський дипломатичний агент Де ля Невіль (як він зазначав, «король польський вшанував мене званням посланця свого в Московію 1 липня 1689 р.»[1739]), не отримавши дозволу від урядовців на зустріч з гетьманом, «тому декілька раз, вночі, переодягнувшись, навідував його, супроводжуючи німця, царського лікаря, що ходив до нього, щоб упевнити його в покровительстві польського короля»[1740].

Прихід до влади восени 1689 р. у Москві дуже агресивної та малопрогнозованої команди змусив І. Мазепу та його наближених шукати запасний варіант для збереження надбань автономії та їхнього посилення-поглиблення на нових договірних умовах. Команда правобережців добре зналася, як шукати у сусідніх країнах союзників, що для цього потрібно було робити. Місія Соломона — красномовне

тому підтвердження. Найпевніше, він їхав до польського короля як уповноважений не тільки І. Мазепи, а й усієї старшинської верхівки. Адже гетьман не міг самочинно домовитися щось з Я. Собеським, а потім про результати переговорів поставити до відома генеральну старшину, яка могла відреагувати на почуте негативно, заявити про зраду, написати донос на свого зверхника.

Фрагмент портрета Мелетія Вуяхевича 1690 р. З книги Ф. Титова «Друкарня Києво-Печерської лаври» (К., 1916. С. 387)

Хоча посланець Батурина виконував таємну місію, усе ж про неї відомо з низки джерел. «Как он, Мирон, был в полону и при нем, тому ныне десятая неделя, привезли в Белгородцкую орду татаровя ис Полши взятого казацкого полковника Василья Васильевича сына Дрозда, которого тот же немировский житель окупил и оставил в Волоской земле в Ясах. И едучи дорогою, тот полковник приказывал ему, Мирону, известить в Киеве, как прошлого лета был он, Василей, при короле полском и при нем де у короля был хана крымского посланник, — свідчив на допиті рейтер Київського полку М. Новокрещенов відразу після прибуття у свій підрозділ. — Да в то ж де время явился у короля некакой чернец с листом, бутто прислан з желателством... (від Мазепи. — *Авт.*) И тот де лист в королевских полатах при крымском посланнике чтен вслух, в котором писано, есть ли б впредь нашим царского величества ратным людем лучилось итти войною на Крым, и тогда бы полским войскам идти с крымскими ордами и с казацкими полками сопча на наши царского величества войска, и говорено татарскому послу, что бывшей гетман полской стране солгал, а нынешнему де бутто в том мочно верить»[1741]. У цьому повідомленні згадується кримський посол. Відомо, що Абдуррахман-ага приїхав від хана до Яна Собеського 11 травня і пробув при королі до 2 серпня 1690 р[1742]. Він приїхав з пропозиціями миру[1743]. Отже, полковник В. Дрозд був свідком цих «слухань» орієнтовно у травні того ж року, під час другого приїзду посланця І. Мазепи у Польщу (при цьому польська влада запевняла царів, що кореспонденції прибульця-авантюриста не повірила). Насправді він, як і першого разу, приймався вищим керівництвом Речі Посполитої як уповноважений представник Батурина.

Чимало цінних подробиць залишив сам чернець Соломон у своєму «Діаріуші», в якому занотовував для пам'яті зустрічі в Львові, Жовкві з діячами Речі Посполитої та коротко описав зміст розмов з ними після передачі листів королю. Цей важливий документ, який не потрапив на очі московським слідчим, відкриває багато подробиць місії представника Батурина. Він прибув до Львова орієнтовно 24–25 листопада 1689 р., відразу захворів. Оскільки великий коронний гетьман Станіслав Яблуновський прибув за викликом до Жовкви 18 грудня[1744], то стає зрозуміло, що пропозиції Батурина, Запорозької Січі король хотів обговорити з найповажнішою верхівкою Речі Посполитої (зокрема і коронним підскарбієм Марком Матчинським[1745]).

«У той час король з гетьманом коронним (Станіславом Яблоновським) перед моїм приїздом розсварилися, — писав отець Соломон у своїх нотатках. — Як тільки ті листи попали королеві до рук, король прийшов до згоди з гетьманом, потім гетьман запросив мене на обід, з біскупом і багато панів було на тім обіді. По обіді гетьман коронний пив за здоров'я, а я за Річ Посполиту Польську, такий там звичай, а в серці моєму думка інша... Потім Його Високість король пише до гетьмана та біскупа Львівського, щоб зі мною їхали до Жовкви, а мені наказано нарядитися у світське, щоб наш (московський. — *Авт.*). резидент не пізнав <...> Приїхавши до короля, вітав його і наказано мені читати йому листи перед ним. Був і гетьман, був і маршалок, і був підскарбій, був кухмістр, а іншим панам сказано вийти. Потім наказав король банкет справляти того ж дня, а мені наказано тільки з гетьманом пити і розмовляти з паном маршалком коронним. По тому банкету пани пішли до короля і казали йому принести на дві пари суконь пурпуру достатньо, зі скарбу наказано давати по сто злотих на місяць,

а оселю наказано дати резидентові нашому (московському. — *Авт.*) в Крехівському монастирі, щоб мене не бачив, за милю від Жовкви. А мені дано коня свого зі стайні, аби міг їхати до єпископа Львівського, або куди хочу»[1746]. Як бачимо, повідомлення полковника В. Дрозда та нотатки ченця Соломона про читання звернення І. Мазепи у колі наближених Яна Собеського збігаються. Посланець гетьмана ознайомив утаємничених посадовців Речі Посполитої з позицією Батурина спочатку в грудні 1689 р., а потім у травні 1690 р.

Ян III Собеський, король Польщі, великий князь Литви, України і т. д. Гравюра. Книга Христофа Харткноха «Історія Прусії». 1684 р.

Російський резидент у Польщі Іван Волков записав 16 грудня 1689 р. свідчення покоєвого Я. Собеського Подольського про те, що до короля три тижні тому прибув чернець Соломон з листом від Мазепи[1747]. Інформувальник не знав змісту написаного, але помітив, що підпис у зверненні не володаря булави, хоча він і супроводжувався великою гетьманською печаткою[1748]. Подольський також повідомив про відправлення в Україну В. Іскрицького[1749]. Під час наступної зустрічі з покоєвим 24 грудня Волков дізнався, що король відпустив Соломона в Україну без листа з усним повідомленням про позитиви подальшої співпраці та взаємодії[1750]. Сам чернець оповідає про це в «Діаріуші» так: «Як казав сам король: як приїдеш другий раз від пана Мазепи, то вже дам свій привілей і з великими печатками своїми, тільки зараз я пошлю до хана по твоєму виїзді, щоб він прислав до мене посла на сейм до Варшави, а пану Мазепі скажи усно про Палія, що його звільню, бо вже з гетьманом поєдналися. Якщо вже так стало, з Москвою треба мудро почати, таким способом, як під Чудновим. Я зараз з ханом добре живу, а свого посла секретно пошлю, а татарський представник нехай їде на сейм, щоб усі пани бачили»[1751]. Справді, фастівського полковника Семена Палія з ув'язнення[1752] незабаром звільнено[1753]. Як повідомляв гетьман севському воєводі Івану Леонтієву, «он своим промыслом свободившися»[1754]. А цим підтверджується вищезгадані записи про початок таємної взаємодії польської та української сторін.

Важливим для розуміння вищезгаданої ситуації є і текст наступного звернення.

«Наяснѣйшій король и государь наш милостивый, монарше непобѣдимый! — читаємо у кореспонденції, яка надішла Яну Собеському. — К Вашей Государской Милости втретіе пишем, яко к отцу своему и монарху великому. Знатно, что Ваша Государская Милость не изволяет нас слуг своих под свои крылья принять, понеже Ваша Государская Милость нам никакой утѣхи не даете чрез нашего законника, а своих присылаете, а особо Искрицкаго, что я с его зятем зѣло в великом гнѣвѣ; а Доморацкому могл бы то и повѣрить, только особо, что по городам вездѣ стало все свежая Москва и зѣло перестерегают свежего человѣка и по Днѣпру от самого Кіева вниз до Чернобыля. А что Соломон, то уже знает, куды пройти Днѣпр, и мало будет городами идти. Просим Вашей Королевской Милости надежной вѣдомости, понеже не могу, что чинить. Пишет ко мнѣ полковник полтавскій, чтоб Москвы не пускать в городы, а по орду конечно слатъ, как и имѣем до прієзду Соломонова от Вашей Королевской

Милости, держим Шеленбея-мурзу, а другой пріѣхал на сих часѣх третьей недѣли поста из Крыму татарин и говорил, что к Вашей Королевской Милости пошел татарскій посол. И о том Вашей Королевской Милости объявляю, что я слышал про гетмана короннаго, что Ваша Королевская Милость на него гнѣвен, и тѣм к нему гетману не смѣл писать и к пану подскарбію, толькож вѣдаю добре, что и он не вѣдает о тѣх секретах, понеже Ваша Королевская Милость на то не позволяет. Дайтеж нам подлинную вѣдомость чрез нашего Соломона, то уже сами будем с ордою бить Москву; початок мы учиним, а Ваша Королевская Милостъ давайте помочь в то время своих жолнеров сколько тысяч присылайте на назначенное мѣсто чрез Днѣпр на Канев. А если Ваша Королевская Милость своего вѣрнаго хочете прислать с Соломоном, то будем вѣрить ему, а так немочно самому ему проѣхать чрез городы и чрез Днѣпр. Не дай Бог, то бы нам тотчас гинуть от Москвы. Сами разсудите Ваша Королевская Милостъ, что то страшное дѣло зачали есм, и будем его сколько мочно доканчивать, на Божію милость надѣемся и на Вашу Королевскую Милость, понеже уж мы совсѣм тайно прибрались, только ожидаем от Вашей Королевской Милости совѣту. А за тѣм кланяемся Вашей Королевской Милости, вѣрные слуги хочем быть до конца своего.

Из Батурина лѣта 1690 мѣсяца марта в 15.
Іоан Стефанович Мазепа, гетман Вашей Королевской Милости
Войск Запорожских, рукою.

Станіслав Ян Яблоновський — великий коронний гетьман Речі Посполитої

Особая записка в том же письме.

Милостивый король! Я не желаю о той тайнѣ, чтоб пан Скритцкой о ней знал, также и пан Доморацкій. Вѣдаете в. к. м. какая у нас великая осторожность; дал бы я пану Доморацкому от себя листы к в. к. м.; ну, чего Бог не дай, учинилось бы какое смятеніе гдѣ в городѣ или на перевозѣ, как от людей из Польши зѣло стерегут, а у него бы листы, то бы нам что было? пропали бы вдруг за то дѣло. Сами в.к.м. разсудите. Нынѣ добро буде, с какою вѣстію Соломона отпустите к нам, то уж пошлем к в.к.м. опять Соломона и пана Доморатцкаго и того татарина от Шелебея. А о том в. к. м. объявляем, что мы сколько душ нас присягали, что одно думать, а в. к. м. нам; Соломона, знатно что обнес некакой вам там нежелательной в. к. м. Нынѣ нам объявите чрез нашего Соломона, какая у в. к. м. и каким нас словом своим государским утѣшите»[1755].

Цей лист Ян Собеський пізніше на вимогу Москви надіслав у вересні 1691 р.[1756] в Посольський приказ, потрактувавши отримане як провокаційну фантазію ченця-авантюриста, який все це вигадав, аби розсварити Польщу та Московське царство. Однак у грамоті від 6 травня 1690 р.[1757] до польського полковника В. Іскрицького король бере до уваги прохання гетьмана не посвячувати у всі деталі переговорів свого наближеного, оскільки дочка останнього — дружина миргородського полковника Данила Апостола, з яким володар булави «в разномысліи»[1758]. Не всі з найближчого оточення Яна Собеського теж добре володіли ситуацією про наміри І. Мазепи та його оточення: про це, зокрема, дізнаємося з листа коронного рефендаря Станіслава Щуки до коронного стольника, де Соломон фігурує як «здрайця»[1759].

Синхронно із приїздом у Польщу ченця-диякона Соломона до Яна Собеського у Жовкву 14 грудня 1689 р. прибуло посольство у складі близько 100 осіб від Запорозької Січі, очолюване полковниками Прокопом Лазукою та Василем Забіякою[1760]. «И о приезде их проведал посланник, — доповідав у Москву резидент І. Волков, — что присланы они для того, бутто им с стороны великих

государей их царского величества учало быть утеснение, и запасов никаких к ним в Сечю не пропускают, так же, и для добычи соли за опасением от крымских татар ездить им вниз рекою Днепром не вольно, и для того де они запорожцы с ханом крымским помирились на время, и о всем о том пред посылкою их полковников была рада на Запорожье в Сече у всех тамошних запорожских казаков, и на той раде приговорили, чтоб объявить им о том королевскому величеству, и бить челом, чтоб его королевское величество изволил их принять под оборону свою, и прислать к ним свой королевского величества указ, какими б мерами им с стороны великих государей, их царского величества быть безвредным, и держать ли мир с ханом крымским, или против ево хана войну вести; и с тое рады с листом кошевого атамана они полковники х королевскому величеству и присланы»[1761].

Зрозуміло, що такий одночасний приїзд до короля з проханням «принять под оборону свою» і запорожців, і посланця Мазепи важко назвати збігом, випадковістю. Тому вищенаведені слова гетьмана «сколько душ нас присягали, что одно думать» засвідчують серйозні масштаби антицарської змови восени 1689 р. в Україні.

Вищенаведені джерела дають підстави змоделювати головні плани провідних урядників Гетьманщини за наслідками двірцевого перевороту в Москві:

розірвання угод про протекцію з царями;

відкритий виступ проти царських військ під час нового походу на Крим у союзі з кримчанами та поляками;

об'єднання Лівобережжя та Правобережжя під гетьманською булавою та захистом/протекторатом Речі Посполитої.

Зрозуміло, у Батурині знали, що Москва мала достатньо сил, аби вжити заходів для нейтралізації повстання проти російських залог. Хоча зима 1689–1690 рр. сприяла зміні статусу Гетьманщини, бо російська армія повернулася з Другого Кримського походу втомленою, з великими втратами, тому її було б важко зібрати у новий похід, аби відреагувати на дії мазепинців, однак гетьманці розуміли, що, відступивши від Московії, самостійно вони б не протрималися довго. Каральна експедиція рано чи пізно відбулася б. Тому найкращим вирішенням проблеми порвати з царями було б виманити російську армію у новий похід на Крим, де велике угруповання можна «закрити» у степу, і воно б там загинуло від безводдя та безтрав'я. Напевне, про це йшлося на переговорах Соломона із Яном Собеським, бо король натякнув про необхідність проведення майбутнього заходу за зразком Чуднівської військової кампанії 1660 р., в результаті якої велике московське угруповання завдяки союзу поляків, татар і козаків потрапило у полон, було роззброєне[1762]. Думаємо, що польський володар не випадково у своїй усній підтримці звернення І. Мазепи згадав про цю перемогу. Ця масштабна бойова операція проводилася зокрема й під керівництвом Яна Собеського[1763] як великого хорунжого[1764] (під його орудою була кіннотники на правому фланзі наступу[1765]). Найпевніше він та королівський покоєвий Мазепа під час неї бачилися, кожен вирішував згідно зі своєю компетенцією та посадовими обов'язками потрібні для виконання справи. Зазначимо, що в кампанії брали участь 2000 вояків під командою київського воєводи Івана Виговського[1766], листи якого у 1659 р. молодий Мазепа возив Яну Казимиру.

Відразу зауважимо, що чернець-диякон не був якимось простим гінцем, здатним лише доправити адресату важливі документи. Перебуваючи у Польщі, він вів щоденник[1767], що засвідчує його високий інтелектуальний рівень, отримання відповідної освіти мінімум в колегіумі (найправдоподібніше у Львівському. — *Авт.*). Крім того, І. Мазепу та Соломона єднали роки спільної служби у гетьмана Петра Дорошенка.

У польській конфесації, адресованій насамперед московському слідству, є свідчення, які суттєвого значення до появи ченця у Варшаві не мають. Допитувачі ретельно зафіксували біографічні подробиці життя сорокарічного прибульця, який мав середній зріст, бороду, довгі вуса[1768]. Перед постриженням в ченці він називався Семеном Гродським. «Я народився в Польщі, в Бродах, — зазначав

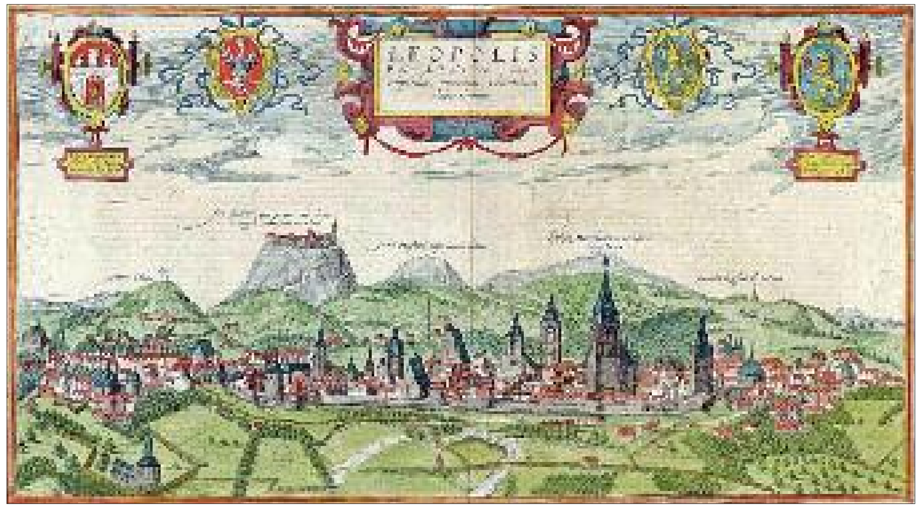

Панорама Львова XVII століття. Гравюра Абрахама Гогенберга

він у “Konfesata dobrowolna”. — Батько мій, Іван Гродський, був бродським міщанином, але за Дорошенка і польської війни переїхав до Чигирина, і мене під час перебування там ксьондза Шумлянського, єпископа Львівського, віддав там же до гетьмана Дорошенка, при котрому я й був років шість»[1769].

Відомо, що Йосип Шумлянський прийняв єпископську хиротонію 1 лютого 1668 р. [1770] Його, як повідомляв Самовидець, 1671 р. «запровадивши в Чигирин, немного держачи, Дорошенко отпустил»[1771]. Отже, саме тоді розпочалася служба С. Гродського у правобережного гетьмана. У листі до В. Іскрицького Я. Собеський уточнив, що він «був хлопцем при Дорошенку»[1772]. Ця деталь дуже пов’язує його з І. Мазепою, позаяк останній займав у Чигирині уряд ротмістра надвірної компанії. Можливо, що вихідець з Бродів навіть служив під його безпосереднім керівництвом. У будь-якому разі вони обидва були при дворі Дорошенка і добре знали одне одного. Згідно з джерелами, чернець Соломон зустрічався зі своїм колишнім гетьманом у Москві[1773], коли той тут жив після 1684 р або приїжджав зі своєї підмосковної маєтності в Ярополчому вирішувати у російській столиці судові справи[1774]. Прізвище ченця Гродський найпевніше з’явилося не від недогляду перекладача під час перекладу української конфесації на польську мову прізвища Бродський, а свідомо, щоб росіяни отримали недостовірні дані. У XVII столітті багато українців називалися за місцем основного проживання. Отже, уродженець Бродів міг козакувати вже як Бродський (М. Костомаров назвав його Троцьким[1775]). Разом з тим, швидше за все, агент-посланець І. Мазепи мав насправді інше прізвище. За джерелами 1680-х років у Москві жив в обителях українець диякон Соломон Ясинський. Із Симоновського монастиря він утік[1776] 3 лютого 1682 р. у Глухів, де був спійманий і відправлений назад[1777]. За джерелами 1684 р. він у «малороссийских городах разглашал непристойные и плѣвосѣятельные слова»[1778]. Можна подумати, що Гродський (Бродський, Троцький) та Ясинський — це різні особи. Однак багато збігів (проживання у Симонівському монастирі, однаковий церковний чин диякона[1779], непокірний характер, політична заангажованість) свідчать на користь того, що йдеться про одного й того ж неприборканого українця, який хоч і пішов з певних обставин у монастир, та не забув про рідну землю, не втратив надію на краще майбутнє для неї.

У джерелах згадується вихідець з Канівського полку Степан Ясинський[1780], який перебрався на службу до І. Самойловича і в липні 1676 р. як військовий товариш возив у Москву гетьманське донесення про розбиття татар під Каневом, взяття язиків[1781]. Якщо взяти до уваги ту обставину, що конфесація мала добряче заплутати московське слідство, то цілком реально, що Семен Гродський насправді був Степаном Ясинським[1782]. Ймовірно, що він також був родичем відомого церковного діяча Варлаама Ясинського, якого у 1690 р. завдяки протекції І. Мазепи обрано митрополитом Київської митрополії.

Згідно з «фальшивими» листами Соломона, з ним забезпечував зв’язок через свого челядника чернігівський полковник Яків Лизогуб. Привертає увагу той факт, що старшина був перед тим

канівським полковником (1665[1783]–1669[1784] рр.), генеральним осаулом у Дорошенка (згадується з 1673 р[1785].), часто виконував при цьому обов’язки наказного гетьмана[1786]. Отже, найправдоподібніше С. Ясинський був пов’язаний канівськими зв’язками та спільною службою як з І. Мазепою, так і Я. Лизогубом. Саме цей фактаж ретельно приховував від слідства Соломон, бо ці біографічні деталі додавали чимало натяків на його зв’язок з провідними батуринськими змовниками.

Після ліквідації правобережного гетьманату П. Дорошенка Соломон, за його зізнанням, деякий час козакував у різних ватагах, поки не потрапив у 1677 р. у полон до татар[1787]. У 1678 р. йому вдалося втекти від них і пожити два роки в Полтаві у батька, який там оселився[1788]. Чернече життя він розпочав орієнтовно у 1680 р. «в Козельці за Києвом, там в монастирі провів півтора року»[1789]. Польський король у посланні В. Іскрицькому зазначав, що чернець «зайшов у Москву і ніби був у числі придворних півчих»[1790]. Згадувана заувага прояснює причини залишення ним Чернігівщини. 1682 р. за вимогою царівни Софії «велено выслать в Москву певчих не из Киева, откуда обыкновенно высылались они, а из Чернигова»[1791]. Отже, це пояснює, чому Соломон Ясинський втікав із Симоновського монастиря на Батьківщину, оскільки доправлений був у російську столицю з примусу, а не за власним бажанням. Ця деталь додає до його біографічних подробиць важливий штрих: посланець Мазепи мав гарний голос, чудово співав. Талановитий гетьманець проявив себе як здібний співак у хорі Козелецького чоловічого монастиря.

Наступні вісім років Соломон, за його власним твердженням, прожив у московському «Симонівському монастирі»[1792] і зрештою опинився «в Савинському дворі на Тверській вулиці, звідки часто ходив на службу до царів на замок». Останнє повідомлення про перебування у Москві було неправдиве. Причина тому невипадкова. Насправді, як з’ясував помічник резидента Москви у Польщі І. Волкова дяк Паюсов, Соломон жив у Донському монастирі[1793]. Архімандритом же останнього був українець Никон, якому, за свідченням В. Кочубея, І. Мазепа давав читати свою «Думу». Отже, ця людина була близькою гетьману[1794]. З прохання архімандрита Донського монастиря Іларіона від 10 березня 1730 р. дізнаємося деякі історичні відомості про те, що в його обителі «с 191-го года (1682/83 рік. — *Авт.*) вводится киевское пение, для чего и принимаются в монастырь монашествующие из Киева»[1795]. Отже, виконуючи прохання царівни Софії, гетьманська адміністрація зобов’язала ігуменів відправити у Москву кілька обдарованих ченців-співаків. Це робилося, напевне, проти їхньої волі. Тому отець Соломон важко приживався на чужині, бажав порвати з нею. Зрештою у Донському монастирі він знайшов прихисток і втіху серед земляків.

Герб Жовкви часів Яна III Собеського

Жовква. Резиденція Яна III Собеського. Реконструкція Ольги Оконченко

Саме архімандрит Никон, схоже, і послав довіреного йому ченця із листами І. Мазепи. Тому він і приховував співучасника, старався не накликати на нього біду.

Зауважимо, що архімандрит Никон через переслідування московськими «мудроборцями» представників київської «латинської» партії покинув Москву не сам, а «с бывшим ризничим Антонием да с старцом Петром», «а челядников де у архимандрита Никона, с наемными извощики, было человѣк с 10»[1796]. Найпевніше після вересневого арешту церковного діяча, а потім надання йому дозволу 23 жовтня 1689 р.[1797] повернутися в Україну з ним у дорогу до рідного краю (на моління в Новгород-Сіверський монастир[1798]) вирушила і його команда однодумців. Джерела не фіксують у ній ченця Соломона, та, схоже, він там був. Українці покидали духовні обителі Москви, бо церковна влада Московського патріархату, скориставшись двірцевим переворотом, намагалася або принизити, або витіснити за межі столиці неугодних релігійних діячів-вихідців з України (наприклад, диякона Якова Яблоновського, який повертався разом з архімандритом Никоном додому після арешту[1799], було відправлено в Камінний монастир на Вологді, архімандрита Симонівського монастиря українця Гавриїла Домецького відіслали на заслання в Іверський валдайський монастир «узником безпомощным и беззаступным»[1800]). У команді втікачів був також учитель Федір Терпиловський[1801]. Пізніше, 27 листопада, покинув Савин сторожевський монастир під Москвою чернець Мардарій, якого відкликав[1802] у Новгород-Сіверську Спаську обитель його духовний отець[1803].

Архімандрит Никодим як вигнанець, підданий осуду, зневажений, уже не мав шансу для реабілітації перед новою московською владою. Тому І. Мазепа міг з ним та його окремими спільниками-вигнанцями радитися про найпотаємніше. Тим більше із Соломоном, якого добре знав. Дослідники не звернули увагу на таку деталь: у матеріалах слідства про ченця фігурує справжня велика гетьманська печатка. Ясна річ, гетьман мав їх не одну. Та зробити з неї фальшиву копію було не так і просто в реаліях Гетьманщини та Московії. За подібні дії виконавець і замовник суворо карались — смертю[1804]. Для цього необхідно було знайти гравера, відповідну майстерню. А це додаткові свідки, які знали про суворість покарання за злочин. Отже, якщо б якийсь зловмисник і вирішив у реаліях вересня-жовтня придумати акцію знеславлення І. Мазепи шляхом відрядження до Польщі ченця ніби від гетьмана, то йому б довелося ламати голову і над вирішенням проблеми виготовлення гетьманської печатки.

Думаємо, що І. Мазепа, ініціюючи ці антицарські дії, покладався насамперед на давнього однодумця, його військовий досвід (оминути московські залоги) та дав йому печатку[1805] для підтвердження його статусу як довіреного переговорника.

Розуміємо, що у тривожні дні вересня-листопада 1689 р. надголовним завданням наляканих двірцевим переворотом старшин стало встановлення передусім контакту з польською владою, здобуття гарантій захисту в разі посилення репресивних заходів Московії. На Річ Посполиту з її недосконалим анархічно-демократичним управлінням було мало надії, та все ж вона вважалася найближчою державою-сусідкою, зацікавленою у відторгненні Гетьманщини від царського протекторату.

Слід сказати, що В. Голіцин, передчуваючи падіння, теж мав намір сховатися від переслідувачів у Речі Посполитій. За джерелами Де ля Невіля, «він (В. Голіцин. — *Авт.*) все-таки хотів послати свого старшого сина в посольстві в Польщу з меншим сином, онуком і всіма богатствами, потім відправитися самому, якщо змова не матиме бажаного успіху, у надії знайти покровительство польського короля обіцянкою набрати військо в його королівстві та, з'єднавшись з козаками і татарами, досягти силою того, чого він не міг добитися завдяки своїй політиці»[1806]. На думку свідка двірцевого перевороту, царівна затримала його «до останнього дня»[1807], коли вже втікати було пізно[1808]. Можливо, В. Голіцин, збираючись втікати, про свої плани повідомив гетьманові І. Мазепі, оскільки вважав, що його висуванцеві нова влада теж не дасть спокою. А підтримка козаків у майбутньому військовому протистоянні з партією Наришкіних йому була необхідна. Після падіння В. Голіцина його ставленик зі своїми надійними старшинами вирішив самостійно думати про шляхи спасіння, збереження команди та влади.

Розділ 21
АЛІБІ ЗМОВНИКІВ

Уже орієнтовно у третій декаді[1809] січня 1690 р. Москва отримала повідомлення від свого резидента Івана Волкова при польському королі про прибуття до Яна Собеського посольства від Запорозької Січі та ченця Соломона з листами ніби від І. Мазепи. З інших джерел царські урядовці теж отримали невтішну для них інформацію. Так, стрілець-втікач Іван Григор'єв, повернувшись із Запорозької Січі у Київ, свідчив на допиті, що у Пилипів піст запорожці відправили до Речі Посполитої 200[1810] чоловік посольства з листами-зверненнями, аби король їх «принял под державу свою» та їхнє бажання «служить ему вѣрно, как служили дѣды их и отцы»[1811]. Про цю поїздку першим повідомив оперативно й сам гетьман І. Мазепа царів[1812], на що останні відразу, 11 грудня 1689 р., відреагували нотою протесту[1813], звертаючи увагу короля на відповідні положення Вічного миру, аби «королевское величество поступил в том по договором, и тех посланцов не принимал»[1814].

Приїзд до Яна Собеського великої делегації запорожців, посланця гетьмана І. Мазепи з пропозиціями став радісною подією для верхівки Речі Посполитої. Фактично почалася збуватися їхня мрія про приєднання втрачених земель у ході протистояння з козаками, а тоді й Московією у 1648–1660 рр. З цього приводу в Жовкві відбувалися у кінці грудня банкети[1815].

Польський король та його оточення, перебуваючи в ейфорії від отриманих звернень з України, водночас вживали заходів для дезінформації російської сторони про мету приїзду вищезгаданих посланців, оскільки розуміли, що московська нишпорка-резидент Іван Волков рано чи пізно вивідає відомості про приїжджих з України. Справді, вже у день приїзду запорожців у Жовкву, 14 грудня, він знав про посольство Запорозької Січі, про його полковників, кількісний склад та головну мету — «бить челом, чтоб его королевское величество изволил их принять под оборону свою»[1816]. У цьому зв'язку перший «злив» інформації було організовано через покоєвого короля Подольського. На перший погляд, могло скластися враження, що І. Волков підкупив дуже довірену особу Яна Собеського і той видав секрети свого патрона. Проте аналіз повідомлення покоєвого показує, що воно було зроблено у дезінформаційному дусі: «А о запорожцах говорил тот шляхтич, что королевское величество в подданство их не примет, что противно то постановленным вечного миру договором»[1817]. Так само Подольський повідомив, що листи Соломона без підпису І. Мазепи та не ним написані. Зауважимо, що у пізнішому секретному повідомленні гетьмана з Батурина покоєвий фігурує як посвячений у потаємні плани Батурина. Соломон мав зустрітися з мазепиниським посланцем — «а пан Подольский тебѣ скажет, который пан там знает тайны»[1818].

В унісон покоєвому 19 грудня приховували головні цілі прибульців й наближені короля, С. Яблоновський, М. Матчинський. «И гетман, и подскарбий, — повідомляв государів І. Волков, — говорили,

приезд де тех запорожских казаков учинился х королевскому величеству поведением таким, приехал напред к его королевскому величеству в Жолков из Немирова его королевского величества подданой казацкой гетман Грицко[1819] и объявил, что прошедшие осени учали приезжать из Запорожья в Немиров казаки непрестанно для того бутто из малоросийских городов никаких запасов к ним на Запорожье не пропускают, и от того де у них казаков на Запорожье учинился голод большой и для того же едут х королевскому величеству из Запорожья степью два человека полковников, а с ними восемьдесят человек казаков, и после приезду де того Грицка вскоре и те вышеимянованные запорожские казаки в Жолков к его королевскому величеству приехали, только они у королевского величества еще не были и есть ли с ними какие листы того не ведомо, а словесно де им гетману и подскарбию те запорожцы объявляют то же, как об них и Грицко объявлял: что приехали они к его королевскому величеству в службу для того что от непропуску из малоросийских городов запасов учал быть на Запорожье голод большой»[1820]. Ці тези були повторені і в лютому 1690 р. «И гетман, и подскарбий, великие коронные говорили, — доповідав І. Волков, — королевское де величество содерживает постановленные вечного мира договоры со всяким исполнением <...> да и тех де запорожских казаков, которые меньши ста человек в декабре месяце нынешняго 198-го году в Жолковь приезжали, принять в службу, и челобитья их слушать его королевское величество не изволил же, и у его королевского величества они не были, и листов с ними ни от кого к его королевскому величеству не прислано»[1821].

Цю версію обстоював і Ян Собеський протягом наступних місяців[1822], закликаючи государів не вірити «басенкам»[1823]. Водночас польський король приховував від царів інтенсивні переговори про мир з Кримом. З цього приводу у кінці 1690 р. Посольський приказ підготував протестну ноту про грубе порушення положень Вічного миру: «Да и о том Великим Государем извѣстно, что при дворѣ королевском живет хана крымского резидент тайно, породою греченин, жителъ из самого Бакчисарая, именем Айвас, которой всякіе тайные дѣла и вѣдомости меж королем полским и ханом крымским доносит, и писма к хану посылает и от него принимает и королю подают; и тѣм явная договором противностъ и нарушеніе с стороны королевской показана»[1824].

Невідомий художник. Владика Йосиф Шумлянський. Початок XVIII ст.

Польський король так само вжив заходів для дезінформації Москви щодо місії Соломона. У грамоті до В. Іскрицького від 6 травня 1690 р. король детально інструктує свого підлеглого, що він повинен доповісти при зустрічі І. Мазепі, аби версії Варшави та Батурина збігалися[1825]. Ян Собеський називає ченця «измѣнником»[1826], який при собі мав велику печатку з олова «и другой (печатку. — *Авт.*) поменьше из мѣди, собственной благороднаго Мазепы, которыя употреблял этот наглец, Соломон, чтобы обмануть и нас, и гетмана Мазепу»[1827]. На допиті, мовляв, прибулець у Річ Посполиту показав, що він як колишній хлопець П. Дорошенка після бродінь по різним місцям опинився у Москві та ніби був у числі придворних півчих[1828]. Прийшовши у Жовкву, він вигадав листи Мазепи, який ніби той писав ще під час походу. «Получив и прочитав эти письма, — інформував король свого підлеглого, — мы тотчас узнали, что то не был слог и манер (sposob) гет. Мазепы, задержав Соломона в монастырѣ Креховском в милѣ от Жолквы, тотчас послали мы в Могилев за письмами,

откуда дано знатъ, что чернец дѣйствителъно там был, безпрестанно пьянствовал и, напившись, болтал вздор; игумен арестовал его, потом отпустил, отдав все, что при нем было. Подложное письмо благ. гет. Мазепы писано глупо, без всяких осторожностей и тайны: в нем он просит нашей протекции, видя измѣну Москвы против казаков, и требует универсалов наших, чтобы поднять все Заднѣприе на Москву, присовокупляя, что татары с ним в союзѣ и один мурза Селемез у него уже аманатом в Батуринѣ»[1829]. Також король проінформував про наступні листи гетьмана, мовляв, вони ще були дурніші від попередніх. Для написання кореспонденції від полковника Я. Лизогуба Соломон найняв студента, який видав його своєму господарю[1830]. Детальніше розслідування, проведене за наказом короля, виявило наступне: «Сказал, когда он находился при царском дворѣ, позвал его к себѣ молодой князь Голицын правитель Москвы (rzandca) во время похода отца на Крым, который видно желая погубить Мазепу, послал его к Самуйловичу попенкѣ (Popenka) в мѣсто его ссылки. Самуйлович будто написал эти письма и печати велѣл поддѣлать, и дав порядочныя деньги, послал его в Полъшу»[1831].

Портрет Яна III Собеського

У грамоті до свого наближеного Ян Собеський, подаючи для Мазепи зручну польську версію, водночас не усім ділиться з підлеглим відверто, оскільки від гетьмана дізнався, що той з його зятем, миргородським полковником, «в великом гнѣвѣ»[1832]. З цього приводу король зазначав: «Надобно замѣтитъ, что он особенно просит не извѣщать о том твоей вѣрности, потому что будто, что вуй твой Апостол в разномысліи[1833] с гетманом»[1834]. Ці побоювання, міркування польського володаря, виявлені у родинному архіві Іскрицьких, є красномовним доказом інтенсивних переговорів про співпрацю, взаємодію Варшави та Батурина у 1690 р.[1835] З цієї грамоти до В. Іскрицького дізнаємося, що до короля приїжджав родич гетьмана К. Мокієвський. Полковник мав передати під час зустрічі йому, що «все для нього зробити готові[1836], лиш би тільки ми повернулися у ті краї»[1837].

У щоденнику Соломона теж зазначається про миргородського полковника як ворога-опозиціонера, а тому гетьман, мовляв, з підозрою ставитиметься до його тестя, В. Іскрицького (миргородський полковник був одружений з 1677 р. на його дочці Уляні[1838]), не матиме з ним ніяких потаємних справ[1839].

Не випадково на переговорах королівського посланця Яна Окраси з думним дяком Омеляном Українцевим та ближнім окольничим, муромським намісником Іваном Чаадаєвим у Москві російська сторона поставила під сумнів щирість Яна Собеського, який передав у Посольський приказ треті листи, «которые составил Соломон под Варшавою», а перші та другі — ні[1840]. Мовляв, їм він не повірив, а тому вони залишилися без уваги та десь втратилися[1841]. Так само у ноті протесту з приводу порушень положень Вічного миру полковника В. Іскрицького, який приїжджав до І. Мазепи, названо «вором», якого треба «казнить без всякой пощады»[1842]. У Малоросійському приказі у вересні 1690 р. отримали лист польського шляхтича Василя Красинського, де переказуються почуті свідчення гетьмана польного литовського Юзефа Служки (Слушки) про те, що «и ныне того чернца по той пытке так утаили, что одни говорят будто его казнили и иные сказывают, что в Майборк послали, а иные что умер сам, а сказывал господину его Красинскому хорунжий роты Шумлянского, епископа львовского, человек православной веры грекорусской, что по указу королевскому тайным образом тот чернец отведен из

Варшавы на Уяздов, где полаты короля Казимира обретаются и там держат его в тесном и крепком вязенью»[1843].

Відрікшись від Соломона як посланця Мазепи, виставивши його перед государями як авантюриста, польський король водночас насправді у травні 1690 р. під час зустрічі з кримським послом Абдуррахман-агою читав останньому листа, привезеного ченцем, про намір Батурина порвати з Москвою[1844]. Так само зверхник Речі Посполитої довго ігнорував вимоги видати Соломона[1845] для московського слідства[1846]. На сеймі, який розпочав роботу 16 січня 1690 р., а закінчив обговорення найважливіших проблем Речі Посполитої 7 травня[1847], було прийнято рішення збирати в короткі терміни військо. Тобто річпосполитівська верхівка фактично оголосила мобілізацію для проведення військової операції. Уже у березні 1690 р. у Москві знали про те, що у Варшаві на сеймі «приговаривают, чтоб быти собранию войск посполитого рушения всегда в готовости, и когда позовет случай, и тогда б в назначенных местех стали те войска по указу королевского величества в четыре недели безо всякого мотчания»[1848]. І. Волков мав детальніше дізнатися, «для какова намерения или вымыслу о собрании войск посполитых уговорено и постановлено»[1849].

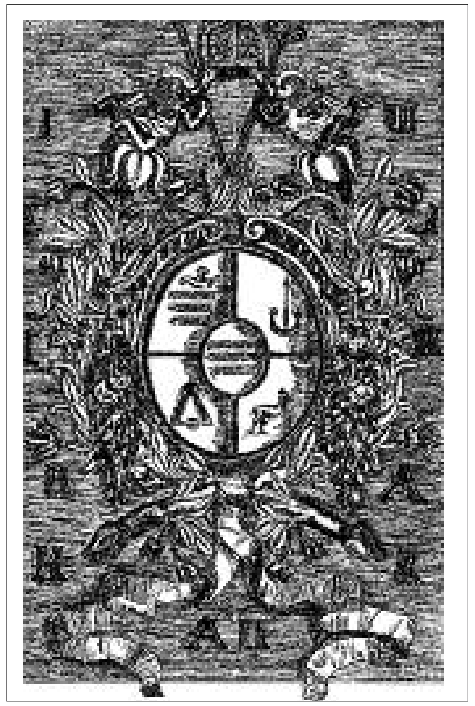

Герб Й. Шумлянського

І. Мазепа дізнався про те, що царям вже відомо про місію запорожців та Соломона 7 лютого, коли він був у Гадячі[1850]. Зрозуміло, як васал він відразу запевнив Москву, що вживатиме заходів, «чтоб неистовый чернец, имянем Соломон, на возмущеніе сего народа устремленный, был сыскан и поиман»[1851]. Алібі гетьману забезпечив посланець львівського єпископа Йосипа Шумлянського, шляхтич Климентій Домарацький[1852] (Доморацький[1853]), який прибув з листом від церковного ієрарха 24 лютого у Лубни[1854].

«Не вдавъ присланнаго от вашей милости с листом ко мнѣ и к Его Королевскому Величеству, государю моему милостивому, отпустив назад, дъякона Соломона, — йшлося у зверненні до гетьмана, — посылаю надежнаго человѣка и вѣрнаго с тѣм моим к вашей милости моему господину письмом, мало не в слѣд за тѣм же дъяконом, прося при сем вашу милость, дабы еси восхотѣл как скорѣе и как прилежнѣе обѣщатися, как впредь хощеш поступати с Его Королевским Величеством и с цѣлою Рѣчью Посполитою»[1855]. Й. Шумлянський хотів конкретизації дій Мазепи та дав йому побажання: «И в Божіе время работайте, и то иго с вольной шеи народу своего сняти промышляйте»[1856].

Арешт посланця за наказом гетьмана та відправлення його для утримання під караулом у Гадяч[1857], а згодом, десь через місяць, згідно з царським наказом у Москву — ніби красномовне свідчення про непричетність володоря булави до місії Соломона. Справді, І. Мазепа продемонстрував свою вірнопідданість царям, чим упевнив московських урядовців у провокативній діяльності польських діячів щодо гетьманців.

Разом з тим поведінку українського гетьмана, швидше всього, визначила довга реакція Яна Собеського на пропозиції, надіслані ще у листопаді 1689 р. із Соломоном. Батурин не отримав оперативно жодної відповіді від короля ні в кінці грудня, ні в січні, ні в лютому. Натомість Москва вже у січні знала про перебування Соломона у Львові та Жовкві. І. Мазепа у цьому зв'язку не безпідставно міг запідозрити щодо нього провокацію, організовану московськими урядовцями та їхніми симпатиками-довірниками. Так, у київського митрополита Гедеона, з яким у гетьмана склалися напружені

стосунки через його племінника князя Юрія Четвертинського[1858], був слугою[1859] Самійло Доморацький (у 1686, 1689 рр. ходив за милостинею та у справах Київської митрополії у Москву[1860]), явний родич прибульця зі Львова.

З листа Й. Шумлянського випливало, що диякона Соломона уже відпустили, проте насправді він на момент повернення гетьмана у резиденцію ще не знати де був. Це при тому, що К. Домарацький віз лист львівського єпископа, датований 19 січня, але тільки ще 26 січня підканцлер коронний того ж року розписався за отримання сорока талерів «на експедицію певного чоловіка за Дніпро в Україну»[1861]. Така повільність у важливій справі засвідчувала водночас і бажання, і вагання короля укласти потаємний союз із мазепинцями.

Усне повідомлення К. Домарацького про те, що на випадок війни Мазепі обіцяно 30 хоругв (4500 вершників) під проводом В. Іскрицького[1862], взагалі мало розчаровувати Батурин. Така підмога практично нічого не вирішувала, бо Московія на власний захист могла виставити 100–150 тисяч вояк.

Слід звернути увагу ще на таку важливу деталь, яка могла насторожити гетьмана. К. Домарацький, швидше всього, спочатку очікував прибуття І. Мазепи з походу в Батурині, таким чином, про його приїзд уже знали росіяни (зазначимо, що гетьманська столиця тоді була під охороною московського гарнізону, чисельність якого становила 1000–1500 осіб). Кожен подорожній-відвідувач міста мав пройти процедуру реєстрації, розпитування у стрільців, а вже тоді допускався після відповідного погодження у гетьманські установи. Отже, хоч К. Домарацький і мав причину-легенду для відвідування Гетьманщини, усе ж його прагнення зустрічі з гетьманом могла насторожити московську адміністрацію гарнізону Батуринської фортеці (стольник і полковник Іван Спєшнєв, стольник і підполковник Степан Мітусов[1863], стольник і полковник Родіон Остафьєв[1864]). Тим паче вони фіксували всі підозрілі контакти гетьманських урядовців. Аби добратися до Лубнів, польському агенту теж треба було розпитувати дорогу, ночувати. Тому його приїзд залишив багато свідків. Крім того, у Лубнах при гетьманові були генерал Андрій Гуліц, полковник Юрій Шкот з російськими полками[1865].

Кинжал запоясний. XVII ст. Туреччина. Метал, кістка, кування, різьблення. Національний музей історії України. Фото Дмитра Клочка

Львівський єпископ Й. Шумлянський, виконуючи з радістю та запопадливістю прохання короля щодо продовження переговорів з І. Мазепою, явно не врахував того, що, посилаючи від себе довіреного з непростою місією у Батурин, він відрядив його як звичайного гінця з кореспонденцією. Якби це був чернець-прохач милостині (таких тоді ходило багато) або звичайний купець, який шукав протекції чи вирішував якусь проблему, то гетьман мав би у разі виникнення з російського боку якихось запитань, пояснень, швидко відреагувати, що на зустрічі обговорювалися саме питання спонсорування певної обителі чи він мав розмову з купцем про повернення йому боргу кимось із старшин тощо. У Московії після приходу до влади команди Наришкіних в Гетьманщині були подвоєні заходи безпеки, оскільки приступили до виконання службових обов'язків нові команди воєвод з підлеглими. А це означало посилення пильності, контрольних функцій на постах, на переправах. У цьому зв'язку володар булави найпевніше був неприємно подивований та роздратований

безпечністю, проявленою Й. Шумлянським: адже єпископ не надав посланцю жодного церковного прохання, додаткового завдання. Він послав довірника з важливим дорученням довідатися про плани гетьмана, ніби той був повноцінний володар і міг спокійно, без жодних оглядань прийняти важливого гостя у таємній справі.

Така неприпустима легковажність могла в одну мить згубити ініціаторів відходу Гетьманщини від Московії. Тому гетьман, наляканий несподіваним неконспіративним приїздом К. Домарацького, його передовсім відкритим мандруванням українськими містами, вирішив прийняти нелегке для нього рішення не ризикувати і взяв під караул агента польського короля.

Це був вимушений крок, і він робився нелегко, бо такі дії певною мірою не зближували з польською владою, а відлякували її, насторожували, змушували теж бути обережнішою у пошуку контакту для співпраці. Разом з тим цей непривабливий для гетьмана крок дав йому чудове алібі на багато років. Ще К. Домарацький не був відправлений до Москви, а вже почалося розслідування доносу, знайденого 9 березня 1690 р.[1866] у Києві, де йдеться, що Мазепа хоче, щоб лівобережний край «под игом польским остався»[1867]. Це анонімне донесення засвідчувало, що рішення верхівки Гетьманщини порвати з Москвою мало у старшинському середовищі явних противників, які старалися запобігти цьому в такий спосіб. Якби розслідувачі доносу отримали у ті дні інформацію про візит в Гетьманщину ще й посланця Й. Шумлянського, то мали б додатковий доказ, приховати який Батурину було б дуже важко.

К. Домарацький, провівши у Москві більше двох років, за проханням Я. Собеського та у результаті переговорів[1868] був повернутий додому 15 квітня 1693 р[1869]. Дещо пізніше, 25 березня 1694 р., Й. Шумлянський рукоположив його у Святоюрській катедрі, а невдовзі з допомогою львівського єпископа він став архімандритом «Святої обителі Овруцької храму Успіння Пресвятої Богородиці»[1870]. Овруцька архімандрія була однією з найбагатших[1871] на Правобережній Україні. Польський король у своєму привілеї архімандриту відзначив його значні попередні заслуги, «який нам, домові нашому та всій Речі Посполитій з ущербком і з небезпекою для власного здоров'я власного» завжди «вірний був та готовий для дальших послуг, оказій»[1872]. У серпні 1695 р. Овруцький монастир отримав у володіння села Шепеличі, Остапи, Молочки, які раніше належали Києво-пустинному Миколаївському монастирю[1873]. Управління архімандрією К. Домарацького не в усі роки проходило гладко. У нього хотіли відібрати монастир, мовляв, він не був шляхтичем, а тому не мав права стати архімандритом[1874]. Та згодом пристрастні опоненти перестали дошкуляти отцю скаргами, звинуваченнями, і він ще правив обителлю до 1717 р., часу своєї смерті. У січні 1718 р. Овруцьку архімандрію очолив Патрикій Бєльський[1875].

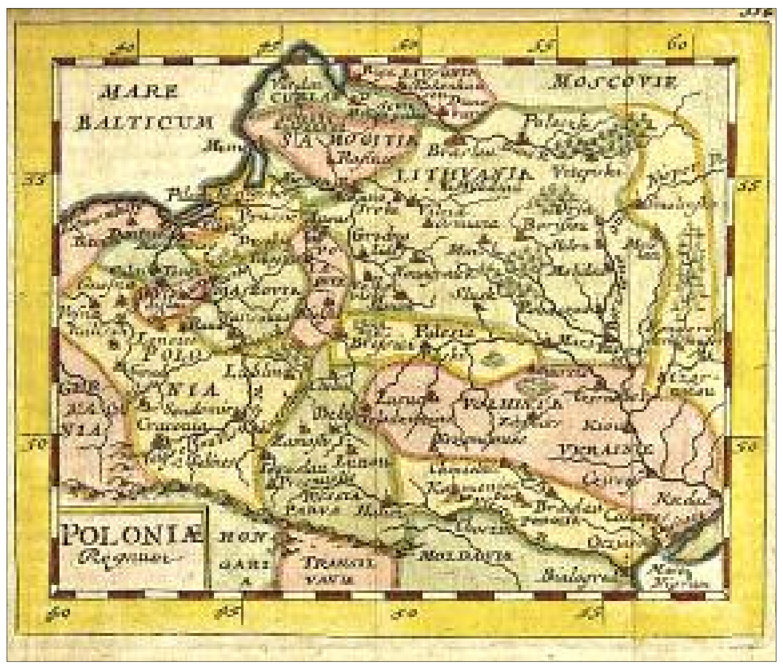

Карта «Королівство Польське». Перевидання з карти П'єра Дюваля. Кінець XVII ст. Національний музей історії України

Розділ 22
ЖЕРТВА ТАЄМНОГО ЗАМІРУ

Місія Соломона залишила після себе багато загадок. Основний масив джерел, пов'язаних з виконанням ченцем-посланцем до польського короля Яна Собеського завдання щодо передачі звернення Батурина, стосується насамперед спростувально-виправдальних матеріалів щодо прибульця у Польщу. І. Мазепа із зрозумілих причин вдавав перед царями потерпілого від дій опонентів, які намагалися його опорочити. У листі до государів від 26 лютого 1690 р. він клявся, «что того инока Соломона никогда очима моими не видел и не знал, и ныне не знаю (насправді разом служили у гетьмана П. Дорошенка у Чигирині. — *Авт.*), и как сам чрез себя так чрез иного никого в такую пагубную посылку его не посылал, и посылати не велел»[1876]. Я. Собеському було невигідно порушувати положення Вічного миру з Московією до моменту, поки Річ Посполита не визначиться — воювати з царями чи далі бути союзниками. Тому король теж, ведучи активно переговори з запорожцями, посланцями І. Мазепи про майбутню взаємодію, офіційно виставляв усе це як дії, що не шкодять царям та дружбі між сусідніми державами, всіляко вигороджував батуринського володаря булави.

Якщо оцінювати діяльність ченця Соломона на основі кореспонденції, направленої до государів від гетьмана та Я. Собеського, то, ясна річ, найлегший варіант пояснення його місії буде через призму цих виправдань. На жаль, ці документи не сприйняті критично, з урахуванням контексту подій, комплексу інших джерел більшістю істориків. Тому, незважаючи на наші неодноразові попередні зусилля поставити під сумнів традиційну версію про те, що Соломон був знаряддям у руках опонентів гетьмана І. Мазепи[1877], і досі в науковій літературі цей епізод 1689–1693 рр. представлений у дусі тез М. Костомарова[1878]. Поки що авторів, які підримують нашу точку зору, одиниці[1879].

Разом з тим аналіз джерел, пов'язаних з місією Соломона, дає підставу спростувати ряд історичних версій, запропонованих історикми, які відкидають зв'язок ченця-посланця з гетьманом. Розглянемо докладніше їхні тези та аргументи.

Перша версія: *Соломона відрядив до короля В. Голіцин, аби скомпрометувати гетьмана.* До такого висновку дійшли Микола Андрусяк[1880], Теодор Мацьків[1881], Анджей Камінський[1882]. Дослідження останнього (польсько-американського історика. — *Авт.*) справді містить низку цікавих спостережень про події 1689–1692 рр. Хоча багато документів по справі Соломона опубліковано, історик іще раз переглянув їх в архівах. На жаль, цей позитив у пошуку істини не переважує хибність висновків, яких дійшов дослідник, аналізуючи великий комплекс документів тієї доби. На його переконання, прибуття ченця до Варшави — інтрига В. Голіцина проти І. Мазепи. А. Камінський так умотивовує дії царського фаворита щодо гетьмана: «Голіцин обіцяє Соломону підвищення до посади архімандрита — чи навіть єпископа — якщо йому вдасться роздобути компрометуючого листа від

Васько Г. Портрет Івана Самойловича. XIX ст. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського

Собеського до козаків. Очевидна мета — знищити Мазепу за змову проти Голіцина і Бориса Петровича Шереметєва»[1883].

Це твердження — грубе «прочитання» реалій доби кінця 1680-х — початку 1690-х рр. По-перше, яку «змову» організовував І. Мазепа проти В. Голіцина і Б. Шереметєва? Як міг гетьман навіть подумати влаштувати інтригу проти фаворита царівни? Який сенс таких авантюрних дій? Стати ближчим до царівни Софії? По-друге, І. Мазепа завдяки підтримці В. Голіцина у 1687 р. прийшов до влади. На підтримку царського фаворита гетьман постійно розраховував (про це, зокрема, свідчить пошта з Батурина до Москви 1688–1689 рр.). В. Голіцин фактично перебував у дружніх стосунках з українським зверхником, отримував від нього дорогоцінні подарунки. Для чого першому й другому було «топити» один одного? Про те, що все це нісенітниця, придумана у Варшаві для відведення підозри від Мазепи, свідчить щоденник Соломона. Проте А. Камінський, не звертаючи на це уваги, зазначає: «Якщо колишній гетьман (І. Самойлович. — *Авт.*) був активним учасником у такій дуже таємній інтризі, то можна припустити близькі зв'язки між ним і Голіциним»[1884]. Враження таке, що автор не знає, хто зіграв головну роль у зміщенні І. Самойловича у 1687 р. Адже саме з відома В. Голіцина був ініційований Коломацький переворот. Ексгетьмана заслали до Якутська[1885]. Як звідтіля можна було стати активним учасником компрометації І. Мазепи? Як В. Голіцин міг контактувати навіть через посередників з віддаленим за тисячі кілометрів «другом»? Відповіді на це знайти не так важко, як неможливо. Або таке запитання: для чого все це затівалося? А. Камінський дає таку відповідь: «Якби Мазепу було скинуто у результаті справи Соломона, то в Україні було б призначено більш покірного гетьмана. Це навіть міг бути сценарій, розроблений Голіциним»[1886]. У чому проявлялася опозиційність чи непокірність І. Мазепи до серпня-вересня 1689 р.? Адже в той час він сам почувався невпевнено. Старшинські опозиціонери намагалися скомпрометувати його як керманича. І тому гетьман просив захисту у В. Голіцина. Саме від останнього залежало буття Мазепи в Батурині. В. Голіцину за бажання не треба було вигадувати якусь інтригу з участю Соломона — під час Другого Кримського походу зібрані до купи опозиціонери гетьмана, як у 1687 р., радо б змістили свого зверхника. Та цього не трапилося. Бо царському фаворитові це було абсолютно непотрібно. Натомість Мазепа після кримських боїв поспішає з великою кількістю старшин до Москви. Двірський переворот закінчився перемогою Наришкіних. Позбувшись впливового патрона, І. Мазепа змушений був встановлювати таємні контакти з Варшавою. Така логіка його дій. Думка ж А. Камінського про те, що «якби в 1689 р. не було двірського перевороту, Мазепа б мав тільки напрямок до Сибіру»[1887], нічим не підтверджується. Навпаки, саме за тісний зв'язок з опальним царедворцем він міг постраждати. Російський історик К. Кочегаров справедливо піддав критиці тезу А. Камінського про те, що Соломон «був підісланий московським урядом (В. В. Голіциним), щоб скомпроментувати Яна III Собеського та можливо І. Мазепу»[1888].

Версія друга: *Соломона послав у Польщу з печатками ексгетьман І. Самойлович, аби помститися своєму наступнику*. А. Камінський вважає, що саме попередник І. Мазепи складав перші листи від його імені[1889], мовляв, В. Голіцин планував повернути його на політичну сцену[1890].

У листі[1891] полковнику Василю Іскрицькому від 6 травня 1690 року польський король просить послати до Мазепи гінця «відразу з цими попередженнями, які йому потрібні»[1892]. Ось що мав знати гетьман: мовляв, Соломона послав молодий князь Голіцин до Самойловича Поповича на місце його заслання; ексгетьман ніби написав ці листи і печатки попросив підробити, й давши добрі гроші, послав його до Польщі[1893]. Детальніше ця версія викладена 19 травня 1690 року у добровільній конфесації, тобто зізнанні Соломона, записаному поляками на вимогу московських урядовців. «Тоді той Самойлович, — свідчив чернець, — з намов Голіцина наказав мені листи придумувати і писати ніби від Мазепи до короля його Величності і до ксьондза Шумлянського, котрі я при ньому писав. Потім дав мені фальшиву печатку, котрою я ті листи скріпляв. Ту ж печатку наказав взяти з собою, аби міг писати нові листи. Усно так сказав мені Самойлович: як тільки отримаєш на ті листи письмову відповідь, то їдь з нею до Голіцина старого, до війська і віддай її у його власні руки, бо цим можна буде взяти Мазепу до столиці як зрадника»[1894].

Згадане пояснення — не що інше, як «легенда»-прикриття, вигадана у Польщі для розслідувачів цієї справи у Москві. Сім'я Голіциних підтримувала загалом ділові та дружні стосунки з гетьманом І. Мазепою, а тому задумувати проти нього інтригу, ще й напередодні власного падіння, їй було ні до чого (9 вересня 1689 року впливові у Московії батько і син були позбавлені боярського сану, маєтностей і невдовзі відправлені в Каргополь).

Не міг зустрітися Соломон і з І. Самойловичем, який, за його оповіддю, перебував у Nizna[1895] (С. Величко у своєму «Літопису» пише: «Одні казали, що послано його в якесь Нижнє над Волгою, а інші оповідали, що в Тобольськ»; тобто у Батурині, де працював у канцелярії автор цього повідомлення, достеменно не знали, куди насправді відправили недавнього їхнього зверхника. — *Авт.*). Відомо ж, що ексгетьман утримувався у Якутську, у тюрмі[1896], за 8000 кілометрів від Москви! До нього заборонялося пускати відвідувачів, він не мав можливості писати[1897]. За передавальними списками якутських воєвод прізвище І. Самойловича як засланця згадується протягом п'яти років[1898].

Поширювачі цієї версії навіть не уявляють, як в реаліях 1689 р. можна було оперативно з'їздити в Якутськ та повернутися назад у Москву[1899], подолавши 16 000 км. Якщо б чернець щодня з допомогою коней долав максимум 50 км (що дуже сумнівно!), то йому довелося б без перепочинку їхати 320 днів! А ще ж треба було пройти немалу відстань до Львова!

Спростовує своє зізнання й сам Соломон у «Діаріуші», який він писав у Польщі. Так, він зазначає у ньому: «Стражник коронний тої ж ночі прийшов і сказав мені через вікно: скажи, що тебе вислав бувший гетьман Попович (Самойлович. — *Авт.*) і будеш вільним»[1900]. Далі автор оповів, як записували його конфесацію: «Прийшли до мене на інквізицію ті всі особи… а вони те, що самі хотіли, те й писали»[1901]. Референт коронний, зазначає він, «дав мені науку брехні»[1902].

Крім цього, слід врахувати і таку деталь: чернець Соломон був дорошенківцем; він підтримував тісний дружній зв'язок з Петром Дорошенком[1903], коли той після 1684 р. жив у Москві та мав клопіт від обмежень, ворожих заходів гетьмана І. Самойловича щодо нього. Таким чином, версія про те, ніби прибулець до Яна Собеського діяв в інтересах скинутого на Коломаці у 1687 р. володаря булави, виглядає абсурдною. Лівобережний гетьман для Соломона не був такою значимою фігурою, за ради якої він би ризикував своїм життям[1904].

Отже, за завданням польського двору зміст свідчень Соломона подавали таким чином, аби на Мазепу не лягла тінь підозри у зраді царів. Тому й Ян Собеський спішив проінформувати Батурин через полковника В. Іскрицького про «посланця Самойловича», аби гетьман і король мали спільне виправдання перед Москвою.

Версія третя: *Соломона послали вороги володаря булави з України*[1905]. У цьому разі ми повністю поділяємо точку зору-спростування А. Камінського, який навів слушні аргументи щодо того, що чернець як ймовірний посланець опозиції міг спокійно виконати завдання кураторів ще у грудні 1689 р.: «Справжній агент ворогів Мазепи відразу б проінформував їх про приїзд Домарацького і втік би з Речі Посполитої»[1906]. Додамо до цього, що він мав можливості у якийсь зручний для нього спосіб довести цю інформацію до російського резидента І. Волкова, а вже той би доклав зусиль, аби доправити важливі відомості до Москви, щоб там вжили заходів для спіймання польського посланця від Й. Шумлянського.

Версія четверта: *Соломона послав Михайло Василевич (Гадяцький)*[1907]. Цю версію підтримав О. Оглоблин та інші дослідники[1908]. Вона основується на підозрах І. Мазепи, висловлених 5 квітня 1690 р. у Батурині дяку Борису Михайлову щодо авторства анонімного доносу, знайденого 9 березня у Києві[1909].

У листі до царів від 11 травня 1690 р. гетьман вирішив повісити на свого давнього ворога-опонента, який звинувачував його в отруєнні дітей І. Самойловича, не тільки виготовлення наклепного листа для царів, а й направлення до Польщі ченця Соломона: «А тот ваш великих государей монаршый милостивый указ радостно приймую, что по премилосердной своей монаршой милости изволили указати Михайла Василева з села его Михайловки зо всѣм выслати к Москвѣ (за наполяганням гетьмана. — *Авт.*), где покорствѣнно под ногы пресвѣтлого вашего царского пресвѣтлого величества монаршого престола упадаючи прошу, дабы вы великіе государи по той же своей премилосердной милости подлуг подданской прозбы моей, перед сим занесеной, указали его Михайла допросити, о тых ложно складних хитрозлобных писмах на потопленіе моє в моей невинности писаных, и о выправѣ в полскую сторону врага чернца Соломона, понеже тот Соломон з явних доводов показался быти єму Михайлу знаемым, и у его дворѣ на Москвѣ частокрот бывал, и всякое от него Михайла имѣл вспоможенье, да и его Михайлов злый непостоянный обичай до таковых непристойних дѣл имѣет приклоненіе»[1910]. Свої підозри згодом гетьман підкріпив свідком. Арештований влітку за гетьманським наказом на Сумщині Панас Озерянський, який служив у М. Гадяцького, привезений у Батурин, засвідчив на допиті, що Соломона відправив до польського короля з фальшивими листами племінник Самойловича[1911]. Можна було б взяти до уваги це свідчення як беззаперечний доказ винності племінника І. Самойловича. Однак слід врахувати, що М. Гадяцький потрапив на той момент в опалу, його мали з родиною відправити в Москву на заслання і лише через хворобу на деякий час залишили у Михайлівці[1912]. Тому П. Озерянському в цих реаліях не вигідно було свідчити на користь свого опального пана, аби з ним не відправлятися туди ж. Згідно із судовою справою 1691 р., М. Гадяцький до того ж з людьми, які працювали на нього, поводився несправедливо[1913]. У цьому зв'язку П. Озерянський міг належати до тих, хто таїв образу на свого шефа-господаря. Та й навряд чи він там міг щось знати, якби М. Гадяцький справді домовлявся із Соломоном: така секретна місія не потребувала додаткових свідків. Крім того, у Гадячі у ті дні сотникував Іван Озерянський (це або брат допитуваного, або його батько), який здобув посаду у результаті Коломацького перевороту 1687 р. та зміщення гадяцького полковника[1914]. Отже, П. Озерянський не міг свідчити інакше, як від нього вимагалося. Тим паче, за джерелами, І. Озерянський активно діяв в інтересах нового полковника Михайла Бороховича[1915] та, відповідно, й гетьмана, брав участь у розслідуванні щодо грабунків, здійснених у Михайлівці, триманні там капустинецького отамана Михайла Жогла під вартою[1916].

Зазначимо, що чернець за вказівкою польського двору довго дотримувався версії, що він, мовляв, посланець І. Самойловича. Проте згодом Соломон її не використовував, а став послуговуватися «легендою», яку йому нав'язали з Батурина.

Російський резидент І. Волков дізнався про появу при польському дворі нового ченця з України Іраклія Русиновича[1917], який ніби передавав відомості королю від слуг гетьмана. У листі ж Й. Шумлянського

від 13 липня 1690 р. до короля прибулець називався «великим агентом п. Мазепи»[1918], який приїхав за гетьманським завданням без жодних пояснень забрати ченця Соломона. У «Діаріуші» останнього теж згадується про це: «Потім приїхали комісари від пана Мазепи, монах Русинович з Печерського монастиря і козак від Мазепи і наказано мені прийти до себе»[1919]. Зустріч відбувалася при спостерігачах. Соломону, як він оповідав, «дали... знати, щоби перед ними казав ті самі слова, що й у Варшаві і звільненням мене тішили, і я так казав, як в Варшаві»[1920].

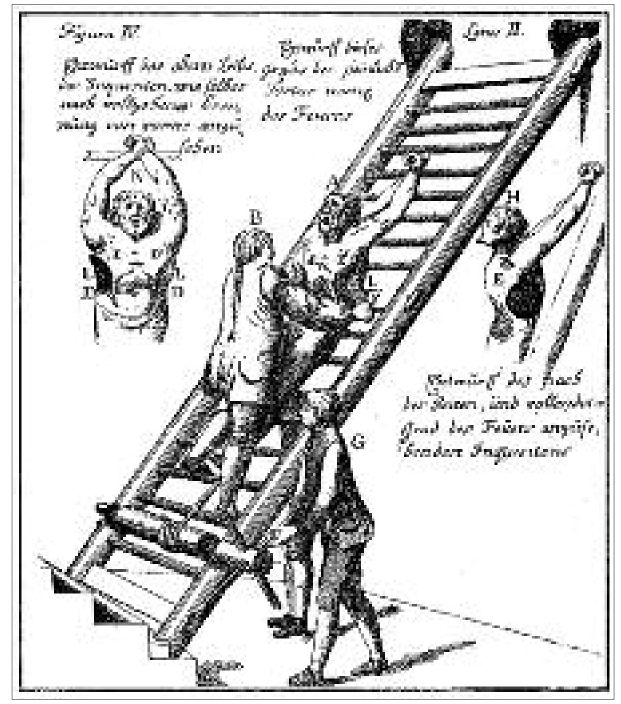

Тортури на драбині шляхом розтяжки людини. Репродукція з гравюри XVII ст. (кінець XIX — початок XX ст.). Державний історичний музей. Москва

Після приїзду Русиновича останній, як дізналася російська резентура, перебував у Жовкві незакутим[1921]. З ним зустрічався мазепинський козак Олександр Івановський[1922].

Виданий польською владою вимушено аж у 1692 р. (!) в обмін на К. Домарацького Соломон говорив у Москві «правду», потрібну Батурину. У гетьманській столиці перед старшинами він її повторив, що, крім М. Гадяцького, у нього не було дорадників[1923].

Оскільки І. Мазепа імітував перед царями своє вірнопідданське прагнення заполучити Соломона[1924], у дослідників склалося враження, що гетьман не був причетний до його місії. Проте володар булави, ясна річ, дотримувався поведінки, якої від нього чекали сюзерени. Інакше б він додав Москві підозр у справді злочинній щодо них діяльності.

Водночас М. Гадяцький, хоч і бажав зла гетьману і, можливо, підкидав російським воєводам на нього доноси, все ж не був причетний до направлення Соломона у Польщу. Ця хитромудра операція не могла була здійснена ні ним, ні якимось іншим потаємним опонентом правителя Гетьманщини. Наші аргументи з цього приводу такі:

а) аби викрити володаря булави перед царями, ініціатору цієї акції необхідно було знайти виконавця-відчайдуха (він повинен отримати від польського короля закличний універсал-відповідь про протекцію і т. п. та потім здатися у Києві воєводі й повідомити, що їздив у Польщу від Мазепи);

б) якби Соломон виконував директиви М. Гадяцького, то не просився б у Жовкві у жовтні 1690 р. у короля[1925], аби його не повертали до Москви[1926], бо саме там міг заявити про гетьмана-зрадника, його плани, викрити співпрацю Яна Собеського з Батурином та Запорозькою Січчю;

в) виконавця-відчайдуха після добровільного зізнання чекали тортури, у найкращому випадку Сибір, і навряд чи винагорода, бо яким би чином він довів свою причетність до Мазепи, не маючи його справжніх листів;

г) організатору знеславлення правителя Гетьманщини довелося б залучати небажаних свідків — насамперед виготовлювачів двох печаток — однієї військової зі свинця та іншої, мідної, з гетьманським гербом[1927] (згідно з тодішніми законами[1928] за виготовлення фальшивих зразків карали смертю[1929]);

д) логіка акції-викриття керманича України виглядала дуже авантюрною, оскільки передбачала великі затрати — виготовлення печаток, таємний перехід у Польщу, прожиття у ній, — а кінцевий результат при всьому цьому навряд би завершився успіхом: гінця, наприклад, могли відразу арештувати

Різні види тортур. Репродукція з гравюри XVII ст. (початок XX ст.). Державний історичний музей. Москва

на кордоні; Ян Собеський теж часто їздив, вирушав у походи, а тому зконтактувати з ним оперативно було важко; крім того, не знати, як він відреагував би на запропоновані у листах ідеї; польський король навряд би взяв на себе відповідальність давати невідомій людині універсал чи звернення-лист до українців, швидше всього, для налагодження зв'язку з Батурином він доручив би цю справу своїм наближеним;

е) навіть отримавши потрібні листи від Яна Собеського, опонент Мазепи, передавши їх у руки росіян, завдав би більше удару по польському королю, ніж по гетьману (останній би заявив про підступи Речі Посполитої, прагнення Варшави змістити володаря булави і в такий спосіб підняти антимосковське повстання разом із запорожцями);

є) у разі провалу ченця — виконавця фінансиста цієї місії-афери, майстрів, що виготовили фальшиві печатки, чекали моторошні тортури;

ж) який стимул був у ченця йти на смертельний ризик для себе, аби підіграти старшині-невдасі у знеславленні гетьмана (великі гроші? особиста образа на Мазепу?);

з) для чого опозиціонеру влаштовувати провокацію-виставу із залученням у неї як дійової особи польського короля лише для того, аби добути сумнівний документ, який легко спростувати, про антимосковськість гетьмана.

и) у листах, якби їхнім автором замість Мазепи був М. Гадяцький, не наголошувалося б на потребі вжиття з обох боків конспіративних заходів, не висловлювалося б прохання вести спілкування за допомогою надійних посланців, без кореспонденції («а листи при ньому були б, а їх знайшли б, то б ми відразу пропали»[1930]).

З вищезгаданих тез ми бачимо, що таємному чи явному опозиціонеру гетьмана І. Мазепи було б дуже накладно, залучаючи додаткових свідків (чернець, майстер із виготовлення печаток), досягти бажаного кінцевого результату — виставити володаря булави ворогом государів. Вся ця акція з реалізацією в такий спосіб виглядала непродуманою, абсурдною, фантастичною та безглуздою.

Обмовлений М. Гадяцький, призначений царським указом 18 січня 1690 р. охтирським полковником, а 13 березня воєводою Великого Устюга[1931], мав інші насущні проблеми і не знав, коли повертається гетьман з походу в Батурин (15 березня 1690 р.[1932]), з яким завданням до нього їхали

К. Домарацький, В. Іскрицький, хто там з них добрався до гетьманської столиці, а хто ні. Яким же чином він як «організатор» місії Соломона оперативно (!!!) передав усі ці дані ченцю, аби той виготовив нову партію фальшивих листів «від Мазепи» із зазначенням вірних дат? У ті часи не було ні телефонного, ні інтернетного зв'язку, тому добра посвяченість старшини у ці деталі на великій відстані від місця дії виглядає непереконливою та й просто неможливою. Навіть якщо у нього і був інформатор у гетьманській столиці, то з його допомогою обмін інформацією із Соломоном для забезпечення правдивості розтягнувся б на тривалі терміни. Листи від Мазепи від 15 березня фігурують у слідчій документації як фальшиві, виготовлені ченцем зі студентом Мерецьким[1933], який допомагав йому переписувати листи, а потім зізнався про це у Варшаві. Ми не заперечуємо того факту, що вони дописувалися з певними дезінформаційними вкрапленнями для того, щоб їх показали у Москві. І. Мазепа у такий спосіб ніби спалював мости співпраці з польським двором. Версія про підступність його недругів набувала фактичного підтвердження. Вона упевнювала, що гетьман не має нічого спільного з провокаторами, які увели в оману короля, Шумлянського. Водночас звертаємо увагу на те, що фальшивувальник, як подавала польська сторона, вигадував зміст листів, не покидаючи межі Польщі. Звідкіля ж він знав дату прибуття І. Мазепи у Батурин, яких польських посланців до нього послали? Варто зазначити, що річпосполитинські діячі погано знали ситуацію в Україні, слабо орієнтувалися, де в певний час перебував І. Мазепа. Так, канцлер Великого князівства Литовського Д. Радзивілл 30 березня 1690 р. запитував у Варшаві російського резидента І. Волкова про те, чи дійсні відомості, отримані королем з Білої Церкви, що український гетьман зрадив царя та пішов з військом на Запорожжя[1934]. Подібне запитання ставив йому й австрійський дипломат Яган Жировський[1935]. Тоді ж польський король запросив до себе єпископа Й. Шумлянського та повідомив, що попередня їхня справа сповнилася, Мазепа «став наш» і переїхав у Білу Церкву[1936]. Ян Собеський був дуже радий цій новині, пригощав церковного довірника дорогим вином, та через чотири дні з'ясувалося, що нічого такого насправді не відбулося[1937] (за джерелами після приїзду 15 березня у Батурин гетьман надсилав з гетьманської столиці 19, 28, 30 березня листи до Москви[1938], тобто він був на місці).

Насамкінець зазначимо, що доповнює цю версію й проведене слідство у Москві. Згідно з ним у 1692 р.«черкасской полковник Михаил Гадицкой... с пытки он ни в чем не винился, очистился кровью и сослан в ссылку»[1939]. Перед тим він звертався до київського митрополита Варлаама Ясинського, аби той примирив його з гетьманом: мовляв, він не причетний до фальшивих листів та Соломона[1940]. Останнє звернення є красномовним аргументом-доповненням його невинності, бо у ті непрості часи таке звернення до найвищої церковної особи в Україні фактично дорівнювало сповіді перед Богом.

Піддавши сумніву вищезгадані чотири версії пояснення дій ченця Соломона як посланця В. Голіцина, І. Самойловича, М. Гадяцького та інших опонентів володаря булави, ми вважаємо та переконані у цьому, що у реаліях 1689–1692 рр. передусім Батурин намагався шукати контактів з верхівкою Речі Посполитої з метою зміни сюзерена на інших союзницьких умовах взаємодії.

Лише гетьман І. Мазепа та його команда могли без великих зусиль та ризику наділити свого посланця справжніми печатками, надсилати йому додаткові інструкції через гінців, дати йому для використання «правильну» легенду-прикриття, зручну для застосування та вигідну для головних гравців таємних змовин.

Виникає законопірне питання, для чого ченця наділили печатками, якщо він був прямим агентом-довірником Мазепи та, дотримуючись конспірації, доставив у Польщу таємне звернення гетьмана? Пояснення цьому, на нашу думку, просте. Соломону надходили листи, вказівки з України без підписів, у зашифрованому вигляді. На це вказує послання гетьмана до Соломона від 15 березня 1690 р. (поляки передали його російській стороні ніби зразок фальшивки, спрямованої на дискредитацію володаря булави. — *Авт.*). У зверненні до ченця правитель Гетьманщини писав, що «послал к пану Лизогубу свои листы, за печатьми великими и за моею печаткою малою твердо запечатаны,чтоб никто не

дознался, что за листы и к кому пошли»[1941], а далі чернігівський полковник мав послати «своего челядника к честности твоей в Жолкву»[1942]. Але… той посланець-чернігівець, зазначав гетьман, не посвячений у справу: «А он и не знает, куды ѣдет. Если пріѣдет к тебѣ, не повѣривай ему, тотчас его отпускай к его сродникам»[1943]. Отже, Яків Лизогуб, отримавши від гетьмана секретні документи у пакеті, скріпленому печатками, далі доручив вміст його (три листи!) доставити у Жовкву своєму челяднику, який їздив провідати родичів. Цей посланець з Чернігова і не підозрював, що везе якісь крамольні звернення до короля, Й. Шумлянського! І причиною того стало те, що він мав із собою зашифровану кореспонденцію.

Це могло бути якесь приватне, невинне за змістом послання про родинні новини, клопоти, повідомлення про торговельні справи тощо. У разі перевірки на кордоні посланця на основі виявлених листів контролюючій стороні важко було зробити якісь висновки про їхню крамольність, тим паче висунути звинувачення І. Мазепі чи Я. Лизогубу. Найпевніше челядник Лизогуба віз малозрозумілий, сповнений побутових вкраплень-реалій текст, у якому важко знайти які-небудь зрадницькі інтонації, мотиви. Без печатки, підпису гетьмана написане не мало ніякої сили. Таким чином, ні той, хто віз цю кореспонденцію, ні справжній автор текстового повідомлення не переживали, що потраплять у якусь непривабливу халепу і підкинуть російським пильнувальникам вірності Москві виграшний матеріал для слідчих дій. Але звернення, послання до Яна Собеського після розшифрування, відповідного оформлення набували ваги, коли Соломон ставив на них печатки. Тобто він ніби на віддалі виконував функції спеціального канцеляриста, відрядженого з Батурина з відповідальною місією.

Король все-таки вірив у справжність послань Мазепи. Якби було інакше, він, не вагаючись, відіслав би Соломона до Москви. Доля ж ченця, який твердив на слідстві: «Суд — не ваш, суд — Божий, душа мені вища за тіло»[1944], великою мірою залежала від вирішення у 1690–1691 рр. фінансових проблем у Речі Посполитій, питання залучення Кримського ханства до війни проти Московії.

Польський двір, мріючи про повернення України під опіку Варшави, водночас не був самостійним у прийнятті кардинальних рішень. Після п'ятирічної перерви на початку 1690 р. у Польщі зібрався сейм, який констатував, що у казні порожньо[1945] і для військових заходів необхідно збирати податки.

Прихильники австрійської політики зорієнтували прибулу на зібрання шляхту розпочати підготовку походу проти турків, аби повернути Кам'янець і заволодіти Молдавією[1946]. Двомісячні дискусії на сеймі завершилися для України невигідними політичними пріоритетами сусідньої держави. Цьому сприяла і польська королева Марія Казимір д'Аркіян, яка мріяла укласти шлюби своїх дітей з близькими імператора Австрії — Леопольда I[1947]. У зв'язку з цим вигідні пропозиції про мир татарського хана було відхилено[1948]. Австрія, всупереч планам Яна Собеського примиритися з Портою, підштовхувала Польщу до війни з нею[1949].

Польський двір, сподіваючись на здобуття України під свій вплив чужими руками, з допомогою кримчан, не спішив рвати з Московією, оголошувати їй війну. Кримський хан Селім-Ґірай у 1690 р. з ордою брав участь у складі турецького війська у війні з австрійцями[1950]. Повернувшись з неї, він сходив на Білгородщину і зрештою поставив втомлених коней на перепочинок на півострові[1951]. Джерела інформують, що він захворів і, підправивши здоров'я, відправився у Порту[1952], де й пробув довгі місяці та у 1691 р. попросився у відставку.

Кримські ординці як піддані Османської держави без наказу султана не мали права розпочинати війни із серйозними противниками, зокрема з Московією. Можливо, Селім-Ґірай і їздив вирішувати це питання, просити про допомогу, однак його зверхники мали інші плани.

Відсутність хана у Криму, неготовність Османської держави ув'язуватись у війну з росіянами зводили нанівець зусилля Батурина в пошуку надійного буття.

Ці реалії змушували Мазепу вдавати із себе заповзятливого вірнопідданого Москви, а Яна Собеського — її незрадливого союзника.

Хоча російський уряд вимагав від Польщі видати Соломона у 1690–1691 рр., у Варшаві знаходили причину, аби йому в цьому відмовити. Король все-таки сподівався, що Московія у 1691 р. зробить новий похід на Крим і це дасть змогу спільними зусиллями поляків, кримчан і гетьманців розгромити росіян десь у степах під Перекопом і в такий спосіб зробити новий перерозподіл кордонів за рахунок приєднання до Речі Посполитої України.

Проте очікуваного, як у попередні роки, походу не відбулося[1953]. Москва справедливо запідозрила недобрі заміри з боку союзницької Речі Посполитої, яка заграватиме із Запорозькою Січчю, не видавала Соломона. Литовський пивничий Йосиф Лядинський, не купивши на кордоні з Московією зерно, на початку 1691 р. інформував польського короля про стрілецькі застави та заборону, у зв'язку зі справою Соломона, таємним наміром Польщі укласти мир із Османською імперією, продавати хліб полякам[1954].

Приміщення для тортур. Репродукція з гравюри XVII ст. (кінець XIX-початок XX ст.) Державний історичний музей. Москва

Чернець був принесений у жертву великій політиці: російська сторона висунула жорстку вимогу обміняти його на К. Домарацького[1955]. Соломона спочатку привезли у Могильов, де, за словами літописця, він «в Могилевском замкѣ содержался долгое время под стражею»[1956], очікуючи обміну. Крім того, у червні 1692 р. від Я. Собеського союзники вимагали також вислати на допит ще й єпископа Й. Шумлянського[1957].

У квітні 1692 р. І. Мазепа отримав від царів повідомлення, що «старец Соломонка із Смоленска к Москве прислан»[1958], і що у цьому зв'язку «по розыску в ево воровстве и составе явитца и о том… гетману… пред обьявлено будет»[1959]. У Батурині з цього приводу був скликаний з'їзд старшин[1960]. Як інформував володар булави царів, «и знатные войсковые и рядовые товарищи велми о том скорбели»[1961] (про те, що обмовлено гетьмана. — *Авт.*). І. Мазепа від імені старшин просив, аби «тот Соломонко по милостивому вашему монаршескому указу к нам в Батурин был прислан… дабы мы… здѣ его допросили, от кого он на то зло есть неученный, и для чего то зло чинити смел»[1962].

Підстрахувавшись рішенням старшин, І. Мазепа відрядив у справі Соломона посольство на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом (з ним відправилися експолковник Ніжинського полку Яків Жураковський, гадяцький полковий суддя Юхим Вечорка, миргородський полковий суддя Григорій Зарудний, експолковник Канівського полку Давид Пушкаренко та писар[1963] Чернігівського полку Іван Скоропадський[1964]).

Їхнє перебування у Москві розтягнулося на невизначений термін. Фактично їх тримали як заручників, аби Батурин улітку зберігав лояльність до Московії та не виступив проти государів[1965]. 14 липня 1692 р. І. Мазепа направив царям листа, у якому «у пресветлого монаршеского престола покорственно мы просим с старшиною и со всем Войском Запорожским, упадая многократно, челом

бьем, дабы по милостивому вашему великих государей указу те послы наши с желаемым на все наши прощения отпуском вскоре были к нам отпущены»[1966].

На це звернення з Москви відповіли 29 липня 1692 р.: «А Якову Лизогубу, полковнику черниговскому, с товарищи указывали мы, великие государи, наше царское величество побыть еще на Москве до нашего царского в-ва указу, и как розыскное дело о воре Соломоне вершитца»[1967].

Чернець мужньо витримав усі тортури в Москві. Він чітко дотримувався вже гетьманської версії, що все зробив за намовою лише Михайла Гадяцького. Розслідувачі його справи так і не змогли добитися від польського уряду привезення у Москву перших і других послань від Мазепи. Королівський посланець Ян Окраса виправдовувався тим, що їм не надали значення, і вони, мовляв, загубилися[1968].

Соломона відправили у Батурин[1969] з царськими уповноваженими думним дворянином Семеном Язиковим та дяком Василем Бобініним, які везли гетьману та старшині царські відповіді на їхні пропозиції-ініціативи[1970], для виконання смертного вироку. Подальша позиція Мазепи засвідчує, що доля закутого йому не була байдужою. Гетьман знаходив різні приводи для відкладення виконання вироку, звернувся до царів з проханням помилувати ченця, від якого у нього було, здавалося б, стільки неприємностей. Зачекати з покарою він просив і старшинську раду, на якій В. Кочубей зачитав матеріали московського слідства та продемонстрував привезені печатки[1971]. «Казнить его тотчас нельзя, — казав гетьман, — мы о нем к великим государям писали. Подождем царского указа. Еще надобно дать преступнику время покаяться, да и людей собрать побольше, чтобы все видели казнь его. Недурно было бы повезти его по всем городам, чтобы народ везде его увидел (чи не для того, аби організувати йому втечу? — *Авт.*)»[1972]. Та з Москви надійшов царський указ привести вирок у дію. На нашу думку, у такий спосіб російський уряд (особливо посвячений у цю справу начальник Посольського приказу Омелян Українцев), не отримавши переконливих зізнань від Соломона, не виключав причетність гетьмана до його місії, а тому й карав обох суворим присудом. Справді, нелегко було володарю булави свого посланця-однодумця страчувати. А проігнорував би він указ государів — ставав би підозрюваним № 1, піддавав би ризику інших членів команди. «А хотя нас, гетмана, научила совесть наша християнская и обещание на то пред Богом учиненное не желати крови того помянутого врага Соломонка, — писав гетьман 7 жовтня 1690 р. государям, — однако того нашего подданского намерения принуждены есмы уступити, понеже его злое дело в такое произошло преспеяние, что первѣе наиболше вашему монаршескому пресвѣтлому и превѣсочайшей вашей монаршеской прикоснулися чести, того ради по премощному от вашего царского пресвѣтлого величества указу он вор Соломонка тут в Батурин в прибытии пред реченных от ваших царского пресвѣтлого величества посланных казнен смертной казнию»[1973]. З цього листа випливає, що у гетьманській столиці уже не проводилося слідство, допити з тортурами. «Не хотели мы его вора Соломонка не только ни о чем роспрашивать, но и и приводить пред наши очи»[1974], — доповідав гетьман у Москву. Він, мовляв, вирішив вдовольнитися «розыском», проведеним московськими слідчими. Усе ж Соломона заслухали на старшинській раді, на якій він повторив мазепинську версію, що на всю цю авантюру його намовив племінник І. Самойловича[1975]. У цьому зв'язку володар булави немовби дорікнув царям за надісланий присуд: він зазначив, що якби продовжили життя ченця, то можна було більше б дізнатися про «советников и одномышленников»[1976] М. Гадяцького. 7 жовтня 1692 р. Соломона стратили[1977].

Чернець, виконуючи прохання І. Мазепи та його наближених довірників, вболівав не за чийсь приватний інтерес, старшинські амбіції, а мав високі помисли допомогти Україні об'єднати Лівобережжя та Правобережжя одним кордоном, не залежати від примх та настроїв московських урядовців. Зрозуміло, що ми не знаємо деталей, як тоді він, І. Мазепа та інші їхні однодумці, уявляли буття Вітчизни без російського «іга»[1978]. Вони насамперед прагнули його позбутися за будь-яку ціну. За цю високу мету, а не за церковний чин, грошову винагороду він наважився ризикувати. За це і віддав своє життя. У Соломона в 1690–1691 рр. було безліч можливостей покинути Польщу і почати нове життя під новим

прізвищем або в запорозькій спільноті, або в київському монастирі. Якби він справді був авантюристом, який діяв в інтересах М. Гадяцького чи інших опозиційних діячів, то у разі реальної загрози для свого життя спішив би зайнятися своїм порятунком, а не до кінця підігрувати то Я. Собеському, то І. Мазепі. Його поведінка у тих реаліях визначалася очікуванням розвитку подій в Україні. Усе було готове до виступу Гетьманщини проти Московії[1979]. Він як посланець Батурина мав допомогти своїм колишнім побратимам реалізувати цей складний та вкрай небезпечний замір. Тому й вдавав із себе до часу «Х» пройдисвіта. Він так завдяки польській стороні увійшов у цю роль, що, певно, й у Речі Посполитій пізніше засумнівалися, чи він насправді представляє Батурин, а не когось іншого. На жаль, з 1690 р. польсько-українські таємні перемовини стало настільки важко проводити через пильність московських нишпорок і російського резидента у Варшаві, що І. Мазепа та Я. Собеський явно не мали надійного обміну інформацією для подальшого порозуміння. Та й політичні ситуації в Речі Посполитій та Криму не сприяли активізації взаємин.

Звернемо увагу при цьому на одну важливу деталь. Будучи ченцем, Соломон лжесвідчив, звинувативши М. Гадяцького у злочині, якого той не робив. На перший погляд, це не узгоджується з правилами чернечого життя, відданого служінню Богу. Проте арештант, потрапивши у Москві на допит із застосуванням тортур, був не на сповіді («Суд — не ваш, суд — Божий, душа мені вища за тіло»[1980], — написав він ще раніше у Польщі у щоденнику). Він мужньо тримався як учасник визвольних змагань за волю України, захисник її свобод і вольностей ще з часів гетьманування П. Дорошенка. Соломон обмовляв старшину, будучи упевненим, що той заслуговує на покару за свою промосковську та антиукраїнську діяльність. Це був у його розумінні ворог, який заслуговував на смерть. Треба сказати, що обмовлений давав привід ставитися до себе негативно не тільки в Батурині (Мазепа часто повторював московським посланцям у гетьманську столицю, що «Мишка Гадяцкой… бывему гетману дяде своему искал зла, так и нам всяким способом желал пагубы»[1981]). У цьому переконують віднайдені документи істориком Д. Вирським про те, як мешканець с. Михайлівки Яким Крамар та житель Білопілля Сумського полку Данило Ларіонов у грудні 1689 р. на ярмарку в Сумах оповіли, що М. Гадяцький у Москві давав «експертний висновок» царям, чи пристойно українців брати у вічне підданство, обмеживши існуючі вольності[1982]. Колишній гадяцький полковник, за їхніми словами, дав позитивну відповідь на це та ще додав, що під час походу слід захопити старшину і «лутчих людей» та спрямувати їх до Москви[1983]. «Отже, в очах українців, М. Васильович виглядав тут явно як зрадник батьківщини»[1984], — підсумував історик. Оскільки цей поголос йшов із села, де проживав експолковник і яке йому належало, то, напевне, він засвідчував, що у близькому колі старшина висловлювався десь у такому дусі про те, що царі рахуються з ним та прислухаються до його думки. Зважаючи на антигетьманську активність М. Гадяцького під час приїзду І. Мазепи у Москву та під час двірцевого перевороту, можна припустити, що експолковник справді давав поради новим московським урядовцям щодо України. Про це стало відомо не тільки в Сумському полку, а й у Батурині. Тому як І. Мазепа, так і його спільник Соломон не вбачали жодних перепон, сумнівів у знищенні манкурта, його компрометації.

Розділ 23
КРИМСЬКА МІСІЯ П. СУЛИМИ (ПЕТРИКА)

Попри несприятливі обставини взаємодії Батурина та Варшави у 1690–1692 рр., мазепинці не полишали спроб налагодити співпрацю із Кримським ханством як можливим союзником. Хоча московські урядовці від імені государів писали гетьманові, що вони не вірять численним доносам, усе ж двірцевий переворот 1689 р., постійні розслідування тих чи інших справ на Гетьманщині, зокрема пильне слідство у справі Соломона, уведені суворі обмеження на зовнішні зносини гетьманців не сприяли заспокоєнню команди правобережців в Україні. Вони, будучи у напрузі очікування різких та раптових репресивних московських рішень щодо себе, не сиділи, склавши руки. Вдаючи із себе вірнопідданого служаку Кремля, Батурин вживав заходів для таємного налагодження контакту з Кримом. Треба сказати, що кримський хан, знаючи про тяжку залежність козаків від Московії, бунтівливо-опозиційну позицію Запорозької Січі, шукав теж зв'язку з гетьманцями. Уже під час завершення Другого Кримського походу до гетьмана І. Мазепи був направлений лист від кримського хана. «И то де писмо писано на имя гетманское и на всѣх старшин и поспольство, — свідчив на допиті звергнутий князь В. Голіцин, — о соединении с ними, крымцы, черкасов, и обще бы воевать государские рати»[1985]. Хоча володар булави і віддав запрошення спільно виступити проти московитів російському командуванню, усе ж він та його спільники отримали сигнал від південних сусідів про можливу взаємодію в перспективі. Якщо влітку 1689 р. І. Мазепа та його генералітет нічого не планували щодо Московії, бо були зайняті іншими клопотами та й загалом мирилися із залежним буттям-співробітництвом із тодішнім «своїм» урядом, то восени вже мали іншу ситуацію.

Не отримавши від Польщі у 1690 р. надійних запевнень у підтримці, Батурин не наважився на самостійний виступ проти Московії. І. Мазепа розумів, що підняте повстання могло бути потоплене у крові раніше, ніж у Речі Посполитій після тривалих дискусій визначаться, чи треба йти на допомогу. У цьому зв'язку гетьман вирішив налагодити для реалізації свого задуму та спільників тісніші контакти з Кримським ханством. Тим паче у Москві на його запити, коли буде наступний похід, не давали категоричної відмови. Тобто це означало, що російський уряд все ж планує військову акцію, але ніяк не визначиться з часом її проведення. Так, 18 березня 1690 р. на звернення володаря булави, передане з генеральним суддею Михайлом Вуяхевичем, «объявить на будущѣе лѣто, будет ли какой воинской поход, чтоб о том вѣдая в потребах належащих прежде времяни ему, гетману, управитися»[1986], государі дали наказ Тихону Стрешнєву та «велено боярину и воеводам и наместнику вятцкому Борису Петровичу Шереметеву с товарыщи, будучи на их великих государей службѣ в Белѣгороде со всеми конными и пешими полками Белогородцкого розряду, да околничему и воеводе и наместнику стародубскому Ивану Юрьевичу Леонтьеву с товарыщу ево сходному севского розряду с конными ж и пешими полки быти во всякой к походу воинском готовности»[1987]. Нереалізувавши цей задум з певних причин улітку,

московські урядовці збиралися зібрати раті для наступного весняного походу. «Ми тут не були у змозі нічого вчинити влітку, — писав про 1690 р. генерал Патрік Гордон, — але наступним сезоном маміряємося дещо зробити, щоб догодити нашим союзникам»[1988]. Найпевніше, завадили розпочати військову кампанію мор та саранча в Україні[1989]. З цього приводу боярська рада 7 липня навіть розглянула побоювання гетьмана[1990] про тяжкі загрози з цього приводу. Моровиця тривала з квітня до серпня[1991], зачепивши Січ, Новобогородицьку фортецю та довкружні населені пункти[1992]. Багато новобогородицьких вояків на чолі з воєводою Олексієм Ржевським померли, вцілілі солдати розбіглися[1993]. Навіть у 1691 р. у Новобогородицькій фортеці мали вживати суворих заходів для захисту від поширення смертельної епідемії[1994], яка ще вирувала у цій місцевості[1995].

У 1691 р. у вересні в Москві з участю польського посла Яна Окраси велися переговори, чому росіяни затримують похід на Крим. Окольничий Іван Чаадаєв та думний дяк Омелян Українцев дали йому таку відповідь: «Говорил посланник, что королевския войска нынѣ уже собраны и сам король намѣревается итти в Волошскую землю; почему просит, чтобы, по союзному обязательству, русския войска были посланы на Крым нынѣ же. Царския войска наряжены еще зимою, собрались к ранней веснѣ и только ожидали похода королевских войск, в надеждѣ, что и они соберутся также рано; между тѣм чинили многие промыслы, татарские загоны били и языки брали; но далѣе не пошли, опасаясь, чтобы королевския войска их не выдали, как не раз случалось. В оба прежние великие похода на Крым, королевския войска в сборѣ не были, никуда не ходили, царския войска выдавали: мы должны были одни биться с татарами крымскими, бѣлгородскими и буджакскими. Нынѣ поход на Крым не возможен: всѣ травы выжжены; надобно было итти обоим войскам раннею весною, в апрѣлѣ мѣсяцѣ, как именно огласят о том договоры; а теперь военное время миновало: в сентябрѣ мы привыкли сходить с поля»[1996].

З цих матеріалів переговорів випливає те, що на початку 1691 р. росіяни планували здійснити Третій Кримський похід. Куранти[1997], що давали виписки-переклади з європейської преси, зауважили для царів важливу інформацію за 2 лютого з Москви: «Их царское величество указали не токмо всем войскам к походу готовым быть, но и везде запасные дворы построить к походу на татар войною»[1998].

Його дуже очікували у Батурині та Варшаві, адже це був найкращий спосіб завдати удару російській армії, яка в степах втрачала боєздатність через брак води та кормів для коней (Ян Собеський недвозначно вказував Мазепі через Соломона на найперспективніший план дій обох поєднаних військ, гетьманського, кримського та польського: «Якщо вже так стало, з Москвою треба мудро почати, таким

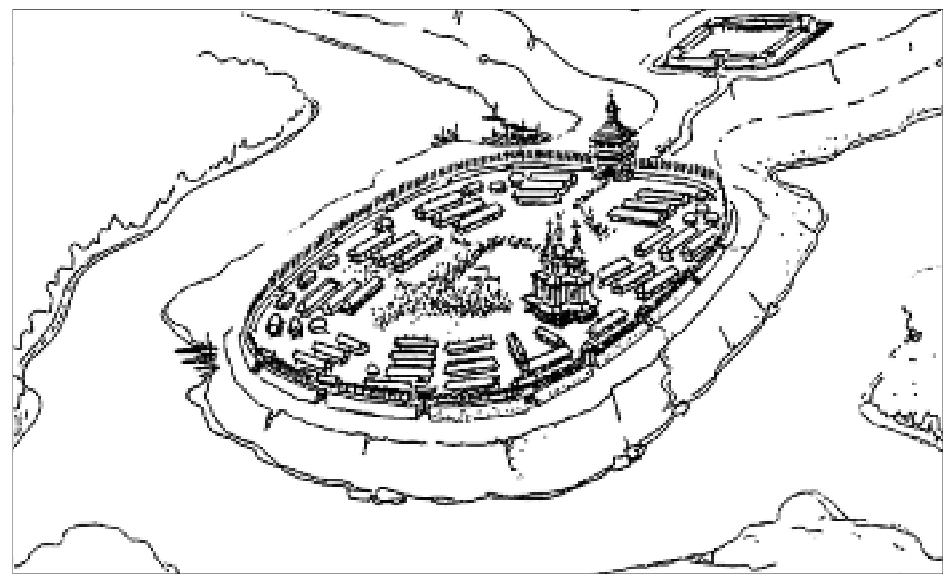

Чортомлицька Січ. Реконструкція В. Ленченка

способом, як під Чудновим»[1999]). У перших днях січня 1691 р. польський король дорікав государям за пасивність попереднього року і просив «оголосити, що вони планують чинити прийдешнім літом»[2000].

Проте, схоже, справа Соломона, загравання Яна Собеського із Запорозькою Січчю розхолодили росіян виконувати союзницькі зобов'язання. У травні 1691 р. вони офіційно відмовилися йти на Крим[2001]. Слід до цього додати, що у команді двірцевого перевороту переважала партія, яка ще в 1686–1687 рр. була противником кримських походів. Опозиціонери з вищого ешелону влади раз по раз демонстрували В. Голіцину негативне ставлення до нього за його прагнення отримати перемоги над Кримом і в такий спосіб утвердити владу царівни Софії. Усі ці голіцинсько-софіївські амбіції відійшли восени 1689 р. у небуття. Посольський приказ від імені государів намагався вдавати якісь порухи щодо дотримання союзницьких зобов'язань, проте насправді всі ці зусилля виглядали млявими, не забезпеченими бажанням московських зверхників. Молодий цар Петро був по-справжньому далекий від прийняття далеконосних рішень: його будні були зайняті феєрверками, муштрою солдат, маневрами[2002]. Команда переможців-Наришкіних, здобувши владу, в основному проводила час за ситими зустрічами-обідами, різноманітними молебнами[2003] (П. Гордон у своєму щоденнику неодноразово писав, як днями відлежувався та хворів після практично щотижневих застіль — надмірного вживання їжі та напоїв). Зрозуміло, якби якась країна напала на Московію чи вибухнуло повстання — Наришкіни б мобілізувалися та певним чином відреагували. Та здійснювати масштабну мобілізацію війська для затратного Третього Кримського походу було складно для різношерстної команди, яка жила іншими інтересами та бажаннями. Зрештою і Річ Посполита та інші союзники Московії прагнули потай вести переговори з Туреччиною, оминаючи інтереси царів. Ця інформація доходила через резидентів у Москву і давала привід наришкінцям зберігати пасивність на південному напрямку, обмежуючись лише оборонними заходами, невеличкими перекиданнями військ, зокрема гетьманських, на напрямки, яким загрожували кримські орди. У відповідь на дорікання Відня[2004] Посольський приказ знаходив свої аргументи про пасивність союзників[2005].

Разом з тим мазепинці усе ж очікували, що у 1691 р. Москва нарешті «визріє» до Третього Кримського походу, а отже, необхідно було донести кримському хану таємну позицію Батурина щодо нинішніх пріоритетів гетьманців (виступити спільно проти царських військ під час походу).

Запорізький казан. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського

На Різдво щороку у Батурин приїздила на свої з'їзди-банкети гетьманська старшина, яка при цьому погоджувала і визначала плани на рік. У січні 1691 року якщо не увесь український генералітет, то його провідна частина (В. Дунін-Борковський, С. Прокопович, І. Ломиковський, А. Гамалія, М. Борохович, К. Мокієвський, Я. Лизогуб, Ю. Лизогуб, З. Шийкевич, М. Миклашевський) була посвячена у плани відокремлення України від Московії за допомогою Туреччини як найбільш зацікавленої союзниці у послабленні північного агресивного сусіда. Зробити такий висновок можна за відправленням якраз у ті дні старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Івановича Сулими[2006] (так його, за повідомленням піддячого В. Айтемирова, називали у Криму, а применшено-зневажено — Петрик, Петричевський — у донесеннях у Москву. — *Авт.*) із секретною місією на Запорозьку Січ і до Криму. За даними царського посланця стольника Івана Циклера, який 3 січня отримав у Москві наказ про відправлення в Гетьманщину[2007] та привіз 20 січня гетьману[2008], генеральній старшині[2009], полковникам[2010] жалування

й 22 січня зустрівся з володарем булави, у гетьманській столиці перебували генеральний обозний В. Дунін-Борковський, генеральний суддя С. Прокопович, генеральний писар В. Кочубей, ніжинський полковник С. Забіла, охотницькі полковники П. Кожуховський та Г. Пашковський[2011]. Тоді ж з'явився у Батурині і недавній генеральний суддя М. Вуяхевич, якого 16 листопада 1690 р. ченці обрали архімандритом Києво-Печерського монастиря[2012]. Отже, найпевніше саме ці особи й були серед головних провідників антицарської змови.

Парадний вхід у ханську резиденцію з Посольського дворика (портал Демир-Капи). Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник. Фото Андрія Прибєги

Ми не знаємо деталі розмов І. Мазепи зі стольником та полковником І. Циклером. Проте біографія останнього прикметна. До двірцевого перевороту він був наперсником Ф. Шакловитого, дуже близьким довірником царівни Софії, а у 1697 р. намагався зі спільниками вбити Петра І, за що скараний на горло 4 березня того ж року[2013]. Думаємо, що «друзі по нещастю», яким вдалося без репресій пережити 1689 р., мали під час застілля, віч-на-віч, обговорити реалії життя у російській столиці у його негативних проявах. Ці відомості, схоже, не надали оптимізму гетьману та спонукали його активніше діяти у справі, спрямованій на звільнення від опіки Московії.

Невдовзі відсутнім у Батурині полковникам повезли подарункові жалування відповідні уповноважені[2014], зокрема у Полтаву відправився П. Іваненко[2015] (Сулима), який після цього відвідав рідних у Нових Санжарах та відбув на Січ[2016]. Орієнтовно він туди прибув у кінці лютого — на початку березня[2017] (його лист звідти датується 2 березнем. — *Авт.*).

В. Кочубей, який навмисне звинувачувався гетьманом у 1690-х рр. у зв'язках із П. Сулимою, у доносі 1708 р., згадуючи давній епізод подій 1692–1693 рр., зазначив, що І. Мазепа «глаголом племянника своего исходника сотвори»[2018]. Цю загадкову фразу можна трактувати двояко: гетьман або послав у Крим свого племінника, або, назвавши Петрика племінником Кочубея, насправді відправив до ханів власного посланця. Тобто генеральний суддя відмежовувався від якоїсь втаємниченої причетності до акції старшого канцеляриста, він і не підтверджував близького родинного зв'язку з ним. Хоча у 1692 р. деякі дипломати плутали Петрика з Кочубеєм, вважаючи їх однією особою[2019].

Кримське донесення піддячого Василя Айтемирова про Петрика як Сулиму дещо прояснює походження посланця І. Мазепи. Зауважимо, що сестра І. Мазепи Олександра взяла шлюб із Павлом Обидовським, який мав герб «Сулима». 16 представників роду Сулим служили на старшинських урядах в полках Лівобережжя. П. Сулима в універсалі від 1692 р. назвав себе Петром Івановичем[2020]. Тобто його батьком був Іван Сулима. В історичній літературі відомі Іван Федорович Сулима (воронківський сотник у 1687 р., генеральний хорунжий у 1708–1721 рр.)[2021] та Іван Степанович Сулима (був гельмязівським сотником у 1684 р.)[2022]. Їхні батьки були братами. Степан Іванович Сулима, переяславський сотник (1659), разом з братом Федором, переяславським полковником (1659 р.) та Северином, козаком,

Боссолі К. Бахчисарай. Літографія. 1842 р.

нобілітовані польським сеймом, 30 травня 1659 р. отримали від Яна Казимира грамоту на Димер[2023]. У цей же час Степан Мазепа, батько Івана Мазепи, добився підтвердження за ним та його дружиною, нащадками права на село Мазепинці.

Як видно, Сулими були в одній команді з Мазепами, Виговським. Так, літопис Самовидця повідомляє, що товариш Юрія Немирича[2024] Сулима у 1644 р. «скупил немало голоти в Уманскому повіті, оставивши Сірка поишол до Лисянки, которому Лисянка здалася и Ставища, где прийшол под Білую Церков, беручися до боку Виговського. Але Чернецкій з Маховским не дались оним скупити, того Сулимку под Білою Церквою розгромили, где и Сулимка згинул»[2025]. Федір Сулима служив, як й І. Мазепа, у поляків, у 1673 р. перейшов на Лівобережжя[2026], де оселився у Конотопі[2027]. Поряд отримав землі у 1674 р. й майбутній генеральний осавул, а згодом гетьман. Можливо, це було не випадково, бо небожем Федора Івановича був вихідець-шляхтич, ротмістр рейтарського строю Олексій Обидовський[2028] (чи не родич першого чоловіка сестри І. Мазепи? — *Авт.*). Двоюрідний брат Сулим Степан Сулима у 1669 р. був полонений П. Дорошенком. Отже, чимало деталей (служба у Виговського, прохання до Я. Казимира, дружба родин з Ю. Немиричем) вказує на те, що шляхи Мазеп та братів Сулим перетиналися не раз, вони добре зналися і мали навіть родинний зв'язок. Оскільки Степан Сулима загинув у 1659 р., то його сини Самійло, Іван та Олександр[2029] 30 липня 1661 р. отримали від польського короля грамоту на Димер, їм призначено опікуна Федора Сулиму[2030]. 9 листопада 1663 р. братам повторно була надана грамота на м. Димер[2031]. Діти без батька виростали у бідності.

У листі полтавської старшини від 31 липня 1692 р. до Петрика зазначалося: «Всі ми знаємо, що батько твій жебрак і мешкав у нашому місті Полтаві у шпиталі, а ти, валяючись у школі між нищими і під вікнами нашими ходячи, вигодовувався крихтами»[2032]. На нашу думку, саме Іван Степанович Сулима найвірогідніше є батьком Петрика. Адже Іван Федорович Сулима народився дещо пізніше. Його дружиною була Марія Леонтіївна Полуботок (1664–1729), фактично лише на якихось 5–6 років старша за Петрика. Отже, вона аж ніяк не могла бути його матір'ю. Хоча не виключаємо існування й третього Івана Сулими, бо відомо, що старший канцелярист, від'їжджаючи на Запоріжжя, заїхав з Полтави до кревних у Нові Санжари[2033]. У доносі полтавської старшини на свого полковника Івана Іскру йдеться про те, що Петрик, виявляється, «ему пану... знайдуется свойственным»[2034]. У цьому документі також згадується старосанжарський сотник «Иван Попович, родный паней полковниковой искриной сестренец»[2035], тобто син її сестри. Таким чином П. Сулима, швидше за все, теж був племінником як Параски Федорівни Іскри (Жученко), так і Любові Федорівни Кочубей (Жученко). Про старшу дочку[2036] полтавського полковника Федора Жука (Жученка) нічого не відомо. Напевно, вона рано померла (у листуванні «визволителя України Петрика» згадується лише його батько). Навряд чи Іван Попович був батьком П. Сулими, бо така виногорада посадою за антицарські дії сина дорого могла б обернутися для гетьмана. Оскільки в слідчій справі 1708–1709 рр. П. Сулима фігурує як племінник В. Кочубея (а певніше його дружини Любові), то думаємо, що дідом Ф. Жук (Жученко) був для нього по материнській лінії. Оскільки мати померла рано, а батько одружився вдруге, то, відповідно, він не отримав належної фінансової підтримки від старшинського роду Жуків. Хоча, схоже, на дідові гроші П. Сулима здобув непогану освіту. Зауваги з пропагандистського листа, підготовленого в Генеральній канцелярії ніби від полтавчан, що він навіть «у домових науках не бував, і хоч утрапив був у військову канцелярію»[2037], В. Шевчук справедливо вважає зумисним контрпропагандистським спотворенням. Адже П. Сулима не міг обійняти посаду старшого канцеляриста без відповідної освіти в Києво-Могилянській колегії. Та й промови, універсали ханського гетьмана засвідчують його високий інтелектуальний рівень.

І. Іскра у своєму заповіті 1708 р. надавав ліс «сестринцу Федору» та половину млина «сестриниць моей Федоровой»[2038], тобто племіннику та племінниці. Думаємо, що ці діти якоїсь з його рідних сестер не могли водночас бути онуками Ф. Жученка. Тому, швидше за все, посланець І. Мазепи Петро Іванович (Сулима) належав до родової гілки дружини І. Іскри. У джерелах згадується 1684 р. гельмязівським сотником Переяславського полку Іван Степанович Сулима. Його як батька старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії індетифікує у своєму дослідженні-студії Л. Сулима[2039].

Отже, після поневірянь у молодості на Лівобережжі він мав певне суспільне становище, можливість вчити дітей. Те, що П. Сулима працював у Генеральній військовій канцелярії, вказує на його достатньо високий освітній рівень. У березні 1688 р. він супроводжував генерального суддю М. Вуяхевича у поїздці до царів. Вони разом повинні були словесно про «войсковых потребных дел... донести, яко убо на речь в статьях писано»[2040]. У 1689 р. П. Сулима став старшим військовим канцеляристом. Отже, його здібності, заслуги були належно пошановані у Генеральній військовій канцелярії, гетьманом.

Поширена думка дослідників про самостійність акції-авантюри канцеляриста спирається в основному на просіяні І. Мазепою і подані ним у вигідному світлі свідчення його резидентів, дозорців для Малоросійського приказу.

Джерела залишили багато важливих подробиць про те, що старший канцелярист діяв у згоді з Батурином. Зупинимося на них детальніше, оскільки й досі в історичній літературі[2041],

Ханський палац. Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник. Фото Андрія Прибєги

енциклопедіях[2042] панує або висновок розслідування московських слідчих дяків і чиновників Посольського та Малоросійського приказів про вірнопідданність гетьмана та повстання проти його угодовської політики[2043], Московії[2044] авантюрного, амбітного старшого канцеляриста[2045], або приписується лише йому головна роль у подіях 1692 р.[2046] Тим часом останній, як і Соломон Ясинський, діяв конспіративно, так, а не інакше, тому що мав реалізувати надважливе завдання для команди однодумців, яка прагнула змінити статус Гетьманщини.

Передусім зв'язок між І. Мазепою та його посланцем П. Сулимою прослідковується у банальній перестраховці гетьмана, який, за звичною для нього практикою доносити-інформувати про все підозріле та таємне, про всяк випадок повідомив Малоросійський приказ про втечу старшого канцеляриста на Запорозьку Січ. На останню ніхто не забороняв ходити. Государі та Батурин навіть щороку сплачували запорожцям плату за службу на південних рубежах. І. Мазепа до цього не повідомляв про відхід на Запорозьку Січ козаків чи посполитих якогось населеного пункту, не потрапляли у поле його зору й якісь значніші товариші з полків, що через певні проблеми або ховалися там, або йшли набути бойового досвіду. Посада старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії хоч і була відповідальна, та не така значна в старшинській ієрархії, щоб інформувати Москву про те, що хтось з нею розпрощався та вирішив покинути усталений спосіб життя, змінити його на неспокій, нестабільність і непередбачуваність. П. Сулима не був полковником, генеральним урядовцем, щоб про його відставку треба було писати государям. І все ж в Москву протягом 1691 р. надійшло кілька повідомлень про цю особистість з негативним підтекстом (28 березня[2047], 6 квітня[2048], 11 квітня[2049], 9 травня[2050], 22 травня[2051], 13 серпня[2052] та інші). На Запорозьку Січ гетьман навіть написав листа (копію послав у Малоросійський приказ), аби запорожці видали втікача[2053]. Чому І. Мазепа приділив стільки уваги цій особистості, яка власне як у Батурині, так і в перші місяці перебування на Січі нічого страшного не вчинила — не здійснила крадіжки (хоча й «збега и здрайца[2054]»[2055] голослівно звинувачений неконкретно у тому, що «войсковую окрав канцелярию»[2056]), не написала якихось антигетьманських документів? У 1691 р., десь невдовзі після прибуття на Січ П. Сулими, запорожці вручили йому уряд писаря. Протягом березня, квітня вихідець з Батурина у своєму товаристві, здавалося б, насолоджувався волею, писарською справою, розмовами, дискусіями про буття з кошовим і нічим не загрожував царям. Однак він немов

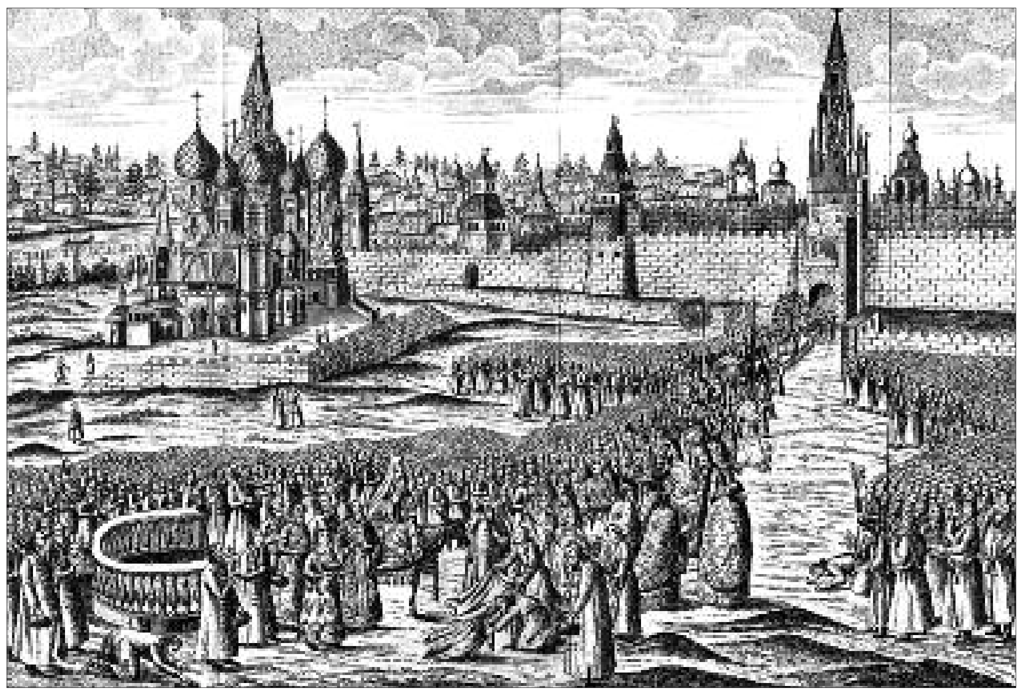

Хресний хід
у Москві в XVII ст.
Голландська гравюра

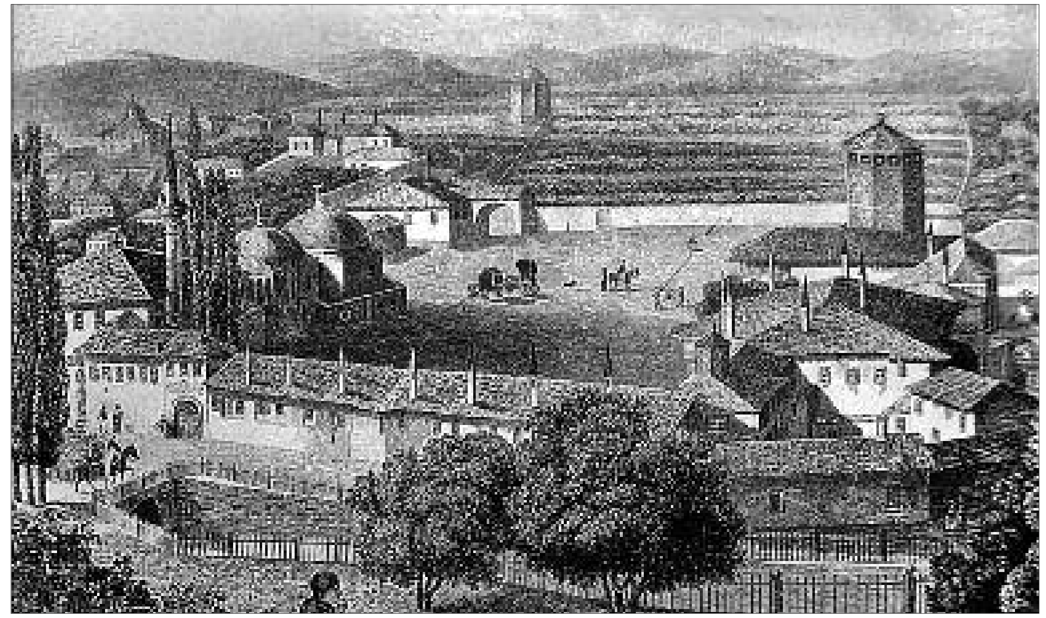

*Тугой-Свиньїн П.
Палац кримських
ханів у Бахчисараї.
Гравюра. 1837 р.*

перебував під пильним наглядом агентів гетьмана, які йому доповідали щоразу дедалі більше крамольних висловлювань запорозького писаря. У третій декаді травня дозорця Іван Рутковський переповів слова своїх інформаторів, що прибулець радить, «щоб войною ити на тих, которие маетности меют и добиватися, жеби з их руки гетмана наставлено»[2057], а вже у серпні гетьман від «зичливых...особ» оповідав попередньому наглядачу за запорожцями до відома про негідну поведінку колишнього підлеглого, мовляв, він «подбивает, щоби при теперешнем миру старались ити на Русь воевати».

«Я (П. Сулима. — *Авт.*), мовит, — читаємо у кореспонденції, наданій анонімами І. Мазепі про П. Сулиму, — пане кошовый горло свое ставлю и велите мене на состави порубати, коли тобе вся Украина, почавши од самой Полтави, не поклонится, тилко хоть 6 тисячей озми орди да пойдем в городи, мене пошли вперед сдилко сот конми в Полтавщину, я знато[к] з якого конца зачати, да и дедусь мой не буде шати за свою зневагу, що его зкинули с полковництва[2058], а гетман сей зараз на Москву утечеть, бо там его вся душа, а тут тилко тень его, войску запорозкому; одни скарби в Полщу сестре отвез, а теперь на Москву другие почав возити[2059], та и сам туди ж к чорту покрутятся, одно с татарами на тую [?] перейдемо Днепр, бо он царем присяг; як був на Москве, так рок, що б такий город посередь Сечи поставити, як и на Самаре побудовав»[2060]. Цю промову явно придумали у Батурині[2061] не стільки до відома І. Рутковського, як для Москви, аби показати, що Мазепа як проросійський правитель Гетьманщини потрапив під вогонь опозиційних сил, які активізувалися і в Польщі (Соломон!), Батурині та Запорозькій Січі.

Насправді донесення «про Петрика» були не випадкові, якщо взяти до уваги, що І. Мазепа та його спільники знали, з якою метою відрядили старшого канцеляриста із секретною місією: у разі початку Третього Кримського походу він мав оперативно оголосити кримському хану про позицію старшини. Отже, повідомлення у Малоросійський приказ відмежовувало посланця від Батурина, присипляло російську сторону щодо масштабів змови, робило переговорника авантюристом, амбіційним шукачем влади. Гетьман прорахував на кілька кроків уперед дії свого довірника, який у потрібну хвилину мав підняти Запорозьку Січ, оголосити програму дій, пояснити необхідність співпраці з Кримом у боротьбі з Московією, вирушити на переговори з кримським ханом. Батурин, посилаючись на попередні донесення про «зрадника»[2062], у важливий момент отримував алібі та час для мобілізації полків.

Разом з тим П. Сулима, прочитавши лист І. Мазепи на Січ зі звинуваченнями на свою адресу, дав 27 квітня розлогу відповідь військовому канцеляристу Самійлу Полверинському (Пулверинському[2063]),

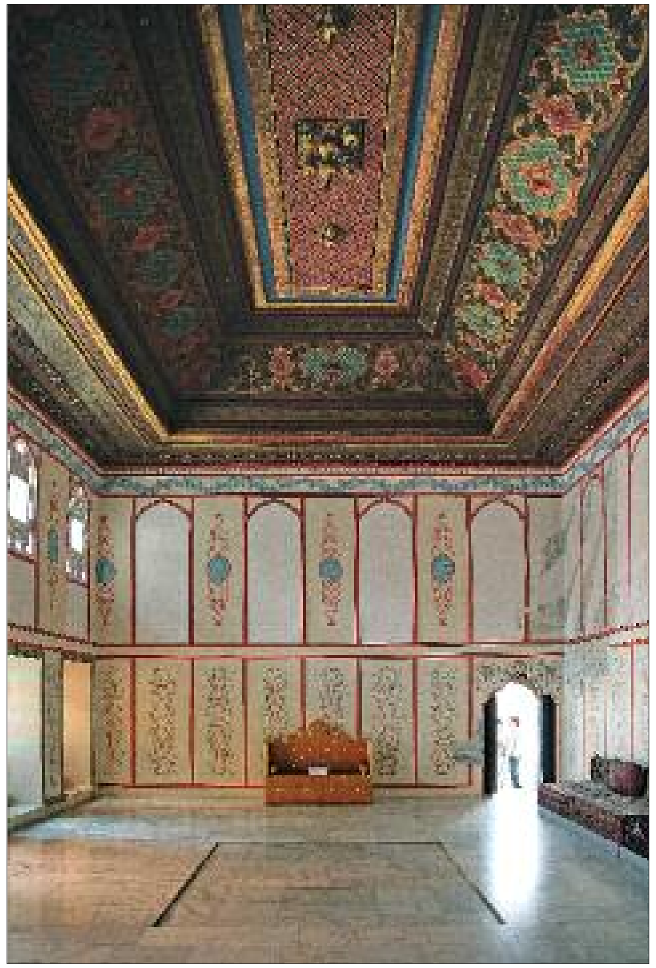

Головний корпус ханського палацу в Бахчисараї. Зал Дивану. Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник. Фото Андрія Прибєги

який, очевидно, готував гетьманське звернення або зробив особисте доповнення до нього в окремій записці. Він аргументовано спростував твердження про те, що здійснив крадіжку в Генеральній Військовій канцелярії, а тим паче когось зрадив. «Зѣло удивился неразсудителному вашему поступку, — писав з Коша своєму колезі колишній старший канцелярист, — естли по високому разуму посылали вы с шалности или безума, что прежде сего вы называли меня добрым и желателным, а ныне без всякие вины учинили измѣнником и злого отца сыном; зачем, естли вы от великой науки разуму лишились, понеже неправду во высоту глаголете; а я вам, простой, ростолкую, что есть измѣнник и злодѣй. Измѣнник — кто измѣняет своему господину, или убьет, или покрадет, или убыток какой своему господину учинит и отчизнѣ своей, и х которому посторонне-му монарху отъдет; а злодѣй — хто крадет и чюжим добром корыстуетца; а на меня того отнюдь ничего не доведете. И я вамъ совѣтую по истинн-нѣ, чтоб вы там для стыду то на меня говорити и писати перестали, понеже и здѣсь люди милостию Божиею имѣют разум, разумѣют, что есть лож и что истинна»[2064].

Ображеному П. Сулимі згодом надійшла відповідь, яка прояснює, що Батурин насправді не мав ніяких претензій до свого довірника, а ті звинувачення розраховані на загал, аби приховати таємний зв'язок з гетьманом. «Що в листе реиментарском писано до войска, упоминаючися, жебы видано вашей милости запорожца сюда, то тое для публики вчинено, жебы тамошние уверивши, же то есть отселя гнев на вашу милость, лепшую у вашей милости мели поуфалость и не в чом в. м. не стереглися, а претож в. м. того не поставь собе за досаду завзятости трвай статечне таковими и в секретах ознайменями, заслугуючись собе на ласку панскую… вязеням пострашен, однак… по вшем для прислуги такой вашой з якого ся показуете и еще показовати оферуете ся, будут они окрити респектом панским. Тот писал, хто читав, а где скрито, мало хто ведеет»[2065]. Цю записку привіз із Січі батуринський козак Сидір Горбаченко[2066] (постійно возив туди пошту гетьмана та виконував інші делікатні доручення. — *Авт.*). Напевне, саме через неї розгорівся конфлікт[2067] між І. Мазепою та В. Кочубеєм, який чи то навмисне, чи через недогляд, формуючи кореспонденцію-звіт до Москви, додав її до анонімного донесення про дії П. Сулими в Коші ніби проти гетьмана. Згадана записка фактично була красномовним доказом подвійної гри гетьманської команди, яка, з одного боку, немовби ганила-викривала втікача з гетьманської столиці, брала під арешт батька та дружину новоспеченого запорожця, а з другого боку, услід закликала його не переживати щодо всього цього, бо насправді все те чинено формально, для їхнього захисту, рідня насправді отримає відповідну опіку, захист. Малоросійський приказ, отримуючи різні суперечливі донесення про висловлювання Петрика (П. Сулими), навряд чи надавав їм значення, оскільки колишній канцелярист не чинив

Ханське кладовище. Дюрбе (ротонда-усипальниця) Девлет-Ґірая. Фото 1900-х рр. (копія Аліє Ібрагімової)

якихось антицарських крамольних акцій. Проте у Батурині, знаючи, яку місію покладено на старшого канцеляриста, заздалегідь формували для себе серйозне досьє-алібі, яке б допомогло дезорієнтувати московських урядовців, не дати їм в руки козирні карти для арешту гетьманської верхівки у відповідний момент початку розгортання повстання.

У Москву відправили додатково документи про те, що Петрик втік на Запоріжжя винятково з особистих мотивів: «Гетман стал к нему быть недобр, оттого он и покинул его»[2068], а також тому, що посварився з дружиною, яка нібито хотіла позбавити його життя. У листі, надісланому до неї, втікач писав: «Ганно! Ты как хотела, так и учинила! Не описываю твоих непристойных и злотворных поступков. Сама ты ведаешь, что делала. Если тебе лучше будет без меня, то забудешь меня. Живи, богатей, прохлаждайся, а я собе хоть соломаху естиму, да не буду опасаться за свое здоровье. Пришли мне зеленый кафтан, котел, треног и путо ременное, а хлопство мое, что там осталось, пусть будет в целости. Марта 2. Твой желательный муж»[2069]. Така фальшива заздалегідь домовлено-вірогідна інформація, по-перше, рятувала у разі провалу місії від репресій сім'ю П. Сулими, його родичів, по-друге, послаблювала пильність московської агентури, по-третє, відводила всілякі підозри від особи гетьмана.

С. Величко, який тоді вже працював у Генеральній військовій канцелярії, у своєму літопису з упевненістю зазначав, що І. Мазепа, «замисливши як підступник якісь хитрощі супроти своїх государів, дозволив йому (П. Сулимі. — *Авт.*) при особливій своїй таємній інформації від'їхати з Полтави до Запорозької Січі, а звідти до Криму і почати те, про що була дана йому від гетьмана словесна наука»[2070]. В. Кочубей, генеральний суддя у 1708 р., підтвердив згадане у своєму доносі: « …Себѣ же дружество возгради (йдеться про І. Мазепу. — *Авт.*) с ненависними враги, бисурмани, дабы, по своему злохитрому помышленію, когда, видя время угодное, отразити возможет от высокодержавнія Вашего Царского Величества десницы Малую Россію и воздвигнет брань со оными христоненавистным воинством на православие, ему же начаѣ способствовати таковым злоковарным ухищреніем, исполнившим мзды десницу Петрика, и злаго совѣту своего тайну ему откры, научи же его, како бѣгство сотворити, вручи ему Вашего Царского Величества довольное жалованье, иже и малоросійским полководцам розда. Он же, слишатель злобы его, слова исполняя дѣлом, в малом времени преходу, яко татовницы, убѣже с малоросійских городов к Войску Запорожскому, а вскорѣ оттуду в крымское панство, и по совѣту злому своему абые воздвигнув брань на православній Россійской край со христоненавистным бусурманским войнством»[2071].

Важливо зазначити, що П. Сулима відправлявся до хана теж, як і Соломон, з листами з проставленими на них печатками. Про це дізнаємося із слідства 1693 р. Григорій Волковський[2072] втік до Новобогородицького і 11 березня 1693 р. на допиті в Білгороді давав боярину Б. Шереметьєву дуже важливе свідчення про те, що бачив на власні очі: старший канцелярист, «прибежав в Казыкерман,

казыкерманскому бею объявлял писма и говорил, что де с теми писмами послал ево от гетмана писарь Василий Кочюбей[2073] в Крым к хану, чтоб он с ордами шол к малороссийским городам, и совокуплясь с малороссийскими войски, итить бы им сопча войною на Великороссийские городы»[2074].

Сам допитуваний був свідком зустрічі П. Сулими з новим ханом у грудні 1692 р. «И как он Петрушка к тому хану пришол и пришод по их босурманской обыклости тому хану поклонился, — повідомляв перебіжчик, — и, поклонясь, положил перед него, хана, два писма; и те писма тот хан велел прочесть; и те писма перед тем ханом чтены. И писаны те писма к старому хану от гетмана и Кочубея, чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и совокупясь с Малороссийским войском, итить бы им войною на Великороссийские городы, так ж как было преж сего при Хмельницком <...>. И те вышеписанные письма хан отдал ему Петрушке по прежнему; а у того де у гетманского писма припис гетманской руки, а печать[2075] войсковая»[2076].

Ханське кладовище. Сучасний вигляд. Фото Андрія Прибєги

Звертаємо увагу на те, що П. Сулима виїхав на Запорозьку Січ у кінці січня 1691 р. (тоді якраз намічався Третій Кримський похід, однак у травні російський уряд його скасував[2077]!), а передав листи лише у грудні 1692 р. Таке довге мандрування до кримського хана не випадкове. У січні-лютому 1691 року старший канцелярист направлявся у Крим до Селім-Ґірая, якого І. Мазепа знав ще з часів Яна Казимира (він возив у 1663 р. до його війська дипломатичну пошту[2078]) та гетьманства Петра Дорошенка (був свідком або навіть брав участь у переговорах про кримську протекцію). Саме від цього хана у 1689 р. гетьман отримав пропозицію про співпрацю проти Московії. На початку 1691 р. Селім-Ґірай, відчувши невдоволення у війську, подав у відставку[2079]. У Кримському ханстві йшла боротьба за владу — по кілька місяців правили Саадет-Ґірай, згодом — Сафа-Ґірай І. Все це утруднювало Батурину пошук партнерів для співпраці. Згідно з джерелами, орієнтовно у червні 1691 р. відбулася зустріч посланців І. Мазепи, батуринських козаків, Василя Полянки та Оліхвера із кримським ханом[2080] на Волощині (той був тут у поході[2081]). Гетьман і у 1692 р. цікавився долею Селім-Ґірая. Про нього йому оповів в аналітичному звіті про свою дипломатичну місію до Валахії посланець-канцелярист Самійло Пулверинський: «Хан (мається на увазі Сафа-Ґірай І. — *Авт.*) в Венгерской земли нынѣ...Войска при ханѣ двѣ тысячи или менши, для того что меж ими знатное не согласие с ногайскими и с иными, которые Селим-Гирея старого хана имѣти себе желают, а он в городкѣ Чантаче, с Давлет и с Казы Гиреями сынами своими живет недалече Царя-Града»[2082].

Наступники Селім-Ґірая не змогли як слід виконати покладені на них завдання щодо мобілізації на війни Османської імперії кримських орд, а тому в жовтні 1692 р. султан викликав до себе хворого відставника Селім-Ґірая і надав йому знову у володіння Кримське ханство[2083]. Таким чином, П. Сулима за півтора року все-таки довіз послання тому, кому воно адресувалося.

У 21-й статті доносу, написаного В. Кочубеєм у 1708 р., є цінна згадка про слова І. Мазепи, сказані ним під час розмови з полковниками: «Уже я (мовить) пробовал приязне Ханской, и был прихилен

бывший Хан Казингирей, але того отставлено, а теперишный Хан з початку приятно до мене на мои листи отписовал, а теперь (мовить) посилал я до Крыму своего посильщика, але далеко отменился, а до Паши Селистрийскаго; Сераскера як много посылаем, не получаю жадное надеи»[2084]. Кази-Ґірай — син Селім-Ґірая. Отже, з цього зафіксованого одкровення випливає, по-перше, той факт, що І. Мазепа «пробовал приязне Ханской» (Селім-Ґірая!), по-друге, до нього «был прихилен бывший Хан Казингирей» (син Селім-Ґірая!).

Зупинимося детальніше і на інших подробицях, які підтверджують причетність правителя Гетьманщини до місії П. Сулими.

Початок 1692 р. Батурин прожив у нервозній обстановці: з Москви надійшло повідомлення про привезення з Польщі Соломона та розслідування його справи[2085]. У гетьманську столицю спочатку прибув царський посол стольник Іван Циклер з капітаном Лаврентієм Шестаковим[2086] з питань організації походу, а 24 березня з Москви відправилися піддячий Григорій Богданов з «вопросительной грамотой»[2087] государів. У ній царі запитували у І. Мазепи та його генеральних старшин, коли краще розпочати наступ на Крим. «И по тому в грамоте монаршеской изображенному указу гетман, старшина генералная и полковники и иные чиновные люди и знатное товариство имели о том воинском походе разговор и прилежно советовали»[2088], — читаємо у підсумковому документі-інструкції, складеній для українського посольства, що відправлялося до Москви. Учасники обговорення у гетьманській столиці радили розпочати похід після виконання польових робіт у травні[2089]. Згідно з їхнім планом, спочатку Миргородський, Полтавський та Лубенський полки зайняли б переправу на Дніпрі біля Переволочної[2090]. Пунктом збору російського та українського війська цього разу мав стати район лугів біля річок Мерли та Ворскли[2091]. Гетьман і старшина, налаштувавшись на травневий похід[2092], водночас були дезорієнтовані через ще один неочікуваний візит, який відбувся напередодні. У гетьманську резиденцію прибув 18 березня піддячий Посольського приказу Василь Айтемиров[2093], який їхав з царською грамотою у Крим для переговорів щодо укладення мирного договору. Посилання дипломата до хана з пропозиціями та ніби одночасна підготовка до Третього Кримського походу викликали закономірні розгубленість, підозрілість і насторогу в Батурині. Цю суперечність важко було витрактувати, зрозуміти. Виходило, що государі або виклично ігнорують своїх гетьманських союзників, або вирішили поза їхньою спиною зачинати якусь підступну гру. 9 квітня[2094] В. Айтемиров був на Запорозькій Січі, а вже наступного дня вирушив до Казикермена. Невигідний для Гетьманщини мир Московії з Кримом, можливе зізнання Соломона на тортурах — такі дві обставини, що прискорювали протидію гетьманського уряду планам Москви. Не випадково після Єгорових днів[2095] (23 квітня 1692 р.[2096]) у супроводі 12 січовиків[2097] до Криму вирушає П. Сулима. Спочатку московський посол дізнається, що кошовий писар Петро Іванович Сулима вручив Кемаль-бею «те писма»[2098]. Останній відправив їх навздогін хану, який 2 травня[2099] вирушив за наказом султана в Угорщину. Потім В. Айтемиров відчув, що протилежна сторона враз охолола до розпочатих переговорів і те «учинилос препятие ево Петрушкиным воровским приездом»[2100]. П. Сулима невдовзі зустрівся з Василем Велецьким, гадяцьким канцеляристом, якому гетьман доручив супроводжувати московського посла, і повідомив йому, «что де Царского Величества посланной задержан будет в Крыму надолго»[2101]. Прогноз його збувся — московського дипломата протримали там під караулом аж до літа 1695 р. Переговори були зірвані. «Мир, що Москва учинила[2102], оцей Петрик розірвав», — справедливо зазначає у своєму звіті польський посол Кир'як Ісарович[2103] після перебування в Гетьманщині.

Розпочавши влітку 1692 р. акцію визволення України від ярма Московії, П. Сулима зробив важливе уточнення у запорізькому товаристві: «Я де гетманства негоден[2104] и не хочю, есть уж гетман готов, чтоб толко был милостив ко мне, от писарства не отгонял»[2105]. У його зверненні до кошового та Запорозької Січі натрапляємо на рядки, які показують його зв'язок з правителем України: «То ваши милостям объявляю, что его милость г. гетман заднепровский по совету всех господинов полковников

тайно прислал ко мне человека с таким словом, кой час мы с ордами к Самаре приближимся, то имеют все от Москвы отстати и с нами случившися итить воевати Москву»[2106]. Зауважимо, що у Кримському ханстві поширилися відомості про наміри саме володаря булави порвати з царями. Схоплені донцями у 1692 р. яничари свідчили, що «Іван Степанович Мазепа ссылаетца с крымцы»[2107], полонені чули про нього важливу інформацію, ніби він, мовляв, «хочет по-прежнему, как Дорошенко, и иные гетманы быть, и, говорят, будто и Войску Запорожскому, и ему, гетману, от московских начальных людей, и от напрасные их налоги у великих государей в подданстве быть невозможно…»[2108].

У джерелах гетьманський посланець до П. Сулими фігурує без прізвища[2109], проте найпевніше новий наказ йому передав значний військовий товариш Степан Гречаний[2110], який з роменським сотником Іваном Тимченком 21 березня повіз з Батурина «борошня пятьсот бочек»[2111] для Запорозької Січі. Він був генеральним писарем за гетьмана І. Брюховецького. У 1668 р. їздив у Крим запрошувати хана підняти зброю проти росіян[2112]. Крім того, услід за С. Гречаним 24 березня на Січ поїхав значний батуринський козак Яким Книш[2113] (супроводжував В. Айтемирова, пробув у кошового отамана до 17 квітня[2114]), 28 березня сюди ж вирушив від гетьмана ще один батуринський козак Іван Олійниченко з додатковим жалуванням від государів — «пятьдесят половинок сукна шиптуху»[2115]. Те, що відразу після приїзду уповноважених з гетьманської столиці (С. Гречаний їхав повільніше, бо був обтяжений вантажем, а тому з'явився серед січовиків десь близько 18–20 квітня, якраз перед від'їздом посланця-переговорника до ханства. — *Авт.*) П. Сулима отримав інструкцію вирушати до Криму, засвідчує лист-алібі гетьмана від 9 квітня до компанійського полковника І. Новицького[2116], адресованому не стільки йому, як московським урядовцям[2117].

Ці вищезгадані подробиці дають підстави зробити такі висновки про послідовність дій посланця Батурина у Кримське ханство П. Сулими:

а) він вирушив із гетьманської столиці з посланнями до хана у січні 1691 р.;

б) приїхавши на Запорозьку Січ, старший канцелярист дізнався про відставку Селім-Ґірая;

в) гетьманський посланець очікує нових інструкцій у зв'язку з боротьбою за владу в ханстві;

г) отримання ним у квітні 1692 р. нового завдання — за будь-яку ціну зірвати переговори росіян про мир;

д) переговори з ханом Сафа-Ґіраєм 7 травня[2118]; організація походу в Україну для підтримки гетьманців;

ж) переговори із Селім-Ґіраєм у грудні 1692 р. про перспективи взаємодії у 1693 р.

Виникає запитання: чому не відбулося подальшого союзу між гетьманцями і кримчанами? Адже уповноважений представник Гетьманщини доклав немало зусиль для реалізації задумів української верхівки.

Відповідь на це запитання криється у багатьох чинниках життя Кримського ханства. Воно як васал Оттоманської Порти мало ще чи не більше проблем, ніж автономна Гетьманщина у складі Московії. У Криму лідер татар не мав спокою — знатні роди інтригували проти нього, часто відбувалися заворушення. Селім-Ґірай на початку 1691 р. пішов у відставку, бо боявся розправи-самосуду над ним[2119], над родиною. Його наступник Саадет-Ґірай за десять місяців (березень-грудень 1691 р.)[2120] перебування при владі, схоже, жодного разу і не пробув у Криму, бо займався приготуваннями до війни та у поході за межами півострова[2121]. Він вирішив укласти з царями новий мирний договір та послав у цьому зв'язку до Москви свого посла Магмет-агу[2122] (зазначимо, що усіх кримчан це по-справжньому хвилювало, бо вони жили в постійному очікуванні Третього Кримського походу). Його наступник Сафа-Ґірай став ханом завдяки великому хабарю верховному візирю Туреччини Арабаджи Алі-паші[2123] або його протекції. За відомостями його опонентів цей керманич проводив час у розвагах, пиятиці, займався здирництвом з аристократії[2124], а за іншими джерелами — мав достатньо високий освітній рівень, цінував ученість, зокрема нуреддіном[2125] призначив поета Шахін-Ґірая султана[2126]. У будь-якому

разі він позитивно відреагував на пропозицію Батурина виступити ініціатором утворення та захисника Українського князівства як буферної зони між Московією та Кримським ханством. Не маючи авторитету, Сафа-Ґірай не міг у 1692 р. зібрати достатньо війська на заклик султана вийти на військову кампанію (мобілізував на кордон з Валахією близько 10 000 вояк[2127], та й ті, дійшовши до фортеці Еркуки, розбіглися з походу[2128]; згідно з джерелами при хані «залишилося тільки 2000 лейб-гвардії»[2129]).

Зрозуміло, що Сафа-Ґірай хоч і дав дозвіл підримати українців у їхньому прагненні звільнитися від московської залежності військовими силами, все ж його рішення мало що значило для його підлеглих. Вони теж гнули свою політичну лінію та діяли на свій розсуд. Похід в Україну у червні-липні 1692 р. очолював син Селім-Ґірая[2130] — Девлет-Ґірай «салтан калга салтан великих орд крымских, белогородцких, черкеских, калмицких, Великого и Малого нагаю региментарь»[2131], який мав конфлікт з попереднім ханом Саадет-Ґіраєм[2132]. Ще у 1669 р. правобережний гетьман Петро Дорошенко скаржився візиру Кьопрюлюзаде Фазілю Агмеду-паші на те, що «калга салтан его мл., любо будучы под высоким сцептром наяснѣишого маестату его милости в послушенствѣ, однак ни на що не дбал, але з собою немало орды крымскои взял, приспособивши, зоишол на Запороже и там з частю воиска постановлене, мимо нашу учинивши вѣдомост и над присягу, от себе назначыл писаря кошового гетманом»[2133]. Подібне, схоже, сталося і в 1692 р. Як дізнаємося зі статейного списку В. Айтемирова, справами П. Сулими у травні опікувався калга султан Девлет-Ґірай, який поставив його на продовольче забезпечення[2134]. Уже тоді ж російський посол між 27–29 травнем довідався про «новоучиненного их крымского гетмана и плута Петрика»[2135], який хвалився 2 червня гетьманському канцеляристу Василю Велецькому (супроводжував В. Айтемирова. — *Авт.*), що «и булава де и бунчук у них уже есть, а хоронгви де учали было дѣлать в Перекопи, толко де там матереи недостаток и они де дѣлают их ныне в Бахчисараи»[2136]. У нотатках за 29 червня московський дипломат знову П. Сулиму називає «гетман крымскои Петрушка»[2137]. З цього можна зробити висновок, що калга султан, до батька якого з листами про допомогу зверталася у 1691 р. гетьманська верхівка, вирішив «для зручності» мати краще «свого», кишенькового гетьмана, з яким легше можна було б домовлятися та вести справи, починаючи з чистого аркуша. Можливо, Девлет-Ґірай мав якісь образи на гетьмана І. Мазепу за організацію ним точкових ударів Семена Палія, городових та компанійських полків у 1688–1692 рр. по інфраструктурі прикордонних міст і поселень Кримського ханства[2138].

Булава гетьманська. XVII ст. Метал, кування, золочення.
Національний музей історії України. Фото Дмитра Клочка

Цікаво, що Кримське ханство мало свого гетьмана Ханської України Стецика (Стець, Стецик Тягинський, Степан Ягорлицький), призначеного турецьким султаном на межі 1685–1686 рр.[2139] Він з 1690 р. підпорядковувався безпосередньо хану та мав під управлінням шмат території придністровської Молдавії та південно-західної Брацлавщини[2140].

Через те, що калга салтан ще до початку виходу з Криму тяжко захворів[2141], а потім мляво збиралися закликані ним на війну підрозділи, військова кампанія розвивалася повільними темпами. Похід почався з того, що у знаменитій Чорній долині недалеко від Перекопу у червні на Зелені свята Девлет-Ґірай зібрав[2142] раду, на якій, порадившись про справи, проголосили П. Сулиму гетьманом, надавши йому велику хоругву, малий прапор, бунчук, срібний пірнач, златоглаву чугу[2143] (свідками цього були 15 козаків, кілька запорожців[2144], зокрема й звільнений старосанжарський житель Микита Антоненко-Сластюн[2145]).

Проголошений ханський володар булави з Батирчою-мурзою з'явилися поблизу Січі 8 липня[2146]. З ними був передовий загін орди. Через кілька днів підійшов з основним військом Девлет-Ґірай, з яким 17 липня спочатку зустрілися уповноважені особи Запорозької Січі, а 18 липня — кошовий отаман[2147] з курінними отаманами[2148]. Очільники Січі вимагали від П. Сулими показати документи, які б підтверджували участь у його місії зверхників Батурина[2149], проте або з конспіративних мотивів цю інформацію не надали загалу, або Девлет-Ґірай заборонив йому це робити, оскільки калга салтан вже визначився[2150] щодо посади гетьмана. Ми схиляємося більше до того, що Девлет-Ґірай вирішив розіграти власний сценарій «звільнення України» під управлінням нового правителя Гетьманщини. Саме тому обіцяні П. Сулимою для показу запорожцям листи з Батурина, що підтверджували б серйозність дій мазепинців, не були оприлюднені; навпаки, запорозьке товариство дізналося, що їхній січовий писар ніби домовився з Кримським ханством самостійно, за власним бажанням, маючи високу мету[2151]. Таке пояснення відсутності листів, про які так багато говорилося до 18 липня 1692 р., відкривало шлях для дистанціювання від І. Мазепи. Адже якщо останній автор ідеї вигнати московитів та утворити вільне князівство[2152], то давати згоду на зайняття посади гетьмана, що мав очолити нові реалії, рух супротиву, було б неприйнятно для очільників Запорозької Січі та рядового товариства. Однодумці мали діяти одностайно, без занурення у старшинські інтриги. Тому й наполягали, аби їм показали важливі гетьманські настанови: «И будет де у него Петрика на то есть отколь подлинные какие листы и на то де в них кошевого будет иной совет и мусят с ними крымскими ордами итти, куда в тех писмах объявитца и случай позовет»[2153]. З листа кошового отамана І. Гусака до І. Мазепи від 4 липня 1692 р. дізнаємося про очікування саме від гетьмана головного наказу: «Толко мы без воли велможности вашей господской никакою мерою не будем починать ничего злого (проти Москви. — *Авт.*), толко велможность ваша, яко отец милой научение какое нам подашь, на том будем пребывать»[2154].

Головний корпус ханського палацу. Фонтанний дворик. Золотий фонтан. Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник. Фото Андрія Прибєги

Гарем. Соколина вежа. Ханський палац. Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник. Фото Андрія Прибєги

Керівник ханського військового угруповання усе ж швидко знайшов вихід із посталої проблеми: ніяких послань[2155] він не знає[2156], кошовому отаману відповів, що «никаких листов к нему ни от кого не прислано»[2157]. Фактично Девлет-Ґірай цим констатував, що П. Сулима обманув не тільки запорожців, а й кримську верхівку, бо ж закликав йти татар в Україну від імені Запорозької Січі. Остання на це його не уповноважувала. У цьому зв'язку великого обманщика за такі непростимі маніпуляції мало б у кращому разі чекати загальне ігнорування з обох потерпілих сторін. Разом з тим цього не сталося. Навпаки, раніше визначений-призначений на Колончаку[2158] калгою султаном гетьман чудово почувався у нього в обозі, він не зазнав ніяких репресій.

Отже, Девлет-Ґірай не говорив запорожцям усієї правди. Чому? Джерела про це мовчать. Напевне, усе ж калга султан мав якісь претензії та підозри до І. Мазепи, очікував від нього рішучіших дій, активності. Однієї з причин татарського вичікування, бездії у другій половині липня 1692 р. стала неясна позиція Батурина. Незважаючи на те що 8 липня[2159] у Кам'яний Затон прибув Батирча-мурза[2160] з кількатисячним підрозділом «визволителів», гетьман не оголошував відкрито війни проти Московії, не закликав до неї запорожців, не зближувався із союзниками. Думаємо, що ці обставини вплинули на позицію Девлет-Ґірая, який з'явився з основним військом біля Запорозької Січі 15 липня[2161]. Він не знав, чому гетьман вичікує і не робить різких кроків у бік проти Москви, а тому, зрозуміло, злився, нервував, очікуючи від союзника послань-підтверджень на попередні заклики. Нерішучості І. Мазепи він знайшов заміну. Не отримавши станом на 18 липня від гетьмана певних звісток, калга салтан оголосив запорозькій верхівці про те, що взагалі не мав від нього ніяких послань. Однак, розчистивши у такий спосіб шлях для обрання нового гетьмана, Девлет-Ґірай не отримав бажаного результату: кошового отамана, верхівку Січі насторожило та і не сподобалося це бажання влаштувати переобрання І. Мазепи. І. Гусак відмовився взяти на себе тягар високої посади. Піддячий В. Айтемиров записав відомості від одного із знатних татар, що «Петрушка де при салтане санджак (бунчук) и топуз (булава) отдавал кошевому, говоря, чтоб он, кошевои, с Воиском Запорожским сообщился с Крымскою ордою и с Калгою салтаном шел воиною на Московское государство, взяв из Сѣчи пушки со всѣми припасы, и все, что к табору належит и был бы на ево, Петрушкино, мѣсто он, кошевои, гетманом, а он де, Петрушка, будет за товарыща с ним же и кошевои де ему, Петрушке, говорил, что как он, Петрушка, зачал, так бы свое и совершал»[2162]. Подібне твердив на допиті й полонений татарин Каміл, що на «раде

запорожской Петрик в раде объявляя знаки себе данные от хана запорожцом, говорил, чтоб гетманом, кого хотят, себе обрали» [2163].

Відмежування від І. Мазепи, офіційне заперечення Девлет-Ґіраєм його ініціативи домогтися позбуття московської опіки лише ускладнило реалізацію проєкту «визволення України». Позиція І. Гусака у цьому плані стала визначальною. Авторитетний кошовий міг би підсилити прибульців значним військовим контингентом. Його особа, заклики до дій вплинули б не тільки на січовиків, а й на населення полків. Проте кошовий, очевидно, був частково посвячений у плани Батурина[2164], а тому не наважився розпочинати власну політичну гру, тим паче не готувався до неї. Він радше бачив себе виконавцем, ніж ініціатором-проєктантом великого задуму. Отже, небажання кошового вступити насамперед у конфлікт з офіційним гетьманським правлінням у рази зменшило кількість охочих брати участь у спільному поході татар і козаків проти московитів.

Девлет-Ґірай, схоже, не дуже переймався визначенням нової кандидатури для висунення на гетьманську посаду. Призначений на Колончаку гетьман його задовольняв поступливістю, молодістю, керованістю. Татарське угруповання вирішило переобрати на найвищу посаду молодого січового писаря з невеликим політичним досвідом, але великими амбіціями по-новому, з участю не групи козаків, а кількох сотень січовиків.

Для чого Девлет-Ґірай пішов завідома на конфронтацію із офіційним Батурином? Адже учасники походу «за звільнення України» мали шукати контактів з гетьманською владою, її козацькими, компанійськими полками, зрештою запорожцями. Разом можна було б справді досягти реальних перемог та здобутків. Таке враження, що ханський полководець сподівався, що антимосковські заклики його підлегло-керованого гетьмана П. Сулими як сірник запалять бунтівних українців і з того вийде-перебурлить нова Гетьманщина, буферна між Кримським ханством та Московією. Напевне, такі хибні орієнтації-оцінки ситуації мав калга салтан від спійманих полонених, охочих до поживи сіромах-запорожців, аналізу різної інформації (зокрема про зміщення опозиційних полковників, генеральних урядовців) та й передусім П. Сулими. Останній, бажаючи виконати доручення Батурина, не перечив калзі салтану, старався виконати його забаганки, аби ханське військо заглибилося на Гетьманщину. Бажання

Шевченко Т.
На Орелі.
1845 р.
Олівець

запорізької голоти розправитися зі старшинами, орендарями теж відповідало інтересам татарського угруповання: це було б доброю компенсацію за здійснений затратний похід.

Запорозька верхівка усе ж 18 липня[2165] присягою схвалила договір між Кримським ханством та Українським князівством[2166] («учинили вечной мир и братерство»[2167]). Зрештою кошовий отаман 19 липня скликав раду, «на которой <...> все говорили, что им идти на свою отчизну войною не для чего, а кто де хочет, тот дойдет невозбранно»[2168]. Таких виявилося небагато. «Калга де салтан и Петрушка после того стояли в Каменном с неделю, — оповідав на допиті спійманий новоспечений полковник «петрикового» війська Кіндрат Михайленко, — ожидая к себе своеволных запорожцов, которых с своим ружьем пришло с 500 человек, а собрався учинили меж собою раду (орієнтовно 25–26 липня. — *Авт.*) и на той раде приговорили звать Петрушку гетманом, а войсковые клейноты, булаву и бунчуг и хоругв дал ему, Петрушке, Калга-салтан, и Петрушка де, приняв то, учал себя совершенно почитать гетманом и учинил трех человек полковниками, одного Буского, а другого его, Кондрашку, а третьяго Сису да сотников 6 человек и посылал он, Петрушка, к ватажным на Молочную и в Берды, чтоб они шли с ним вместе войною на Московское государство, а если де не пойдут, то он их всех отдаст в руки бусурманския»[2169].

З цього свідчення випливає, що П. Сулиму фактично втретє (!!!) наділяли гетьманським титулом, намагаючись надати попереднім призначенням легітимності. «Рада» 25–26 липня з кількох сотень запорожців («да черкаских людей своеволников с тысечю и болши»[2170]) також поставила Василя Бузького полтавським полковником, Олексія Сиса — переяславським[2171], Кіндрата Михайленка[2172], — схоже, охотницьким. П. Сулима, за кількома джерелами[2173], не хотів бути гетьманом, але цю місію все-таки поклали на нього (зазначимо, що у січні 1693 р. своє звернення до запорожців він підписує, не величаючи себе володарем булави: «Вашим милостям желателный приятель и слуга Петр писарь»[2174]).

Розвиток подій у червні-липні 1692 р. сповнений певної нелогічності: якщо татари вирішили допомогти українцям у визволенні України від московської залежності, то чому не проявляли активності, майже 20 днів у липні стояли табором біля Запорозької Січі? Витрачалися безглуздо продовольчі запаси для такого значного військового контингенту, очікування деморалізувало тих, хто мріяв у битвах захопити ясир, якусь здобич. Який був сенс вести агітацію серед запорожців, основна маса яких була на звичних літніх промислах?

Припускаємо, що така неквапливість, повільність кримських військ усе ж мала свою логіку. На це вплинуло не тільки зволікання І. Мазепи. Справа у тому, що ще у кінці квітня[2175] (якраз після приїзду П. Сулими! — *Авт.*) від Кримського ханства вирушив, а у травні прибув до Польщі посол Дервіш Газі мурза[2176]. Він, виконуючи накази Бахчисарая як посередника Османської імперії, оголосив полякам вигідні умови миру між Туреччиною та Річчю Посполитою[2177]. Суть їх полягала у відмові турків від Поділля та Кам'янця-Подільського, допомозі полякам у військовій кампанії проти Московії[2178]. При цьому кримський посол повідомив, що «військо Низове Запорозьке своїм і городового Війська ім'ям з Господарством Кримським миру шукає»[2179]. Важливо зазначити, що перекладачем у кримського посла був житель Ніжина Павло Дрощенко (Волошин), який запам'ятав його слова з переговорниками про те, «дабы королевство полское з господарством крымским учинили совершенной мир и совокупя обоих государств сабли, ити войною на государство московское»[2180]. Між ханськими і польськими урядовцями велися поряд інтенсивні уточнювальні переговори: джерела засвідчують прибуття у Крим весною аж трьох послів[2181]. Отже, схоже, кримчани очікували швидкого і позитивного вирішення переговорів між польською владою та Дервіш Газі мурзою. Річпосполитівська верхівка серйозно готувалася до війни з Московією (важливе у цьому плані свідчення жителя Глухова Данила Зарудного[2182], який мав контакти з впливовими діячами в Яворові, Крехові, Львові[2183]). Це повністю відповідало планам-інтересам І. Мазепи, який очікував ще в 1690 р. союзницької взаємодії татар, поляків та українців у діях проти Москви[2184]. Щоправда, важко сказати, чи гетьман у кінці травня та у червні був оперативно

посвячений у найближчі плани ймовірних союзників, оскільки йому дедалі важче було вести напряму легальний діалог з гінцями Речі Посполитої (у джерелах зафіксована його зустріч влітку 1691 р. із адміністратором білоцерківським, польським полковником Яном Борковським[2185], на початку 1692 р. — з Василем Красенським). З приводу останньої володар отримав заборонну грамоту та нагінку, що його не затримав і відпустив[2186], «потому что он вор, и изменник, и проезжает в малороссийские городы для всякого зла»[2187]. Тим часом станом на початок червня запланований Третій Кримський похід не відбувся[2188], Крим та Річ Посполита не проявляли військової активності, а тому, враховуючи ці обставини, І. Мазепа дозволив матері, ігумені Києво-Печерського Вознесенського монастиря Марії Магдалині, яка 6 червня була у гетьманській столиці[2189], відправитися у Москву за пожертвами на монастир[2190].

Похід зі звільнення Гетьманщини від опіки Московії почався у кінці липня 1692 р. Військовики П. Сулими із загоном татар у 500 шабель намагалися вночі 31 липня взяти Новобогородицьку фортецю. Нападникам вдалося лише конфіскувати зо 50 овець у господаря, що оселився біля частоколу, але від перших пострілів гарнізону, атаки-вилазки солдат прибульці вдалися до втечі[2191]. За свідченням новоспеченого «петрівського» полковника Кіндрата Михайленка, учасники походу уже з перших днів мали проблему із продовольчим забезпеченням, тому «постановили, чтоб идти под городы Самарские не для взятья тех городов, но для скоту, потому что мало что стало есть, а в полях ничего не нашли, толко хлеб всякой потравили и притолочили»[2192].

Дещо успішніше склалася ситуація для П. Сулими та його кримських допоміжних військ під час підходу до сотенних містечок Царичанки та Китай-города. Сотні вирішили не чинити опору. Якщо царичанського сотника Сала[2193] покарали за це смертю[2194], то китайгородського виправдали, бо його «жители очистили и оправили, что он к сдаче никакою не был причиною, а жители поддалися неприятелям и спужався с совету священников тамошних»[2195].

Похід на Гетьманщину раптово закінчився орієнтовно 2–3 серпня 1692 р. Схоже, як закличний універсал до українського люду П. Сулими[2196], так і контрвідповідь на нього І. Мазепи вже не мали ніякого значення, бо ці документи, швидше за все, стали набутком архівів Генеральної військової канцелярії, а також Малоросійського приказу.

Чому не відбулося єднання кримських військ з гетьманськими згідно з укладеним у Криму Договором[2197]? Фактично для зустрічі вояк обох військових угруповань необхідно було ще 3–4 дні («за річкою Ворсклою» стояли Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Лубенський полки та кінний охотницький полк Григорія Пашковського[2198], а сам гетьман перебував ще з 6 липня у Берестівці[2199], за 40 км від Гадяча, а 19 липня[2200] уже в адміністративному центрі Гадяцького полку).

На нашу думку, Батурин дав відбій акції з таких вагомих причин:

Посол Кримського ханства Дервіш Газі мурза не погодив у червні, на початку липня 1692 р. положення мирного договору з Річчю Посполитою, оскільки польські владці не захотіли віддавати під опіку Туреччини Молдавію[2201] (у 1691 р. Польща провела невдалий і виснажливий похід для повернення в орбіту своїх інтересів цього князівства[2202]). Через ці суперечності договірники так і не виробили чіткої взаємодії щодо початку спільного походу проти Московії. Російський резидент у Польщі Борис Михайлов помітив, що звістка про прихід татар до Запорозької Січі, вагання запорожців неабияк засмутила Яна Собеського: «И король де был о том не весел, и кушал за столом с великим сумнением, что противно мысли ево учинилось»[2203].

Очікуваний Третій Кримський похід (гетьманська верхівка пропонувала на запит Москви розпочати його у травні 1692 р[2204].) не відбувся, а тому московське військо не можна було розгромити у вигідному для цього просторі для послаблення Московії.

Без нищівного розгрому-полону росіян втрачав сенс союз із Кримом; він не міг оперативно захистити-відреагувати на каральну експедицію государів, які мали на північно-східних рубежах Гетьманщини та в головних її містах великий контингент вояк.

Оголошення самостійності Гетьманщини не принесло би бажаного результату через швидку окупацію її теренів царськими військами та жорстоким винищенням старшини й козаків.

Російська армія втрачала боєздатність у далекому поході під Перекоп, але в Центральній Україні вона мала життєвий ресурс для самозабезпечення продуктами, водою, травою.

Кримські орди у разі союзу з гетьманцями не завжди мали можливість виконати свої обіцянки, оскільки практично щорічно йшли у походи за наказом султана.

На заклик П. Сулими у травні 1692 р. хан зібрав на допомогу гетьманцям невеликий військовий контингент: як дізнався московський посол В. Айтемиров, «тот Батырча из Перекопи пошел іюня в 20 числѣ, а орды с ним сказывали пошло четыре тысячи»[2205]. Хоча у джерелах зафіксовано різні цифри військового контингенту, що йшов в Україну (20 тисяч [«пришел прежде на Каменной затон некоторый Батырча мурза, а с ним орды с 5000, а после того спустя с неделю пришел и Калга салтан, с которым орды было с 15000»[2206]], 30 тисяч[2207], 40 тисяч[2208]), дуже ймовірно, що насправді завищену кількість вояк декларувало командування з агітаційною метою, аби запорожці, козаки швидше визначалися, з ким їм бути, охочіше піддавалися на заклики йти війною проти Московії. Насправді підлеглі хану орди, незважаючи на суворі кари[2209], неохоче збиралися навіть на обов'язкові поклики на війну стамбульського керівництва.

У реаліях літа 1692 р. за наказом хана рух частини направленої ним орди на Гетьманщину ще на Самарі припинено через заворушення в основному війську та побоювання, що Стамбул негативно відреагує на цю акцію допомоги українцям[2210].

Військо Кримського ханства, дійшовши до південного рубежу Гетьманщини, не вийшло на зустріч з гетьманським для єднання та об'єднання зусиль у подальшій боротьбі з вагомих причин, про які повідомляв П. Сулима вояк Запорозької Січі: «А когда мы с товарством вашим на Русь пришли и с первыми арелскими городами помирились, тогда меж господарством крымским учинилася великая замешка, понеже из Белагорода пришла ведомость, что беи и мурзы, те, которые пошли было на немцов с ханом, не похотели хана, а те мурзы, которые были с нами, тем потревожили и калгу салтана к тому принудив, возвратились назад, никакого потребного нечиня дела, пришед тотчас в Крым, оного хана и калгу салтана, которой с нами ходил, от господарства отставили»[2211].

Потир, вклад Марії Магдалини Мазепи до Глухівського монастиря. XVII ст. Україна. Срібло; карбування, золочення, чорніння, гравірування. Національний музей історії України. Фото Дмитра Клочка

П. Сулима, швидше за все, ще у Кримському ханстві за наполяганням кримської сторони прийняв титул гетьмана (для виправдання походу на Гетьманщину перед Стамбулом), але зрозуміло, що така кардинальна зміна статусу посланця Батурина не сподобалася І. Мазепі та його прибічникам. З наказу гетьмана 31 липня 1692 р. Генеральна військова канцелярія підготувала П. Сулимі листа ніби від жителів Полтавського полку, в якому висловлюється обурення тим, що він, «називаючи себе гетьманом»[2212], вихваляється. «Не думай, божевільний глупче, — зазначається у фактично гетьманському зверненні, — щоб тебе хоч одна душа жива хотіла б тут, поміж народу, назвати тим, чим сам себе, негіднику, титулуєш. Не допоможуть у тому тобі жодні ошуканства й брехня, хоч би розірвався, складаючи їх»[2213]. І. Мазепа непрямо звернувся до свого колишнього підопічного, бо в особистому листі міг би зробити купу ще інших докорів. Ці звинувачення стали б доказом попередньої причетності гетьмана до дій новоспеченого ханського ставленика. Усе ж фрази із цього звернення теж красномовні: «зачинаєш діло, собі не належне»[2214], «уступив у Люциперову гординю, що без сорому підносишся до такого великого й високого гонору, якого навіть гідні й заслужені в Запорозькому війську рицарі ніколи не сміли на себе натягати»[2215], «тому відтак дуже дивуємося ми, всі старші й менші, старі й молоді, твоєму безумству й шаленству: хто це тебе, такого щенюка, поставив начальником та опікуном над нами, що убиваєшся й піклуєшся про наше життя?»[2216] Таким чином І. Мазепа гнівався на колишнього старшого канцеляриста, який дозволив називати себе гетьманом, фактично привласнив ідеї, плани, з якими його спорядили у дорогу в Крим зверхники Гетьманщини.

Маневреність Батурина сковувала й посольська гетьманська делегація у Москву під головуванням чернігівського полковника Я. Лизогуба (Я. Жураковський, Ю. Вечорка, Г. Зарудний, Д. Пушкаренко, І. Скоропадський)[2217]. Хоча вони привезли царям відповідні пропозиції про проведення військового походу[2218] ще у квітні 1692 р., їх не відпускали у травні, червні, липні, серпні, вересні. Фактично їх тримали як заручників «про всяк випадок». На звернення І. Мазепи від 14 липня государі відповіли, що їх затримано у зв'язку з розслідуванням дій ченця Соломона[2219]. Важко повірити, що слідство у справі «обмовника гетьмана» тривало стільки місяців — для цього вистачило б тиждень-два з урахуванням жорстоких тортур, до яких вдавались слідчі у Москві.

І. Мазепа був занепокоєний і затримкою у такий же спосіб його матері[2220], яка поїхала на початку червня[2221] за пожертвами[2222] та новою підтверджувальною грамотою[2223] до Москви (кримчани ще не вирушили у похід!). Розпорядження забезпечити її від'їзд зроблене лише 20 липня 1692 р.[2224], а указ про надання їй при від'їзді додаткових харчових припасів[2225] 29 липня[2226] (мала повернутися у Батурин на початку серпня).

Ми впевнені, що саме ці резони спонукали Батурин у реаліях зміни московських пріоритетів (російський уряд на певний час відмовився від агресивної ідеї завоювання Криму) діяти зваженіше та обережніше, не вдаючись до кардинальних рішень і різких порухів. Єднатися з малочисельним ординським військом не було ніякого сенсу[2227], оскільки у такому разі гетьманці отримали б головний біль, а не вирішення проблеми, насамкінець у результаті цього пролилося багато б крові через обмаль сил для військового протистояння з Московією. Проте й кримчани не наблизилися до гетьманських полків, бо мали спішно вирішувати свої внутрішні проблеми ханства. Польський резидент у Москві Єжі Довмонт зауважив хитрощі І. Мазепи в літніх подіях: гетьман надсилав полякам кореспонденції ніби з Посамар'я, хоча насправді був далеко від них у Нових Млинах[2228]. Можливо, цим він намагався спровокувати Річ Посполиту до швидшого визначення на користь Гетьманщини та приєднання до визвольної акції.

Розділ 24
УКРАЇНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ЗРАЗКА 1692 р.

Прагнення Батурина у 1690–1692 рр. позбутися залежності Московії чітко прослідковується у місіях ченця Соломона, старшого канцеляриста П. Сулими, які не були авантюристами-одинаками, а виконували поставлені завдання великої групи змовників. Останні діяли в суворих реаліях можливого викриття, репресій, тому й не афішували на загал свою позицію, старалися подати Москві всілякі фантастичні конспіративні версії щодо своїх виконавців-переговорників. Без вивчення контексту тих подій, зрозуміло, найлегше пояснювати феномен збурення цієї антимосковської активності через стоси затуманючих виправдань не зацікавлених у викритті діячів, високопосадовців Гетьманщини.

Хоча гетьманська верхівка вищезгаданими місіями виразно заявила про своє бажання порвати з Московським царством, маємо документ, у якому зосередилися головні ідеї, поставлені цілі державницького угруповання Гетьманщини. Йдеться про договір, який П. Сулима від імені Війська Запорозького уклав з уповноваженим представником Кримського ханства. В історичній літературі ця угода подається переважно як витвір старшого канцеляриста-патріота. Так, справді останній був не тільки амбіційною людиною, а й радикалом, що прагнув визволення України від московської залежності. Проте чи маємо право приписувати йому як посланцю Батурина до Кримського ханства і творення одноосібно з ханськими представниками Договору (Пактів) про співпрацю? Думаємо, що ні.

Якби П. Сулима діяв сам по собі, без узгодження з гетьманською верхівкою, і переслідував високі цілі звільнення України з допомогою кримчан, він би ще в 1691 році, відразу після поїздки до Полтави, відбув би на Січ, а невдовзі до Криму та започатковував би там відповідну справу, переконуючи хана та його оточення в її актуальності. Усе ж старший канцелярист відклав усі ці важливі помисли аж до кінця квітня 1692 р. Реально у Криму ситуація мало чим змінилася. Тому не можемо трактувати його таку довгу затримку на Запорозькій Січі очікуванням якогось кращого збігу обставин. Що у 1691 р., що у 1692 р. ніщо там кардинально не змінилося у ставленні до українців. Отже, важко запідозрити старшого канцеляриста у тому, що він, прийнявши глибоко до серця болі рідної Вітчизни, задумавши план її визволення, склавши положення Договору співпраці з Кримським ханством, покинувши Батурин, родину, відразу не подався б до хана, який мав би допомогти йому підняти народ на боротьбу за вольності. Навряд чи, перебуваючи понад рік у лавах січовиків, П. Сулима саме у квітні 1692 р. визрів до вищезгаданих кардинальних державницьких помислів. Відповідь на всі ці прості запитання очевидна: старший канцелярист, хоч і мав патріотичні переконання, високий інтелектуальний рівень, усе ж вирушив у небезпечну місію, маючи повноваження гетьманського уряду. Він мав для цього певні підтверджувальні документи, а більше — словесні настанови. Його зустрічі в будь-якому разі переконали верхівку Кримського ханства у тому, що до них приїхав відповідальний урядовець

Війська Запорозького, а не якийсь вигнанець-авантюрист, який замислив обдурити кримчан і з того мати певний зиск. В. Кочубей у додаткових свідченнях у справі його доносу 1708 р. згадував слова П. Сулими, сказані ним царичанському сотнику (на основі розслідування подій 1692 р.): «Мене гетман послал и писма мнѣ подавал и приказал мнѣ: выведи орду под городы, я выду бутто на отпор и знати буду, як с ордою поступити; а тож я вышев с ордою, нехай же идет сам; раздѣлив мене уже навѣки с отцом и жоною, он мене виправил; чого ж тепер таится»[2229].

«Статьи Вечнаго миру» — так називається Договір між Кримським ханством (названо «Государством Крымским») та Князівством удільним[2230] Київським, Чернігівським (ще воно називається у тексті «Малороссійской Украиной», «Государством Малоросійским», «Княжеством Малоросійским», як «Русь»), узгоджений переговорниками 26 травня 1692 р[2231].

Назва цього документа була схожа з укладеним Вічним миром між Московським царством та Річчю Посполитою у 1686 р. Зрозуміло, П. Сулима міг віддати данину модній тенденції. Однак знаємо, що у справі переговорів в укладанні московсько-польської угоди до Москви їздив І. Мазепа від гетьманського уряду. Тому ця назва, швидше за все, відповідала його баченню перспективності такої співпраці на майбутнє.

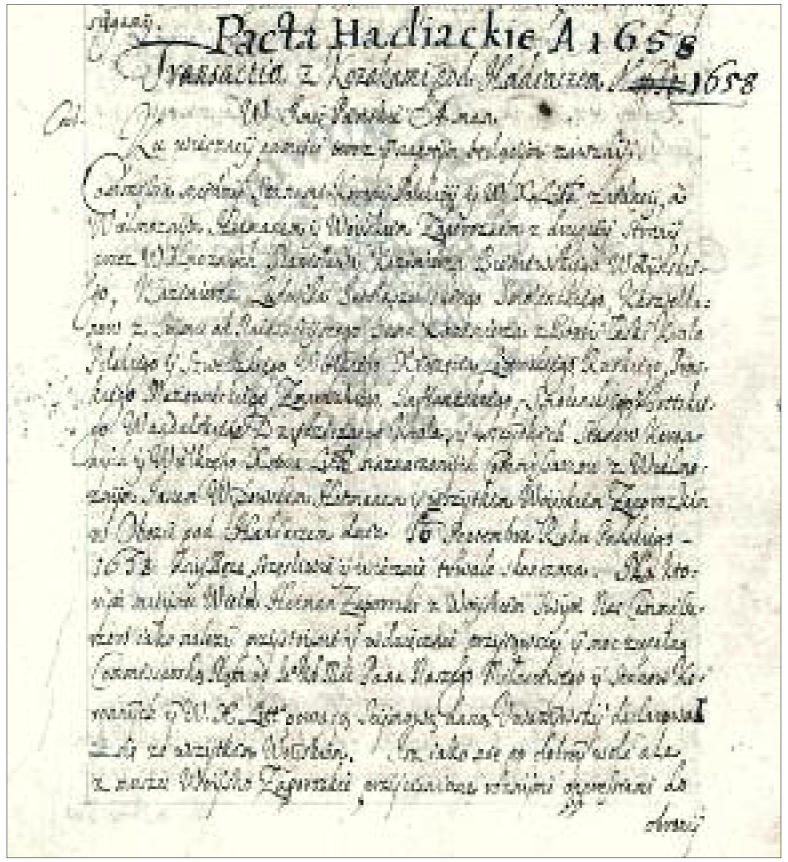
Pacta Hadiackie A 1658

Оригінальний текст Гадяцької угоди 1658 року між Україною, Польщею та Литвою. Метрика Коронна. Архів Головний Актів Давніх у Варшаві. Фото Тараса Чухліба

Гетьманщину в тексті договору названо князівством. Ця ідея явно не належала старшому канцеляристу, оскільки йому навряд чи довелося вивчити це питання у письмових угодах, свідченнях, бо цей крамольний для Московії історичний матеріал зберігався лише як здобутий досвід у представників старшого покоління гетьманських урядовців. Це були таємні знання, якими ділилися хіба що з однодумцями.

Гетьман же не за чиїмось розповідями знав, що таке Гадяцький трактат 1658 р.[2232] (його батько їздив на його затвердження у Варшаву на сейм[2233]), які положення співпраці-протекторату були вироблені між Чигирином та Стамбулом[2234]. Правобережний володар булави П. Дорошенко, у якого був ротмістром, генеральним писарем у Чигирині І. Мазепа, прагнув створити удільне князівство під одночасним протекторатом Туреччини та Польщі[2235]. Юрія Хмельницького, сина Богдана Хмельницького, проголосили у столиці Османської імперії князем України-Русі, якому турецька влада підпорядкувала «князівство» на території Правобережної України у 1676–1681 рр.[2236] з красномовним написом на печатці — «Печать князівства Малоруського»[2237]. У заключному універсалі до Брацлавського полку від 13 грудня 1677 р. він інформував полчан, що «пакти князівство Руське і гетьманство на себе прийняв і утверджений уже найяснішим турецьким султаном і всієї Оттоманської порти за благословенням найсвятішого патріарха

престолу апостольського константинопольського Діонісія»[2238].

Про онука-князя мріяв і гетьман І. Самойлович, який у 1681 р. намагався віддати дочку Параску за князя Юрія Четвертинського (за нього зрештою вийшла заміж його молодша дочка Анастасія). Генеалогічна легенда початку XVII століття виводила рід Четвертинських саме від київських князів Володимира, Ярослава Мудрого[2239]. Учасники написання чолобитної до царів у липні 1687 р. під час Першого Кримського походу не випадково підмітили у цьому амбіційні плани свого зверхника незнатного походження («сам мелко, как и иные люди, родился»): «Не похотел ни за кого отдать нынешней дочери своей, но из за рубежа нарочными способы для того приманил князя Четвертинскаго, в чем разсуждает способной имети приступ, когда ни есть, к удельному в Малой России владению, и таковым то знатно намерением и печать Юраса Хмельницкаго при себе задержал… на которой погоня, Княжество Малороссийское изображено»[2240].

Кухонний корпус бахчисарайського ханського палацу. Сучасний вигляд. Фото Андрія Прибєги

Оскільки державність, самостійність країни в уявленнях гетьманців ототожнювалася з правлінням монарха, князя, то із здобуттям незалежності України у Батурині 1690–1692 рр. планували вирішення цього питання або у спосіб Ю. Хмельницького, або іншим чином. Зрештою у цьому плані ми бачимо певні потуги панегіристів тієї доби. Уже в панегірику «Муза Роксоланська» є досить промовисті рядки-натяки про знатне походження правителя Гетьманщини «від давніх волинських князів»[2241], про те, «що (у Мазеп. — *Авт.*) гетьманські у предках світили булави»:

Свідком Мазепів слави
Польща і край України,
Що в їхній дім булави
Тиснулись при мужнім чині,
Під Августом Зигмундом, під Третім сіяли,
В руках твого діда, й тепер в скарбі слави[2242].

Аналіз герба Мазеп, різноманітних джерел показує, що гетьман, швидше за все, мав кровний зв'язок із князівським родом[2243] Ружинських[2244], хоча, напевне, не мав документальних тому підтверджень або не оголошував їх для загалу, вважаючи це дочасним. Хай там як, він та його спільники у 1692 р. незалежну Україну бачили як князівство саме із такою князівською формою правління.

Мабуть, не випадково ще у 1690 р. гетьман започатковує листування з придворним австрійським перекладачем Адамом Стилем[2245], а у 1692 р. направляє свого посланця у Відень до імператора

Римської священної імперії Леопольда I, з яким велися секретні переговори[2246]. Чи не тоді почався процес[2247] вирішення питання надання титула князя І. Мазепі? Воно позитивно вирішено після нового звернення[2248], 1 вересня 1707 року[2249].

Але князівський титул можна було набути й від турецьких союзників. Про це добре знав І. Мазепа ще з часів роботи у Чигирині та за пропозиціями кримської верхівки у 1687 р. до І. Самойловича.

Головний корпус ханського палацу. Літня резиденція. Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник. Фото Андрія Прибєги

«Великий візир за допомогою татарського хана намагався переманити на свій бік гетьмана запорозьких козаків Самойловича від московитів і пообіцяв звільнити його від (контрибуцій?) і подарувати йому титул фюрста (князя) України, — інформувала 11 квітня 1687 р. шведська газета «Posttidningar»[2250]. — До того ж він пообіцяв надати йому багато свобод і привілеїв і велику щорічну пенсію на утримання великої кількості охоронців. Але нічого з цього не вийшло і вищезгаданий гетьман Самойлович готовий з величезною армією приєднатися до московитів і допомогти їм перемогти кримських татарів»[2251].

На І. Мазепу як одного з головних авторів Договору з Кримом вказує ще кілька промовистих подробиць. Аналізуючи положення цієї угоди, приходиш до висновку, що у ній є переказані запозичення із Гадяцького трактату 1658 р. Проблема у тому, що у Гетьманській канцелярії його не було. С. Величко, який тоді працював у ній, для реконструкції її положень скористався віршованою хронікою «Громадянська війна» («Wojna Domowa») Самуеля Твардовського[2252]. До 1690 р. інші літописці (Ф. Софонович, П. Кохановський) згадували здебільшого назву угоди, не конкретизуючи в деталях її зміст[2253]. Повністю копію Гадяцького договору («Comissia Hadziecka») дав у Хронографі II редакції ієромонах Свято-Троїцького монастиря у Чернігові Леонтій Боболинський у 1699 р.[2254], очевидно, ознайомившись з ним у бібліотеці Києво-Печерського монастиря, де його брали для читання старшини восени 1707 р. Отже, старший канцелярист П. Сулима не міг з ним ось так просто ознайомитися перед поїздкою на Січ та Крим. Лише І. Мазепа, який виконував дипломатичні доручення І. Виговського (поїздка до короля у Варшаву 1659 р.), а потім працював у резиденції Яна Казимира, міг прочитати цей документ, вислухати зауваги гетьманців та королівських наближених щодо правового статусу української території в Речі Посполитій.

У Гадяцьких пунктах перша стаття проголошує, що «три завойовані воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське перетворюються на Князівство Руське на зразок Князівства Литовського»[2255]. У Договорі 1692 р. з урахуванням тодішніх реалій фігурує «Княжство Киевское и Черниговское »[2256],

яке одночасно названо Руським[2257] з населенням «руских»[2258]. До речі, Україна названа як Русь і в проєкті договору 1668 р. П. Дорошенка з Туреччиною[2259]. Для повної реалізації гадяцької концепції творці угоди з Кримським ханством прописали два важливі пункти: «Чигиринская сторона со всѣми городами имѣетъ быть под вѣладѣнием Княжства Малоросійскаго і Войска Запорожьскаго, пока Хмелницкой завоевал с ордами от поляков»[2260], «Когда даст Господь Богъ всѣмогущи Войску Запорожскому испод ига московскаго выбитца, тогда імѣютъ быти два полка Ахтырской и Сумской со всѣми принадлѣжностьми своими под владеніем государства Малоросійскаго оставать, а Харковской и Рыбинской два полка со всѣми принадлѣжностьми переведены на Чигиринскую Днепра сторону»[2261]. Зазначимо, що проблемами згаданих полків у 1679 р. займався І. Мазепа, який від імені гетьманського уряду у Москві просив їх підпорядкувати Батурину. «Пусть бы великий государь указал, — доповідав він російським дякам, — полки слободские, населенные малороссиянами — Сумский, Харьковский, Ахтырский и Рыбинский — отдать под гетманский регимент, потому что всѣ эти полки, как и гетман и все войско запорожское, такие же малороссияне и одного государя подданные, и тогда бы гетман вѣдал, гдѣ этих правобережных жителей разселить, и над всѣми начальствовал бы гетман, как ныне бояре начальствуют»[2262]. Тоді це чутливе питання для гетьманців государі вирішили на свою користь, проігнорувавши прохання. Отже, йдучи на союз із кримчанами, І. Мазепа намагався з допомогою їх одним махом розв'язати наболіле — з'єднати роз'єднані землі українців, повернути примусово переселених правобережців на їхні рідні місця.

Вищезгадані ідеї не належали П. Сулимі, бо, хоч він і був уповноважений вести переговори з верхівкою Кримського ханства, все ж озвучував там думки, вироблені у Батурині старшинами з великим особистим досвідом знань про змагання за волю України. Незважаючи на свій патріотичний радикалізм, розум, старший канцелярист мав невеликий досвід роботи у Генеральній військовій канцелярії (його не бачимо у її складі в 1687 р.[2263]). Певно, він мав вік від 23 до 26 років[2264], бо, мабуть, з тієї причини через те розгніваний гетьман обзивав його у своєму універсалі[2265] «щенюком»[2266] за недоручені йому функції, свавільну самоініціативу. Тобто це означало, що І. Мазепа вважав переговорника-посланця не достатньо досвідченим для реалізації вищих завдань, ніж на нього покладалися. Не випадково російський резидент у Варшаві Борис Михайлов у розмові з представниками центральних органів влади Речі Посполитої 19 липня 1692 р. сумнівався в успіху акції П. Сулими, бо, мовляв, збіглий канцелярист — «детина молодой»[2267]. Отже, так можна було сказати про особистість з невеличким життєвим досвідом, з браком військового вишколу, участі в дипломатичних заходах.

Навіть В. Кочубей, якому закидали співучасть в акціях П. Сулими, навряд чи знав деталі Гадяцької угоди, бо його кар'єра як канцеляриста розпочалася у Чигирині, коли гетьманат П. Дорошенка мав інші територіальні межі, а тому обговорювалися, були актуальними інші проєкти міждержавних договорів.

У Договорі з Кримським ханством 1692 р. уже у другому пункті йдеться про засади військової співпраці, зокрема спільно оборонятися «от поляков и от Москвы и от всѣх непрітелѣй»[2268]. «А за то ни государство Крымское Войску Запорожскому, ни Войско Запорожское ордам никакой платы чинить нѣ имѣют, — зазначається в угоді, — но естли в далные мѣста, а зимняго времяни прилучитца войскам крымским итить на оборону от какова непріятеля Княжству Малоросійскому или малоросійское войско пойдут на оборону государства Крымскаго, и тѣм войскам и лошедям повинен быть харчь и опочив пристойной і налѣжащей»[2269]. Цікаво, що у 18 пункті інструкції П. Дорошенка від 10 травня 1670 р. генеральному писарю М. Вуяхевичу, якому було доручено вести переговори про укладення договору з Річчю Посполитою, зазначалося: « И на той услугѣ в Полских странах, или како ни есть обрящены будут, тому войску за тѣ службы особой платеж, по милости короля косударя, доходити должен»[2270].

У 16-му пакті союзницького договору 1692 р. наголошується спільна рада Криму та Руського князівства у разі укладення миру «после войны с Москвою или с Польшею»[2271]. Фактично маємо

скорочений переказ договірної статті 15, поданих командою гетьмана П. Дорошенка турецькому султану для укладення союзу: «Да не сотворит салтан турский мира, ниже хан татарский, с пограничными и близкими обладатели, изрядней же с королем польским и с царем московским, союза дружества да не творить без ведомости и согласия нашего гетмана и всего войска козацкого»[2272].

У вищезгаданих статтях 2, 16 чітко прослідковується чигиринський слід договоротворення, найактивнішим учасником якого був наближений П. Дорошенка М. Вуяхевич. Він як генеральний писар Якима Сомка у 1663 р. потрапив до Сибіру[2273], згодом опинився у команді правобережного гетьмана, на якого мав великий вплив. М. Вуяхевич при цьому виконував ряд дипломатичних доручень П. Дорошенка, зокрема був його резидентом при султанському дворі[2274]. Хоча під час виборів архімандрита Києво-Печерської лаври 16 листопада 1690 р. ченці замість запропонованих трьох кандидатур несподівано проголосили своїм настоятелем генерального суддю[2275], він, склавши повноваження генерального уряду, усе ж залишався у команді мазепинців, оскільки у січні 1691 р., перед відправленням П. Сулими до Криму, за джерелами, перебував у Батурині[2276]. А це означає, що команда змовників прислухалася до його порад щодо укладення союзу з кримчанами.

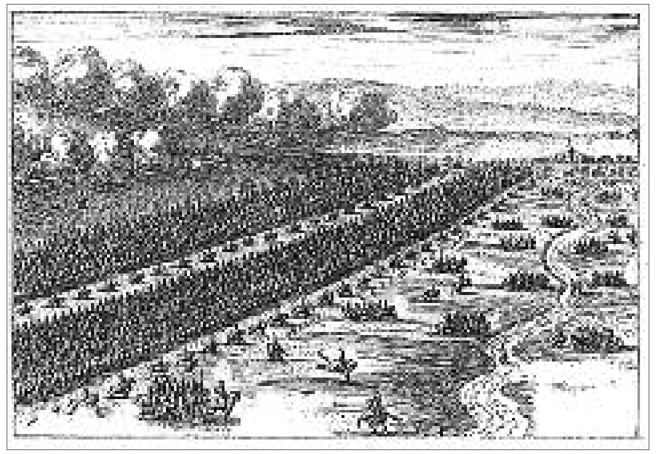

Бойовий стрій слобідських козаків в 1690-х рр. Невідомий гравер. Західна Європа

Донецькі козаки, спійមавши у 1692 р. яничар, дізналися від них не тільки про поширення у Криму чутки про бажання І. Мазепи порвати з Московією, а й про те, що він «хочет по-прежнему, как Дорошенко, и иные гетманы быть»[2277]. Зазначене свідчить, що відомості про переговори з Батурином, їхній зміст стали набутком військовиків-ординців, які знали в загальних рисах, чому вони мають збиратися у похід, які завдання вирішувати.

Звертаючи увагу на запозичення у Договорі 1692 р. з попередніх договірних надбань гетьманської еліти, не можна не помітити у новому документі зафіксованого радикального пункту. Якщо у попередніх угодах, прийнятих на козацьких радах, йшлося про положення, які надавали певні вигоди Гетьманщині в умовах обмеженого суверенітету, визначали рамки дій в урядуванні, військовій сфері, підпорядкуванні царю, султану чи королю, то союз з Кримським ханством усі ці питання залишив на розсуд Батурина. В 11 пакті зазначається, що гетьманці у вільній державі «права сьбе природное и порядок, которой полюбитца, учинить волно»[2278]. П. Дорошенко, зав'язуючи союзницькі переговори про військову допомогу з Туреччиною, дякував 12 березня 1669 р. султану не за протекцію Османської імперії, а за те, що «принявши в опеку, боронити постановил»[2279]. В угоді ж 1692 р. Кримське ханство й Гетьманщина фігурують як рівноправні партнери, які допомагають один одному забезпечувати суверенітет кримчан та українців, встановлюють поштовий зв'язок[2280], дипломатичні представництва з резидентами[2281], посилають послів[2282], забезпечують умови безперешкодної торгівлі[2283], вільного заняття рибним, соляним промислами[2284]. У нагороду Кримському ханству за те, що «помогут іспод московской власти выбитца...Войско Запорожское пріежъжіей помощи радъть повинны отворить муравские шляхи»[2285] (мається на увазі переселення Харківського та Рибінського полків на Правобережжя, через що велика частина території поблизу Московії стане незаселеною, а отже, ординцям буде легше ходити в походи для захоплення росіян, їхнього добра. — *Авт.*). Тож Крим фактично за невелику плату погоджувався дати можливість козакам здобути незалежність, визволитися від невигідного протекторату Московії.

Аналізуючи звернення П. Сулими до запорожців від 22 червня[2286], його універсал від 29 липня до жителів орільських міст[2287], доходиш до висновку, що їхній автор ніде не обмовився про Українське князівство, про яке йдеться у Вічному мирі з Кримом. Тобто старший канцелярист, привізши цей Договір у Казикермен, домігшись його підтримки ханською верхівкою, у своїй агітації використовує простішу термінологію, постулати. Можна, зрозуміло, пояснити це тим, що П. Сулима намагався говорити із запорозькою голотою, потенційними слухачами його закликів йти «визволяти Україну» простою, зрозумілою мовою («лутче ль быть в неволе или лутче на воле, лутче ль быть чужим слугою или быти себе господином»[2288]). Однак ні в цих красномовних документах, ні в інших джерелах-свідченнях ханський гетьман нічого не згадує про подібний устрій України. Причина тому одна — він не був автором цієї ідеї.

І. Мазепа зі зрозумілих причин відмежовувався перед Москвою від дій П. Сулими, а також інформації про тісний зв'язок з ним. Водночас є джерела, які, хоч і спростовані-заперечені гетьманом, та все ж викликають довіру:

1. Призначений ханським гетьманом полковник Кіндрат Михайленко, потрапивши у полон, свідчив: «И в прошлом де в 199 (1691 р. — *Авт.*) прибежал на Запорожье канцелярист Петрушка, а с собою привес многия письма и отдал кошевому Ивану Гусаку, а что де в тех письмах писано, того де он, Кондрашка, не ведает и в раде тех писем не чли»[2289].

2. У зверненні П. Сулими до запорожців від 22 червня 1692 р. є красномовні рядки про те, «что его милость г. гетман заднепровский по совету всех господинов полковников тайно прислал ко мне человека с таким словом, кой час мы с ордами к Самаре приближимся, то имеют все от Москвы отстати и с нами случившися итить воевати Москву, которой человек тут ныне при мне обретается и я вашим милостям, как даст Господ Бог приитить х Каменному, то вам покажу ево, а что он тут говорил под присягою, то слышали ваши посланцы и вашим милостям за своим к Сече прибытием пространно изустно скажет о всем»[2290].

Зал Дивану. Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник. Фото Андрія Прибєги

3. Російський дизертир Андрій Баран, який жив на Запорозькій Січі, свідчив, що 9 липня приїжджав турецький посланець «и говорил де кошевому и всему ево посполству; что де в них крымския и белогородския и нагайския орды собраны и стоят на Колончаке по подговору Петрикову и по писмам, каковы он подал их крымскому панству»[2291].

Гейслер К. Бахчисарай — столиця Кримського ханства.
1800-ті рр. Гравюра

4. Переволочанський мешканець Дем'ян Литкович, який їздив за завданням дозорця І. Рутковського розвідати ситуацію на Січі, повідомив 24 липня 1692 р. гетьманові: «...В субботу ввечеру и уже перед его приездом послали атаман кошевый и войско низовое некоторых атаманов куренных и бывшаго кошевого Григорья Сагайдачного до Каменного Затону х калге салтану, досматривая тех писем, какия им вор Петрик показати имел. А быв те атаманы у салтана и видевся с ним вором Петриком, возвратилися назад в Сечю в неделю на ночь и сказали атаману кошевому, что плут Петрик говорил им перед салтаном, что у него писмо и от гетмана есть, толко им он их не покажет, разве покажет их самому атаману кошевому, а о том наказывали чрез атаманов, чтоб сам атаман кошевый приехал к ним вскоре»[2292].

5. Незважаючи на активну діяльність довірників І. Мазепи у справі виправдання гетьмана[2293], російський посол В. Айтемиров через Муртазу, наближеного Кемала Сулешова, дізнався, що приїхав у Казикермен «с Запорожя с листами кошевой писарь Петрик, а с ним козаков восм человѣк, а писма де с ним із городов и із Запорожя»[2294]. Казикерменський урядовець також повідомив, що бей «тѣ писма у него, Петрика, взяв, послал ево, Петрушку, с провожатыми в Крым к хану»[2295]. У цьому свідченні зафіксована важлива подробиця: П. Сулима привіз і показав у Казикеремені Кемалу Сулешову листи-звернення з України, тобто він діяв не від себе, а був посланцем гетьманців. Через те йому приділили увагу, відразу відіслали до хана.

6. Писар П. Сулими Григорій Волковський 11 березня 1693 р. на допиті[2296] зізнався, що був на зустрічі з Селім-Ґіраєм, якому «Петрушка...поклонясь, положил перед него, хана, два писма; и те писма тот хан велел прочесть; и те писма перед тем ханом чтены. И писаны те писма к старому хану от гетмана и Кочубея, чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и, совокупясь с Малороссийским войском, итить бы им войною на Великороссийские городы, так ж как было преж сего при Хмельницком»[2297].

7. У Москві Г. Волковський зробив істотне доповнення-уточнення: «Петрик поѣхал к новому хану и пришедши сел поодаль от хана і вынел нѣкой лист с печатью великою, яко бы гетманской лист, и отдал хану, а хан писарю своему поляку, и нам тотчас велѣли вон вытить, и сидѣли там долгое время, а потом мурзы выходили и прощались с Петриком и, руки вверх поднимая, говорили: ин валааг, сиречь все добро будет, понеже с нами барабаши будуть Москву воевати, ибо есть і лист гетманской с подписом руки і с печатью ево; и толмач Рамозан то ж говорил»[2298].

8. У Польщі 19 липня 1692 р. вище керівництво отримало відомості про те, що «писарь Петрушка, покрав многие царского величества тайные дела, и декреты, ушел на Запорожье, и всем Запорожьем взбунтовал»[2299].

9. На універсалі від 29 липня 1692 р. П. Сулими проставлена печатка Війська Запорозького[2300] (отже, посланець Батурина, як і отець Соломон, для здійснення повноважень мав важливий атрибут влади).

Оскільки у згаданих свідченнях згадуються «те писма», «декреты», звернення, «чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир», тобто йдеться швидше всього не про два[2301], а кілька (!) документів (наприклад, лист + договір, звернення володаря булави), привезених П. Сулимою у Кримське ханство, то можна з упевненістю сказати, що йшлося про факт передачі мазепинським посланцем ханським посадовцям не тільки прохання про допомогу, а й проєкт угоди співпраці гетьманців з кримчанами. О. Кресін поставив під сумнів наявність зв'язку гетьмана зі своїм довірником, мовляв, у вирішальний момент останній так нічого й не показав запорожцям на підтвердження своєї взаємодії з Батурином[2302]. Версія про те, що П. Сулима час від часу міг посилатися на авторитет І. Мазепи, його листи для зміцнення-підсилення свого авторитету можлива. Проте при цьому слід врахувати і контекст різкої відмови 18 липня 1692 р. січового писаря-переговорника з Кримом від попередніх обіцянок ознайомити верхівку Січі з листами, документами гетьмана. Справа у тому, що головнокомандувач ханського війська Девлет-Ґірай вирішив приховати факт кореспонденції з Батурина. У такий спосіб він очікував, що Запорозька Січ швидше визначиться самостійно, без узгодження із І. Мазепою, який зволікав із виконанням союзницьких зобов'язань[2303]. Калга салтан, не надавши попередні документальні підтвердження зв'язку з Батурином, мав простір для обрання поклади́стішого володаря булави Гетьманщини, «слухняного» керманича українців. Кошовий отаман Іван Гусак відмовився від такої пропозиції, а малодосвідчений П. Сулима не мав іншого вибору, був заручником складних обставин.

Анонім.
Трійця. Молитвослов.
1692 р. Чернігів

Незважаючи на плюси цього договору, він, на жаль, не був повноцінним документом, оскільки мав декілька вад. На ньому не було підпису хана і, відповідно, гетьмана Війська Запорозького. Хоча ці статті Вічного миру укладені-продекларовані між зверхником Криму і Князівством удільним Київським, Чернігівським та Всього Війська Запорозького Городового, українського народу, їх засвідчив підписом лише Кеман[2304] мурза, бей казикерменський[2305], поклявся на «вечному покою» в окремемому документі-роті з підписом січовий писар П. Сулима[2306] та присягли на ньому 18 липня 1692 р. кошовий отаман І. Гусак із запорозькою верхівкою[2307]. Фактично це був проєкт договору, узгоджений кримською стороною і підписаний їхнім уповноваженим. Останній, як повідомляв один із запорозьких ватажків Федько гетьману І. Мазепі 17 квітня 1692 р., «перед сим и на Москве бывал, который яко словесно под час бытности в него нашой, имя реиментарское велможности вашой миле споминал, так и лист свой до вашой велможности пишет, который тому ж Якиму Книшу в руки отдан есть»[2308]. Згідно з джерелами бей та гетьман підтримували доброзичливі стосунки. І. Мазепа отримував від нього листи як 1691 р., так і 1692 р.(від 13 квітня[2309], початок жовтня[2310]). Гетьман теж слав кореспонденцію цьому діячу, називаючи його приятелем[2311]. Кеман мурза Сулешов у Кримському ханстві вважався неофіційним міністром іноземних справ, який відповідав за

московський напрям взаємодії. Як він казав, «междо Московским государством и Крымским юртом дѣиствующиеся дела належат всѣ на их роде на Сулешовых»[2312]. Після укладення у 1681 р. перемир'я на 20 років між Московським царством та Туреччиною і Кримом «ближняго своего человѣка Кемана мурзу Сулешова» хан прислав у Москву «для обновления дружбы»[2313]. Кримського керівника посольської делегації та російських послів у квітні на високому рівні прийняли у Батурині, запросивши на банкет[2314]. Церемоніальні заходи з прийняття поважних гостей забезпечував й І. Мазепа[2315], який, схоже, тоді й познайомився з впливовим кримчанином, мав з ним розмови, оскільки знав татарську мову. Кеман мурза восени того ж року у Переволочні був одним з головних фігурантів кримсько-московських переговорів з уточнення попередніх домовленостей, причому він ставив підписи як за себе, так і за неписьменних уповноважених: «К'сей шертной записи я Кеман мурза Сулешев руку приложил. К'сей шертной записи которые мурзы грамоте не умеют и вместо Сеферь аги с'товарыщи, по их веленью, я Кеман мурза Сулешев руку приложил»[2316].

Тарасевич Л. Титульна рамка для «Літургікону». 1692 р.

Під час Другого Кримського походу цей впливовий кримський політик був посланцем Селім-Ґірая[2317] до В. Голіцина[2318], від-затягував переговори під Перекопом[2319]. Про ці його дипломатичні хитрощі залишилася інформація й у французьких джерелах, зокрема Ж. Руссе де Міссі писав, що Сулешов «проявив великі здібності при виконанні цього доручення, які полягали в затягуванні переговорів якомога довше, щоб росіяни знову опинилися без води та харчів у цій безплідній пустелі, звідки було ретельно забрано все, що могло стати їм у нагоді»[2320]. Беї, які представляли чотири роди, мали визначальний вплив на ханів як найзначніші аристократи Кримського ханства[2321]. За родинно-спадковою традицією Сулешових вони контролювали дипломатичні контакти між Бахчисараєм та Москвою[2322], вирішували питання обміну полоненими[2323], брали участь у дипломатичних місіях. Тому, власне, підпис бея Кемана мурзи фактично узаконював попередні домовленості хана з його ближньою верхівкою про основні положення угоди Кримського ханства з Українським князівством, яке мало постати з допомогою орд.

Хоча Кеман мурза Сулешов брав найактивнішу участь в акції П. Сулими (підписав Договір, агітував як кримський посол у Запорозькій Січі за спільний похід у 1692 р.[2324] — переклади цих документів, донесення про його діяльність у цьому плані мали у Посольському та Малоросійському приказах), І. Мазепа у листі до нього від 5 жовтня 1692 р. не докоряє йому в цьому, а, називаючи приятелем, просить його, аби він «людей наших в полон побраних сыскали и на вол[ю] их к нам отпустили»[2325]. Копія

згаданого послання пішла до Москви, і у ній, зрозуміло, для годиться подається промосковська інтерпретація подій червня-липня того року. Який насправді ж був зміст цього листа, безпосередньо адресованому бею, можна лише здогадатися. Думаємо, що І. Мазепі вже надійшла інформація про те, що бунтівливі кримчани звернулися до сюзерена, аби їм замінили неугодного хана на авторитетного для них Селім-Ґірая[2326] (згідно з «Літописами кримських ханів» Сафа-Ґірай відставлений 11 вересня 1692 р.[2327], а його наступник став правителем ханства наступного дня). За свідченням Г. Волковського, П. Сулима якраз у грудні передав Селім-Ґіраю «два писма» від І. Мазепи та В. Кочубея, «чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и совокупясь с Малороссийским войском, итить бы им войною на Великороссийские городы»[2328].

Оскільки у творенні Вічного миру не брали участі зверхники Запорозької Січі (їх поставили перед фактом його узгодження з Кримом), а П. Сулима у своїх зверненнях переказував зміст лише кількох статей, то це є важливим підтвердженням того, що головним натхненником та автором виробленого документа був Батурин. О. Оглоблин справедливо надає цьому договору велике значення в історії української державної думки: «Він є яскравим доказом того, що навіть у перші роки гетьманування Мазепи, після Коломацької угоди з Москвою 1687 р., українська політична думка мала виразну концепцію державної самостійности України, прагнула її незалежности, добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини й Польщі. Договір 1692 р. безперечно свідчить про те, що Україна ідейно готова була до зриву з Москвою й рішучої боротьби з нею за свою незалежність»[2329]. Щоправда, відомий історик вважав, що цей документ «укладений противником Мазепи, антигетьманом Петром Іваненком»[2330]. Водночас дослідник при цьому «на підставі всіх джерельних матеріалів» дійшов висновку, «що участь Мазепи в справі Петрика (зокрема щодо угоди з Кримом) можлива»[2331], а «дальніші наші досліди над цим питанням ще більше ствердили можливість участи Мазепи в цій справі»[2332].

Правитель Гетьманщини не міг похвалитися і за себе, і за своїх однодумців за розробку державницької угоди, бо це було б рівнозначно віддати себе та прибічників на поталу московській репресивній системі, відразу підписати усім смертний вирок. У той же час його ображало, що П. Сулима, користуючись цим, присвоїв собі головні ідеї, орієнтири задумів батуринської верхівки: тому володар булави й закидав ущипливо «визволителю України» — «зачинаєш діло, собі не належне»[2333]. Хоча якби мазепинський посланець не горів бажанням якнайшвидше реалізувати настанови своїх наставників, не перебрав на себе ініціативу у визвольній акції, то цей політичний досвід команди однодумців пішов би у небуття, про нього ми б нічого не знали.

Лиштва.
Кінець XVII ст. Київщина.
Національний музей у Львові ім. А. Шептицького

Розділ 25
КОНФЛІКТ ГЕТЬМАНА ІЗ В. КОЧУБЕЄМ 1692 р.

Група генеральних старшин — батуринських змовників, остерігаючись викриття, жила постійно у нервовому напруженні практично з 1690 р. Конфлікт між І. Мазепою та В. Кочубеєм, який розгорівся на повну силу влітку 1692 р., ніби засвідчував, що у гетьманській столиці не було одностайності, а існували великі розбіжності між головними козацькими провідниками. У цьому зв'язку навіть з'явилася версія з певними аргументами про акцію П. Сулими (Петрика) як посланця генерального писаря та полтавського опозиційного угруповання[2334].

Донос В. Кочубея 1708 р. всю вину на дії старшого канцеляриста, який шукав у Кримського ханства допомоги у визволенні України від Московії, перекладав на гетьмана. Мовляв, це була суто його ініціатива, ідея. Згідно з цим трактуванням подій 1692 р. лише один І. Мазепа перебував у таємній змові з П. Сулимою. Отже, генеральний суддя всю визвольну акцію 1692 р. зводив лише до таємної інтриги володаря булави, його конспіративних взаємовідносин з Кримським ханством.

Зрозуміло, донос був спрямований проти І. Мазепи, а тому В. Кочубей не міг у ньому назвати ширше коло змовників. А на їх наявність вказує масштаби задуманого у ті місяці: гетьман-одинак не міг зачинати велику справу без погодження її з генеральною старшиною, полковниками[2335]. Воля і бажання правителя Гетьманщини самі по собі нічого не вартували без підтримки оточення, козацьких ватажків. Команда дорошенківців у спілці з довірниками-лівобережцями активно готувалися до війни з Московією за участі Речі Посполитої та Кримського ханства. Мазепа виглядав би справжнім авантюристом, якби спочатку домовився таємно про початок бойових дій із кримчанами та поляками, а потім агітував би в останню чергу гетьманців на свій бік проти царів.

Таким чином у реаліях 1708 р. генеральний суддя засвічував не всю правду про таємну діяльність Батурина у 1692 р. Зрозуміло, йому було не вигідно писати і про те, чого він був свідком. Оскільки у 1687–1692 рр. В. Кочубей займав поважну посаду генерального писаря, то, зрозуміло, що високопосадовець належав до кола гетьманських наближених, які виробляли у Батурині стратегічні рішення. Важко уявити гурток змовників-дорошенківців, які б кучкувалися у гетьманській столиці на своїх зібраннях, не запрошуючи на них В. Кочубея, кума гетьмана. Якби цей гурток державників вбачав у генеральному писарі опозиціонера, то його доля була б передбаченою ще до 1690 р.: І. Мазепа та його наближена команда старалися в будь-який спосіб розправитися зі своїми опонентами. Мінімально у таких старшин відбирали уряди (Д. Райча, Л. Полуботок), максимально — відправляли на заслання (М. Гадяцький). У гетьмана був чималий апарат дворян, дозорців та інших пов'язаних з ним службовців, які за відповідного орієнтування могли скомпонувати на якогось неугодного відповідні компрометуючі свідчення, обмовити людину.

Невідомий художник. Портрет Василя Кочубея. XIX ст. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Подарував портрет Борис Возницький у 2009 р.

Це була жорстока боротьба за високу мету, і противники її каралися нещадно, вони потрапляли у коло діячів, що підлягали суду поза законом. Якщо допустити, що В. Кочубей був такою собі білою вороною у колі вищих старшин, можновладцем, котрий не цікавився нічим, окрім своєї безпосередньої роботи, то як пояснити зливу негативу, в який він занурився у певний час?

Що ж стало основою конфлікту між близькими довірниками у 1692 р.?

Частково відповідь на це запитання ніби дає лист В. Кочубея до київського митрополита Варлаама Ясинського (його занотував у своєму літописі мазепинський канцелярист С. Величко):

«Ясне в бозі преосвященний милостивий пане архіпастирю!

У всі ті проминулі часи лежала душа моя до вашої архіпастирської милості як до Бога міцного та живого — я бажав під превисокою вашою священною особою оголосити наодинці словами і сльозами великий смуток і смертоносні печалі свої та з плачевним риданням просити милостивого архіпастирського й батьківського заступництва. Але хоча бачив я очі вашої святині, однак не мав часу, щоб виконати свій намір. Зважуюся й осмілююся отож донести до добросердих архіпастирських вух, що хотів говорити словесно, і маю надію, що те все покриється пастирським і батьківським дітолюбивим серцем. А смуток і печаль, які налягають на мене від напастей та очорнення, такі: перша, що у ясновельможного виникла проти мене думка, ніби мене з другою особою наставлено і навчено з Москви доглядати за його рейментарськими вчинками і давати про все те знати в Москву, через що я начебто списуюся з певними московськими особами і роблю якесь умалення честі його милості. Друга, що має його милість думку і про той пасквіль, який оголосила флорівська ігуменя, немовби з мого відома або й за власного настановою було покладено ту пастку і грубе та безумне марнослівство, і про те говорять, як чую, в Києві знедавна, що та ігуменя поки що нічого не оголошує, знамірюючись виявити винного (у складенні пасквіля), а не оголошує, бо хтось її там упевнив, щоб не оголошувати того. І все те упевнення на мене складають, тим іще підтверджуючи цю думку, ніби та ігуменя, живучи тепер у Батурині, сидить у двох дворах: у моїм і в другому іншого чоловіка. Через це вважають, що злобне діло ченця Соломона, який їздив у Польщу з відправою, не без мого діялося відання. Третя, щодо втечі Петрика-канцеляриста, котрий утік на Запорожжя, його милість спочатку почав підозрювати, що була вона за моїм відомом та виправою. Він і тепер того замислу свого не покинув, і за ту Петрикову втечу наклепники через різні причини обносять мене брехнею. Перша, що начебто я дав йому, Петрикові, для досягнення якихось моїх завзятостей півтори чи три тисячі власних золотих грошей; відтак і хлопця одного, котрий перед тим служив у Петрика і який вийшов того року з Запорожжя, намовлено й прислано з Полтавщини, щоб давав брехливі свідчення, начебто він чув про давання тих грошей з вуст самого Петрика

в Запорозькій Січі. Але коли його тут запитали під канчуками, то він заперечив ту на мене напасть. По-друге, доносили минулої зими з Полтавщини, ніби то цілковита правда, що я тому Петрику дав гроші і не три тисячі золотих, а дві тисячі червонних золотих. По-третє, доносили з Київського полку, що там говорив якийсь запорожець, начебто я, писар, дав Петрику до рук у битих талярах 30 тисяч золотих. По-четверте, полтавський протопопенко, котрий був у Казикермені, доніс ясновельможному, ніби чув він там, що я, писар, двічі чи тричі посилав свої листи до кримського хана, затягаючи його з ордою на війну супроти християнства. Отакі всі пагубні наноси на мою голову чинилися й чиняться у тихий і заочний спосіб без доказів і без жодних підстав, а у вічі ніхто того мені не казав і не каже. А тепер відомо мені стало, що той вищеназваний Петрик, обнятий крайнім безумством і взявши диявольський образ на пагубу своєї душі, подавсь із Запорожжя до бусурман і там зачинає деякі неподобні справи, які личать його песій натурі. З такого його сатанинського погибельного вчинку ті брехливі свідки й наклепники, які наносили на мене вищеперечислені напасті й обмови, схочуть тепер допинатися своєї брехні і вже починають посягати на те, щоб чимшвидше могти мене не тільки скинути з військової честі, але і зі світу згладити. Супроти таких обурливих нападів я у невинності своїй готовий, либонь, ставати і виправдовуватися, однак, коли подумаю, що багато невинних людей за брехливими і частими поданнями марно погинули та й тепер гинуть без суду, серце моє нищиться од крайнього боління, а душа нітиться. Тож удаюся покірливо до вашої архіпастирської милості, надпокірно просячи собі батьківського милостивого заступництва; я свідчу перед Господом та сповідаюся вашій святині, що ті вищеперечислені обмовки при невинності своїй зношу й терплю, а коли б я був винуватий хоча в одному пункті з тих наносів, нехай пожене ворог душу мою і забере, і кине через швидку безчесну смерть тіло моє в землю, а всі мої труди вселить у порох. Зволь, отож, ваша святине, милостивий архіпастирю, поклопочися про мене, гіршу овечку свою і найменший член Христової церкви, щоб я від таких напастей не згинув у якійсь несподіваній опалі. А коли моє правдиве виправдання та висновки переможе обмова, брехня і злість заздрісних людей і несподівано колись доведеться мені померти чи бути в ув'язненні, то принаймні нехай буде відомо вашій святині, архіпастирю моєму, що покутую я те без вини. Удаюся отож покірливо до архіпастирської вашої святині за милостивим заступництвом і повторно свідчу перед господом Богом, який створив мене, і вашою святинею, своїм архіпастирем, що всі оті вищеперечислені наноси наклепники і псевдосправники кладуть на мене при моїй невинності. А я докладаю тут ще й те, що коли б описував до кого в Москву його милість пана гетьмана, і коли б знав про складання на його милість пасквілів, і коли б виправляв Петрика на Запорожжя або хоч би знав про його намір до такої втечі, а поготів коли б давав йому гроші, бажаючи чинити через нього якийсь злий зачин, або коли б хотів чи в думці мав би хотіти виходу бусурман, щоб заколотити православний російський народ, то хай би я сам найшвидше від усіх і найнижчих братів своїх стратив своє життя на вічне своє безчестя та душевну пагубу. Отож прошу плачливо вашу архіпастирську милість, щоб мене не покинув у такій важкій та лихій опалі, яка при невинності моїй хоче зірвати з мене мою голову! Ви, ваша святине, є всім малоросійським синам добродоглядний

Срібний дукач. Друга половина XVII ст. Полтавщина. Музей історичних коштовностей України

архіпастир, милостивий батько і невідмовний оберігач, який має владу й силу заступати немічних і боронити тих, хто безневинно гине; можеш, отож, своїм превисоким архіпастирським заступництвом та премудрим дбанням учинити (коли лихі наклепники доберуться близько до мого горла), щоб мене без суду та дізнання не скинено і не згублено. О, прошу про це багатократно з гіркими слізьми у вашої святині й доручаю життя моє та душу мою вашій святині на пастирське збереження.

Писано в Батурині 1692 року

Василь Кочубей, генеральний писар»[2336].

Цей лист канцелярист С. Величко датував червнем[2337] 1692 р., коли П. Сулима, Девлет-Ґірай ще лише збиралися-вирушали до Запорозької Січі (перша орда дійшла сюди 8 липня, а отже, вона була в дорозі 10–12 днів). Про плани татар-союзників, мету їхнього походу численні свідки оповідали значно пізніше. Лист кошового отамана І. Гусака від 4 липня про те, що «калга салтан со всеми ордами и с изменником Петрушком идет якобы к нам в Каменный, а наперед посылает 2-х беев, Батырчу и мурз несколко с людми своими»[2338], гетьман отримав лише 9 липня[2339]. У цьому зв'язку поява вищенаведеного листа до митрополита В. Ясинського не випадкова: вона дає підставу говорити про високу поінформованість генерального писаря про алгоритм дій свого колишнього підлеглого старшого канцеляриста. Як І. Мазепа, так і В. Кочубей знав, яке завдання отримав у квітні П. Сулима з Батурина. Звернення до митрополита у формі сповіді — дуже продуманий хід генерального писаря, який у такий спосіб забезпечував собі алібі на випадок провалу акції, яка набирала обертів. В. Кочубей не брехав[2340], згадуючи не раз Бога, коли писав, що не причетний до посилання старшого канцеляриста в Кримське ханство, а також до написання пасквіля на гетьмана. Автор листа разом з тим не повідомляв, чи він знав, з чиєї ініціативи починалася ця відповідальна місія укладення угоди Гетьманщини з Кримом, хто стояв за усією справою. Цю інформацію він залишає поза своїм зізнанням. Він відмежовується лише від одного — безпосередньої своєї відповідальності за спрямування П. Сулими у небезпечну дипломатичну поїздку. Так само він відсторонився і від іншого резонансного посланця — ченця Соломона. Тобто В. Кочубей дав зрозуміти вищому церковному ієрарху України про те, що у Батурині він не був ініціатором якихось підступних дій як проти гетьмана, так і царів. Певно, що саме це, а насамперед бажання генерального писаря проявляти обережність, озвучені ним у вузькому колі сумніви щодо реальності планів порвати з Московією, викликали у змовників закономірні щодо нього підозри. Так зване забруднення в очах московських урядовців «свого» було пов'язане з бажанням дорошенківців затулити йому рота, відрізати йому шлях для відступу та якихось дій, які б зашкодили мазепинцям.

Відправним пунктом напруги між гетьманом і генеральним писарем стало доручення Малоросійського приказу В. Кочубею наглядати за І. Мазепою. Можливо, володар булави дізнався про цю непривабливу новину від своїх щедро обдарованих московських урядовців (наприклад, на початку 1691, 1692 рр. у гетьманську столицю приїжджав у різних справах стольник, колишній довірник Ф. Шакловитого Іван Циклер[2341]). Допускаємо, що В. Кочубей міг під час якогось банкету щиро зізнатися-проговоритися про прагнення московців, аби він доповідав про ситуацію в Батурині. Цим він натякав-похвалився про те, як у Москві його цінують і знають. Тим паче на початку 1689 р. він був винагороджений 50 рублями із Севської казни за викуп із полону батька, матері та дочки новохрещеного М. Кантемирова[2342].

Найпевніше все ж ця інформація про наказ високопоставленому гетьманському урядовцю йшла від якогось дяка-довірника, який щедро винагороджувався за будь-яку цінну відомість. Напевне, щоб мати більший зиск, той не цурався і згущення фарб, аби отримати додаткове винагородження. Хай там як, І. Мазепа по-справжньому відчув загрозу від наближеного кума на початку 1692 р. У 1692 р. він надіслав у Москву записку «Печали гетманские розные, приключенные навождением неприятельства». «Без указа великих государей и без приказа боярина Льва Кирилловича

Нарышкина, — читаємо у першому пункті її, — приказал думный Емельян Игнатьевич Украинцев накрѣпко Василью Кочубею смотрѣть надъ всѣм поведеніем гетманским; от того приказанія учинилось Кочубеево многое лукавственное коварство; а гетман о сем приказѣ не вѣдал; от того ни во что его ставят»[2343].

Зазначимо, що реальність такого таємного наказу цілком можлива. В. Кочубей був дуже добре знаний у Малоросійському приказі ще за гетьмана І. Самойловича як один з його провідних дипломатів-довірників. Звичайно, для усіляких переговорів більше тоді використовувався генеральний осавул І. Мазепа, але й військовий канцелярист, а згодом реєнт часто з 1677 р.[2344] посилався у Москву із відповідальними дорученнями. Він, зокрема, у Генеральній військовій канцелярії відповідав за справи Київської митрополії. Так, у грудні 1685 р. у Батурині гетьман затримав московське посольство в Османську імперію Микити Алєксєєва, поки не повернувся з Москви В. Кочубей. «Декабря в 11 день приезжал к Никите на двор Иван Мазепа и говорил, — писав у статейному списку піддячий М. Алєксєєв, — прислал де ево гетман Иван Самойлович, а велел ему говорить, чтоб он, Никита, подождал в Батурине, покамест Кочюбей с Москвы приедет, потому что дела о Киевской митрополии с Кочюбеем на Москве, и гетману невозможно без Кочюбея ево, Никиты, отпустить»[2345].

Кілька місяців у 1684–1685 рр. військовий канцелярист, майбутній генеральний писар провів у російській столиці, роблячи доповіді про важливість розширення меж Гетьманщини[2346]. Він привіз виписки з літописів, історичні «документи», зокрема, «Привилею Александра Македонского славянским народам» та «Описание народа российского, откуды начало восприяло и о границах града Киева и Киевского и Черниговского и Бряславского полков (воеводств) с принадлежащими к ним месты и реками»[2347].

Отже, О. Українцев не раз заслуховував повідомлення про справи у Гетьманщині від посланця гетьмана І. Самойловича, вони добре знались, а тому зверхник Малоросійського приказу, отримуючи суперечливу інформацію з різних джерел про ситуацію в Україні, дії опозиції, наклепи на володаря булави, напевно, побажав персонально звернутися до генерального писаря за консультацією чи поясненнями певних малозрозумілих моментів.

Зрозуміло, що генеральний писар міг взяти це таємне завдання до відома та чинити все у згоді з гетьманом, без якоїсь шкоди йому. Мабуть, так і було, адже навряд чи б В. Кочубей клявся митрополиту В. Ясинському в тому, що нічого крамольного у Москву не надсилав. Щоправда, чи через його недогляд або свідоме сприяння в Малоросійський приказ Генеральна військова канцелярія відправила серед десятків різноманітних свідчень-донесень про «вора Петрика» й копію записки колишньому старшому канцеляристу, аби він не вірив осудним щодо нього універсалам гетьмана, мовляв, вони написані для запорозького загалу, щоб січовики його не боялися, мали з ним контакт, а рейментар залишає довірника і далі під своїм «респектом»[2348]. Оскільки з Батурина тоді в Малоросійський приказ надходили пачки різноманітних суперечливих донесень, то цій записці, швидше за все, не надали ніякого значення, оскільки у 1691 р. П. Сулима нічим крамольним себе не проявив. А далі ці інтригуючі рядки для батуринського втікача просто загубилася у дяківських паперах. Цей епізод, що пов'язував гетьмана та його посланця, не додавався до розслідувань 1692–1693 років.

І. Мазепа, надіславши у Москву записку «Печали гетманские розные» (правдоподібно її могла везти його матір, яка вирушила з Батурина до російської столиці 6 червня 1692 р. — *Авт.*), фактично висловив обурення діям думного дяка О. Українцева, начальника Посольського приказу. Важко сказати, чи адресувалася вона наближеним царя, зокрема Л. Наришкіну. Оскільки гетьману було не вигідно конфліктувати з головним контролером Гетьманщини О. Українцевим, то більше за все цей документ адресувався безпосередньо йому: мовляв, знаємо про ваші таємні пропозиції та недружні дії.

Думаємо, що І. Мазепа, дізнавшись про секретну вказівку В. Кочубею наглядати за гетьманом, був страшенно обурений, що генеральний писар про це не поставив його до відома. Отже, старшина

ніби взяв до виконання поставлене завдання. Зрештою, знаючи про надмірну підозрілість володаря булави, його кум міг і не наважитися зізнатися у цьому, аби ще більше не загострити стосунки. У 1707 р. В. Кочубей та І. Мазепа обмінялися емоційними листами-докорами про кризу в стосунках. Гетьман при цьому зауважив, як десь з 16 років тому генеральному писарю з дружиною «прощалося

Ікона «Вогненне сходження пророка Іллі. Введення Богородиці у храм. Вибрані святі» 1692 р. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». На срібній пластині зроблено напис: «Сей чудотворный образ в обитель святую Иллинскую девическую в Нежине приложил ближний окольничий, воевода Нежинский и наместник Юрьева Польскаго, Никита Иванович Акинфов в 7200 (1692 р. від Р. Х.)»

и пробачалося великим и многим вашим смерти годним проступкам»[2349]. Він також дорікав куму, що той не звільниться від печалі, «паки з сердца своего бунтивничого духу не виблюнеш»[2350]. Остання завага дає привід поміркувати про те, що В. Кочубей не був таким вже й мовчазним та слухняно-покірним виконавцем волі рейментаря. Що мав на увазі при цьому І. Мазепа, ведучи мову про бунтівливий дух генерального писаря? Можна подумати, що він сповідував радикальні погляди у гетьманському оточенні, раз по раз провокуючи гетьмана, старшин на антимосковські акції. Проте, схоже, його бунтівлива енергія найпевніше фокусувалася у спротиві змовникам. Він був членом команди, який не брав слухняно під козирьок, а намагався висловити свої критичні зауваги, побоювання щодо важковтілюваних планів мазепинців. Немає сумніву, що він розділяв з ним ідею відступу України від Московії. Однак по-справжньому бунтував, коли обговорювалася чергова малореальна спроба вийти з-під опіки царів. Отже, за своїм характером це був найправдоподібніше скептик-бунтар. Він боявся ризику, програшу, тяжких наслідків для родини. Коли на його слова перестали зважати, він у 1700 р. подав у відставку, а в 1707 р., як писав охтирський полковник Федір Осипов, «отбиваяся от судейства, и чтоб ему не быть при его зрадѣ, приложил себѣ болезнь и живет в маетности своей в селѣ Диканцѣ»[2351]. Мабуть, саме таким чином можна пояснити бунтівничий дух одного з провідних старшин мазепинського правління. Якби його бунтування полягало у провокуванні в 1690–1692 рр. до повстання, до виступу Батурина проти Москви, то у 1708 р. він би був з мазепинцями, а не шукав способу змінити Мазепу на кращого гетьмана, який би енергійніше захищав інтереси українців у Московському царстві.

Отже, В. Кочубей, за нашими висновками, належав до вузького кола дорадників гетьмана, брав участь у виробленні стратегії гетьманського уряду, швидше за все, різко та гостро виступав (бунтував!) проти ідеї прискорення української революції без належної підготовки[2352]. Генеральний писар не хотів ризикувати, оскільки був обтяжений гетьманськими та царськими наданнями[2353], які у разі поразки були б конфісковані. І. Мазепа та інші члени команди, навпаки, боялися, що відстрочка повстання згубить справу, зволікання негативно позначиться на реалізації ідеї створення-виборення самостійного Українського князівства. У своїй знаменитій «Думі» гетьман у 1690-х роках з болем писав про три головні групи впливу в українському політикумі, що діяли розрізнено, на шкоду одне одному:

Реконструйована піч з кахлями бірюзової глазурі в будинку генерального писаря Василя Кочубея. XVII ст. Фото Андрія Прибєги

Жалься, Боже, Украины,
Що не вкупѣ мает сыны!
Еден живет ис поганы,
Кличет: «Сюда атаманы!
Идѣм матки ратувати,
Не даймо ей погибати!»
Другій ляхом за грош служит,
По Вкраинѣ и той тужить:
«Мати моя старенька!
Чом ты вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Кгды аж по Днѣпр туркам дали,
Все то фортель щоб слабѣла,
И аж в конец сил не мѣла!»
Третій Москвѣ юж голдует,
И ей вѣрне услугует.

Таким чином це та внутрішньобатуринська дискусія поляризувала на якомусь етапі стосунки між її головними учасниками. Секретне завдання О. Українцева В. Кочубею, про яке у Батурині дізналися на початку 1692 р., посилили підозри щодо невипадковості такої активної позиції «стримання» генерального писаря. Тому він опинився у центрі пильної уваги наближених соратників гетьмана.

У звичній для гетьмана манері поведінки щодо своїх опонентів І. Мазепа вжив заходів, аби В. Кочубей потрапив під пильний нагляд команди змовників, зазнав їхніх несправедливих обмов та звинувачень. Дуже швидко було роздобуто-скомпоновано досьє, яке мало нейтралізувати-попередити будь-яку спробу генерального писаря пов'язати усіх учасників антимосковської акції, що намічалася, з посланцями до Криму, Речі Посполитої.

Пункти звинувачень щодо нього виглядали так:

а) «Захар, сын полтавскаго протопопа Луки, вмѣстѣ с полтавским жителем, Иваном Герасименком, возвратясь из Перекопи, гдѣ покупали лошадей, разсказывали слово в слово разговор свой с казыкерменским писарем Шабаном[2354], — написав 22 лютого 1692 р. дозорця Іван Рутковський гетьману. — «Знаете ли вы, господа полтавцы, — спрашивал Шабан, каков человѣк у вас Кочубей?» Тѣ отвѣчали: «Не знаем, только слыхали, что писарь генеральный». — «Знаю я, что писарь, продолжал Шабан, писарь-то он он писарь, да гетманом хочет быть, и уже дважды писал в Крым, призывая орду, чтоб пришла поставить его гетманом. Дело и сдѣлалось бы, да хана не было. Он, Кочубей, и канцеляриста Петрика прислал в Сечу». Тот же Захар клялся и божился Рутковскому, что Петрик говорил ему тайно: «Знаю, что гетман не будет жив от моего пана писаря; писарь хотѣл, усмотря время, его заколоть, и я жду каждый день о том вѣдомости»; це свідчення І. Мазепа у березні направив у Малоросійський приказ;

б) «Петрик, племянник Кочубеев, по такому ж воровскому вымыслу отпущен, как и Соломошка, до короля»[2355], — писав гетьман в окремій записці «Печали гетманские розные» (тут давалася хибна інформація про плани писаря-втікача, але водночас засвічувалися його родинні стосунки. — *Авт.*);

в) «Июля в 12 день ввечеру призвавши допытывался о пунктах Петриковых, чи не вѣдает он, бо то Петриково дѣло — увесь стил писарев, особливе слово соболѣзную — єсть его власное, — зробив В. Кочубей у липні 1692 р. для пам'яті запис про допит його челядника довірником І. Мазепи Захаром Шийкевичем. — И еще не могл бы і писарь сам таких пунктов зложити, може есть их до того з восмь человека; але маеш тиі знати, тылко не покрывай, признай правду; бо як утаиш, то тобѣ злѣ будет; а до писаря конечне уже примутся. Потом мовил: писарь чи не журится, и чи не тревожится, и чи не хочет утікати, и в дому жена его як остает, добро своє чи переховали, чи куды повывозили. Конечне признай, бо як не признаешъ мнѣ, то мает тебе панъ гетман взяти в двор свой и пытати правды с пыткою тяжкою. А потомъ юля 20 дня, призвавши того-жъ, говорилъ тое ж»[2356];

г) «И мнѣ, судіи, на писарствѣ будучом генеральном, без жадное от мене причины, чинил пан Павел Герцик много зла, под час Петрика, первѣ на Запороже отселѣ забѣглого, а потом з Запорожа до Крыму удавшися, прелестно зоставши он полковником полтавским по пану отцу моем, читав на пагубу мою головную, натягаючи измѣны поречение, же будто я того Петрика в той побѣг выправил, — писав у лютому 1708 р. В. Кочубей, пригадуючи своїх кривдників та мазепинських прибічників. — Есть и теперь в живых человѣк певный, которій был сотником, якый з оного поученія, писал до него лист о мнѣ губительный, а он прислал той лист до пана гетмана, доносячи, же будто той сотник сам собою о моем измѣнничем дѣлѣ извѣстившися, тим письмом своим чинит ему увѣдомленіе, который то бывшій сотник, и теперъ лукавое его Герциково поученіе скажет, и многіе инше от него, Герцика, походили шкодливо лукавіе злости, от которых нас избавил господь Бог»[2357];

д) «Скажи де от меня господину гетману, — говорив кошовий отаман Іван Гусак товаришу Батуринської сотні Сидору Горбаченку, який у липні 1692 р. за завданням гетьмана їздив на Запорозьку Січ, — как от желателнаго слуги ево сие слово: как де не отсечет голов трем тамошним: первому — Полуботку, другому — Михайле, третьему — что всегда при нем живет; сам додумаетца кто, тогда никогда ему не будет покоя в гетманстве, да и добра не будет на Украйне»[2358];

е) «Прихаживал на Малороссийской двор, к гетманским посланцом и к запорожцем, которые к Москве бывали в приѣзде... — свідчив на допиті у Москві чернець Петро Порваницький[2359], — у которых слыхал он, Петрушка (Порваницький. — *Авт.*), что будто канцеляриста Петрушку послал в Сѣчю, а из Сѣчи в Крым... Кучюбѣй и будто писал к нему Петрушке»[2360].

З пізніших документів виходило, що І. Мазепа від імені Кочубеїв звертався до Криму. Так, дружина генерального судді Любов Кочубей у серпні 1707 р. розповіла ієромонаху Сєвського монастиря Никанора про свої докори володарю булави, коли він був у них на іменинах («на Обрѣзаніев день и Василія Великаго»[2361]). «И она, де, ему, гетману, говорила, — свідчив 17 вересня 1707 р. у Преображенському приказі чернець стольнику Федору Ромодановському. — Писарь ево, гетманской, который у него, гетмана, писал всякіе письма, при смерти своей дал мужу еѣ Кочубею, письмо своей руки, каково нынѣ у нее, что он, гетман, на них затѣвал, ево, Кочубеевым, именем писал в Крым»[2362].

Цікаво, що обмовники, скажімо так, передали куті меду. Генеральний писар, з одного боку, оголошувався офіційним інформатором-донощиком Москви, а з другого боку, він подавався як поборник зради царів та проголошення у результаті звільнення України від Московії за допомогою Кримського

Шевченко Т. Портрет В. Л. Кочубея. 1859 р. Олія

ханства себе гетьманом[2363]. Чи були у В. Кочубея амбіції щодо останнього? Думаємо, що всі ці плани вимальовувалися більше в уяві деяких дослідників на основі наклепницької кореспонденції, що була сфабрикована у 1691–1692 рр. Так, Т. Таїрова-Яковлева зазначила: «Ще з часів Коломацької ради він вважав себе зневаженим. Тепер, отримавши указ від Українцева наглядати за Мазепою, Кочубей знову побачив перед собою перспективу[2364] отримання заповітної булави»[2365]. Історик дійшла такого висновку, вважаючи, що той був генеральним писарем[2366] ще за часів гетьманства І. Самойловича, а отже, був «лідером старшини»[2367], який приміряв ся до уряду гетьманського[2368]. Насправді В. Кочубей у 1687 р. хоч і брав активну участь у Коломацькому перевороті, та не входив напередодні його проведення до складу генеральної старшини, а займав скромний уряд реєнта Генеральної військової канцелярії. Він не був розчарований[2369] радою 25 липня 1687 р., оскільки за її результатами здобув високий та почесний генеральний уряд писаря. Немає джерел, які б вказували, що під час двірцевого перевороту серпня-вересня 1689 р. у Москві «напевне, Кочубей уже приміряв собі булаву»[2370]. Одне слово, всі ці ці розміркування Т. Таїрової-Яковлевої про те, як провідний мазепинський старшина «мріяв про булаву»[2371] у 1687, 1689, 1691–1692 рр. — історичне фантазування-моделювання, далеке, на наш погляд, від реалій.

Ясна річ, канцелярист у гетьманів І. Брюховецького[2372], П. Дорошенка[2373] (до 1675 р.[2374]), І. Самойловича, напевно, прагнув більшого від життя, службової кар'єри. Проте ці приховані честолюбиві помисли, зазвичай притаманні високопосадовцям гетьманського генералітету, ні в чому не виявлялися: навпаки, у 1700 р. В. Кочубей оголосив про своє бажання піти у відставку[2375]; у 1707–1708 р. головною метою написання ним доносу було зміщення І. Мазепи та обрання гетьманом миргородського полковника Д. Апостола[2376].

Незважаючи на такий шквал викривальної інформації, донесень про генерального писаря у 1692 р., щодо нього не відбулося офіційного розслідування. «Отакі всі пагубні наноси на мою голову чинилися й чиняться у тихий і заочний спосіб без доказів і без жодних підстав, — зауважив В. Кочубей у листі до митрополита В. Ясинського, — а у вічі ніхто того мені не казав і не каже». На короткий час генеральний старшина натомість «взят же был за караул»[2377]. Про це дізнаємося з листа І. Мазепи 1708 р. до О. Меншикова: гетьман спішив очорнити доносщика, а тому й повторив колишній набір звинувачень щодо нього, мовляв, «писал он на мене пашквильные подметные письма», «повидавал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою, письма», а також послав «кревного проклятого Петрика» в Крим[2378]. За версією правителя Гетьманщини, він простив генерального писаря, «учинил от достойной казни» лише за слізними моліннями-проханнями київського митрополита В. Ясинського та своєї матінки[2379]. Набір звинувачень у 1692 р. щодо В. Кочубея

був настільки великий, що подальше утримання його на генеральному уряді, збереження набутого становища, маєтностей виглядало дивним та абсурдним. За подібні недоведені провини М. Гадяцький, який теж звертався за допомогою до В. Ясинського, був випроваджений з України, у нього відібрали маєтності! Але генеральний писар залишається у складі генеральних старшин як цінний діяч, якому, незважаючи на підозри в його антигетьманських та антицарських діях, усе пробачають, ніби чоловік вчинив щось несуттєве, дрібне — побив там когось, хильнувши зайвого...

Усе це дає підставу вбачати у вищезгаданій інтризі насправді залякування гетьманом як генерального писаря, так й іншої старшини, посвяченої в антимосковські плани. І. Мазепа ніби звертався до усіх учасників змови: у випадку зради будь-кого на доносщика чекає досьє, яке важко буде спростувати. Про цей та інші надійні способи «пов'язування» гетьманської верхівки, убезпечення її від викриття пізніше оповів Пилип Орлик («Москва гроши любит, — погрожував-попереджав його правитель Гетьманщини, — мнѣ ничого не будет, а ты погибнеш»[2380]), якого до того ж лякало зізнатися «великоросійское жестокое и в цѣлом свѣтѣ необыклое право, через которое многыи невинныи часто погибают, а именно «доводчику первый кнут»[2381].

У своєму ближньому оточенні володар булави хвалився: «Коли у мене на порядку постане справа оголошення виступу проти царя, на той час, хто б із старшини чи полковників, або якихось-небудь осіб до того не пристав, того, взявши, давити кріпким в'язанням аж до смерті, без пощади»[2382].

У травні 1693 р.[2383] (правдоподібно 17–21[2384]. — *Авт.*) на обіді у стародубського полковника Михайла Миклашевського І. Мазепа не стримав себе та у гніві дав кілька ляпасів В. Кочубею по щоках, говорячи з обуренням: «Ты с Петриком писал листы моим именем, отчего я в невинности моей сокрушаюсь и ношу такое нарекание»[2385]. «Я ни в чем тут не виноват, ничего не знаю, — виправдовувався звинувачений, — разве писар захватил какие-нибудь старые письма из моей канцелярии, — этого я не знаю»[2386].

Усе це відбувалося на очах московських представників і, очевидно, було розраховано на них, бо ті ретельно зафіксували перепалку п'яних генеральних старшини у донесенні в Москву. Стольник і полковник Борис Батурин, полк якого у 1693[2387]–1694[2388] рр. ніс службу у Батуринській фортеці, порадив І. Мазепі помиритися з ображеним, що гетьман і зробив[2389]. У такий хитрий спосіб подолана криза недовір'я, відбулося примирення двох українських керманичів, згодом їх породичання (Кочубей віддав у 1698 р. свою дочку Ганну за племінника гетьмана — ніжинського

Фонтан сліз у ханському палаці. Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник. Фото Андрія Прибєги

полковника Івана Обидовського[2390]). І. Мазепа навіть докоряв у 1700 р. свояку, київському полковнику К. Мокієвському, який, будучи 1696 р. у Москві, ніби натякав правителям Посольського та Малоросійського приказів про причетність генерального писаря до акції Петрика[2391].

У цьому зв'язку конструювання О. Оглоблином версії про існування антигетьманської «полтавської опозиції[2392] в 90-х роках XVII століття»[2393] виглядає не дуже вдалою спробою пояснити-прочитати стосунки між В. Кочубеєм та І. Мазепою. «Найбільш активним з керівників цієї опозиції був старий полтавський полковник Федір Жученко… — зазначав відомий історик. — Правою рукою у нього був зять його, представник однієї з найвизначніших старшинських фамілій Гетьманщини — Іван Іскра, син кандидата в гетьмани (в 1658 р.) Івана Іскри і внук гетьмана Я. Острянина <…> Авжеж цю опозицію у відповідальний момент її широкого політичного виступу очолив другий зять Жученка — генеральний писар Василь Кочубей»[2394]. О. Оглоблин при цьому не оприлюднює жодного факту опозиційності Ф. Жученка, І. Іскри. У 1691 р., 11 липня, І. Мазепа писав царям, що «по челобитью знатного товарищества полтавского ко мне принесенном, отсавлен есть от уряду полковнического Федор Жученко»[2395]. Зрозуміло, гетьман міг організувати скаргу з Полтавського полку, гарантуючи підписантам прохання задовольнити їхню вимогу. Але у контексті 1691 р. йшлося швидше не про якусь виявлену опозиційність полковника, а про те, що старий старшина не задовольняв змовників, вони боялися, чи він оперативно відреагує на нові виклики часу. Саме тому в Батурині позитивно відреагували на ініціативу з Полтави, пославши туди розслідувати нарікання козаків та старшин генерального суддю Саву Прокоповича[2396]. Крім того, як з'ясувалося під час слідства 1691 р., Ф. Жученко проштрафився і тим, що у Другому Кримському поході з його вини гетьманським військом було втрачено велику кількість коней[2397]. В. Кочубей не звинувачував І. Мазепу у відставці тестя з полковницької посади. Він всю вину за це перекладав на Павла Семеновича Герцика. «А що остатнего (відставлено. — *Авт.*) его полковничества Герцик, — писав В. Кочубей, — лукавым своим намѣреніем боручи на него и подбивши нѣкоторых товарищів, ложно наводил на его напасти, о коих и о иных рѣчах тое с доводов слушных лжею оказалося и на верх его зишла неправда»[2398]. Суперечить висновкам О. Оглоблина й призначення «опозиціонера»[2399] Івана Іскри полтавським полковником у 1696 р.[2400] Той пробув на цій посаді до 1703 р.[2401] Його зміщення відбулося знову ж таки не з ініціативи гетьмана, а завдяки інтригам П. Герцика[2402]. Про це, зокрема, свідчив сам В. Кочубей: «Тот пан Герцик <…> великіе чинил пану отцеви (тестю. — *Авт.*) досады и уничиженія, а тут же и пану Искрѣ, ненавидячи его, задавал озлобленія, до гетмана всякими обидами описовал и всякого искал часу безчестія и самое смерти»[2403]. Документ[2404] з переліком зловживань старшини складався з 30 пунктів[2405].

Різноманітні заходи команди змовників у 1691–1693 роках з приховування своїх планів щодо відступу від Московії загалом дали потрібний для них результат: російські урядовці так і не могли визначитися, хто ж був ідейним натхненником П. Сулими та укладеного ним Вічного миру з Кримом. Через те думний дяк О. Українцев не випадково допитувався у кінці 1690-х років у представників гетьманського посольства, «яким способом од вас Петрик утіок?»[2406] К. Мокієвський як родич гетьмана не додав високопосадовцю нічого нового. «И потим мовит пан Украинцев: знаєте вы хто его выправил? — звітував гетьману київський полковник. — Одповидѣлем: ваш же Михайло той который полковником гадяцким был и в змѣнѣ як у вас, так и в нас оказался. Хиба той, мовил пан Украинцев, Михайло нам много приобещал денег, где б он тие денги брал; у вас бы брал да ордѣ давал; для чого ж бы то так было? Одповидѣлем: хотѣл у вас як быто булаву достати, а потим и вами так бы трусил, як сам хотѣл»[2407]. Проте скинутому з урядів М. Гадяцькому в 1690–1691 рр.[2408] було «модно» приписувати за виявлену раніше опозиційність усілякі антигетьманські та антимосковські великомасштабні справи, які він не міг ініціювати, організувати та реалізувати, мешкаючи віддалік від гетьманської столиці.

Розділ 26
РОЗБУДОВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Смерть митрополита Гедеона Четвертинського 6 квітня 1690 р.[2409] відкрила нову сторінку в житті Київської митрополії. Посаджений на митрополичу кафедру з волі І. Самойловича, церковний ієрарх зі своїми князівськими амбіціями не зміг здобути прихильність, авторитет у церковному середовищі. Його погодилися обрати на догоду Батурину своїм зверхником у 1685 р. за великої агітаційно-владної енергії тодішнього генерального осавула І. Мазепи, однак свого очільника церковна ієрархія визнавала з певними застереженнями, не шанувала, при всілякій можливості старалася відмежуватися від нього. Конфронтаційні стосунки між митрополитом і багатьма духовними діячами привели до загального послаблення Київської митрополії, роздріблення її на автономні центри, які підпорядковувалися безпосередньо московському патріарху.

У розмові на початку квітня 1690 р. з дяком Борисом Михайловим у Батурині гетьман, ще не знаючи про завершення життя митрополита, радив залучити до роботи московського собору, який мав обрати нового патріарха після смерті Іоакима, не Гедеона[2410], а В. Ясинського[2411]. Коли ж співрозмовники дізналися про кончину головного ієрарха Київської митрополії (генеральний писар В. Кочубей заніс переговорникам повідомлення про це київського полковника Г. Карповича[2412]), то І. Мазепа на запитання московського дипломата, хто очолить українських церковників, назвав єдину кандидатуру — архімандрита Києво-Печерської лаври[2413]. Це не було випадковістю. Обидва діячі добре знались з 1665–1666 років. Панегірист І. Орновський у своєму розлогому творі «Муза Роксоланська» (1688) зауважив, що майбутній гетьман був «освітній аудитор за р(ектора) п(ана) Ясинського, родового знаку Сас»[2414]. Напевне, саме завдяки підказкам свого учителя І. Мазепа продовжив навчання у Європі.

Протягом квітня-травня гетьман активно займався не тільки організацією елекційного собору, а й вживав заходів для перемоги В. Ясинського. Так, він просив царів не відправляти останнього на вибори патріарха у Москву, оскільки він був потрібніший на елекції у Києві[2415]. Крім того, володар булави запитував государів, чи слід на соборі відразу й обирати очільника лаври, якщо В. Ясинський стане митрополитом[2416].

І. Мазепа приїхав у Київ напередодні виборів та взяв участь у дискусіях-обговореннях з цього приводу, зокрема він не підтримав ініціативу духовенства запросити на елекцію представників православ'я Речі Посполитої, оскільки б це відтермінувало дату обрання митрополита на невизначений строк, а також сприяло б тому, що закордонні делегати могли б виставити і свого кандидата, чим посіяли б смуту в церковному середовищі[2417].

Після недільної божественної літургії у Софійському соборі делегати вибрали маршалка, головуючого на скликаному церковному соборі ігумена Кирилівського монастиря Інокентія Монастирського[2418], відомого теолога та доброго знавця виборних процедур.

Кандидат Мазепи був обраний[2419] на соборі 1–2 червня 1690 року митрополитом[2420] (на посаду очільника митрополії також висувалися архієпископ чернігівський та новгородський Лазар Баранович, архімандрит Єлецького монастиря Феодосій Углицький, архімандрит Новгород-Сіверської Спаської обителі Михайло Лежайський[2421]). В. Ясинський, маючи підтримку в Батурині[2422], невдовзі став справжнім лідером української церкви. Скориставшись смертю патріарха Іоакима та відставкою голіцинської команди, українські церковники у липні 1690 р. поставили питання про право київському митрополиту називатися екзархом Константинопольського патріархату[2423]. Зазначимо, що з цього приводу у 1685 р. велися кількамісячні інтенсивні переговори між українськими та московськими урядовцями, церковними зверхниками, але Москва суворо заборонила робити так, бо, мовляв, це було б «неприлично»[2424]. Отже, думаючи про некомпетентність у цих питаннях нових московських очільників, В. Ясинський, який приїхав у Москву[2425] на посвячення 31 серпня[2426], знову наголосив на потребі повернути Київській митрополії попередній юридичний статус. Це давало йому правову можливість встановити контроль над Луцькою, Львівською, Перемишльською та Мстиславсько-Могилівською єпархіями, які послабили зв'язок з київською кафедрою[2427]. Таким чином Київська митрополія б і далі не втрачала зв'язок з Константинополем.

Митра митрополита Гедеона Четвертинського. 1685 р. Майстерні Московського Кремля. Державний історичний музей. Москва

Історики К. Кочегаров та С. Міхеєв вважають, що насправді В. Ясинський не турбувався про це, а його прохання неправильно витлумачив укладач опису цього документа. «Цей запис вводив в оману багатьох дослідників, — зазначають вони, — які на її основі робили висновок, що згадуваний митрополит просив (як і його попередник Гедеон до отримання з Константинополя «відпускних грамот на Київську митрополію) про титул «екзарха Константинопольського престолу»[2428]. На наш погляд, подібне двояке тлумачення вищезгаданого виникло тому, що цей пункт прохання В. Ясинського викладено так: «Чтоб ему митрополиту писатись экзархом и в лавре Киево-Печерской монахов и мирских людей рукополагати Черниговскому архиепископу или ему митрополиту аки бы экзарху и наместнику в Малой Росии от самаго Святейшаго Патриарха Московского»[2429]. У цьому положенні прохань ніби не йдеться про «екзарха Константинопольського престолу», проте у наступному реченні зауважується, що мається на увазі саме воно: «А в прошлом во 194-м году в грамоте к гетману писано: бывшему Гедеону писатись экзархом не велено»[2430]. Тобто В. Ясинський на початку свого візиту просив, аби його називали екзархом Констинопольського престолу, при тому він би був водночас намісником у Малій Росії від самого патріарха Московського[2431]. Оскільки в ході обговорень у цьому йому дана аргументована відмова[2432], митрополит далі вже наприкінці візиту просив, «чтоб ему, Преосвященному митрополиту, имяноватись и писатись эксархом великого господина Святейшаго кир

Адриана Московского и всеа Росии и всех северных стран Патриарха, так же бы и Киево-Печерские лавры монахов и мирских людей, хиротонисати ему, Преосвященному митрополиту, а не черниговскому или иному архиепископу»[2433]. Прохач аргументував це тим, що Г. Четвертинський розповідав, ніби йому патріарх Іоаким дозволив писати-вживати такий титул: «Эксарх Святейшаго Патриаршаго Московского фрону»[2434]. Проте і цей доказ-аргумент був не прийнятий, оскільки обидва церковні ієрархи вже були небіжчиками. На компроміс у Москві не пішли. Як бачимо, у ході переговорів початкове прохання змінено кардинально, вже, зокрема, В. Ясинський просив, аби й чернігівському архієпископу не дозволялося висвячувати ченців Києво-Печерської лаври. Щоправда, усе ж права київського митрополита дещо розширили: «А хиротонисати Киево-Печерские лавры монахов

Стрельбицький І. Портрет Варлаама Ясинського. 1707 р.

Тарасевич О. Арктика і Антарктика. З панегірика Варлааму Ясинському. 1690 р.

и мирских, приступающих ко священству, аще они сами того требовати будут с ведома его, святейшаго, благословенного и блаженнейшаго патриарха Московского ему, Преосвященному митрополиту, позволено»[2435]. Одним словом, В. Ясинський щоразу з цього приводу мав звертатися до нового патріарха Адріана за дозволом і лише після отримання його міг чинити певні церковні дії.

Напевне, думний дяк О. Українцев, який знав попередню історію намагань з додаванням у титул митрополита слова «екзарх», вжив заходів для залишення прохання без відповідної реакції. Разом з тим посвячений київський митрополит у реальності прагнув здійснити задумане.

В. Ясинський, повернувшись з російської столиці у Київ 14 листопада 1690 р.[2436], вживав заходів для поширення своєї духовної влади на непідконтрольні Гетьманщині землі. Так, 25 лютого 1691 року він направив ієромонаха Стефана Яворського в Москву з чолобитною від церковного собору, аби царі активізували дипломатичні зусилля щодо ретельного виконання Польщею умов Вічного миру про підпорядкування тамтешніх православних єпархій, монастирів, братств київському

митрополиту[2437]. Звернувся митрополит 15 березня 1691 р. безпосередньо і до сенаторів, можновладців та православних діячів Речі Посполитої з проханням дотримуватися міждержавних угод, згідно з якими єдиновірці «належали до православного митрополита киевского»[2438]. Крім цього, В. Ясинський оголосив номінантом єпископства Білоруського слуцького архімандрита Серапіона Полховського, який став головним духовником «не тылько в князствѣ Слуцком, але и во всем Великом князствѣ Литовском, над благочестивыми монастырами, братствами и всѣми церквами мірскими»[2439]. Обранець митрополита був висвячений у Києві у єпископа Білоруського 14 вересня 1698 р.[2440]

Срібний позолочений потир. Вклад Івана Мазепи до Успенського собору Києво-Печерської лаври. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

Невдовзі представники православних єпархій з-поза меж Гетьманщини почали звертатися до митрополита у вирішенні своїх проблем, конфліктних ситуацій. Так, у грудні 1692 р. він послав ієромонахів Йосипа Палемяка та Товію Петрашку упокорити невдоволених вірян у Могилівське братство[2441]. Того ж року за проханням членів Вільненського православного братства до них була споряджена комісія на чолі з ігуменом Пустинно-Миколаївського монастиря Йоасафа Кроковського[2442], яка мала примирити конфронтуючі сторони. У 1697 р. миряни Мінська просили київського митрополита відмінити залежність Петро-Павлівського монастиря від Віленської Свято-Духової обителі[2443].

Деще складніше налагоджувався зв'язок із Львівською єпархією через амбіції єпископа Й. Шумлянського. Новобраний митрополит 20 лютого 1691 р. скаржився на нього московському патріарху через те, що той називався київським місцеблюстителем, печерським архімандритом, прагнув утворити Галицьку митрополію[2444]. Разом з тим, згідно з джерелами, прості миряни, ченці, світські священники вважали Київ своїм православним центром, і тому вони часто здійснювали паломництво до Києво-Печерської лаври як до святині[2445]. В. Ясинський вів листування-контактування з представниками монастирів, зокрема давав дозвіл на збирання милостині ченцям Скиту Манявського, Угорницької обителі[2446].

Київська митрополія зазнавала реформацій і у своїй структурі. Як відмітив 29 квітня 1692 р. у своєму щоденнику Д. Туптало, митрополит В. Ясинський послав у гетьманську столицю до гетьмана ігумена Кирилівського монастиря І. Монастирського з пропозицією: «Предложиши ясновельможному благодетелю желание митрополита, дабы в столичном гетманском городе Батурине был особливый протопоп при церкви Святыя Живоначальная Троицы, содержащий наместничество от митрополита Киевского, и был степенью первый по Киевском протопопе, чести ради гетманской, якоже и киевский первый, чести ради столицы первобытной самодержавцев российских. Также дабы и в монастыре Батуринском был архимандрит, а именно: той же пречестный отец Димитрий; а как к архимандрии

обычно принадлежат и другие монастыри, то владел бы архимандрит батуринской Глуховским монастырем и Максаковским и еще, если есть, к оному ближайшии»[2447]. Відомо, що Д. Туптало 14 лютого 1692 р. відмовився від батуринського ігуменства[2448] («для спокойнейшаго… помешканья и писанья житій святых»[2449]), а на його місце 1 березня обраний Пахомій Ходорович[2450]. Він та його наступник Гедеон Одорський згадуються вже як архімандрити[2451]. За версією О. Гейди, митрополичим намісником у Батурині став сербський митрополит Никодим[2452], який називався Українсько-Батуринським[2453].

В. Ясинський енергійніше в порівнянні з попередником почав діяти у справі вироблення уніфікації стандартів церковного життя. На церковному соборі 1 березня 1691 р.[2454] він оголосив «Заповіді» духовенству[2455]. Вони складалися з 10 головних тез-зобов'язань, яких слід було дотримуватися у посвякденні[2456]. Перша заповідь містила розпис-визначення 24 гріхів для священнослужителів[2457]. Митрополит зобов'язав священників віддавати дітей на навчання в Київську колегію[2458], кожен протопоп мав придбати книгу Іоаникія Галятовського «Мир с Богом человеку» та вчити по ній рядове духівництво[2459]. Важлива 9-та заповідь, яка вводила у практику церковного життя метричні книги[2460].

Позитивно вирішувалися й економічні питання, з яких мав проблеми Г. Четвертинский. Під безпосереднє управління В. Ясинського за клопотанням гетьмана[2461] перейшов Видубицький монастир[2462], який мав стати тимчасовою митрополичою резиденцією на час ремонтних робіт в Софії київській[2463]. Митрополиту повернули[2464] Глухівську, Конотопську та Борзнянську[2465] протопопії[2466] (у 1658 р. митрополит Діонісій Балабан уступив їх чернігівському архієпископу[2467]. — *Авт.*). Незважаючи на скаргу з цього приводу Л. Барановича[2468], патріарх цього разу став на бік В. Ясинського. Також останній отримав у підпорядкування домініканський собор, старі дерев'яні церкви Василівську та Катерининську[2469]. Софійській кафедрі був також підпорядкований Путивльський Мовчанівський монастир[2470], містечко Трипілля[2471]. Причому усі ці справи вирішувалися переважно за клопотанням та сприянням І. Мазепи.

Так, невдовзі після обрання В. Ясинского митрополитом гетьман у листі до царів від 12 липня 1690 р. просив їх, «чтоб монастыр святаго архистратига Михаила Выдубецкий был под особым его пастырским началом»[2472] і «дабы часть места киевского, которая за польской державы была под властю бискупов киевских, ему ныне для вспоможения скудости дому софейскаго с милости вашей монаршеской была дана»[2473]. І. Мазепа прохав государів і в наступному році, аби вони «изволили приняти милостиво его преосвященного митрополита прошение, и ради великой дому святой Софии скудости, исполнили оное своим премилостивейшим монаршеским призрением»[2474].

Звіздиця. Вклад Івана Мазепи до Успенського собору Києво-Печерської лаври. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

Універсалом від 22 липня 1690 р. гетьман надав «преосвященном его милости отцу Варлааму Ясинскому православному архиепископу митрополиту Киевскому, галицком и всея Малия России пану и пастиру нашом, містечко Моровск з иншими присюлками до него належачими Соколовкою, Руднею, Коропем, з землями, полями, лісами, озерами там прилеглими, и з озерами Раеин и Бабин названними з сіножатми луговими Задесенскими, з островом Беловодом,

з перевозом на ріці Десні, также под Моровском знайдуючимся, и з протчийми всіми угодиями так ціле и зуполне, як некдись за королевской державы в духовной своей области бискуп киевский держал и употреблял, придаючи и присовокупляючи до того ж містечка Моровска села, именно тие церковища Ковчин з перевозом и Комаровку со всіми их принележитостями, село Койлов с озерами ему прислушаючими из всякими угодиями належачими, стверджуючи сим же нашим универсалом всі грунта Домонтовические около села Церковищ и в самих Церковищах лежачие»[2475].

Воздух із гербом гетьмана Івана Мазепи. 1689 р. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

У січні 1691 р. І. Мазепа надіслав наказ київському полковнику Костянтину Мокієвському: «Ведомо да будет тебе, что преосвященный его милость господин отец митрополит киевский галицкий и Малыя Росси, господин и пастырь наш просил нас, чтоб мы ему дали на двор митрополитанский доход померный торговый, что в нижнем городе, и мы приклоняясь к прошении его и довольно чиня монаршескому указу, в данной грамоте соизволяем тем доходам владети, и милость твоя прикажи тем людям, что тот доход имали от того отстати и впредь не имати, а имали б назначенные от его милости отца митрополита»[2476]. Відома й низка інша універсалів, спрямованих на поліпшення забезпечення діяльності митрополита, «подпартя скудостей катедралних»[2477]. Так, у травні 1691 р. гетьман дозволив В. Ясинському збирати мито на Білогородській та Борщагівській греблях[2478]. Того ж року йому надано Село Койлов, «позволяючи з оного не толко тяглими людми, опроч козаков, всякую помочь до стану чинити, але и призвоитую повинность от оних отбирати»[2479]. У червні 1695 р. І. Мазепа додає до митрополичих володінь село Комарівку у Ніжинському полку[2480]. Для «лучшаго законников удовольствования и вскормления» володар булави дозволив також у Києві «шинк мѣти»[2481] при колишньому домініканському костьолі[2482], який реставрували під православний монастир. Гетьман сприяв і відновленню Переяславського єпископства, підпорядкованого В. Ясинському[2483]. Загалом Києво-Софійський монастир, де розташовувалася митрополича кафедра, отримав близько 40 містечок да сіл, до нього приписали Трьохсвятительську церкву, колишній домініканський костел, Видубицький монастир[2484].

Згадане вище красномовно ілюструє партнерські стосунки Батурина з новим митрополитом. Співпраця останнього з І. Мазепою сприяла великомасштабному оновленню, відродженню монастирів,

церков в Україні, залучення до цієї справи старшинської еліти. Ці зміни, які сталися після 1690 р., дають підстави зробити висновок, що наслідки підкорення Київської митрополії Московським патріархатом за посередництва І. Самойловича та Г. Четвертинського через опір духовенства та нової влади Батурина були дещо пом'якшені, взяті під контроль зверхником Гетьманщини.

Звернемо насамперед увагу на комплекс споруд Софіївського монастиря, де розташовувалася резиденція київського митрополита В. Ясинського. Під час приходу І. Мазепи до влади обитель мала жалюгідний вигляд, усі церковні святості, предмети культу ще П. Могилою були передані на зберігання до Києво-Печерської лаври[2485]. Митрополит Гедеон навіть проводив розчистку від завалів західної частини собору, розпочав реставрацію західної стіни[2486]. До 50-річчя гетьмана один з відбудованих вівтарів собору названо 27 серпня 1689 р. на честь собору св. Івана Предтечі[2487]. Значні роботи з відродження обителі було проведено в основному в 1690-х роках. Це є підтвердженням того, що І. Мазепа дбав передусім про відновлення головного собору України, адже у східнохристиянському світі кафедральні Софійські храми ототожнювалися з символами-атрибутами незалежної держави[2488]. В. Ясинський порушив питання перед російською владою і про розширення меж монастиря за рахунок 17 дворів військовиків, що прилягали до обителі впритул. Він писав царям, що «митрополиту в тѣснотѣ той отнюдь есть непокойно от вопля близких всегдашних барабанов и трубных игралищ»[2489]. Додавання цих житл піде, за його словами, «отчасти на прибавку монастыря, подалѣе отстояние от ворот монастырских, ради нѣкоего упокоения от того вопля, да тѣ дворы поблизу тамо на землѣ церковной сущие присовокуплены будут к самой той оградѣ Свято-Софийского монастыря до валов городовых, яко ж бѣ до того мѣста монастырь той при древних митрополитах»[2490].

У 1692 р. митрополит здійснив фактичу ревізію-огляд протопопій, обителей Київської митрополії, побувавши у всіх гетьманських полках[2491]. У безпосередньому підпорядкуванні Київської єпархії тоді тут були: протопопії — Верхньо-Київська, Києво-Подольська, Остерська, Козелецька, Ніжинська, Борзенська, Конотопська, Батуринська, Глухівська, Кролевецька, Ічнянська, Роменська, Гадяцька, Зіньківська, Полтавська, Кобеляцька, Лубенська, Лохвицька, Прилуцька, Переяславська, Пирятинська, Миргородська, Сорочинська, Трипольська, Чигиринська, Мошенська, Смілянська, Криловська та Новомиргородська; монастирі чоловічі — Пустинно-Миколаївський, Златоверхо-Михайлівський, Видубицький, Братський Богоявленський, Свято-Софійський кафедральний, Кирилівський Троїцький, Петропавлівський, Козелецький Свято-Георгіївський, Батуринський Миколаївський, Глухівський Петропавлівський, Максаківський Преображенський, Лубенський Мгарський, Густинський Троїцький, Жаботинський Онуфріївський, Красногірський Гадяцький, Красногірський Золотоніський, Лебединський, Переяславський, Терехтемирівський, Канівський, Пустинно-Рихлівський, Пивогірський; жіночі обителі — Києво-Вознесенський Печерський, Києво-Флорівський, Києво-Богословський, Михайлівський, Києво-Йорданський, Ніжинський Введенський, Козелецький Богословський, Глухівський Успенський, Ладинський Покровський, Новосилинський Успенський, Великобуденський Преображенський[2492]. Хоча Києво-Печерська лавра, Чернігівська архієпископія, Межигірський монастир вибороли у 1688 р. ставропігійні права, все ж вони були у складі Київської митрополії — брали участь у церковних соборах, вирішували з митрополитом низку поточних проблем. До відання Києво-Печерської лаври також належали Трубчевський Чолнський та Новопечерський (Брянсько-Свинський) монастирі[2493], а під опікою Чернігівської архієпископії — Троїцько-Іллінська, Єлецька Успенська, Чернігівська Борисоглібська, Чернігівська П'ятницька, Думницька Богородицька, Каменська Успенська, Новгород-Сіверська, Макошинська Миколаївська, Макошинська Покровська, Кербутовська Воздвиженська, Бречицька Анронникова, Клюсовська Спаська, Костянська Троїцька, Любецька Антонієва, Каташинська Миколаївська обителі.

Важливим за значимістю в Київській митрополії було й обрання нового архімандрита Києво-Печерської лаври.

Складна політична ситуація кінця 1689 року, напруження у відносинах Батурина з Москвою, пошук Мазепою та його наближеними союзників у Криму, Польщі, провал місії Соломона у Варшаві — все це змусило генерального суддю М. Вуяхевича подумати про відставку, аби в черговий раз не пережити гіркоти падіння, репресії. Під час виборів архімандрита Києво-Печерської лаври 16 листопада 1690 р.[2494] ченці замість запропонованих трьох кандидатур (намісника Паїсія, чернігівського архімандрита Ф. Углицького, ігумена Пустинно-Миколаївського монастиря Й. Кроковського) несподівано проголосили своїм архімандритом генерального суддю[2495], який приїхав на елекцію разом з кількома старшинами[2496] як представник гетьмана. У листі до государів, щоправда, І. Мазепа зауважив, що М. Вуяхевич ніби потрапив у таку ситуацію не випадково, бо «от святого четыредесятодневного поста обретающегося… о… элекционном деле»[2497], тобто довгий час займався організацією виборної процедури. Братія підняла його на руки і віднесла у велику церкву, де проголосила своїм зверхником[2498]. Світське ім'я генеральний суддя змінив на чернече — Мелетій. Очевидно, подібний розвиток і результат виборів був заздалегідь погоджений з І. Мазепою[2499]. Тим паче, що після закінчення Києво-Могилянської колегії майбутній генеральний старшина почав служити писарем у Києво-Печерському монастирі[2500]. І це пам'ятали старожили. Отримавши генеральний уряд, М. Вуяхевич, за прикладом гетьмана, відразу віддав належне з отриманих прибутків церкві. Його коштом у 1688–1689 роках збудовано мурований приділ Св. Варвари до Михайлівського Золотоверхого собору в Києві[2501]. Він став ктитором і Межигірського монастиря[2502]. Можливості колишнього генерального урядовця дуже імпонували монастирській братії. Схоже, і гетьман І. Мазепа розраховував на його господарські вміння, організаційні таланти. Саме з приходом М. Вуяхевича у Києво-Печерську лавру розпочинається доба грандіозного її відродження, оновлення.

Звістка про обрання М. Вуяхевича архімандритом обурила московського патріарха Адріана, оскільки вибори чинились без його відома та з грубим порушенням церковних канонів Московського патріархату. Печерська лавра з 1688 р. за патріаршою грамотою визнана «Первостепенною» між всіма російськими монастирями[2503]. У грудні Мазепа отримав від патріарха Адріана листа. У ньому останній висловив своє невдоволення тим, що «посланного от твоего начальства токмо в совет и содержание обычаине»[2504] М. Вуяхевича печерська братія вибрала «уже гораздо в старости сущаго и еще монашеского одеяния не приемлющаго, и не токмо во искустве бывша таковаго жительства, но ниже в мирном обитании священнаго каковаго чина имуща»[2505].

Зрештою після настійливих звернень у Москву[2506], у тому числі й Мазепи[2507], у жовтні 1691 р. патріарх затвердив вибір ченців[2508]. Крім цього, гетьман випросив у московської влади й посвячення його не в російській столиці, а в Києві київським митрополитом, оскільки М. Вуяхевич «в старости лет своих имея слабое здоровье, и в ногах видимое безсилие, по премногу ужасается того великого путешествия»[2509] (зазначимо, що генеральний суддя у першій половині 1690 р. їздив з гетьманськими пропозиціями у Москву, а отже, напевне, посилання на погіршення його здоров'я, швидше всього, свідчило про небажання мати справу з патріархом та його благословенням[2510]).

За доносом ченця Єрофея патріарх у 1695 р. наклав заборонну грамоту на Києво-Печерську лавру[2511]. І знову І. Мазепа звертався у Москву з посланням, аби виправдати свого соратника Мелетія Вуяхевича[2512].

Архімандрит чимало зробив для поліпшення матерільного становища Києво-Печерської лаври. Їй у володіння він передав свої села Жукин, Воропаєв, Буромка, Шиловичі[2513]. З цього приводу І. Мазепа навіть звертався до государів за роз'ясненням, як бути, бо за І. Самойловича надання на уряд після смерті старшин не передавалися родині[2514]. А оскільки генеральний суддя «безродный, никаких посторонних свойственников не имѣет»[2515], чи мав він право таким чином розпорядитися наданнями, царською «грамотою ему в вотчины утверждены»[2516]. Цим листом володар булави, так би мовити, не висловлював своє невдоволення діями колишнього старшини, а прагнув врегулювати для нього на

майбутнє це правове питання, бо чимало старшин після виконання своїх військових обов'язків прагнули завершити життя в обителях.

М. Вуяхевич вклав власні кошти і у видання лаврської друкарні. За час його архімандритства побачили друком світ «Полуустав» (1691), «Молитвослов» (1691), «Служебник» (1692), «Новый Завет с Псалтырью» (1692), «Псалтырь» (1693), «Молитвы» (1693), «Акафисты Иисусу Христу и Богоматери» (1693), «Акафисты с прочими спасительными мольбами» (1693), «Венец молитв» (1694), «Служба» (1694), «Апостол» (1695), «Минеи-Четьи» (1695), «Акафисты с каноны» (1695), «Служба св. Николаю чудотворцу» (1696), «Требник» (1697), «Псалтырь с кратким толкованием» (1697), «Акафисты» (1697), «Каноны Богородицы» (1697) [2517]. Більшість цих видань мала красиве та дороге оформлення.

Великі видавничі плани архімандрита дещо муляли очі московському церковному керівництву. Коли без погодження з ним 1692 р. лаврська друкарня видала «Літургію», при цьому ще й не зазначила у передмові прізвищ царів, патріарх Адріан у своєму посланні обурювався: «А тако бы неподобало творити… книги издаются, ете весма непристойно и дерзновенно» [2518]. М. Вуяхевич у цьому зв'язку піднімав перед Москвою питання про самостійне, без погодження з вищим російським православним ієрархом видання книг. Однак йому відмовили.

За часів архімандритства М. Вуяхевича І. Мазепа розпочав реалізацію вражаючих проєктів будівництва муру навколо лаври, реставрації головних та будівництва нових церков у лаврі.

***

Після 1690 р. Київська митрополія, незважаючи на поділ у 1688 р. на ставропігії, набула важливого позитиву, що єднав її як духовну інституцію Гетьманщини. Завдяки зусиллям І. Мазепи Батурин виріс до фактичного православного центру для усіх українських церковних ієрархів. Саме він став авторитетним арбітром у вирішенні тих чи інших проблем протопопій, монастирів, головним затверджувачем та й висуванцем кадрів на провідні посади у духовній сфері. Найважливіші питання життєдіяльності Київської митрополії опинилися у віданні володаря булави. В основному тільки через його посередництво здійснювалися контакти церковних ієрархів з государями, очільником Московського патріархату. Завдяки твердій лінії Батурина досить за короткий час приглушено конфронтаційні явища у церковному середовищі, амбіції авторитетних духовних лідерів не провокували нові вогнища розбрату та колізій. Така модель ієрархії в Київській митрополії, де фактичну провідну роль займав гетьман, не була ідеальною, та вона відповідала досить непростим викликам часу, потребою відродження церковних інституцій Гетьманщини в результаті багаторічних часів руїни, протистояння.

Ікона «Коронування Богородиці». Кінець XVII ст. Дошка, темпера, олія. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

Розділ 27
ПОДАТКОВІ РЕФОРМАЦІЇ

Перше п'ятиріччя правління гетьмана І. Мазепи було насичене пошуком оптимальної моделі збалансованого поповнення гетьманської скарбниці фінансовими надходженнями для забезпечення державного управління, війська. Коломацька рада 1687 р. негативно оцінила попередній досвід щодо збирання податків у Гетьманщині, запроваджений гетьманом І. Самойловичем. Орендні виплати у скарбницю було скасовано[2519]. Зазначимо, що збирання саме цього податку свого часу викликало велике невдоволення у полках, про що засвідчують тодішні доноси[2520]. На згадані нарікання гетьман І. Самойлович у 1686 р. дав своє роз'яснення: «Теды нехай каждый з тых людей собѣ уважит, же войска помѣненные мы рейментар не для самих нас, але для всѣх общо общои держимо обороны, и ежели б не тыми з аренд приходячими грошми чинили есьмо оным уконтентованье, то мусили бысьмо поборы и подымные з посполитых людей для тоѣ потребы вытягати, без чого б згола обыйтися трудно. Ведаем теды, и кождые тое признает, же слушнѣй быти арендам, анижли поборам и подымным, якие певнѣ людей бы розогнали»[2521].

Ненависні оренди стали однією з головних складових негативу, який об'єднав опозицію, простолюддя у скиненні І. Самойловича. Відмова від них мала розрядити напружену обстановку в Гетьманщині, насамперед ліквідувати відпрацьовану схему старшинських зловживань[2522], які мали місце у реаліях того часу. В одному з перших універсалів, датованих 25 липня, гетьман, звертаючися до козаків і посполитих Миргородського полку, застерігав їх не чинити розправи над орендарями: «И гды жь, хочай аренды уже суть указом монаршим по нашом челобитию отложены, и не будет вам через онія прикрости, однак тіе особы, которие арендою завѣдовали, обварованы суть лаской нашею и взятие под оборону, жебы каждый з ных спокойне зоставал при своей цѣлости, которим то бывшим арендаром если бы хто своеволный, неуважне, люб на здоров'ю, люб на худобѣ найменшую задал шкоду, жебы таковый певне на горлѣ каран будет»[2523].

Разом з тим генеральні старшини, ведучи переговори з В. Голіциним на Коломаку, розуміли, що заборона оренд — це закриття на якийсь час теми зловживань, упокоєння невдоволених, але не вирішення головної проблеми — з яких джерел формувати військовий бюджет автономії. Якраз цьому присвячена 22 стаття Коломацьких статей: «Били челом великим государям их царскому пресвітлому величеству, гетман и старшина и Войско Запорожское, чтоб для отложеня тягостей в Малороссійском краю аренди не были, а понеже охотницкіе полки конние и пѣхотные в военные времена на оборону малороссійского краю сут надобны, дабы оніе были сохраненни так, як при бывшем гетманѣ, отдавати им плату, збирая денги с посполитих людей, которіе не написаним в козацком списку, а каким способом тие денежніе збори бити имѣют, об том гетман, и старшина помислити имѣют и поставит на мѣрѣ и в то время и мѣют писать о том же великим государям к их царскому пресвѣтлому величеству»[2524].

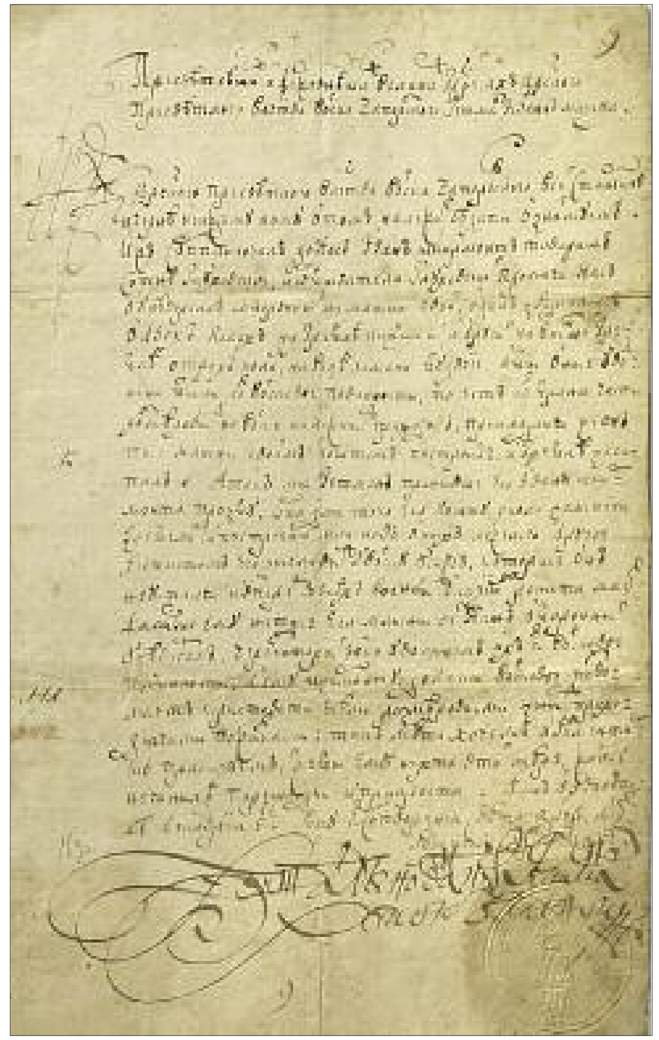

Універсал гетьмана Івана Мазепи Івану Шкірмонту про звільнення його від військового податку з двох млинів, збудованих власним коштом. 1690 р. Глухів. Національний музей історії України

Уже у червні 1688 р. гетьман жалівся кошовому, що на його звернення допомогти фінансово для оплати сторожі, не має належної можливості[2525], оскільки «у нас никаких доходов нет, а росходы непрестанные имеем, яко же и сами вы ведаете, что ныне аренды нет и поборов с людей никаких не берем»[2526].

Перебуваючи у серпні-вересні у Москві після Другого Кримського походу, при виробленні нових договірних статей між Гетьманщиною та государями гетьманська делегація порушила питання відновлення оренд, «чтоб от поборов денежных посполитство было свободно»[2527]. І. Мазепа висловив свої аргументи у Малоросійському приказі, мовляв, це вирішить питання забезпечення компанійських полків. Гетьман озвучив суму надходжень від цього податку у військовий скарб: «100 000 золотых щету польского с небольшим лишком»[2528]. Батурин не хотів брати на себе відповідальність за непопулярні дії, а тому покладався повністю на рішення государів. Схоже, у Москві це зрозуміли, а тому вирішили підстрахуватися обговоренням згаданої проблеми у Гетьманщині. З цього приводу царі наказали написати у всі полки універсали, які б закликали люд висловити письмово своє ставлення, «что им лутче існосите — аренду иметь іли поборы давать»[2529]. Після цього на різдвяному старшинському з'їзді всі його учасники мали учинити раду «о той оренде накрепко — не будет ли она посполитому народу малороссійскому тягостна»[2530].

Важко сказати, чи збирали у всіх полках[2531] з цього приводу якісь ради, чи полковники просто дали вказівки забезпечити на місцях «волевиявлення» у потрібному дусі для Батурина. Хай там як, та в гетьманську столицю незабаром надійшло досить багато звернень із практично одностайними формулюваннями про необхідність запровадження оренди[2532]. Щоправда, траплялися й винятки. Так, Срібнянська сотня зауважила, «чтоб аренды были, только не такие, як за бывшого Самойленко (гетьмана І. Самойловича. — *Авт.*)»[2533]. Срібнянські автори звернення уточнили, що збір цього податку спочатку дав позитивні результати для сотні: з'явилися гроші на побудову фортечних укріплень, церкви[2534]. Однак коли цю справу доручили «чужим арендаром», подібних надходжень не стало[2535].

Якщо взяти до уваги, що Батурин отримав міркування не тільки полкової старшини, а й керівництва сотень, влади містечок (15 — з Полтавського полку, 11 — з Миргородського, по 10 з Київського, Ніжинського полків, по 9 — з Гадяцького та Лубенського полків, 7 — з Прилуцького), міст Борзни, Воронежа, Мрина та інших[2536], то, можна сказати, у тих реаліях відбулося досить широке вивчення-обговорення наболілої проблеми.

Село Нова Рудня на Чернігівщині. Місцевий житель показує крицю, яка залишилася від рудні — заводу із виробництва металу. На ці «камені» з болотної руди чекало ще кілька важливих операцій, поки нарешті отримували продукт потрібної якості. На Чернігово-Сіверщині у XVII ст. було 40 рудень, кожна з яких виробляла по 7–10 тонн металу за рік. За 30 км від Нової Рудні — село Пушкарі. Козаки цього села добре зналися, яка криця підходить для виливання гарматних стволів... Фото Сергія Павленка

У 1690 р. в Москву 12 лютого[2537] був відправлений генеральний суддя Михайло Вуяхевич із зібраними з полків зверненнями[2538], а також із узагальненим гетьманським чолобиттям[2539]. Усі ці міркування зводилися до одного: «И всех городов старшие и меншие малороссийские жители писали, что городовых поборов с черни не иматы, также и с шинкарей винных повинностей годовых домогатца не показалось, а усовѣтовали и единодушно, и единомысленно старшие и меншие склонились, чтоб везде обновлена была аренда, а на свадбу б и на крестины волно было им, гдѣ хотят, вино купить или на потребу в дому своем высидеть, да и в Батурине на съѣзде генералная старшина и полковники также, и полковая войсковая старшина, и чернь со всяких городов урядовые и мещанские жители всѣ приговорили и постановили тож и писмо за своими руками на том написали, чтоб быть аренде»[2540].

Зустрівшись з государями, генеральний суддя невдовзі отримав указ про підтримку такої ініціативи з місць. Царі погодилися з гетьманцями та «указали для денежнаго збору на дачу своего великих государей жалованья малороссийским охочим конным и пешим полком, которые служат под ево гетманским региментом, вмѣсто поборов быть в малороссийских городах и мѣстах и местечках той аренде, по тому что о той аренде ныне он, гетман, Иван Степанович со всей старшиной и с полковники, и со всем посполством на рожественском съѣзде единодушно и единомысленно постановили, чтоб той аренде быти в малороссийских городѣх также з изо всех полков»[2541]. У Москві взяли до уваги аргумент про те, що «будут платить тот збор охочие люди, которые добровольно тѣ промыслы положенные в арендѣ у себя имѣть похотят і ими торговать»[2542].

Згідно з отриманими вказівками Батурин мав визначити «добрых и правдивых людей» для обліку податку, а також увести прихідні та витратні книги[2543].

З джерел відомо, що у квітні гетьман зібрав старшинський з'їзд[2544] (назвав його у документах «воскресенським»[2545]) з приводу уточнення схем збирання плати за горілчану та тютюнову оренду.

Уже у травні 1690 р. володар булави розіслав у полки детальне роз'яснення, як здійснюватиметься реалізація заходів із поліпшення надходжень у військову скарбницю. Насамперед зверхникам кожної територіальної одиниці були доведені суми, які належало зібрати за право займатися вигідним промислом.

З універсалу до Борзнянської сотні дізнаємося, що збір коштів започатковувався з дня Великодня[2546]. За цю справу мали відповідати не якийсь окремий орендар, а гуртом — сотник, городовий отаман та війт з товариством та посполством («в селах уезду своего миром откупити и держати помененніе шинки и горѣлчаніе, а суму до скарбу войскового дванадцать сот золотих, в Батурин, о дню запусть святих верховных Апостол Петра и Павла[2547] привозити»[2548]).

Великодній старшинський з'їзд відмінив податок з виробництва дьогтю, дозволялося вільно торгувати медом, пивом, брагою[2549]. Козакам та посполитим можна було гнати горілку вдома без покарання «на родини, христини, весіля и на поминки»[2550]. Водночас заборонялося продавати горілку невеличкими партіями («а хто б мѣв на роздроб над сто кварт меншей продавати горѣлку, той мает утраченю тоеж горѣлки и худобы своей подлежати без жадной фолкги»[2551]).

Важливим позитивом нововведення стало те, що полкам та сотням залежно від їхніх можливостей уводилися як фіксовані суми сплати орендної плати для Батурина, так і можливість «отдавши до скарбу войскового рату[2552], зиски збирати на общую потребу, як козацкую, так и громадзкую»[2553]. Отже, сотника, війта зацікавили контролювати справу шинкування, виробництва горілки на підвладній їм території, оскільки у такий спосіб можна було отримати додаткові кошти на спорядження убогих козаків[2554], вирішити якісь проблеми з облаштування території, фортифікаційних, церковних споруд у містах та селах. У кожному населеному пункті добре знали, скільки людей відвідує шинки, які їхні можливості у задоволенні потреб відвідувачів. Крім того, для вироблення горілки потрібно було мати надлишок зерна. Таким чином під оподаткування підлягали не тільки шинкарі, а й заможні козаки, міщани, що могли виробляти великі партії алкогольного напою.

Штернберг В. Малоросійський шинок. 1837 р.

Соколов І. Біля шинку. 1864 р. Полотно, олія.
Закарпатський обласний художній музей ім. Й. Бокшая. Ужгород

Розроблена старшинським з'їздом схема отримання з полків головного податку загалом була справедливою та відповідала інтересам всіх прошарків Гетьманщини. Увесь тягар сплати сум горілчаної оренди перекладався на заможні верстви населення[2555]. Зрозуміло, бідним селянам, козакам не подобалися обмеження вільно гнати горілку[2556], бо все-таки це зачіпало їхні інтереси, особливо пияків. Але разом з тим вони не мали клопоту в цьому питанні у фінансових розрахунках з Батурином.

Слід зауважити, що І. Мазепа, дбаючи про економічне піднесення Гетьманщини шляхом роздачі вільних земель, маєтностей на ранг військовикам, уведення у практику життя громад оренд, старався відслідковувати всі можливі негативні прояви від нововведень та зіткнень інтересів сторін, пов'язаних з цими процесами. Так, прикметний у цьому плані його універсал 1691 р., що стосується зловживань у Київському полку. Гетьману стало відомо, що «нѣкоторіе так з духовних, яко и з свѣцких людей особи… с тяглих людий над мѣру обтяжают, а козаков приневоляют во своє подданство»[2557]. У цьому зв'язку він закликав «не чинячи подданим жадних вимислов и збиточних тягкостей», а козаків, щоб ніяким «витяганем датковь не обтяжано»[2558].

Будучи у серпні 1692 р. у Гадяцькому полку, І. Мазепа дізнався про злісне ігнорування тут вимог Батурина — простолюддю не дозволяється на хрестини та весілля «выкурить из своего хлѣба, или на

сторонѣ купить вина»[2559], а де і дозволяють, то змушують давати за це гроші, курей, овес[2560]. Орендарі та їхні шафарі ввели додаткові плати за свої послуги[2561]. Зібрані прибутки з оренд «на общее добро исходящіе» йдуть невідомо на які витрати[2562]. Гетьман відразу знайшов винних — «по многой части в том старшина винна, понеже не иному кому, толко старшинѣ, стеречь належит, чтоб сверх порядка належащаго, в универсалѣх наших именованнаго, к отягченію черни ни что такое не дѣлали»[2563]. На основі отриманих нарікань І. Мазепа направив інспекцію, яка мала перевірити діяльність «урядов городовых» з питань орендних зловживань[2564].

За підсумками податкових реформацій 1690–1691 рр. гетьман направив на початку 1692 р. у Москву фінансовий звіт[2565], зауваживши, що «меж посполитым народом почали происходить переговоры и поречения о аренде и о арендовых шинках»[2566], а тому просив указу, як далі бути. У Малоросійському приказі дали вказівку Батурину і далі виконувати царські накази з цього приводу. «А своеволным людям, — зазначалося у реакції урядовців на запит гетьмана, — которые о той арендѣ ныне чинят и впредь чинити будут какие переговоры и роптания с ненависти іли для іных каких препятей чинил он, гетман, Иван Степанович наказание по их царского величества указу и по войсковым правам і по своему разсмотренію»[2567].

Події 1692 р. (прихід кримчан до Запорозької Січі, агітація призначеного ханом гетьмана Петра Сулими виступити спільно проти Московії та орендарів) дали привід у Московському приказі занепокоєтися господарськими реформаціями в Україні, що здійснювалися за санкцією государів. У вересні 1692 р. з цього приводу в Батурин було відряджено посольство у складі думного дяка і намісника карачаєвського Семена Язикова, дяка Василя Бобиніна[2568]. Вони донесли стурбованість царів тим, що через впровадженну оренду «происходят меж народом посполитым вопль и пререканія, а особо от запорожцов произносятся голосы, к шатости склонные»[2569]. На основі отриманих відомостей про ці скарги з місць Батурину було наказано знову поміркувати, «есть ли впредь той арендѣ быть»[2570], чи знайти інший спосіб збирати кошти на сплату охотницькому війську.

І. Мазепа звернув увагу московських урядовців та сюзеренів на те, що «та аренда здѣсь в малороссійских городах не так налогами своими народу есть тяжелоносна, как самым именем из давных времен (чаяти для того, что при полской державѣ жиды оною владѣли и многіе вымышленныя отягощенія чинивали) есть досадна и полна безчестья и хулы»[2571]. Гетьман не хотів, аби започатковану систему оподаткування було відставлено до закінчення року, до завершення всіх збиральницьких процедур[2572]. Усе ж він пообіцяв знову провести так званий референдум у населених пунктах про доцільність орендування у винокуренні, якщо ні, яким податком все це замінити[2573].

Пляшка з гутного скла світло-зеленого кольору. XVII–XVIII ст. Розкопки Сергія Балакіна, реставратор Дарина Фінадоріна. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

На закид государів щодо зловживань у наданні маєтностей І. Мазепа доповідав у Москву, що розіслав у полки універсали з вимогою, «дабы нихто из тѣх владѣтелей не дерзал работами великими и поборами вымышленными людей в селах, собѣ данных, обрѣтающихся, отягощати, и ни малой

Запас напоїв для шинку «Коса над чаркою». Музейний комлекс «Мамаєва Слобода»

в землях, полях, лѣсах, сеножатех и всяких угодьях чинити им обиды и насилія, и чтоб владѣли ими в мѣру, ничего вновь и выше мѣры не налагая, но извычайными урочными дачами и работами от них довольствуяся»[2574]. Генеральна старшина також вирішила відбирати надані маєтності за порушення чинних норм послушенства, а також у разі відставки військовика від уряду[2575]. Гетьман повідомляв, що вже на основі цього забрав рангові села у декотрих старшин Полтавського полку[2576].

Під тиском московського уряду старшинський великодній з'їзд у 1693 р. відмінив оренди на рік («чтоб ей не бытъ, а бытъ бы поборам с шинков, и с винокурен, и с болъших винных продаж, который побор постановили всѣ обще, как для прекойанія о арендѣ от посполитых людей и от запорожцов, так и для испытанія того»[2577]). Однак потрібної суми не було отримано, а тому невдовзі повернулися до попередньої практики отримання доходів для утримання найманого війська[2578].

Доходи з оренди були значними. Згідно з джерелами, у 1690 р. Борзнянська сотня мала сплатити 1200 золотих[2579], у 1698 р. Прилуцька сотня — 1500 золотих[2580]. За пізнішими відомостями[2581] мазепинського канцеляриста Григорія Григоровича, орендний збір з усіх полків сягав близько 155 450 золотих[2582] (за даними Бендерської комісії[2583] — 180 тисяч золотих[2584]), найбільше давав Гадяцький полк (з порукавичним збором) — 30 000 золотих[2585].

Зауважимо, що, крім цього основного податку, були й інші, запроваджені попередниками І. Мазепи, і вони сплачувалися без дискусій, обговорення-референдумів. Так, порукавичний збір сягав близько 6500 червоних золотих (майже 40 000 золотих), індукта (мито з купців, що завозили крам на продаж в Гетьманщину) — 60 тисяч золотих[2586], евекта[2587] (митний податок[2588] на товари, що везлися у Московію[2589] та інші країни[2590]). Ще були такі податки, як «поколювщина» (військова частка з млинів), «покабанщина» (річний збір з мельників)[2591], «пчольна десятина» (з пасічників)[2592], «спенщина» («от куреня дегтев належитое на потребы войсковіе арматные повиности»[2593]), «скапщина»[2594] (з пивоварін-ня), тютюнова десятина[2595], «воскобойний»[2596], з продажу вола, ялівки та коня[2597], перевозове[2598] (з Переволочанського перевозу[2599] та інших) «погребельний», «мостовий» (за проїзд через міст чи греблю)[2600], «померне», «весчее» (за важення хліба)[2601], «возовое» (з возу на ярмаркуванні)[2602], ральці[2603] (натуральні або грошові подарунки старшині), «скатне» (за оптовий продаж горілки та дьогтю[2604]). Була плата також у військову скарбницю з роботи рудень[2605] (Щербанівська, зокрема, «належит як за прежних гетманов, до булавы на гетмана и прислушает до дворца гетманского

ропского»[2606]), буд[2607] (виробництво поташу), гут[2608] (виготовлення скла; «з гуты в предлежащіе места на год до шкатули гетманской давати»[2609]), селітряних майданів[2610] («от которого тего майдану салитранского[2611] мает... певную квоту до скарбу войскового платити»[2612]). Стрілецьку повинність[2613] несли також професійні мисливці в полках, де були ліси. Натуральну повинність (стація) при І. Мазепі в основному замінили на грошовий еквівалент продукції[2614]. На Бендерській комісії згадувався й ще один всезагальний збір — «від кожного землероба він (гетьман. — *Авт.*) брав щорічний податок два або більше польських злотих, залежно від платоспроможності»[2615]. Збиранням податків у Гетьманщині відав екзактор, дозорця військового скарбу Фотій Петрович Томара[2616], якому підпорядкувалися фактори, безпосередні стягувачі податків[2617].

Отже, все, що надходило у гетьманську столицю, загалом давало змогу забезпечувати як охотницьке військо (6000 вояк[2618]), так і з певним часом акумулювати гроші на інші потреби (передусім на церковне будівництво). За оцінками В. Кононенка, податкова система накопичувала щороку в Генеральну віськову скарбницю близько 800 тисяч золотих[2619] (за нашими підрахунками, до 1 мільйона золотих[2620], а то й більше[2621]). Оскільки Москва не контролювала ці процеси, а в Гетьманщині лише гетьман знав[2622], які суми йдуть з полків, від усіх оподаткованих сфер господарювання, то це сприяло Батурину не афішувати перед государями та московськими урядовцями свої доходи, приховувати їх, вести незалежну фінансову політику, домагаючись вигідних преференцій від сюзеренів.

Штенберг В. Ярмарок в Ічні

ПІСЛЯСЛОВО

Перше п'ятиріччя правління гетьмана І. Мазепи було сповнене інтриг, колізій і кризових ситуацій, а також пошуків стратегії співпраці із союзниками та розробленням проєктів кращої моделі державницького буття Гетьманщини. Ми з подивом і захопленням занурилися у світ, який до цього вважався зрозумілим, вивченим, збагненним. Але насправді це виявилося не так. Чимало вражаючих сюжетів сховалися під завісою часу й таємничості. Наша спроба детальніше з'ясувати, як формував команду володар булави, що він робив у скрутні для нього часи, можливо, далекі від ідеалу. Підозрюємо, що кожен написаний розділ — це фактично план, схема для ще більшої студії або монографії. Для нас зрозуміло одне: гетьманське п'ятиріччя — цікава й неординарна сторінка в біографії гетьмана. Вона, насамперед, сповнена нереалізованими проєктами щодо здобуття незалежності Україною, створенням Руського князівства. Це був також час запеклої боротьби Батурина у протистоянні з промосковською партією гетьманців, з церковно-окупаційними намірами Московського патріархату.

Аналіз зібраного матеріалу та документальних джерел дає підставу зробити висновки, що з осені 1689 р. Батурин енергійно шукав спочатку з Річчю Посполитою, потім з Кримським ханством союзних стосунків для звільнення України з-під опіки Московії, найперше її гарнізонів, та утворення на базі автономної Гетьманщини Руського удільного князівства. Це була радикальна програма, покликана до життя приходом малопередбачуваної для Батурина партії Наришкіних. І. Мазепа та його наближені докладали немало зусиль, аби реалізувати давні державницькі плани Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка. Ці наміри було важко втілити в життя як через внутрішні міжстаршинські чвари, так і тому, що у Криму та Польщі вирували власні колізії між можновладцями й представниками політичної верхівки. Пропозиції Батурина до прогнозовано-ймовірних союзників були для останніх бажаними та заманливими, але й несподіваними та раптовими. Тому не випадково у сусідніх держав, її зверхників щодо нового статусу Гетьманщини теж були свої міркування, інтереси, трактування та бачення вирішення проблеми. Отже, увесь привабливий державотворчий комлекс ідей І. Мазепи та його соратників збурив на якийсь час українсько-польсько-кримський напрям взаємовідносин.

Усе ж балансування Кримського ханства та Речі Посполитої між вигодою та втратами у результаті підримки планів гетьманців призвело до затягування порозуміння між змовниками, які однаково бажали поразки Московії у тій чи іншій формі.

Разом із тим досвід тих років був важливим для Батурина у плані подальшого перспективного планування, формування надійних військових кадрів. Розчарування 1692–1693 рр.[2623] заземлило сподівання української еліти щодо можливостей здобуття волі з допомогою сусідніх країн. Така перспектива видавалася після пробних таємних заходів не дуже надійною та успішною. Вона відкладалася на невизначений час, до сприятливіших умов та ситуацій. Державницька енергія І. Мазепи та його прибічників трансформувалася у розбудову гетьманських інституцій, церковне й монастирське будівництво, відродження святинь давньої столиці Русі. На старшинських з'їздах у Батурині щороку обговорювалися шляхи модернізації фінансового забезпечення Гетьманщини. Поліпшенню податкових інструментів в отриманні доходів для повноцінного функціонування автономії, для надійного та регулярного поповнення військового скарбу було присвячено кілька референдумів, які проводилися у всіх сотнях десяти полків.

Попри невдачу, програш у досягненні високої мети, команда Батурина загалом гідно подолала випробування 1689–1692 рр. та утрималася при владі, зберігши свій потужний «самостійницький» потенціал для майбутнього.

ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

[1] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. *2-ге* доп. вид. Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. С. 176; *Його ж.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ: З друкарні Української Академії наук, 1927. С. 727.

[2] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 176; *Його ж.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. С. 727.

[3] *Білоцерківський В. Я.* Історія України : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 190.

[4] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Москва : Издательство Центрполиграф, 2011. С. 79–80.

[5] Детально цю версію ми спростовуємо у розділі 17. Тут лише зауважимо, що відома мазепознавка чи то помилково, чи то заради підтвердження своїх постулатів сконцентрувала таке велике гетьманське угруповання на півночі України. Тим часом на річці Сож у ті дні не було жодного козацького полку!

[6] *Таїрова-Яковлева Т. Г.* Іван Мазепа / пер. з рос. Ю. Мицика, І. Тарасенко. Харків : Фоліо, 2018. С. 96.

[7] *Ковалевська О.* Іван Мазепа. Київ : Дельта, 2009. С. 20.

[8] Там само. С. 20.

[9] *Журавльов Д.* Іван Мазепа. Харків : Фоліо, 2009. С. 25.

[10] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Мазепа. Москва : Молодая гвардия, 2007. С. 84.

[11] О. Ковалевська практично сліпо запозичує певні трактування Т. Таїрової-Яковлевої щодо двірцевого перевороту. Так, остання писала в 2007 р. : «Певно, Кочубей уже приміряв собі булаву» (Мазепа. С. 81). У О. Ковалевської знаходимо: «В. Кочубей, вже навіть примірявся до гетьманської булави» (Іван Мазепа. С. 20–21). У Т. Таїрової-Яковлевої читаємо: «Він (Петро І. — *Авт.*) бачив у ньому надійного радника, експерта військового та зовнішньополітичного, соратника, помічника» (Мазепа. С. 84). У О. Ковалевської, по суті, те саме: «Петро побачив у ньому надійного радника, воєнного та зовнішньополітичного експерта, соратника й помічника» (Іван Мазепа. С. 21).

[12] *Ковалевська О.* Іван Мазепа. С. 21.

[13] *Яценко В.* Гетьман Іван Мазепа та «палацовий переворот» Наришкіних 1689 р. у сучасній історіографії. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр*. Київ, 2012. Вип. 21, ч. 2. С. 170–171.

[14] Там само. С. 170.

[15] О. Субтельний повторив цю костомарівську тезу, мовляв, під час зустрічі з царем І. Мазепа «наголосив на… помилках Голіцина» (Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ : Либідь, 1994. С. 20). Подібно фантазує про цю зустріч й О. Бойко: «стояв на колінах перед царем, доки його силою не підвели», охаяв попереднього патрона — «лютий ворог князь Голіцин» (*Бойко О. Д.* Історія України. Київ : Академія, 1999. С. 155). Зрозуміло, згадані автори не вказують, що це їхнє припущення (художньо-літературна версія!), але не факт, оснований на джерелах.

[16] *Таїрова-Яковлева Т. Г.* Іван Мазепа. С. 98.

[17] Там само. С. 100.

[18] Історія України : навч. посіб. для студентів технічних спеціальностей / за заг. ред. доктора історичних наук, професора С. П. Донченко. Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2015. С. 186.

[19] *Баран В., Грицак Я., Зайцев О., Зайцев Ю., Ісаєвич Я., Литвин М., Луцький О., Науменко К., Павлів Д., Патер І., Петегирич В., Сварник І., Якимович Б.* Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. Львів : Світ, 1998. С. 135.

[20] *Борисенко В. Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1996. С. 250.

[21] 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. *Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою коммиссиею.* Санкт-Петербург : Типография Ф. Еллеонскаго, 1884. Т. 8. С. 950–1204.

[22] Ця ревізія взагалі практично не вивчалася провідними мазепознавцями як важливе джерело з біографії І. Мазепи. Справді, основний фактаж стосувався статків гетьмана І. Самойловича. В обліку майна була маса подробиць щодо побуту гетьманської родини. Водночас підсумковий документ 1690 р., який розглядає після повторної перевірки знайдене голіцинською командою у 1687 р., є красномовною ілюстрацією недовіри партії Наришкіних до володаря булави. Сам факт надсилання ревізії в Гетьманщину вже виразно говорив про упевненість у Москві, що знайдуть відповідні зловживання, приховування Батурином майна скинутого з посади та запроторованого до Сибіру володаря.

[23] *Белокуров С. А.* Материалы для русской истории. Москва : Унив. тип, 1888. С. XXII.

[24] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1689 р., жовтня 31, Батурин). *Листи Івана Мазепи 1687–1691* / упорядник та автор передмови В. Станіславський. Київ, 2002. Т. І. С. 367 (далі *ЛІМ-1*).

[25] Печали гетманские розные, приключенные навождением неприятельства (1692 г.). *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Санкт-Петербург : Типография II-го отделения собств. Его импр. Вел. канцелярии, 1858. Т. 2. С. 370.

[26] Він опублікував документи з приватного архіву Іскрицьких, що засвідчили таємні зносини І. Мазепи з польською владою у 1690 р. На жаль, історик, обмежившись цим, далі детально не заглиблювався у деталі взаємодії гетьмана з польським королем. Власне, він писав життєпис царя Петра І, а тому діяльність Батурина не стояла у центрі його уваги. Історик лише наголосив, що виявлені ним документи виразно засвідчували опозиційність гетьмана ще з часів 1689–1690 рр.

[27] На основі праць Т. Таїрової-Яковлевої В. Станіславський робить хибний висновок: «Значна підконтрольність князю В. Голіцину… (після двірцевого перевороту. — *Авт.*) значно послабилася вже за два роки (…). Можна стверджувати, що на той час московська зверхність була для Війська Запорозького оптимальним варіантом. Спираючись на Росію, І. Мазепа міг тримати під контролем внутрішньополітичну ситуацію, протистояти зовнішнім ворогам у разі збройного нападу. Без сильного зверхника тогочасна українська верхівка не могла розраховувати на возз'єднання в одній державі розірваних між сусідами окремих земель. Отже, треба говорити не тільки про використання Війська Запорозького Москвою, а й про те, що українські політики, в тому числі й І. Мазепа, користувалися тими перевагами, які давала їм російська зверхність» (*Станіславський В.* Гетьман Іван Мазепа як реформатор Козацької держави. *Батуринська старовина : збірник наукових праць.* Чернігів : Десна Поліграф, 2011. Вип. 2 (6). С. 16.

[28] *Павленко С.* Міф про Мазепу. Чернігів. Сіверянська думка, 1998. С. 86–90.

[29] Позитивним фактом нашої студії є те, що нарешті про цю важливу історичну фігуру ми зібрали максимально інформації, яка підтверджує безпосередній зв'язок ченця з І. Мазепою. Біографічні деталі цього непересічного діяча відкидають нашарування наклепів, звинувачень його у тому, що він діяв як аферист-авантюрист у змові з опонентами гетьмана. Викритий російською резидентурою у Польщі ще у кінці 1689 р., він міг спокійно знайти прихисток у якомусь монастирі, пішовши на службу Богу. Так це і було б, якби він був знаряддям у руках антигетьманської опозиції: зробив свою справу, засвітив вимоги очорнителів Мазепи та й зник у невідомому напрямку. Однак посланець Батурина продовжував майже два роки виконувати поставлені йому завдання мазепинцями. Він, як і Мазепа, прагнув у 1690–1691 рр. знайти оптимальне рішення для встановлення польско-українського союзу на новому рівні, на взаємовигідних умовах.

[30] *Кресін О.* Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством. *Гетьман Іван Мазепа: постать. Оточення. Епоха : збірник наукових праць.* Київ : Інститут історії України НАНУ, 2008. С. 50–51.

[31] *Гуськов А., Кочегаров К., Шамин С.* Русско-турецкая война 1686–1700 гг. *Российская история*. 2020. № 6. С. 42; *Горобець В.* Полковницька корпорація гетьманату: соціальні та родинні зв'язки, непотизм, тривалість службових каденцій. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2017. Т. 27. С. 265; *Мокляк В.* Полтавський полк. Полтава: Дивосвіт, 2008. С. 64; *Борисенко В. Й*. Особливості політики гетьмана Івана Мазепи. *Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії : матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ-Батурин. 7–8 листопада 2008 р*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. С. 15.

[32] Так зване повстання є фактазією, намаганням очорнити І. Мазепу, мовляв, при ньому люд жив погано, злидарював. Проте ми не бачимо у тому часі народного руху опору, який стихійно виникнув на півдні Полтавщини через зловживання урядників, старшин. Усе «повстання Петрика» вкладалося в рамки походу в України кримського угруповання, яке, крім прагнення допомогти гетьманцям-союзникам, вирішувало й свої далекосяжні плани.

[33] *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. Киев : Государственное издательство политической литературы УССР, 1957. С. 325.

[34] *Корнієнко О.* Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765. Київ : Наш час, 2008. С. 203.

[35] *Маслійчук В.* Іван Мазепа і Слобідська Україна. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2014. С. 56.

[36] Історик В. Маслійчук у своїй праці вірно зазначає, що «думка про причетність самого Івана Мазепи до повстання має теж певний ґрунт: уся політична діяльність гетьмана була грою, скерованою на підкріплення лояльності старшин і ліквідацію опозиції, часто старшин із південних полків». Разом з тим він згортає подальше перспективне розслідування у цьому плані, обмежившись короткою підсумковою заявою: «Однак довести цю думку неможливо» (*Маслійчук В.* Іван Мазепа і Слобідська Україна. С. 56).

[37] Ця подія відбулася 31 липня1692 р. Тоді загін П. Сулими і татар насправді намагався взяти не Сергіївську, а Новобогородицьку фортецю.

[38] *Мільчев В.* Сергіївська фортеця на землях Запорозької Січі (1689–1711). *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej. Pod redakcią Macieja Trąbskiego.* Oswięcim: Napoleon V, 2016. S. 168–169.

[39] *Вирський Д.* Богородицька фортеця. *Енциклопедія історії України*. У 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 317.

[40] История Украинской ССР. Киев : Издательство Академии наук Украинской ССР, 1956. Т. I. С. 345, 349–350.

[41] Схоже, їх висмоктав з пальця В. Дядиченко, не пославшись на жодне джерело (див.: *Дядиченко В. А*. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. / відп. ред. І. О. Гуржій. АН УРСР. Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. С. 96–98). «Заворушення влітку 1688 р. в різних полках, особливо в Лубенському і Миргородському, примушувало гетьманський уряд весь час тримати напоготові наймані війська», — писав він. Виникає закономірне питання: як там міг хтось бунтувати, якщо на півдні стояли на постої компанійці та сердюки, що несли службу з охорони від набігів кримчан? Невже автор, пишучи це, не знав, що влітку 1688 р. 20 000 козаків-полчан будували Новобогородицьку фортецю? Чи можна назвати заворушенням втечу частини миргородських полчан зі служби поблизу зведеної Новобогородицької фортеці, якщо там вирувала у 1690 р. чума? У листі І. Мазепи за 1688 р. у Москву писав, що «поголоски во все лето происходили» про бунтування запорожців проти будівництва біля них фортеці, але «чернь («которая з городов и с лугов в Сечю собралась») з Беред з добычи соленой возвратясь», втихомирилась (див: ЛІМ-1. С. 258). Отже, якісь нарікання, наміри невдоволених у Гетьманщині були представлені у поважному дослідженні [яке, попри ці ідеологічні «накрутки», має й багато фактичного матеріалу] В. Дядиченка як реальність, що відбулася.

[42] «І. Мазепа був чужаком на Лівобережній Україні, а Москва могла стати міцним союзником проти соціальних виступів (у цей час — це повстання Іваненка (Петрика)» (Історія України : підручник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, О. В. Вербовий та ін. ; за ред. Г. Д. Казьмирчука. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. С. 220).

[43] *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. Київ : Критика, 2005. С. 407.

[44] *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. І. (Досліди над літописом Самовидця). Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 351–361.

[45] *Рибалка І. К.* Історія України. Частина І. Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. Харків : Основа, 1994. С. 299.

[46] Там само.

[47] Історик В. Орлик, наприклад, ігноруючи рішення старшинських з'їздів 1690–1693 рр. стверджує, що «І. Мазепа узурпував право видання податкових універсалів» (*Орлик В.М*. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : монографія. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. С. 47). Далі він взагалі піддає гострій критиці гамузом володарів булави — «несправедливо забувати й українських лідерів, для яких питання особистого збагачення стояло понад усе, зокрема гетьманів І. Брюховецького, І. Самойловича, І. Мазепу, І. Скоропадського, панів полковників, сотників, інших представників козацької старшини, які своїми діями не те, щоб не розвивали творіння гетьмана Б. Хмельницького, а всіляко руйнували його, визискуючи українське населення непомірними поборами, сформувавши гіпертрофовану податкову систему, яка була приречена на неминучий крах» (Там само. С. 136–137).

[48] *Білоцерківський В. Я.* Історія України : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 191.

[49] *Танцюра В. І., Куліш С. М., Пересада О. О.* Історія України: навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 220–221.

[50] Там само. С. 221; *Танцюра В. І., Куліш С. М., Пересада О. О.* Історія України : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 155.

[51] «Московські бояри й нове московське дворянство, яке виникло за царювання Петра І, отримали право земельної власності в Україні. Більше всіх отримав фаворит царя Петра О. Меншиков. Не забував І. Мазепа і про себе — він був власником близько 20 тисяч маєтків на Україні, які пожалував йому Петро І. У відповідь на соціальні утиски наприкінці XVII ст. відбулося кілька повстань» (Історія України : курс лекцій / За ред. М. В. Яцюка. Харків : ХНАМГ, 2009. 184–185). Тут що не фраза, то ляп: царські урядовці за І. Мазепи не мали маєтностей в Гетьманщині, Петро І не надавав гетьману на ранг двори в Україні; повстання фігурують у багатій уяві знеславлювачів-очорнителів діяльності гетьмана.

[52] *Котова Н. О., Пилипенко В. Ю.* Історія України : навч. посіб. для бакалаврів усіх спеціальностей. Одеса, 2006. С. 73.

[53] *Світлична В. В.* Історія України : навч. посіб. / за ред. Ю. М. Алексєєва. 3-тє видання. Київ : Каравела, 2006. С. 125.

[54] Там само. С. 126.

[55] У 2016 р. вийшла книга М. Главацького «Іван Мазепа», де натрапляємо на фразу: «Порадившись із князем В. Голіциним, гетьман відразу ж призначив генеральну старшину» (*Главацький М. В*. Іван Мазепа. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2016. С. 44). Вона, як видно, запозичена насамперед із праці Т. Чухліба 2008 р.

[56] *Чухліб Т.* Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. Київ : Наш час, 2008. С. 75.

[57] *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. С. 398.

[58] Шкода, що історик проігнорувала праці багатьох мазепознаців, зокрема і наші — див.: Легенда про хабар. *Павленко С.* Міф про Мазепу. С. 61–70; *Його ж*. Міф про хабар І. Мазепи. *Сіверянський літопис.* 1997. № 6. С. 103–124. *Його ж.* Легенда про В. Борковського і відповідність її реалям, описаним в епітафії на надгробку генерального обозного. *Некрополі Чернігівщини : Тези доп. міжнар. наук. конф.* Чернігів, 2000. С. 26–27. *Його ж.* Мазепа — не гетьман-державник? *Український гуманітарний огляд.* Київ, 2000. Вип. 3. С. 218–233. *Його ж.* Чернігівський полковник, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський. *Сіверянський літопис.* 2002. № 5. С. 112–120; *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа : стаття п'ята «Легенда про хабар». *Історія в школах України*. 2009. № 4. С. 32–37.

[59] *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. С. 398.

[60] Ця популярна байка переходить з однієї праці в іншу: «Ходили поголоски, що він передав Василю Голіцину 10 тисяч золотих» (*Реєнт О. П., Коляда І. А.* Усі гетьмани України. Харків : Фоліо, 2007. С. 275). І. Огієнко свого часу, пославшись на М. Костомарова, не піддає взагалі цю тезу сумніву: «За поміч у виборах Мазепа дав Голіцину 10 000 рублів — дуже велика сума на той час» (*Огієнко І.* (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа / упор., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2003. С. 30).

[61] *Мирончук В., Ігошкін Г.* Історія України : навч. посібник. Київ : МАУП, 2002. С. 89.

[62] *Борисенко В. Й*. Особливості політики гетьмана Івана Мазепи. С. 16.

[63] *Бойко О. Д.* Історія України. Київ : Академія, 1999. С. 154–155; *Британ В. Т., Висоцький О. Ю., Колесников К. М., Кучеренко М. А., Михайлюк О. В., Мосюкова Н. Г., Підлісна Л. С., Чорновіл Л. І.* Історія України з найдавніших часів до сьогодення : навч. посіб. Дніпропетровськ : НМЕТАУ, 2006. С. 34–35 (Тема 5, 4).

[64] *Друздєв О.* Іван Мазепа Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. С. 68.

[65] *Величко С.* Літопис / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2; *Величко С.* Літопис / упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлєва ; підгот. до друку: А. Багро, С. Багро, А. Бовгиря, Т. Добрянська, О. Іванова, В. Кононенко, М. Филипович. НАН України. Інститут історії України ; Санкт-Петербурзький державний університет. Центр вивчення історії України. Київ : Видавництво «КЛІО», 2020; Літопис Самовидця / видання підготував Я. Ф. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971; [Летопись Григория Грабянки] Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за найяснейших королей польских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з розних летописцов и из диариуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грябянки, собранная и самобитних старожилов свидительстви утвержденная. Року 1710 / Издана Временною коммиссиею для разбора древних актов**.** Киев: В Университетской тип., 1854.

[66] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689 / пер. с англ., статья и примечания Д. Г. Федосова. Москва : Наука, 2009; *Гордон П.* Дневник. 1690–1695 / пер. с английского, статья и примечания Д. Г. Федосова. Москва : Наука, 2014; Записки русских людей. События времен Петра Великого. Санкт-Петербург : Типография Сахарова, 1841;

Иржи Давид. Современное состояние Великой России или Московии / пер. Ю. Копелевич. *Вопросы истории.*1968. № 1. 1690. [Сілезія]. *Іржі Давид.* Сучасний стан великої Росії або Московії (уривок*). Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах* / упорядник С. Павленко. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009; *Куракин Б. И.* Гистория о Петре I и ближних к нему людях. 1682–1695 гг. *Русская старина,* 1890. Т. 68. № 10.

[67] Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Чернигов : Типография Ильинского монастыря, 1865.

[68] Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках. Санкт-Петербург : Издание Археографической коммиссии, 1884–1893. Т. I–IV.

[69] Малороссийский приказ. Описи фонда № 229 Российского государственного архива древних актов / отв. ред. Т. Г. Таирова-Яковлева. Москва: Древлехранилище, 2012; Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов / отв. ред. Т. Г. Таирова-Яковлева. Москва : Древлехранилище, 2016.

[70] *Яворницький Д. І.* Твори. У 20 т. Т. 3. Джерела до історії запорозьких козаків. Кн. 1. Київ ; Запоріжжя : Тандем – У, 2008 (далі — ЯДІ-ДІЗК-1).

[71] Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть 2. *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете* [1859, январь-март, Кн. I].

[72] Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / упоряд. І. Бутича. Київ ; Львів : НТШ, 2002. Кн. 1 (далі — УІМ-1); Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упоряд. І. Бутича, В. Ринсевича. Київ ; Львів : НТШ, 2006. Кн. II (далі — УІМ-2).

[73] Там само.

[74] З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / упоряд. та авт. передмови В. В. Станіславський. Київ : Інститут історії України НАН України, 1996; ЛІМ-1; Листи Івана Мазепи / упор. та авт. вступн. досліДж. В. В. Станіславський. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2010. Т. 2: 1691−1700 (далі — ЛІМ-2); *Станіславський В.* В. Запорозька Січ та Річ Посполита: 1686–1699. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004.

[75] Сіверщина гетьманських часів. Т. 1. XVII ст. Збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Ю. Мицик; Упоряд. І. Тарасенко. Київ : ПФ «Фоліант», 2019; Сіверщина гетьманських часів. Т. 2. Перша чверть XVIII ст. : збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Ю. Мицик ; упоряд. І. Тарасенко. Київ : ПФ «Фоліант», 2020.

[76] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007 (далі — ДГІМ); Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах; Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / упоряд. С. Павленко. Київ : Мистецтво, 2019; Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. / упоряд. С. Павленко. Київ : Мистецтво, 2021.

[77] *Павленко С.* Коломацька рада 25 липня 1687 р. та місце її проведення. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 128–140.

[78] *Павленко С.* «Дума» І. Мазепи та архімандрит Никон. *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини: Матеріали наук. конф*. Чернігів, 2002. С. 107–109.

[79]Конфлікт з патріархом Йоакимом. *Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури.* Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська акадамія», 2005. С. 41–51.

[80]*Павленко С.* Таємна місія агента Мазепи Соломона (1689–1690 рр.) до Польщі з проханням про допомогу. *Визвольний шлях.* 2004. № 10. С. 106–119; *Його ж.* Представники таємної та прозорої дипломатії за гетьманства Івана Мазепи (1687–1709 рр.). *Україна дипломатична — 2003* : наук. щорічн. Київ, 2004. Вип. 4. С. 638–665; Гродський Семен Іванович (Соломон). *Його ж.* Оточенння гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 120–131; Відповідь на зауваги О. Кресіна. *Його ж.* Там само. С. 594–596.

[81] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 149.

[82] *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Київ : Типография университета Св. Владимира, 1899. Т. V. С. 24.

[83] Там же.

[84] Там же. С. 25.

[85] *Павленко С. О.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 23.

[86] Він найчастіше фігурував у документах як Василь Борковський.

[87] У чолобитній старшини, яка звинувачувала І. Самойловича, були такі рядки: «Судейского уряду уже през чотыри лета не отдает для того, што некого за доброго не имеет, и хочет, абы суммою великою пенязей тот уряд судейский был у него куплен, и жалование царское соболинное и оберное на двох судей присланое себе удержал и до сего часу. А в бытности судей згасло право, и обидимым людем нет справедливости, отколь плачу есть много» (1687, липня 7. Табір поблизу річки Килчин. Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 27–28). Вищезгадане дає підстави зробити висновок, що М. Вуяхевич був за попереднього правителя Гетьманщини відповідальним за судові справи в автономії, але водночас не обіймав генерального уряду. При цьому у двох підтверджувальних виписках з купчих ми знайшли згадку про відповідального старшину у таких контекстах : «Пред намы, Михайлом Вуяхевичем, судиею на сей час енералним Войска их царского пресвѣтлого величества Запорожского» (липень 1685 р.), «Михаил Вуяхевичем, судиею на сей час енералним Войска их царского пресвѣтлого величества Запорожского» (2 липня 1686 р.) [Подвірний перепис жителів Конотопської сотні Ніжинського полку; документи (копії жалуваних грамот, судових рішень, дарчих, купчих тощо) на підтвердження права власності. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд. 57. Опис. 1. Спр. 47. Арк. 5–6]. Оця приписка «на сей час», напевне, засвідчувала, що у певні періоди для виконання важливих завдань І. Самойлович тимчасово надавав йому відповідальний уряд.

[88] Називався полковник-серб у джерелах по-різному: Дмитрашка, Думитрашка, Родіон Дмитрашка-Райча.

[89] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. *УІМ-1*. С. 63.

[90] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 150.

[91] Другим був генеральний обозний.

[92] При гетьманові Богдану Хмельницькому було 3 генеральні судді (Переписныя книги приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителей малороссийских городов. Акты, относящиеся к истори Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссиею. Санкт-Петербург : Типография брат. Пантелеевых, 1878. Т. 10. С. 294).

[93] 1663, листопада 17. Батурин. Батуринські статті. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687*) / упоряд. І. Бутича, В. Ринсевича, І. Тесленка. Київ ; Львів : НТШ, 2004. С. 260.

[94] 1669, березня 6. Глухів. Глухівські статті. *Там само.* С. 460.

[95] 1672, червня 17. Козача Діброва. Конотопські статті. *Там само.* С. 589.

[96] *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Частина І. Урядники гетьманської адміністрації. Київ : ПВКП «Укртиппроект», 1997. С. 7.

[97] Нещодавно в історичному середовищі виникла дискусія про місце проведення Коломацької ради (її найактивніші учасники — В. Мамалага, С. Одаренко, В. Усенко, О. Шинкаренко, І. Юхно). Ознайомившись із протилежними позиціями сторін, ми зрештою доповнили її додатковими аргументами, спростували підтасовані постулати.

[98] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 345.

[99] *Одаренко С.* Ймовірність прийняття Іваном Мазепою гетьманства в 1687 р. на Чутівщині. *Чутівщина: від давнини до сьогодення* : *зб. наук. праць* / Чутівська районна державна адміністрація, сектор культури Чутівської райдержадміністрації / [упоряд. В. М. Усенко]. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2018. С. 156.

[100] *Шинкаренко О. А.* Чому доленосна для України козацька рада відбувалася в Коломаку 25 липня 1667 року? *Гетьман Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення : збірник статей за матеріалами всеукраїнської наукової конференції «Гетьман Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 330-річчю обрання Івана Мазепи гетьманом України*. Харків : ТО Ексклюзив, 2017. С. 50–52.

[101] *Маслійчук В.* Іван Мазепа і Слобідська Україна. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2014. С. 43.

[102] *Вигилев А. Н.* История отечественной почты. Москва : Связь, 1979. Ч. 2. 160 с. (ЦГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Московского стола. Ст. 702. Столбик 1. Л. 640.). URL: https:// www.libfox.ru/466621-aleksandr-vigilev-istoriya-otechestvennoy-pochty-chast-2.html.

[103] 1687, липня 25. Табір під Коломаком. Універсал Івана Мазепи, який повідомляє про обрання його гетьманом. *УІМ-1*. С. 70.

[104] 1687, липня 27. Табір біля Коломака. Універсал Івана Мазепи полтавському полковому обозному Прокопові Левенцю на село Мильці. *Там само*. С. 70.

[105] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 345.

[106] Уривки зі щоденника гетьманської канцелярії за 1722–1723 рр., записаного військовими канцеляристами Пилипом Борзаківським та Павлом Ладинським. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / упоряд. В. Ринсевич. Київ, 2008. С. 437.

[107] Там само. С. 438.

[108] Там само. С. 440.

[109] *Коваленко О. Б.* Павло Полуботок — політик і людина. Чернігів : Деснянська правда, Сіверянський літопис, 1996. С. 50.

[110] Літопис Самовидця / підготував Я. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. С. 158.

[111] Там само. С. 159.

[112] *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. Київ : Типография т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1908. Т. I. С. 151.

[113] *Усенко В*. Брід Буцького в історії України. *Чутівщина: від давнини до сьогодення : зб. наук. праць*. С. 145.

[114] Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / упоряд. І. Бутича. Полтава : Видавництво «Полтава», 2007. С. 34.

[115] *Усенко В.* Брід Буцького в історії України. С. 145–146.

[116] *Скрипченко Н.* Диканський маєток Кочубеїв (ІІ половина XVII — початок XIX ст.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. Київ, 2013. Вип. 4. С. 59.

[117] Межовая опись проданного Матвеем Буцким Кочубею коломацкого грунта, 1739 г. *Краєзнавчий та генеалогічний кадастр Полтавщини* [Електронний ресурс]. URL: http://poltava-cadastr.blogspot.com/2015/10/90-g-91-92-93.html.

[118] Уже в Першому Кримському поході для обрахунку відстаней застосовувалося «мірне колосо», тобто його прикріплювали до спеціального возу й у такий спосіб командування добре знало пройдений шлях (*Лаврентьев А. В.* Записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу по верстам мерному колесу. 1689 г. *Естественнонаучные представления Древней Руси*. Москва : Наука, 1988. С. 208–219). Щоденник походу — «Записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу по верстам мерному колесу» (1689 г.) засвідчив відстань від Перекопу до Охтирки у 322 возові версти (нині ця відстань з урахуванням рельєфу, мінімального обходу річок становить близько 687 км, тобто 1 возова («тележная») верста становила 1000 сажнів, або 2133,6 м (при Петрі І сажень був 2,133 м). У цій «Записці» йдеться про те, що відстань від Охтирки до Красного Кута війська пройшли за три дні (3 квітня — 5 верст, 4 квітня — 6 верст, 5 квітня — 4 версти, що дорівнює 15 верстам (32 км)). Нині пряма відстань між Охтиркою та Краснокутськом становить 32 км.

[119] Возова(«тележная») верста становила 1000 сажнів (2133,6 м). П. Гордон часто писав, що пройшли милю, або 4 версти. Польська миля становила 8534 м. Стільки ж метрів було і в 4 возових верстах (4×2133,6 м = 8534,4).

[120] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 145.

[121] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 285.

[122] *Мамалага В. В.* Спроба локалізації місця проведення Коломацької ради 1687 р. Сіверщина в історії України. 2017. Випуск 10. С. 124.

[123] Маршрут руху союзної армії теж свідчить не на користь того, що військовики поспішали до форпоста Коломаку. За щоденником П. Гордона, протягом 15, 16, 18 липня 1687 р. військове угруповання подолало три паси уверх вздовж річки Орчик довжиною 5,3 милі (45 км). 20 липня пройшло від сучасної Варварівки по рівнині близько 3 миль (25,5 км). Це відстань до нинішнього Чутового. Напряму відстань від Варварівки до Коломаку — населеного пункту становить близько 34 км. Але тоді б воякам та обозу довелося б долати водні перешкоди. Ще така деталь. Прямолінійний рух армії до верхів'я Орчика (Варварівки) вказує подальший напрямок пересування російських полків у бік Любівки, далі — Охтирки.

[124] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 405.

[125] 6480 м.

[126] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 145.

[127] 3 версти (6480 м).

[128] В. Мамалага у своїй статті «Спроба локалізації місця проведення Коломацької ради 1687 р.» (*Сіверщина в історії України.* 2017. Випуск 10. С. 125), йдучи за П. Гордоном, слушно вказує на те, що острог Коломак не міг бути за 4 милі від Любівки; тому, на його думку, йдучи у напрямку до цього пункту, пройшовши берегом 2 милі, «поворот від р. Коломаку військо зробило приблизно в районі північної околиці смт. Коломак» (с. 125). Загалом схвалючи це міркування, ми водночас зауважуємо, що П. Гордон нічого при цьому не згадує про коломацьке поселення. А отже, воно не було на їхньому шляху. Найімовірніше армія пішла, оминаючи його, вийшовши лісовою дорогою на шлях Охтирка — Коломак.

[129] Дослідження співробітника Чутівського краєзнавчого музею Андрія Андрійовича Шутя. Див.: *Шуть А.* Гетьман Іоанн Мазепа і Чутівський край. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2020. С. 10–11.

[130] *Юхно І.* У пошуках істини. *Зоря Полтавщини.* 2017. 25 липня. URL: http://www.old.zorya.poltava.ua/2017/07/25/u-poshukah-istyny-2/.

[131] Лист Галини Бафталовської до Сергія Павленка (11 червня 2020 р.). Приватний архів автора.

[132] *Шинкаренко О. А.* Поле коломацької козацької ради 1687 року. *Гетьман Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення: збірник статей за матеріалами всеукраїнської наукової конференції «Гетьман Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 330-річчю обрання Івана Мазепи гетьманом України*. Харків : ТО Ексклюзив, 2017. С. 53.

[133] Зазначимо, що О. Шинкаренко «прив'язує» Коломацьку раду до нинішнього Коломака дещо підтасованими аргументами. Зокрема, він довільно трактує щоденник П. Гордона, який чітко пише про те, що І. Самойлович молився у похідній церкві (у дослідника ж вона стала коломацькою Успіння Богородиці — с. 51). Автор посилається дуже часто на літопис коломацької церкви «Писчая книга», який імовірніше є творінням-компіляцією з доступних історичних праць місцевого священника XIX ст. з додаванням його власних гіпотез та трактувань історичної події. Наприклад, О. Шинкаренко зазначає: «По закінченні привітань і поздоровлень гетьман Мазепа зі своєю свитою провів В. Голіцина до половини дороги в напрямку села Перекоп, до нинішнього хутора Бровки, де проходив військовий кордон Росії з Гетьманщиною. Про цю подію детально розповідає і шотландський генерал Патрік Гордон» (С. 54–55). Насправді нічого такого у П. Гордона немає: «Після вітань вони сіли на коней і поїхали у табір, причому гетьман проводжав боярина до половини шляху» (*Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 150). Згідно з «Писчею книгою», пише О. Шинкаренко, «дивитися на раду прийшли все козацьке військо, коломачани, мешканці близьких і далеких сіл (з Валківщини, Чутівщини, Красного Кута)» (с. 54). За цим описом складається таке враження, що на вибори запросили як глядачів жителів зі слобідських полків, які не підлягали юрисдикції Гетьманщини. Зрозуміло, що їх туди ніхто не кликав і не запрошував, оскільки у цьому не було ніякої потреби.
Важливо наголосити і на такій важливій деталі. Коломацька рада проходила на території Гетьманщини. Московське військо прибуло в супроводі козацьких полків до кордону тодішньої Московії (у її підпорядкуванні були й слобідські полки, але з меншими правами самоврядування). Поселення Коломак зі своїми землями справді було довгий час спірною територією між Батурином та московськими урядовцями. Та все ж, попри розмежування та тодішні судові розгляди, як зазначав С. Величко, «а Коломацькому місту землі, сінних покосів і всіляких угідь униз по ріці Коломак… в довжину за виміром — чотири верстви дев'ятсот сажень, упоперек — по версті, а в інших місцях по пів версти і менше» (*Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 285). Отже, від Коломаку до кордону з Гетьманщиною було близько 7 кілометрів. У Коломацькому лісі стояло 42 пасіки полтавчан (*Величко С*. Літопис. 1991. Т. 2. С. 285). Полтавський полковник Іван Іскра у другій половині XVII ст. поряд зі спірним прикордонням заснував село Іскрівку, щоб закріпити ці землі у складі свого полку та Гетьманщини. Неподалік зайняли землі суддя Полтавського полку Петро Буцький, полковник цього ж полку у 1680–1682 рр. Леонтій Черняк (його син, теж полтавський полковник, Іван Черняк у 1712 р. на батьковій спадщині заснував Черняківку, у якій за Генеральним слідством про маєтності Полтавського полку 1729–1730 рр., було вже «дворов 144»). Отже, козацькій армії не було ніякого сенсу переходити кордон, іти додаткові версти, аби зайняти Коломак та проводити аж за ним (!!!) вибори. Зрозуміло, що так могло бути, якби військо поверталося, скажімо, з Харкова чи іншого міста. Натомість шлях союзницьких військ до Буцького броду на Коломаці більш-менш добре описаний П. Гордоном: полки піднімалися в напрямку до Любівки, Охтирки практично прямолінійно по річці Орчик.

[134] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 285.

[135] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 149.

[136] 27 июля (4 августа) 1687 г. Отписка государственные царственные большие печати и государственных великих посольськых дел оберегателя, ближнего боярина и наместника новгородского воеводы князя В. В. Голицына российским царям Иоанну и Петру Алексееевичам и царевне Софье Алексеевне / Публікація О. Алмазова. *Український археографічний щорічник*. Київ : Українські Пропілеї, 2018. Випуск 21/22. Т. 24/25. С. 718.

[137] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 149.

[138] Там же.

[139] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. *УІМ-1*. С. 50.

[140] Там само. С. 49–50.

[141] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 149.

[142] Оскільки після арешту 23 липня І. Самойловича козаки почали масово розбігатися по домівках, то не виключаємо, що на Коломацьку раду її організаторам вже було важко зібрати товариство. Можливо, 2000 вояк, які брали участь у виборах гетьмана, складали вже залишок того відповідального контингенту, що не втік з полків і вболівав за обрання нового гетьмана.

[143] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 149.

[144] Там же. С. 149–150.

[145] Інформатор Джованні Баттіста Романіні мав дуже непевні джерела в Московії. Згідно з ними «генерал Мазепа, який став наступником Самойловича, також був співучасником цієї змови, і тому його викликали з наказом з'явитися разом з іншими козацькими вождями в Севськ [Siewskovia] відповідно до його звання; що він також був позбавлений свого титулу, і на його місце вибрали полтавського полковника Левенця» (інформація за 16 січня 1688 р.) [див. нижче посилання]. Насправді обозний полтавського полку Прокіп Левенець

з севськими дяками брав участь в обліку скарбу І. Самойловича. Мабуть, цю його участь у ревізії хтось у Москві потрактував як вивищення на найвищу посаду в Гетьманщині та зміщення перед цим І. Мазепи.

[146] *Litterae Nuntiorum Apostolicorum* Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850) Romae, 1977. Vol. XIV: 1684–1693. P. 136–137.

[147] *Павленко С.* Іван Мазепа. Догетьманський період. Київ : Мистецтво, 2020. С. 189.

[148] *Казаков Г.* Поездка подьячего Никиты Алексеева в Швецию и Данию в 1682 г. *Российская история.* 2018. № 3. С. 127–128; *Дженсен К., Майер И.* Придворный театр в России XVII века. Новые источники. Москва : Индрик, 2016. С. 98–108.

[149] *Кентржинський Б.* Мазепа. Київ : Темпора, 2013. С. 164.

[150] Автор, схоже, взяв до уваги міркування Т. Таїрової-Яковлевої про прагнення В. Кочубея посісти гетьманську посаду. Дослідник помилково записує останнього у старшинське коло: «Військову канцелярію очолювали два генеральних писаря, Сава Прокопович і Василь Кочубей» (*Великанов В. С.* Коломакский переворот 1687 года (процессуально-правовые обстоятельства избрания И.С. Мазепы). *Русь, Россия: Средневековье и Новое время*. Выпуск 6: Шестые чтения памяти академика РАН Л. В. Милова. Материалы к международной научной конференции. Москва, 21–22 ноября 2019 г. Москва : Издательство Московского университета, 2019 (Труды исторического факультета МГУ: Вып. 163. Сер. II. Исторические исследования: 102). С. 652, 654). Насправді посаду генерального писаря в Гетьманщині обіймав лише один старшина.

[151] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 345.

[152] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. С. 65.

[153] Вторичное представление гетманское об озорничествах козацких (3 декабря 1687 г.). *Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі*. Київ : Либідь, 1994. С. 500.

[154] Грамота царская, присланная на вторительное гетманское представление в полк Черниговский к полковнику Лизогубу (3 декабря 1687 г.). *Там же*. С. 501.

[155] 1688, лютого 12(2). Прилуки. Лист прилуцького полковника Івана Стороженка до гетьмана Івана Мазепи / публікація Ю. Мицика. *Сіверянський літопис.* 2020. № 2. Документ № 2. С. 12–13.

[156] «Писаную грамоту от наяснішого маестату пресвітлійших и державнійших Божиею милостию еликих государей царей и великих князей Иоанна Алексіевича, Петра Алексіевича, благовірной и великой княжни Софиі Алексіевни, всеа Великия, и Малия, и Белия России самодержцев, и многих государств и земель восточних и западних и сіверних отчичов и дідичов наслідников, государей и облаадателей, их царского величества в полк Прилуцкий присланную в честне и явне публице на ринках, так в самой Прилуце, яко теж и по всіх городках полку моего Прилуцкого, каждому малому и великому православному християнскому народу, товариству войсковому и всім посполитим людем казалем вичитати, обьясняючи милостивое слово их царского пресвітлого величества и високодержавную монаршую ку всім нам милость. Что всяк народ православний християнский полку моего Прилуцкого услишавши такое милостивое слово ко всім пресвітлійших и високодержавнійших монархов наших, их царского пресвітлого величества, радостне до серца свого приняли и милостю их царского пресвітлого величества обдарени будучи, хвалу Всемогущему Господу Богу воздали и пресвітлійших и державнійших монархов наших, их царскому величеству, за такое милостивое слово до конца земли паши, чинили поклон и благодарение. И велможности вашей, пану моему велце милостивому и великому добродіеви, по вислуханю оной грамоти кождий головами своими склонившися до земли, так товариство войсковое, яко теж и посполство старое и малое виншовали велможность вашу, пана моего милостивого и добродія, на том високом уряді гетманском щасливе рейментаруючого, усердне зичачи панованя щасливого и долголітного и над неприятелями земель чужих страшного и високого одолиния и звітязтва. Чого и я сполне з ними велможности вашей, пану моему милостивому и добродіеві, горливо зичачи, зостаю завше.

Велможности вашой, м. м. пану и милостивому добродіеві, во всем поволним и унижоним слугою Иван Стороженко, полковник Войска их царского пресвітлого величества прилуцкий.

Дан с Прилуки февраля 2 дня 1688 року» (*Сіверянський літопис*. 2020. № 2. Документ №2. С. 12–13.[ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 209–210. Копія ХІХ ст., знята з оригіналу]). Оригінал див.: Письмо прилуцкого полковника Ивана Стороженко к гетману Ивану Мазепе с благодарностью за милостивую царскую грамоту, присланную в Прилуцкий полк· РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 507. Арк. 1–2,1.

[157] Письмо к гетману Мазепе от прилуцкого полковника Стороженка о полученной от государей и всенародно с благодарностью читанной грамоте о его в гетманы произведении (1688 г., февраль). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–4.

[158] Відомості про це відображені в історичній праці лікаря Кирила Розумовського Ніколя-Габріеля Леклерка, який зазначив, що «князь Василь Васильович Голіцин обрав Мазепу за гетьмана» (З праці Ніколя-Габріеля Леклерка «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії». *Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія.* Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 379). Тобто дослідник історії України вважав, що гетьман прийшов до влади саме завдяки вибору головнокомандувача в Першому Кримському поході, а не з волі козацької маси. Такі самі висновки зробив й інший автор історичної праці Жан Руссе де Міссі: «Генералісимус поставив на його (гетьмана І. Самойловича. — *Авт*.) місце іншого, на ім’я Мазепа, з козацької нації, який виховувався при польському дворі і мав репутацію чоловіка хороброго та знаючого» (З праці Жана Руссе де Міссі («боярина Івана Івановича Нестезюрануа») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725). *Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників*. С. 254–255).

[159] [1687 р.], вересня 17. Москва. Лист данського комісара в Москві Йоганна-Генріха Бутенанта до де Жессена про повернення на початку вересня командувача московсько-українського війська В. В. Голіцина з Кримського походу 1687 р. та обвинувачення ним у зраді гетьмана Івана Самойловича й обрання замість нього гетьмана Івана Мазепи, а також про деякі умови, затверджені при цьому обранні (Коломацькі статті) / публікація та переклад Лідії Сухих, Ольги Вовк [Рукописний збірник Ю. Щербачова з історії російсько-данських відносин у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ: огляд фонду*]. Український археографічний щорічник.* Нова Серія. 2012. Випуск 16/17. С. 58.

[160] Через певний час до генерального обозного завітав ієродиякон Іллінського монастиря Феофіл, який, «видячи его тяжко болящаго», радив старшині звернутися сердечно до образу чудотворного Пресвятої Богородиці. І хоча В. Борковський образився на прибулого, мовляв, «всегда ей офѣруюся», але все ж послухався поради. «А Пан обозный по отходѣ діяконовом, воздохнув от сердца ко Пресвятѣй Богородици, и зараз повернувся на одрѣ на другий бок. Потом другий зараз, и третий раз повернулся, и здалося ему легко. Потом дѣвчину малую предстоящую призвавши, речет: подай мнѣ черевики и подними мене. А дѣвчина, подавши черевики, принялася за него, и встав сам о себѣ и почав ходити по свѣтлици, а дѣвчина, злякавшися, побѣгла до Панеи, и сказала же щось Пану сталося, схопившися з ложка, ходит по свѣтлици. А Панѣ собѣ злякавшися, прибѣгла до Пана, мовячи: що тобѣ Пане дѣется, ляж не турбуйся. И, плачучи, удержует его. А он мовит: дайте минѣ покой, видыте, що естем здоров Благодатїю. Пресвятой Богородици нашой Ілинской, которои яко на иных многих видѣлем ласку, так тепер и на собѣ дознаю. И послав в Монастыр, жебы молебен отправлено пред чудотворною Иконою Пресвятой Богородици, и зостал здоровым, хвалячи Бога и Матер Божїю» (*Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 167–168). Д. Туптало при цьому згадав, що генеральний обозний власним коштом виготовив до чудотворного та зцілюючого образу золоту корону, прикрашену коштовностями, а також дорогу оправу.

[161] *Туптало Д.* Руно орошенное. Чернигов, 1697 [Туптало Д. Руно орошенное / підготовка тексту, передмова та коментарі О. Тарасенка. *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 167].

[162] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 150.

[163] Там же.

[164] Там же.

[165] Там же.

[166] Дело о награждении стольников Якова Дивова, Саввы Матякина и Тимофея Испанского за сеунч или объявление о избрании в гетманы Ивана Мазепы (1687 г., 8 августа). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1–12, 1.

[167] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава : [З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові], 1934. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича ; Т. 19. Кн. 3). С. 95–96.

[168] 1672, червня 17. Козача Діброва. Конотопські статті. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687*). С. 592–593.

[169] 1687, липня 25. Акт про обрання на раді поблизу річки Коломак гетьманом війська запорозького на місце відставленого Івана Самойловича генерального осавула Івана Мазепи. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 31.

[170] 1687, вересня 5. Царський указ воєводам та всім служилим людям про їхню похвальну службу в Кримському поході та пожалування їм вотчин, маєтків, добавки окладів та різних подарунків. *Там само.* С. 47

[171] 1687, липня 17. Москва. Грамота ближньому боярину та дворовому воєводі князю Василю Васильовичу Голіцину про відставлення від гетьманства Івана Самойловича і про виселення його з Малоросії під міцною охороною з дозволом вибрати на його місце нового гетьмана. *Там само.* С. 29–30.

[172] Там само. С. 30.

[173] 1687, січень–липень. З щоденника Патріка Гордона за часів його перебування в Росії. *Там само*. С. 66.

[174] 1687, липня 25. Акт про обрання на раді поблизу річки Коломак гетьманом війська запорозького на місце відставленого Івана Самойловича генерального осавула Івана Мазепи. С. 32.

[175] Там само.

[176] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. С. 128.

[177] *Кутaшов І.* Державотворча концепція і політична діяльність Івана Мазепи. Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2006. Вип. 32. С. 26–27.

[178] Там само. С. 27.

[179] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 148.

[180] Там же.

[181] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. *УІМ*. Київ ; Львів : НТШ, 2002. Кн. 1. С. 50–51.

[182] Там само. С. 51.

[183] Там само. С. 52.

[184] Там само. С. 52–53.

[185] Там само. С. 53.

[186] Там само.

[187] Там само. С. 53–54.

[188] Там само. С. 54.

[189] Там само.

[190] Там само. С. 55.

[191] Там само. С. 56.

[192] Там само.

[193] Там само.

[194] Там само. С. 56–57.

[195] Там само. С. 56.

[196] Там само. С. 57.

[197] Там само.

[198] Там само.

[199] Там само. С. 58.

[200] Там само. С. 59.

[201] Там само.

[202] Там само.

[203] Там само. С. 60.

[204] Там само.

[205] Там само. С. 61.

[206] Там само.

[207] Російський історик О. Алмазов датує відписку 27 липнем («безпосередньо в тексті документа вказано, що його було надіслано до Москви саме того дня»). Проте в оригіналі документа «КЗ» — це цифра 26 (тобто йдеться про 26 липня. — *Авт*.) П. Гордон у своєму щоденнику за 26 липня написав: «Липня 26. Три дворянина-сеунщика відправлені в Москву з донесенням про те, що відбулося» (*Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 150). Сеунщик — посланець з надважливою новиною. Про це ж оперативно повідомляє у Москву й В. Голіцин, який спішив поділитися з царями про завершення виборної процедури: «А с сею службою и с сеунчом к вам, великим г(о)с(у)д(а)рем, ц(а)рем і великим кн(я)зем Іѡанну Алеѯѣевичю, Петру Алеѯѣевичю і великой г(о)с(у)д(а)рыне бл(а)г(о)вѣрной ц(а)р(е)вне і великой кн(я)жнѣ Соѳиї Алеѯѣевне всеа Великия і Малыя и Бѣлыя Росиї самодержцем послал я, холоп ваш, с товарыщи столника Якова Іванова сына Дивова, также і товарыщи мои, сходные бояря и воеводы с товарыщи, с тою ж вышеписанною службою послали к вам, великим г(о)с(у)д(а)рем, с сеунчем ж боярин і воевода Алеѯѣй Семенович Шеин с товарыщи столника Саву Іванова сына Матякина, боярин і воевода кн(я)зь Володимер Дмитреевичь Долгоруково с товарыщи Тимофѣя Евстратьева сына Исканского июля в КЗ день і велѣли тѣм вышеписанным сеунщикам явитца і сю отписку подать в Приказе Малыя Росиї боярину кн(я)зю Алеѯѣю Васильевичю Голицыну, сыну моему, с товарыщи» (*Алмазов О.* Відписка боярина Василя Голіцина про Коломацьку раду 1687 року. *Український археографічний щорічник.* Київ : Українські Пропілеї, 2018. Випуск 21/22. Том 24/25. С. 719–720).

[208] 27 июля (4 августа) 1687 г. Отписка государственные царственные большие печати и государственных великих посольских дел оберегателя, ближнего боярина и наместника новгородского воеводы князя В. В. Голицина российским царям Иоанну и Петру Алексеевичам и царевне Софье Алексеевне / Публікація Олександра Алмазова. *Український археографічний щорічник.* Київ : Українські Пропілеї, 2018. Випуск 21/22. Том 24/25. С. 719.

[209] 1669, березня 6. Глухів. Глухівські статті. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)*. С. 467.

[210] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. С. 54.

[211] Там само.

[212] Там само. С. 60.

[213] *Журавльов Д. В.* Мазепа: людина, політик, легенда. Харків : Фоліо, 2007. С. 34.

[214] *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Київ : Либідь, 1995. Т. 2. С. 55.

[215] Представники уряду Московії.

[216] Маються на увазі російські воєводи.

[217] [1687 р.], вересня 17. Москва. Лист данського комісара в Москві Йоганна-Генріха Бутенанта до де Жессена про повернення на початку вересня командувача московсько-українського війська В. В. Голіцина з Кримського походу 1687 р. та обвинувачення ним у зраді гетьмана Івана Самойловича й обрання замість нього гетьмана Івана Мазепи, а також про деякі умови, затверджені при цьому обранні (Коломацькі статті) / публікація та переклад Лідії Сухих, Ольги Вовк [Рукописний збірник Ю. Щербачова з історії російсько-данських відносин у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ: огляд фонду]. *Український археографічний щорічник*. Нова Серія. 2012. Випуск 16/17. С. 58.

[218] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. С. 55.

[219] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. Мазепа. Збірник. Варшава : Український науковий інститут, 1938. Т. І. С. 122.

[220] Там само. С. 123.

[221] «Коломацкие статьи»1987 г. гетмана И. Мазепы. *Баранова О. В. Российско-украинские договоры в XVII–XVIII веках.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Брянск, 2002. С.176.

[222] Дискуссия. Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». Москва : Центрполиграф, 2011. 525 с. *Петербургские славянские и балканские исследования. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* 2011. №2(10). Июнь-Декабрь. С. 142.

[223] 1669, березня 6. Глухів. Глухівські статті. С. 470.

[224] *Сокирко О.* Лицар другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ : Темпора, 2006. С. 68.

[225] 1674, березня 17. Переяслав. Переяславські статті, прийняті гетьманом обох сторін Дніпра Іваном Самойловичем і скріплені його присягою та присягою правобережноі старшини. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)*. С. 607.

[226] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. С. 65.

[227] *Ситий І.* Чернігівська фортеця 1677 р.: московська залога. *Сіверянський літопис.* 2020. № 1. С. 28.

[228] «На службе в малороссийских городах»:

«-в Чернигове салдат женатых 82, холостых 77, служат с 181 г., даны из Севска, из даточных розных городов; стрельцов женатых 51, холостых 30, служат с 168 г., из даточных с Вологды, иных городов, всяких чинов с помещиков и вотчинников в полку Вилима Брюса;

-в Нежине стрельцов женатых 222, холостых 124, служат с 168 г., из даточных Нижнего Новгорода, иных городов всяких чинов с помещиков и вотчинников;

-в Переясловле стрельцов женатых 88, холостых 51, служат с 168 г., из даточных розных городов, с монастырских, владельческих вотчин и волостей, помещиков, вотчинников; солдат женатых 69, холостых 108, служат с 174 г., из даточных с Нижнего Новгорода, иных городов всяких чинов с помещиков, вотчинников» (*Ситий І.* Чернігівська фортеця 1677 р.: московська залога. *Сіверянський літопис.* 2020. № 1. С. 28–29).

[229] Там само. С. 29.

[230] *Алмазов О.* Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Москвою в 1670–1680-ті рр. *Сіверянський літопис.* 2014. № 4. С. 17.

[231] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. С. 59.

[232] *Гуржій О.* Державні кордони України та їх поступова ліквідація наприкінці XVII–XVIII ст. *Історія українського середньовіччя: козацька доба : збірник наукових праць* (на пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович). Київ : Науково-дослідна фундація ім. О. Ольжича, 1995. Ч. 1. С. 52.

[233] *Bovgyria A.* Echoes of Poltava: Trials of Mazepists and Mazepism in Eighteenth-Century Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies*. 2009–2010. Vol. 31. № 1/4. P. 536.

[234] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. С. 51.

[235] Там само. С. 59.

[236] *Гордон П.* Дневник. 1677–1678 / пер. с прим. Д. Федосова. Москва : Наука, 2005. С. 21.

[237] *Гордон П.* Дневник. 1677–1678 / пер. с прим. Д. Федосова. Москва : Наука, 2005. С. 22.

[238] *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. Киевская старина.1889. № 1. С. 42.

[239] «Того року, а месяца августа 2, пострадал невинное убийство от своих полчан пан Лазар Горленко, полковник стародавный прилуцкий, и похованый в рукѣ тамже, в полю, межи Кодаком и Самарю, где й могилу знатную висипано над ним, в которой лѣт 10 лежал, — повідомляє Густинський літопис, — а кгды Господь Бог накеровал серце его милости пану Димитрию Горленку, полковнику прилуцкому, сыну и наследнику его, за вѣдомостию гетманскою будучи з полком своим на том же мѣсцу, откопал тѣло милостивого пана родича своего и почесне допровадил до Прилуки, оттоля до монастыря нашего, Густинѣ, идеже с пѣнием надгробным положися в склепѣ, в великой церквѣ Пресвятой Троицы мурованой, року 1696, сентября 15» (Летопись монастыря Густынского. С предисловием О. М. Бодянского. Москва, 1848. С. 63–64).

[240] *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. С. 43.

[241] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Прилуцкий полк. Київ : Типография К. Н. Милевского, 1893. С. 14.

[242] *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. С. 44.

[243] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 361.

[244] *Лучицкий И.* Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 году. *Киевская старина.* 1884. Июнь. С. 306.

[245] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII– початку XVIII ст. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. С. 94.

[246] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства Санкт-Петербург ; Киев ; Харьков : Южно-русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1903. С. 342–343.

[247] *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. С. 41.

[248] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 149.

[249] 1688, грудня 18. Переяслав. Акт Генерального суду на скаргу Леонтія Полуботка на Думитрашка Райчу. Інститут рукопису НБУВ (далі — ІР НБУВ). Ф. II. Спр. 18888.

[250] Документ № 415. *ДГМ*. С. 419.

[251] Там само. С. 418.

[252] Там само.

[253] Там само.

[254] Родословник Сулим. *Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в.* Київ : Типография К. Н. Милевского, 1890. С. III.

[255] Там же.

[256] 1688, 22 декабря. Решение переяславского «меского уряда» по жалобе Ивана Федоровича Сулимы на Петра Романенка за грабеж имущества. *Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в.* С. 3.

[257] Решение переяславского «обапольного уряда», полкового и магистрацкого, по жалобе Ивана Сулимы на скопецкого козака Петра Романенка за неисполнение решения Генерального суда (15 февраля 1699 г.). *Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в.* Київ : Типография К. Н. Милевского, 1884. С. 28.

[258] Там же.

[259] Документ I. Публикация И. Лучицкого. *Киевская старина*. 1884. Июнь. С. 310–312.

[260] Летописец, или Описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украини малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким / публ. и предисл. В. Б. Антоновича. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* Київ : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. С. 34.

[261] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 145.

[262] Там же. С. 148.

[263] Літопис Самовидця. Видання підготував Я. Ф. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. С. 144.

[264] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 148.

[265] П. Гордон у щоденнику інформував, що увечері 23 липня було змінено рішення про час проведення Коломацької ради (після приїзду духовенства та знатних козаків полків). Оскільки козаки після зміщення І. Самойловича масово почали розбігатися, то вибори призначили на 25 липня. Таким чином, прискорила виборний процес самовільна демобілізація українських військовиків, яким командування не могло вже приписати дизертирство, оскільки вони повернулися до місця початку походу. Напевне, участь у Коломацькій раді 800 кінних та 1200 піших козаків засвідчувала наявність не виборних представників полків, а усіх тих, хто не залишив своєї підрозділи. Такі були реалії. Хоча головні учасники перевороту як з українського, так і московського боку намагалися провести Коломацьку раду із залученням якомога більшого козацького представництва з усіх полків, але вони не могли силою втримати запальних від пережитих труднощів у поході вояків у таборі. Тому й вибори гетьмана у цьому зв'язку було проведено зі значними порушеннями. Генеральний писар В. Кочубей поставив свій підпис під Коломацькими статтями за товариство козацьких полків Чернігівського, Прилуцького, Миргородського, Ніжинського, охотницьких полків Новицького, Пашковського, Яворського, Герасимовського, Івановського, Кожуховського. Але, ясна річ, ніхто його у цьому не уповноважував. Так само призначений 24 липня переяславський полковник Д. Райча підписався від імені полку, який його не обирав і був на Запорожжі. Однак хоч у будь-який момент бажаючі могли поставити під сумніви вибори 25 липня на Коломаку, усе ж попередня практика проведення подібних «похідних» рад з урізаним колом виборщиків давала право організаторам заходу не дуже перейматися такими формальностями. Акт обрання, як правило, невдовзі підсилювався царським указом, який визнавав новообраного гетьмана і таким чином узаконював його на найвищій посаді в Гетьманщині. У виборах Ю. Хмельницького 1659 р. не брали участь представники 7 полків, Д. Ігнатовича (Многогрішного) обрали уповноважені лише 6 полків.

[266] *Кочегаров К. А.* Бунт «полка» Григория Косагова на Запорожье: малоизвестный эпизод первого Крымского похода 1687 г. *Русь, Россия: Средневековье и Новое время*. Выпуск 5: Пятые чтения памяти академика РАН Л. В. Милова. Материалы к международной научной конференции. Москва, 9–10 ноября 2017 г. М., 2017. С. 220.

[267] Там же.

[268] Там же. С. 221.

[269] *Алмазов А.* Участие гетмана Ивана Самойловича и его сына Григория в Первом Крымском походе (1687). *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ)* / упоряд. Є. М. Луняк ; Музей гетьманства. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 289.

[270] Там же. С. 290.

[271] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). Москва, 2012. С. 74.

[272] 1687, вересня 6. Батурин. Універсал Івана Мазепи про дозвіл повернути до підданства Новгородському монастиреві козаків, що проживають у його маєтностях, з тих, які самовільно покинули службу під час останнього військового походу. *УІМ-2*. С. 50.

[273] Там само.

[274] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 345.

[275] Літопис Самовидця. С. 144.

[276] Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682–1775). Публикация А. Лазаревского. *Киевская старина.* 1889. № 4. С. 45.

[277] К истории народного волнения, бывшаго в Гетманщине вслед за постановлением Мазепы гетманом. *Киевская старина.*1901. № 2. С. 77.

[278] Там же. С. 78.

[279] Документ III. Публикация И. Лучицкого. *Киевская старина.* 1884. Июнь. С. 314.

[280] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 150.

[281] Там же.

[282] Там же. За іншими даними В. Голіцин «дав йому (гетьману. — *Авт.*) 3000 чоловік із смоленських полків і 1000 кінних» (*Де ла Невілль.* Поход москвитян на Крым с 1687 по 1689 год. *Богданов А. П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии*. Москва : Вече, 2008. С. 168). Однак дані П. Гордона як свідка достовірніші, оскільки він був безпосередньо на Коломаку. Де ля Невіль хоч і отримував новини від учасників походу, але міг їх неправильно трактувати.

[283] Літопис Самовидця. С. 146.

[284] 1687, липня 25. Табір під Коломаком. Універсал Івана Мазепи, який повідомляє про обрання його гетьманом. *УІМ-1*. С. 69.

[285] П. Гордон повідомляв у щоденнику, що така інформація надійшла 30 липня 1687 р.

[286] 1687, липня 25. Табір під Коломаком. Універсал Івана Мазепи, який повідомляє про обрання його гетьманом. С. 69–70.

[287] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 361.

[288] *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. С. 45.

[289] *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславський. Київ, 1893. С. 25.

[290] *Лучицкий И.* Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 году. С. 309–312.

[291] 1688, листопада 15. Батурин. Наказ Івана Мазепи нехаєвському отаманові, сотнику новомлинському про заборону вписувати до реєстрових козаків тяглих людей, що належали полковникові Новицькому. *УІМ-1*. С. 147.

[292] Там само.

[293] 1687, серпня 29. Батурин. Універсал Івана Мазепи дружині покійного прилуцького полковника Лазаря Горленка Єфросинії на село Ольшане. *УІМ-1*. С. 76.

[294] Там само.

[295] Не раніше 1687 — не пізніше 1700. Універсал Івана Мазепи про звільнення від індукти товарів п. Марії Семенової на суму в десять тисяч золотих. *УІМ-2*. С. 66.

[296] 1690, квітня 13. Батурин. Наказ Івана Мазепи щодо виконання посполитими слободи Семенівки повинностей на користь пані Марії Семенової. *Там само.* С. 122.

[297] *Слабченко М. Е.* Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. Одеса : Типография губерниального комиссариата — Просвиты, 1918. С. 60.

[298] 1663, листопада 17. Батурин. Батуринські статті, прийняті гетьманом Іваном Брюховецьким та скріплені підписами козацької старшини. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)*. С. 263.

[299] *Путро О. І.* Генеральний підскарбій. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 78.

[300] *Пришляк В.* Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій першої половини XVIII ст. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. Кн. 1. С. 233.

[301] Статѣ, данніє гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. *УІМ-1*. С. 61.

[302] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 149.

[303] За іронією долі у 1689 р. В. Голіцин, Л. Неплюєв у такий же самий спосіб були усунуті з посад, позбавлені майна, а їхні виправдання ніхто не брав до уваги.

[304] Переписка князя В. В. Голицына с Шакловитым во время Крымских походов. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Санкт-Петербург, 1858. Т. I. С. 352.

[305] «Животи» — майно, статки.

[306] 1687 г. Выписка об отрешении гетмана Самойловича от гетманского достоинства и ссылка его с детьми по разным городам. *Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории*. Москва : Университетская типография, 1858. Часть I. С. 322.

[307] Там же.

[308] 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову (далее ОДИ). *Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою коммиссиею*. Санкт-Петербург : Типография Ф. Еллеонскаго, 1884. Т. 8. С. 964.

[309] ОДИ. С. 959.

[310] Дело о распределении имения и всех пожитков оставшихся после свергнутого с гетманства Ивана Самойловича, и его детей, и о ссылке их самих по разным местам (1687, сентября 15). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–12,1.

[311] ОДИ. С. 954.

[312] Документ датується 1690 р., хоча у ньому в основному йде переказ перепису майна 1687 р.

[313] ОДИ. С. 959–960.

[314] ОДИ. С. 961–962.

[315] ОДИ. С. 962–963.

[316] ОДИ. С. 954.

[317] ОДИ. С. 953.

[318] ОДИ. С. 963–964.

[319] ОДИ. С. 965.

[320] ОДИ. С. 954–955.

[321] ОДИ. С. 955.

[322] ОДИ. С. 956.

[323] ОДИ. С. 957.

[324] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 362.

[325] ОДИ. С. 965.

[326] За С. Величком курс валют у 1687 р. був таким: червоний золотий = 6 золотих, таляр (єфимка) = 3 золотих, лев = 1 копа. Крім цього, з інших джерел маємо відомості про функціонування при платежах в Гетьманщині інших грошових одиниць: 1 рубль = 100 копійок = 5 золотих = 120 чехів = 120 грошів = 20 шостаків; дукат = 8 (7) золотих.

[327] ОДИ. С. 965–966.

[328] ОДИ. С. 966–967.

[329] 1687 г. Выписка об отрешении гетмана Самойловича от гетманского достоинства и ссылка его с детьми по разным городам. С. 324.

[330] Москві віддали золотий ланцюг вагою 21 золотник.

[331] ОДИ. С. 1019.

[332] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 362.

[333] ОДИ. С. 1081.

[334] ОДИ. С. 1064.

[335] Марії Іванівні Самойлович (Голуб) був наданий дозвіл жити у Седневі.

[336] Грамоты. III. *Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории*. Москва : Университетская типография, 1858. Часть I. С. 331–332.

[337] Марія Федорівна Самойлович (Сулима).

[338] І. Мазепа 17 жовтня 1687 р. видав її на руки універсал, згідно з яким «иж мы на осиротѣлость з дѣтми недорослими, овдовѣлой пней Марии Сулимовни Симеоновой респектуючи, села, едно в уездѣ Погарском Гримячое, а другое Семионовку во уездѣ Стародубовском, лежачіе, з млинами и зо всѣми пожитками и угодіями до тих сюл належними, при оной пней Сулимовнѣ Семионовой до далшого великих гсдрей нших их црского пресвѣтлаго влчества указу и до далшой нашой и войсковой ласки неотмѣне заховуем» (Універсал Мазепи Марії Гетьманичівій Сулимівні на с. Гримяче й Симеонівку (1687.17.X.). *Лазаревська К. Генеральне слідство про маєтности Стародубського полку. Український архів*. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. Т. I. С. 298).

[339] Детальніше про це див. у розділі 3 цієї книги.

[340] Була на засланні разом з чоловіком у Тобольську до 1696 р. Поїхала туди за власною ініціативою, оскільки мала право залишатися згідно з рішенням царів на Стародубщині. Яків Самойлович помер 9 липня 1696 р. Анна вийшла вдруге заміж у 1701 р. за стародубського полковника Михайла Миклашевського.

[341] Лист І. Мазепи до В. Голіцина (1688 р., січня 1, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 90.

[342] «Пресвѣтлѣйшого и державнѣйшого великого гсдря Nашего его црского пресвѣтлого влчества войска запорожского гетман и славнаго чина стого апостола Андрея кавалер Иван Мазепа.
Всей старшинѣ и чернѣ войска его црского пресвѣтлого величества запорожского и кождому кому колвек о томъ вѣдати належит сим унѣверсалом Nашим ознаймуем, иж углядаючи мы на знатные и вѣрные в войску запорожском роненные працы и услуги пна Михайла Миклашевского, полковника войска его црского пресвѣтлого величества запорожского стародубовского, респектуючи на пнѣ Анну Швайковсковну, жену его полковниковую стародубовскую, которой отц здавна до сей Малой России усердную мѣвал прихилност, яко надаем ей пнѣ Аннѣ Швайковсковнѣ село Рухов, в полку Стародубовском в сотнѣ полковой тамошной лежачое, со всѣми кгрунтами и вшелякими угодями до него належными, такъ сим унѣверсалом Nашим оное ствержаем, позволяючи ей до ласки Нашой войсковой тим селом владѣти и належитое в всяких работизнах и иных тяглых повинностях от людей посполитых тамошных имѣти послушенство. Зачим вѣдаючи о таковой волѣ Nашой, абы нѣхто з старшины и чернѣ в спокойном помененного села владѣню и заживаню всяких з оного пожитков ей пнѣ полковниковой не важил ся жадной найменшой чинити перешкоды. Войт зас зо всѣми тяглими людми пречереного села Рухова, абы вшелякое отдавал послушенство, мѣти пилно хочем и рейментарско приказуем. Дан в Батуринѣ року 1706,, септевр. 15 д.» (Універсал Мазепи Анні Швайковсковні (1706.15.IX.). *Лазаревська К.* Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Український архів. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. Т. I. С. 183–184).

[343] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. Мазепа. Збірник. Варшава, 1938. Т. I. С. 112.

[344] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. Москва, 2012. С. 170.

[345] *Модзалевский В.* Малоросcийский родословник. Київ : Типолитография «С. В. Кульженко», 1914. Т. 4. С. 479.

[346] *Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. Чернигов : Типография губернского земства, 1901. С. 22.

[347] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 171–172.

[348] *Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. С. 22 («А по смерти его владѣл син его и брат родные; послѣ них отдано было владѣние дочери его, князя Юрия, Михайла Кондратиева женѣ»).

[349] На Бендерській комісії не повідомили, чия вона дочка.

[350] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. С. 112.

[351] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 362.

[352] Там само.

[353] Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряду гетманскаго, во все времена князю Василью Голицыну. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228/97V. Арк. 43.

[354] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 362.

[355] Там само.

[356] Там само.

[357] Там само.

[358] Орієнтовно весна 1688 року. Записка гетьмана І. Мазепи князю Д. Голіцину. *ДГМ*. С. 127.

[359] Версія про те, що претендент на булаву пообіцяв за обрання гетьманом заплатити В. Голіцину 10000 рублів (як з'ясувалося пізніше, він передав йому 100 000 золотих. — *Авт.*) дуже хистка. Чому? І. Мазепа не міг передбачити 23–24 липня 1687 р., що ця сума відповідатиме коштам, які порівну згодом ділитимуться між царською казною

(майже 100 000 золотих) та військовим скарбом (майже 100 000 золотих). Ніхто не міг знати, який буде результат ревізії. Оскільки всі справи у Московії від імені малолітніх царів фактично вирішував В. Голіцин разом із царівною Софією, то, ясна річ, йому не можна було пообіцяти винагороду за гетьманство, а потім забути про свої зобов'язання, вдавати, що ніякої «договірної» розмови не відбулося. У цьому разі реальний правитель Московії зі всіма своїми важелями впливу через деякий час домігся б скинення гетьмана за слушної нагоди. У цьому зв'язку зазначених вище можливих переговорів-торгів 23–24 липня 1687 р. між І. Мазепою та В. Голіциним не відбулося. На це вказує ряд обставин. По-перше, якби існувала попередньо домовленість про 100 000 золотих за гетьманство, то В. Голіцина цілком би влаштувала пропозиція старшини віддати всі пожитки І. Самойловича у військовий скарб без ретельних обліків, підрахунків. Логіка його дій була б прогнозованою: адже він би стовідсотково мав упевненість насамперед у тому, що отримає у тій безконтрольності насамперед надійні свої високі відкупні та компенсації за виснажливий похід. Генералісимус, попри свої позитивні якості, високий рівень освіти, не обмежував себе, як людина свого часу, у намірах кардинально поліпшити своє матеріальне становище. Після завершення військового походу 1687 р. отримати достатньо велику на той час винагороду без особливих затрат було б для нього вигідною справою. Якраз цьому б і сприяла взаємодія лише з одним свідком, його висуванцем — І. Мазепою, та сприяння, аби він якнайшвидше прийняв статки скинутого гетьмана під своє управління, а старшина була віддалена від цього процесу і не посвячувалася у його деталі. Тому якби напередодні виборів 24 липня пропозиція В. Голіцина обрати гетьманом І. Мазепу підкріплювалася кабальними зобов'язаннями претендента на булаву, то головуючий на перемовинах зі старшиною вже діяв би як практично підкуплена особа. У його інтереси не входило б створення додаткових труднощів висуванцю, який би старався оперативно та якнайкраще доправити до Москви велику суму грошей. А ревізія майна, інспектування власності Самойловичів лише утруднювали забезпечення швидкої реалізації таємної домовленості, якби така насправді була. По-друге, генералісимус 24 липня тиснув на старшин, щоб була прийнята стаття про конфіскацію майна ексгетьмана у царську казну і згодився поділити ревізоване на дві частини із великими застереженнями. Не думаємо, що В. Голіцин пішов на уступку головним учасникам скинення за якісь фінансові преференції для себе. Це був би великий ризик. Бо про цю фінансову аферу під патронатом генералісимуса знали б небажані та ненадійні свідки із непрогнозованого старшинського оточення. По-третє, відповідна стаття Коломацької угоди про поділ майна Самойловича засвідчує, що на той момент головний урядовець Московії енергійно відстоював інтереси Москви, прагнувши обмежити фінансовий ресурс гетьманату за рахунок конфіскації статків скинутого гетьмана. Він був настроєний рішуче й вимогливо, його не обтяжували жодні взяті зобов'язання та якісь таємні домовленості. Він чітко гнув лінію-інтерес царського уряду на забезпечення виграшних економічних преференцій від ревізії набутків І. Самойловича. Відповідна стаття Коломацької угоди, оперативне послання в Стародуб, Батурин, Чернігів голіцинських ревізорів засвідчує, що головний царський урядовець ще напередодні виборів нового гетьмана хотів пошвидше дізнатися про дійсні фінансові справи свого недавнього опонента та Гетьманщини. В. Голіцин також у такий спосіб прагнув взяти під контроль свого висуванця, аби тримати його «на привязі», в жорстких рукавицях.

Отже, подальша домовленість про поділ конфіскованого майна на три частини (одну з яких неофіційну) склалася уже після Коломацької ради з новим керманичем Батурина. Це відповідало інтересам І. Мазепи, який у такий спосіб вирішував три для себе важливі проблеми: 1) віддячував В. Голіцину за пропозицію старшині обрати його гетьманом, за протекцію; 2) знаходив певною мірою у Москві впливовий захист від посягань конкурентів; 3) отримував свободу дій щодо обліку, знаходження, упорядкування на власний розсуд, в інтересах Гетьманщини фінансової спадщини попередника без прискіпливого втручання довірених осіб головного царського урядовця. При цьому слід зазначити, що, на перший погляд, ніби не має значення, коли були укладені секретні домовленості І. Мазепи та В. Голіцина — до Коломацької ради чи після. Адже їхнім підсумком вийшла сума в 100 000 золотих подячних коштів. Усе ж таки відмінність принципова є. У першому випадку йшлося б про хабар, куплене гетьманство, що є прикрим фактом. У другому випадку, який відповідає логіці справжніх реалій 1687 р., ми говоримо про компромісну зміну відповідної статті Коломацької угоди на вигідних умовах для Гетьманщини за рахунок фінансової частки государів. Гетьман не був ініціатором, а також автором ідеї поділу майна Самойловича для царської казни та військового скарбу. Однак він хитрим маневром-комбінацією зумів пом'якшити для Гетьманщини втрату значних коштів (у результаті ретельної ревізії царям дісталося б конфіскату на 500–600 тисяч золотих), а також отримав важливу в ті місяці становлення підмогу від головного вершителя справ у Московії. У цій схемі він діяв продумано, виважено і наступально проти найзначнішого царського231 ваговика-посадовця.

[360] Документ 1689 р. «Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряду гетманскаго, во все времена князю Василью Голицину» повідомляє про те, що гетьман дав голові царського уряду та окольничому Л. Неплюєву 21 690 рублів, при цьому з них останньому 2000 рублів. Отже, Голіцину припало загалом 98 450 золотих.

[361] ОДИ. С. 1019.

[362] Опис конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Львовим за наказом бригадира Румянцева у грудні 1723 — січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків, із засвідченням повернення конфіскату за наказом цариці Катерини І дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 роц. *Універсали Павла Полуботка (1722–1723)* / упоряд. Вячеслава Ринсевича. Київ, 2008. С. 447.

[363] Там само. С. 447.

[364] Там само. С. 448.

[365] Там само.

[366] Там само. С. 454

[367] Там само. С. 466–467.

[368] Там само. С.472

[369] Там само.

[370] *Корсакова В.* Неплюев Семен Протасьевич. *Русский биографический словарь* (А. А. Половцова). В 25 т. Санкт-Петербург ; Москва, 1914. Т. 11. С. 236–237.

[371] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 362.

[372] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. Мазепа. Збірник. Варшава, 1938. Т. І. С. 112.

[373] Там само. С. 127.

[374] Досить порівняти пізніші річні прибутки І. Мазепи. Про них розповів після Полтавської битви полонений мазепинський скарбник, співробітник Генеральної військової канцелярії Григорій Григорович (Григор'єв). Російські слідчі зафіксували такі його показання: «Канцелярист Григорий сказал: на измѣнника Мазепу с малороссийского края збирано денежных доходов в год: индукты с Рагузинского 53 000 золотых, и того 10 600 рублев, да на кухню 100 рублев, и всего 10 700 рублев. Аренды было в зборѣ: с полку Стародубовского V 000 золотых, с Киевского полку 6000 золотых, с Лубенского 11 000 золотых, с Прилуцкого 5 500, с Миргородцкого 7 400, с Полтавского V 600, з Гадяцкого 30 000 золотых и с порукавичным, с Переяславского 6500, с Черниговского 8000¸с Нѣжина с околичностями, оприч сотен засеймских, 4500 золотых. А сотен засеймских з городов з Борзны 1 200 золотых, с Новых Млинов 1 000, с Конотопа 1650, с Кролевца V00, с Коропа 2200, с Воронежа 1000, с Глухова 3000, з Заднепровских полков аренды збирать положено тому лѣт с пять; и было с Хвастова с принадлѣностями по 2 000, с Корсунщины, с Чигиринщины и Канѣвщины по 15 000; а з Бѣлой Церкви было отдано Згуру, и толко один год прошло, а сколко положено, того он не вѣдает. Ему ж, Мазепе, было збору порукавичного на всякой год, то есть в началѣ всякого году приходили с полной и давали ему за то, чтоб аренды не отдавал на перекуп, а имянно: с Киевского полку — 300 червонных, с Нѣжина 600 ефимков, с Лубенского 800 червонных, с Прилуцкого 200 чер., с Миргородцкого 200 червонных, с Полтавского 400 чер., с Черниговского 800, с Стародубовского 2000 чер., с Переяславского 400 червонных; з городов, которые особ полков определены, а имянно: з Борзны 100 чер., з Батурина 300 чер., з Глухова 300 чер., с Кролевца 100 чер., с Коропа 60 чер., с Воронежа 50 чер., с Новых Млинов 50 чер., с Конотопа 300 чер. И тѣх вышеписанных зборов в войсковую казну толко одна аренда, а прочие на него, Мазепу, собственно» (ІР НБУВ. Ф. VIII. Спр. 1804. Арк. 85–86а). Також з Гадяцької та Шептаківської волостей І. Мазепа отримував відповідно по 9000 та 3000 золотих (*Возняк М.* Бендерська комісія… С. 124–125). Отже, індукта 53 500 золотих + порукавичний збір 39 960 золотих + доходи від волостей 12 000 золотих разом приносили до умовного приватного скарбу гетьмана 105 460 золотих на рік. Подібні річні надходження мав й І. Самойлович. Зауважимо при цьому, що канцелярист Григорій Григор'єв індукту зарахував до особистого скарбу володаря булави у зв'язку з тим, що він її не клав у військову скарбницю. Але, як і попередник, І. Мазепа зберігав кошти у кількох місцях. Податок з купців (індукта) з цих причин слід віднести до приватного відання гетьмана з певною долею умовності. Просто цими грошима покривалися, схоже, не військові витрати Гетьманщини. До цієї суми (105 460 золотих) слід додати доходи обох гетьманів від власних десятків млинів, рудень, гут, буд, винокурень, а також торгових операцій (продаж зерна, худоби тощо). Наприклад, у 1681 р. І. Самойлович продав через своїх уповноважених осіб у Москві 840 відер горілки, у 1685 р. — 221 пуд нелітрованої селітри; тільки його пасіки під Глуховом дали влітку 1687 р. 59 діжок меду (*Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ : Наукова думка, 1986. С. 67, 156, 158). Крім того, І. Мазепа мав чималий зиск від заснованих ним у Рильському повіті слобід. Від І. Самойловича новий гетьман отримав на ранг 19 654 двори у 72 селах, жителі яких сплачували як натуральні, так і грошові податки. Отже, загалом власний щорічний дохід обох гетьманів орієнтовно складав мінімально 150–200 тисяч золотих, а то й більше грошей.

[375] На 30 000 золотих (30% приватних надходжень гетьмана) можна було побудувати дві муровані церкви або купити 300 млинів. Ця сума відповідала вартості 2000 волів або 800 коней.

[376] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. С. 112.

[377] Там само. С. 112, 126.

[378] Там само. С. 127.

[379] Прикметна у цьому плані статистика 1725 р. Російські урядовці взяли під контроль збір головних податків в Гетьманщині, і їм вдалося відправити в Москву 244 255 рублів (це десь 1 221 275 золотих. — *Авт.*) (*Руднів В.* Фінансовий стан Гетьманщини за Петра І. *Науковий збірник за рік 1925* [*Записки Українського наукового товариства в Київі тепер Історичної секції Всеукраїнської академії наук* / за ред. голови секції акад. Михайла Грушевського]. Київ : Державне видавництво України, 1926. Т. XX. С. 161). Тобто це були надлишкові кошти після виплат охотницьким полкам та на інші насущні проблеми. Зрозуміло, стан фінансів Гетьманщини у 1725 р. вже на порядок був вищий, ніж у 1690 р. Та загалом він не на стільки разюче відрізнявся за 35 років і наближався, схоже, до 1 мільйона золотих у кращі роки.

[380] Рейхсталер мав тоді, мабуть, дещо вищий курс, ніж звичайний талер (3 золотих), тобто десь 3, 4 золотого. Це загалом (29 000 × 3,4) складало 98 600 золотих.

[381] Можливо, так і було. Або ці відомості непевні. Усе ж, як свідчать документи, поділені кошти, коштовності були доставлені у Москву.

[382] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 160.

[383] Там же. С. 163

[384] Там же. С. 165.

[385] Орієнтовно весна 1688 року. Записка гетьмана І. Мазепи князю Д. Голіцину. *ДГІМ*. С. 127.

[386] 1689, грудня 24. Розпис речей, що в різні часи дані від Івана Мазепи, від початку уряду гетьманського, князю Василеві Голіцину. *ДГІМ*. С. 140.

[387] Лист І. Мазепи до В. Голіцина (1688, березня 24. Батурин). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / упоряд. та автор передмови В. В. Станіславський. Київ : Інститут історії України НАН України, 1996. С. 18–20.

[388] Там само. С. 19.

[389] На Бендерській комісії 1709 р. зазначалося, що І. Мазепа передав «багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Голіциновi <…>, але не всі, а тільки частину в простій московській монеті, не в золоті й сріблі та дорогоцінному камінні» (*Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. С. 112).

[390] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. С. 112.

[391] Повідомленя П. Гордона за 7 грудня 1687 р. про те, що І. Мазепа услід за конфіскатом Самойловича послав у Москву листа (*Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 160) про ремствування козаків з цього приводу, відповідає логіці цієї версії.

[392] 1687, серпня 21. Батурин. Універсал Івана Мазепи панові Павлові Гудовичу на село Івантенки, що в Погарському ключі. *УІМ-1*. С. 74.

[393] 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову (далее ОДИ). *Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою коммиссиею.* Санкт-Петербург : Типография Ф. Еллеонскаго, 1884. Т. 8. С. 1025.

[394] ОДИ. 1062.

[395] Там же.

[396] Там же.

[397] Там же.

[398] Там же.

[399] Там же.

[400] Там же. С. 1063.

[401] Там же.

[402] Там же.

[403] Там же.

[404] Там же. С. 1064–1065 («Булава серебрная, рукоять деревяная, окована серебром же и визолочена сплош, с вяшмами и з берузами; вѣсу въ ней з деревом 4 ф. Булава серебреная, рукоять деревяная, окована серебром же и визолочена сплош, с вяшмами и з бирузами; вѣсу в ней 4 ф. безь трох зол. Булава серебреная, рукоять деревяная, окована серебром же и визолочена сплош, с вяшмами и з бирузами; вѣсу в ней з деревом 3 ф. Булава серебрная, рукоять деревяная, окована серебром же и визолочена сплошь, с вяшмами и з бирузами; вѣсу в ней з деревомъ 3 **ф.** с четвертю. Булава серебреная, рукоять деревяная, окована серебром же и визолочена мѣстами, с чернью и з бирузами, вѣсу в ней з деревом 2 ф. з шестма золотников. Булава серебрная, рукоять деревяная, окована серебром же, незолоченая; вѣсу въ ней з деревом 2 ф. без четверти. Булава серебреная, рукоять деревяная, окована серебром же, незолоченая; вѣсу в ней з деревом полтора ф. Булова сребреная, рукоять деревяная, окована сребром же, з чернью и з бирузами, да в дву мѣстѣх на рукояти обшито бархатом дикого цвѣту; вѣсу в ней з деревом 1 ф. з четвертю»).

[405] Там же. С.1065–1066.

[406] Там же. С. 1066.

[407] Там же.

[408] Там же. С. 1047.

[409] Там же.

[410] Там же.

[411] ОДИ. С.1026.

[412] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 361–362.

[413] *Павленко С.* Іван Мазепа. Догетьманський період. С. 14–21.

[414] 1687, вересня 5. Батурин. Універсал Івана Мазепи місту Глухову про підтвердження прав на млини. *УІМ-2*. С. 49.

[415] 1687, вересня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи. *УІМ-1*. С. 78.

[416] 1687, вересня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи київському війтові про обов'язок людей, що живуть у монастирях і монастирських дворах, відбувати сторожеву й інші міські повинності нарівні з міщанами. *Там само*. С.79.

[417] 1687, вересня 17. Батурин Універсал Івана Мазепи місту Чернігову про підтвердження магдебурського права та прав на міські маєтності. *УІМ-2*. С. 55.

[418] 1687, жовтня 5. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження магдебурзького права Стародубу і надання йому сіл Кустичі та Сергіївка і п'яти млинів. *УІМ-1*. С. 89.

[419] 1687, жовтня 20. Батурин. Універсал Івана Мазепи Прилуцькій ратуші про збирання доходів з млина в селі Смоші до міської скарбниці. *УІМ-1*. С. 99.

[420] 1687, вересня 13. Батурин. Універсал Івана Мазепи про право ніжинських грецьких купців судитися власним судом та самим судити свою челядь. *УІМ-2*. С. 54.

[421] 1687, грудня 23. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав Ніжинського Грецького братсва мати свою церкву у Ніжині з дозволом використовувати як обрядову грецьку мову. *Там само*. С. 65.

[422] 1687, серпня. Табір під Шкловкою. Універсал Івана Мазепи Полтавському Хрестоздвиженському монастиреві про «послушенство» жителів села Петрівка. *УІМ-1*. С. 69.

[423] 1687, вересня 17. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження дозволу
київського митрополита Гедеона Святополка Четвертинського Київському Кирилівському Святотроїцькому монастирю зайняти Ржищівський монастир, з наданням йому села Ячники та давніх земель Ржищівського монастиря. *УІМ-2*. С. 56.

[424] 1687 вересня 29. Батурин. Універсал гетьмана Івана Мазепи, що стверджував права Києво-Печерської лаври на ряд маєтностей, в т. ч. і в Стародубському полку. *ДГІМ*. С. 18–19.

[425] 1687, жовтня 9. Батурин. Універсал Івана Мазепи Прилуцькому Густинському монастиреві на село Дейманівку і млини. *УІМ-1*. С. 95.

[426] 1687, жовтня 10. Батурин. Універсал Івана Мазепи Прилуцькому Густинському монастиреві про зобов'язання жителів сіл Боршня, Дідівці, Харитонівка, Васьківці і Сокиринці гатити монастирські греблі. *Там само*. С. 96.

[427] 1687, жовтня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи Глухівському Петропавлівському монастиреві на села Холопкове, Боничани та осаджені слободи Ховзівка, Будища, Везонка, Мацкове, Черневе і Ротівка. *Там само*. С. 99.

[428] 1687, жовтня 26. Батурин. Універсал Івана Мазепи Батуринському жіночому монастиреві про заборону новомлинському сотникові втручатися в монастирські грунти. *УІМ-1*. С. 100.

[429] Подтвердительный универсал гетмана Мазепы Батуринскому девичьему монастырю на села Пальчики и Атюшу с прочими грунтами и мельницами (1688, января 28). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 14.

[430] 1687, жовтня. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав Київського Пустинно-Микільського монастиря на містечко Городище та на усі прибутки з монастирських млинів під Чигирин-Дібровою і Омельником. *УІМ-2*. С. 61.

[431] 1687, листопада 10. Батурин. Універсал Івана Мазепи Гадяцькому Красноярському монастиреві на село Будища і млин. *УІМ-1*. С. 101.

[432] 1687, листопада 12. Універсал Івана Мазепи про захист судових прав Максаківського монастиря щодо своїх підданих. *УІМ-2*. С. 63.

[433] 1687, листопада 27. Батурин. Універсал Івана Мазепи Макошинському Покровському жіночому монастиреві з підтвердженням прав на землю і млин у селі Величківці. *УІМ-1*. С. 102.

[434] 1687, грудня 1. Глухів. Універсал Івана Мазепи Київському Печерському жіночому монастиреві на село Бугаївку і присілок Берків

Київського полку та село Іванків і селище Бузів Переяславського полку. *Там само.* С. 104.

[435] 1687, грудня 9. Батурин. Універсал Івана Мазепи Кам'янському Успенському монастиреві на маєтності. *Там само.* С. 106.

[436] 1687, грудня 18. Батурин. Універсал Івана Мазепи ніжинському Красноострівському монастиреві про «послушенство» підданих у селі Талалаївці. *Там само.* С. 107.

[437] 1687, грудня 19. Батурин. Універсал Івана Мазепи Лубенському мгарському монастиреві з підтвердженням прав на володіння селами В'язівок, Ольшанка, Лука, Хитці, Мгар і Піски. *Там само.* С. 109.

[438] 1687, жовтня 22. Батурин. Універсал Івана Мазепи про надання Макошинському Микільському монастиреві млинового каменя на Сосницькій греблі. *УІМ-2.* С. 59.

[439] 1687, грудня 19. Батурин. Універсал Івана Мазепи Макошинському Миколаївському монастиреві на млини Грицьків, що на Сосницькій греблі, Василів у селі Вербі та перевіз через Десну в містечку Макошин. *УІМ-1.* С. 110.

[440] 1687, грудня 21. Батурин. Універсал Івана Мазепи Чернігівському Єлецькому монастиреві з підтвердженням всіх маєтностей, наданих попередніми гетьманами. Там само. С. 110.

[441] УІМ-1. С. 75, 82, 83, 102, 103, 105, 110.

[442] 1688, квітня 28. Батурин. Універсал Івана Мазепи про повернення на Чернігівську архієпископію раніше відторгнених від неї млинів. *УІМ-2.* С. 75.

[443] Універсал гетьмана Івана Мазепи про повернення чернігівській архієпископській кафедрі на чолі з Лазарем Барановичем кількох млинів. Батурин. 1688 р., копія кінця XVII — першої половини XVIII ст. / публікація Олени Попельницької, Юлії Осташевської. *Батуринська старовина : збірник наукових праць.* Чернігів : Десна Поліграф, 2011. Випуск 2 (6). С. 31.

[444] 1688, січня 11. Батурин. Універсал Івана Мазепи Великобудиському Паненському жіночому монастиреві на село Чернецький Яр і на два млини, що на Будиській греблі. *УІМ-2.* С. 114.

[445] 1688, січня 14. Батурин. Універсал Івана Мазепи Батуринському Крупицькому Миколаївському монастиреві на лісові займища і пустоші. *УІМ-1.* С. 116.

[446] 1688, січня 17. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря на два млини, розташованих на Слободській греблі, на річці Острі, та наданням з них військової частки прибутків. *УІМ-2.* С. 67.

[447] 1688, січня 21. Батурин. Універсал Івана Мазепи Золотоніському монастиреві на володіння селом Слобідка Слюзчина з угіддями. *УІМ-1.* С. 118.

[448] УІМ-1. С. 131.

[449] 1688, січня 27. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав на маєтності Батуринському Бобриківському монастиреві. *УІМ-2.* С. 70.

[450] 1688, лютого 9. Батурин. Універсал Івана Мазепи Київському Межигірському монастиреві з підтвердженням його маєтностей. *УІМ-1.* С. 119.

[451] 1688, лютого 12. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав Глухівського жіночого монастиря на село Береза. *Там само.* С. 121.

[452] 1688, березня 10. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав Рихлівського Микільського монастиря на село Будище, Савинський перевіз, млини, озера та інші маєтності. *УІМ-2.* С. 72.

[453] 1688, травня 24. Батурин. Універсал-привілей І. Мазепи Густинському монастиреві на монопольну торгівлю горілкою під час ярмарку. *ДГІМ.* С. 21.

[454] 1688, вересня 14. Батурин. Універсал Івана Мазепи Видубецькому монастиреві на село Леоники. *УІМ-1.* С. 137.

[455] 1688, грудня 17. Батурин. Універсал Івана Мазепи Батуринському Новомлинському монастиреві на перевіз через річку Сейм під Батурином, села Пальчики та інші маєтності. *Там само.* С. 147.

[456] 1687, грудня 9. Батурин. Універсал Івана Мазепи Кам'янському Успенському монастиреві на маєтності. *Там само.* С. 235.

[457] 1691, вересня 9. Глухів. Лист Івана Мазепи своєму дозорці п. Білозорецькому з наказом розмежувати землі села Сушани. *УІМ-2.* С. 145.

[458] 1691, жовтня 30. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження села Сушани з грунтами і млином за Кам'янським Успенським монастирем. *УІМ-1.* С. 108.

[459] 1694, червня 1. Батурин. Універсал Івана Мазепи Кам'янському Успенському монастиреві на осадження села Шумилівка. *Там само.* С. 266.

[460] 1699, березня 18. Батурин. Універсал Івана Мазепи Кам'янському Успенському монастиреві на млин на річці Трубежі й увільнення від дьогтьової повинності. *Там само.* С. 320.

[461] 1699, вересня 13. Батурин. Універсал Івана Мазепи Кам'янському Успенському монастиреві на озера Кстове, Росохи і Рясиве. *Там само.* С. 334.

[462] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа : збірник.* Варшава, 1938. Т. І. С. 130.

[463] *Павленко С.* Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених. Київ : Мистецтво, 2018. С. 114.

[464] *Нетудихаткін І. А.* Український ктиторський портрет другої половини XVI–XVIII століть: інформаційний потенціал історичного джерела : дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук. Київ, 2010. С. 153.

[465] Там само.

[466] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 364.

[467] Там само. С. 363.

[468] Там само. С. 364.

[469] Там само.

[470] *Безруков А., Петров А.* Иосиф. *Православная энциклопедия*. Москва : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2011. Т. XXV. С. 543–545.

[471] Там же.

[472] Там же.

[473] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 364.

[474] Там само.

[475] ОДИ. С. 1070.

[476] Там же. С. 1072.

[477] Там же.

[478] Там же. С. 1173.

[479] Там же. С. 1171.

[480] Там же. С. 1178.

[481] Там же.

[482] Там же. С. 1122.

[483] Там же. С. 1081.

[484] Там же. С. 1163.

[485] Там же. С. 1121.

[486] Виїздний транспорт гетьманича, чернігівського полковника Григорія Самойловича мав такий вигляд: «Карета побита черными кожами чеканными з завѣси гладкими, гвозди мѣдяные, пражки и колцы желѣзные, и изнутри вверху из столпци и около мѣст обито, и на завѣсах, которые на выходѣх сверх кожи обложено сукно красное кармазинное, а завѣсы всѣ подложеные кумачем красным, станок и колеса и ободы окованы желѣзом, столци назади и напереди крашеные, на столпцах коробка и яблока и меж столпцов желѣзные, достки и сваги и подпори крашены зеленою и красною краскамы; в той же каретѣ дверко побита войлоками и сверх войлоков красным кумачем, двѣ вори коренные да одна припражная стройчена ременем, пражки и колци желѣзные луженые. Сѣдлишко крито кожею бараньею з одным стрименом желѣзным, и к тому сѣдлу войлок ветхой без кружки. На той каретѣ чахол новой полотняной посконной» (ОДИ. С. 1179–1180).

[487] 1687, грудня 1. Глухів. Універсал Івана Мазепи Київському Печерському жіночому монастиреві на село Бугаївку і присілок Берків Київського полку та село Іванків і селище Бузів Переяславського полку. *УІМ-1.* С. 104.

[488] l687 грудня 3. Глухів. Відкритий лист гетьмана І. Мазепи, наданий його матері, ігумені Києво-Печерського Вознесенського монастиря Марії Магдалині, зі старицямн для проїзду в Москву. *ДГІМ.* С. 958.

[489] l 687 грудня 2. Глухів. Чолобитна гетьмана І. Мазепи царям про всемилостивішу увагу до прохань, які стосуються монастирських справ. *Там само.* С. 957.

[490] l687 грудня 3. Глухів. Відкритий лист гетьмана І. Мазепи, наданий його матері, ігумені Києво-Печерського Вознесенського монастиря Марії Магдалині, зі старицями для проїзду в Москву. *Там само.* С. 958.

[491] l687. Москва. Доповідь думного дяка Омеляна Українцева про приїзд до Москви Марії Магдалини та про надання їй, старицям і гетьманським козакам щоденного харчування // *Там само.* С. 961.

[492] 1687 грудня l6. Москва. Доповідь про надання ігумені Марії Магдалині, старицям та гетьманським козакам вина, меду, пива та грошей до свята Різдва Христового. *Там само.* С. 959.

[493] *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. *Киевская старина.* 1889. № 1. С. 48.

[494] Там же.

[495] Там же.

[496] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 152.

[497] 1687, липня 25. Коломак. Коломацькі статті. *УІМ-1.* С. 59.

[498] *Алмазов О.* Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Москвою в 1670–1680-ті рр. *Сіверянський літопис.* 2014. № 4. С. 17–19.

[499] З листа І. Мазепи до В. Голіцина про пограбування гетьманської скарбниці. *Батурин: сторінки історії : збірник документів і матеріалів.* Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 77.

[500] З листа І. Мазепи до царів Іоанна й Петра Олексійовичів та великої княжни Софії Олексіївни про розквартирування у Батурині стрілецьких полків. *Батурин: сторінки історії.* С. 79.

[501] *Сокирко О.* На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII — другої половини XVIII ст. Київ : Темпора, 2018. С. 102,104.

[502] *Алмазов О.* Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Москвою в 1670–1680-ті рр. С. 18.

[503] З листа І. Мазепи до царів Іоанна й Петра Олексійовичів та великої княжни Софії Олексіївни про розквартирування у Батурині стрілецьких полків (8 вересня 1688 р. м. Батурин). *Батурин: сторінки історії.* С. 79.

[504] Там само.

[505] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 180.

[506] Там же.

[507] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів. Про повернення гетьманського послання від Станіслава Яблоновського та відправлення його до Москви.1688 р., січня 30, Батурин. *ЛІМ-1.* С. 101.

[508] Там само.

[509] Лист до Станіслава Яблоновського. Про затримку з відповіддю на привітання з обранням на гетьманство, дотримання добросусідських відносин та про розмежування земельних володінь (29 грудня 1687 р., Батурин). *ЛІМ-1.* С. 88.

[510] Там само.

[511] Лист до Олексія Васильовича Голіцина. Про повернення гетьманського посланця від Станіслава Яблоновського та відправлення його до Москви (30 січня 1688 р., Батурин). *ЛІМ-1.* С. 102–103.

[512] Листи до Василя Васильовича Голіцина. Про поїздку до Москви Марії Магдалини, наміри татар вчинити напад на Гетьманщину, відвідини лівобережної старшини родичами з Речі Посполитої, листування Івана Мазепи зі Станіславом Яблоновським, заборону листування запорожців з правобережним гетьманом Андрієм Могилою (11 лютого 1688 р. Батурин). *ЛІМ-1.* С. 110–111.

[513] Там само. С. 110.

[514] Лист до Станіслава Яблоновського. Про вдячність за привітання з нагоди обрання на гетьманство (лютий 1688 р., Батурин). *ЛІМ-1.* С. 113.

[515] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів. Про відвідини лівобережної старшини родичами з Речі Посполитої та про листування гетьмана зі Станіславом Яблоновським. *ЛІМ-1.* С. 112.

[516] Василь Іскрицький. Чухліб Т. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. Київ : КЛІО, 2013. С. 283.

[517] Син шляхтича Михайла Васильовича Іскрицького та шляхтянки Єви Моржковської (рідна сестра гетьмана Павла Тетері).

[518] *Мицик Ю.* З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року. *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ, 2005. Вип. 5. С. 560.

[519] Його ще у літературі називають Криштофом.

[520] *Мицик Ю.* З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року. С. 559.

[521] *Кривошея І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Т. І. С. 419–420

[522] Василь Іскрицький. *Чухліб Т.* Відень 1683. С. 283.

[523] *Мицик Ю.* З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року. С. 559.

[524] *Чухліб Т.* Михайло Ханенко. Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1994. С. 323.

[525] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1905. Кн. 6. Т.15. С. 331.

[526] Інструкція В. Іскрицькому, королівському секретареві, посланцю Короля Яна ІІІ Собеського до козаків Лівобережної Гетьманщини / публікація Ю. Мицика. *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ, 2005. Вип. 5. С. 566.

[527] Лист до Василя Васильовича Голіцина (лютий, 1688 р.). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / упоряд. та автор передмови В. Станіславський. Київ : Інститут історії України, 1996. С. 17.

[528] Привертає увагу синхронність поїздок Я. Борковського, В. Іскрицького та посланця А. Могили. Усе це дає підстави міркувати, що Варшава уже чітко визначилася із планами щодо України і вживала заходів для їхньої реалізації.

[529] Лист гетмана И. Мазепы к кошевому атаману (12 февраля 1688 г.). *Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков.* Владимир : Типолитография губернского правления, 1903. Т. І. С. 101.

[530] *Станіславський В.* Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорожжя й речі Посполитої в 1686–1689 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 3. С. 224.

[531] Там само. С. 227.

[532] *Станіславський В.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. *Український історичний журнал.* 1998. № 6. С. 7.

[533] З цього приводу московський уряд неодноразово вручав ноти протесту в 1686–1688 роках. Але польські урядовці під різними приводами, дискусіями старалися уникнути вирішення цієї проблеми, мовляв, це питання не обговорювалося під час укладання Вічного миру.

[534] *Станіславський В.* Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорожжя й речі Посполитої в 1686–1689 рр. С. 229.

[535] Там само. С. 238.

[536] Там само. С. 239.

[537] Лист до Станіслава Яблоновського. Про під'їзд королівського резидента Стефана Глосковського з табору українсько-російських військ, мету воєнного походу, спорудження і призначення Новобогородицької фортеці, плановану акцію проти неприятеля та про розміщення військових частин для відбиття можливих татарських нападів на українські і польські землі (1688 р., липня 20, табір на Самарі). *ЛІМ-1.* С. 202–205.

[538] До Василя Васильовича Голіцина. Про поїздку гетьманського посланця до Станіслава Яблоновського (1689 р., січня 20, Глухів). *ЛІМ-1.* С. 283–284.

[539] Лист до Леонтія Романовича Неплюєва. Про захоплення групи татар у полон, плани Бахчисарая щодо воєнних походів, застережні заходи для захисту Києва, політичні новини з Речі Посполитої та про подарунки гетьману від свояка Яна Войнаровського (1688, квітень, Батурин). *ЛІМ-1.* С. 149.

[540] Там само.

[541] До Василя Васильовича Голіцина. Про лист від Яна Войнаровського (1688, травня 10, Батурин). *ЛІМ-1.* С. 166–167.

[542] Лист до Василя Васильовича Голіцина. Про доноси на Івана Мазепу, заступництво за нього князя Василя Голіцина, пояснення контактів гетьмана з Польщею, перевезення, допит та затримку донощиків у Батурині (1688 р., жовтня 16, Батурин). *ЛІМ-1.* С. 243.

[543] Там само. С. 244.

[544] Там само.

[545] Там само.

[546] Лист до князя. Про звернення Семена Палія до гетьмана щодо переходу на Лівобережжя і з повідомленням про задуми поляків убити Івана Мазепу, поїздку останнього до Чернігова для поклоніння образу Пресвятої Богородиці, розпорядження гетьмана щодо передачі російському селянину його дружини з Почеповіцини, розміщення запорожців на зиму в Лівобережжі та про різні листи до Батурина (Без дати і місця, 1688 р.). *ЛІМ-1.* С. 276.

[547] Лист до Василя Васильовича Голіцина. Про відправлення майстрів з будування млинів до Василя Голіцина; висловлення вдячності за прислання списків грамот польського короля і царів; випалення сухих трав у степах; надання царської грамоти генеральному писарю Василю Кочубею на маєтності; лист від Яна Войнаровського; приємне враження від перебування в Батурині російського посланця Андрія Лизлова; новини з Речі Посполитої; про згадку гетьмана Яном ІІІ Собеським (1688 р., травня 10, Батурин). *ЛІМ-1.* С. 167–168.

[548] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 180.

[549] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Санкт-Петербург : Типография ІІ-го отделения его имп. вел. канцелярии, 1858. Т. І. С. 216.

[550] *Станіславський В.* Маловідомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* Київ, 2000. Вип. 7. С. 343.

[551] Письмо государей к цесарю (31 октября 1688 г.). *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными.* Санкт-Петербург : ІІ-е Отделение собственной Е. И. В. канцелярии, 1864. Т. VII. С. 352–353.

[552] Дізнавшись про це, Москва згодом доручила своєму резиденту П. Возніцину оголосити представникам Відня та Варшави (хотіли укласти з Отаманською портою мирну угоду), що у разі підписання договору вимагають від султана: 1) «Дабы для непорушимые впредь постоянные дружбы, по желанию великих государей іх царского величества салтан турской хана крымского, і калгу и нурадына і всѣх мурз і татар на сем боку Днепра живущих около моря за Перекопью сь іх всѣх жилищ і юртов, и із городов вывел за Черное море во Антолию і в своє турское государство, а тѣ б мѣста і земли и городы в Крыму стоящие уступил великим государем іх царскому величеству вѣчно»; 2) «Великим ж ***государем*** іх царскому величеству салтан турской уступил бы на сем боку Черного моря стоящаго города Азова со всѣми к нему приналежностьми і в нем живущіми людми, а кочевных около того города татаръ свел бы на тоѣ сторону Черного моря»; 3) «Городки турские на Днепрѣ построенные блиско Запорогов Казыкермень и Шахкермень, и іные так же і на устье Днепра учиненной зовомыі Очаков уступить в сторону царского величества, а естьли не уступят и іх разорить а людей из них вывесть в турскую землю»; 4) всіх полонених звільнити без викупу та розміну; 5) за збитки дати компенсацію в два мільйони червоних (Документ № 1. Московські статті від 21–22 березня 1689 року / публікація

В. Станіславського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Київ, 2000. Вип. 7. С. 349–351). М. Устрялов справедливо з цього приводу зазначав, що «без сумніву, навряд чи Софія очікувала таких пожертв від султана: вона хотіла, здається, тільки переконати своїх та чужих, що Росія набула в її правління незвичної сили, якщо могла вимагати вигнання цілого народу з Європи в Азію» (*Устрялов Н*. История царствования Петра Великого. С. 217).

[553] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Санкт-Петербург : издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1020

[554] Про це детальніше у розділі 23.

[555] Про це детальніше у розділі 20.

[556] Сказание о дедах, составленное артиллерии полковником и кавалером Федором Михайловичем Искрицким / публ. П. Я. Дорошенко. *Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии.* 1911. Вып. 8. С. 158.

[557] Распоряженияя о приготовлениях на посольском дворе для приезда Антония Плеера и ксензов. *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными.* Санкт-Петербург : II-е отделение собственной Е. И. В. Канцелярии, 1864. С. 965–966.

[558] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. *УІМ-1.* С. 56.

[559] Там само.

[560] Там само.

[561] 1669, березня 6. Глухів. Глухівські статті, стверджені від імені царя його посланцями кн. Григорієм Ромодановським, Артемом Матвеєвим та Григорієм Богдановим на раді під час обрання Дем'яна Многогрішного у гетьмани. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687).* С. 469–470.

[562] 1687, сентября 9. Фрагмент доноса козельского сотника Ивана Фальковского на «безчестные» слова князя Ю. А. Святополк-Четвертинского. *Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг*. Москва : Институт славяноведения РАН, 2012. С. 202.

[563] Там же.

[564] Там же.

[565] «Таким чином, Четвертинський зі зневаженням нагадав про час служіння Мазепи в Яна Казимира, — вважає російський історик К. Кочегаров. — Stojaczkowi pokojowi є шляхтичі (зазвичай молоді люди), які служили в королівських покоях. З боку Ю. Четвертинського, який прибув саме з Польщі, такі образи були цілком логічними — він вважав себе князем і людиною набагато знатнішою. Згадки про покоєвих стоячків, наприклад: діаріушах та реляціях К. Сарнецького, опублікованих Я. Волинським: króla jm. stojaczkowie pokojowi» (Приватний архів автора. Лист К. Кочегарова від 24 травня 2020 р.)

[566] У публікації «на».

[567] 1687, сентября 9. Фрагмент доноса козельского сотника Ивана Фальковского на «безчестные» слова князя Ю. А. Святополка-Четвертинского. С. 202.

[568] *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ : Либідь, 1994. С. 495.

[569] Царская жалованная грамота, присланная на уряд нововозведенного гетмана, Иоанна Мазепы, с преимуществами Малороссии. *Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.* Київ : Либідь, 1994. С. 495–500.

[570] Грамота царская, присланная на вторительное гетманское представление в полк Черниговский к полковнику Лизогубу (3 декабря 1687 г.). *Там же*. С. 501–502.

[571] 1688, лютого 12(2). Прилуки. Лист прилуцького полковника Івана Стороженка до гетьмана Івана Мазепи / Публікація *Ю. Мицика*. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. Документ № 2. С. 12–13.

[572] Лист до Василя Васильовича Голіцина. Про донос на гетьмана та його оточення (1688, березня 25. Гліхів). *ЛІМ-1*. С. 137.

[573] Там само.

[574] Там само.

[575] Лист до Василя Васильовича Голіцина. Про доноси на Івана Мазепу, заступництво за нього князя Василя Голіцина, пояснення контактів гетьмана з Польщею, перевезення, допит та затримку доноощиків у Батурині (*1688 р., жовтня 16, Батурин). ЛІМ-1*. С. 241.

[576] Там само. С. 242.

[577] Там само. С. 243.

[578] Там само.

[579] Так називаються у листі І. Мазепи від 30 грудня 1692 р.

[580] Лист до Василя Васильовича Голіцина. Про перевезення з Москви до Батурина МихайлаЧелєєнка та розслідування справи про його нові наклепи на гетьмана (*1689 р., лютого 7, Батурин). ЛІМ-1*. С. 292.

[581] Там само.

[582] Там само.

[583] Там само.

[584] Там само.

[585] Дело о посылке из Москвы к гетману Ивану Степановичу Мазепе выходцев из Польши казаков Михаила и Лукьяна Челеенковых. Отрывок. (1688, мая 20, сентрября 22). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 61. Арк. 1–3.

[586] Марко Дмитрашко ще до 1687 р. одружився на дочці Дмитра Зеленського, свояка І. Мазепи, з нею мав двох синів — Олексія та Дмитра. Племінник Р. Дмитрашка помер у 1690 р. молодим. Гетьман, незважаючи на неприязнь до колишнього переяславського полковника, передав йому «для вскормления» дітей померлого село Малу Березанку. Дмитро Дмитрашко згадується у 1707 р. як знатний військовий товариш, І. Мазепа доручив свояку доставити указ Петра І для зустрічі казни, яку везли з Києва до Жовкви. Він мав відібрати з неї 10 000 рублів.

Дмитро Дмитрашко був з мазепинцями до червня 1709 р. і потрапив у полон після Полтавської битви у селі Недри. На клопотання про нього І. Скоропадського київський воєвода писав: «Получил Вашего Превосходительства письмо, в котором извольте писать о Дмитрие, чтоб его из-за караулу свободить на прошение тещи его Дмитряшковой, за котораго ставит она себя порукою, что оный клятвою своею обещается содержить верность к Царскому Величеству, и по желанию Вашего Превосходительства рад бы то учинить, токмо невозможно, понеже писал об нем до Двора Царскаго Величества, на что указу еще не получил». Свояк Мазепи був відправлений до Сибіру. Як дізнаємося, Д. Дмитрашко, «который… явился в измене и в сылке умре».

[587] Лист до Василя Васильовича Голіцина. Про перевезення з Москви до Батурина Михайла Челєєнка та розслідування справи про його нові наклепи на гетьмана *(*1689 р., лютого 7, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 293.

[588] Лист до Леонтія Романовича Неплюєва. Про необхідність покарання Михайла Челєєнка (Без дати і місця). *ЛІМ-1*. С. 293.

[589] Лист до Василя Васильовича Голіцина. Про перевезення до Батурина і покарання Михайла Челєєнка, випалення сухих трав у степах, листи до запорожців та Олексія Голіцина, розслідування справи про вбивство стрільцем Степаном Аукяновим провідника з України, приїзд до гетьманської столиці з Греції старця Діонісія та про заборону приїзду в Гетьманіцину євреїв з польських володінь (1689 р., березня 9, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 294.

[590] Указ государей из Малороссийского приказа от Голицына по делу обвинения Мазепы в измене, приговор о казне клеветников М. Челеенко и ссылка его брата Лукоянина на вечное поселение. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 125–127.

[591] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1692 р., грудня 30, Батурин). *ЛІМ-2.* С. 365

[592] Там само. С. 365–366.

[593] «Извет» — в основному словесне донесення у Московському царстві про злочин. Усе почуте, що стосувалося питання зрад, негативної оцінки государів, вищих урядовців, мало бути доведено до вищого керівництва інстанціями. «Донос в державних злочинах отримав особливе розповсюдження та значення, — писав про реалії другої половини XVII ст. Л. Батиєв. — Майже всі справи порушувалися ізвєтчиками. Як державно-правовий обов'язок, ізвєт мали робити всі без винятку піддані. Доносити („звіщувати") повинні були діти на батьків (що каралося у всіх випадках), священники, порушуючи таємницю сповіді, — на прихожан, які сповідувалися, холопи та кріпосні на своїх панів» (*Батиев Л. В*. Возбуждение процесса и судебное доказывание в розыскном судопроизводстве XVII — начала XVIII вв. Гуманитарные и юридические исследования. 2019. С. 112). Процедура «извету» передбачала не тільки допит скаржника, а й його катування. Це ніби мало охолодити тих, хто спішив на когось донести. «Утім, найважливішим стимулом, який підштовхував людей доносити, знаючи про можливі подальші наслідки цього вчинку для себе, було існування правової норми за недоносительство, яка передбачала жорстоке покарання для винуватців, — зазначив А. Бовгиря. — Останні трактувалися не більш толерантно, ніж ті, хто був звинувачений у вимовленні „непристойних слів" проти монарха, плануванні замаху на нього, самозванстві та ін. „Неизветчик" в очах правників XVII–XVIII ст. розглядався як небезпечний державний злочинець» (*Бовгиря А.* Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII–XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 75).

[594] *Кочегаров К. А.* Загадка «доноса» казацкого полковника Василия Дрозда на украинского гетмана Ивана Мазепу. *Славянский альманах.* 2017. № 1–2. С. 68.

[595] Там же.

[596] Там же.

[597] Там же.

[598] *Мицик Ю.* Один з епізодів Руїни у висвітленні польської віршованої хроніки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки.* Т. 18. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 59–60.

[599] *Дрозд С.* Брацлавський полковник Василь Дрозд. URL: http://zahid-shid.net/index.php?rt=history&num=17&start=2.

[600] *Кочегаров К. А.* Загадка «доноса» казацкого полковника Василия Дрозда на украинского гетмана Ивана Мазепу. С. 69.

[601] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 49.

[602] Там же.

[603] Там же. С. 50.

[604] Цей донос у джерелах поміщений між документами 1691 р. (Пашквиль или извет на гетмана Мазепу… без года месяца и числа. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 227–234). Справді, тоді теж був знайдений подібний у Києві. Однак насправді текст, проаналізований нами, засвідчує написання цього документа у 1690 р. І. Мазепа, який тоді зустрічав перевіряльника з Москви, звернув увагу на знайому йому фразу «для милосердія Божія» у наклепі на нього. Вона й засвідчує, що цей донос саме 1690 р.

[605] 1690. Київ. Пасквіль. *ДГІМ*. С. 365–366.

[606] *Павленко С.* Іван Мазепа. Догетьманський період. С. 105.

[607] Там само. С. 101–104.

[608] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Т. 16. С. 51.

[609] У Крупицькому Батуринському монастирі, розташованому поблизу гетьманської столиці, гетьман говів, постійно брав участь у хресному ході 9 травня· У духовну обитель призначалися настоятелі за узгодженням з ним. У квітні 1704 р. архімандритом монастиря став Г. Одорський. Родом він був з Білорусії, народився у Вітебському воєводстві. Його батько, стольник і городничий, Данило Довмонт Одорський, на початку 1688 р. переїхав у Київ під протекторат гетьмана І. Мазепи. До цього часу Г. Одорський, вірогідно, закінчив Львівську єзуїтську колегію й навчання в Оломоуці (Моравія). Прийнявши черчечий постриг, він багато літ був архімандритом уніатського Онуфріївського Михайлівського монастиря Мстиславської єпархії (Білорусія). Після 1686 р. Білоруська православна єпархія була без єпископа, а тому на неодноразові вимоги Москви до Варшави дати дозвіл православним вільними голосами обрати церковного ієрарха, польський король вирішив це питання на свою користь. 20 вересня 1689 р. Ян III Собеський видав уніату Г. Одорському привілей на Білоруську православну кафедру. Його мали висвятити сочавський митрополит Досифей та єпископи — львівський Йосип Шумлянський та перемишлянський Інокентій Вінницький. Проти цього рішуче виступила білоруська шляхта. Вона поставила Г. Одорському умову: «Если ты хочешь быть нашим православным епископом, то не посвящайся в Польше от тех, кого мы имеем в подозрении относительно их склонности к унии. Тебе следует принять епископское посвящение от нашего православного митрополита, живущаго в Киеве». Ознайомившись з цими аргументами, польський король дав згоду, щоб його обранець відправився до київського митрополита. Проте з'їзд православних 12 січня 1690 р. не обрав Г. Одорського як уніата в єпископи. Того ж року він переїхав до Києва, де, прийнявши православ'я, став ченцем Києво-Печерської лаври. 1691 р. білоруса призначили тут казнодієм (проповідником. — *Авт*.). Під 1693 р. він вже згадується в документах як ієромонах лаври. Протягом 1693–1697 рр. Г. Одорський мешкав у Москві, звідки повернувся до Києво-Печерської лаври. Московське духовенство надіслало слідом наказ «о самом бдительном надзоре» за ним. Завдяки батьку, який був на службі у І. Мазепи, а також добрій освіті, яку цінував гетьман, й не без протекції останнього 1701 р. Г. Одорський став ректором Києво-Могилянської академії та настоятелем Братського Богоявленського монастиря. При ньому становище святої обителі та навчального закладу значно зміцніло. Саме при Г. Одорському восени 1703 р. був закладений фундамент головного корпусу навчального закладу. За ректорства Г. Одорського в академії навчався племінник І. Мазепи — Андрій Войнаровський, який під час приїзду в навчальний заклад дядька з митрополитом, знатними особами виголосив промову. Після спалення 2 листопада 1708 р. Батурина у Крупицькому Батуринському монастирі драгуни Меншикова провели «спустошувальний обшук». При цьому дзвіниця, настоятельські та братські келії, гостинний двір були вщент зруйновані. Г. Одорський, як повідомляє синодик обителі, «неизвестно куда девался, с того времены в сем монастыре архимандрия уничтожена». Незнання місцевих ченців про долю архімандрита було пов'язане, очевидно, з тим, що він якийсь час переховувався, а у 1712 р. був схоплений і відправлений на заслання в Архангельську губернію разом зі своїм челядником Іваном Видковським, лохвицьким протопопом Іваном Рогачевським. Вони мали відбути на поселення в Соловецький монастир. Але через сувору зиму були затримані в Архангельську. Місцеве керівництво вирішило їх використати з користю для міщан. Як довідуємося з тогочасного документа, «по приговору бывшаго вице-губернатора Курбатова велено ему, Рогачевскому, быть в Архангельске префектом во вновь учрежденных школах»· Засновником їх і ректором став у 1713 р. Г. Одорський. В Архангельську він написав «Катехизис», положення якого викладав «в школах архангелогородских, в общую пользу всем православным христианом, в искоренении Богу притовнаго расколу, наипаче зде в Примории чрез плевосеятельнаго врага умножившагося». Помер Г. Одорський, очевидно, на засланні.

[610] Челобитная инока Гедеона Одорского, об утверждении его на кафедре белорусской епархии (1690, март). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 629. Арк. 1, 1.

[611] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Т. 16. С. 51.

[612] Приезд в Киев архимандрита Мстиславского онуфриевского монастыря Гедеона Одорского с привилегиями короля польского для посвящения своего в архимандрита черниговского, и в епископа белорусского; взятие его под караул; определение в Печерскую Лавру в проповедника и иеромонаха; челобитная его о родственника и о имении его, оставленном в Польше (1690–1697 гг.). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 1–114.

[613] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Т. 16. С. 52.

[614] Там же. С. 53–54.

[615] Напевне, це була Ангеліна (згадується у джерелах за 1688–1689 рр.). Детальніше див.: Представник української церковної ієрархії доби Івана Мазепи (1687–1709 рр.). *Павленко С*. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 252.

[616] 1691, червня 16. Київ. Лист київського митрополита Варлама до І. Мазепи**.** *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 141.

[617] Лист киевского митрополита Варлаама Ясинского к гетману Мазепе с уведомлением его о пашквиле, и с допросом, каким образом, от кого и как он получен. Июня 16 дня 1691 года. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 237–240.

[618] Письмо Гедеона Трусевича, игумена монастыря Лубарского, к киевскому митрополиту Варлааму Ясинскому о допросе двух инокинь Полонского девичьего монастыря (1691, сентября 4). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 781. Арк. 1–2,1.

[619] Письмо Феодоры Беренецкой, игуменьи девичьего монастыря города Полоного, к Марии Магдалине Мазепиной, игуменье киево-печерского девичьего монастыря, об инокине Анастасии, уставнице Полонского монастыря (1691, сентября 4). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 782. Арк. 1–2,1.

[620] Письмо киевского митрополита Варлаама Ясинского к гетману Ивану Мазепе об отправлении в Батурин игуменьи Флоровского девичьего монастыря и о допросе сделанном ей касательно листа, переданного флоровским инокиням уставницею девичьего Полонского монастыря (1691, сентября 24). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 785. Арк. 1–2,1.

[621] Лист гетмана Ивана Мазепы к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу с извещением о неудачных поисках в Полонском монастыре, о пасквеле, предъявленном флоровскою игуменью и о различных происшествиях (1691, октября 14). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 785. Арк. 1–3,1.

[622] «В прошлом во 199-м году июля в 9 дни к великим государям к их царскому величеству прислал он, гетман, Иван Степановичь с листом своим подметное писмо, которое писано на него, гетмана, а то писмо отдала игуменье печерской Маріи Магдалынѣ игуменья фроловская и в допросе та игуменья фроловская сказала, что то писмо отдала ей неведомо какая мирская женщина, будучи во Фроловском монастыре, у ней в кельи, а по том сказала, что то писмо отдала ей уставщица заграничного Аполонного монастыря, а та уставщица пред святым Евангелием при достоверных свидетелях, кляняся, говорила, что она никакова писма у себя не имела и то игуменье фроловской не отдавывала, да марта 20-го дня нынешнего 200-го году к великим государям к их царскому величеству писал он же, гетман, Иван Степанович, прося их царского величества указу, как ему впредь со оною игуменьею фроловскою и сестрою еѣ поступити і чтоб ево гетманская невинность от той напасти могла быти очищена и при том своем листѣ к ним, великим государям, к их царскому величеству прислал он, гетман, Иван Степанович свидетельствованные писма о допросе с клятвою той Полонского монастыря уставщицы про то подметное писмо за руками и за печатми как духовного чину, так и мирского, подтверждая тож, что она, уставщица, великою клятвою клянучися, говорила, что никакого писма той игуменье фроловской не отдавывала и то на нѣе та фроловская игуменья клевещет напрасно». (1692, березня 24. Москва. Статті гетьману І. Мазепі від царів. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 149–150).

[623] Так називаєтья у листах І. Мазепи.

[624] Письмо гетмана Ивана Мазепы к полковнику Ивану Юрьевичу Леонтьеву, с объяснениями касательно неприличных речей ротмистра Сибилева (1690, февраля 10). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 614. Арк. 1–2,2; Письмо Василья Федоровича, сотника глуховского, к окольничему Ивану Юрьевичу Леонтьеву, о неприличных речах ротмистра Сибилева против гетмана Мазепы (1690, февраля 10). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр.615. Арк. 1–4,1.

[625] *Костомаров Н*. Исторические монографии и исследования. Т. 16. С. 68.

[626] До Івана Юрійовича Леонтьєва [севського воєводи] (1690 р, квітня 13, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 389–390.

[627] *Костомаров Н*. Исторические монографии и исследования. Т. 16. С. 68.

[628] Там же. С. 69.

[629] *Павленко С*. Міф про Мазепу. Чернігів : Сіверянська думка, 1998. С. 63, 68.

[630] *Велично С.* Літопис. Київ: Дніпро, 1991. Т.2. С. 343.

[631] Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії (переклад В. Дятлова). *Сіверянський літопис.* 2001. № 1. С. 19.

[632] Універсал полтавського полковника Ф. Жученка від 22 січня 1688 р. *УІМ*. С. 547.

[633] *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. Ч. 1. С. 77.

[634] *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ : Либідь, 1994. С. 500.

[635] Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії (переклад В. Дятлова). С. 13.

[636] 1687, сентября 9. Фрагмент доноса козельского сотника Ивана Фальковского на «безчестные» слова князя Ю. А. Святополк-Четвертинского. *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. Москва: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 202.

[637] Там же.

[638] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 164.

[639] Там же.

[640] Лист до Олексія Васильовича Голіцина (1688 р., травня 2, Батурин). *ЛІМ-1*. Київ : Інститут історії НАН України, 2002. С. 159.

[641] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 168.

[642] 1688, травня 16 (6). Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В. В. Голіцина / публікація Ю. Мицика. *Сіверянський літопис.* 2020. № 2. С. 15.

[643] Приезд в Москву переяславского полковника Дмитряшки Райчи и письмо от гетмана Мазепы к боярину князю Василью Голицыну о исходатайствовании есаулу Войце Сербину жалованной государевой грамоты на все его маетности. Тут же отпуск жалованной грамоты и ему полковнику Дмитряшке на местечко Березань. (1688, мая 21). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–10,1.

[644] Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії (переклад В. Дятлова). С. 14.

[645] Хоча П. Гордон оповідає у своєму щоденнику про приїзд Д. Райчі, його дії 18 травня, усе ж переяславський полковник, думаємо, цього числа лише трапився йому на очі. Насправді старшина, який виїхав з Батурина 2 травня, мав оперативно доставити важливі донесення про літній похід та інші справи. Отже, враховуючи те, що гетьман просив В. Голіцина його не затримувати, а дати швидко відписки на батуринські прохання, переяславський полковник міг домчати спецпоштовою службою до Москви за 3–4 дні.

[646] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 168.

[647] 1688, травня 16 (6). Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В. В. Голіцина / публікація Ю. Мицика. С. 15.

[648] Лист до Леонтія Романовича Неплюєва (1688 р., травня 18, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 177.

[649] Там само. С. 177–178.

[650] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 169.

[651] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., вересня 20, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 226.

[652] Письмо к генеральному писарю Василью Кочубею от Киевософейского монастыря наместника Варлаама Страховского известительное о свидании своем под Серпуховом с Дмитряшком Раичою, и о напрасных на него на несенных речах (1688, июня 26). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр.71.

[653] Лист до Василя Васильовича Голыцина (1688 р., вересня 20, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 232.

[654] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., вересня 20, Батурин). Додаток до нього від 28 вересня 1688 р. *ЛІМ-1*. С. 227.

[655] Отправление из Севска в Батурин под стражею бывшего переяславского полковника Дмитряшки Райчи. (1688, сентябрь). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 1–11,1.

[656] Дела по челобитным полковника г. Гадяча Михаила Васильевича Васильева о пожаловании его за службы, об отдаче ему с. Михайловки, об отдаче на откуп кабака в г. Каменном, о возвращении ему его беглых кабальных людей (1688 г., январь–март). РДАДА. Ф. 229. Оп. 5. Спр. 379. Арк. 1–84.

[657] *Вирський Д.* Рідня гетьманська: Михайло Васильович (1650-ті — після 1693) — полковник і воєвода (від Гадяча до Сибіру). *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 року. Київ, 2015. С. 274.

[658] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 167.

[659] Там же.

[660] Там же.

[661] Там же. С. 168.

[662] Там же.

[663] Там же. С. 169.

[664] Там же. С. 170.

[665] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 53–54.

[666] «И писатся ему в приказных письмах стольником и воеводой и полковником», — писалося у царській грамоті, віднайденій істориком Володимиром Маслійчуком, — а з «черкас» «взяток никаких не имать и работать их на себя никаких работ не заставливать земель и угодий не покупать и не выменивать, как бывший полковник Иван Перекрестов» (ІРНБУВ. Ф. XXIX. Спр. 151. Арк. 24).

[667] *Маслійчук В.* Іван Мазепа і Слобідська Україна. Харків : Видавництво, 2014. С. 35.

[668] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Т. 16. С. 54–55.

[669] Там же. С. 54.

[670] *Вирський Д.* Рідня гетьманська: Михайло Васильович (1650-ті — після 1693) — полковник і воєвода (від Гадяча до Сибіру). *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 року. Київ, 2015. С. 276.

[671] Там само.

[672] 1692, серпня 24. Москва. Лист Єжі Довмонта до короля Яна III Собеського (регест) / публікація Ю. Мицика, І. Тарасенко. *Сіверянський літопис.* 2020. №2. С. 136.

[673] Приложение 25. Запись по докладу подьячего Малороссийского приказа Ивана Чередеева о явке стольника кн[язя] Юрия Четвертенского с грамотами к гетману Ивану Степановичу Мазепе о розыске и допросе [слуг]его дяди, бывшего киевского митрополита Гедеона: об отпуске его из Москвы и выдаче подорожной до Киева для перевода семьи. *Безьев Д. А.* Малороссийский приказ: причины создания, штаты, основные направления деятельности. Москва : Прометей, 2015. С. 501.

[674] Там же.

[675] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 555.

[676] Лист І. Мазепи до Федора Олексійовича Головіна (1700 р., березня 30, Батурин). *ЛІМ-2* С. 606.

[677] Таку суму просив у Батурині князь Ю. Святополк-Четвертинський у гетьмана. Щоправда, можливо, у листі до Петра І І. Мазепа навмисно завищував витрати, пов’язані із обміном полоненого мурзи на брата стольника.

[678] Лист І. Мазепи до Петра І (1700 р, квітня 7, Батурин). *ЛІМ-2.* С. 612.

[679] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. Мазепа. Збірник. Варшава, 1938. Т. І. С. 131.

[680] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688р., червня 23, табір на Берестовцю). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / упорядн. та автор передм. В. В. Станіславський. Київ : Інститут історії України, 1996. С. 39.

[681] Там само. С. 39–40.

[682] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689 р., березня 5, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 307.

[683] 1688, листопада 9 (жовтня 30). Козелець. Лист київського полковника Костянтина Солонини до гетьмана Івана Мазепи / підготував Ю. Мицик. *Сіверянський літопис.* 2020. № 2. С. 21.

[684] «Висоце в Бгу превелебный мсць отче архимандрито елецкий черниговский, велце мні мсц. отче и ласкавый здавна добродію.

На килкократні превелебности вашой афектации, а особливо на сей до мене от превелебности вашей лист, писаный, в котором превелебност ваша змінковати рачил, же в Серединце триста подимя остает, а все козаки, а другие поддании мої, а монастирских и десятка не маш подданих, зсилалем для ревізіы так козаков, мещан и подсусідков, сотника моего козелецкого до Серединки, Надиновки, Копачовки и Сеножацкого, однак не так найшлося, як превелебност ваша писал, що и десятка подданих не маш, то в Серединці найшлося подданих сорок без едного, в Надиновці — болш десятка, в Копачеві — сім чоловіка, в Сіножацкой — пятнадцат, которие повинуются мнастиреви. Тих я, як превелебност ваша пишеш, в подданство собі не привлащалем, ані покажется тое, абы мні якое послушенство, албо роботизну, робили, так и тепер их не зневоляю, але под владіние их самых и подсусідки (которих и реестр, як много в яком селі остает, посилаю) превелебности вашой подаю: як сам превелебност ваша изволит, так имы владій, тилко за товариством войсковим превелебности вашой прошу: не рач, превелебност ваша, до них интересоватися и собі в подданство примушати, бо любо не кажен против себе бил у войску, однак едного был отец, другого — брат и послуга войсковая з них отбувалася и трудно их маю з реестру войскового выписовати и в повинност міскую отдавати и было бы то над право и давные козацкие волности, которих и их црское прстлое влчство ні в чом не нарушает, а как міщане в своей повинности, а козаки в своей козацкой волности здавна зоставали, так и тепер нехай остают. И я, як з превелебности вашою заводу не мілем и тепер не хочу и не зычу, але давному неотмінному добродійству и млствам стым полецаюся, зостаючи превелебности вашой, м.м. пна и добродія, во всем зичливый в Дху Стом сын и слуга Костантин Солонина, пол[ковник] Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого киевский (1688, грудня 2(листопада 22). Козелець. Лист київського полковника Костянтина Солонини до архімандрита Феодосія Углицького. *Сіверщина гетьманських часів.* Т. 1 XVII ст. / упоряд. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ, 2020. С. 339–340).

[685] 1688, грудня 10. Київ. Випис із книг Генерального військового суду з присудженням Братському монастирю грунтів, які були в незаконному володінні у Трохима Підтереби. *ДГІМ*. С. 413–415.

[686] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 21.

[687] Там же.

[688] 1696, жовтня 9. Козелець. Розподіл майна за заповітом Агафії Солонини. *ДГІМ.* С. 892–893.

[689] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., лютий, б. м.). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.* С. 17.

[690] Записка гетмана Мазепы к князю Голицыну о присматривании за Леонтьем Полуботком переписывающимся с крымцами (1688, лютого 27). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 31.

[691] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., грудня 31, Батурин). *Там само.* С. 61.

[692] Розыскное дело по челобитным полковника г. Переяславля Леонтия Полуботка и попа Григория Максимова о вымогательствах переяславского воеводы Василия Романовича Мяснова (1687 г. сентябрь — 1688 г. сентябрь). РДАДА. Ф. 229. Оп. 5. Спр. 341. Арк. 1–250.

[693] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., грудня 31, Батурин). С. 60–61.

[694] 1689, січня 10 (1688, грудня 31). Батурин. Лист гетьмана Івана Мазепи до царів Івана V та Петра І і царівни Софії / підготував Ю. Мицик. *Сіверянський літопис.* 2020. № 2. С. 21–22.

[695] *Горобець В*. Павло Полуботок. Київ, 2009. С. 13.

[696] 1690 р., січня 11. Лист гетьмана Мазепи царям із запитом чи направляти запорожцям царську платню до того часу, поки вони не розірвуть миру з Кримом. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 168.

[697] Там само.

[698] Інструкція, данная судіи Вояхевичу от гетмана Мазепы и всей старшины с прошениями и докладами тем же государям о разных дѣлах. Генваря 27 дня 1690 года. ІР НБУВ. Ф.VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 77.

[699] ЯДІ-ДІЗК-1. С. 169.

[700] Інструкція, данная судіи Вояхевичу от гетмана Мазепы и всей старшины с прошениями и докладами тем же государям о разных дѣлах. Генваря 27 дня 1690 года. Арк. 77.

[701] Там само. Арк.77–78.

[702] 1690, березня 10. Гетьманські прохання і доповіді та царські на них рішення. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 135.

[703] *Модзалевский В.* Павел Леонтьевич Полуботок. Биографический очерк. Санкт-Петербург : Типография И. Скороходова, 1903. С. 3.

[704] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 54.

[705] *Стороженко Н. В.* Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малороссийского землевладения второй половины XVII в.). *Киевская старина.* 1890. Декабрь. С. 340.

[706] Там же. С. 442–443.

[707] Об оставке переяславского полковника Полуботка (11 мая 1690 г.). Российский государственный архив древних актов (далее РГАДА). Ф. 124. Оп. 1. Дело № 29.

[708] Письмо полковой старшины переяславской к гетману Ивану Мазепе с благодарностью за смену переяславского полковника Полуботка (1690 г., июнь). РГАДА.Ф. 124. Оп. 3. Дело № 674. Л.1–2,1.

[709] *Гордон П.* Дневник. 1690–1695. С. 21.

[710] Там же.

[711] Там же. С. 22.

[712] Там же. С. 24.

[713] *Лазаревский А.* Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века. *Русский архив*. 1880. Кн. 1. С. 139.

[714] 1691, січня 3. Витяг з універсала Івана Мазепи про дозвіл значному військовому товаришеві Леонтію Полуботку зайняти греблю та побудувати млин на річці Білоус, біля села Юріївки. *УІМ-2.* С. 135.

[715] 1691, серпня 7. Батурин. Універсал Івана Мазепи значному військовому товаришеві Леонтієві Полуботку на село Коломійці «до ласки войсковой». *УІМ*. С. 231–232.

[716] 1693, листопада 29. Батурин. Універсал Івана Мазепи про повернення до послушенства Леонтію Полуботку громад сіл, володіння якими він раніше був позбавлений. *УІМ-2.* С. 174.

[717] 1694, квітня 27. Батурин. Універсал Івана Мазепи значковому військовому товаришеві Леонтію Полуботку з дозволом поселити десять хат біля його млинів. *УІМ*. С. 265.

[718] 1695, серпня 17. Табір під Переволочною. Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав значного військового товариша Леонтія Полуботка на греблю з млином (млинами), розташованих на річці Білоусі. *УІМ. Ч. ІІ.* С. 187–188.

[719] 1695, грудня 22. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав Чернігівського Єлецького монастиря на млин наданий за заповітом Леонтія Полуботка, із зобов ’язанням Єлецького монастиря ділити навпіл прибутки з млина із Чернігівським Пуятницьким монастирем, на землях якого побудована гребля. *УІМ-2.* С. 189.

[720] *Гальковский Н.* Наказной гетман Полуботок. Исторический очерк. Лебедин, 1909. С. 9.

[721] Лист до Бориса Олексійовича Голіцина (1688 р., березня 26, Глухів). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи*. С. 22.

[722] *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол та його доба (1727–1734). Авгсбург : Криниця, 1948. С. 8.

[723] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. *Киевская старина*. 1890. Май. С. 215.

[724] Там же.

[725] *Засипко М.* Військово-політична кар’єра миргородського полковника Данила Апостола. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 21. С. 161.

[726] *Засипко М.* Формування суспільно-політичних поглядів миргородського полковника Данила Апостола. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 323.

[727] Список с универсала миргородскому полковнику Данилу Апостолу (1688, октября 30). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 1–3,1.

[728] У черкаського полковника (1662) Михайла Висоцького було два сини — Григорій та Андрій. Перший, як стверджує родова легенда, «посылан был от оного гетьмана (І. Виговського. — *Авт.*) посланником к султану турецкому, который, увидя его остроумие, назвал его на турецком языке Гамалеею». Цим прізвищем і почали називати братів. З 1663 р. Григорій Гамалія відомий як пирятинський сотник. Під час правління І. Брюховецького він очолював Лубенський полк. Після надання полковнику 3 грудня 1666 р. царської грамоти на дворянство його запідозрили у зносинах з П. Дорошенком, внаслідок чого старшина майже рік провів у Гадячі «в оковах». Збереглася навіть згадка про те, що полковник перебував на засланні на Московщині. Здається, про Г. Гамалію згадали лише при підготовці антимосковського повстання. З старшинської ради у 1668 р. у Гадячі І. Брюховецький направив лубенського полковника до турецького султана з пропозицією про протекцію. Поразка повстання в Лівобережжі привела Г. Гамалію у табір П. Дорошенка, де він уже як командир відділу охотників весною 1669 р. брав участь у сутичці з найманими полками Д. Многогрішного. Джерела фіксують його перебування на урядах паволоцького полковника у 1671–1673 рр., генерального осавула у П. Дорошенка. Перехід на Лівобережжя не дав Григорію Гамалії того становища, яке він займав у попередні роки. Його здібності, можливості не були затребувані І. Самойловичем. І тому не випадково Г. Гамалія узяв найактивнішу участь у зміщенні лівобережного гетьмана. Як активний учасник Коломацького перевороту він здобув уряд лубенського полковника. Щоправда, утримався на ньому недовго. Причина тому — явна антимосковська позиція старшини. Ще в доносі на І. Самойловича фігурувала його дошкульна репліка, кинута російському полковнику Петру Борисовичу: «Что ты меня, полковник, порекаешь? Не саблею, де, нас взяли». У 1688 р. за наказом з Москви він був усунутий від полковницького уряду і навіть за підозрінням в опозиційних діях на деякий час взятий «под караул». Схоже, Г. Гамалія проявляв самостійність у діях, тримався незалежно, молодшого за нього гетьмана, якого знав ще з часів П. Дорошенка, належно не пошановував. І це було головною причиною незадоволення ним у Батурині.У 1688 р. гетьман бажав абсолютного підкорення оточення, вельми переживав за відсутність власного авторитету у старшинському середовищі, гостро відчував брак «своїх» людей на головних урядах. У ролі зміщеного старшини Г. Гамалія не становив небезпеки. Його біографія, антимосковські настрої — ті складові, які зараховували відставника все ж таки у табір нової команди, бо у ній панічно боялися щирих і переконаних вірнопідданців царів та опиралися на тих, хто не чекав з Москви ні малої, ні великої милості.

Тож Г. Гамалія, хоч і позбувся полковницького уряду, однак невдовзі потрапив у стан значних військових товаришів. У 1689 р. він отримав згідно з гетьманськими універсалами с. Бодакву з млинами на річці Сулі, а 1690 р. — с. Хрулі. 1689 р. гетьман брав його з собою у поїздку до Москви. До своєї смерті Г. Гамалія проживав і господарював у Лохвиці, де сотникували його брат та племінник.

[729] Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 20 вересня 1688 р. *ЛІМ-1*. С. 232.

[730] Там само.

[731] Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 20 січня 1688 р. *ЛІМ-1.* С. 284.

[732] Там само. С. 285.

[733] Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 14 лютого 1689 р. *ЛІМ-1*. С. 296.

[734] Універсал І. Мазепи Саві Шабалниченку. *УІМ.* С. 211.

[735] *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1995. С. 43.

[736] *Ситий І.* Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли. Сіверянський літопис. 1999. № 4. С. 167, 168; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. Київ, 1910. Т. 2. С. 76.

[737] Лист гетмана Ивана Мазепы к царям Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу и царевне Софье Алексеевне о взятии под стражу Дмитрашки Райчи и о назначении на его место переяславским полковником Якима Головченка (1688, ноября 5). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 574. Арк. 1, 1.

[738] Приезд в Москву гетманского посланца Ивана Быстрицкого с грамотою к государям царям Иоанну Алексеевичу и Петру I. о взятии под караул переяславского полковника Дмитряшки, о пожаловании туда полковником Якима Головченка; и о разобрании причиненных от Дмитряшки переяславским жителям обид генеральному судье Вуяхевичу (1688, ноября 15). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр.105.

[739] *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1676 рр.). Київ: ІПіЕНД НАНУ, 2000. С. 38; З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / упоряд. В. Станіславський. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1996. С. 59.

[740] *Кривошея В. В., Орел В. М.* Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). Київ : ІПіЕНД НАНУ, 2000. С. 98.

[741] Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 17 липня 1689 р. *ЛІМ-1*. С. 346.

[742] Універсал Івана Мазепа про затвердження за Києвсько–Печерським монастирем півтора камені млива під Сосницею на річці Убеді. *УІМ*. С. 188.

[743] *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии (Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Київ : Тип. К. Н. Милевского, 1902. Т. III: Полк Прилуцкий. С. 17.

[744] *Стороженко Н.* Полковник прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки. С. 3.

[745] *Алфьоров О.* Економічне становище старшинського роду Голубів та його відгалужень (Голуби, Зіневичі, Мануйловичі, Алфьорови). *Сіверянський літопис.* 2008. № 6. С. 105.

[746] *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Голубы. *Киевская старина.* 1885. № 5. С. 1.

[747] *Алфьоров О. А.* Рід Голубів у добу Івана Мазепи. «Самойловщики». *Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії* : Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ-Батурин. 7–8 листопада 2008 р. / НАН України. Інститут історії України ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. С. 192.

[748] 1687, серпня 10. Гадяч. Оборонний універсал Івана Мазепи Захарію Івановичу. *УІМ-1*. С. 72.

[749] *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Голубы. С. 4.

[750] *Алфьоров О. А.* Рід Голубів у добу Івана Мазепи. «Самойловщики». С. 191–192.

[751] Марія Захарівна Голуб

[752] Пелагея Захарівна Голуб.

[753] Дарина Костянтинівна Голуб.

[754] Васса Костянтинівна Голуб.

[755] *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов : Черниговская земская типография, 1874. Кн. 6. С. 413; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ : КМ Академія, 2004. С. 38.

[756] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. Киевская старина. 1890. Май. С. 213.

[757] Лист до Семена Протасійовича Неплюєва (1688 р., липня 15, табір на Самарі). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / упоряд. та автор передм. В. В. Станіславський. Київ : Інститут історії України, 1996. С. 47.

[758] *Модзалевский В*. Малороссийский родословник. Київ : Типо-литография С. В. Кульженко, 2014. Т. IV. С. 663.

[759] *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. Киевская старина. 1901. Май. С. 166.

[760] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). Санкт-Петербург : типография П. Кулиша, 1863. Т. IV. С. 100.

[761] *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии (Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Київ : Тип. К. Н. Милевского, 1902. Т. III: Полк Прилуцкий. С. 6.

[762] *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. С. 333.

[763] *В'ялов П., Кривошея В.* Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. Київ : ІПіЕНД НАНУ, 1999. С. 16.

[764] Там само.

[765] *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва : Университетская тип., 1899. С. 316.

[766] Там же. С. 275.

[767] Там же. С. 288.

[768] Там же.

[769] Там же. С. 317.

[770] *С. Е.* Гетманство Брюховецкого. *Киевская старина.* 1885. № 8. С. 677.

[771] Акты ЮЗР. Т. V. С. 309.

[772] Там же. Санкт-Петербург, 1869. Т. VI. С. 13.

[773] Літопис Самовидця. Київ : Наукова думка, 1971. С. 98.

[774] *Полонська-Василенко Н*. Історія України. Київ : Либідь, 1993. Т. 2. С. 42.

[775] *Костомаров Н*. Руина. Историческая монография. Санкт-Петербург ; Москва : Издание книгопродавцатипографа М. О. Вольфа, 1882. С. 256.

[776] *Эйнгорн В*. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва : Университетская тип., 1899. С. 563.

[777] Літопис Самовидця. С. 175.

[778] К истории народного волнения, бывшаго в Гетманщине вслед за поставлением Мазепы гетманом. *Киевская старина.* 1901. № 2. С. 77.

[779] *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.. *Киевская старина.* 1901. Февраль. С. 166.

[780] Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / підготував до друку І. Ситий. *Сіверянський літопис*. 1998. № 2. С. 34.

[781] *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков. Владимир : Типо-лит. губернского правления,1903. Т. 1. С. 219.

[782] 1688, серпня 23(13). Новгород-Сіверський. Подання Захара Шийкевича та Івана Білозерецького, комісарів для розгляду конфлікту за землі між новгород-сіверськими ченцями та міщанами, гетьману Івану Мазепі / упоряд. о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. *Сіверщина гетьманських часів*. Київ : Інститут історії України, 2020. Т. 1 (XVII ст.). С. 220–221.

[783] Батуринские статьи. *Источники Малороссийской истории.* В 2 ч. / собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва : В унив. тип. Ч. 1. С. 132.

[784] *Гаєцький Ю.* Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника. *Сіверянський літопис.* 1997. № 1–2. С. 47.

[785] *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). Київ : ІПіЕНД НАНУ, 1998. Ч. II. С. 112.

[786] Універсал І. Мазепи осавулові Миргородського полку Григорієві Зарудному на млин. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 58142. Арк. 1; *УІМ-1.* С. 116.

[787] *Ксензенко С.* К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скибинских. *Труды Полтавской учёной архивной комиссии*. Полтава, 1917. Вып. 15. С. 75.

[788] *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1676 рр.). Київ : ІПіЕНД НАНУ, 2000. С. 89.

[789] *Бантыш-Каменский Д. Н*. История Малой России. Київ : Час, 1993. С. 271.

[790] Лист гетмана Мазепи компанейским полковникам Новицкому и Пашковскому о прибытии к нему с своими полками (13 августа 1687). *Акты ЮЗР*. Т. V. С. 212.

[791] Універсал Івана Мазепи знатному військовому товаришеві Стефану Гречаному на села Римарівку і Борки та млин. ЦДІАУК. Ф. КМФ-7. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 201; *УІМ-1.* С. 137–138.

[792] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 160.

[793] Письма Ивана Лисицы гетману Ивану Самойловичу. *Ченцова В. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой*. 1686. Киев : Дух і Літера, 2020. С. 507–525.

[794] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа. Збірник.* Варшава, 1938. Т. І. С. С. 127.

[795] Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 20 липня 1689 р. *ЛІМ-1.* С. 348.

[796] Лист І. Мазепи до В. Голіцина (1689 р., без дати). *ЛІМ-1*. С. 353.

[797] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 26 лютого 1690 р. *ЛІМ-1*. С. 375.

[798] Історик А. Лаєвський припускає, що він все-таки був вихідцем із смоленської шляхти (див.: *Лаєвський А.* Козацька старшина Стародубського полку у другій половині XVII–XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Чернігів, 2016. С. 103).

[799] *Ільїн О.* Деякі штрихи до портретів наказних гетьманів Павла Полуботка та Михайла Миклашевського. *Сіверянський літопис.* 1997. № 3. С. 96.

[800] *Модзалевский В.* Малороссийкий родословник. Т. 3. С. 475.

[801] *Лазаревский А.* Люди Старой Малоросии. *Киевская старина.* 1882. № 8. С. 46.

[802] *Чабаненко В.* Миклашевський Михайло Андрійович (? — 1706). *Українське козацтво. Мала енциклопедія.* Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 313; Родословная дворян Миклашевских. *Черниговские губернские ведомости*. 1890. № 55. С. 4.

[803] *Василенко Н.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730. *Чернигов*: Изд. ред. «Зем. сб. Черниг. губ.»,1901. Вып. 1. С. 387.

[804] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 162.

[805] *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. Т. 3. С. 476.

[806] Універсал Івана Мазепи колишньому військовому осавулові Михайлові Миклашевському на село Зазірки, слобідку Новосілки, гуту і млини. ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1692 а. Арк. 82; *УІМ-1*. С. 71–72.

[807] Універсал Івана Мазепи значковому військовому товаришеві Михайлові Миклашевському на спорудження млина. ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1692 а. Арк. 78; *УІМ-1*. С. 126.

[808] Там само.

[809] Універсал Івана Мазепи Михайлові Миклашевському на село Волокитин «до ласки войсковой». ЦДІАУК. КМФ–7. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 386; *УІМ-1*. С. 138.

[810] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. *Киевская старина.* 1890. № 5. С. 201.

[811] *Василенко Н.* Вказ. праця. С. 386; Лист І. Мазепи до Олексія Голіцина. *ЛІМ-1*. С. 304.

[812] *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. Мюнхен : Заграва, 1948. С. 35.

[813] Протокул до записованя справ поточных на рок 1690. Чернигов: Губ. тип., 1852. С. 18, 23.

[814] Відразу після Коломаку К. Довгополий виконував делікатне доручення І. Мазепи — разом з І. Бистрицьким знайшов і відкопав приховані І. Самойловичем коштовності і передав їх новому патрону. К. Довгополий якогось впливового уряду не займав, але як значний військовий товариш належав до кола наближених осіб гетьмана, які виконували всілякі важливі доручення (детальніше про нього див.: *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. С. 61).

[815] Як виходець з Волині (у його заповіті згадується батько, похований у Дубно), він потрапив у сферу впливу ханенківців, які відстоювали інтереси України здебільшого на півночі Правобережжя. Під час завершення кар'єри гетьмана Михайла Ханенка у 1674 р. двадцятидев'ятирічний Іван Ломиковський служив у нього генеральним писарем. Згадане вказує на те, що останній перед цим встиг отримати добру початкову освіту, що і виділило його у малописьменному середовищі, дало змогу зайняти впливову посаду. Хоча, за всіма ознаками, він використовувався як слухняний писар-виконавець і не брав участі у виробленні політичних рішень. Однак бурхливі 1672–1674 рр., хитання М. Ханенка, його далекосяжні політичні претензії — добра школа, яка зробила І. Ломиковського досить обізнаним як у реаліях тієї доби, так і засобах реалізації мрій українських патріотів. Мирний перехід М. Ханенка на бік І. Самойловича означив подальшу долю Івана Ломиковського: він оселився у Батурині, потрапив у коло дворян гетьмана. У січні 1679 р. Василь Кочубей писав з гетьманської столиці полковнику Іллі Новицькому, що «же е.м. пана Ломиковского акт весельный за тыждень от 26 генваря, в неділю близко-пришлую мает быти». Тоді одружився він у Чернігові з Марією Карпівною Мокрієвич, дочкою Карпа Івановича Мокрієвича — генерального писаря при Д. Ігнатовичу (Многогрішному). 18 серпня 1680 р. І. Ломиковський отримав згідно з гетьманським універсалом «у власть и завідование с. Вишенки до ласки нашей войсковой, отколь мает быти ему… всякая услуга и выгода». Проте у 1680–1681 рр. і, мабуть, пізніше проживав із сім'єю без уряду в Глухові. Можливо, І. Самойлович дистанціювався від свого дворянина через родичання того з К. Мокрієвичем, який після скинення Д. Ігнатовича (Многогрішного) був фактично в опалі і не висувався на впливові уряди навіть у полку. Згодом не випадково бачимо І. Ломиковського як знатного військового товариша серед учасників Коломацького перевороту. Він підтримав своїм голосом обрання Мазепи. Уже 10 вересня 1687 р. новообраний гетьман, враховуючи «вірные и зычливые в войску и в каждых оказиях еще за антецессоров наших заслуги пана Ивана Ломіковского, значного товариша войскового, а хотячи того, жебы и за рейменту нашего в неотмынной и овшем щораз большой знайдовалься зычливости з ряды панов старшины енералной при нас будучой на вспарте щоденных господарских его росходов, надалис моему, пану Ломіковскому, в Понурницкой сотні село Вербу з полями и всіми крунтами и пожитками, з млином на реці Вербі, подле дворца тепер будучого стоячим з двома каменями мучними…». Тобто вже з перших тижнів правління Мазепи ханенківський генеральний писар потрапив у орбіту інтересів керманича України. У нових обставинах здібний старшина швидко піднявся щаблями військово-урядової кар'єри. Спочатку він повертається до Батурина «двораком». У 1688 р. вже серед гетьманської знаті довірник Мазепи бере участь у зустрічі московського посольства. Після призначення у березні 1689 р. М. Миклашевського генеральним осавулом І. Ломиковський займає його попередню посаду генерального хорунжого. Можливо, між першим і другим зав'язалася дружба ще в Глухові, де обидва проживали. У грудні 1696 р. М. Миклашевський дарує синові І. Ломиковського, мабуть, своєму хрещенику, куплений млин на річці Смяч. Нового висуванця, який невдовзі за клопотами з Батурина отримав від царів звання стольника, гетьман після від'їзду української старшини до Москви у серпні 1689 р. залишає у Батурині. І. Ломиковський 6 і 20 вересня інформує полковника І. Новицького про можливі дні відправлення Мазепи з російської столиці. Залишення генерального хорунжого «на господарстві» у гетьманській столиці дає підставу зробити висновок про те, що його надійність не викликала сумнівів у гетьмана. Знайомство І. Мазепи та І. Ломиковського, схоже, відбулося ще за часів їхнього писарства у П. Дорошенка та М. Ханенка. Хоча їхні керманичі й дотримувалися різних орієнтацій, кожен з них боровся по-своєму за українські інтереси. І це зближувало колишніх генеральних писарів. У 1692 р. І. Ломиковський стає генеральним осавулом. Гетьман надає йому у рангові володіння, крім Верби, села Парафіївку, Лави, Тополь, Внуковичі та містечко Понорницю (детальніше про нього див.: *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. С. 40–43).

[816] Рід Чечелів вже на початку XVII ст. століття мав велике розгалуження на Брацлавщині, Волині. Батько Д. Чечеля Василь володів маєтком у Кузьминцях Брацлавського повіту. Сходження Д. Чечеля у коло старшинської еліти розпочалося на Коломаку. Він бере участь у виборах І. Мазепи і згадується у переліку «безпортфельних» осіб, які підписали статті новообраного гетьмана. Багато представників Чечелів були задіяні у козацьких, найманих формуваннях 1650–1660-х рр. на Правобережжі. Очевидно, Д. Чечель почав свою військову службу сердюком і десь у 1674 році разом з товаришами, ріднею перебрався на стабільне Лівобережжя. У актах Рихлівського монастиря за 1678 рік згадувався священник села Чапліївки Максим Чечель. Можливо, це був брат або свояк Д. Чечеля. З джерел відомо і про його дочку Феодосію, яка вийшла заміж за охочепіхотного полковника Степана Яворського. Д. Чечель як «породний шляхтич православний» після перевороту 1687 року став дворянином, знатним військовим товаришем і, як видно з окремих відомостей, особою, наближеною до гетьмана. У 1689 р. Чечель — у складі делегації старшин, викликаних В. Голіциним до Москви. І. Мазепа 1690 р. відрядив його супроводжувати митрополита Варлаама Ясинського до царів.
Очевидно, після смерті С. Яворського, він — сердюцький полковник (детальніше про нього див.: *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. С. 47–48).

[817] Лист гетмана Ивана Мазепы царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу об избрании в полковники полтавского полка Павла Герцика и о разных делах касающихся до Малороссии (1691, июля 11). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 766. Арк. 1–2,1.

[818] Дело об утверждении вновь избранных полковников киевского Константина Мокиевского и полтавского Павла Герцика (1691). РДАДА. Ф. 229. Оп. 3. Спр. 79. Арк. 1–7.

[819] Лист І. Мазепи до Олексія Голіцина. *ЛІМ-1*. С. 322.

[820] Там само. С. 331–332.

[821] Письмо полковой старшины переяславской к гетману Ивану Мазепе с благодарностью за смену переяславского полковника Полуботка (1690, июнь). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 674. Арк. 1–2,1.

[822] Избрание Лисенка в полковники переяславские. (1690, июня 25). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 665. Арк. 1–2,1; Лист гетмана Ивана Мазепы к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу об избрании Ивана Лисенко полковником переяславским (1690, июня 28). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 669. Арк. 1,1.

[823] Протримався на цій посаді десь півтора року. У 1692 р. його замінив соратник гетьмана Іван Мирович (*Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. Київ : Стилос, 2004. С. 63).

[824] *Гаєцький Ю.* Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника. *Сіверянський літопис.* 1997. № 1–2. С. 48.

[825] Дело об утверждении вновь избранных полковников киевского Константина Мокиевского и полтавского Павла Герцика (1691). РДАДА. Ф. 229. Оп. 3. Спр. 79. Арк. 1–7.

[826] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689 р., березня 5, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 307.
[827] Коровка-Вольський.
[828] О розыске виновности киевского полковника Григория Карповича. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. 209. Арк. 176–193; О содержании Григория Карповича впредь до выявления его связи с ксендзом чернобыльским. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. 209. Арк. 194–199.
[829] Письмо Яна III от 6 мая 1690 г. / Публикация Ф. Искрицкого. Черниговские губ. ведомости. Часть неофиц. 1850. №45. С. 417.
[830] *Павленко С.* Міф про Мазепу. С. 103–104.
[831] *Зеркаль С.* Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. Нью-Йорк, 1968. С. 155–162.
[832] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 4 липня 1690 р. *ЛІМ-1*. 405.
[833] Статті, данние гетману Івану Мазепі. *УІМ-1*. С. 65.
[834] Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 13 липня 1689 р. *ЛІМ-1*. С. 340.
[835] ЛІМ-1. С. 346, 406, 419, 420; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 65–107, 108, 118, 125, 132, 221.
[836] Листи до царів. *ЛІМ-1*. С. 207, 211.
[837] *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1959. С. 130.
[838] Лист І. Мазепи до В. Голіцина (квітень 1688 р.). *ЛІМ-1*. С. 156.
[839] Лист І. Мазепи до Леонтія Неплюєва від 18 травня 1688 р. *ЛІМ-1*. С. 177.
[840] Лист І. Мазепи до В. Голіцина (літо 1689 р.). *ЛІМ-1*. С. 353.
[841] Детальнішу інформацію про життєвий шлях Р. Висоцького див.: *Павленко С.* Висоцький Роман — довірник гетьмана І. Мазепи. *Видатні діячі Батуринського краю* : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 230-й річниці з дня народження П. І. Прокоповича. Ніжин, 2005. С. 40–41.
[842] Роспись вещей. *Источники Малороссийской истории*. В 2 ч. / собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва : В унив. тип. Ч. 1. С. 326.
[843] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 28 березня 1690 р. *ЛІМ-1*. С. 384.
[844] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 29 грудня 1690 р. *ЛІМ-1*. С. 435.
[845] Там само. С. 438.
[846] *Костомаров Н. И.* Мазепа. С. 36.
[847] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 362.
[848] *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Т. II. С. 165.
[849] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 22 червня 1690 р. *ЛІМ-1*. С. 399.
[850] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів (кінець 1690 — початок 1691 рр.). *ЛІМ-1*. С. 440.
[851] Письмо Н. Лукьянова И. Забеле от 21 октября 1698 г. *Материалы по истории Малороссии.* Чернигов, 1912. С. 34.
[852] Письмо Н. Лукьянова И. Забеле от 9 декабря 1699 г. *Материалы по истории Малороссии.* С. 38.
[853] Статѣ, данніе гетману Ивану Мазепѣ на Коломаку року 1687, июля 25 дня. УІМ-1. С. 57.
[854] 1688, травня 16 (6). Лист гетьмана Івана Мазепи до князя В. В. Голіцина / публікація о. Ю. Мицика. *Сіверянський літопис.* 2020. № 2. С. 15.
[855] Лист гетмана Ивана Мазепы к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу и царевне Софие Алексеевне о бывших у него переговорах с стольником Лызловым, присланным из Москвы (1688, мая 6). РДАДА. Ф.124. Оп. 3. Спр. 526. Арк. 1, 1.
[856] 1688, травня 12. Відповіді гетьмана Івана Мазепа на оголошені царські статті, передані до Москви через стольника Андрія Лизлова. *УІМ-2*. С. 77.
[857] *Чистякова Е. В.* Биография А. И. Лызлова. *Лызлов А. Скифская история*. Москва : Наука, 1990. С. 355.
[858] «Но и кроме сих соделанных крепостей на реке Днепре сама природа места, путь по Днепру яко бы защищающи, нечестивых заградила. Яко выше по Днепру тех соделанных крепостей суть на нем пороги каменныя, положением таковы. Чрез всю реку от края до края лежит камение великое, в долготу по реке сажень на пядесят, иной и на сто и болши, являющися из воды так часто, яко вода между того камения с великою быстротою и шумом проходит. И того ради не токмо струги, но и малыя лодки проходят тамо с великим трудом и немалою тщетою людей и запасов. Порогов же тех от тамошних жителей названия суть и сия и: 1) Кадак порог ниже устия реки Самары версты три, над ним же вниз идущи Днепром на правом брегу стоит город назван Кадак 17; 2) порог Сурский название имеет от реки Суры, которая с тоя же страны Днепра впадает в него; 3) порог называют Лоханый, отдревле так назван; 4) порог Звонец название имеет от сего, яко вода сквозь частыя камения порога того бегущая с великим шумом или звоном проходит; 5) порог Стрелчий назван того ради, яко идущее судно чрез его мещет, аки стрелу от лука; 6) порог Княинин — отдавна поведают, якобы некая княиня утопе тамо; 7) порог Ненасытец вышереченный болши и труднее всех порогов, название таково того ради имеет, яко бы не может насытитися, ломаючи стругов над собою, его же вдоль по реке есть пятьсот сажен; 8) порог называют Воронова забора; 9) порог Волнег, мало менши Ненасытна; 10) порог Будило назван по тому, яко некто козак спящий, спущающися в лотке с порога Волнега, на сем месте взбудился; 11) порог Таволжаный того ради назван, яко над ним по берегам Днепровым таволга ростет; 12) порог Лычный, отдавна назван тако; 13) порог Волный сего ради назвася тако, яко то последний порог и всяк преходяй оныя трудности назовется волный, яко ниже сего нет порогов и по Днепру уже путь волный или свободный, против его же впадает в Днепр и речка Волная с левыя стороны Днепра вниз идущим им, которая далее Самары города 18 идущи степью сорок верст. А все сии пороги минуючи сухим путем прямо есть верст на сорок, а Днепром рекою идущи верст на сто, закривленнаго ради течения Днепроваго» (с. 128–129).
[859] Ще під час зимового візиту А. Лизлова у Батурин гетьман познайомив історика з ігуменом Батуринсько-Крупицького монастиря Дмитром Тупталом. Той передав йому та В. Голіцину для ознайомлення рукопис житій святих (за вересень) (*ЛІМ-1*. С. 213–214).
[860] 1688, травня 12. Відповіді гетьмана Івана Мазепа на оголошені царські статті, передані до Москви через стольника Андрія Лизлова. С. 80.
[861] Там само. С. 79.
[862] Там само. С. 77.
[863] Там само. С. 78.
[864] Там само.
[865] Там само.
[866] Там само. С. 79.
[867] Там само.
[868] Там само.
[869] Там само. С. 80.
[870] Там само. С. 81.
[871] Лист до Василя Васильовича Голіцина. ЛІМ-1. С. 166.
[872] Отправление к гетману Мазепе думного дворянина Федора Шакловитова для советования, каким образом освободить из неволи посланных христиан в Молдавии, Сербии и в Греции находящихся, и о способах и произведению на Крым нападения (1688, октября 2). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 1–100, 1.
[873] У його складі були розрядний дяк Любим Домнін, стряпчі Микита Бехтєєв, Іван Бехтєєв, дворянин Михайло Гульський, жилець Іван Судейкін, капітан Василь Сапогов, піддячі Василь Айтемиров, Федір Остаф'єв, Агап Петров і Федот Семенов.
[874] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. *Киевская старина.* 1890. Май. С. 219–220.
[875] Там же. С. 201.
[876] Там же. С. 203.
[877] Мултянія — те саме, що й Румунія.
[878] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Второе издание. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1910. Кн. 3. Т. 14. С. 1017.
[879] Там же.
[880] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. С. 206.
[881] Там же. С. 210.
[882] Там же.
[883] Там же. С. 211.
[884] 1687, січня 3. Батурин. Відповіді гетьмана Івана Самойловича на царські статті, оголошені стольником Семеном Алмазовим. *УІМ-2*. С. 525.
[885] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. С. 211–212.
[886] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Кн. 3. Т. 14. С. 1018.
[887] Там же.
[888] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Санкт-Петербург : Типография II отделения его имп. вел. канцелярии, 1858. Т. I. С. 216.
[889] 1688 р., січень-лютий. Листи запорозьких козаків гетьманові Мазепі та гетьмана Мазепи до царів Іоанна й Петра. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 86.
[890] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688р., березня 24, Батурин). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / упоряд. та автор передм. В. В. Станіславський. Київ : Інститут історії України, 1996. С. 20.
[891] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., травня 21, Батурин). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи*. С. 30.
[892] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., травня 10, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 165–166.
[893] Їхнє посольство 12–14 квітня 1681 р., повертаючись у Москву, відвідало Батурин, де гетьман урочисто прийняв дипломатів. Під час обіду «музыка войсковая («трубы и литавры». — *Авт.*) играла во весь стол» «и ис пушек была стрѣлба великая» (Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова. С. 260). Під час від'їзду, як згадували посланці у своєму статейному списку, «прислал к нам гетман Иван Самойлов ближняго своего человѣка, Мазепу, от себя з дарами: мнѣ Василью — саблю булатную, в оправѣ серебряной золоченой; мнѣ Никитѣ — саблю булатную, в оправѣ серебряной с поясами шолковыми, без оправы» (с. 263).
[894] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бакчисарайского договора. Одеса : Городская типография, 1850. С. 20–21.
[895] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Второе издание. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1910. Кн. 3. Т. 14. С. 1007.
[896] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 144.
[897] Статѣ, данніе гетману Ивану Мазепѣ на Коломаку року 1687, июля 25 дня. *УІМ-1*. С. 60–61.
[898] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 163.
[899] Там же.
[900] *Харлан О. В.* «Новобогородицька фортеця» як об'єкт пам'яткоохоронних досліджень 2005 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. ст. Вип. 26. Київ, 2017. С. 22–32.
[901] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., березня 24, Батурин). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи*. С. 19.
[902] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., березня 26, Глухів). *ЛІМ-1*. С. 139.
[903] Приезд и отпуск генерального судьи Михайла Воехевича присланного от гетмана Мазепы с объявлением о бывшем в Глухове и в Батурине для советов с помянутыми воеводами съезде с постановленными по оному делу статьями (1688 г., март). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1-133,1; Приезд в Москву генерального судьи Михайла Вуяхевича для донесения Государям о разных пограничных и внутренних малороссийских ведомостях (1688, апрель). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1–7,1.
[904] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688р., березня 27, Глухів). *ЛІМ-1*. С. 146.
[905] Там само.
[906] 1688, травня 12. Відповіді гетьмана Івана Мазепа на оголошені царські статті, передані до Москви через стольника Андрія Лизлова. *УІМ-2*. С. 77.
[907] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. Т. 3. С. 36.
[908] Письмо кошевого атамана Григорья Сагайдачного к дворянину Семену Григорьевичу о не строении городов на Самаре (1688, апреля 25). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 523. Арк. 1–2,1; Письмо кошевого атамана Григорья Сагайдачного к гетману Ивану Мазепе об отправлении к нему взятых в плен языков и о не строении городов на Самаре (1688, апреля 26). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 524. Арк. 1–2,1.
[909] 1688 года, апреля 24. Письмо кошевого атамана Григория Сагайдачного к гетману Мазепе с известием о посылке к нему товарищей войсковых с татарскими языками и с разными прошениями. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. Владимир : Типо-Литография губернского правления, 1908. Т. I. С. 108.
[910] Царская грамота кошевому атаману Григорию Сагайдачному о построении крепости на реке Самаре для защиты страны от нападений крымских татар (1688, июня 14). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3.
[911] 1688 год, июня 14. Царская грамота запорожскому войску с разъяснением, для чего строится русская крепость на реке Самаре. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. Т. I. С. 134.
[912] *Станіславський В.* Матеріальне заохочення як метод політичного впливу уряду Івана Мазепи на Запорозьку Січ. *Богдан Хмельницький та його доба* : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24–25 жовтня 1995 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1996. С. 232.
[913] 1688, травня 12. Відповіді гетьмана Івана Мазепа на оголошені царські статті, передані до Москви через стольника Андрія Лизлова. *УІМ-2*. С. 78.
[914] Там само. С. 81.
[915] Лист до невідомого (до 25 травня 1688 р., без місця). *ЛІМ-1*. С. 173.
[916] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 169.
[917] Лист до Леонтія Романовича Неплюєва (1688 р., травня 18, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 178.
[918] Лист до Олексія Васильовича Голіцина (1688 р., червень). *Там само*. С. 191.
[919] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., червня 23, табір під Берестовцем). *Там само*. С. 192.
[920] Лист до Олексія Васильовича Голіцина (1688 р., червня 30). *Там само*. С. 197–198.
[921] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., липня 12, табір над Самарою). *Там само*. С. 201.
[922] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., липня 5, табір над Орчиком). *Там само*. С. 199.
[923] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., липня 12, табір над Самарою. *Там само*. С. 201.
[924] Там само.
[925] Там само.
[926] Лист Стефана Глосковського до Яна III Собеського (1688 р., липня 25, обоз біля Самари). *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699*. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2004. С. 234.
[927] *Векленко В. О.* Нові дані про заснування Богородицької фортеці та перші десятиліття її існування. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського нац. університету, 2008. С. 42.
[928] Лист Стефана Глосковського до Яна III Собеського (1688 р., липня 25, обоз біля Самари). С. 234.
[929] *Ковальова І.* Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів. *Перлини козацького Присамар'я*. С. 74.
[930] Ординар — середня висота води в річках.
[931] *Ковальова І.* До питання про час заснування містечка козацького Самарь. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження.* 2017. Вип. 15. С. 28–35.
[932] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. Т. 3. С. 40.
[933] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., липня 25, табір на Самарі). *ЛІМ-1*. С. 207.
[934] *Ковальова І. Ф.* Ім'я Г. І. Косагова в історії Богородицької фортеці. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки.* 2016. Вип. 12. С. 34.
[935] *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 473.
[936] 1688–1689 рр. Листи царів на Самар до воєводи Григорія Косагова; Мазепи до до царів. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 139.
[937] Лист Стефана Глосковського до Яна III Собеського (1688 р., липня 25, обоз біля Самари). *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699*.-С. 232.
[938] 1688, серпня 29–30. Під Царичанкою. Листи І. Мазепи до князя В. В. Голіцина і лист генеральної старшини до того ж. *ДГІМ*. С. 132.
[939] *Векленко В., Малов А., Несправа Н.* Богородицкая крепость по археологическим и письменным источникам. *Позднесредневековый город III: археология и история* : материалы III Всероссийского семинара. Ноябрь 2009. Тула, 2011. С. 260; *Заруба* В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. С. 354.
[940] С. Глосковський у своєму посланні до польського короля від 25 липня з польового табору писав, що «войска московского и казатцкого есть шестьдесят тысяч, а пушек в обоих войсках есть штук двесте» (див. Лист Стефана Глосковського до Яна III Собеського (1688 р., липня 25, обоз біля Самари), с. 234.). У його посланні, швидше за все, фігурує цифра, яку йому назвали для інформування Яна Собеського: мовляв, союзницькі полки знову вийшли вирішувати важливу проблему у великому складі. Насправді ж на береги Самари, крім 20 тисяч козаків, прийшли 7 полків корпусу Г. Косагова та не більше вояк Л. Неплюєва. З листування І. Мазепи дізнаємося, що кілька полків С. Неплюєва тримали на одному з можливих напрямків нападу кримчан.
[941] *Харлан О. В.* Відновлені об'єкти фортифікацій Новобогородицької фортеці в м. Дніпро як основа концепції регенерації у визначенні основних розпланувальних вузлів для створення туристичної інфраструктури та принципів їх вирішення. Методи реставрації пам'яток історії і культури в складних інженерно-геологічних та сейсмічних умовах. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 25–26 жовтня 2018 р.) / упоряд. А. Є. Антонюк. Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, ICCROM України, Видавництво «Фенікс», 2018. С. 126–136.
[942] *Мільчев В.* Примітки та коментарі. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 406.
[943] Требование инженера-полковника Якова фон Фростена о комплектации его полка (Документ №10, 1677 г., марта 20). *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. Київ : Наукова думка, 1682. С. 122.
[944] *Мільчев В.* Примітки та коментарі. С. 406.
[945] *Макидонов А. В.* Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. Запорожье : Просвіта, 2011. С. 19.
[946] *Андреева Ю. С., Андреев А. Н.* Социальный облик московских католиков конца XVII столетия: опыт просопографического исследования. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Социально-гуманитарные науки»*. 2018. Т. 18. № 3. С.7.
[947] Там же. С. 8.
[948] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., липня 25). *ЛІМ-1*. С. 212.

[949] «Полковиик Фанзален по монаршеской их царского пресветлого величества подорожной, — писав гетьман І. Мазепа 22 березня 1689 р. В. Голіцину, — с Москвы єму данной бив в Переясловле, и оттоль жену свою к царствующему граду Москве, випроводив сам прямо ехал в обоз, к вашей княжой вельможности, но оказался чдесь в Гадяче одержим болезнию делирнум имянуемою, то есть сошол с ума, так что люди при нем будущие, видя его ко всяким неподобним делам дерзостного, и к ним с шпагою, и с ножем мещущагося взяати его имеют, как мне предложено, что имея руки вольные одного своего человека давити било учал, в каком злом ево поведении, люди неотступно его оберегая, и прилежно около ево труждаяся просили мене о наставлений, как би могли с ним поступить; в чем я не мог им ничего усоветовати, доношу зле вашей княжой вельможности, и прошу зело изволь ваша княжая вельможность, дати о том указ свой, где ево Фанзала: в обоз ли, или где ингде, люди ево провадити имеют» (ЛІМ-1. С. 318). Голландець усе ж таки незабаром відновив своє здоров'я. Його досвід згодився у зведенні Новосергіївської фортеці у 1689 р. П. Гордон згадує майора фон Залена у 1692, 1694 роках (*Гордон П.* Дневник. 1690–1695. С. 128, 256). Але, певно, це був син або родич інженера-фортифікатора. Загалом, як показують джерела, на службу в Московію та, зокрема, Київ прибуло кілька фон Заленів. Мабуть, це були близькі родичі.

[950] *Векленко В. О.* Нові дані про заснування Богородицької фортеці та перші десятиліття її існування. С. 42.

[951] 1688–1689 рр., серпень–вересень. Справа про будівництво фортець Новобогородицької та Сергіївської та про направлення туди матеріалів та хліба. [Документ дуже зіпсований]. *ЯДІ-ДІЗК-1* . С. 128.

[952] Там само.

[953] *Рогожин А. А.* Думный дворянин генерал-поручик Г. И. Косагов. *Вопросы истории*. Москва : РАН, 2011. № 9. С. 132–141.

[954] Справа про будівництво фортець Новобогородицької та Сергіївської та про направлення туди матеріалів та хліба. С. 128.

[955] Там само.

[956] Там само. С. 129.

[957] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 365.

[958] *Векленко В. О., Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М.* Археологічні дослідження 2005 року на посаді міста Самарь–Богородицької фортеці. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського нац. університету, 2008. С. 50.

[959] 1688–1689 гг., август–сентябрь. Дела о построении крепостей Новобогородицкой и Сергеевской и о посылке туда материалов и хлебных продовольствии. *Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков*. Т. I. С. 160.

[960] 1688–1689 рр., серпень–вересень. Справа про будівництво фортець Новобогородицької та Сергіївської та про направлення туди матеріалів та хліба. *ЯДІ-ДІЗК-1* С. 127–128.

[961] Матеріал з кори дерев, що використовувався в давнину українцями для покрівлі дахів (наприклад, липовий луб).

[962] Тоненькі дощечки для покриття дахів,обвивання стін і стелі під штукатурку.

[963] 1688–1689 рр., серпень–вересень. Справа про будівництво фортець Новобогородицької та Сергіївської та про направлення туди матеріалів та хліба. *ЯДІ-ДІЗК-1* С. 128.

[964] Д. Яворницький писав, що її заклали 23 квітня. Та, напевне, це описка. Бо військо для будівництва фортеці прибуло на місце фортифікаційних робіт 12 липня. Отже, найправдоподібніше дерев'яну церкву почали зводити 23 липня. Велика маса залучених столярів, теслярів могла впоратися з таким обсягом робіт за тиждень.

[965] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. Т. ІІІ. С. 43.

[966] 1688, серпня 29-30. Під Царичанкою. Листи І. Мазепи до князя В. В. Голіцина і лист генеральної старшини до того ж. *ДГІМ*. С. 129.

[967] Там само. С. 131.

[968] *Макидонов А. В.* Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. С. 18.

[969] 1688, серпня 29–30. Під Царичанкою. Листи І. Мазепи до князя В. В. Голіцина і лист генеральної старшини до того ж. *ДГІМ*. С. 129.

[970] *Макидонов А. В.* Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. С. 18.

[971] *Векленко В. О.* Нові дані про заснування Богородицької фортеці та перші десятиліття її існування. С. 42.

[972] Справа про будівництво фортець Новобогородицької та Сергіївської та про направлення туди матеріалів та хліба. *ДГІМ*. С. 128.

[973] 1688–1689 рр. Листи царів на Самар до воєводи Григорія Косагова; Мазепи до до царів. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 140.

[974] *Оглоблин Н.* Воеводские «вестовые отписки» XVII в. как материал по истории Малороссии. *Киевская старина.* 1885. Июль. С. 399.

[975] 1688 р., вересень–листопад. Справа про будівництво на річці Самарі двох фортець — Новобогородицької та Сергіївської. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 122.

[976] Лист Стефана Глосковського до Яна ІІІ Собеського (1688 р., липня 25, обоз біля Самари). *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699*. С. 233.

[977]1688 р., вересень–листопад. Справа про будівництво на річці Самарі двох фортець — Новобогородицької та Сергіївської. *ЯДІ-ДІЗК-1* С. 117.

[978] Куль жита — це 9 пудів + 10 фунтів = 151,52 кг.

[979] Справа про будівництво фортець Новобогородицької та Сергіївської та про направлення туди матеріалів та хліба. *ЯДІ-ДІЗК-1* С. 134.

[980] 1688 р., вересень–листопад. Справа про будівництво на річці Самарі двох фортець — Новобогородицької та Сергіївської. *Там само.* С. 120.

[981] Там само. С. 114.

[982] Там само. С. 115.

[983] Там само. С. 113.

[984] Там само. С. 114.

[985] Там само. С. 114.

[986] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 365.

[987] Справа про будівництво фортець Новобогородицької та Сергіївської та про направлення туди матеріалів та хліба. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 132.

[988] Распросные речи взятого турчанина Агмета. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. Владимир : Типо-Литография губернского правления, 1908. Т. I. С. 115.

[989] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., березня 11, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 128.

[990] Там само.

[991] Там само.

[992] Там само. С. 129.

[993] Там само.

[994] События, случавшиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана. Прибавление. *Временник императорского общества истории и древностей российских.* 1856. Книга 24. С. 134.

[995] *Возгрин В. Е.* История крымских татар. Очерки этнической истории населения Крыма в четырех томах. Симферополь : Крымучпедгиз, 2013. Т. I. С. 399.

[996] *Якобсон А. Л.* Крым в средние века. Москва : Наука, 1973. С. 144.

[997] *Возгрин В. Е.* История крымских татар. С. 433.

[998] Літопис Самовидця. С. 148.

[999] 1688 р., січня 24. Лист гетьмана Мазепи царям Іоанну й Петру про приїзд до Батурина колишнього кошового отамана Лихопоя з товаришами та з татарськими полониниками. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 77.

[1000] 1688 р., квітень-серпень. Свідчення в приказі запорозьких посланців Лихопоя, Поривая, Шумейка та захоплених ними татарських полоненників про стан справ в Криму, турецьких містечках та на самому Запорожжі. *Там само.* С. 100.

[1001] 1688 р., січень–лютий. Листи запорозьких козаків гетьманові Мазепі та гетьмана Мазепи до царів Іоанна й Петра. *Там само.* С. 85.

[1002] События, случавшиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана. *Временник императорского общества истории и древностей российских.* 1856. Книга 24. С. 132–134.

[1003] Тут і далі представників ханської династії, які в російській історичній літературі подаються здебільшого як Гіреї, Гереї, називаємо Гіраями (у називному відмінку Гірай). Так представлені лідери Кримського ханства у сучасних дослідженнях українських істориків Ф. Турани, О. Середи.

[1004] 1683–1688. Крим. Історичні записки Равві Іакова. *ДГІМ*. С. 551–552.

[1005] *Смирнов В. Д. Крымское ханство* под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург : Университетская типография, 1887. С.612.

[1006] Там же. С. 613.

[1007] 1688 р., січень–лютий. Листи запорозьких козаків гетьманові Мазепі та гетьмана Мазепи до царів Іоанна й Петра. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 85.

[1008] Там само.

[1009] 1688 р., квітень–серпень. Свідчення в приказі запорозьких посланців Лихопоя, Поривая, Шумейка та захоплених ними татарських полоненників про стан справ в Криму, турецьких містечках та на самому Запорожжі. *ЯДІ-ДІЗК-1.*С. 100.

[1010] Там само. С. 105.

[1011] Лист кошового отамана Ф. Лихопоя до гетьмана І. Мазепи (24 серпня 1688 р., з Коша). Там само. С. 142.

[1012] Лист І. Мазепи до запрожців. Там само. С. 144.

[1013] Там само. С. 144.

[1014] *Эсадзе Б. С.* Памятка гребенца. Очерк многовековой доблестной службы престолу и отечеству. Москва : Книга по требованию, 1916.

[1015] Там же.

[1016] *Тюрин А.* Русские — успешный народ. Как прирастала русская земля. Санкт-Петербург : Питер, 2012. С. 127.

[1017] *Юдин П.* Калмыки в борьбе с Турцией (К истории турецких интриг на Кавказе). *Русский архив*, 1915. № 6. С. 167; *Мальбахов Б. К.* Кабарда на этапах политической истории (середина XVI — первая четверть XIX века). Москва : Поматур, 2002. С. 248.

[1018] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., лютого 11, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 110.

[1019] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688, лютого 15, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 115.

[1020] Там само.

[1021] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., лютого 11, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 110.

[1022] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688, лютого 17, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 118.

[1023] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688, лютого 29, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 122–123.

[1024] Там само. С. 123.

[1025] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688, березня 6, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 125.

[1026] Лист до невідомого (1688 р., березня 11, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 131.

[1027] Літопис Самовидця. С. 147.

[1028] *Брикнер А. Г.* Иллюстрированая история Петра Великого. Санкт-Петербург : Издание П. П. Сойкина, 1902–1903. Т. 1. С. 87.

[1029] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 165.

[1030] У мемуарах французького дипломата де Божо зафіксовано такі відомості про цей прихід кримчан: «Інший набіг був в 1688 р. і газети йому приписали 100 тисяч душ. Він пройшов через кордони Русі у бік від Львова на Броди та Волинь. Татари здійснювали напади на кавалерійські стоянки, шляхетські замки, укріплені маєтки. Це дозволяє припускати, що татари привели з собою яничар, оскільки самі вони не призвичаєні до такого роду війни й не мають подібних військових навичок. Проте, попри все, вони починають їх практикувати та застосовувати на наш манер. Щоправда, в цей набіг вони не змогли здолати жодного іншого міста, окрім єдиної військової стоянки, на яку вони напали, коли та була відкрита. Вони не зустрілися жодного разу під час усієї кампанії з гусарами великого литовського канцлера, окрім трьох або чотирьох хоругов з гвардії цього штандарту. Тож, цей набіг, про який було стільки галасу, спричинив спалення 25 сіл, що належали королю в околицях Золочева. Він втратив не більше 2000 се-лян, однак це далеко не 100 000. (З мемуарів французького дипломата й авантюриста де Божо про 1670–1680-ті рр. *Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників*: хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 148).

[1031] 1688, лютого 19 (9). Лукомль. Лист охочекомонного полковника Іллі Новицького до гетьмана Івана Мазепи / публікація Ю. Мицика. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 14.

[1032] *Дашкевич Я.* Українці в Криму (XV — початок XX ст.) // *Дашкевич Я.* «Учи неложними устами сказати правду…». *Історична есеїстика*. Київ, 2011. С. 615.

[1033] Там само. С. 614.

[1034] Там само. С. 614–615.

[1035] *Бережков М. Н.* Русские пленники и невольники в Крыму. Одесса : Типография А. Шульце, 1888. С. 26.

[1036] *Возгрин В. Е.* История крымских татар. Т. І. С. 434–435.

[1037] 1690 р.

[1038] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 161.

[1039] *Павленко С.* Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкуванні Київської митрополії. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 129–160; *Він же.* Іван Мазепа: догетьманський період. С. 113–154.

[1040] *Митрополит Дмитрій (Рудюк), протоієрей Мицик Ю.* Київські митрополити XVII–XVIII ст. Харків : Фоліо, 2018. С. 51–52.

[1041] *Максимович М. А.* Собрание сочинений. Киев : Типография М. Фрици, 1877. Т. І. С. 273.

[1042] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. І. С. 242.

[1043] *Шевченко О. М.* Про правовий статус Чернігівської єпархії у другій половині XVII ст. *1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції (Чернігів, 22–24 вересня 1992 р.).* Чернігів : Сіверянська думка, 1992. С. 81.

[1044] *Сушко Н.* Гедеон Четвертинський та Іван Самойлович. *Батуринська старовина* : зб. наук. праць. Чернігів : Десна Поліграф, 2012. Випуск 3(7). С. 24.

[1045] *Встошніков К., Деркач Т.* «Передача» Київської митрополії Московському патріархату у 1686 році. Київ : Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2018. С. 19; Перевод грамоты константинопольского патриарха Дионисия и синода о передаче московскому патриарху права рукоположения киевского митрополита, сделанный в Посольском приказе с подлинника // *Ченцова В. Г.* Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2017. № 2 (68). С. 103; *Звонська Л.* Грамоти Діонісія, патріарха Константинопольського, та Досифея, патріарха Єрусалимського, про передачу Київської митрополії Московському патріархату: грецький текст та зіставний аналіз староросійського і українського перекладу. Юридисційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст / за заг. ред.. проф. О. Сагана. Київ, 2019. С. 7.

[1046] *Лурье В. М.* Русское православие между Киевом и Москвой. Москва : Три квадрата, 2009. С. 218– 223.

[1047] У Київській митрополії почалося інтенсивне оформлення правової документації. Обителі намагалися заполучити додаткові права на володіння, збір податків. Так, Фроловський жіночий монастир порушив питання про збирання мита з киян на свою користь, мовляв, такий привілей їм надавали польські королі (див.: Челобитная киевского войта Ивана Быховского, бурмистров, райцев и всего поспольства о том, что старицы Фроловского киевского монастыря ложно показывают, будто у них были привилегии польских королей в сборе пошлин с киевских мещан (1689, января 11). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 591. Арк.1–2,1). Кирилівський монастир намагався повернути землю, захоплену у нього київськими міщанами (див.: Челобитная киевского Кирилловского монастыря наместника Серафиона, на киевских мещан, в завладении монастырскою землею (1689, сентябрь). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 607. Арк. 1–4,1). Печерський жіночий монастир відстоював законність прав на Ходосовку, яку вважали своєю черниці Михайлівської обителі (Письмо киевского митрополита Варлаама к гетману Ивану Мазепе, о законности прав Печерского девичьего монастыря на владения местечком Ходосовкою, оспариваемым Михайловским девичьим монастырем(1691, декабря 31). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 809. Арк. 1–4,1).

[1048] 1688, лютого 3. Київ. Лист київського митрополита Гедеона Четвертинського до патріарха Іоакима, зі скаргою на переяславського воєводу Василя М'ясного. *ДГІМ*. С. 461.

[1049] Письмо киевского полковника Константина Солонины к гетману Ивану Мазепе о лугах, принадлежащих казакам Козельского уезда и отнимаемых киевским митрополитом (1688, август). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 558. Арк. 1,1; Письмо киевского полковника Константина Солонины к гетману Ивану Мазепе о притеснениях, претерпеваемых казаками сотен козельской, острицкой и муравской (1688, август). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 559. Арк. 1,1; Письмо киевского полковника Константина Солонины к гетману Ивану Мазепе [424]с известием, что казаки муравской сотни поддались киевскому митрополиту (1688, октября 30). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 570. Арк.1–2,1.

[1050] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., листопада 3, Батурин). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / упоряд. та авт. передм. В. В. Станіславський. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1996. С. 57.

[1051] *Гейда О. С.* Митрополит без митрополії: спроба відновлення незалежної Української Православної Церкви (90-ті рр. XVII ст.). Православ'я — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали П'ятої Міжнародної наукової конференції (24–25 травня 2007 р.) Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2008. С. 89.

[1052] Приезд в Москву Киево-Печерского монастыря наместника Паисия, уставника Иоиля, и писаря Ираклия за милостынею на Лавру в уреченный четвертый год из государевой казны подаемою; тут же челобитье их старцев: о завладении Софейским монастырем земель и сенных покосов к селу Пуховкам принадлежащих; и о посылке грамоты к гетману Мазепе о учинении по оному делу рассмотрения; о размежевании земель печерских с софийскими, о посылке вина церковного, ладану милостыни и копия с указа в Приказ Большого дворца о безоброчном Чолнскому монастырю владении озером Холдомером и селищем Цурковским с пустошью (1688 г., июня 1). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 1–147,1.

[1053] 1688, березня 30. Чернігів. Лист Л. Барановича до царів Петра та Іоана. *ДГІМ*. С. 465.

[1054] Цидулка киевского митрополита Гедеона Четвертинского о том, чтобы повелено было Киево-Печерской лавре возвратить Киево-Софийскому монастырю его крепостные документы. *Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве*. Москва : Университетская типография, 1904. Выпуск ІІІ. С. 154.

[1055] Немає сумніву, що митрополит добре надокучив у цьому питанні друкарському та лаврському керівництву. Це видно хоча б з того, що В. Ясинський наважився повернути на початку 1688 р. царську грамоту, аби в Москві дали її нову редакцію, де б у нових виданнях не згадувався Г. Четвертинський.

[1056] Настольная грамота преосвященному Гедеону Четвертинскому о посвящении его в митрополита киевского и Галицкого, данная от Иоакима, патриарха Московского / Прибавление. [*Болховитинов Е.*] *Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии с привосокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также*

планов и фасадов константинопольской и киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. Киев : Типография Киево-Печерской лавры, 1825. С. 100.

[1057] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., січень, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 92–93.

[1058] Список с просительного писма, какое писал к великим государям Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу и великой государине благоверной царевне и великой княжне Софии Алексеевне, всей Великой и Малой и Белой России самодержцам, Киево-Печерской лавры архимандрит Варлаам Ясинский 196 г. (1688 г.). Февраля в 10 день / Прибавление. *Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер.* Киев : Типография Киево-Печерской лавры, 1825. С. 57–58.

[1059] Приезд в Москву Брянского Новопечерского монастыря келаря старца Измаила с челобитьем печерского архимандрита Варлаама Ясинского о подтверждении древних печерского монастыря привилегий на ставропигию (1688, января 19). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–11,1.

[1060] Приезд в Москву Киево-Печерских иеромонахов Кирила Филимонова и Силы Журавского для испрашения подтвержденной государевой жалованной грамоты на ставропигион Киево-Печерской лавры с принадлежащими к нему монастырями и всеми маетностями угодьями, и землями, и на типографию. Тут же списки с древних жалованных печерскому монастырю грамот и отпуск жалованной государевой грамоты (1688, февраля 10). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1–144.

[1061] Резолюция на просьбу В. Ясинского и братии / Прибавление. *Описание Киево–Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер.* С. 59.

[1062]Приезд в Москву архидиякона Антония, присланного к государям от архиепископа черниговского Лазаря Барановича с грамотою; коего во первых жалуется на бывшего гетмана Ивана Самойловича и киевского митрополита Святополка Четвертенского, просит о дозволении быть ему со всею епархиею под властью патриарха московского Иоакима; о даче ему на сие жалованной грамоты и о подтверждении прежних жалованных ему от государей грамот. *Тут же* Отпуск помянутой жалованной грамоты к архиепископу черниговскому, известительной о том же к киевскому митрополиту грамоты (1688, марта 30). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1–229,1.

[1063] 1688, березня 7. Чернігів. Лист Лазаря Барановича до патріарха Іоакима, з проханням прийняти Чернігівську архієпископію під свою владу. *ДГІМ.* С. 463.

[1064] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., січня, Батурин). *ЛІМ-1.* С. 92–94.

[1065] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., січня 17, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 95–96.

[1066] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р.,березня 14, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 133.

[1067] Проезжий лист, данный от гетмана Ивана Мазепы, посланным от черниговского архиепископа Лазаря Барановича архидиакону Антонию с товарищи (1688, марта 15). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 517. Арк. 1,1.

[1068] 1687, сентября 9. Фрагмент доноса козельского сотника Ивана Фальковского на «безчестные» слова князя Ю. А. Святополка-Четвертинского. *Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг.* Москва : Институт славяноведения РАН, 2012. С. 202.

[1069] Письмо киевского митрополита Гедеона князя Четвертинского к гетману Ивану Мазепы, перед которым оправдывается в возведенных на него обвинениях (1689, июля 30). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 602. Арк. 1–2,1.

[1070] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. Москва : Институт славяноведения РАН, 2012. С. 165.

[1071] Там же. С. 168.

[1072] Там же. С. 167.

[1073] Там же. С. 168.

[1074] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 54.

[1075] Список с листа белоруского письма каков писал к святейшему кир Иоакиму Московскому и всея России и всех северных стран патриарху киевский митрополит Гедеон с рейтаром с Алексеем Гомзяковым в нынешнем 1690 году февраля в 16 день. ІР НБУВ. Ф. 430. Од. зб. 655 с / ІІ. Арк. 110 зв.

[1076] Жалованная грамота всероссийского патриарха Иоакима Киево-Печерскому монастырю на именование онаго ставропигионом царским и патриаршеским Московским и первою в России архимандриею (1688, апреля 18). *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел.* Москва : Типография С. Селивановского, 1826. С. 576–585.

[1077] 1688, квітня 18. Москва. Грамота патріарха Іоакима Києво-Печерському монастирю на йменування згаданого Ставропігіоном царським і Патріаршеським московським та першою в Росії архімандрією. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 819–820.

[1078] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 245.

[1079] Там же.

[1080] *Станиславский В.* Возобновление ставропигии и право книгопечатания Киево-Печерской лавры в украинско-российских отношениях 1688– 1689 гг. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2015. № 7. С. 17.

[1081] Там же.

[1082] Там же.

[1083] Доклад II. О царском кормовом жалованье на день пятдесятницы поверенным из Киево-Печерской лавры. (1688 г., июня 1.) / Прибавление. *Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер.* С. 60–61.

[1084] Там же. С. 61.

[1085] Доклад IV. Об отпуске и о милостынных подарках поверенным лаврским (1688, июня 27). Там же. С. 64.

[1086] Царская грамота на ставропигию Печерской лавры с подчинением Московскому патриаршому престолу / Прибавление. *Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер.* С. 76.

[1087] - Там же. -

[1088] Малороссийская копия жалованной царской грамоты черниговскому архиепископу Лазарю Барановичу о подсудности черниговского архиепископа патриарху московскому, а не митрополиту киевскому (1688, июня 24). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 546. Арк. 1–4,1; *Сумцов Н.* К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Выпуск I. Лазарь Баранович. Харьков : Типография М. Зильберберга, 1885. С. 166.

[1089] Письмо патриарха Иоакима Лазарю Барановичу, архиепископу Черниговскому, с уведомлением, что он, патриарх, принимает архиепископию в свое ведение (1688, июля 13). *Архив Юго-Западной России, издаваемый временною коммиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольськом и волынском генерал-губернаторе* (далі — АЮЗР). Ч. I. Т. V. Киев : Губернская типография, 1872. С. 258.

[1090] Грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей и царевны Софьи Алексеевны, утверждающая подчинение Черниговской архиепископии непосредственному ведению московского патриарха (1688 г., июня 24). *АЮЗР.* Ч. I. Т. V. С. 251.

[1091] Там же. С. 254.

[1092] Там же. С. 256.

[1093] Письмо патриарха Иоакима Варлааму Ясинскому, архимандриту Киево-Печерской лавры, по поводу дела о утверждении лавры ставропигиею московского патриарха и о других делах (1688, июля 9). *АЮЗР.* Ч. I. Т. V. С. 259.

[1094] Письмо патриарха Иоакима Гедеону Четвертинскому, митрополиту Киевскому, о том, что Киевопечерская лавра утверждается ставропигиею московского патриарха и не подлежит ведению митрополитов киевских (1688, июля 9). *Там же.* С. 261.

[1095] Там же.

[1096] Письмо патриарха Иоакима Варлааму Ясинскому, архимандриту Киево-Печерской лавры, по поводу дела о утверждении лавры ставропигиею московского патриарха и о других делах (1688, июля 9). *АЮЗР.* Ч. I. Т. V. С. 259.

[1097] Там же. С. 260.

[1098] *Андрусенко Г. Б.* Українські гетьмани і Межигірський монастир. *Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції.* Київ : Полі-графіка, 2000. С. 16.

[1099] *Павленко С.* Іван Мазепа: догетьманський період. С. 113–154.

[1100] *Титов Ф. И.* Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. Київ : Типография университета Св. Владимира, 1905. Т. II. (Киевская митрополия — епархия в XVII–XVIII вв.). С. 284.

[1101] Дело о запрещении киевскому митрополиту Гедеону князю Четвертенскому писаться всея России митрополитом (1688, января 27). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–5, 1.

[1102] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 235.

[1103] 1688, березня 7. Чернігів. Лист Лазаря Барановича до патріарха Іоакима, з проханням прийняти Чернігівську архієпископію під свою владу. *ДГІМ.* С. 464.

[1104] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 236.

[1105] Там же.

[1106] *Доброклонский А. П.* Руководство по истории Русской Церкви. Москва : Крутицкое Патриаршее подворье, 2009. С. 454–455.

[1107] Письмо Иоакима, патриарха Московского, Варлааму Ясинскому, архимандриту Киево-Печерской лавры, с выговором за то, что в типографии лавры печатаются книги без предварительного разрешения от патриарха и содержащие еретические мнения (1689 г.). *АЮЗР.* Ч. I. Т. V. С. 281.

[1108] Там же.

[1109] *Прозоровский А. А.* Сильвестр Медведев (его жизнь и деятельность). Опыт церк.-ист. исслед. Москва : Унив. тип.,1896. С. 223.

[1110] *Бернацкий М. М.* Споры о времени преложения Даров и др. вопросы богословско-литургического характера в российском богословии XVII в. *Православное учение о церковных таинствах :* материалы V международной богословской конференции РПЦ. Москва, 2009. Т. 2. С. 240.

[1111] *Зайцев Д. А.* Киево-Могилянская школа в ее влиянии на русскую религиозно-философскую мысль второй половины XVII в. : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Москва, 2010. С. 9–10.

[1112] *Арцыбашева Т. Н.* Сильвестр Медведев, курские монастыри и местные рукописные памятники XVII века (опыт гипотетического рассуждения). *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. Исторические науки и археология.* 2015.

[1113] *Богданов А. П.* Сильвестр Медведев. *Вопросы истории.* 1988. № 2. С. 92.

[1114] Там же.

[1115] Там же. С. 93.

[1116] Там же.

[1117] *Экономцев И. Н.* Предыстория создания Московской Академии и ее первоначальный период, связанный с деятельностью братьев Лихудов. Московская духовная академия. 300 лет (1685–1985). *Богословские труды.* Юбилейный сборник. Москва : Издание Московской патриархии, 1986. С. 58–59.

[1118] *Митрополит Егений (Болховитинов).* Словарь исторический о бывших в Росии писателях духовного чина греко-российкой церкви. Москва : Русский двор, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995. С. 133.

[1119] *Хондзинский П. В.* К вопросу о начале московских евхаристических споров XVII века. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви*. 2011. Вып. 2(39). С. 13.

[1120] Там же.

[1121] *Смирнов С.* История Московской славяно-греко-латинской академии. Москва : Типография В. Готье, 1855. С. 26; *Рамазанова Д. Н.* Греческие списки сочинений Иоаникия и Софрония Лихудов из собрания Святогробской библиотеки и в описании А.И. Пападопуло-Керамевса. *Noctes Petropolitanae* : материалы конференции, посвященной столетию со дня кончины А. И. Пападопуло-Керамевса (1856–1912). Санкт-Петербург : Нестор-История, 2016. С. 101–102.

[1122] *Хондзинский П., прот.* Русское богословие XVII века. Санкт-Петербург : Аксион эстин, 2011. С. 30.

[1123] Словарь русского языка XVIII века. Санкт-Петербург : Наука, 1992. Выпуск 7. С. 130.

[1124] Остен. Памятник русской духовной письменности XVII века. Казань : Университетская типография. 1865. С. 115–116.

[1125] *Богданов А. П.* Сильвестр Медведев. С. 93.

[1126] Там же.

[1127] *Белокуров С. А.* Материалы для русской истории. Москва : Унив. тип, 1888. С. XVII.

[1128] Там же.

[1129] *Медведев С.* Известие истинное. *Белокуров С. А.* Материалы для русской истории. С. 78.

[1130] Письмо патриарха Иоакима Гедеону Четвертинскому, митрополиту киевскому (март 1688 г.). *АЮЗР*. Ч. I. Т. V. С. 245–246.

[1131] *Прозоровский А. А.* Сильвестр Медведев (его жизнь и деятельность). С. 307.

[1132] Грамота митрополита Киевского Гедеона к патриарху московскому Иоакиму (1688, мая 15). *Литовские епархиальныя ведомости.* 1881. № 44. Неофициальный отдел. 1 ноября. С. 371.

[1133] Грамота митрополита Киевского Гедеона к патриарху московскому Иоакиму (1688, мая 15). Там же. С. 369–371.

[1134] Там же. С. 371.

[1135] Ответ киево-печерского архимандрита Варлаама Ясинского Ивану Мазепе на присланный всероссийским патриархом вопрос: принимает ли Малоросия Флорентийский Собор и какие имеет мнения об освящении Св. Таинств? Писанный по причине болезни помянутого архимандрита рукою батуринского монастыря игумена Димитрия Савича (1688, июля 26). РДАДА. Ф. 124. Оп. 2. Спр. 116. Арк. 1–4,1.

[1136] *Шляпкин И.* К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1885. Октябрь. С. 233.

[1137] Там само. С. 235.

[1138] *Прозоровский А. А.* Сильвестр Медведев (его жизнь и деятельность). С. 230–231.

[1139]Письмо патриарху Иоакиму (15 марта 1688 г., Батуринский монастырь). *Федотова М. А.* Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского: исследование и тексты. Москва: Индрик, 2005. С. 121.

[1140] Там же. С. 122.

[1141] *Крылов А. О.* Митрополит Димитрий Ростовский в церковной и культурной жизни России второй половины XVII — начала XVIII вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 2014. С. 151.

[1142] Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 29 серпня 1688 р. *ЛІМ-1.* С. 219.

[1143] *Белокуров С. А.* Материалы для русской истории. С. XVII.

[1144] Письмо гетьмана к думному дворянину Федору Леонтиевичу Шакловитому. *Белокуров С. А. Материалы для русской истории.* С. 80.

[1145] Письмо И. Монастырского гетману. *Белокуров С. А. Матералы для русской истории.* С. 80–82.

[1146] Письмо гетмана к думному дворянину Федору Леонтьевичу Шакловитому. С. 80.

[1147] *Верба И. В.* Роль Лазаря Барановича в украинско-российских отношениях второй половины XVII в. *1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції (Чернігів, 22–24 вересня 1992 р.).* Чернігів : Сіверянська думка, 1992. С. 85.

[1148] Письмо к патриарху Иоакиму (26 мая 1688 г.). *Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями*. Чернигов : Типография Ильинского монастыря, 1865. С. 231.

[1149] Письмо к патриарху Иоакиму (4 февраля 1689 г.). *Там же*. С. 236.

[1150] *Шляпкин И.* К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века. С. 238.

[1151] Письмо Монастырского к монаху Сильвестру Медведеву (9 февраля 1689 г.). *Белокуров С. А. Материалы для русской истории*. С. 83.

[1152] *Шляпкин И.* К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века. С. 242.

[1153] Лист І. Мазепи до невідомого 18 липня 1689 р. *ЛІМ-1*. С. 343.

[1154] Там само.

[1155] Там само. С. 344.

[1156] Там само.

[1157] Він негативно ставився до патріарха. Одному чоловіку наказав: «От сего нашего патриарха ни благословения, ни клятвы не ищем… плюнь на него».

[1158] Лист І. Мазепи до невідомого 18 липня 1689 р. С. 344.

[1159] *Алексеев В. П.* Брянский фаворит царевны Софьи. Историко-краеведческий очерк. Брянск : Издательское товарищество «Дебрянск», 1992. С. 55.

[1160] Там же. С. 58.

[1161] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. I. С. 283.

[1162] Оскільки у різних свідченнях фігурує і дата 31 серпня, ми все ж схиляємося до того, що Сильвестр Медведєв залишив Москву 5 вересня, бо саме в цей час її покидав архімандрит Никон. А під час слідства йшлося, що вони вирушали з російської столиці разом. Вважаємо, що саме у той час стало зрозуміло, що царівна Софія програла, а тому її прихильників чекали не кращі часи.

[1163] Память капитану Михайлу Данилову о сыске и взятии старцев Сильвестра Медведева и Арсения и архимандрита Никона. Сентябрь в 7 день. Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках. Санкт-Петербург : Археографическая комиссия, 1884. Т. I. С. 515.

[1164] *Шляпкин И. К* истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века. С. 244.

[1165] *Марголіна І.* Загадковий старець. *Людина і світ.* 1995. № 7. С. 40.

[1166] *Шляпкин И.* К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века. С. 244.

[1167] *Марголіна І.* Загадковий старець. С. 40.

[1168] *Белокуров С. А.* Материалы для русской истории. XXI.

[1169] *Богданов А. П.* Сильвестр Медведев. С. 97.

[1170] *Белокуров С. А.* Материалы для русской истории. С. XXII.

[1171] Письмо Гедеона Четвертинского, митрополита Киевского, и Варлаама Ясинского, архимандрита Киево-Печерской лавры, Иоакиму, патриарху Московскому, с уведомлением о том, что послание патриарха о тайне евхаристии ими получено и с обещанием во всем следовать учению восточной церкви (9 сентября 1689 г.). *АЮЗР.* Ч. I. Т. V. С. 288.

[1172] Там же. С. 287–290.

[1173] Письмо к патриарху Иоакиму (19 ноября 1689 г.). *Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями*. Чернигов : Типография Ильинского монастыря, 1865. С. 246–247.

[1174] *Крылов А. О.* Митрополит Димитрий Ростовский в церковной и культурной жизни России второй половины XVII — начала XVIII вв. С. 153–154.
[1175] Там же. С. 160.
[1176] Там же. С. 153.
[1177] *Белоброва О. А.* Гавриил Домецкий. Труды Отдела древнерусской литературы. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1985. Т. XL. С. 61.
[1178] *Богданов А. П.* Московская публицистика последней четверти XVII века. Москва : Институт российской истории РАН, 2001. С. 419.
[1179] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів. *ЛІМ-1*. С. 367.
[1180] Там само.
[1181] Там само.
[1182] Список с листа белоруского письма каков писал к святейшему кир Иоакиму Московскому и всея России и всех северных стран патриарху киевский митрополит Гедеон с рейтаром с Алексеем Гомзяковым в нынешнем 1690 году февраля в 16 день. ІР НБУВ. Ф. 430. Од. зб. 655 с / ІІ. Арк. 110 зв.
[1183] Там само.
[1184] Там само.
[1185] Там само.
[1186] *Любимов С.* Борьба между представителями великорусского и малорусского направления в Великороссии в конце XVII и начале XVIII веков. *Журнал Министерства народного просвещения.* 1875. Сентябрь. С. 91.
[1187] *Шляпкин И.* К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века. С. 246.
[1188] *Живов В.* Из церковной истории времен Петра Великого: исследования и материалы. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. С. 27.
[1189] *Любимов С.* Борьба между представителями великорусского и малорусского направления в Великороссии в конце XVII и начале XVIII веков. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1875. Сентябрь. С. 83.
[1190] *Живов В. М.* Разыскания в области истории и предыстории русской культуры. Москва : *Языки славянской культуры*, *2002*. С. 349.
[1191] Там же. С. 350
[1192] Письмо патриарха Иоакима Лазарю Барановичу, архиепископу черниговскому (сентябрь 1688 г.). *АЮЗР.* Ч. І. Т. V. С. 268.
[1193] 1688, вересня 18. Царський указ, оголошений для всяких військових чинів людям про підготовку до походу проти кримського хана. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 75–78.
[1194] Там само. С. 76.
[1195] Там само.
[1196] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688, серпня 20, табір на Самарі). *ЛІМ-1*. С. 215.
[1197] Там само. С. 216.
[1198] Детальніше про це у розділі 10 («Донощик та дорадник № 1»).
[1199] Детальніше про нього у розділі 10 («Донощик та дорадник № 1»)
[1200] П. Гордон і його щоденник / пер. з нім., передм. та ком. В. Дятлова. *Сіверянський літопис.* 2001. № 4. С. 7–14.
[1201] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689 р., січня 19). *ЛІМ-1*. С. 281–282.
[1202] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1689 р., лютого 4, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 288.
[1203] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689 р., лютого 21, Глухів). *ЛІМ-1*. С. 299.
[1204] Лист до князя. Про листування з валашськими господарями та закордонну розвідку (без дати і місця). *ЛІМ-1*. С. 302.
[1205] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1689 р., січня 10, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 272.
[1206] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1688 р., грудня 14, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 265.
[1207] Там само. С. 267.
[1208] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689 р., січня 29, Глухів). *ЛІМ-1*. С. 285.
[1209] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689 р., лютого 21, Глухів). *ЛІМ-1*. С. 300.
[1210] Там само.
[1211] Лист І. Мазепи до Війська Запорозького Низового (1689, березня 26, Опішня). *ЛІМ-1*. С. 321.
[1212] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689 р., квітня 13, табір на Костоловій). ЛІМ-1. С. 328.
[1213] Лист до Василя Васильовича Голіцина. (1689, березня 23, Гадяч). *ЛІМ-1*. С. 320.
[1214] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Санкт-Петербург : Типография ІІ отделения, 1858. Т. І. С. 357.
[1215] О подготовке для Крымского похода сена, подвод, колес, дегтя и смолы, продовольствия для проводников и проч. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 10–238.
[1216] Ведомость войскам, бывшим в Крымском походе 1689 года. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого.* Т. І. С. 387.
[1217] 1698. Париж. Фой де ля Невіль. Записки про Московію (походи московитів у Крим з 1687 по 1689 рр.). *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 110.
[1218] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 357.
[1219] Лист до Олексія Васильовича Голіцина (1689, березня 1, Севськ). *ЛІМ-1*. С. 303.
[1220] Лист до Василя Васильовича Голіцина. (1689, березня 5, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 306.
[1221] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 381.
[1222] Там же. С. 381.
[1223] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., вересня 20, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 231.
[1224] Під час планування походу (переговори в Батурині у жовтні 1688 р. з думним дворянином Ф. Шакловитим) гетьман казав, що «с ним в походѣ будет войска реестроваго сорок тысяч человѣк, да на днѣпровом побережьѣ и в других пристойных мѣстах будет оставлено тысяч с десять и больше» (*Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. *Киевская старина.* 1890. Май. С. 210). Тобто безпосередньо мали йти на Крим не всі відмобілізовані вояки.
[1225] *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ : ПП Ліра ЛТД, 2003. С. 356.
[1226] 1689, лютий–липень. Зі щоденника Патрика Гордона. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. С. 90–91.
[1227] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 357.
[1228] 1689, березня 14. Батурин. Лист гетьмана І. Мазепи до полковника І. Новицького з наказом терміново виступити в похід та з'єднатися з ним біля Ромнів. *ДГІМ*. С. 136.
[1229] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 358.
[1230] 1689, лютий–липень. Зі щоденника Патрика Гордона. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 92.
[1231] Там само.
[1232] Там само. С. 93.
[1233] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 359.
[1234] Там же.
[1235] 1689, лютий–липень. Зі щоденника Патрика Гордона. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 93.
[1236] Там само. С. 93–94.
[1237] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 367.
[1238] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689, березня 19, Ромни). *ЛІМ-1*. С. 316.
[1239] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689, березня 23, Гадяч). *Там само*. С. 319.
[1240] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689, квітня 7, табір над Говтвою). *Там само*. С. 325.
[1241] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689, квітня 8, табір над Говтвою). *Там само*. С. 326.
[1242] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 367.
[1243] Там же. С. 361.
[1244] Там же. С. 363.
[1245] Там же. С. 366.
[1246] 1698. Париж. Фой де ля Невіль. Записки про Московію (походи московитів у Крим з 1687 по 1689 рр.). С. 112.
[1247] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 193.
[1248] 1689, лютий–липень. Зі щоденника Патрика Гордона. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 94.
[1249] 1698. Париж. Фой де ля Невіль. Записки про Московію (походи московитів у Крим з 1687 по 1689 рр.). С. 111.
[1250] Там само. С. 110.
[1251] *Горобець С. М.* «Сказки о службах» козаків Ройської сотні 1724 р. *Гілея. Науковий вісник.* Київ, 2010. Випуск 37. С. 35.
[1252] Там само. С. 37
[1253] Там само. С. 44.

[1254] Приложение. В лето 7197 Крымский поход большого полку царственные большие печати и государственных великих дел оберегателя ближнего боярина и наместника новгородского и дворового воеводы князя Василья Васильевича Голицына с товарищы и записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу по верстам мерному колесу / публикация *А. В. Лаврентьева* [далее — Записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу*]. Естественнонаучные представления Древней Руси*. Москва : Наука, 1988. С. 217.
[1255] *Шейхумеров А. А.* Скорость крымскотатарских маршей в XVI–XVIII вв. *Novogardia.* 2020. № 3(7). С. 119.
[1256] 1690, січня 28. Москва. Лист Патрика Гордона до графа Єролля. *ДГІМ*. С. 646.
[1257] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 369.
[1258] Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1844. Т. І. С. 389.
[1259] Там же. С. 390.
[1260] З праці Жана Руссе де Міссі («боярина Івана Івановича Нестезюрана») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725). *Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія*. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 256.
[1261] У цьому донесенні від 29 червня 1689 р. з Варшави в Італію про Другий Кримський похід зазначаються й значні втрати серед ханської еліти: «З Молдови повідомляється, що в вищезгаданій сутичці між козаками і татарами був поранений хан, загинув його син і взяті у полон багато мурз» (див. посилання нижче)
[1262] *Litterae Nuntiorum Apostolicorum* Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850) Romae, 1977. Vol. XIV: 1684–1693. P. 162.
[1263] Лист до Олексія Васильовича Голіцина (1689 р., червня 1, табір на Білозірці). *ЛІМ-1*. С. 334.
[1264] Письмо И. Артемьевича чугуевскому воеводе Степану Богдановичу Лачипову (7 июня, 1689 г., с Карапарчака). *Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* Москва : Типография В. Готье, 1857. От. ІІІ. С. 39.
[1265] Там же.
[1266] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 370.
[1267] *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. С. 357.
[1268] 1690, січня 28. Москва. Лист Патрика Гордона до графа Єролля. *ДГІМ*. С. 646.
[1269] Там само.
[1270] З праці Жана Руссе де Міссі («боярина Івана Івановича Нестезюрана») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725). С. 256.
[1271] [Летопись Григория Грабянки] Действия презельной и от начала поляков кврвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за найяснейших королей польских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з розних летописцов и из диариуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грябянки, собранная и самобитних старожилов свидетельстви утвержденная. Року 1710 / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. Киев : В Университетской тип., 1854. С. 236.
[1272] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 374.
[1273] Письмо И. Артемьевича чугуевскому воеводе Степану Богдановичу Лачипову (7 июня, 1689 г., с Карапарчака). *Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* 1857. От. ІІІ. С. 39.
[1274] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 370.
[1275] Записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу. С. 217.
[1276] 1690, січня 28. Москва. Лист Патрика Гордона до графа Єролля. *ДГІМ*. С. 647.
[1277] З праці Жана Руссе де Міссі («боярина Івана Івановича Нестезюрана») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни…» (1725)). С. 257.
[1278] Лист до Олексія Васильовича Голіцина (1689 р., червня 1, табір на Білозірці). *ЛІМ-1*. С. 334.
[1279] 1689, травня 19. З обозу. Лист князя Василя Голіцина до патріарха Іоакима. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 83.
[1280] Переводы с татарского языка на русский писем татарина Карамана Кутлубеева и крымцев. *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Санкт-Петербург : Издание Археографической коммиссии, 1888. Т. ІІІ. С. 965–967.
[1281] Ответы князя Василия Голицына по остальным обвинительным на него статьям (1690, февраля 24). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. ІІІ. С. 1180.
[1282] Распросные речи переводчиков государственного Посольского приказа, Сулеймана мурзы Тонкачеева и Петра Татаринова, и толмача Полиевкта Кучумова (1689, ноября 1). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. ІІІ. С. 951–962.
[1283] Лист до Олексія Васильовича Голіцина (1689 р., червня 1, табір на Білозірці). *ЛІМ-1*. С. 334.
[1284] 1690, січня 28. Москва. Лист Патрика Гордона до графа Єролля. *ДГІМ*. С. 647.
[1285] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. І. С. 375.
[1286] Там же.
[1287] Там же.
[1288] Ответы князя Василия Голицына по остальным обвинительным на него статьям (1690, февраля 24). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. ІІІ. С. 1180–1181.
[1289] Там же. С. 1181.
[1290] 1689, червня 1. З табору. Лист гетьмана Івана Мазепи до патріарха Іоакима. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 85.
[1291] *Возгрин В. Е.* История крымских татар. Очерки этнической истории коренного населения Крыма в четырех томах. Симферополь : Крымучпедгиз, 2013. Т. І. С.693.
[1292] Під час обліку возових верств 19–20 травня нарахували 14 верств, 21–22 травня — 17 верств.
[1293] Записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу. С. 217.
[1294] З праці Жана Руссе де Міссі. С. 257.
[1295] 1689, червня 1. З табору. Лист гетьмана Івана Мазепи до патріарха Іоакима. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 85.
[1296] Сказка окольничаго Венедикта Змеева по делу о пересылках князя Василия Голицына с татарами во второй Крымский поход и об отступлении от Перекопа (1689, ноября 11). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. ІІІ. С. 995.
[1297] Там же.
[1298] Ответы князя Василия Голицына по остальным обвинительным на него статьям (1690, февраля 24). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. ІІІ. С. 1181.
[1299] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*.Т. І. С. 375.
[1300] Там же.
[1301] 1698. Париж. Фой де ля Невіль. Записки про Московію (походи московитів у Крим з 1687 по 1689 рр.). С. 113.
[1302] З праці Жана Руссе де Міссі. С. 257.
[1303] Сказка окольничаго Венедикта Змеева по делу о пересылках князя Василия Голицына с татарами во второй Крымский поход и об отступлении от Перекопа (1689, ноября 11). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. ІІІ. С. 992.
[1304] Сказка окольничаго Венедикта Змеева по делу о пересылках князя Василия Голицына с татарами во второй Крымский поход и об отступлении от Перекопа (1689, ноября 11). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. ІІІ. С. 990.
[1305] Там же.
[1306] Там же. С. 991.
[1307] *Гуськов А., Кочегаров К., Шамин С.* Русско-турецкая война 1686–1700 гг. *Российская история*. 2020. № 6. С. 37.
[1308] Короткий літозображальний опис знаменитих та пам'яті достойних дійств та випадків, що в якому році в Україні малоросійській діялося, найбільше, хто саме коли був козацьким гетьманом і про інші пригоди від Росії (коротко). 1506–1783. *Короткі українські регіональні літописи* / упоряд. *В. Шевчук*. Київ: Кліо, 2016. С. 197; Летопись краткій о(т) початку великоросійски(х) и про(т)чіих князей и монархов, хто в котором году імел престол великоросиского княженія, и кто в Малой Росіи был гетмано(м), у котором году, и что в тех годах деялося. *Пам'ятки української мови XVIII ст*. Серія козацьких літописів / упоряд. *В. М. Мойсієнко* ; текст підготували *В. М. Мойсієнко, М. А. Новик, С. Л. Тимченко*. Житомир : Полісся, 2001. С. 226.
[1309] [Летопись Григория Грабянки]. С. 236.
[1310] Літопис Самовидця. С. 149.
[1311] *Пришляк В.* Григорій Граб'янка (історико-генеалогічна розвідка). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* :

зб. наук. пр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 20. С. 551.
[1312] [Летопись Григория Грабянки]. С. 236.
[1313] Там же.
[1314] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен : Український вільний університет, 1688. С. 48.
[1315] Именной указ с боярским приговором о допросе окольничаго Венедикта Змеева об обстоятельствах, обнаружившихся в распросах казака Евстафия Глистина и прочих (1689, ноября 2). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. III. С. 973.
[1316] Сказка окольничаго Венедикта Змеева по делу о пересылках князя Василия Голицына с татарами во второй Крымский поход и об отступлении от Перекопа (1689, ноября 11). С. 994.
[1317] Ответы князя Василия Голицына по остальным обвинительным на него статьям (1690, февраля 24). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. III. С. 1183.
[1318] Записки Ивана Афанасьевича Желябужского. *Записки русских людей. События времен Петра Великого*. Санкт-Петербург : Типография Сахарова, 1841. С. 10.
[1319] Повністю назва «Історичні хроніки про стан, успіхи та досягнення Священної ліги проти турок. Складені з листів, недавно доставлених із Північної Італії».
[1320] *Митюков Н. В.* Упоминания о Крымском походе князя Голицына в хрониках «Успехи и прогресс Священной лиги». Crusader. 2016. Vol.(3). Is. 1. С. 50.
[1321] Там же.
[1322] Там же. С. 48.
[1323] *Возгрин В. Е.* История крымских татар. Т. I. С. 697.
[1324] *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Отоманской порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург : Университетская типография Казани, 1887. С. 626.
[1325] Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (1689 р., червня 8, табір над р. Вільною). *ЛІМ-1*. С. 337.
[1326] Там само.
[1327] 1690, січня 28. Москва. Лист Патрика Гордона до графа Єролля. *ДГІМ*. С. 647.
[1328] Там само.
[1329] Записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу. С. 217.
[1330] 1689, червня 1. З табору. Лист гетьмана Івана Мазепи до патріарха Іоакима. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 85
[1331] Там само.
[1332] 1705, жовтня 13. З обозу під Замостям. Лист гетьмана І. Мазепи до Петра I. *ДГІМ*. С. 217.
[1333] Там само.
[1334] Там само.
[1335] Там само.
[1336] Ответы князя Василия Голицына по остальным обвинительным на него статьям (1690, февраля 24). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. III. С. 1179.
[1337] Записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу. С. 219.
[1338] 1690, січня 28. Москва. Лист Патрика Гордона до графа Єролля. *ДГІМ*. С. 647.
[1339] *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. Т. 3. С. 55.
[1340] Там само.
[1341] *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. Т. 1. С. 225.
[1342] Лист государям воєводи І. Волинського (21 червня 1689 р.). *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 149.
[1343] *Мільчев В.* Сергіївська фортеця на землях Запорозької Січі (1689–1711). *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*. Pod redakcją Macieja Trąbskiego.Oswięcim : Napoleon V, 2016. S. 167.
[1344] Лист государям воєводи І. Волинського (21 червня 1689 р.). *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 150.
[1345] Лист государям воєводи І. Волинського (18 липня 1689 р.). *Там само*. С. 152.
[1346] Там само.
[1347] *Філімонов Д.* Новосергіївська фортеця: маловідома пам'ятка Присамар'я кінця XVII — початку XVIII століть. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. 2. С. 140.
[1348] *Мільчев В.* Сергіївська фортеця на землях Запорозької Січі (1689–1711). С. 168.
[1349] Літопис Самовидця. С. 149.
[1350] Указ государей В. В. Голицыну о выходе из Курска московского стрелецкого полка с полковником Ф. Колзаковым в г. Батурин и быть там до прихода гетмана И. С. Мазепы из Крыма (январь–февраль 1689 г). РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 18–19.
[1351] *Горобець В.* Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. *Український історичний журнал*. 2003. № 6. С. 41.
[1352] Список с листа белоруского писма, каков писал к ближнему боярину и оберегателю и дворовому воеводе ко князю Василью Васильевичу Голицыну войска запорожского обоих сторон Днепра гетман Ив. Ст. Мазепа с столником и полковником з Борисом Головниным в нынешнем во 197 г. сентября в 6 день. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 131.
[1353] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1688 р., серпня 29, табір під Царичанкою). *ЛІМ-1*. С. 219.
[1354] Т. Таїрова-Яковлева не звернула увагу на передісторію поїздки до государів гетьмана та його наближених у 1689 р., а тому робить хибні висновки: «Швидше всього, сам Мазепа не знав, з якою метою і з якою перспективою він їхав у Москву» (*Яковлева Т. Г.* Переворот Нарышкиных и Мазепа. *«В кратких словесах многой разум замыкающий...» : сборник научных трудов в честь 75-летия профессора Р. Г. Скрынникова*. Санкт-Петербург, 2007. Т. 2. (Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века). С. 426).
[1355] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. *Киевская старина*. 1890. Май. С. 212.
[1356] Там же.
[1357] *Лавров А. С.* Регентство царевны Софьи Алексеевны. Служилое общество и борьба за власть в верхах Русского государства в 1982–1689 гг. Москва : Археографический центр, 1999. С. 150.
[1358] *Щебальский П.* Правление царевны Софии. Москва : Типография Т.Т. Волкова и ком., 1856. С. 2.
[1359] Там же. С. 5.
[1360] Цит. за: *Хьюз Л.* Царевна Софья. Санкт-Петербург : Гранд, 2001. С. 283.
[1361] *Семевский М.* Царица Прасковья. 1664–1723. Очерк из русской истории XVIII века. Москва : Книга, 1689. С. 7.
[1362] Там же. С.8.
[1363] Там же. С. 14.
[1364] Універсал Івана Мазепи військовому товаришеві Василеві Антоновичу з сином на село Чепелів "до ласки войсковой" (1689, липня 3). *УІМ-1*. С. 174.
[1365] Лист до Війська Запорозького Низового. *ЛІМ-1*. С. 349.
[1366] Напевне, монарший указ гетьман отримав уже на під'їзді до Москви. А запорожцям І. Мазепа так писав, аби у них не склалося враження, що його викликали до царів мало не на суд (була запущена Гетьманщиною чутка про його зміщення).
[1367] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689 р., липня 13, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 342.
[1368] Там само.
[1369] Там само.
[1370] Лист до Війська Запорозького Низового. *ЛІМ-1*. С. 349.
[1371] Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия. Дневныя записки святого чудотворца Димитрия, митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке. М., 1781. С. 49.
[1372] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 559.
[1373] Грамота в Туринск стольнику воеводе Крому. — О бракосочетании царя Петра Алексеевича с девицею Евдокиею Федоровною Лопухиною. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далее ПСЗРИ)*. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. III. С. 10–11.
[1374] *Лавров А. С.* Царские невесты: еще раз к вопросу об интерпретации свидетельств иностранцев о петровской России. Труды СПб Института истории РАН ; Санкт-Петербург, 2019. Вып. 5 (21). С. 97.
[1375] Марта 21 (1689). Объявление — о рождении и крещении царевны Марии Иоановны, дочери царя Иоанна Алексеевича. *ПСЗРИ*. Т. III. С. 18.
[1376] *Кочегаров К. А.* Борьба боярских группировок вокруг планов женитьбы царя Петра и русско-польские отношения в 1684–1689 гг. *Россия, Польша, Германия в европейской политике: Исторический опыт взаимодействия и императивы сотрудничества*. Москва : Инст. славяноведения РАН, 2012. С. 77–78.
[1377] Там же. С. 66, 72.
[1378] *Лавров А. С.* Царские невесты. С. 84.
[1379] О посольстве нарочного к гетману и митрополиту Киевскому и Галицкому с объявлением о браке государя царя и великого князя Петра I. Посольственные речи. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6014. 203.1. Арк.1–159; Документы о посылке нарочных к гетману Ивану Степановичу Мазепе, митрополиту Киевскому и Галицкому Гедеону и архимандриту Киево-Печерской лавры с извещением о бракосочетании царя Петра Алексеевича с Евдокией Лопухиной и государевым пожалованием в честь этого тожества. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 1–9.

[1380] *Белозерская Н.* Царское венчание в России. Русская мысль.1883. Кн. 4. С. 38–39.
[1381] Книги для подноса царевне Софье Алексеевне под титулом Венец от Цветов духовного Вертограда Печерского (1688, июня 1). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 61; Три вінці молитовні. *Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр*. С. 35–39.
[1382] *Хьюз Л.* Царевна Софья. Санкт-Петербург : Гранд, 2001. С. 185–187, 281.
[1383] Про поїздку з гетьманом до Москви духовних осіб, зокрема, ігумена Київського Кирилівського монастиря Інокентія Монастирського (прислано в Севск от гетмана июля в 18 день). *ЛІМ-1*. С. 343–344.
[1384] Виска из статейных книг приездов греческих духовных особ (1691 г.). *Аристов Н. Московские смуты в правление царевны Софии Алексеевны*. Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1871. С. XXXV.
[1385] Записная тетрадь стольника Кудрявцова о починке Посольского двора для приезда в Москву гетмана Ивана Мазепы / 1689, июля 10). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1–16,1.
[1386] *Богословский М. М.* Петр I. Материалы для биографии.Санкт-Петербург : Государственное социально-экономическое издательство, 1940. Т. I. С. 77
[1387] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 200.
[1388] *Хьюз Л.* Царевна Софья. С. 281.
[1389] Царівна Софія мала іншу матір.
[1390] *Иржи Давид.* Современное состояние Великой России или Московии / пер. Ю. Копелевич. *Вопросы истории*.1968. № 1. С. 127.
[1391] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 201.
[1392] Там же.
[1393] *Богданов А. П.* Царевна Софья и Петр. Драма Софии. Москва : Вече, 2008. С. 65; *Второв Н. И., Александров-Дольник К. О.* Воронежские акт Воронеж, 1850. Кн.1. С. 80–91.
[1394] *Аристов Н.* Московские смуты в правление царевны Софии Алексеевны. Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1871. С. 134–136.
[1395] Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках. Санкт-Петербург : Археолог. комис., 1884. Т. 1. С. 1–4.
[1396] Записки Андрея Артамоновича графа Матвеева. *Записки русских людей. События времен Петра Великого*. Санкт-Петербург : Типография Сахарова, 1841. С. 52.
[1397] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 202.
[1398] Там же.
[1399] Октября 1 (1689). Именный указ, сказанный боярам, воеводам и всяких чинов служивым людям в Троицком Сергиевском монастыре. *ПСЗРИ*. Т. III. С. 37; *Иржи Давид*. Современное состояние Великой России или Московии / пер. Ю. Копелевич. *Вопросы истории*. 1968. № 1. С. 127.
[1400] Записки Андрея Артамоновича графа Матвеева. С. 53.
[1401] Там же.
[1402] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 202.
[1403] 1689, серпня 12. Москва. Лист гетьмана І. Мазепи до полковника І. Новицького. *ДГІМ*. С. 136.
[1404] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 559.
[1405] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 561–562.
[1406] Там же. Арк. 562.
[1407] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковну жизнь. Казань : Издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. I. С. 360.
[1408] *Кривошея В. В.* Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. С. 251–252.
[1409] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. Арк. 562.
[1410] Там же. Арк. 559.
[1411] Там же.
[1412] Там же.
[1413] 1689, серпня 12. — Москва. Лист гетьмана І. Мазепи до полковника І. Новицького. *ДГІМ*. С. 136.
[1414] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 559.
[1415] Цю карету, вартістю 1000 рублів, 28 квітня 1686 р. подарував царівні Софії Марциян- Олександр князь Огинський, канцлер Великого князівства Литовського (*Русская старина*. 1912. № 3. С. 540).
[1416] Шори — бокові пластинки на вуздечці, прикріплені біля очей коня, аби він не лякався і не відволікався на несподівані перешкоди.
[1417] Выписка из книги статейного списка Посольских польских дел № 134. *Самодержавие царевны Софьи Алексеевны по неизданым документам* (Публикация Е. Лермонтовой). *Русская старина*. 1912. № 3. С. 540.
[1418] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 559.
[1419] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Санкт-Петербург : издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1103.
[1420] Там же; *Яковлева Т. Г.* Переворот Нарышкиных и Мазепа. С. 427.
[1421] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Кн. 3. Т. XIV. С. 1103.
[1422] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. Арк. 559.
[1423] 1689, серпня 12. Москва. Лист гетьмана І. Мазепи до полковника І. Новицького. *ДГІМ*. С. 136.
[1424] *Яковлева Т. Г.* Переворот Нарышкиных и Мазепа. С. 427.
[1425] Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия, постриженца Кириловского Киевского монастыря. Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российския касающихся, изданна Николаем Новиковым. Издание второе. Москва: Типография компании Типографической, 1791. Часть XVII. С. 30.
[1426] Там же.
[1427] 1689, серпня 12. Москва. Лист гетьмана І. Мазепи до полковника І. Новицького. *ДГІМ*. С. 137.
[1428] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 560.
[1429] Там же.
[1430] *Яковлева Т. Г.* Переворот Нарышкиных и Мазепа. С. 428.
[1431] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 560.
[1432] Там же.
[1433] Там же. Арк. 560–561.
[1434] Малороссийского приказа записная книга о приезде в Москву гетмана Войска Запорожского обоих сторон Днепра Ивана Степановича Мазепы, жалованные ему грамоты на села и мельницы, данные в Печерский монастырь, также о раздаче ему и и находящихся при нем кормовых денег и питья и проч. (1689 г.). РДАДА. Ф. 229. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 1–325.
[1435] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. Арк. 563.
[1436] Там же.
[1437] Там же.
[1438] Там же. Арк. 564.
[1439] Там же. Арк. 565.
[1440] Це не зовсім вірно.У 1665 році до Москви приїжджав з великим посольством гетьман І. Брюховецький.
[1441] Де ла Невилль. Повествование о смятениях. *Богданов А. П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии*. Москва : Вече, 2008. С. 182.
[1442] *Де ла Невилль.* Повествование о смятениях. *Богданов А. П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии*. Москва : Вече, 2008. С. 182.
[1443] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 76.
[1444] Там же. С. 77.
[1445] Там же. С. 79–80.
[1446] 1689, вересня 20. Москва. Статті гетьмана І. Мазепи, подані царям Іоану Олексійовичу та Петру Олексійовичу про різні справи і рішення останніх на них. *ДГІМ*. С. 256.
[1447] Практики проведення старшинських рад у Москві, до того ж з фіктивною присутністю невеликого козачого товариства, не було.
[1448] *Бобровский П.* Потешные и начало Преображенского полка (по официальным документам) Санкт-Петербург : Типография Главного управления уделов, 1899. С. 63.
[1449] Записки Андрея Артамоновича графа Матвеева. *Записки русских людей. События времен Петра Великого*. Санкт-Петербург : Типография Сахарова, 1841. С. 53.
[1450] *Буганов В. И.* Московские восстания конца XVII века. Москва : Наука, 1969. С. 79.
[1451] *Аристов Н.* Московские смуты в правление царевны Софии Алексеевны. Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1871. С. 131.

[1452] Рабинович М. Д. Полки петровской армии. 1698–1725. Москва : Советская Россия, 1977. С. 24.
[1453] *Де ла Невилль.* Повествование о смятениях. *Богданов А. П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии.* Москва: Вече, 2008. С. 199.
[1454] *Лавров А. С.* Регентство царевны Софьи Алексеевны. Служилое общество и борьба за власть в верхах Русского государства в 1682–1689 гг. Москва : Археографический центр, 1999. С. 164–165.
[1455] *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року. Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 110–111.
[1456] 1665, сентября 11–декабря. Акты о пребывании в Москве гетмана Ивана Брюховецкого. *Акт ЮЗР*. Т. VI. С. 4.
[1457] *Горобець В.* Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин :* збірник наукових праць. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 235.
[1458] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 79–80.
[1459] Т. Таїрова-Яковлева посилається на літопис Самовидця. Але там йдеться про річку Дніпро. Зрозуміло, авторка помилилася. Проте цей недогляд у неї почався ще в публікації статті в 2007 р. (*Яковлева Т. Г.* Переворот Нарышкиных и Мазепа. С. 430). На жаль, ляп з назвою річки перекочував у монографію, він став основою фактично фантастичної версії: «Добре озброєні сердюки та компанійці, які відмінно зарекомендували себе під час Кримського походу, могли у найкоротший термін здійснити марш з Коломаку (???) на Москву і корінним чином змінити розстановку сил. У Москві це добре розуміли два табори» (с. 80). Додамо до цього, що між річками Сож та Коломак відстань близько 450 км. Перший ляп додав у текст ще новий з важкозрозумілою тезою.
[1460] *Кочегаров К. А.* К истории «Посожского конфликта». Поездка стольника Ф. А. Головина к украинскому гетману Ивану Самойловичу в 1685 г. *«Вертоград многоцветный». Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори.* Москва : Индрик, 2018. С. 493–500.
[1461] Лист до Василя Васильовича Голіцина (1689, серпня 3). *ЛІМ-1*. С. 352–353.
[1462] Там само. С. 354.
[1463] Літопис Самовидця. С. 149.
[1464] Лист І. Ломиковського до І. Новицького (14 вересня 1689 р.) / Публікація О. Сокирка. *Київська старовина.* 1999. №1. С. 163.
[1465] Там само.
[1466] *Сокирко О.* Генерал гетьманського війська. *Київська старовина.* 1999. № 1. С. 161–162.
[1467] Як писав Самовидець, «войско барзо замитилося, барзо хоровали, и коні барзо нужни попиходили, и многіе с козаков померли, и коні попропадали» (Літопис Самовидця. С. 149).
[1468] *Де ла Невилль.* Повествование о смятениях. *Богданов А. П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии.* Москва : Вече, 2008. С. 195.
[1469] Показание М. Шошина. 1690 г. / Приложения. *Аристов Н. Московские смуты в правление царевны Софии Алексеевны.* Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1871. С. 73–74.
[1470] Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках. Санкт-Петербург : Археолог. комис., 1884. Т. 1. С. 931–934.
[1471] *Бушкович П.* Петр Великий: Борьба за власть (1671–1725). Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2008. С. 166.
[1472] Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия, постриженца Кириловского Киевского монастыря. С. 30.
[1473] Дворцовые разряды. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной его императорского величества канцеляри 1855. Т. 4. С. 481.
[1474] Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках. Санкт-Петербург : Археолог. комис., 1888. Т. 3. С. 1092.
[1475] *Алексеев В.* Брянский фаворит царевны Софьи. Брянск, 1992. С. 46.
[1476] *Куракин Б.* И. Гистория о Петре I и ближних к нему людях. 1682–1695 гг. *Русская старина,* 1890. Т. 68. № 10. С. 240.
[1477] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 206.
[1478] *Иржи Давид.* Современное состояние Великой России или Московии / Перевод Ю. Копелевич, публ. А. Мыльникова. *Вопросы истории.*1968. № 1. С. 128.
[1479] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 208.
[1480] Там же. С. 209.
[1481] Указ, сказанный князь Василию и князь Алексею Голицыным. Сентября 9. *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Санкт-Петербург : Археолог. комис., 1888. Т. 3. С. 6.
[1482] Князья Голицыны. 600 лет служения Москве и Отечеству : биобиблиогр. указ. / авт.-сост. Е. Н. Бычкова, И. И. Голицын ; ред.-библиогр. И. И. Доронина ; консультант и автор вступ. слова И. И. Голицын. Москва : ЦУНБ им. Н. А. Некрасова, 2010. С. 29.
[1483] Там же.
[1484] *Де ла Невилль.* Повествование о смятениях. *Богданов А. П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии.* Москва : Вече, 2008. С. 183.
[1485] Два листи гетьмана І. Мазепи до полковника І. Новицького (1689, серпня 29 та 31. Москва). *ДГІМ*. С. 138.
[1486] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 209.
[1487] Там же.
[1488] Там же.
[1489] Указ, сказанный князь Василию и князь Алексею Голицыным. Сентября 9. С. 4–5.
[1490] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 211.
[1491] Там же. С. 211.
[1492] *Костомаров Н.* Мазепа. С. 38.
[1493] Там же. С. 211.
[1494] Выписки из столпцов дворцовых приказов. Сборник выписок их архивных бумаг о Петре Великом. Москва : Университетская типография, 1872. Т. I. С. 88.
[1495] *Костомаров Н.* Мазепа. С. 38.
[1496] Там же. С. 39; *Яковлева Т. Г.* Переворот Нарышкиных и Мазепа. С. 433.
[1497] Насправді Петру І виповнилося лише 17 років.
[1498] *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті. Праці Українського Наукового Інституту. *Мазепа.* Варшава, 1938. Т. І. С. 20.
[1499] *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа. Київ, 1991. С. 19.
[1500] *Чуприна В.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. *Армія України*. 1996. 5 червня. С.8.
[1501] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. 2. С. 99.
[1502] *Костомаров Н.* Мазепа. С. 39.
[1503] Детально цей епізод ми також розглянули в іншому контексті у розділі «Легенда про хабар на гетьманство» (див. : *Павленко С.* Іван Мазепа. Догетьманський період. С. 188–199)
[1504] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 11.
[1505] Там же. С. 247.
[1506] Там же. С. 89.
[1507] Див. з цього приводу мої зауваги у рецензії (*Павленко С.* Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». *Сіверянський літопис*. 2011. № 3. С.115).
[1508] *Богданов А. П.* Царевна Софья и Петр. Драма Софии. Москва : Вече, 2008. С. 69–70.
[1509] Створені ним потішні полки зі спальників, стольників, конюхів і різних приблуд займалися муштрою, маневрами.
[1510] *Богословский М. М.* Петр I. Материалы для биографии. Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1940. Т. I. С. 134–149.
[1511] *Ключевский В.* Сочинения. В 9 т. Т. 4. Москва : Мысль, 1989. С. 17–22.
[1512] *Куракин Б. И.* Гистория о Петре I и ближних к нему людях. 1682–1695 гг. С. 248.
[1513] *Шамин С. М.* Куранты XVII столетия: Европейская пресса в России и возникновение русской периодической печати. Москва ; Санкт-Петербург г: Альянс-Архео, 2011. С. 189.
[1514] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 212
[1515] Дворцовые разряды. Т. 4. С. 488.
[1516] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. 2. С. 97.
[1517] Дворцовые разряды. Т. 4. С. 484.
[1518] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. 2. С. 97–98.
[1519] Дворцовые разряды. Т. 4. С. 483.
[1520] Там же.
[1521] Там же. С. 486.
[1522] Там же.
[1523] Там же. С. 487.
[1524] Там же. С. 484.
[1525] Там же.
[1526] Там же.
[1527] Там же.
[1528] Записки Андрея Артамоновича графа Матвеева. С. 57.
[1529] Документы о назначении на службу в Киев боярина и воеводы князя Михаила Григорьевича Ромодановского «с товарищи» на смену боярину Ивану Васильевичу Бутурлина. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 1–120.
[1530] Грамота государей в отчину Киева князю М. Г. Ромодановскому с товарищи (февраль 1689 г.). РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 10–11.
[1531] *Щебальский П.* Правление царевны Софии. Москва : Типография Т. Т. Волкова и ком., 1856. С. 137.
[1532] Записки Андрея Артамоновича графа Матвеева. С. 57; *Иржи Давид.* Современное состояние Великой России или Московии / пер. Ю. Копелевич. *Вопросы истории*. 1968. № 1. С. 128.
[1533] *Куракин Б. И.* Гистория о Петре I и ближних к нему людях. 1682–1695 гг. С. 246.
[1534] Там же. С. 247.

[1535] Там же.
[1536] *Лавров А. С.* Регентство царевны Софьи Алексеевны. С. 187–189.
[1537] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 212.
[1538] *Там же.* С. 213.
[1539] Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия, постриженца Кириловского Киевского монастыря. С. 31.
[1540] Указ про смертну кару був підготовлений 11 вересня, але, за П. Гордоном, його виконали лише наступного дня.
[1541] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 212.
[1542] Сентября 11 (1689). Именный указ с боярским приговором. — Об учинении бунтовщику и изменнику стрелецкому начальнику Федору Шакловитому с единомышленниками смертной казни. *ПСЗРИ*. Т. III. С. 34.
[1543] Октября 5. Именной. О наказании соучастников в бунте предпринятом Федькою Шакловитым. *ПСЗРИ*. Т. III. С. 40
[1544] Сентября 11 (1689). Именный указ с боярским приговором. С. 34–35.
[1545] Сентября 11 (1689). Именный указ с боярским приговором. С. 35.
[1546] Октября 5. Именной. *ПСЗРИ*. Т. III. С. 41.
[1547] Октября 5. Именной. *ПСЗРИ*. Т. III. С. 42.
[1548] Сентября 11 (1689). Именный указ с боярским приговором С. 36.
[1549] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 209.
[1550] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 565.
[1551] Там же. Арк. 565–566.
[1552] Выписки из столпцов дворцовых приказов. С. 91.
[1553] Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 года в сию ж выписку внесены бывшия его в прежних годах приезды и отпуски. Арк. 565–566.
[1554] Там же. Арк. 567.
[1555] Там же. Арк. 567–568.
[1556] Там же. Арк. 569–672.
[1557] Выписки из столпцов дворцовых приказов. С. 98–99.
[1558] Там же. С. 99.
[1559] Челобитная войска запорожского гадяцкого полковника Михайла Боруховича, да лубенского полку судьи Андрея Яковлева, да бывшаго черниговского судьи Пантелеймона Радича, да канцеляриста Клементия Радичева, да войскового товарища Федора Васильева, учиненный доклад и выписка из листов от гетмана Мазепы вышеписанным людем универсалы за рукою думного дяка Емельяна Украинцева, о даче им на пожалованные им села и деревни с принадлежащими угодьи жалованных грамот (1689 г.). РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.1; Отпуск черной жалованной грамоты, данной нежинскому полковнику Степану Забеле на пожалуванные ему маетности: села Лучники и Химника, Чеплеевку, Плинку и на прочие угодья. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.2; Отпуск с жалованной грамоты Константину Солонине. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.4; Отпуск с жалованной грамоты на вотчины войсковому товарищу Гамалею. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.5; Отпуск с жалованной грамоты сотнику Карпу Ясковичу. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.6; Отпуск с жалованной грамоты на вотчины Данилу и Ивану Забелам. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.7; Черная жалованная грамота на вотчины полковнику Данилу Апостолу. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр.6017.206.9; Отпуск с жалованной грамоты на вотчины генеральному писарю Василью Леоньевичу Кочубею. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.10; Отпуск жалованной грамоты на вотчины ясаулу Григорью Заруцкому. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.11; Отпуск черновой жалованной грамоты на вотчины знатному войсковому товарищу Алексею Туранскому. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.12; Отпуски с жалованных грамот генеральному обозному Василью Кашпировичу Дунину Борковскому. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр.6017.206.13; Отпуск с черновой грамоты на вотчины генеральному хорунжему Ивану Ломиковскому. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 6017.206.15; Списки с двух жалованных государевых грамот полковникам 1) Полтавскому Федору Жученку на село его Жуки со всеми угодьями, 2) Лубенскому Леонтью Свечке на село Деймановку и Давыдовку на Коломыйцов и на мельницы (1689, август). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1–8,1; Отпуск жалованной государевой грамоты войсковому канцеляристу Василью Чуйкеевскому на данные ему села и на купленные его грунты, мельницы и всякие угодья (1689, августа 20). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1–6,1; Отпуск жалованных государевых грамот 1) Андрею Гамалею на село Середину Буду и проч. 2) Дмитрию Зеленскому на местечко Константиновку, 3) полковнику Федору Жученку на село Жуки, 4) Павлу Семенову на село Стасевское, и 5) черниговскому полковнику Якову Лизогубу на село Слабин и пр. (1689, август). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–39,1; Списки с жалованных государевых грамот: 1) Василью Гуминскому, судье полка нежинского, село Девицу; 2) Петру Буцкому, полтавского полка судье, на село Мартыновку; 3) Ивану Скоропадскому, писарю полка черниговского, на село Выхвастово; 4) Осипу Завадцкому, писарю полка нежинского, на село Крупичполе; 5) Дмитрию Горленку, войсковому товарищу, на данные ему села и грунты; 6) войсковому товарищу Ивану Мировичу на маетности и села его; 7) войсковому товарищу Ивану Сулиме на село Сулимицы и на Лебединки; 8) Степану Забеле на села и мельницы; 9) войсковому канцеляристу Васильго Чуйкеевскому на села и грунты; 10) полковнику Григорью Пашковскому на село Ромашки; 11) полковнику Ефрему Андрееву на село Порохню; 12) войсковому товарищу Максиму Ильяшенку на село Коровинцы; 13) войсковому товарищу Андрею Дорошенку на село и мельницы; 14) войсковому товарищу Трофиму Подтеребе на село Красиловку; 15) конотопскому сотнику Федору Кандыбе на село Кириловку; 16) войсковому товарищу Ивану Забеле на село Обтев (1689, август–сентябрь). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–54.
[1560] Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. С. 251.
[1561] Отпуски государевой жалованной грамоты нежинскому полка полковнику Степану Забеле на села Лучники, Клишки, Чеплеевку, Плиску и мельницы и всякия угодьи (1689, сентября 20). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 1–4,1; Отпуски государевых жалованных грамот 1) писарю полка нежинского Осипу Завадцкому на село Крупичполе с селом с Варитовкою и Вишневкою на мельницы и на всякия угодьи; и 2) лубенскому обозному Дмитрию Глуховцу на село Луку (1689, сентября 20). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1–9,1; Отпуски государевых жалованных грамот 1) войсковому товарищу Ивану Мировичу на данные его маетности, на села и деревни, на мельницы и на всякие угодьи; 2) пехотному полковнику Ереме Андреевичу на данное ему село Порохню и на купленные его грунты, и на всякие угодья; 3) киевскому полковнику Григорью Карповичу на данные ему села Семиполки, Мостище, Рудню, со всеми угодьями; 4) черниговскому обозному Калинникову на село Ивашково и 5) войсковым товарищам Степану Гречаного на села Римаровку и Бурки, да 6) Данилу Лесницкому на местечко Шишак (1689, сентября 21). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1–38.
[1562] Отпуск жалованной государевой грамоты переяславскому полковнику Леонтью Полуботку на данные и на купленные его села, деревни, земли, мельницы и на всякия угодья (1689, сентября 22). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1–19,1; Отпуск жалованной государевой грамоты войсковому товарищу Дмитрию Горленку на данные села и на купленные его грунты, мельницы и на всякие угодье (1689, сентября 22). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–16,1.
[1563] Грамота к государям царям Иоанну Алексеевичу и Петру I от гетмана Мазепы благодарительная за пожалование племяннику его стольнику Ивану Обидовскому в Рыльском уезде земли с 20 человек крестьянами (1689, сентября 18). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 28.
[1564] Лист гетмана Ивана Мазепы к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу, с благодарностью за милостивый указ и за пожалование племяннику его, стольнику Обидовскому, вотчины в Рыльском уезде, бывшей за прежнем гетманом (1689, сентября 18). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 606. Арк. 1, 1.
[1565] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 82.
[1566] Там же. С. 87.
[1567] З нашими міркуваннями та висновками цілком згодний К. Кочегаров, який, беручи участь в обговоренні монографії Т. Таїрової-Яковлевої, зазначив, що остання «перебільшує роль Мазепи в Наришкінському перевороті». «Гетьман прибув у Троїцю одним з останніх, — зауважив історик. — Читаючи в книзі про його діяльність в Москві до цього моменту, ми можемо лише спиратися на роздуми автора, що не базуються на свідченнях джерел» (Дискуссия. Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». Москва : Центрполиграф, 2011. 525 с. *Петербургские славянские и балканские исследования. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* 2011. № 2(10). Июнь-Декабрь. С. 151).
[1568] *Голиков И.* Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славныя Полтавския победы и предшествовавшия измены Мазепы. Москва : Унив. тип., 1795. Т. 15. С. 15.
[1569] Там же.
[1570] *Шамин С. М.* Куранты XVII столетия. С. 190.
[1571] Там же.
[1572] Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия, постриженца Кириловского Киевского монастыря. С. 31.
[1573] Лист до Війська Запорозького Низового. *ЛІМ-1*. С. 359.
[1574] Детальніше про Коломацькі статті — у розділі 2 («Голіцинські статті»).
[1575] За походженням угорський серб.
[1576] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 168.
[1577] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 92, 94, 100.

[1578] Два листи гетьмана І. Мазепи до полковника І. Новицького (1689, серпня 29 та 31. Москва). *ДГІМ*. С. 138.
[1579] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 89.
[1580] *Рогожин Н. М.* Посольский приказ. Колыбель российской дипломатии. Москва : Международные отношения, 2003. С. 111.
[1581] Там же. С. 107.
[1582] Там же.
[1583] Там же.
[1584] *Веселовский С. Б.* Дьяки и подъячие XV–XVII вв. Москва : Наука, 1975. С. 54.
[1585] Там же. С. 52.
[1586] *Белокуров С. А.* О Посольском приказе. Москва : Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, 1906. С. 114.
[1587] *Рогожин Н. М.* Посольский приказ. Колыбель российской дипломатии. С. 79.
[1588] Там же.
[1589] Там же.
[1590] Там же. С. 214.
[1591] Там же. С. 79.
[1592] Там же.
[1593] *Седов П. В.* Подношения в московских приказах XVII века. *Отечественная история.* 1996. № 1. С. 145–146.
[1594] *Демидова Н. Ф.* Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма. Москва : Наука, 1987. С. 141.
[1595] Де ла Невилль. Любопытные и новые известия о Московии / Перевод А. И. Браудо. Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев. Ленинград: Лениздат, 1986. С. 480–481.
[1596] Там же. С. 480.
[1597] *Седов П. В.* Подношения в московских приказах XVII века. С. 144.
[1598] *Демидова Н. Ф.* Служилая бюрократия в России XVII в и ее роль в формировании абсолютизма. С. 144.
[1599] 1690, сентября 5–1691, февраля. Письма в Калугу земскому старосте Кириле Коробову посланных в Москву доверенных лиц, которым поручено ходатайствовать по разным делам. Сборник князя Хилкова. Санкт-Петербург : Типография братьев Пантелеевых, 1879. С. 336–347.
[1600] Там же. С. 342.
[1601] Там же. С. 343.
[1602] Там же. С. 347.
[1603] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа : збірник.* Варшава, 1938. Т. I. С. 131.
[1604] Там само.
[1605] Статьи гетману каковы даны (20 сентября 1689 г.). Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). Ф.VIII. Од. зб. 228/97/V. Арк.1–19.
[1606] 1689, вересня 20. Москва. Статті гетьмана І. Мазепи, подані царям Іоану Олексійовичу та Петру Олексійовичу про різні справи і рішення останніх на них. *ДГІМ.* С. 254–259.
[1607] *Яковлева* Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепи. *Український археографічний щорічник.* Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 450–457.
[1608] Лист до Василя Васильовича Голіцина. *ЛІМ-1*. С. 286.
[1609] Статьи гетману каковы даны (20 сентября 1689 г.). ІР НБУВ. Ф.VIII. Од. зб. 228/97/V. Арк. 6.
[1610] Там само. Арк. 8.
[1611] Там само. Арк. 2.
[1612] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. *УІМ-1*. С. 61.
[1613]Статьи гетману каковы даны (20 сентября 1689 г.). ІР НБУВ. Ф.VIII. Од. зб. 228/97/V. Арк. 3–4.
[1614] Там само. Арк. 5.
[1615] Там само. Арк. 5–6.
[1616] Там само. Арк. 11.
[1617] Там само. Арк. 15.
[1618] Там само. Арк. 14–15.
[1619] Там само. Арк. 13.
[1620] Там само. Арк. 14–15.
[1621] 1688, листопада 9 (жовтня 30). Козелець. Лист київського полковника Костянтина Солонини до гетьмана Івана Мазепи / Підготував Ю. Мицик. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 21.
[1622] Статьи гетману каковы даны (20 сентября 1689 г.). ІР НБУВ. Ф.VIII. Од. зб. 228/97/V. Арк. 11–12.
[1623] Там само. Арк. 16.
[1624] Там само.
[1625] Там само. Арк. 17–18.
[1626] Там само. Арк. 18.
[1627] Там само. Арк. 19.
[1628] Версію М. Костомарова, основану лише на його припущеннях, підтримали більшість провідних істориків. Так, О. Субтельний інтерпретував її у такий спосіб: «Коли в 1689 р. на трон зійшов молодий і енергійний Петро І, гетьман уже вкотре застосував свій незбагненний дар чарувати можновладців», «згодом між ними виникла тісна особиста дружба» (Субтельний О. Історія України. Київ : Либідь, 1991. С. 148). Про «ласкавий прийом» писав М. Грушевський, повторивши костомарівський домисел про те, що «користуючись нагодою, Мазепа подав на Голіцина скаргу за взятий у нього хабар і постарався таким чином повернути собі затрати свого підвищення» (*Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. 2-е издание. Киев : Лыбидь, 1991. С. 230–231). Цю байку без усіляких сумнівів повторили С. Соловйов (*Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Санкт-Петербург : Издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1104), Ф. Уманець («Промова сподобалася Петру… Тут же, при представленні Петру, Мазепа подав чолобитну про повернення грошей і речей, поданих їм недавно Голіцину та Неплюєву» (*Уманец Ф. М.* Гетман Мазепа. Историческая монография. Санкт-Петербург : Типография М. Меркушева, 1897. С. 98–99).
[1629] «Мазепа приїхав до Петра в монастир, — зазначав історик Д. Дорошенко, — і ось тут зумів так уподобатися молодому цареві, що не тільки не зазнав ніякої неприємности, але навпаки, придбав його довір'я й приязнь, яка тяглася мало не 20 років, аж до того часу, коли дороги царя й гетьмана так рішуче розійшлися» (*Дорошенко Д*. Нарис історії України. Мюнхен ; Київ: Дніпрова хвиля, Глобус, 1966, 1992. Т. II. С. 105).
[1630] *Павленко С.* Міф про Мазепу. С. 86–93.
[1631] *Павленко С.* Таємна місія агента Мазепи Соломона (1689–1690 рр.) до Варшави з проханням допомоги. *Визвольний шлях.* 2004. № 10. С. 106–119.
[1632] «Тож йому (Мазепі. — *Авт.*) не важко було сподобатися юному, недосвідченому цареві, — писав Б. Крупницький. — В усякому разі, Мазепа залишив Москву, завоювавши його симпатії» (*Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. Київ : Україна, 2003. С. 42).
[1633] Лист до Івана та Петра Олексійовичів. *ЛІМ-1.* С. 358.
[1634] *Яковлева Т. Г.* Переворот Нарышкиных и Мазепа. С. 429.
[1635] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Санкт-Петербург: издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIII. С. 841.
[1636] Лист до Петра Івановича Прозоровського (1688 р., березня 26, Глухів). *ЛІМ-1*. С. 142.
[1637] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1998. С. 101.
[1638] Там само.
[1639] Там само.
[1640] Розповідь Дмитра Мозири про поїздку до Станіслава Яблоновського (1690 р., січня 2, Батурин) / Публікація В. Станіславського. *Український історичний журнал.* 2002. № 5. С. 127.
[1641] Litterae Nuntiorum Apostolicorum. *Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*. Romae, 1977. Vol. XIV: 1684–1693. P. 170 (фрагмент переклала Світлана Павленко).
[1642] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 211. .
[1643] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 53–54.
[1644] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. Т. 3. С. 59.
[1645] *Хьюз Л*. Царевна Софья. Санкт-Петербург : Гранд, 2001. С. 185–187, 281.
[1646] Дворцовые разряды. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной его императорского величества канцеляри 1855. Т. 4. С. 487.
[1647] Там же. С. 488.
[1648] Там же.
[1649] Там же. С. 490.
[1650] Там же. С. 492, 495–496.
[1651] Там же. С. 497.
[1652] Там же. С. 492, 501.
[1653] Там же. С. 501.
[1654] Там же. С. 501.
[1655] Там же. С. 492.
[1656] Там же. С. 493.
[1657] Там же. С. 504.
[1658] Там же. С. 505.
[1659] Там же. С. 508.
[1660] Там же. С. 511.
[1661] Там же. С. 497.
[1662] Там же. С. 497, 502.
[1663] Там же. С. 505.
[1664] Там же. С. 492.
[1665] Таблица № 4.Численность подьячих в Малороссийском приказе в 1681–1690 гг. *Безьев Д. А.* ***Малороссийский приказ: причины создания, штаты, основные направлення деятельности.*** Москва : Прометей, 2015. С. 212.

[1666] *Безьев Д. А.* Малороссийский приказ: причины создания, штаты, основные направлення деятельности. С. 176–209.
[1667] Там же. С. 177, 199–209.
[1668] *Прозоровский А. А.* Сильвестр Медведев (его жизнь и деятельность). Опыт церк.-ист. исслед. Москва : Унив. тип.,1896. С. 317.
[1669] *Шляпкин И.* К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века. Журнал Министерства народного просвещения. 1885. Октябрь. С. 238.
[1670] *Прозоровский А. А.* Сильвестр Медведев (его жизнь и деятельность). С. 317.
[1671] Там же. С. 319.
[1672] Память капитану Михайлу Данилову о сыске и взятии старцев Сильвестра Медведева и Арсения и архимандрита Никона. Сентябрь в 7 день. *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках.* Санкт-Петербург : Археографическая комиссия, 1884. Т. I. С. 515.
[1673] Слово поучительное святейшего Иоакима, патриарха Всероссийского. *Остен. Памятник русской духовной письменности XVII века*. Казань : Университетская типография. 1865. С. 142.
[1674] Покаянное исповедание бывшаго монаха Сильвестра Медведева. *Остен. Памятник русской духовной письменности XVII века*. С. 86–103.
[1675] *Белокуров С. А.* Материалы для русской истории. Москва : Унив. тип, 1888. С. XXII.
[1676] *Харлампович К. В*. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : Издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. 1. С. 283.
[1677] Роспрос диякону Якову Яблоновському (30 сентября). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках.* Т. I. С. 587.
[1678] Роспись колодникам, оставленным в Троицко-Сергеевском монастыре. *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. I. С. 722.
[1679] Слово поучительное святейшего Иоакима, патриарха Всероссийского. С. 147.
[1680] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1689 р., жовтня 31, Батурин). *ЛІМ-1.* С. 367.
[1681] *Панченко А. М.* Квирин Кульман и «чешские братья». *Труды Отдела древнерусской литературы.* Москва ; Ленинград, 1963. Т. XIX. С. 330.
[1682] Розыскное дело Квирина Кульмана 1689 года 26 мая — 29 октября / Публикация Д. Цветаева. *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1883. Кн. III. С. 107–150.
[1683] Якоб Беме в Росії. *Чижевський Д.* Філософські твори. У 4 т. / за заг. ред. В. Лісового. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 3. С. 280.
[1684] *Мухаматулин Т. А.* Кульман. Православная Энциклопедия. Москва : Церковно-научный центр РПЦ «Православная энциклопедия, 2016. Т. 39. С. 291–293.
[1685] «Да что великим же государям бил челом и просил у них, великих государей, святейший кир Иоаким, Московский и всея России и всех северных стран патриарх, со всем освященным собором, что они, езвиты, живут на Москве многое время без дела, а прежде де сего изстари при предках их государских римские езувиты в Московском государстве никогда не бывали и не живали; а ныне, живучи они, езувиты на Москве, чинят многую святой соборной Апостольской церкви и догматам ее противность печатными письмами и образами на полотнах и на роговой кости, также и иными прелестьми; а у святой соборной Апостольской восточной церкви с западным римским костелом многия несходства, как о том свидетельствуют семь святых Вселенских соборов, и от восточной Апостольской церкви Рим отпал, и чтоб они, Великие государи, больше сего им, езувитам, за такими вышепомянутыми препятиями в Московском государстве жить не позволили» (Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. 1826. Часть 4. С. 618).
[1686] Указ государей царей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича по прошению всероссийского патриарха Иоакима, объявленный иезуитам ксендзам Давиду и Товии: о немедленном выезде им из Москвы за распространение соблазнительных и вредных толкований, противных учению Восточной церкви. 1689, октября 2. *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел.* Москва : Типография С. Селивановского, 1826. Часть 4. С. 617–619.
[1687]1690. [Сілезія]. *Іржі Давид.* Сучасний стан великої Росії або Московії (уривок). *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 106.
[1688] Письмо к патриарху Иоакиму (19 ноября 1689 г.). *Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями*. Чернигов : Типография Ильинского монастыря, 1865. С. 246–247.
[1689] Лист І. Мазепи до В.Голіцина (9 квітня 1688 р.). *ЛІМ-1*. С.153.
[1690] Там само.
[1691] *Радивиловський А.* Вінец Христов, з проповідий недільных, аки з цвытов рожаных, на украшение православно-католической святой восточной церкви, сплетеный. Київ, 1688. С. 2.
[1692] *Харлампович К. В*. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. I. С. 446.
[1693] Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (29 червня 1688 р.). *ЛІМ-1*. С. 194.
[1694] Там само. С.195.
[1695] *Харлампович К. В*. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. I. С. 446.
[1696] Книга, а в оной описано имущество гетмана Ивана Самойловича и детей его состоящее: деньгах, вещах, скоте и проч. (1690 г.). РДАДА. Ф. 229. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 1–152.
[1697] Детальніше про це ми писали у розділі 4.
[1698] 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею.* Петербург, 1884. Т. 8. С. 952–953.
[1699] *Барсуков А.* Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по напечатанным правительственным актам. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1902. С. 272.
[1700] 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. С. 1024–1025.
[1701] *Крашенников В. В.* Севские воеводы в XVII веке. *Деснинские древности — IV* : материалы межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья». Брянск, 2006. С. 240.
[1702] Щоправда, йому було це робити важко. Незважаючи на велике бажання прислужитися новій владі, С. Неплюєв не мав особливого бажання знайти якісь викривальні матеріали на І. Мазепу. Адже у поділі майна 1687 р. з користю для себе брав участь і він. Тому гетьман у разі доносу-викриття на нього міг теж багато чого дати слідству неприваблювого про воєводу. Отже, думаємо, він все робив так, аби не зачепити володаря булави, оскільки це б насамперед обернулося негативом для нього, для тих дяків, які отримали добрячий зиск, беручи участь в обліку цінностей родини Самойловичів.
[1703] *Крашенников В. В.* Севские воеводы в XVII веке. С. 241.
[1704] ЯДІ-ДІЗК-1. С. 353.
[1705] Дело о моровом поветрии в Ново-Богородицком (1690 г., апрель–август). РДАДА. Ф. 229. Оп. 5. Спр. 457. Арк. 1–164.
[1706] 1690 р., травня 17. Лист гетьмана Мазепи царям Іоанну Олексійовичу й Петру Олексійовичу про чуму на Запоріжжі. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 189–190.
[1707] Призначений у січні 1691 р. (Див.: Грамота из приказа Розыскных дел в приказ Малой России о назначении окольничого Венедикта Змеева воеводою в Новобогородицкий город. 1691 года, января 10. Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках. Санкт-Петербург: Типография «Общественная польза», 1888. Т. III. Ч. XII. 1065–1066). Прибув у Новобогородицьке орієнтовно у квітні, оскільки у січні жалівся царям, що через свою злиденність навіть не має коня для відправлення у фортецю. Дуже ймовірно, що С. Неплюєв та він були одночасно у ній воєводами (подібна практика застосувалася у Севську).
[1708] Венедикт Андрійович Змієв за часів правління В. Голіцина з 1682 р. був одночасно головою Розрядного, Рейтарського, Іноземного та Пушкарського приказів. У 1689 р., 9 вересня, окольничий відправлений на заслання — «жить ему в костромских своих деревнях» (Именной указ. *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. III. Ч. XII. С. 975).
[1709] Записная книга о смене гарнизона города Ново- Богородицка. 1691 год, до июня. 4 листа с оборотами. Без конца. *Безьев Д. А.* ***Малороссийский приказ: причины создания, штаты, основные направлення деятельности.*** С. 429.
[1710] У червні у Малоросійському приказі вже шукали нового воєводу (див: Записная книга о сыске воевод в городах Ново-Богородицком и Сергеевском (1691 г, июнь). РДАДА. Ф. 229. Оп. 5. Спр. 468. Арк. 1–8).
[1711] 1690 р., травня 17. Лист гетьмана Мазепи царям Іоанну Олексійовичу й Петру Олексійовичу про чуму на Запоріжжі. С. 189.
[1712] Там само.
[1713] Записная книга о смене гарнизона города Ново-Богородицка. 1691 год, до июня. С. 428.
[1714] Отписки новобогородицкого воеводы Семена Протасьевича о количестве в Ново-Богородицком служилых людей, оставленного московскими стрельцами оружия, хлебных припасов; о сношениях с запорожским кошевым Василием Кузменко (1692 г., август — 1693 г. май). РДАДА. Ф. 229. Оп. 5. Спр. 486. Арк. 1–185.
[1715] *Студьонова Л.* Чернігівські князі, полковники, губернатори. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1998. С. 54.

[1716] Книги описныя князь Васильевых и сына его князь Алексеевых всяких животов Голицыных на их московском большом и на загородном дворех, что за Никицкими вороты, и привозных. *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Санкт-Петербург : Археолог. комис., 1893. Т. 4. С. 1–340.

[1717] Орієнтовно весна 1688 року. Записка гетьмана І. Мазепи князю Д. Голіцину. *ДГІМ*. С. 127.

[1718] Посланець доставив опис дарованого В. Голіцину у Москву 24 грудня 1689 р.

[1719] 1689, грудня 24. Розпис речей, що в різні часи дані від Івана Мазепи, від початку уряду гетьманського, князю Василеві Голіцину. *ДГІМ*. С. 140.

[1720] Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряду гетманскаго, во все времена князю Василью Голицину. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228/97V. Арк. 43.

[1721] Там само.

[1722] *Вирський Д.* Рідня гетьманська: Михайло Васильович (1650-ті — після 1693) — полковник і воєвода (від Гадяча до Сибіру). *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 року. Київ, 2015. С. 275.

[1723] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1689 р., жовтня 6, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 358.

[1724] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1689 р., жовтня 29, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 363.

[1725] Там же.

[1726] Детальніше про це у розділі 4 («Перший обман государів»).

[1727] Вигадані повстання. *Павленко С. Військо Карла XII на півночі України.* Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2017. С. 61–65.

[1728] Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах. С. 8, 98–102.

[1729] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1689 р., жовтня 29, Батурин). *ЛІМ-1.* С. 363.

[1730] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Санкт-Петербург : Типография II-го отделения собств. Его импр. Вел. канцелярии, 1858. Т. 2. С. 197–212.

[1731] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Санкт-Петербург : Вздание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1104.

[1732] *Костомаров Н*. Мазепа. Москва : Республика, 1992. С. 54.

[1733] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба = Hetman Ivan Mazepa and His Era. Нью-Йорк ; Париж ; Торонто : Вид. Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, Ліґи Визволення України. 1960. С. 169, 189.

[1734] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 87.

[1735] Там же.

[1736] Інструкція В. Іскрицькому, королівському секретареві, посланцю короля Яна III Собеського до козаків Лівобережної Гетьманщини 1682, липня 29 (?). — Яворів (?) (переклав з польської о. Ю. Мицик). *Сіверянський літопис.* 2020. № 3. С. 105.

[1737] Лист до Василя Васильовича Голіцина (лютий, 1688 р.). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / упоряд. та автор передм. В. Станіславський. Київ : Інститут історії України, 1996. С. 17.

[1738] Докладніше про це у розділі 6.

[1739] Де ла Невилль. Московия в 1689 году. *Богданов А. П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии*. Москва : Вече, 2008. С. 117.

[1740] Де ла Невилль. Повествование о смятениях. *Богданов А. П. Царевна Софья и Петр*. С. 183.

[1741] *Кочегаров К. А.* Загадка «доноса» казацкого полковника Василия Дрозда на украинского гетмана Ивана Мазепу. *Славянский альманах.* 2017. № 1–2. С. 68.

[1742] *Артамонов В. А.* Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683–1699 гг.). *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в*. Москва : Памятники исторической мысли, 2001. Часть 2. С. 310.

[1743] Лист коронного референдаря з 30 червня 1690 до коронного стольника з вістями про події на Україні. *Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689–90 рр. Записки наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1930. Т. 100. Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч. 2. Праці історичні. С. 269.

[1744] З матеріалів переговорів Івана Волкова з представниками центральних органів влади Речі Посполитої (1689 р, грудня 19, Жовква) [Документи]. *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699*. Київ : Інститут історії України, 2004. С. 254.

[1745] Там само.

[1746] *Darowski A.* Intryga Solomonka. Kartka z dziejów Jana Mazepy. Szkice historyczne. Warszawa, 190. S. 220–221.

[1747] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Санкт-Петербург : Издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1104.

[1748] Там же. С. 1104–1105.

[1749] Там же. С. 1105.

[1750] Там же.

[1751] Dyaryusz. *Darowski A.* Szkice historyczne. Warszawa, 1901. S. 223.

[1752] «А казаки говорили о полковнике Палее, что по указу королевского величества держат ныне того Палея в Немирове за караулом, и от полковничества он отставлен за то, ведомо королевскому величеству учинилось, что он Палей имел дружбу з запорожскими казаки, и посылал на Запорожье х кошевому атаману взятых крымских и будятцких татар, человек по пяти и по шти для пожитку своего, что кошевой атаман присылал за то к нему Палею з Запорожья многую почесть» (З донесень Івана Волкова до Івана та Петра Олексійовичів (1689 р., грудня 12, Жовква [Документи]. *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699.* С. 252).

[1753] Лист Собєського з 30 квітня 1690 до паліївців із вісткою про увільнення їхнього полковника. *Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689–90 рр.* С. 267.

[1754] Лист до Івана Юрійовича Леонтьєва (1690, без місяця). *ЛІМ-1*. С. 389.

[1755] Лист гетьмана І. Мазепи до польського короля Яна III Собеського (1690, березня 15. Батурин). *ДГІМ.* С. 279–280.

[1756] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. 2. С. 481.

[1757] Ця грамота та багато інших документів були у приватному архіві полковника артилерії Ф. Іскрицького, який оприлюднив їх у 1850 р. (*Черниговские губ. ведомости.* Часть неофиц. 1850. № 45. С. 416–420). Згодом вони повторно опубліковані істориком М. Устряловим у 1858 р. (История царствования Петра Великого. Т. 2. Приложения. X. Документы о тайных сношениях гетмана Мазепы в 1690 году с польским королем. С. 478–486).

[1758] 1690, травня 6. Віланів. Грамота польського короля Яна III Собеського полковнику Василеві Іскрицькому. *ДГІМ.* С. 281.

[1759] Лист коронного референдаря з 30 червня 1690 до коронного стольника з вістями про події на Україні. *Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689–90 рр.* С. 268.

[1760] З донесень Івана Волкова до Івана та Петра Олексійовичів (1689 р., грудня 14–18, Жовква) [Документи]. *Станіславський В. В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1688–1699*. С. 252.

[1761] Там само. С. 253.

[1762] *Ярмошик І.* Чуднівська військова кампанія 1660 р. в історії України. *Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини.* Київ, 2012. С. 128–132.

[1763] *Степанков В.* Загадки Чуднова. *Визначальні події воєнної історії України середини та другої половини XVII століття* : збірник матеріалів науково-практичної конференції. Камянець-Подільський, 2012. С. 45.

[1764] *Плевако І.* Роль української зброї у Любаро-Чуднівській кампанії 1660 р. *Нариси воєнно-політичної історії України* : навч. посібник. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 158.

[1765] Там само. С. 163.

[1766] Там само. С. 158.

[1767] Він частково опублікований. Див.: Dyaryusz. *Darowski A.* Szkice historyczne. S. 219–227.

[1768] Ibid. S. 211.

[1769] Ibid. S. 212.

[1770] *Мирон.* Иосиф Шумлянский, последний православный епископ Львовский и его «Метрика». *Киевская старина.* 1891. № 6. С. 340.

[1771] Літопис Самовидця. С. 111.

[1772] Граммата польского короля Яна III полковнику Василию Искрицкому 6 мая 1690 года. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого.* Т. 2. С. 483.

[1773] *Кочегаров К. А.* Украина и Россия во второй половине XVII века. Москва : Квадрига, 2019. С. 295.

[1774] Згадане засвідчує, що чернець не тільки служив, як тисячі сердюків, компанійців у П. Дорошенка, а й добре знався з гетьманом, був упізнаваною для останнього людиною. Обидва соратники, не криючись, мали про що говорити, згадувати, ділитися оцінками ситуації в Московії та Гетьманщині.

[1775] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 64.

[1776] З ним був ще священник Ісая.

[1777] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : Издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. І. С. 289.

[1778] Там же. С. 328.

[1779] Письмо львовского епископа Иосифа Шумлянского. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого.* Т. 2. С. 478.

[1780] *Кривошея В. В.* Козацька старшина Канівського полку доби Національної революції середини XVII ст. *Гілея: науковий вісник.* 2010. № 39. С. 15; *Його ж.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ : Стилос, 2010. С. 788.

[1781] Приезд в Москву гетманских посланцев войсковых товарищей Леска Бабченка и Степана Ясинского с грамотою к государю царю Федору Алексеевичу о разбитии под Каневом татар, взятии языков и о намерении турецкого султана идти к Киеву (1676, июль). Российский государственный архив древних актов. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 10. Л. 1–6,1.

[1782] Або його записали так помилково дяки Степаном, а не Семеном.

[1783] *Міден Е. Л.* Справа про підтвердження дворянства генерального обозного Війська Запорозького Якова Юхимовича Лизогуба. *Сіверщина в історії України.* 2017. Вип. 10. С. 171.

[1784] *Міден Е. Л.* Полковник чернігівський Юхим Якович Лизогуб. *Сіверщина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 232.

[1785] Там само.

[1786] *Самохіна Н.* Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури. *Скарбниця української культури* : збірник наукових праць. Випуск 7. Чернігів, 2006. С. 42.

[1787] Напевне, він був учасником Першого Чигиринського походу.

[1788] Dyaryusz. *Darowski A.* Szkice historyczne. S. 212.

[1789] Ibid. S. 213.

[1790] Граммата польского короля Яна III полковнику Василию Искрицкому 6 мая 1690 года. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. 2. С. 483.

[1791] *Васюта О.* Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст. (Історико-культурологічне дослідження). Чернігів : Деснянська правда, 1997. С. 32.

[1792] Dyaryusz. *Darowski A.* Szkice historyczne. S. 213.

[1793] *Kaminski A. S.* Republic vs. Autocracy Poland–Lithuania and Russia, 1686–1697. Cambridge: Harvard : Ukrainian Rescaroh Institute, 1993. P. 211.

[1794] Життя цього церковного ієрарха тісно пов'язане з діяльністю І. Мазепи. Як свідчить донос В. Кочубея, архімандрит був у дуже добрих стосунках з гетьманом. Останній довіряв йому найпотаємніше. Орієнтовно у 1698–1699 рр. І. Мазепа ознайомив архімандрита Никона зі своєю «Думою» — лаконічним патріотичним маніфестом, у якому образно передано дух, суперечності життя в Україні на зламі XVII–XVIII ст. Головна його ідея — мобілізуюча:

Нуте врагов, нуте быти!
Самопалы набувайте,
Острых шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
И вольностей бороніте!

В. Кочубей у доносі зазначав, що архімандрит «дал мнѣ оную (пісню. — *Авт.*) и радил в спряту добром держати», «и сказал ему, что ту пѣсню скомпоновал он, гетман».

Зрозуміло, що подібні втаємничині стосунки між двома діячами встановилися ще раніше. Відомо, що українець Никон у 1683 очолив у Москві Донський монастир, в який запросив ченців з України. Авторитетний для царів настоятель брав участь у Першому Кримському поході. Оскільки обитель була відроджена стараннями царівни Софії, церковний діяч після двірцевого перевороту 1689 р. був зарахований до противників Петра І і, мабуть, коли побачив, що партія впливових фундаторів обителі програє, попросився у відставку, на моління до Новгорода-Сіверського. 5 вересня 1689 р. його відпустили з Москви, але згодом, за царським указом, повернули з дороги і відправили в Тихонову пустинь під Ярославлем, де він деякий час утримувався під караулом. Згодом, 23 жовтня, команда Наришкіних, розглянувши чолобитну запідозреного, відпустила останнього в Україну. Причетність його до місії ченця Донського монастиря Соломона, який возив таємні листи І. Мазепи до польського короля (у них йшлося про спільний виступ проти Москви. — *Авт.*), як показують події 1689 р., вельми вірогідна. Нова груба і репресивна влада, нетерпимість патріарха до релігійних поглядів православних українців змусила Никона, як і його братію, засумніватися у недавніх щирих православних захисниках, задуматися про перспективу кабального і нерівноправного союзу України з Московією. Становище обох запідозрених у 1689 р. — ексархімандрита Донського монастиря та гетьмана І. Мазепи — по суті, було однаковим. Недавно приязна Москва дихала на них ворожим духом.

Повернувшись в Україну, Никон деякий час перебував серед ченців Києво-Печерської лаври. І. Мазепа не забув про свого довірника. Уже в 1691 р. ченці Гадяцького монастиря за явною «підказкою» з Батурина обрали Никона своїм настоятелем. Однак новий патріарх Адріан не затвердив їхній вибір. На представлення київського митрополита В. Ясинського він дав таку відповідь: «Никона, бывшаго зде Донскаго монастыря архимандрита, по свидетельству некиих к нам, где ли в монастыр в архимандритах быти да не попустиши, и священствовати убо ему, в том сущему виновну, не подобает». Причина такої відмови, як зазначав патріарх, — «свидетельство некиих к нам». Він не уточнював, які саме провини мав Никон. На нашу думку, йшлося не про участь його у змові царівни Софії. Саме у 1690–1691 рр. велося розслідування справи Соломона. Російська резидентура у Польщі якраз дізналася, що чернець пішов до Львова з Донського монастиря. Отже, на Никона лягла тінь підозри в організації його місії. У «Літопису» С. Величка у нотатках за 1695 р. згадується особа «строїтеля печерської лікарні ієромонаха Никона», якого І. Мазепа посилав до патріарха Адріана. Крім того, «монастыря болницкаго печерскаго строителя», а також «двору печатнаго старшаго пречестнаго иеромонаха Софониа» гетьман відрядив вручити книгу «Міней» Д. Туптала обом царям. Незважаючи на сувору заборону з Москви, опального отця невдовзі обрали настоятелем Троїцького печерського лікарняного монастиря.

У 1700 р., як довідуємося зі щоденника Д. Туптала, Никон «принял архимандрию Елецкую, Черниговскую, ноямврия 21 дня, на Введение пресвятыя Богородицы». Тобто І. Мазепа (а саме з його відома обирались і призначались на церковні посади в Гетьманщині духовні отці) повернув Никону те становище, яке він займав у Москві. Архімандрит очолював ченців Єлецького монастиря до 1702 р. Далі він переїхав у Новгород-Сіверський у зв'язку з призначенням настоятелем тамтешнього Спаського монастиря. Відомо, що архімандрит Никон після поразки мазепинців у 1709 р. «добровольно уступил архимандрию, будучи хорым». Помер він 1 лютого 1710 р. Переміщення церковного діяча з Києва до Чернігова, а потім до Новгорода-Сіверського засвідчує ніби й якісь проблеми його з підлеглими ченцями. Насправді ж, як практикувалося у ту добу, впливового архієрея активно запрошували у духовні обителі для успішного завершення будівельних проєктів, вирішення проблем із фінансуванням, отриманням прав на маєтності. Церковник у цьому плані мав великий досвід, авторитет. (Детальніше про нього див.: *Павленко С.* «Дума» І. Мазепи та архімандрит Никон. *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини* : матеріали наук. конф. Чернігів, 2002. С. 107–109; «Строитель» Никон. *Павленко С. Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених*. Київ : Мистецтво, 2018. С. 123–128).

[1795] Документ № 99. *Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующаго синода.* Санкт-Петербург : Синодиальная типография, 1903. Том. XI. С. 125.

[1796] Роспрос диякону Якову Яблоновскому (30 сентября). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Санкт-Петербург : Археографическая комиссия, 1884. Т. І. С. 587.

[1797] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковну жизнь. Казань : Издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. І. С. 283.

[1798] Сильвестра Медведева известие истинное православным и показание светлое о новоправлении книжном и о прочем / С предисловием и примечаниями Сергея Белокурова. *Чтения в имераторском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Москва : Университетская типография, 1885. Кн. 4. С. XX.

[1799] Диякона, схоже, відправили на заслання лише за те, що він належав до близького церковного кола царівни Софії. Ось що оповідає коротка виписка з його справи: «Сент. 30. Спасскаго монастыря архим. Игнатій в Троицком мон. разспрашивал Воскресенс. собора в верху *дьякона Якова Семенова,* который показал, что 7 сент. поѣхал с Москвы к матери своей вдовѣ въ г. Опошной; в черкаскіе городы; а поѣхалъ не бѣгом, — в. г. царевна на челобитье об отпускѣ изволила сказать; «Как де хочешь, нам де нынѣ самим до себя». И я поѣхал с племянником и 3-мя челядинами и архим. Никон поѣхал с ним. А лошади 2 были свои, а 2 государевы, даны ему во 192 г. Стрѣлцы взяли их у Жиздринскаго мон., оборвали платье, взяли перстень золот с яшмовой печатью, гребень слоновой прорѣзной, 40 р. да 16 золотых, а ему отдали 5 р., «а досталные раздѣлили они по себѣ. Про воровство не слыхал. Патріарх ко 190 г. не велѣл ему дьяконствовать, и он стоял с пѣвчими, а жалованье получал дьяконское; а поѣхав жену и сына оставил на Москвѣ» (Приложения. Выдержки из розыскного дела о Ф. Л. Шакловитом 1689–1692 года. *Аристов Н. Московские смуты в правление царевны Софии Алексеевны*. Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1871. С. 58).

[1800] *Харлампович К. В*. Малороссийское влияние на великорусскую церковну жизнь. Т. І. С. 261, 274, 288.

[1801] Роспрос диякону Якову Яблоновскому (30 сентября). *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. І. С. 587.

[1802] Уже в Україну повернулися архімандрит Никон та інші свідки репресій патріарха Іоакима. Тому новгородсіверське чернецтво вирішило відкликати додому ченця, який мав такі ж погляди, як і його земляки.

[1803] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковну жизнь. Т. І. С. 298.

[1804] *Дробязко Н. В.* Види покарань в українській системі судочинства XVII століття. *Батуринська старовина* : збірник наукових праць. Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2017. Випуск 6 (10). С. 127.

[1805] У разі провалу місії, арешту посланця гетьман міг говорити слідчим про фальшивість печатки або її викрадення із канцелярії. Московський

уряд відреагував у 1691 р. як на справу Соломона¸ так і на «втечу» канцеляриста Петра Сулими на Запорозьку Січ відповідним посиленням охорони місця зберігання атрибуту гетьманської влади: «2). Великие государи, их царское величество указали ему, гетману, свой государской указ і изволѣние объявить, чтоб он, гетман Иван Степанович, канцелярию из Болшаго города перенесл в Замок, где сам живѣт, для того что в ней многие єсть их царского величества государственные дела ко охранению Войска Запорожского и народу малороссийского, а вдали от него, гетмана, быти им непристойно, и от пожару и от всякого иного приключающаго злого случая опасно. 3). Да в той же канцелярій учинить особые светлицы, где ему, гетману, времянем и самому с старшиною и с полковниками, буде доведетца, сидеть и о их царского величества делѣх говорить и мислить. <….> 5). Печать войсковую держать ему, гетману Ивану Степановичю, при себѣ или в канцеляріи в ящикѣ, за своєю перстневою печатью, в крепкой казенке, для того чтоб хто такой же вор, как чернец Соломонко, не написал каких воровских писем имянем ево гетманским и генералной старшины в народ или куды во иную страну, и выкрав ту печать и запечатав тою подлинною войсковою печатью, не учинил бы такова ж зла, какъ и Соломонка чернец, и тем ево гетманской верной службы не повредил. 6). А для совершенной крепости и осторожности той канцеляріи и бережений их царского Величества грамот и указов и всяких писменых дѣл и печати войсковой приставить к той канцеляріи в сенях или у дверей сенных, которые сени имѣют быть перед тобою канцеляриею, караул стрелецкой» (Статьи, которые велено объвити гетману Мазепе именем их царского величества тайно чрез дияка Алексея Никитина, 11 мая 1691 года. ІР НБУВ. Ф.VIII. Од. зб. 228м\97\V. Арк. 216–219).

[1806] Де ла Невилль. Причины смятений. *Богданов А. П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии*. С. 209.

[1807] Там же. С. 209–210.

[1808] Важко сказати, звідки Де ля Невіль почерпнув таку важливу інформацію. Навряд чи про свої потаємні плани В. Голіцин міг розповідати французько-польському посланцю (мається на увазі використання Польщі як плацдарму для формування війська для захоплення Московії). Хоча Де ля Невіль, напевне, мав з головним урядовцем зустрічі й у критичні для нього дні початку вересня, і тоді, схоже, його співрозмовник міг висловитися про бажання відправити посольство у Річ Посполиту з ріднею, оскільки двірцеві перевороти супроводжуються у Москві жорстоким нищенням переможених.

[1809] Гетьман отримав грамоту государів з інформацією про прибуття посольства запорожців та Соломона до короля 7 лютого у Гадячі. Тобто це повідомлення до нього йшло максимум 10–12 днів.

[1810] За іншими джерелами 100.

[1811] *Оглоблин Н.* Воеводские вестовые отписки XVII в. как материал по истории Малороссии. С. 400–401.

[1812] З грамоти Івана та Петра Олексійовичів до Івана Волкова (1689 р., грудня 12, Москва) / Документи. *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699*. Київ : Інститут історії України, 2004. С. 249.

[1813] Грамота Івана та Петра Олексійовичів до Яна III Собеського (1689 р., грудня 11, Москва). *Там само*. С. 247–249

[1814] Там само. С. 250.

[1815] *Darowski A.* Intryga Solomonka. Kartka z dziejów Jana Mazepy. Szkice historyczne. Warszawa, 1901. S. 220–221.

[1816] З донесень Івана Волкова до Івана та Петра Олексійовичів (1689 р., грудня 14-18, Жовква) [Документи]. *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699.* С. 253.

[1817] Там само. С. 254.

[1818] 1690, березня 5. Батурин. Лист гетьмана І. Мазепи до ченця Соломона. *ДГІМ.* С. 278.

[1819] Наказним гетьманом правобережних козаків Я. Собеський проголосив 4 травня 1689 р. Григорія Івановича. Його резиденцією був Немирів. Загинув влітку 1692 р.

[1820] З матеріалів переговорів Івана Волкова з представниками центральних органів влади Речі Посполитої (1689 р., грудня 19, Жовква) [Документи]. *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699.* С. 253.

[1821] З матеріалів переговорів Івана Волкова з представниками центральних органів влади Речі Посполитої (1690 р., лютого 3, 5, 6, Варшава). *Там само.* С. 267.

[1822] З грамоти Яна III Собеського до Івана та Петра Олексійовичів (1690 р., лютого 19, Варшава). *Там само.* С. 268–269; З матеріалів переговорів Омеляна Українцева з Єжи Довмонтом (1690 р., липня 16, Москва). *Там само.* С. 287.

[1823] Там само. С. 286–287; Відповідь Собєського царям з 19 лютого 1690 р. на їхні закиди, що Польща не додержує постанов миру. *Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689–90 рр. Записки наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1930. Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч. 2: Праці історичні. С. 265–267.

[1824] Після 1690 року. Випис про невиконання поляками умов за підписаним договором між Польщею та Росією про Вічний мир та про їхні відносини із Запоріжжям та Кримом, про справу Соломона. *ДГІМ*. С. 273.

[1825] «Тобто король давав знати Мазепі, як відповідати російському уряду, — писав М. Устрялов, аналізуючи цей універсал з домашнього архіву Іскрицьких, — щоб не було різноріччя з його показаннях з королівськими поясненнями» (*Устрялов Н. С.* История царствования Петра Великого. Т. 2. 483).

[1826] 1690, травня 6. Віланів. Грамота польського короля Яна III Собеського полковнику Василю Іскрицъкому. *ДГІМ*. С. 280.

[1827] Там само.

[1828] Там само.

[1829] Там само. С. 281.

[1830] Там само.

[1831] Там само.

[1832] 1690, березня 15. Батурин. Лист гетьмана І. Мазепи до польського короля Яна III Собеського. *ДГІМ*. С. 279.

[1833] Детальніше про конфлікт гетьмана з Д. Апостолом у розділі 8.

[1834] 1690, травня 6. Віланів. Грамота польського короля Яна III Собеського полковнику Василю Іскрицъкому. С. 281.

[1835] Сказание о дедах, составленное артиллерии полковником и кавалером Федором Михайловичем Искрицким / Публ. П. Я. Дорошенко. *Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии*. 1911. Вып. 8. С. 158.

[1836] Ми бачимо, що король, враховуючи побажання І. Мазепи, не про все інформує В. Іскрицького, зокрема про зміст переговорів зі свояком І. Мазепи. Однак полковник під час зустрічі з родичем гетьмана мав підтвердити позитивне вирішення порушених ним проблем. Крім того, тут важлива фраза «лиш би тільки ми повернулися у ті краї». Отже, це можна трактувати як намір Польщі взяти під опіку Гетьманщину на основі укладення якогось союзу чи якимось іншим чином.

[1837] 1690, травня 6. Віланів. Грамота польського короля Яна III Собеського полковнику Василю Іскрицъкому. *ДГІМ*. С. 280.

[1838] *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол та його доба (1727–1734). Авгсбург : Криниця, 1948. С. 5.

[1839] Згідно з джерелами, орієнтовно у другій половині 1690 р. або у 1691 р. гетьман порозумівся з Д. Апостолом. Між ними припинилася ворожнеча. Думаємо, В. Іскрицький після листа до нього Яна Собеського подбав про те, аби його зять заявив І. Мазепі не тільки про лояльність до нього, а й виявив бажання взяти активну участь у таємних замірах батуринської верхівки. Під час розмови у жовтні 1692 р. в Батурині з царським уповноваженим думним дворянином Семеном Язиковим І. Мазепа зауважив йому про те, що якраз цей полковник попереджував гетьмана про лихі заміри опозиціонерів. «Говорил нам миргородский полковник Данило Апостол, — казав володар булави, — как мы с старшинами ехали к Троице по указу государя Петра (йдеться про вересень 1689 р. — *Авт.*), Павел Полуботок догнал на дороге ехавшего на карете Апостола и сказал, что был в Михайла Василевича и тот едва ли не давнишняго намерения своего снять с плеч голову гетману» (*Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 65).

[1840] Материалы польско-российской конференции-переговоров (сентябрь 1691 г.). *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Санкт-Петербург : Типография II-го отделения собств. его имп. вел. канцелярии, 1858. Т. 2. С. 210–211.

[1841] Там же. С. 211.

[1842] Випис про невиконання поляками умов щодо підписаного договору між Польщею та Росією про Вічний мир та про їх відносини із Запорожжям та Кримом, про справу Соломона [орієнтовно осінь 1690 р.]. *ДГІМ.* С. 274.

[1843] 1690, вересня 30(20). Батурин. Звернення шляхтича Василя Красинського (через слугу Самійла Добрянського) до гетьмана Івана Мазепи. *Сіверщина гетьманських часів* / Упорядники *Ю. Мицик, І. Тарасенко.* Київ : Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, ІР НБУВ, 2020. С. 355.

[1844] *Кочегаров К. А.* Загадка «доноса» казацкого полковника Василия Дрозда на украинского гетмана Ивана Мазепу. *Славянский альманах.* 2017. № 1–2. С. 68.

[1845] Випис про невиконання поляками умов щодо підписаного договору між Польщею та Росією про Вічний мир та про їх відносини із Запорожжям та Кримом, про справу Соломона [орієнтовно осінь 1690 р.] *ДГІМ*. С. 273–274.

[1846] «По присылки того вора (Соломона. — *Авт.*) Великих Государей в грамотѣ к королю писано и сенаторем резидент Иван Волков говорил многожда; однакож и по сіе время не прислан». Там само. С. 274.

[1847] *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. С. 112.

[1848] З грамоти Івана та Петра Олексійовичів до Івана Волкова (1690 р., березня 20, Москва). Там само. С. 270–271.

[1849] Там само. С. 271.

[1850] 1690, лютого 8. Гадяч. Донесення гетьмана І. Мазепи про його згоду задіяти всі можливі зусилля для захоплення ченця Соломона та перехоплення всіх запорозьких посланців на зворотному шляху з Польщі. *ДГІМ*. С. 276.

[1851] Там само.

[1852] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 525; *Антонович В.* Що принесла Україні унія. Стан української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. Вінніпег : Видавнича спілка «Екклезія», 1991. С. 36.

[1853] Доморацьким називає посланця історик М. Устрялов та деякі інші дослідники.

[1854] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1690 р., лютого 26, Лубни). *ЛІМ-1*. С. 275.

[1855] 1690, січня 19. Львів. Лист львівського єпископа І. Шумлянського до гетьмана І. Мазепи, надісланий із польським шляхтичем Доморацьким**.** *ДГІМ.* С. 275.

[1856] Там само.

[1857] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1690 р., лютого 26, Лубни). *ЛІМ-1.* С. 277.

[1858] Детальніше про нього в розділах 7, 8.

[1859] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : Издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. 1. С. 359–360.

[1860] Там же. С. 357, 360.

[1861] Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. XXIV. Од. зб. 2453. № 315. Арк.1.

[1862] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Санкт-Петербург, 1858. Т. 2. С. 204.

[1863] Справа про вбивство двох запорожців стрільцями полковника Спєшнєва. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 182.

[1864] Там само. С. 184.

[1865] Донесенння гетьмана до Москви. Там само. С. 176–177.

[1866] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 49.

[1867] 1690. Київ. Пасквіль. *ДГІМ.* С. 365.

[1868] Російська сторона пообіцяла його віддати в обмін на Соломона.

[1869] *Устрялов Н*. История царствования Петра Великого. Т. 2. С. 213.

[1870] *Скочиляс І.* Етнарх некозацької України: єпископ львівський, галицький і кам'янецький Йосиф Шумлянський (1668–1708). *Генеалогічні записки.* Львів, 2011. Вип. 9. С. 8–9.

[1871] *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. С. 488.

[1872] Привилегия, выданная королем Иоанном III Климентию Домарадзкому на сан Овруцкого архимадрита. 1695 г., декабря 9. *АЮЗР.* Ч. І. Т. IV. С. 89.

[1873] Грамота короля Иоанна III, жалующая Овруцкому Заручайскому монастирю имения (1695, августа 2). *Там же.* С. 106–109.

[1874] *Антонович В.* Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст.. Руська історична бібліотека. Т. VIII (Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. Львів: НТШ, 1900. С. 125.

[1875] Грамота, выданная королем Августом II Патрикию Бельскому на должность Овруцкого архимандрита. 1718, января 10. *АЮЗР*. Ч. І. Т. IV. С. 395.

[1876] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1690 р., лютого 26, Лубни). ЛІМ-1. Т. І. С. 375.

[1877] *Павленко С.* Перша спроба Івана Мазепи порвати з Москвою. *Сіверянський літопис.* 1998. № 1. С.3–31; *Його ж*. Міф про Мазепу. Чернігів : Сіверянська думка, 1998. С. 93–99; *Його ж.* Гродський Семен Іванович (Соломон). Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Видав. дім «КМ Академія», 2004. С. 120–130; *Його ж.* Представники таємної та прозорої дипломатії за гетьманства Івана Мазепи (1687–1709 рр.). *Україна дипломатична — 2003* : наук. щорічн. Київ, 2004. Вип. 4. С. 638–665; *Його ж.* Таємна місія агента Мазепи Соломона (1689–1690 рр.) до Варшави з проханням допомоги. *Визвольний шлях.* 2004. № 10. С. 106–119.

[1878] *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 86–87; *Воронин И. А.* Русские «смуты» и украинские «руины»: сценарии национальных катастроф. Москва : Прометей, 2020. С. 106–107.

[1879] *Скочиляс І. Я.* Етнарх некозацької України: єпископ львівський, галицький і кам'янецький Йосиф Шумлянський (1668–1708). *Генеалогічні записки.* 2011. Вип. 9. С. 11; *Пидгайко В. Г., Скочиляс И. Я.* Иосиф (Шумлянский). *Православная энциклопедия.* Москва : ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2010. Т. XXV. С. 682–694; *Бенда В.* Анализ военнополитической обстановки, сложившейся на южных рубежах Российского государства в конце XVII века. *Грамота* [*Альманах современной науки и образования*]. № 8. С. 30; *Кубай М.* Пов'язання гетьмана Івана Мазепи із Жовквою та Жовківщиною. Жовква, 2019. С. 2. URL: http://diaz-zhovkva. org.ua /upload/files/Кубай.%20Мазепа.

[1880] *Andrusiak M.* Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski, 1667–1708: Zarys biograficzny. Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Lwów, 1934.T. 16. S. 157–158.

[1881] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах 1687–1709. Вид. 2-ге, доп. Київ ; Полтава : Інститут української археографії НАН України; Український Вільний Університет, 1995. С. 189.

[1882] *Kaminski A.* Republic vs. Autocracy. Poland — Lithuania and Russia, 1686–1697. Cambridge (Mass.), 1993. P. 201–228.

[1883] Ibid. P. 215.

[1884] Ibid. P. 220

[1885] *Сельский И.* Ссылка в восточную Сибирь замечательных лиц (1645–1762). *Русское слово.*1861. № 8. С. 8.

[1886] *Kaminski A.* Republic vs. Autocracy. P. 221.

[1887] Ibid.

[1888] *Кочегаров К. А.* Загадка «доноса» казацкого полковника Василия Дрозда на украинского гетмана Ивана Мазепу. *Славянский альманах.* 2017. № 1–2. С. 72.

[1889] *Камінскі А. С.* Рэспубліка супраць Аўтакратыі: Рэч Паспалітая і Расія ў 1686–1697 гадах. Пер. з англ. А. Мартынаў. Мінск : Логвінаў, 2009. С. 159.

[1890] Там сама.

[1891] У розділі 21 ми детальніше зупинилися на цьому документі, що перебував в архіві родини Іскрицьких. Король просив свого підлеглого ознайомити І. Мазепу з «правильною» версією, хто стоїть за місією ченця Соломона.

[1892] Граммата польского короля Яна III полковнику Василию Искрицкому 6 мая 1690 года. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого.* Санкт-Петербург : Тип. II-го отделения собств. его имп. вел. канцелярии, 1858. Т. 2. С. 483.

[1893] Там же. С. 485.

[1894] *Darowski A.* Intryga Solomonka. Kartka z dziejów Jana Mazepy. Szkice historyczne. Warszawa, 190. S. 213–214.

[1895] Ibid. S. 213.

[1896] *Сельский И.* Ссылка в восточную Сибирь замечательных лиц (1645–1762). *Русское слово.* 1861. № 8. С. 8.

[1897] Там же.

[1898] Там же.

[1899] Ось такий зміст подорожньої, даної Леонтію Трифонову, Івану Тобольському, виданої у серпні 1691 р. для перевезення ними розписних списків з Якутська у Москву: «С великие реки Лены, от Якуцкого города по дороге до Илимского, до Енисейского, до Кецкого, до Нарыма, до Сургута, до Тобольска, до Тюмени, до Туринского, до Верхотурья, до Соли Камской, до Кайгородка, до Соли Вычегодской, до Устюга Великого, до Тотмы, до Вологды, до Ярославля, до Переяславля Залесского, до Москвы, якуцким, тунгуским и остяцким князцам и татарским мурзам и ясаулом, и их улусным и татарским мурзам и ясаулом, и их улусным кочевным якутам и тунгусам и остякам и татаровьям, да в Сибирских же русских городах по ямам ямщикам, а где ямов нет, всем людем... чтобы ести давали посланным, летним водяным путем вверх реки судно, да кормщика, да трех человек гребцов, а зимним путем Леонтью две подводы, Ивану подвода с санми и с хомуты, а летним сухим путем с седлы и с узды и с проводники, а будет где конного пути нет, лыжи и нарты и собаки с проводники ж, на чем поднятца мочно, везде без задержанья, по указу великих государей, без прогонов» (*Явловский П. П*. Летопись города Якутска от основания его до настоящего времени (1632–1914): Якутск : Якутский край, 2002. Т. 1 (1632–1800 гг.). https://www.yakutskhistory.net/летопись-якутска-п-п-явловского/). Як бачимо, здійснити таку подорож було неможливо без відповідного документа, сприяння у наданні підвод, забезпечення провідниками, перевізниками.

[1900] *Darowski A.* Intryga Solomonka. S. 224.

[1901] Ibid. S. 225.

[1902] Ibid. S. 226.

[1903] *Кочегаров К. А.* Украина и Россия во второй половине XVII века. Москва : Квадрига, 2019. С. 295.

[1904] Можна допустити версію, що ченця Соломона направив у Польщу П. Дорошенко, якого він дуже шанував. Та у цьому разі виникає кілька запитань, на які важко відповісти. Для чого П. Дорошенку мститися І. Мазепі? Який сенс ексгетьману влаштовувати переворот у Батурині? Щоб саме його призначили з Москви гетьманом? На жаль, шанс посісти генеральний уряд внаслідок такої інтриги був би малий. Бо у Малоросійському та Посольському приказах добре знали бунтівливий характер правобережного гетьмана, який то згоджувався бути васалом московських царів, то змінював своє рішення

на користь Османської імперії. Мати такого незговірливого діяча на чолі Гетьманщини — це зайвий клопіт та прогнозований головний біль на невизначений час. Треба взяти і до уваги, що П. Дорошенко, хоча, мабуть, і цікавився справами в Україні, але у 1686–1689 рр. був добряче занурений у конфлікт з монахами Йосифо-Волоколамського монастиря, сусідами-поміщиками, воєводою Волоколамська В. Братцова, стольника І. Вельяминова (див.: Приложение. Документы № 6–18. *Кочегаров К. А.* Украина и Россия во второй половине XVII века. С. 340–354). Особливо красномовним у цьому плані був 1689 р. Ексгетьман, як видно, енергійно виборював свої права на наданій йому території та не шукав собі пригод у нових політичних реаліях, оскільки мав молоду дружину і трьох синів від неї (*Шекір М.* Петро Дорошенко після зречення гетьманства до сьогодні (До 300-річчя з дня смерті Петра Дорошенка). Тернопіль : Лілея, 2001. С. 35).

[1905] *Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. С. 89, 91, 249.

[1906] *Камінскі А. С.* Рэспубліка супраць Аўтакратыі: Рэч Паспалітая і Расія ў 1686–1697 гадах. С. 154.

[1907] *Воронин И. А.* Русские «смуты» и украинские «руины»: сценарии национальных катастроф. Москва : Прометей, 2020. С. 106.

[1908] *Криворучко О.* Павло Полуботок і Данило Апостол у боротьбі за гетьманську булаву. *Наукові записки* [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2013. Вип. 21. С. 8.

[1909] Детальніше про це у розділах 7, 8.

[1910] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1690 р., травня 11, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 293.

[1911] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 61–62.

[1912] Там же. С. 62.

[1913] «На то женщина и сын еѣ Куземка с великим плачем говорили, — розповіли слідству Кузьма Скоробагатченко та його матір Афмнея, чому вони втекли з Михайлівки, — что де мы по великой нужде оттуду принуждены пойтить и служили де мы ему двенатцать лѣт горестно и зате все годы заплаты не получили и служаного имели есмы великую обиду от ево Михайловых прикащиков, от которых великие побои имели есмы и болши не могли есмы терпети, да и для того, что Михайло, идучи к Москве, хотел меня взять с собою к Москве и мы, боясь себе от него впредь смертного убойства, принуждены есми наги и боси, оставя так мать моя, доч свою и для тѣх притчин и немилосердия его, что и выслужатися и выпроситися у него не могли есмы, принуждены есмы уйтить, оставя там лошадь да двух волов прямых своих, а иную рухляди там оставили есмы, а имея в том великой убыток и жаль, я сам один ходил под ево Михайлов хутор Грумку для того, чтоб я оттуду тайно свою скотину отыскал, понеже явственно отнюдь не возможно было отыскати и той своей скотины не отыскал принужден есмь под тем хутором Михайловым и худую лошадь взять за той за свой убыток, а иного ничего не знаю» (ІР НБУВ. Ф. VIII. Од.зб. 228м\97\V. Арк. 155–156).

[1914] УІМ-1. С. 64, 647.

[1915] 1688, лютого 18. Гадяч. Вирок суду по справі грабунків майна гадяцького полковника Михайла Бороховича. *ДГІМ*. С. 447.

[1916] 1691, лютого 8. Гадяч. Лист гетьмана Івана Мазепи до государів із проханням покарати підлеглих колишнього гадяцького полковника Михайла Василевича. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 140.

[1917] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1120.

[1918] *Darowski A.* Intryga Solomonka. S. 235.

[1919] Ibid. S. 225.

[1920] Ibid.

[1921] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Кн. 3. Т. XIV. С. 1119.

[1922] Там же.

[1923] Там же. С. 1123.

[1924] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1690 р., вересня 27, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 418–419.

[1925] Під час аудієнції з Яном Собеським ченцю повідомлено, що його повернення у Москву вимагає російський уряд. Соломон у цьому зв'язку просив, аби його стратили у Польщі (*Соловьев С.* История России… Кн. 3. Т. XIV. С. 1119).

[1926] Там же.

[1927] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. 2. С. 206.

[1928] *Вознесенская И. А*. О поддельных печатях XVIII в.: на материале судебных дел. *Вспомогательные исторические дисциплины* : сб. статей. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2016. С. 148.

[1929] «Будет кто грамоту от государя напишет сам себе воровски, или в подлинной государевой грамоте и в иных в каких приказных писмах что переправит своим вымыслом, мимо государева указу и боярского приговору или думных и приказных людей, и подьяческия руки подпишет, или зделать у себя печать такову, какова государева печать, и такова за такия вины по сыску казнити смертию» (Соборное уложение 1649 года. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1961. Гл. IV (О подпищикех, и которые печати подделывают). С. 78).

[1930] Письмо гетмана Мазепы Иосифу Шумлянскому. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого.* Т. 2. С. 481.

[1931] *Вирський Д.* Рідня гетьманська: Михайло Васильович (1650-ті — після 1693) — полковник і воєвода (від Гадяча до Сибіру). *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 року. Київ, 2015. С. 276.

[1932] Донесення І. Мазепи государям. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 177.

[1933] *Darowski A.* Intryga Solomonka. S. 217.

[1934] З матеріалів переговорів Івана Волкова з представниками центральних органів влади Речі Посполитої (1690 р., березня 30, Варшава) [Документи]. *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699*. Київ: Інститут історії України, 2004. С. 275.

[1935] З матеріалів переговорів Івана Волкова з Яганом Жировським (1690 р., березня 29, Варшава). *Там само*. С. 274.

[1936] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Кн. 3. Т. XIV. С. 1127.

[1937] Там же.

[1938] ЛІМ-1. С. 382, 384–385.

[1939] Записки Ивана Афанасьевича Желябужского. *Записки русских людей. События времен Петра Великого.* Санкт-Петербург : Типография Сахарова, 1841. С. 12–13.

[1940] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 62.

[1941] 1690, березня 5. Батурин. Лист гетьмана І. Мазепи до ченця Соломона. *ДГІМ*. С. 277.

[1942] Там само.

[1943] Там само.

[1944] *Darowski A.* Intryga Solomonka. S. 227.

[1945] *Павлищев Н. И.* Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1887. Т. 3. С. 146.

[1946] Там же.

[1947] *Бобржинский М.* Очерк истории Польши. Санкт-Петербург : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1891. Т. 2. С. 228; *Бандтке Г.* История государства польского. Санкт-Петербур г: Тип. Имп. российской академии,1830. Т. 2. С. 404.

[1948] *Бандтке Г.* История государства польского. Т. 2. С. 404.

[1949] История Польши. Москва : Издательство АН СССР, 1954. Т. 1. С. 281.

[1950] *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Отоманской порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург : Университетская типография, 1887. С. 626–628; *Крип'якевич І.* Всесвітня історія. Київ : Либідь, 1995. Т. 2. С. 342.

[1951] *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 66.

[1952] *Смирнов В. Д*. Крымское ханство под верховенством Отоманской порты до начала XVIII века. С. 628.

[1953] Про це детальніше у наступному 23 розділі.

[1954] *Кочегаров К. А.* Литовский дипломат Иосиф Лядинский и его роль в русско-польских отношениях 1680-х — первой половины 1690-х гг. // *Средневековая личность в письменных и археологических источниках: Московская Русь, Российская Империя и их соседи*: материалы науч. конф. Москва : Институт археологии РАН, Институт российской истории РАН, 2016. С. 117–118.

[1955] Польська влада змушена була прийняти умови Москви, бо насамперед хотіла негайно повернути у Польщу К. Домарацького напередодні розриву з царями. Оскільки влітку 1692 р. планувався спільний кримсько-польсько-український виступ проти Московії, то видача Соломона для останнього не мала б трагічних наслідків. Його будь-яка брехлива версія пояснення своїх дій після початку військового протистояння (мовляв, його послала антигетьманська старшина) підтвердила б, що І. Мазепа справді заслуговував на знеславлення та викриття. Крім того, гетьман просив царів ще у квітні 1692 р. направити Соломона у Батурин. Якраз тоді ж команда володаря булави вживала енергійних заходів для встановлення контактів із Кримським ханством, закликаючи його виступити на захист Гетьманщини (детальніше про це у наступних розділах). Отже, обмін ченця Соломона на К. Домарацького був складною ризикованою комбінацією, яка проводилася з урахуванням намічених акцій у першому півріччі 1692 р. (Третій Кримський похід, союз гетьманців з Кримом та Річчю Посполитою).

[1956] Записки игумена Ореста. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* Вилна : Печатня губернского правления, 1867. Т. 2. С. XXVII.

[1957] *Камінскі А. С.* Рэспубліка супраць Аўтакратыі: Рэч Паспалітая і Расія ў 1686–1697 гадах. С. 149.

[1958] 1692, березня 24. Москва. Статті гетьманові Івану Мазепі від царів. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 150

[1959] Лист гетмана государям с прошением от себя и всей старшины, чтоб чернец Соломонка для допросу прислан был в Батурин (13 апреля 1692 г., Батурин). Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 293.

[1960] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1692 р., квітня 13, Батурин). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / упоряд. та авт. передм. *В. В. Станіславський.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 1996. С. 72.

[1961] Там само.

[1962] Лист гетмана государям с прошением от себя и всей старшины, чтоб чернец Соломонка для допросу прислан был в Батурин (13 апреля 1692 г., Батурин). ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 296–297.

[1963] Його прізвище не названо, та знаємо, що на цій посаді тоді був майбутній гетьман Іван Скоропадський.

[1964] Лист гетмана государям с прошением от себя и всей старшины, чтоб чернец Соломонка для допросу прислан был в Батурин (13 апреля 1692 г., Батурин). ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 306.

[1965] Про плани мазепинців («повстання Петрика») у наступних розділах.

[1966] Список с листа белоруского письма к великим государям Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана И. С. Мазепы. *Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков.* Владимир, Типо-литогр. губерн. правления, 1908. Т. 1. С. 382.

[1967] Письмо государей к гетману (Москва, 29 июля 1692 г.). *Там же.* С. 401.

[1968] Материалы польско-российской конференции-переговоров (сентябрь 1691 г.). *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. 2. С. 210–211.

[1969] Уривок з донесення польського резидента у Москві Є.-Д. Довмонта до короля Речі Посполитої Яна III (1692, листопада 24, Москва). *Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2003. № 3. С. 309.

[1970] Статьи, написанные в наказе думному дворянину Семену Ивановичу Языкову и дьяку Василию Бобинину, в котором велено, будучи в гетмана Мазепы говорити на один (6 сентября 1692 года). ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 365–412.

[1971] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Кн. 3. Т. XIV. С. 1123.

[1972] *Костомаров Н*. Мазепа. Москва : Республика, 1992. С. 53.

[1973] Лист гетмана Мазепы к государям с благодарением за решение дела о чернце Соломоне (7 октября 1690 г., Батурин). ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228 м /97/V. Арк. 422–423.

[1974] Там же. Арк. 423–424.

[1975] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Кн. 3. Т. XIV. С. 1123.

[1976] Там же. Арк. 423.

[1977] Оскільки І. Мазепа дуже відтягував цю непривабливу для нього дію, можна припустити, що він все зробив для того, аби порятувати свого посланця, підмінивши його якимось злочинцем. Зрозуміло, це лише припущення. Важко сказати, чи могли у реаліях Батуринської фортеці реалізувати подібне. Та, думаємо, шанс на життя у Соломона був, щоправда, знову під іншим прізвищем та відповідною легендою.

[1978] Материалы польско-российской конференции-переговоров (сентябрь 1691 г.). *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. 2. С. 211.

[1979] Детальніше у наступному розділі.

[1980] *Darowski A.* Intryga Solomonka. S. 227.

[1981] Лист гетмана Мазепы к государям с благодарением за решение дела о чернце Соломоне (7 октября 1690 г., Батурин). ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 425.

[1982] *Вирський Д.* Рідня гетьманська: Михайло Васильович (1650-ті — після 1693) — полковник і воєвода (від Гадяча до Сибіру). С. 275.

[1983] Там само.

[1984] Там само.

[1985] Ответы князя Василия Голицына по остальным обвинительным на него статьям. 1690 г., февраля 24. *Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках*. Т. III. С. 1179.

[1986] 1690, березня 18. Москва. Пам'ять боярину Тихону Микитовичу Стрешнєву від царів про готовність до майбутнього походу. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 135.

[1987] Память из Посольского приказа в розряд к боярину Тихону Никитичу Стрешневу о бытии в готовности великороссийским и малороссийским войскам к походу. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 132–133.

[1988] Письмо [Графу Мелфорту] 15 ноября 1690. *Гордон П. Дневник. 1690–1695.* С. 63.

[1989] Там же. С. 27.

[1990] Там же. С. 20.

[1991] Письмо полтавского полковника Федора Жученко к гетману Ивану Мазепе, о моровом поветрии, свирепствующем в Новобогородском (1690, мая 6). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 635. Арк. 1–3,1; Письмо Полтавского полковника Федора Жученко к гетману Ивану Мазепе о моровом поветрии в Новобогородском городе (1690, мая 21). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 654. Арк. 1,1; Мемориал китайгородского сотника Семена Ревенко к Ивану Рутковскому о моровом поветрии в Новобогородицком (1690, май). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 662. Арк. 1,1; Письмо царицынского сотника Гавриила Саленко к Ивану Рутковского о смерти окольничего Ржевского и его сына, от морового поветрия (1690, мая 11). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 641. Арк. 1,1.

[1992] *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 67–68.

[1993] Там само.

[1994] Записная книга о смене гарнизона города Ново-Богородицка. 1691 год, до июня. 4 листа с оборотами. Без конца. *Безьев Д. А. Малороссийский приказ: причины создания, штаты, основные направления деятельности*. Москва : Прометей, 2015. С. 427.

[1995] «А харч всякой великороссийских и малороссийских городов жителем тем московским стрельцам продавать против выше писанного вашего великих указу со всякою осторожностью велим же. А что по вашему Великих государей указу велено деньги за харч давать перемыв в воде и перетерши песком» (Там же. С. 427).

[1996] Материалы польско-российской конференции-переговоров (сентябрь 1691 г.). *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Санкт-Петербург : Тип. *II*-го отделения собств. его имп. вел. канцелярии, 1858. Т. 2. С. 207.

[1997] Куранти — огляди європейської преси для царя і Боярської Думи в XVII — початку XVIII століть.

[1998] *Шамин С. М.* Куранты XVII столетия: Европейская пресса в России и возникновение русской периодической печати. Москва ; Санкт-Петербург : Альянс-Архео, 2011. С. 192.

[1999] Dyaryusz. *Darowski A.* Szkice historyczne. Warszawa, 1901. S. 223.

[2000] *Гордон П.* Дневник. 1690–1695. С. 69.

[2001] Документы о поездке дьяка Посольського приказа Алексея Никитина и подьячего Григория Богданова к гетману Мазепе. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 39–51.

[2002] *Богословский М. М.* Петр I : материалы для биографии. Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1940. Т. I. С. 134–149.

[2003] *Гордон П*. Дневник. 1690–1695. С. 5–153.

[2004] Выписка из дел о предложениях, высказанных Яганом Курцем в речи своей и в ответах у бояр, и царский указ по поводу этих предложсний. Сентябрь 1691 г. *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными.* Санкт-Петербург : II-е отделение собственной Е. И. В. Канцелярии, 1864. С. 833–834.

[2005] У вересні 1691 р. Посольський приказ прийняв Ягана Курца, посланця імператора Священної Римської імперії Леопольда І. Переговори з ним вели ближній окольничий Іван Чаадаєв та думний дяк Омелян Українцев. Їхня позиція щодо пасивності Московії у війні з Кримським ханством відображена у документації перемовин: «А наиболшей военной поход на самой Крым нынѣшняго прошедшаго лѣта, с стороны их В. Г-рей, не учинен для того, что смотрѣли они В. Г-ри, по тому ж союзному договору, на готовость воинскую союзника своего Е. Кор. Вел-ва, и обороты войск его полских и литовских; для того что и в прошлых годѣх, когда, с стороны ихъ Цар. Вел-ва, по тѣм учиненным договором, были два похода болшим собраніем, в которое время должно было о Е. Кор. Вел-ва полским и литовским войскам, болшим же собраніем итти в бѣлогородцкую землю, в одно раннее время, неоставаясь и взявся яко бы рука за руку, единомышленно и обще над тѣми непріятели воинской наступателной промысл чинить: занеже они В. Г-ри, пх Цар. Вел-во, изволили о том болшом раннем походѣ согласиться с Е. Кор. Вел-вом, и о том нарочно вѣдомо учинить своею Цар. Вел-ва грамотою заранѣе, зимою, в генварѣ мѣсяцѣ. И с стороны Его Кор. Вел-ва, полскія и литовскія войска того времяни против общаго непріятеля в военной промысл не посылали, а пребывали тогда против того непріятеля в воинских трудѣх один их Цар. Вел-ва войска: также и нынѣшняго прошедшаго лѣта войска Е. Кор. Вел-ва корунные и литовскіе никакихъ над непріятели промыслов не чинили и нигдѣ не явились, и о промыслах их полских, в которых бы мѣстех имѣли сбираться, или над непріятелем промыслы чинить, было не слышно» (Выписка из дел о предложениях, высказанных Яганом Курцем в речи своей и в ответах у бояр, и царский указ по поводу этих предложсний. Сентябрь 1691 г. С. 861–862).

[2006] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 188.

[2007] 1691, січня 3. Москва. Наказ стольнику і полковнику при відправленні його в Батурин до гетьмана І. Мазепи із милостивим словом та

грошима за добру службу та турботу про цілісність Малоросійського краю. *ДГІМ*. С. 259.

[2008] «Гетман Иван Степанович! — повідомляв І. Циклер під час вручення жалування. — Пресвѣтлѣйшие и державнѣйшие великіе государи цари и великіе князи Іоанн Алексѣевич, Петр Алексѣевич, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцы, их царское величество, жалуют тебя подданнаго своего своим царского величества жалованьем: бархату 12 арш., изорбаф персидскій золотный, изорбаф серебряный, 2 байберека, 2 отласа нѣмецких, косяк отласу китайскаго, 4 косяка камок лауданов, испод рысій черевій, испод песцевый голубый. Да со Дворцов запасов: бочка ренскаго, 150 лимонов; свѣжія рыбы бѣлуга в 10 рыб, 6 осетров, 300 пучков вязиги; соленыя рыбы 3 бѣлуги урлюшных больших, теша бѣлужья; новгородскія рыбы: бочка сигов, бочка лодог; бочка уксуса новгородскаго, 2 чети снятков псковских сухих, свѣжих тож» (Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою коммиссиею. Санктпетербург: Типография В. Пратц, 1872. Т. 12. С. 367).

[2009] Генеральні старшини отримали обяри та соболі («Обозному, 2 ч. судьям, писарю, 2 ч. ясаулам, хорупжему, бунчужному, всего 8 человѣком, по объяри мѣрою по 5 арш., да по 2 пары соболей, по 20 рублев пара, человѣку»). *Там же.*

[2010] Полковники обдаровані атласами та соболями («Полковникам городовым 10 человѣкам по отласу, мѣрою по 11 арш., да по 2 пары соболей, цѣною по 15 рублев пара, человѣку. Полковникам же охотных полков 7 человѣкам по отласу, мѣрою таковы ж, да по парѣ соболей, цѣною по 10 рублев пара, человѣку»). *Там же.*

[2011] *Оглоблин О.* Петрик, ханський гетьман України. Студії з Криму. Київ : Київський Окрліт, 1930. I-IX. С. 66.

[2012] Приезд в Москву и отпуск гетманского гонца Ивана Зарудного с известием о избрании ноября 16-го в Киево-Печерский монастырь архимандритом из мирских войскового генерального судьи Михайла Вуяхевича. РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 45.

[2013] Циклер (Иван Елисеевич). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург : Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1903. Т. XXXVIII. С. 159.

[2014] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 384.

[2015] Там само.

[2016] Там само.

[2017] *Оглоблин О.* Петрик, ханський гетьман України. С. 66.

[2018] От Кочубея к государю доношение. *Чтения ОИДР*. 1859. Кн. 1. С. 125.

[2019] Уривок з донесення польського резидента у Москві Єжі Домініка Довмонта до короля Речі Посполитої Яна III (*1692, серпня 24, Москва). Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* 2003. № 3. С. 308.

[2020] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетманства : в 3 ч. Изд. 4-е. Киев; Санкт-Петербург ; Харьков : Южно-рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. С. 565.

[2021] *Модзалевский В.* Малороссиийский родословник. Киев : Типо-Литогр. С. В. Кульженко, 1908 Т. 4. С. 805.

[2022] Там же.

[2023] Там же. С. 804.

[2024] Літопис Самовидця. С. 197.

[2025] Там само. С. 95.

[2026] Сулима Л. М. Сулими: спадщина предків. У 2 т. Київ : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 139–140.

[2027] Там само. С.140.

[2028] Там само.

[2029] В. Модзалевський вважав, що це були діти його двоюрідного брата, теж Степана Сулими, якого 1669 р. захопив у полон П. Дорошенко. Але ж у 1661 р. Ян Казимир синам С. Сулими призначив опікуна Ф. Сулиму. Отже, це могло трапитися лише тому, що діти стали сиротами.

[2030] *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. Т. 4. С. 805.

[2031] Там само.

[2032] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 394.

[2033] *Шевчук В.* Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. Київ : Абрис, 1995. С. 153.

[2034] Пункти скарг від полкової старшини, міщан та всіх посполитих Полтавського полку на пана І. І. Іскру, колишнього полтавського полковника, подані гетьману І. С. Мазепі. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*. С. 41; *Кочегаров К. А.* «Також де и Искра древний лживец». Донос гетмана И. С. Мазепы на полтавского полковника И. И. Искру. 1708 г. [Приложение]. *Исторический архив*. 2017. № 4. С. 186–194 (РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1708 г. Д. 3а. Л. 410–419об.).

[2035] Пункти скарг від полкової старшини, міщан та всіх посполитих Полтавського полку на пана І. І. Іскру, колишнього полтавського полковника, подані гетьману І. С. Мазепі*Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*. С. 43.

[2036] Схоже, їх було дві. В. Модзалевський повідомляє, що одна з Федорівн вийшла заміж за Степана Заліського, гадяцького полкового писаря. Подружжя мало сина Івана Заліського, який отримав за заповітом діда Тагамлик та Федорівку (*Модзалевский В.* Малороссийский родословник. Т. 2. С. 64). Гетьман Д. Апостол у 1730 р. писав, що «пан Василій Кочубей, полковник полтавский, супликовал до нас, что покойний дѣд его, прежде бывший полковник полтавский, Федор Жученко, з вѣдома антецессоров наших, населивши на grунтах в своих куплених в Полтавском полку при мелницѣ своей же в городку Бѣликах, на греблѣ вишшой на рецѣ Ворсклѣ будучой, слободку, назвал оную од имени своего Федоровского, которую в своем владѣніи чрез многіе годи имѣючи, отдал внуку своему, а его, пана полковника, братовѣ Івану Залескому z тамошнею мелніцею в поссесию, а по смерти его, Zалеского, же не осталось по нем потомства» (1730, серпня 20. Глухів. Універсал Данила Апостола про повернення села Федорівка Василеві Кочубею. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / упоряд. І. Бутича. Полтава : Видавництво «Полтава», 2007. С. 73). Можна б і прийняти версію, що І. Заліський був тим батьком П. Сулими. Тим паче, що Білики та слобідка Федорівка розташовані поряд з Новими Санжарами, куди П. Сулима заїхав провідати рідних. Однак І. Заліський, якби він був батьком старшого канцеляриста, то одночасно не вважався б онуком полтавського полковника…

[2037] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 394.

[2038] *Лазаревский А. М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках. Искры. *Русский архив.* 1875. № 11. С. 305.

[2039] *Сулима Л. М.* Сулими: спадщина предків. С. 151.

[2040] Лист І. Мазепи до царів від 26 березня 1688 р. *ЛІМ-1.* С. 139.

[2041] *Таїрова-Яковлева Т. Г.* Іван Мазепа. С. 116–122; *Подкупко Т.* Геополітичний чинник у політиці гетьмана «Ханської України» Петра Іваненка (Петрика). *Чорноморська минувшина Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України* : зб. наук. пр. Вип. 2. Одеса, 2007. С. 31–36; *Кресін О.* Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха* : зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2008. С. 50–51; *Борисенко В. Й.* Курс української історії. Київ : Либідь, 1996. С. 251–252.

[2042] *Кресін О. В.* Петрик. *Юридична енциклопедія*. [У 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4; *Іваненко О. А.* Іваненко Петро Іванович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник.* Випуск 5. Біографічна частина: А-М / Відп. ред. М. М. Варварцев. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 171–172; *Головченко В. І.* Петрик. *Українська дипломатична енциклопедія*. У 2 т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. С. 280.

[2043] *Тесленко Є. Є.* Воєнно-політична акція гетьмана Петра (Петрика) Іваненка 1692–1693 рр. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи* : матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 18 травня 2018 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, В. М. Король та ін. Суми : Сумський державний університет, 2018. С. 43.

[2044] *Зуй В. Д., Недюха М. П.* Найвидатніший гетьман України. *Сіверщина в історії України*. 2012. Випуск 5. С. 174.

[2045] Повстання Петрика. *Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба*. Київ : Грамота, 2008. С. 80–83.

[2046] *Єфремова Н. В.* Українсько-кримська угода 1692 р. та її значення в історії українського державотворення. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса). У 2 т. / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юридична література, 2016. Т. 1. С. 153–155; Політичний ідеаліст другої половини XVII століття Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького. *Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення*. Київ : Абрис, 1995. С. 152–166; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та раньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. Київ : Критика, 2005. С. 407.

[2047] *Оглоблин О.* Петрик, ханський гетьман України. С. 66.

[2048] Додаток II [Память дьяку Алексею Никитину]. *Оглоблин О. Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика). Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1929. Кн. 23. С. 217.

[2049] Там само. С. 191.

[2050] 1691 р., травня 9. Лист гетьмана Мазепи в Москву про втечу до Запоріжжя Петрика. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 230.

[2051] 1691 р., травня 22. Донесення дозорці Івана Рутковського гетьману Мазепі про таємні зносини запорожців з Кримом, про наміри Петрика йти війною на Україну. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 235.

[2052] 1691 р., серпня 13. Лист гетьмана Мазепи дозорці Рутковському та повідомлення Рутковського й Горбаченка про стан справ на Запоріжжі. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 242; Письмо гетмана Ивана Мазепы к Ивану Рутковскому с приказанием прислать соленного осетра и с информацией о возмутительных письмах Петрика(1691, августа 13). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 775. Арк. 1–2,1.

[2053] Лист І. Мазепи до Війська Запорозького Низового (1691, квітня 25, Батурин). *ЛІМ-1.* С. 447.

[2054] Здрайця — зрадник.

[2055] 1691 р., травня 9. Лист гетьмана Мазепи в Москву про втечу до Запоріжжя Петрика. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 230.

[2056] Лист І. Мазепи до Війська Запорозького Низового (1691, квітня 25, Батурин). *ЛІМ-1*. С. 447.

[2057] 1691 р., травня 22. Донесення дозорці Івана Рутковського гетьману Мазепі про таємні зносини запорожців з Кримом, про наміри Петрика йти війною на Україну. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 235.

[2058] Важливе свідчення про родинний зв'язок П. Сулими з полтавським полковником Ф. Жуком (Жученком).

[2059] У листі до військового канцеляриста Самійла Полверинського Петро Сулима спростовує наклеп на нього, що він, мовляв, компрометує на Січі гетьмана: «А что Ваша Милость пишеш в своем писмѣ, что, естьлі я тут в Войску Запорожском чинити буду против Регментарского начальства какие козни, то самъ Бог того не потерпит, тогда в той мѣре совесть свою отяжчаеш и не знаеш, что чиниш» (Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1929. Кн. 23. С. 216).

[2060] 1691 р., серпня 13. Лист гетьмана Мазепи дозорці Рутковському та повідомлення Рутковського й Горбаченка про стан справ на Запоріжжі. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 242.

[2061] Важливе повідомлення, виявляється, приніс «врелский один человек», який «жил за порогами болш неж полрока, а бавился там при церкви божой, бо умеет писмо, теперь теды повернувши з Сечи принес от зичливых вашой велможности особ, которих тут в листе сем не споминаю, бо ваша велможность сам оных знаешь, такую ведомость и пересторогу». Одне слово, у цьому хитрому повідомленні, яке не знати хто склав і привіз, Мазепа виставляється як найвідданіший царям український діяч.

[2062] Додаток І. Лист Петра Іваненка до військового канцеляриста Самійла Полверинського [публікація *О. Оглоблина*]. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1929. Кн. 23. С. 216.

[2063] Лист до Івана та Петра Олексійовичів. *ЛІМ-2.* С. 377.

[2064] Додаток І. Лист Петра Іваненка до військового канцеляриста Самійла Полверинського С. 216–217.

[2065] 1691 р., серпня 13. Лист гетьмана Мазепи дозорці Рутковському та повідомлення Рутковського й Горбаченка про стан справ на Запоріжжі. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 243.

[2066] Там само.

[2067] Про нього детальніше у розділі 25.

[2068] *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 76.

[2069] *Костомаров Н*. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 84.

[2070] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 384.

[2071] Донос від В. Кочубея Петру І. *ДГІМ*. С. 395–396.

[2072] Був писарем у П. Сулими. А до цього він, як свідчив на допиті, у 1690 р. «в Немирове был он у Гришки называемого гетманом две недели, и в Немирове пристал к Лазуке, которой тогда ехал от короля, и приехал с ним Лазукою и с ыными товарыщи вместе в Кадак, а ис Кадака в Сечю» (З розповіді Григорія Волковського (1693, березня 24, Москва). *Station* Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. Київ : Інститут історії України, 2004. С. 314).

[2073] У матеріалах допиту Никанора (справа Кочубея) є розповідь про те, як дружина генерального судді на одній з вечірок казала гетьману: «Полно, де, тебе коварничать! <…> Ты, де, и с нас головы рвешь: будто, де, они с мужем переписывались в Крым». И к тем, де, ее словам он, гетман, ей говорил: «Почему, де, вы ведаете, что я о том за вами ведаю?» И она, де, ему, гетману, говорила: «Писарь ево, гетманский, который у него, гетмана, писал всякие письма, при смерти своей дал мужу ее Кочубею, письмо своей руки, каково ныне у нее, что он, гетман, на них затевал, ево, Кочубеевым, именем писал в Крым», а к кому и о чем, того именно не выговорила».

[2074] *Оглоблін О.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ : Вид. ВУАН, 1929. С. 33.

[2075] Г. Волковського та ще одного учасника походу 1692 р. Мирона після розслідування у Москві відправили до гетьмана, де перший на допиті в Батурині вже, аби пом'якшили йому вирок, свідчив на користь володаря булави. Як писав І. Мазепа царям, «і совершенно говорит (Волковський. — *Авт.*), что подписи руки моей, гетманской, і писма писаря Василия Кочубея ни в каких листах не видал і ни от кого об том не слыхал і нигдѣ об том своими устами никому не говоривал и не сказывал, а будто, отдалѣно стоя, видѣл на листу рукою проклятого врага Петрика подал оному хану печать великую, подобну войсковой печати, но естли б та была совершена войсковоя печать, того он не вѣдает, и никто о той печати никакова уму не чинил уверенія, дабы то была наша печать войсковая» (Лист гетмана к государям с благодарением за присылку петрушкиных согласников Гришки и Мирошки с посылкою их распросных речей, и с прошением впредь таким клеветам не верить. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 767–768).

[2076] *Оглоблін О.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). С. 33.

[2077] Про скасування походу гетьмана повідомили дяк Посольського приказу Олексій Нікітін та піддячий Григорій Богданов, які приїжджали у цій справі в Батурин («О том, что русские войска в этом году не пойдут в поход на Крым, так как войска от двух предыдущих походов «изнужились», а будут вести воинские промыслы где можно, чтобы не нарушать союзного договора с поляками и оказывать им этим помощь» (РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 39–51).

[2078] *Мицик Ю.* З документації гетьмана Івана Мазепи. *Сіверянський літопис.* 1997. № 3. С. 101.

[2079] *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург: [в Унив. тип. в Казани], 1887. С. 631.

[2080] *Станіславський В.* Взаємини Івана Мазепи з господарями Валахії та Молдови (за недрукованими листами гетьмана 1691–1700 рр.). *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України* : науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 263.

[2081] У липні 1691 р. батуринський козак В. Полянка вже доповів про ці зустрічі з молдовським та волоським господарями, ханом І. Мазепі. Отже, гетьман з перших вуст мав інформацію про ситуацію у Кримському ханстві та найближчих до нього землях.

[2082] Скаска Самойла Пунверицкого канцеляриста войсковаго. *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских.* 1849. Кн. 2. Смесь. С. 24–25.

[2083] *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. С. 643.

[2084] Доношения Кочубея государю по статьям / Публикация Д. Бантыш-Каменского. *Чтения ОИДР.* 1859. Кн. 1. С. 105.

[2085] Статьи гетмана, присланные к государям для решений в Москву чрез стольника Циклера, канцеляриста Чуйкевича и капитана Шестакова (24 марта, 1692). ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 286.

[2086] 1692, березня 24. Москва. Статті гетьманові Івану Мазепі від царів. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 142.

[2087] Там само. С. 143.

[2088] Наказ гетмана Мазепы с старшиною, данный послам Якову Лизогубу с товарищи, что им, будучи в Москве, предлагать и говорить о приписанных в выше писанном его листе и прочих делах. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 327.

[2089] Там само. Арк. 332.

[2090] Там само. Арк. 333.

[2091] Там само. Арк. 335.

[2092] Варто наголосити, що як І. Самойлович, так й І. Мазепа у переговорах про підготовку до Першого і Другого Кримських походів наполягали на ранніх термінах виходу військ. У 1688 р. гетьман радив уповноваженому представнику російського уряду Ф. Шакловитому розпочати військову кампанію 1 лютого, «чтоб в течении этого месяца из указанных мест дойти до Крыма, март месяц быть в Крыму в войне, а в апреле возвратиться домой, потому что в эти месяцы в Крыму бывает весна». У 1692 р. володар булави зі своїми наближеними фактично радив новій російській урядовій команді здійснити самогубство, оскільки в літню кампанію в степах кримчанам легко було випалити трави, а тому велике угруповання опинилося б у пастці. І. Мазепа, щоправда, вказував шлях поблизу Дніпра, але самовпевнені російські генерали, як правило, не завжди враховували думку гетьманців, а тому могли піти скороченим шляхом, але водночас небезпечнішим.

[2093] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 152.

[2094] Там само. С. 154.

[2095] Допрос козака Кондрата Михайлова. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 269.

[2096] *Шевчук В.* Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. Київ : Абрис, 1995. С. 155.

[2097] У джерелах Д. Яворницького, Л. Сулими фігурує цифра 60 чоловік супроводу.

[2098] Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692–1695 гг. / Публикация А. И. Маркевича. Одесса, 1896. С. 30.

[2099] Там же. С. 41.

[2100] Там же. С. 33.

[2101] Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692–1695 гг. / Публикация А. И. Маркевича. Одесса, 1896. С. 37.

[2102] Намагалася це зробити.

[2103] 1693, весна. Львів(?). Звіт Кир'яка Ісаровича королеві Речі Посполитої Яну III Собеському про дипломатичну місію до гетьмана І. Мазепи. *ДГІМ*. С. 652.

[2104] Хоча він робив такі зауваги, усе ж дозволив себе «обрати» в обмеженому колі гетьманом, що було негативно сприйнято І. Мазепою та його спільниками, оскільки старший канцелярист, не отримавши чіткого сигналу-вказівки щодо проведення акції, вірніше схвалення походу невеликої кількості кримчан в Україну, почав власну політичну гру, розраховуючи на її успіх. Можливо, він узяв титул наказного гетьмана. Та ця самостійність у прийнятті тагого рішення не сподобалася керівникам таємного заміру.

[2105] Цидула до листа І. Рутковського до І. Мазепи (17 липня 1692 р., Переволочна). *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 298.

[2106] Лист Петра Іваненка до кошового отамана та Війська Запорозького Низового. *Там само.* С. 309–310.

[2107] Приезд в Москву донского станичного атамана Фомы Алексеева и есаула Якова Иванова с войсковою отпиской и двумя пленными азовскими янычарами (8 августа 1692 г.). РДАДА. Ф. 111. Оп. 1.1692. Спр. 2. Арк. 24 (документ надав доктор історичних наук, професор Південного федерального університету (Ростов-на-Дону) Д. В. Сєнь: приватний лист від 01.04. 2021 р.).

[2108] Там же.

[2109] Записка Сидора Горбаченка. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 289.

[2110] С. Величко, згадуючи у своєму «Літописі» про І. Самойловича, підкреслив визначальну роль у його просуванні щаблями військової кар'єри генерального писаря гетьмана І. Брюховецького. С. Гречаний не тільки помітив красноколядинського писаря, а й подбав, щоб «вчинено його у Веприку, місті Гадяцького полку, сотником, потім перемінено з веприцького сотництва на красноколядинське» (*Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 147). І далі генеральний писар протегував свого улюбленця. «А з красноколядинського сотництва при сприянні того-таки генерального писаря Гречаного, — далі зазначив С. Величко, — поставлено його від Брюховецького наказним чернігівським полковником, і жив він у місті Седневі» (Там само). Посада гадяцького судді явно не відповідала тій послузі, яку зробив С. Гречаний свого часу гетьманові І. Самойловичу. Саме через те у чолобитній в Москву 1687 р. зустрічається кілька звинувачень на адресу останнього, автором яких був, безперечно, колишній генеральний писар: «Степана Гречаного, судью гадяцкого, без ведома и изволения государского, к королевскому величеству с тем посылал, чтоб Мигула, именующийся на той там стороне гетманом, с его войском самовольным не держал, а себя на всякую службу быть готовым с Войском Запорожским обещал, просил при том, чтоб ему позволил по тех мест владеть, города осадив пока Хмельницкий владел» (Челобитная от всего войска малороссийсого, о доносе на гетмана Самуйловича в его измене и поступках. *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. С. 486); «…тому Гречаному, к королевскому величеству посыланному, о тех землях и о Посожских селах, сверх договоров мирных, упоминать велел» (Там само. С. 487). І. Мазепа з перших днів гетьманування залучив старшину до кола своїх довірених й відразу після Коломаку доручив йому ряд важливих доручень, пов'язаних із приверненням на гетьманський бік війська, яке не брало участі у виборах. Невдовзі С. Гречаний склав із себе повноваження уряду гадяцького судді, бо завдяки гетьману набув статусу значного військового товариша. На ранг він у 1688–1689 рр. отримав три села, що відразу значно поліпшило його матеріальні статки. І. Мазепа наблизив до себе його сина Якова, який став фактично скарбником у гетьманській резиденції.

[2111] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1692 р., березня 25, Батурин). *ЛІМ-2*. С. 325.

[2112] *Бантыш–Каменский Д. Н.* История Малой России. Київ : Час, 1993. С. 271.

[2113] 1692 р. Лист кошового отамана Федька до гетьмана Мазепи зі скаргою на дозорцю Рутковського та на городових козаків, з повідомленням про проїзд через Січ гінців Айтемирова й Велецького. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 268.

[2114] Там само.

[2115] Лист І. Мазепи до Війська Запорозького Низового. *ЛІМ-2.* С. 331.

[2116] *Стороженко Н.* Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий. *Киевская старина.* 1885. Июль. С. 449.

[2117] Лист І. Мазепи передбачливо дає алібі володарю булави: «Увѣдомились тепер свѣжо од певних сторон и людей, же нецнотни Петрик мает сими часы з Запорожья выправлен были в поселствѣ до короля, а безмаль чи не з ним хочет и сам кошовый туда ж удатися. За чим пильно вашмосьци жадаем, жеби вашмосць зараз, чим найскорѣе, з полку свого прибравши якое сотце доброго товариства, выправили на тую сторону Днепра, не так для промыслов военных, як для того зрайцы, и прикажите, жеби меж Бугом и Дніпром з пильностію на шляхах всюди попилновали и старалися з якими особами оного перенявши займати. Кгдіж не так нам язики татарскіе, як той здрайца потрібен есть для многих причин. О що и повторе вашмосьци жадаемо, а будет тое з великою вашмосьци прислугою, а товаристу нагородою, если дасть Бог в руки брати оного» (Киевская старина. 1885. Июль. С. 449). З інших джерел відомо, що П. Сулима («писарь Петрик Батуринской») був 9 квітня 1692 р. на зустрічі на Січі з московським дипломатом, піддячим В. Айтемировим, згідно з його звітом «атаман тот гетманский лист отдал писарю Петрику, і велѣл ево прочесть по обыкновению своему всѣм вслух» (1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 155). Отже, запорізький писар станом на 23 квітня (!!!) 1692 р. ще нічого не вчинив, ніяких крамольних заяв не зробив, нікуди не поїхав, але… 7 квітня за ним гетьман висилає навздогін компанійців. У 1708 р. гетьман діє таким же чином, коли на свого наближеного свояка Івана Бистрицького покладав відповідальну місію — повідомити Карла XII про бажання генералітету Гетьманщини стати союзниками шведів. Відданого посланця відправили разом з полоненими до шведів з посланням «ни таким ни сяким без подпису, без печати и без жадного ни до короля, ни до Пипера писаного листу от себе». Підстраховуючись, І. Мазепа, за пізнішим повідомленням англійського надзвичайного посла Чарлза Вітворта, інформував царя, «що він бунтівник і втікач. Цим гетьман відвернув від себе підозріння, яке у зв'язку з тим могло постати» (Див. детальніше про це у нашій книзі «Військо Карла XII на півночі України». Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 54–60). Зауважимо, що лояльний до гетьмана екскошовий Іван Гусак, який теж нічого не вчинив проти Батурина, опиняється під підозрою, у непривабливому контексті як зрадник. Так, буквально у ті ж дні, 2 квітня 1692 р., І. Мазепа повідомляв государям «о бывшем кошевом атамане Иване Гусаке, дабы он никуда в заграничную сторону не ушол, прикажу я кому належит с великим прилежанием смотреть, и естли бы на такое отшествие он предприял дорогу и в том бы ево приметили, то скольку способу и силы станет, задержали бы ево» (ЛІМ-2. С. 340). Ця деталь засвідчує, що гетьман знову ж таки перестраховувався заздалегідь на випадок, якщо П. Сулима, І. Гусак будуть у подальшому діяти спільно.

[2118] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 174.

[2119] *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. С. 231–232.

[2120] *Гирай султан Халим.* Розовый куст ханов, или История Крыма / транскрипция, перевод, переложения А. Ильми, составление приложений и пояснения Кемаля Усеинова ; под общ. ред. Н.С. Сейтягьяева. Симферополь : Доля, 2004. С. 88.

[2121] *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. С. 637.

[2122] Грамота царей Иоанна Алексееевича и Петра Алексееевича к крымскому хану Саадет Гирею с гонцом подъячим Айтемировым, содержащие статьи, на коих они, государи, желают, прекратя неприятненные между Россией, Крымом и Польшею действия, заключить вечный мир с ним, крымским ханом, и с турецким султаном, включив в оной договор и российского союзника польского короля и для совершения договоров прислал в Москву крымских послов. *Лашков Ф.* Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII в.в., хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. Симферополь : Тип. Газеты «Крым», 1891. С. 207.

[2123] *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. С. 638.

[2124] Там же. С. 640.

[2125] Нуреддін — високопоставлений урядовець Кримського ханства, що був фактичним начальником управлінського штабу військ, він також здійснював нагляд за місцевою судовою системою.

[2126] *Гирай султан Халим.* Розовый куст ханов, или История Крыма. С. 90–91.

[2127] *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. С. 641.

[2128] *Гирай султан Халим.* Розовый куст ханов, или История Крыма. С. 90.

[2129] *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. С.642.

[2130] *Гирай султан Халим.* Розовый куст ханов, или История Крыма. С. 91.

[2131] Список с списка с листа калги салтана. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 305

[2132] *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. С. 633–634.

[2133] 1669 р., березня 12. Корсунь. Лист гетьмана Війська Запорозького Петра Дорошенка до великого візира Кьопрюлю-заде Фазіля Агмеда-паші з подякою за сприяння в тому, що турецький султан прийняв під свою протекцію(«в опіку»), з проханням вплинути на кримського хана і білогородську орду, аби вони припинили чинити набіги на українські землі, та з повідомленням про щойно проведену козацьку раду в Корсуні і відрядження до султана послів від Війська Запорозького. *Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріяли* / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка. Київ : Критика, 2006. С. 281.

[2134] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 178.

[2135] Там само.

[2136] Там само. С. 179.

[2137] Там само. С. 184.

[2138] На початку 1692 р. за царським наказом володар булави виходив з військом до Переяслава, аби дати відсіч татарам, які прийшли за здобиччю. Поява козаків на півдні Гетьманщини відлякнула орду, і вона повернулася до місць проживання. Тоді ж за ініціативою С. Палія відбувся у березні похід під Очаків Фастівського полку та наданих гетьманом йому на підмогу військових підрозділів полковників Г. Пашковського, М. Кузьменка, І. Ростковського, С. Яворського і Д. Горленка. «Извѣщаем о поворотѣ дороги нашей, — писали ці старшини І. Мазепі 5 квітня з правобережного Лебедина, — что марта з 22-го дня со вторника на среду той ночи вмѣсте с Палѣем за помощию Божиею ударили на Очаков, где на посаде и на рабочих полях около Очакова розно покамѣст сил наших стало чинили промысл и что могли добыть корысти на посаде и в полѣ и языков бусурманских живьем взятых турок, татар и волохов, которых человек с тритцать к вельможности вашей посылаем, а Палѣй к себѣ взяв трех татар и с ним ту дорогу скончав учинили росход, переправяся Бог, на рекѣ Миусе, и Палѣй своим полком пошол в Хвастов, а мы с полками ідем к Днепру» (Цит. за: *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. Досліди над Літописом Самовидця. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 362). Ця військова операція виглядає ніби нелогічною, якщо взяти до уваги тодішні потаємні наміри Батурина укласти союз з кримчанами. Проте, думаємо, гетьман навмисне намагався загострити стосунки між Кримським ханством та Московським царством, знаючи про відправлене ханське посольство до Москви з пропозиціями укласти мирний договір. Дипломат-піддячий В. Айтемиров відразу по приїзду 13 квітня 1692 р. на територію ординців у Казикермені був поставлений у незручне становище кримським високопосадовцем за вищезгадану військову операцію. Про це він детально оповів у своєму звіті: «Кемал бѣи говорил, добро де то, что междо московским государством и крымским юртом почалис о добрых мирных дѣлех пересылки, для чегоже де под их турские городы пріходят царского величества с стороны воинские люди, а имянно на сих днях приходили казацкие воиска под Ачаков, а предводителем у тѣх воиск полковник Палеи, и под городамі их, также и на степи проѣзжим турком и татарам чинят они обиды великие воинским способом, людеи побивают і в полон берут, и жилища их разоряют, и сожигают, і Василеи говорил, что у великих государеи наших таково полковника Палѣя под высокою державною их царскою величества рукою в службе нѣт, а слыхал он, Василеи, что есть такои прозваніем полковник в сторонѣ полского короля и приходят лі под городы их или нѣт с тои стороны, а царскаго величества ратнѣм людем под чьим бы региментом быть в полскои сторонѣ и то дѣло нестаточное; И Кемал бѣи говорил, колиб де тот Палѣи великим государем не служил, и с ним бы де их царского величества ратных людеи не было, а то де были с ним Палѣем гетманского регименту знатные полковники, которых он, Кемал, знает именами именно; І Василеи говорил, что царского величества с стороны ратные люді в нынешних днях ни с какимі полковникамі не посылываны, а в их крымскую сторону после посылки к Москве гонца их Магмета аги нынешнею зимою приходили под украинные и малоросіиские царского величества городы многие орды з знатными мурзамі, а имянно из Белогородчины, з Батырчею, с Темир-ханом, з Дивѣем, а ис Крыму с ширинчкимі мурзами з Батырчею бѣем, з Джантемир мурзою, и с иными да и отсюду и с Казыкерменя с Умер агою, и хотя в городѣх не великое разореніе от них учинено, однако ж за такимі о добрых дѣлех пересылкамі того было чинить им не годилос; а как у великих государеи наших у их царского величества с крымским Саадет Гирѣем ханом пересылка о дружбе началас, и после того ево хана и орд в Крыму не было. А были всѣ в воинѣ в венгерскои землѣ против цесарских воиск, гдѣ турским воискам от немецких воиск учинен предѣлнли упадок, а они по томуж возвратилис безо всякои себѣ удачи; і естьли б великим государем нашим их царскому величеству над Крымом, что чинить изволить, і в то без них время мочно было и не великими воиски здѣлать, что надобно. Однако ж они, великие государи, желая с хановым величеством быть в постояннои дружбе, своих государевых воиск на Крым и под городки в то время посылать не изволили и помѣшки никакои им не чинено, и тоб их крымскому юрту надобно с стороны царского величества принять в великую любовь, а гетманскому посланному Пантелеимону Радичю, как он был у хана в Белогородчине, прі отпуске сказано, что за тою пересылкою крымских орд загоны будут задержаны, однако ж то слово с их стороны нарушено. И не токмо, что загоны успокоить, но и цѣлые орды под их царского величества украинные малоросіиские городы посыланы. И Кемал бѣи говорил, татаровя де их подходилі в руские городы для того, что гонец их Магметь-ага на Москвѣ-ли он задержан или ево нѣт в живых, чтоб им обнем провѣдать. И естьли б послать в малолюдствіи, тоб их казаки побили; И Василеи говорил, что таковых великих чамбулов, чтоб тысечах в двадцати или болше, для провѣдыванья никогда нигдѣ непосылают; есть-либ им о том гонцѣ своем понадобилос провѣдать, гдѣ он обретается или по какому случаю замешкался, и им бы мочно о том сослати с их царского величества с поданным воиск запорожских з гетманом с Іваном Степановичом Мазепою листамі, не воиск посылкою» (1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 157–158). Калга султан Девлет-Ґірай, який не зустрічався з московським послом, напевне, усе ж трактував козацький похід під Очаків як незрозуміло-ворожу демонстрацію І. Мазепи своєї сили, підступне бажання мати ним вигоду від несподіваного наскоку на Очаків.

[2139] *Чухліб Т.* Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 152–153.

[2140] Там само. С. 150, 153.

[2141] «А татаровя ж, которым быть с Калгою было в готовности же и в собраніи, писав у статейному списку піддячий В. Айтемиров, и дожидались его на Черной долинѣ и против Казыкерменя у Днѣпра, только попромедлили затѣм, что калга салтан был болен поганою болѣзнію и они, татаровя, в том замедленіи на него Калгу крѣпко негодовали, что он удобное время им пропускает, сам с ними не идет и никого вмѣсто себя не пошлет» (1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 178).

[2142] Старосанжарський житель Микита Антоненко-Сластюн як свідок тих подій свідчив, ніби на ній був хан. Та він, паневне, помиляється, бо піддячий В. Айтемиров, який був у Криму, писав у донесенні царям, що «хан в Бѣлогородчину пошол и чрез Днепр под Очаковым переправился мая в 29 м числѣ и воиска с ним не великое число, всего тысечи с четыре» (Там само. С. 183).

[2143] *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 93.

[2144] Там само.

[2145] Там само.

[2146] Список с листа белоруского писма, каков писал к великим государем царем и вел. князем [тит.] войска запорожского обоих сторон Днепра гетман И. С. Мазепа (1692, июля 26). *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 296.

[2147] Кошовий отаман Іван Гусак, за свідченням Кіндрата Михайленка, на прохання П. Сулими зустріти його та калгу султана з хлібом-сіллю відповів: «Хто де его послал, тот де и его и встретит» (ЯДІ-ДІЗК-1. С. 270). Згадане засвідчувало ніби про те, що кошовий не був утаємничений у плани Батурина. Однак слід звернути увагу на ту обставину, що І. Гусак кілька місяців не був очільником запорожців. Останні часто змінювали під настрій, через певні поважні та неповажні причини своїх керманичів. У квітні, коли П. Сулима відправлявся у Крим, кошовим отаманом був Федько (Письмо кошевого атамана Федка к гетману Ивану Мазепе от 13 апреля 1692 г. РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 818. Арк. 1–3,1). Очолював він Запорозьку Січ і у травні (Письмо запорожского писаря Петра Ивановича к кошевому атаману Федко о своих действиях в Крыму. РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 828. Арк. 1–2,1).

[2148] Список с листа белоруского писма, каков писал к великим государем войска запорожского об. ст. Днепра гетман И. С. Мазепа з гонцом с Юрьем Кожуховским (1692 г., июля 31). *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 299.

[2149] Допрос козака Кондрата Михайлова. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 270–271.

[2150] За донесенням В. Айтемирова, іншими джерелами П. Сулима їздив до хана з листами. «А Калга де салтан сказал, — говорив призначений у ті дні січовий полковник, — будто с им, Петрушкою, никаких листов к нему ни от кого не прислано, а приехав де в Крым говорил он, Петрушка, хану и ему, Калге-салтану, что прислали его, Петрушку, и велели говорить чтоб он шел с ордою войною на Московское государство, они, запорожцы, и обнадеживал их тем, что и он кошевой с товарством на ту войну пойдет» (Допрос козака Кондрата Михайлова. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 270). Отже, напевне, Девлет-Ґірай спеціально говорив перед запорожцями, що не мав ніяких послань, оскільки у привезених листах, швидше за все, йшлося про якісь інші акценти, плани, зобов'язання, які або важко було реалізувати, або вони стосувалися реалій 1691 р. Калга салтан у цьому зв'язку мав бажання все спростити та здобути в особі запорожців додатковий військовий контингент для походу в Гетьманщину з метою звільнення її від московських залог.

[2151] «А потом кошевой спрашивал его, Петрушку; писал де он к ним прежде сего, как де я буду на Каменной затон, и в то де время будет им ведомо, кто его и для чего в Крым послал и чтоб де он ныне объявил о том им подлинно и те листы, с которыми послан, показал, а они де их велят вычесть, чтоб про то было ведомо войску, кто его и для чего послал. И Петрушка де говорил: какое де им до того дело, кто его послал и для чего, а что де он будучи в Крыму учинил, и о том де им ведомо по статьям, каковы он, Петрушка, прислал к ним из Крыму, а как де он придет к полтавскому полку и совершенно чаять, что тот полк сдатся, а на тот полк смотря и миргородцкой полк сдастся же, а на те полки смотря и вся Украина ему поддастся» (Допрос козака Кондрата Михайлова. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 270–271).

[2152] Ми вже вище давали свідчення полонених яничар, які розповіли донським козакам про те, що у Кримському ханстві у 1692 р. були поширені чутки про бажання І. Мазепи порвати з Московським царством. Це був виток інформації з кола переговорників. Його позитивно сприйняли кримчани, оскільки йшлося про зменшення загрози з кордонів Московії, про появу серйозного союзника. Якби П. Сулима представляв на переговорах з ханською верхівкою самого себе, то, ясна річ, це відобразилося б лише в локальному поширенні інформації про згадане серед тамтешніх військовиків [з'явився, мовляв, черговий шукач ханської булави]. Якщо припустити, що старший гетьманський канцелярист був аванюристом і посилався брехливо на авторитет І. Мазепи, узгоджені дії з ним, аби підвищити свій авторитет серед запорожців, то згадані мобілізаційно-агітаційні заяви він би адресував насамперед вузькій аудиторії своїх співвітчизників. Таку версію можна допустити. Проте важко повірити, що П. Сулима міг обдурювати ханську верхівку «мазепиними повноваженнями», бо у такому разі наражався б на смертельну покару. Привезений проєкт договору, звернення Батурина давали можливість гетьманському канцеляристу викликати довір'я у Кримському ханстві. Ханській верхівці не було ніякого сенсу у своєму середовищі щось навмисне придумувати про І. Мазепу як відступника від царів. Саме ця резонансна інформація у 1692 р. водночас швидко набула поширення як позитивна та бажана серед кримчан, а тому стала доступною навіть рядовим яничарам.

[2153] Допрос солдата-беглеца Киевского полку Андрея Барана. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 289.

[2154] Лист кошевого атамана Ивана Гусака И. С. Мазепе (4 июля 1692 г.). *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 319.

[2155] Можна розглядати і ще один варіант, чому Девлет-Ґірай вирішив не посилатися на листи І. Мазепи. Адже послання гетьмана 1691 р. до Селім-Ґірая могло викликати у запорозькому середовищі певне недовір'я, бо ж не узгоджувалося з поточною ситуацією.

[2156] Насправді це не так. Детальніше про це у розділі 24.

[2157] Допрос козака Кондрата Михайлова. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 270.

[2158] *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 94

[2159] Список с листа белоруского писма, каков писал к великим государем царем и вел. князем войска запорожского обоих сторон Днепра гетман И.С. Мазепа с канцеляристом с Петром Булавкою в нынешнем 200 году июля в 26 день. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 296.

[2160] Письмо Ивана Рутковского И. С. Мазепе. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 297.

[2161] Там само.

[2162] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 186.

[2163] Роспросные речи татарина, имянем Камил, взятого под Каменым Затоном через товарыство запорожское и в табор под Гадичем привезенного 24 июля 1692 г. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 304.

[2164] «И в прошлом де в 199 (1691 р. — *Авт.*) прибежал на Запорожье канцелярист Петрушка, а с собою привес многия письма, — свідчив на допиті К. Михайленко, — и отдал кошевому Ивану Гусаку, а что де в тех письмах писано, того де он, Кондрашка, не ведает и в раде тех писем не чли» (Допрос козака Кондрата Михайлова. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 269).

[2165] Список с листа белоруского писма, каков писал к великим государемвойска запорожского об. ст. Днепра гетман И. С. Мазепа з гонцом с Юрьем Кожуховским в нынешнем в 200 г. июля в 31 день. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 299–300.

[2166] Універсал Петра Івановича, гетьмана Запорозького війська. *Величко С. Літопис.* 1991. Т. 2. С. 393; *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 300.

[2167] Список с цыдулки Костентина Малеева. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 321.

[2168] ЯДІ-ДІЗК-1. С. 271.

[2169] 1692–1693 рр. Свідчення про втікача козака Петрика. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 271.

[2170] Допрос запорожского козака Гаврила Пуленка. *Там само.* С. 321.

[2171] Там само.

[2172] *Мицик Ю.* Царичанка козацька. До 400-ліття заснування Царичанки. Київ : Генеза, 2004. С. 30.

[2173] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 186; Роспросные речи татарина, имянем Камил, взятого под Каменым Затоном через товарыство запорожское и в табор под Гадичем привезенного 24 июля 1692 г. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 304.

[2174] Лист П. Сулими до Запорозької Січі (січень 1693 р.). *Там само.* С. 348.

[2175] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 190.

[2176] Список с листа белоруского писма, каков писал к великим государем царем Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман И. С. Мазепа з гонцом своим с Сидором Горбаченком в в нынешнем в 200 г. июля в 20 день. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 284.

[2177] *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. С. 163.

[2178] Там само.

[2179] Там само.

[2180] Список с листа белоруского писма, каков писал к великим государем царем Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман И. С. Мазепа з гонцом своим с Сидором Горбаченком в в нынешнем в 200 г. июля в 20 день. С. 284.

[2181] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 164.

[2182] Лист до Івана та Петра Олексійовичів (1692 р., березня 26, Батурин). *ЛІМ-2.* С. 329.

[2183] У приказній палаті Київської фортеці на початку 1692 р. слідчі воєводи записали оповідь про почуте від мешканця, який приніс дуже інтригуючі новини: «А король де и гетманы и вся старшина были во Львове, а сьехалися де для рады и подлинного совету, чтоб итти войною х Києву и к Смоленску и на малоросийские городы и та рада и совет не совершился да у короля ж и у гетманов и у всей старшини будет во Львове нынешнего великого поста на третьей недели рада, хотят де король и гетманы, призвав к себе хана крымского, с ордою итти нынешнего лета войною под Киев и малоросийские городы, а литовские де гетманы с литовскими войски пойдут войною ж под Смоленск, а к царскому величеству король и гетманы хотят послать посланника, чтоб вечной мир нарушить для того царского величества от ратных людей помочи им нет» (Розповідь мешканця Лівобережжя Данила про поїздку до Речі Посполитої. *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита.* 1686–1699. С. 305–306).

[2184] Лист гетьмана І. Мазепи до польського короля Яна III Собеського (1690, березня 15. Батурин). *ДГІМ*. С. 279–280.

[2185] Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів (1691, липня 11, Батурин). *ЛІМ-2.* С. 270.

[2186] Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів (1692, березня 28, Батурин). *ЛІМ-2.* С. 332.

[2187] Там само.

[2188] Московські урядовці, схоже, не мали особливого бажання його проводити. Государі ще не доросли до настирливого бажання здобути перемогу над Кримом. Лякав росіян і Ян Собеський. Хоча у 1686 р. був укладений Вічний мир з Річчю Посполитою, Варшава не стала надійним союзником Москви, оскільки прагнула повернути в орбіту своїх інтересів Україну, а для цього вела таємну підривну діяльність для здійснення своїх задумів. Ці зусилля помітила російська резентура в Польщі, Криму, Запорозькій Січі. Через те російський резидент у Польщі Борис Михайлов восени 1692 р. зробив висновок, що поляки, «учиня прежде в Украине малоросийской замешание», будуть «наступить на нашу великих государей сторону войною соединясь с татары» (З грамоти Івана та Петра Олексійовичів до Бориса Михайлова. *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699.* С. 312). У Посольському приказі розуміли, що ненадійна Річ Посполита може будь-якої миті виступити проти Московського царства. Про це, зокрема, свідчить грамота государів, надіслана у жовтні 1692 р. Б. Михайлову, якому надані настанови довідатися, «нет ли у них (польської влади. — *Авт.*) на нашу царского величества сторону какова неприятельскаго намерения, и не хотят ли на малоросийской край, или под Киев наступить войною незапно, и в которое время зимою ль или весною, и хто им поляком о запорожцах и о городовых казаках (будто они за некоторые им от старшины налоги к измене склонны) надежду чинит, и какие особы мирские и духовные тайно в Украйну для возмущения народу посланы, и в которые городы и какими способы такое междо малоросийским народом возмущение чинить им наказано, и нет ли ково желательного польской стороне с сей стороны Днепра, из генеральной старшины или ис полковников, и не пишет ли хто к ним о малоросийских поведениях, а ис Києва в польскую сторону» (Там само. С. 311).

[2189] 1692, червня 6. Батурин. Універсал Івана Мазепи про підтвердження за Марією Магдалиною Мазепиною куплених нею маєтностей Сеньківка і Русанів. *УІМ-1*. С. 242.

[2190] Ігуменя приїжджала у Москву у грудні 1687 та була у російській столиці до кінця січня 1688 р. Тоді, як з'ясували дяки Малоросійського приказу в 1692 р., після видачі їй жалувальної грамоти, «велено

игуменье с сестрами присылать к Москве… Великим Государем бить челом о милостыне инокинь 3 или 4 человек в четвертый год. И по той их Великих Государей жалованной грамоте указной год для челобитья… в нынешнем в 200 (692) году» (Цит. за: *Безьев Д. А.* К вопросу о взаимоотношениях украинской православной иерархии и московского правительства во второй половине XVII века. Преподаватель XXI век. 2012. №3. С. 253). Таким чином ігуменя, так би мовити, використовувала свою монастирську «квоту» на отримання фінансової допомоги на обитель. Зазначимо, що у такий спосіб отримували додактові асигнування, церковне начиння за давньою традицією очільники багатьох київських монастирів.

[2191] Допрос козака Кондрата Михайлова. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 272.

[2192] Там само.

[2193] Сало, швидше за все, був наказним сотником. Адже згідно з джерелами у 1692 р. царичанським сотником вважався Антон Рудий, якому І. Мазепа у березні 1692 р. наказав «итти под Перекоп для учинения промыслу» (ЛІМ-2. С. 337). Незабаром, 7 квітня, гетьман доповідав царям, що той з товариством спіймав «четырех языков татарских, с которыми я его ж ватага и сотника царичанского» посилав до Москви (ЛІМ-2. С. 342). Фігурує він і у документах Малоросійського приказу як царичанський сотник, який привіз у 1692 р. полонених язиків (РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 224. Арк. 147–160). 21 квітня «Полтавского полку полевому ватагу и воинскому промышленнику и сотнику царичанскому Антону Рудому с товарыщи 8-ми человѣком, которые приехали к Москвѣ с татары» видано жалування (Сборник выписок из архывных бумаг о Петре Великом. Москва : Университетская типография, 1872. Т. I. С. 312). Після допитів спійманих татар відправили для утримання в Севськ (РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 224. Арк. 246–253). Напевне, А. Рудий з командою ще затрималися у Москві та потім поверталися додому, супроводжуючи язиків до місця їх ув'язнення.

[2194] 1692–1693 рр. Свідчення про втікача козака Петрика. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 275.

[2195] Там само. С. 274.

[2196] «Петро Іванович, з Божої ласки гетьман Запорозького війська

Вам усім, товариству й посполитим обивателям орільських міст, зичу заживати від господа Бога здоров'я та щасливого буття! Вже вашим милостям має бути відомо, що я, знаючи, що Запорозьке військо живе ущемлено, і бачачи невиносні кривди й ущемлення ваші, які діються від Москви та наших немилостивих панів, і бажаючи звільнити вас од підданства, удався до Кримської держави і в цій справі й до Криму їздив. А тепер, коли дійшов із Криму з ордами до Кам'яного під Січчю, чинило все Запорозьке військо при кошовому отамані і при всій курінній отаманії військову раду. Тоді утверджено з Кримською державою вічний мир, з обох боків присягали, а потім на другій раді вибрано мене з волі всемогутнього Бога гетьманом і звелено йти з Січі з тими всіма ордами та з Запорозьким військом на вашу оборону, на війну проти Москви. За чим тепер, рушивши з Запорозьким військом від Кам'яного і з'єднавшись із тим військом, котре стояло на Молочній, і зі всіма ордами, котрі були при його милості Калзі-солтану, прийшли ми до Самари, звідки обсилаємо вас цим нашим листом, щоб ви, повіривши тому й учинивши належний порядок, вислали назустріч його милості солтана і назустріч нам свою, Запорозького війська, старшину, а самі наготувалися з ними з усім належним у ту воєнну дорогу на свого ворога москаля, щоб, більше не носячи невільничого ярма на своїх вільних козацьких шиях, з Божою поміччю змогли його скинути. І те знайте, що ця війна на москаля почалася не через що інше, тільки задля ваших вольностей і для загального посполитого добра. Про це не треба вам багато писати; самі знаєте, що вам діють москалі та й свої драпіжні пани і що чиниться вам від орендарів, — все те знаєте добре, оскільки об'їздили вам шиї і худобу вашу всю позабирали. Отож візьміться всією щирою правдою, без жодної обмовки за свої вольності разом з нами, Запорозьким військом, бо коли тепер, дасть нам всемогутній господь Бог, виб'єтеся з-під московського ярма, то учините поміж себе такий порядок, як самі схочете, щоб заживати собі вольностей, яких заживали предки наші за Хмельницького. І оце тепер Запорозьке військо постановило на таких пунктах вічний мир з Кримською державою, і чигиринський бік Дніпра, докіль Хмельницький з ордами відвоював од ляхів, віддано нам з усім належним, а цьогобічна сторона закріплена при нас з усіма полками та містами. А добувати рибу, сіль, звіра в річці Дніпрі, в Бозі і в усіх ріках та річках вільно без жодного датку. Прецінь, вибившись із Божою поміччю із теперішнього підданства, підете, куди хто захоче, на свою вітчизну, де перед тим мешкав, а тривоги й небезпеки не матимете там ніколи, бо Кримська держава виконала свою присягу на те, що мають завше боронити нас від Москви, і від ляхів, і від усяких ворогів. А коли б тепер не повстали за свої вольності, то знайте самі, що втратите собі, оскільки залишитесь уже вічними московськими невільниками і ніхто за вас не заступиться ніколи. А тепер чого в Бога милостивого просили, того й дочекалися і, прецінь, візьмітеся за свою вольність усіма своїми силами. Того, отже, бажаю вам, щоб були вільні і жили в мирі та в усьому гар,азді малися, — доручаю Вас Господу Богу!

Дано 29 липня 1692 року на Самарі

Вищеназваний гетьман рукою власною» (Величко С. Літопис. 1991. Т. 2. С. 392–393).

[2197] Про цю угоду детальніше у розділі 24.

[2198] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 396.

[2199] Список с листа белоруского писма к великим государем войска запорожского обоих сторон Днепра гетмана И. С. Мазепы чрез почту в нынешнем в 200 году, июля в 14 день. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 280.

[2200] 1692, липня 19. Гадяч. Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав військового товариша Кирила Дорофійовича про всі прибутки з його млина на річці Малечі. *УІМ-2*. С. 164.

[2201] *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. С. 163.

[2202] *Власова Л. В.* Молдавия в системе международных отношений во второй половине XVII — начале XVIII в. *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (Последняя треть XIV — начало XIX в.).* Кишинев : Штиинца, 1987. С. 235–236.

[2203] З матеріалів переговорів Бориса Михайлова і Михайла Молчана з представниками центральних органів влади Речі Посполитої (1692 р., липня 19, Яворів). *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита.* 1686–1699. С. 309.

[2204] *Станіславський В.* Військо Запорозьке у воєнному протистоянні й мирних переговорах з Кримським ханством у світлі нових даних з документів Івана Мазепи 1691–1694 рр. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха* : зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2008. С. 191; *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1959. С. 494.

[2205] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 178.

[2206] Допрос козака Кондрата Михайлова. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 270.

[2207] Допрос козака Пуленка. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 321.

[2208] Список с цыдулки Костентина Малеева. *Там само*; Роспросные речи татарина, имянем Камил. *Там само.* С. 304.

[2209] Про це дізнаємося із статейного списку московського посланця у Крим В. Айтемирова: «А іюня в 8 день калга салтан пріѣзжал из Акмечети в Бахчисараи и за высылкою достальных мурз и татар к хану на воину жил три дни, чтоб выслать их всѣх до единаго человѣка при себѣ, по тому что от хана присланы к нему, Калгѣ, из войска билюк башеи сейменских четыре человѣка з жестоким указом, чтоб им з двенадцати их мечетных бусурманских соборищ взять из мурз и из татар лучших людей по два человѣка с соборища, и за ослушаніе их, что никто с ханом итить не хочет, казнить смертію и домы их рахграбить, пожитки, скот и все, что есть, взять на хана. А головы их казненных прислать к нему к хану в войско для посылки [оправданія ради своего] к турскому салтану и по тому его ханову ухазу калга салтан так и чинил и послал к хану голов тѣх казненных мурз и татар с 15 і в том числѣ послана голова знатного и богатаго человѣка Юз Эшер аги, которои жил на Салгире рѣкѣ, а иные и Батыр аги [что у Селим Гирея хана был ближним человѣком] сын Дербиш мурза, увѣдав тот жестокои ханскои указ, покинув домы свои, ушли…» (1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 181).

[2210] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 186.

[2211] Лист вора и изменника Петрушки на Запорожье к кошевому атаману и ко всему поспольству. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 348.

[2212] Величко С. Літопис. 1991. Т. 2. С. 394.

[2213] Там само.

[2214] Там само.

[2215] Там само.

[2216] Там само.

[2217] Лист гетмана государям с прошением от себя и всей старшины, чтоб чернец Соломонка для допросу прислан был в Батурин (13 апреля 1692 г., Батурин). ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 296–297.

[2218] *Станіславський В.* Військо Запорозьке у воєнному протистоянні й мирних переговорах з Кримським ханством у світлі нових даних з документів Івана Мазепи 1691–1694 рр.

Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2008. С. 191.

[2219] Письмо государей к гетману (Москва, 29 июля 1692 г.). *Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков*. Владимир, Типо-литогр. губерн. правления, 1908. Т. 1. С. 401.

[2220] Дело о выдаче поденного корма и денег на дорогу игуменье Киево-Печерского Вознесенского девичьего монастыря Марии Магдалине

и ее людям (1692, июнь–июль). РДАДА. Ф. 229. Оп. 5. Спр. 480. Арк. 1–14.

[2221] Приїхала у Москву 20 червня. Згідно з указом царів їй щодня виплачували по 5 алтин, трьом черницям супроводу — по 10 дєнєг, послушниці — 6 дєнєг, а також надавався корм для 15 коней, 4 вози дров (*Безьев Д. А.* К вопросу о взаимоотношениях украинской православной иерархии и московского правительства во второй половине XVII века. Преподаватель XXI век. 2012. № 3. С. 253).

[2222] «25-го: их в-х г-рей жалованья Кіево-Печерского Вознесенского дѣвича монастыря игуменьѣ Маріи Магдалыни, а гетмана Ивана Степановича Мазепы матери, со всѣми при ней будучими людми, на отпускѣ, игуменьѣ объяри 5 ар. 3-мъ человѣком старицам камки по 10 арш., 7-ми чел. слугам сукна анбурского по 5 ар. человѣку отпущено. 28-го: ихъ в-х г-рей жалованья Кіево-Печерского Вознесенского дѣвича монастыря игуменьѣ, а гетмана Ивана Степановича Мазепы матери, Маріи Магдалыни на отпускѣ, к прежней дачѣ, байбереку черного да камки луданной, по 12 аршин» (Дворцовые разряды 7199 (1691–1692) г. *Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом*. Москва : Университетская типография, 1872. С. 314). Як бачимо, ігуменя вже 25–28 червня отримала при «отпуске» відповідні подарунки, тобто головні питання вона вирішила. Проте її від'їзд відкладався аж до 20 липня. Ігумені 16 липня куплена «карета да пара шор с узды и с возжами» (*Безьев Д. А.* Указ. соч. *Там же.* С. 254), а також дана милостиня — 50 золотих червонців, 80 смушків соболів на 100 рублів та інше (Там же).

[2223] Жалувальна грамота від 10 липня «Киево Печерского Вознесенского девичьего монастыря игуменье а гетманской матери Марии Магдалыне на купленные… монастырские вотчины на сельцо Сенковку и на селище Русаново с мельницами и с людьми».

[2224] «От великих государей, царей и и великих князей Іоанна Алексѣевича, Петра Алексѣевича, всеа Великія и Малыя и Белыя Россіи самодержцев, — йдеться у відпускній грамоті, — в Севск окольничему нашему и воеводам, князю Федору Борятинскому с товарищи. По нашему, великих государей, указу отпущена с Москвы Киево-Печерского Вознесенского дѣвича монастыря игуменья, а гетмана Ивана Степановича Мазепы мать, Марія Магдалыня: в провожатых с нею до Севска послан капитан московских стрѣльцов, Иван Чюпреянов, а с ним стрѣльцов семь человѣк. И как к вам ся наша, великих государей, грамота придет, а вышепомянутая игуменья, Марія Магдалыня, в Севск пріѣдет, и вы б капитана Ивана Чюпреянова и стрѣлцов московских отпустили к Москвѣ; а за игуменью из Севска до Батурина послали дворянина, человѣка добра, а с ним десять человѣк стрѣлцов Севских полков. А которого числа капитан и московскіе из Севска отпущены будут, и вы б о том к нам, великим государем, писали, а отписку велѣли подать в приказ Малыя Россіи думному нашему дьяку Емельяну Игнатьевичу Украинцеву с товарищи. Писан на Москвѣ лѣта 7200 года іюля в 20 день. За приписью дьяка Василья Бобинина» (Царская грамота севскому воеводе, окольничему князю Борятинскому. *Иванов П. Описание Государственного архива старых дел*. Москва : Типография С. Селивановского, 1850. С. 330–331).

[2225] «Дати их великих жалованя Киевопечерского Вознесенского девичьего монастыря игуменье, а гетмана Ивана Степановича Мазепы матери Марии Магдалыне в дорогу купя в ряду рыбы на два рубля с полтиною. Да по осьмине круп овсяных. Пол осьмины снетков сухих. А деньги на того покупку дать ис приказа Малыя России от расходу <…> Игумене на покупку харчу в дорогу три рубли двадцать алтын» (Приложение 11. Дело о выдаче поденного корма и денег на дорогу игуменье Киево-Печерского Вознесенского девичьего монастыря Марии Магдалине и ее людям. *Безьев Д. А.* Малороссийский приказ: причины создания, штаты, основные направления деятельности. Москва : Прометей, 2015. С. 448).

[2226] Приложение 11. Дело о выдаче поденного корма и денег на дорогу игуменье Киево-Печерского Вознесенского девичьего монастыря Марии Магдалине и ее людям. С. 447.

[2227] Мазепинський канцелярист С. Величко загалом досить вірно передає суть кардинальної зміни гетьмана до ідеї, яку прагнув до цього реалізувати: «Та й Мазепа, хоч і виправив його в ту дорогу, однак потім, отямившись і роздивившись, що його замисли не можуть добре завершитися через Петрика, запобіг своїми листами запорожців, щоб ні в чому не слухали Петрикової намови і до нього не приставали, заховуючи свою неодмінну статечність та зичливість до царської величності і до своєї милої малоросійської вітчизни, що запорожці й вчинили» (*Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 390).

[2228] Донесення польського резидента у Москві Є. Д. Довмонта до короля Речі Посполитої Яна III (1692, листопада 24, Москва). *Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* 2003. № 3. С. 309.

[2229] *Оглоблин О.* Петрик, ханський гетьман України. С. 75.

[2230] У тексті джерела (переклад з польського оригіналу) фігурує слово «выдѣлное», тобто окреме, незалежне.

[2231] Уперше опублікував угоду історик О. Оглоблин (див.: Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. Київ : З друкарні Української Академії наук, 1927. С. 741–744).

[2232] 1659 р., травня 12 (22). Варшава. Текст Гадяцького договору 6(16) вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої. *Гадяцька унія 1658 року* / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 14.

[2233] Объявление об услуге Речи Посполитой его милости пана Криштофа Перетятковича. 1683 года, месяца ноября 23 дня. *Стрельчевский С. К вопросу о сражениях Польши с козаками в 1657–1659 годах.* Київ : Университетская типография, 1873. С. 13.

[2234] *Туранли Ф.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра
Дорошенка. Український археографічний щорічник. Вип. 5/6. Київ, 2001. С. 334–340.

[2235] *Чухліб Т.* Проект «козацького князівства» — історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? *Український історичний журнал.* 2014. № 4. С. 82.

[2236] Там само. С. 83–86

[2237] Там само. С. 87.

[2238] 1677, грудня 23(13). Адріанополь. «Зазивний» універсал Юрія Хмельницького до козаків Брацлавського полку (публікація Юрія Мицика). *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України* : науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ :Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 304.

[2239] *Собчук В.* Від коріння до крони: дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. С. 62.

[2240] 1687, июля 7. Челобитная генеральной старшины и всего войска малороссийского в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуйловича. *Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории.* Москва : Университетская типография, 1858. Часть I. С. 304.

[2241] *Орновський І.* Муза Роксоланська. Дорогого каміння сховище. Антологія української поеми з часів Козацької держави XVII–XVIII століть. Київ : Мистецтво, 2017. С. 109.

[2242] *Орновський І.* Муза Роксоланська / пер. із старопольської В. Шевчука та латинських виразів О. Циганок. *Сіверянський літопис.* 2007. № 6. С.76.

[2243] І. Орновський у «Музі Роксоланській», мабуть, не випадково натякає про це: «Бо між гербовими клейнодами мого добродія, вельможності Вашої, завдяки чесноті, від давніх волинських князів видно піднесеного над мечами хреста» (Дорогого каміння сховище. С. 109).

[2244] Детальніше про це див.: *Павленко С.* Іван Мазепа. Догетьманський період. С. 38–40.

[2245] Письмо из Вены от переводчика русского языка Адама Стила к гетману Ивану Мазепе о ходе военных действий Австрии с турками (1690, сентября 18). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр. 693. Арк. 1–3,1; О желании цесарского переводчика Адама Стилля переписываться с ним, гетманом, о всяких ведомостях (1690, декабря 16). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 60.

[2246] Распоряженияя о приготовлениях на посольском дворе для приезда Антония Плеера и ксензов. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Санкт-Петербург : II-е отделение собственной Е. И. В. Канцелярии, 1864. С. 965–966.

[2247] Здавалося б, ця версія не відповідає дійсності: Відень був противником Кримського ханства, з яким Батурин намагався вибороти Українське князівство. Проте слід врахувати й глибоку обізнаність І. Мазепи з політикою всіх європейських держав. Він добре знав, що імператор Леопольд I, польський король Ян Собеський вели секретні переговори з турецькими послами про укладення миру на вигідних умовах. З цього приводу Посольський приказ бомбардував союзників нотами протесту. Отже, думаємо посланець Батурина дав знати імператору про існування козацької Гетьманщини, доповів про її потенціал та готовність співпрацювати, бажання володаря булави заснувати князівську династію. Це був ознайомчий візит для встановлення прямого зв'язку з Віднем. У випадку початку збройного виступу проти Московії І. Мазепі було б легше знайти спільну мову з авторитетною на той час Європі силою.

[2248] 1707. Лист гетьмана І. Мазепи до цісаря Йосифа I / публікація В. Дятлова. *Сіверянський літопис.* 2006. № 3. С. 14–15.

[2249] Документ № 266. *ДГІМ*. С. 277.

[2250] «Поштові новини» («Звичайні Стокгольмські поштові новини»).

[2251] Переклала з шведської Марина Траттнер.

[2252] *Мицик Ю.* Гадяцький договір 1658 року у висвітленні українських літописців. *Гадяцька унія 1658 року* / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 276.

[2253] Там само. С. 270–272.

[2254] Там само. С. 272.

[2255] 1658 р., вересня 8 (18). Табір під Гадячем. Гадяцький договір у реляції сучасника. *Гадяцька унія 1658 року.* С. 13.

[2256] Статьи Вечнаго миру. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 925.

[2257] Статьи Вечнаго миру. Арк. 936–937.

[2258] Статьи Вечнаго миру. Арк. 936.

[2259] Після 10 серпня 1668 р. Проект договору гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)* : матеріали до українського дипломатарію. Київ ; Львів : НТШ, 2004. С. 382.

[2260] Статьи Вечнаго миру. Арк. 929.

[2261] Статьи Вечнаго миру. Арк. 928.

[2262] *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и изследования. Кн. 6. Т. 15. С. 324.

[2263] Статѣ, данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. *УІМ-1*. С. 63–65.

[2264] *Сулима Л. М.* Сулими: спадщина предків. У 2 т. Київ : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 155.

[2265] Щоправда, цей універсал І. Мазепи від 28 липня 1692 р., швидше всього, був написаний для Москви, а не для поширення в полках.

[2266] Летопись событий Самойла Величка. Издана Временною коммиссиею для разбора древних актов. Киев : Лито-типография Йосифа Вальнера, 1855. Т. 3. С. 109–110.

[2267] З матеріалів переговорів Бориса Михайлова і Михайла Молчана з представниками центральних органів влади Речі Посполитої (1692 р., липня 19, Яворів). *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699*. Київ : Інститут історії України, Науково-дослідний інститут козацтва, 2004. С. 308.

[2268] Статьи Вечнаго миру. Арк. 926.

[2269] Статьи Вечнаго миру. Арк. 926–927.

[2270] 1670, травня 10. Інструкція Петра Дорошенка генеральному військовому писарю Михайлові Вуяхевичу та колишньому генеральному військовому судді Германові Гапоновичу, посланцям на переговори з королівськими комісарами у Острозі. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687).* С. 388.

[2271] Статьи Вечнаго миру. Арк. 939.

[2272] 1668 г. Перевод с статей, на коих гетман Петр Дорошенко желал учинить подданство турецкому султану. *Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории*. Москва : Университетская типография, 1858. Часть I. С. 211.

[2273] *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 1998. Ч. I. С. 115.

[2274] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург ; Москва, 1882. Т. 15 (Руина. 1663–1687. Гетманство Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича). С. 430.

[2275] *Митрополит Евгений [Болховитинов]*. Описание Киево–Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. Київ, 1826. С. 119.

[2276] О. Оглоблин припустив можливість, що М. Вуяхевич належав до опозиції І. Мазепи (Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. С. 727). Та жодних натяків на це немає. Генерального суддю володар булави залишив у 1689 р. наказним гетьманом у Батурині, що вказує на повне довір'я старшині. М. Вуяхевич також їздив залагоджувати важливі справи у Москву у 1688 р., а також весною 1689, у 1690 рр.

[2277] Приезд в Москву донского станичного атамана Фомы Алексеева и есаула Якова Иванова с войсковою отпиской и двумя пленными азовскими янычарами (8 августа 1692 г.). РДАДА. Ф. 111. Оп. 1.1692. Спр. 2. Арк. 24 (документ надав доктор історичних наук, професор Південного федерального університету (Ростов-на-Дону) Д. В. Сєнь: приватний лист від 01.04. 2021 р.).

[2278] Статьи Вечнаго миру. Арк. 935.

[2279] 1669 р., березня 12. Корсунь. Лист гетьмана Війська Запорозького Петра Дорошенка до великого візира Кьопрюлю-заде Фазіля Агмеда-паші з подякою за сприяння в тому, що турецький султан прийняв під свою протекцію («в опіку»), з проханням вплинути на кримського хана і білогородську орду, аби вони припинили чинити набіги на українські землі, та з повідомленням про щойно проведену козацьку раду в Корсуні і відрядження до султана послів від Війська Запорозького. *Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріяли* / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка. Київ : Критика, 2006. С. 281.

[2280] Статьи Вечнаго миру. Арк. 938–939.

[2281] Там само. Арк. 936–937.

[2282] Там само. Арк. 937–938.

[2283] Там само. Арк. 933–934.

[2284] Там само. Арк. 929–930.

[2285] Там само. Арк. 930–931.

[2286] Лист к кошевому атаману и ко всему войску низовому запорожскому Петрушки Иванова (22 июня 1692 г.). *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 306–310.

[2287] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 292–293.

[2288] Лист к кошевому атаману и ко всему войску низовому запорожскому Петрушки Иванова. С. 309.

[2289] Допрос козака Кондрата Михайлова. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 269.

[2290] Лист Петра Івановича до Війська Запорозького Низового (22 червня 1692 р.). *Там само.* С. 309–310.

[2291] Свідчення Андрія Васильовича Барана, колишнього солдата Київського полку (20 липня 1692 р.). *Там само.* С. 319.

[2292] 1692 р., липня. Листи кошового Івана Гусака до гетьмана Мазепи про задуми Петрика; записка козака Горбаченка про наміри запорозьких козаків; повідомлення про це гетьмана Мазепи в Москву; відписка Мазепі з Москви; прибуття Петрика в Кам 'яний Затон; зносини його з кошовим Гусаком; задуми Петрика про похід на українні міста [документ зіпсований]. *Там само.* С. 301.

[2293] Батуринський козак Сидір Горбаченко ніби мав розмову з кошовим «в своем чюлане» про невинність гетьмана: «Петрик пишет, будто у него есть человек, присланной с листами от благодетеля господина гетмана, то то не есть правда. Понеже мы того человека знаем подлинно, приковали мы было его х кабылице за свое злое дело, т. е. за злодейство, что многия в курене вещи покрал, а того не ведаем, кто ему замок на шее разбил и опять ушел к Петрику. А Петрик пишет, будто гетман прислал ево к нему с листами и за то скован был, и те листы будто закопал в землю в Сече, и мы тому листу не верим» (ЯДІ-ДІЗК-1. С. 289). Такими повідомленнями-підтвердженнями на свою користь І. Мазепа засипав Москву. Явно маніпулював роздобутими фактами на користь володаря булави й переволочанський дозорця І. Рутковський. Його посланець на Січ, переволочанський мешканець Дем'ян Литкович зробив розлогий звіт-розслідування про «листи гетьмана» на Січі. «И бавился там у салтана атаман кошевой с товарыщи с обедняго времяни до вечера, — зазначав розвідник у своєму донесенні про те, як Іван Гусак із запорізькою верхівкою переконувалися у достовірності послань з Батурина. — А так атаман кошевый и атаманы куренные с ним будучие вышед от салтана говорили войску, у берега днепрового буду чему, что они витався с салтаном, договаривались о том прилежно у Петрика, чтоб им показал те листы, какие у себя именовал быти от гетмана, в какой то способ он вступил з господарством крымским в договоры, тогда он Петрик им отговаривался такими словами, что не потреба б ему кошевому у него Петрика таких листов проведывати, но надобно б словам его верити, какия он говорит и когда не отступно домогалися, чтоб им те листы показал или хотя б присяг на том, что их имеет так, тогда и они могут с ним соединитися, тогда Петрик последним словом отказал им, что у него никаких таких листов нет и нихто его на то дело как из старших, так и из менших не наговаривал, а учинил он за все войско запорожское з государством крымским договоры мирные своим разумом» (ЯДІ-ДІЗК-1. С. 302).

[2294] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 174.

[2295] Там само.

[2296] Детальніше про це див. у розділі 23.

[2297] *Оглоблін О.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ : Вид. ВУАН, 1929. С. 33.

[2298] *Оглоблин О.* Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика). *Записки історично-філологічного відділу ВУАН.* 1929. Кн. 23. С. 198.

[2299] З матеріалів переговорів Бориса Михайлова і Михайла Молчана з представниками центральних органів влади Речі Посполитої (1692 р., липня 19, Яворів). *Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита.* С. 308.

[2300] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 195.

[2301] Якщо йти за версією І. Мазепи для московських урядовців, то авантюрист Петрик вкрав у Генеральній канцелярії якісь службові папери та вже на них він міг щось писати провокаційне та уводити в оману запорожців, кримських ханів. Натомість важко тоді збагнути логіку дій старшого канцеляриста як пройдисвіта, владолюбця, непередбачуваної, позбавленої моральних принципів людини з таких причин:
а) чому він, самостійно задумавши свою акцію як «визволення України» та покинувши гетьманську столицю, відразу не заявив про свої наміри на Запорозькій Січі, не почав агітувати за надумане і не чинив ніяких дій у 1691 р.?
б) який сенс втікачу було наражати себе на неприємності в Криму, досталяючи туди власноруч виготовлені документи-фальшивки,

якщо б кримчанам рано чи пізно відкрилося, що він нікого не представляє, а діє лише як корисливий здобувач вигод?
в) навіщо «опоненту Батурина», який різко порвав з попереднім укладом життя, Генеральною військовою канцелярією, раз-у-раз підкреслювати свій зв'язок з гетьманом?
г) для чого зухвальцю необхідно було у досягненні своєї важко реалізованої мети дуже підставляти діда-полковника, батька, дружину? На ці прості запитання важко дати відповідь, оскільки поданий Батурином для Москви образ втікача-авантюриста, котрий, здійснюючи самостійно все задумане, більше нагадував психічно хворого, неврівноваженого та несподівано-імпульсивного молодика, в якого вирувала у мізках кров, прагнення за будь-яку ціну напакостити Московії, гетьманським старшинам, орендарям. Натомість П. Сулима не був самогубцем, якому вночі нашептали голоси кидати гетьманську столицю, родину. Молодий амбітний старший канцелярист вирушав у далеку і небезпечну дорогу, зігрітий великою метою, яка об'єднала вище керівництво Гетьманщини. Він вірив, що повернеться у Батурин у новому статусі як успішний дипломат-переможець, який зробить дуже потрібну справу для Батьківщини, українського народу.

[2302] «Одним з джерел тверджень деяких авторів щодо намірів Івана Мазепи у 1691–1692 рр. укласти союз із Кримським ханством є заяви Петра Іваненка та свідчення його оточення, — зазначив Олексій Кресін. — На нашу думку, їхня непевність, суперечливість і непоодиноке самозаперечення не дають підстави для їх використання при аналізі таємної дипломатії гетьмана. Як відомо, Петро Іваненко був змушений визнати перед посланцями Запорозької Січі, що у нього нема ніяких листів від Івана Мазепи до хана і цим визнати свої попередні заяви брехливими. Писар Петра Іваненка Григорій Волковський, який стверджував наявність такого листа, не побачив на ньому гетьманського підпису і не був певний у справжності печатки. Водночас його твердження про те, що хан віддав лист Петрику, не відповідає згаданому вище свідченню останнього. Однак найвагомішим аргументом не тільки не інспірованості, а й відвертої опозиційності Петрика Івану Мазепі стало його обрання гетьманом 1692 року. Те, що Петру Іваненку Кримське ханство надало воєнну підтримку, зовсім не свідчить про те, що хану були представлені автентичні листи Івана Мазепи» (*Кресін О. В.* Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха* : зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2008. С. 50–51). На ці тези шановного дослідника є чимало контраргументів (див. розділ 23). Статейний список В. Айтемирова дає багато додаткових подробиць про «обрання» П. Сулими гетьманом, несамостійність його акції. Його політична вага та значимість як самостійної фігури-повстанця виросла через низку причин, зокрема у зв'язку з відмежуванням І. Мазепи від дій «гетьмана», відмови володаря булави від повстання проти Московії у 1692 р.

[2303] Детальніше про це у розділі 23.

[2304] У копії Кемен.

[2305] Статьи Вечнаго миру. Арк. 940.

[2306] «Рота присяги Петра Ивановича, писаря войска запорожского на покой вечной от войска запорожского панству крымскому выконана року 1692 апреля 11 дня (І. Рутковський неправльно переписав дату присяги, бо 23 квітня П. Сулима лише виїхав з Січі. — *Авт.*). Я, Петр Иванович, писарь войска запорожского низового, присягаю всемогущему Господу Богу во Троицы святой единому и пресвятой Девы Богородицы Марии и всем святым, иж соболезнуючи я утрапленья и остатной згубы от явного и значного з розных сторон деючогося небезпеченства милой отчизны нашой Малой Росии и в ней знадуючихся обивателей, а запобегаючи тому, абим при Божой всемогущой помощи могл уваровати ее целость, що колвек о учиненью з панством крымским вечного покою, писалем в Крим до Шабана писара казыкарменского и що теперь пишу до его милости пана бея казикарменского, всего того вечными часы до конца живота моего додержу и до того при мне быти маючи властей привести старатимуся, же межи нами войском запорожским з панством крымским вечный будет покой и братерская згода от всяких неприятелей зь яких колнек сторон наступуючих одни других боронити маем, а кому будет наяснейший хан его милость и все панство кримское приятелем, тому и мы будем приятелем, а кому будет неприятелем, тому и мы неприятелем, кому зась мы будем приятелем, тому и панство крымское мает быти приятелем, а своеволных людей правом призвоитим з обоих сторон ускромляти будем, чего всего же цале додержу и жадного пункта не нарушу, так мне, Боже, да поможи, а естьли бы мела быти з моей стороны сему вечному покою якая отмена, нехай мене на душе и на телеки в замыслех моих Господь Бог покарает. Аминь. И виш именованный писарь» (Список с цыдули, какову прислал в том вышеписанным листе дозорца Иван Рутковский, списавши своею рукою с Петрикова писма. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 318).

[2307] Список с листа белоруского писма, каков писал к великим государем войска запорожского об. ст. Днепра гетман И. С. Мазепа з гонцом с Юрьем Кожуховским (1692 г., июля 31). *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 300.

[2308] 1692 р. Лист кошового отамана Федька до гетьмана Мазепи зі скаргою на дозорцю Рутковського та на городових козаків, з повідомленням про проїзд через Січ гінців Айтемирова й Велецького. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 269.

[2309] Письмо казикерменского Бея Кемал-Мурзы к гетману Ивану Мазепе, о пропуске в Крым гетманских гонцов (1692, апреля 13). РДАДА. Ф. 124. Оп. 3. Спр.815. Арк. 1–2,1.

[2310] Лист І. Мазепи до кизикирменського бея (1692 р, жовтня 5, Батурин). *ЛІМ-2*. С. 352.

[2311] Там само.

[2312] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 196–197.

[2313] Мая 3. Объявление учиненное в Московском Успенском соборе о заключенном с Турциею и Крымом перемирии на 20 лет и о милостивой похвале государевой. *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.* Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной его императорского величества канцеляри, 1830. С. 307.

[2314] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бакчисарайского договора : изд. с подлинника, хранящегося в библиотеке князя М. С. Воронцова [с предисл. и прим. Н. Мурзакевича]. Одесса : В гор. тип., 1850. С. 259.

[2315] Там же. С. 263.

[2316] 1681. Ноября 1. Перевод с шертной записи, на которой шертовали при боярине и воеводах при Князь Петре Ивановиче Хованском с товарыщи розменной князь и мурзы. *Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в московском главном архиве министерства иностранных дел*. Симферополь : Типография газеты «Крым», 1891. С. 184.

[2317] Лист до Олексія Васильовича Голіцина (1689 р., червня 1, табір на Білозірці). *ЛІМ-1*. С. 335.

[2318] Донесение князя В. В. Голицына и товарищей его во время Крымского похода в 1689 г. *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Т. I. С. 375.

[2319] 1689, июня 15. Богомольная царская грамота в Троицкий Сергеев монастырь по случаю побед, одержавших русскими войсками над крымскими татарами. *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею императорской академии наук.* Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной его императорского величества канцеляри, 1836. С. 448.

[2320] З праці Жана Руссе де Міссі («боярина Івана Івановича Нестезюрануа») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725). *Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників*: хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 257.

[2321] *Возгрин В. Е.* История крымских татар. Очерки этнической истории коренного населения Крыма в четырех томах. Симферополь : Крымучпедгиз, 2013. Т. I. С. 533–534.

[2322] Там же. С. 534.

[2323] Про це йдеться у договірному документі за 1682 р. хана Мурат-Ґірая: «…И с прошлого 1091 году впредь погодно великую казну нам и добрые поминки против прежних годов без убавки ничем не оскудя присылать, так же и братьям нашим калге и нурадыну салтаном поминки и великую казну и детом нашим и женам и бекечам и нужетерпцом и всем ближним агам и мурзам и добрым людем нашим против прежних дач присылать; а розмене ныне и впредь быть на розменном месте в Переволочне и казну Сулешевым детем в руки отдавать, как преж сего на розменное место приезжали Сулешевы дети и беи и всем мурзам честь чинить против прежнего обычая» (1682. Авг. 10. Перевод с'хановой шертной грамоты, какову дал Мурат Гирей хан столнику Назарью Мелницкому. *Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в московском главном архиве министерства иностранных дел. С. 186.*

[2324] 1692–1695. Звіт про дипломатичну місію в Крим піддячого Василя Айтемирова. С. 186.

[2325] Лист І. Мазепи до кизикирменського бея (1692 р, жовтня 5, Батурин). *ЛІМ-2.* С. 352.

[2326] *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург : [в Унив. тип. в Казани], 1887**.** С. 644.

[2327] *Зайцев И.* Записи генеалогий и правлений крымских ханов и крымские средневековые исторические хроники. *Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность*. 2008. № 4. С. 32.

[2328] *Оглоблін О.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ : Вид. ВУАН, 1929. С. 33.

[2329] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 187–188.

[2330] Там само. С. 188.

[2331] Там само. С. 184.

[2332] Там само. С. 194.

[2333] Величко С. Літопис. 1991. Т. 2. С. 394.

[2334] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 178, 182.

[2335] Слід у цьому зв'язку звернути увагу на одкровення Пилипа Орлика, який у 1707 р. був посвячений в антимосковські плани гетьмана. Він дійшов висновку, що «Мазепа, не мѣючи о той своей факціи жадного согласія с старшиною енералною и полковниками, не может сам без них и без войска едноею своею головою явственно царскому величеству измѣнитъ» (1721, червня 1. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. *ДГІМ*. С. 358).

[2336] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 398–399.

[2337] Там само. С. 398.

[2338] Лист кошевого атамана Ивана Гусака И. С. Мазепе (4 июля 1689 г.). *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 289.

[2339] Список с листа белоруского писма, каков писал к великим государем царем войска запорожского обоих сторон Днепра гетман И.С. Мазепа з гонцом своим с Сидором Горбаченком в нынешнем в 200 г. июля в 20 день. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 287.

[2340] Це випливає з побожності старшин того часу. Вони могли інтригувати між собою, діяти жорстоко щодо своїх кривдників, опонентів, чинити підступно проти царів, однак разом з тим для них найвищою духовною цінністю, головним арбітром був Бог, перед яким вони сповідалися, щотижня та щодня молилися в церквах, перед домашніми іконами-образами. Отже, якби у своїй сповіді-листі митрополиту В. Ясинському В. Кочубей лукавив, писав неправду, то це виглядало б, що він сповідував атеїстичні погляди. Але джерела дають великий матеріал про його побожність, ходіння на церковні служби, посильну підтримку та фінансування будівництва, реставрації обителей, соборів. Таким чином через посередництво В. Ясинського фактично генеральний писар звертався за допомогою до Бога, перед яким засвідчував про свою непричетність до провин, які йому інкримінували його опоненти.

[2341] Статьи гетмана, присланные к государям для решений в Москву чрез стольника Циклера, канцеляриста Чуйкевича и капитана Шестакова (24 марта, 1692). ІР НБУВ. Ф.VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 286; 1692, березня 24. Москва. Статті гетьманові Івану Мазепі від царів. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 142.

[2342] Отписка из Севской разрядной избы в Малороссийский приказ о получении гетманом Мазепой вознограждения для генерального секретаря В. Кочубея. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 28–31.

[2343] Печали гетманские розные, приключенные навождением неприятельства (1692 г.). *Устрялов Н. История царствования Петра Великого*. Санкт-Петербург : Типография II-го отделения собств. Его импр. Вел. канцелярии, 1858. Т. 2. С. 370.

[2344] Приезд в Москву войскового канцеряриста Василья Кочубея с двумя к государю от гетмана Самойловича грамотами. 1-ое о посылке по требованию его, государеву, статей о надобностях малороссийских для вручения оных российским послом на будущую с поляками комиссию отправляемым. 2-ое о посылке к кошевому Серку увещательных грамот в верности к Росии. — Тут же и отпуск его с ответом (1677, декабрь 27). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1–95,1.

[2345] Статейный список подьячего Никиты Алексеева. *Ченцова В. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой.* 1686. Киев : Дух і Літера, 2020. С. 253.

[2346] Дело о приезде в Москву посланца от гетмана Ив[ана] Самойловича, войскового канцеляриста Вас[илия] Кочубея с данной ему «инструкцией» бить челом государям об исполнении исконного чаяния украинского народа о восстановлении границ Малой России с Польшей от Смоленска по реке Днепр, а не по реке Сож (1684 год, августа 9 — 1685 год, января 28). РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 90. Арк. 8–123.

[2347] *Безьев Д. А.* Малороссийский приказ: причины создания, штаты, основные направления деятельности. Москва : Прометей, 2015. С. 262–263.

[2348] 1691 р., серпня 13. Лист гетьмана Мазепи дозорці Рутковському та повідомлення Рутковського й Горбаченка про стан справ на Запоріжжі. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 243.

[2349] Лист гетьмана І. Мазепи до В. Кочубея. *ДГІМ*. С. 253.

[2350] Там само.

[2351] 1708, лютого 17. Охтирка. Донос В. Кочубея та І. Іскри через охтирського полковника Федора Осипова на гетьмана І. Мазепу. *ДГІМ.* С. 375.

[2352] П. Сулима, який працював з В. Кочубеєм та І. Мазепою у гетьманській столиці та був посвячений у їхні дискусії, не випадково згодом транслював-повторював їхні сумніви та застереження щодо союзницької співпраці з Варшавою для запорожців: «То я вам добрым молодцам, войску запорожскому многократно объявлял есмь, что король полской, имея досаду на царей московских, что не воевали Крыму, хотел с ордами итить на Москву и прежде б отобрати в свое подданство нашу Украйну, а потом имел воевати Москву, что естли бы совершенно, то добро ли было нашей Украйне, понеже сами вы, добрые молодцы, все о том подлинно ведаете, что чинилося при Чернецком и при иных панах лядских, которые розными часы с войсками полскими выходили войною на нашу Украйну и какия чинили над нами мучения, или не было ль нашей братии на колах и в пролубях в воде и не принуждены ль были козацкия жены, чтоб своих детей варили в вару или на морозе людей не поливали ль ляхи водою и за голенища огонь не сыпали ль и животов от людей жалнеры не отнимали ль? Чего ляхи они не забыли; но и ныне еще не будут ли над нами чинити» (Лист к кошевому атаману и ко всему Войску Низовому Запорожскому Петрушки Иванова (22 июня 1692 г.). *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 307–308). Дуже ймовірно, що це були застереження В. Кочубея, який боявся такого «звільнення» України. У всякому разі молодий канцелярист чув ці розмови у Батурині.

[2353] Список с универсала от гетмана Ивана Мазепы войсковому генеральному писарю Василью Кочубею о даче ему мельницы на реке Сейме (1687, октября 17). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1–2,1; Дело о даче генеральному писарю Василию Кочубею и войсковому товарищу Михайле Гамалею жалованных грамот на села маетности и прочие их угодьи (1688, апреля 28). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1–8,1.

[2354] Шабан, або Шибан-Липка, за відомостями Миколи Костомарова — це чемерис, польський татарин.

[2355] Печали гетманские розные, приключенные навождением неприятельства (1692 г.). С. 370.

[2356] *Оглоблин О.* Петрик, ханський гетьман України. С. 83.

[2357] 1708, лютий. Записка В. Кочубея на Орлика**.** *ДГІМ*. С. 378–379.

[2358] Записка Сидора Горбаченка, бывшаго на Запорожье. *ЯДІ-ДІЗК-1.* С. 289–290.

[2359] Цей чернець оповів у Москві попові С. Пекалицькому «будто он Петрушко по приказу гетманскому для всякого случая на заставе был і будучи на той заставе писма перенял, каковы будто писал Василей Кочюбѣй к вору и ізмѣннику Петрушке, в которых будто написано, чтоб он Петрушка при том стоял твердо і то дѣло, для чего он послан, в совершенство приводил, і с тѣми перенятыми писмами приѣхал он к гетману, а гетман ево с тѣми ж... писмами прислал к Москве... і будто Кучюбѣй взятъ в замок за караул і окован... да с ним же Кочюбѣем будто держат за караулом і с Чернигова сотника Николая Грембецкого и нѣкоторого Высоцкого, кромѣ гетманского дворецкого и Григорья Карпова, полковника бывшего Киевского, і иных многих, которые были в совѣте вмѣсте с Кучюбѣемъ». (*Оглоблин О.* Петрик, ханський гетьман України. С. 84). Під тортурами згаданого він не підтвердив, а повідомив, що про листи від Кочубея дізнався від запорожців.

[2360] *Оглоблин О.* Петрик, ханський гетьман України. С. 84.

[2361] 14 січня.

[2362] 1707, вересня 17. Москва. Розпитувальні оповіді ієромонаха Сєвського монастиря Никанора про донесення від В. Кочубея, що стосувались справи про зраду гетьмана І. Мазепи. *ДГІМ*. С. 371.

[2363] Дипломати, які працювали у Москві, отримували суперечливі відомості з різних джерел про події в Гетьманщині. Так, польський резидент Єжі Довмонт 24 серпня 1692 р. інформував свого короля Яна Собеського про ситуацію в Україні: «Кочубей, козацький генеральний писар від гетьмана Мазепи втік до Криму. Йому кримський хан дав бунчук, і він з татарами й запорозькими козаками пограбував кілька містечок і сіл коло ріки Орелі й захопивши людей й бидло, став коло Самари, а потім повернувся до Криму» (1692, серпня 24. Москва. Лист Єжі Довмонта до короля Яна III Собеського (регест) / Публікація Ю. Мицика. *Сіверянський літопис.* 2020. № 2. С. 136). Схоже, цим повідомленням скористався Джованні Баттіста Романіні. Звинувачення І. Мазепи В. Кочубея у підтримці П. Іваненка (Сулими) трансформувалося, наприклад, у такій своєрідній інтерпретації: «З Московії пишуть, що... певний Петро Кочубей, керівник частини запорозького козацтва, незадоволений жорстким правлінням московитів, повстав, і рушив з великим військом народного ополчення служити татарському хану, здійснив велике вторгнення в Московію, а після спустошення цієї землі залізом і вогнем, залишився з багатою здобиччю та великою кількістю рабів» (*Litterae Nuntiorum Apostolicorum* Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850) Romae, 1977. Vol. XIV: 1684–1693. P. 248). Тобто відомості про акцію Петрика було об'єднано з інформацією щодо підозр генерального писаря В. Кочубея у тому, що саме він надихнув свого племінника піти на союз з Кримським ханством і виступити спільно проти царів.

[2364] В іншій праці історик суперечить цьому ж постулату, зазначаючи, що «не виключено, що таємним натхненником повстання (Петрика. — *Авт.*) був суперник Мазепи, генеральний писар Василь

Кочубей» (*Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 103).

[2365] *Таїрова-Яковлева Т. Г*. Іван Мазепа. С. 117.

[2366] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 30.

[2367] Там же. С. 50.

[2368] Там же. С. 48.

[2369] *Таїрова-Яковлева Т. Г.* Іван Мазепа. С. 61.

[2370] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. С. 82.

[2371] *Таїрова-Яковлева Т. Г.* Іван Мазепа. С. 121.

[2372] 1708, лютий. Записка В. Кочубея на Орлика**.** *ДГІМ*. С. 379.

[2373] Їздив у 1675 р. посланцем від гетьмана до Османської імперії. Відпущений з Адріанополя 25 липня назад з грамотами від візиря та султана, в Умані втратив важливі документи («там челядник его листы, писанные к Дорошенку от салтана, покрадчи, неведомо куды ушол»); побоючись гніву П. Дорошенка, утік на Лівобережжя, де дав обширні свідчення про зміст переговорів Чигирина з турками (1675, сентября 11. Грамота гетмана Самойловича к царю о походе вместе с князем Ромодановсеким к Днепру и о приезде к нему Дорошенкова канцеляриста Кочубея. *Акты ЮЗР.* С. 246).

[2374] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Санкт-Петербург : издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1112.

[2375] *Величко С.* Літопис. 1991. Т. 2. С. 602.

[2376] *Павленко С.* Організація імпічменту Мазепи 1707 року. *Сіверянський літопис.* 2002. № 6. С. 22–31; *Його ж.* Організація імпічменту Мазепи 1707 року. *Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятій річниці музею гетьманства.* Київ : Стилос, 2003. С. 87–108.

[2377] 1708, березень. Фастів. Лист гетьмана І. Мазепи до О. Д. Меншикова. *ДГІМ.* С. 236.

[2378] Там само.

[2379] Там само.

[2380] 1721, червня 1. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. *ДГІМ.* С. 358.

[2381] Там само.

[2382] *Мазепа І.* Міркування про Україну та наболіле (підготував та переклав із староукраїнської мови С. Павленко). *Сіверянський літопис.* 2019. № 2. С. 174.

[2383] Т. Таїрова-Яковлева відносить цей епізод до 1692 р. (*Таїрова-Яковлева Т.* Г. Іван Мазепа. С. 121). Та за переліком місць перебування гетьмана згідно з універсалами та іншими джерелами у тому році він не перебував у Глухові (див.: Труди і дні гетьмана Івана Мазепи. *Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.* С. 390–351*)*.

[2384] У ці дні джерела зафіксували його перебування у Глухові.

[2385] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Кн. 3. Т. XIV. С. 1134.

[2386] Там же.

[2387] Дело об отправлении в Батурин к стольнику полковнику Борису Батурину на пятьсот гранат ручных зелья составного, и о даче ему в полк подъемных лошадей (26 мая 1693 г.). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1–13,1.

[2388] Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів (20 вересня 1694 р.). *ЛІМ-2*. С. 451.

[2389] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. Кн. 3. Т. XIV. С. 1134.

[2390] *Морозов О.* Іван Обидовський. *Просвіта* (м. Ніжин). 1994. № 5. С. 7.

[2391] Лист київського полковника К. Мокієвського до гетьмана І. Мазепи. Публікація О. Оглоблина. *ДГІМ.* С. 320–321.

[2392] Історик В. Борисенко у своєму підручнику зазначав, що П. Іваненко «діяв не тільки від свого імені». «Ймовірно, — зауважував він, — він репрезентував ту групу козацької старшини, котра перебувала в опозиції до гетьмана Мазепи. До неї входили колишні полковники Переяславського полку Дмитрашко Райча, Київського — Кость Солонина, Полтавського — Федір Жученко, генеральний писар Василь Кочубей, небіж попереднього гетьмана Михайло Самойлович, батько і син Полуботки та ін. Напевне, ця група і виробила основні умови українсько-кримського зближення» (*Борисенко В. Й.* Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Київ : Либідь, 1996. С. 251). Насправді, хоча більшість цих старшин зазнали утисків, переслідувань від І. Мазепи, навряд чи вони усі діяли у згоді один з одним. У кожного була своя історія звільнення, зокрема Д. Райча та К. Солонина усунуті з урядів в результаті передусім старшинських інтриг. Скажімо, Д. Райча ворогував з Л. Полуботком. А В. Борисенко їх зарахував в одну опозиційну команду, що недопустимо.

[2393] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 179–182.

[2394] Там само. С. 182.

[2395] Лист до Івана та Петра Олексійовичів. *ЛІМ-2.* С. 270.

[2396] Там само.

[2397] *Кривошея В*. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 262.

[2398] 1708, лютий. Записка В. Кочубея на Орлика**.** *ДГІМ.* С. 377.

[2399] Якби І. Іскра хоч якось вороже проявив себе у 1690–1692 рр. щодо І. Мазепи, тобто був учасником опозиції, то він би не отримав впливового уряду. Навіщо було гетьману віддавати Полтавський полк свояку В. Кочубея, який «хотів бути гетьманом»? Усе це суперечить логіці правління І. Мазепи. Натомість джерела тих років показують, що І. Іскра проявив себе слухняним виконавцем волі рейментаря. Він з великим загоном напав на ординців, які йшли на Гетьманщину. 11 травня 1691 р. значний військовий товариш І. Іскра привіз у Батурин після здійсненого походу 9 «язиків» (Лист гетьмана до Івана та Петра Олексійовичів (13 травня 1691 р.). ЛІМ-2. С. 263). У місяці конфлікту І. Мазепи з В. Кочубеєм полтавський старшина ніяким чином не виявляє свою опозиційність, а тим паче прихильність до генерального писаря. Гетьман «поволил и приказал Ивану Искре знатному товарыщу войсковому, пойти в поля дикие за промыслом воинским», і цей загін, зіткнувшись з ординцями, взяв «язика» та продовжив виконувати завдання «в поле на вершине Самары впредь для промыслу воинского удержался» (Лист гетьмана до Івана та Петра Олексійовичів (28 квытня 1693 р.). ЛІМ-2. С. 379). Отже, якась опозиційність значного військового товариша перед його призначенням на полковницький уряд — це мильна бульбашка, яка лускає, коли пильніше аналізуєш фактаж 1690-х років. Не міг І. Мазепа надавати впливові уряди тим, хто шукав для нього підступи.

[2400] *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). Київ : ІпіЕД НАНУ, 1998. Частина ІІ. С. 47; Лист І. Мазепи до Петра І (29 листопада 1696 р.). *ЛІМ-2.* С. 488.

[2401] 1703, червень. Інструкція Івана Мазепи відправленому до царя Петра І глухівському сотникові Олексію Турянському. *УІМ-2.* С. 316.

[2402] У доносі В. Кочубея на П. Орлика сім'я Герциків змальована у чорних фарбах. Головний аргумент звинувачення щодо них — єврейське коріння родини та співпраця П. Герцика з І. Мазепою. Як дізнаємося з цього джерела, торговець Семен Герцик під час повстання Б. Хмельницького вихрестився у Полтаві. Після його смерті дружина-вдова Агафія 1667 р. вийшла вдруге заміж за генерального суддю Петра Забілу (*Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Герцики. *Русский архив.* 1875. Т. 1. С. 448). Завдяки вітчиму син С. Герцика Павло невдовзі увійшов у коло полтавської старшини. Він почав свою кар'єру полтавським полковим писарем (1675), а потім був призначений полковником у Полтаву (1675–1677, 1683–1687 рр.). Після Коломаку у старшини, який втратив уряд, були проблеми з прожиттям у полковому місті через недоброзичливців, ворогів. П. Герцик за царським наказом оселився з родиною в Охтирці (Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 29 вересня 1688 р.. ЛІМ-1. С. 236)., яка тоді підпорядковувалася Московії. У вересні 1688 р. колишній полковник приїхав у Батурин з проханням дати дозвіл на повернення його додому. За вигнанця клопоталися й впливові старшини, зокрема колишній генеральний обозний П. Забіла, та інші. Вони просили, щоб «ему, Павлу Герцику, вольно было опять из великоросийских городов в Полтаву к своим маетностям перейтить на житье потому что был головной его, Герциков, неприятель там Прокоп Левенец, а ныне он умер и иных таких неприятелей не имеет там» (ЛІМ-1. С. 236).

[2403] 1708, лютий. Записка В. Кочубея на Орлика**.** *ДГІМ.* С. 378.

[2404] Цей документ був підготовлений для обґрунтування скинення полковника з уряду; у 1708 р. І. Мазепа скористався ним вдруге для свого захисту: мовляв, старшина затаїв на нього злобу та почав діяти у спілці з В. Кочубеєм.

[2405] Пункти скарг від полкової старшини, міщан та всіх посполитих Полтавського полку на пана І. І. Іскру, колишнього полтавського полковника, подані гетьману І. С. Мазепі. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*. С. 40–45.

[2406] Лист київського полковника К. Мокієвського до гетьмана І. Мазепи. *ДГІМ.* С. 320.

[2407] Там само. С. 321.

[2408] *Вирський Д.* Рідня гетьманська: Михайло Васильович (1650-ті — після 1693) — полковник і воєвода (від Гадяча до Сибіру). *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 року. Київ, 2015. С. 276–277.

[2409] 1690, вересня 26. Москва. Настольна грамота від патріарха Адріана, що видана преосвященому Варлааму Ясинському про посвячення його у митрополити київські у 1690 році**.** *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 838.

[2410] «Преосвященный митрополит, — говорив 9 квітня 1690 р. І. Мазепа Б. Михайлову, — весьма тяжко болен. К тому же онъ имѣет обыкновение даже близких к нему духовных особ допускать к себѣ едва в двѣ недѣли один раз и то только по самым неотложным дѣлам. Посему, побуждать его самого ѣхать в Москву для участия в выборѣ новаго святѣйшаго патриарха не слѣдовало бы. Поѣздку в Москву он поставит за великое оскорбление себѣ и поѣдет только по великой нуждѣ, а не своею волею. <…> А потому он, гетман, так полагал бы, что слѣдовало бы послать царский указ киевскому митрополиту в таком смыслѣ, чтоб он сам приѣзжал на съѣзд, который имѣл быть для выбора патриарха, а если бы он сам не пожелал ѣхать в Москву, то послал бы вмѣсто себя кого либо из архимандритов, например Киево-Печерского, и с ним двух или трех протопопов» (Из прошлого Киевской епархии. Избрание Варлаама Ясинского киевским митрополитом. Киевские епархиальные ведомости. 1905. № 16–17. С. 401–402).

[2411] *Салій К.* Іван Мазепа і Українська Православна Церква. *Київська старовина*. 1999. № 4. С. 161.

[2412] Из прошлого Киевской епархии. Избрание Варлаама Ясинского киевским митрополитом. *КЕВ*. Часть неофициальная. 1905. № 16–17. С. 402.

[2413] Там же. С. 403.

[2414] *Орновський І.* Муза Роксоланська. Дорогого каміння сховище. Антологія української поеми з часів Козацької держави XVII–XVIII століть. Київ : Мистецтво, 2017. С. 129.

[2415] Из прошлого Киевской епархии. Избрание Варлаама Ясинского киевским митрополитом. *КЕВ*. С. 404.

[2416] Там же. С. 405.

[2417] Там же. С. 407.

[2418] Там же. С. 409.

[2419] Згідно з джерелами маршалок елекції збирав «вольные гласы», а тому ця процедура розтягнулася на два дні (Из прошлого Киевской епархии. Избрание Варлаама Ясинского киевским митрополитом. С. 410–411).

[2420] 1690, червня 1–2. Київ. Соборний запис обрання архімандрита києвопечерського Варлаама Ясинського митрополитом київським**.** *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 829.

[2421] Там само. С. 830.

[2422] У виборах, крім І. Мазепи, взяли участь генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, генеральний суддя Михайло Вуяхевич, генеральний писар Василь Кочубей, полковники Григорій Карпов, Степан Забіла, Михайло Борохович, Данило Апостол (див.:1690, червня 1–2. Київ. Соборний запис обрання архімандрита києвопечерського Варлаама Ясинського митрополитом київським. С. 831).

[2423] Приезд в Москву новообранного в киевские митрополиты бывшего печерского архимандрита Варлаама Ясинского для посвящения. Тут же избрание его, и доклад по челобитью его о приписании Софейскому монастырю киевского Выдубицкого монастыря; об отдаче митрополиту киевскому прежней в Киеве бискупской земли, которою мещане владеют; о возобновлении в Киеве римских костелов и прочих церквей; о сносе деревянного около Софии строения; о возвращении в Софейский монастырь маетностей, и протопопий завладенных черниговским архиепископом, коему быть по прежнему под властью митрополита киевского; о дозволении митрополиту киевскому писаться Ексархом константинопольского престола; о приписании в катедру ему ж митрополиту путивльского молчанского монастыря, и о даче в Москве подворья; о пожаловании в Софию как маетностей, коими польский бискуп владел, так и местечка Триполья и пр.: с учиненною на оныя пункты высочайшею резолюцией (1690, июля 31). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1–275,1.

[2424] Детальніше про це див.: Вибори київського митрополита 1685 р. *Павленко С. Іван Мазепа. Догетьманський період.* С. 147–148.

[2425] В. Ясинський прибув з ігуменами Троїцького больничного, Межигірського та Пустинно-Миколаївського монастирів, казначеєм, уставником лаври, митрополичим протодияконом, декількома ієромонахами та ієродияконами 11 липня 1690 р.; лише 6 серпня його та свиту представили царям (КЕВ. 1905. № 18. С. 456).

[2426] Обряд посвящения митрополита Варлаама Ясинскаго, и представления его патриарху и царям. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 834–835.

[2427] *Алексеев А. И.* Варлаам. *Православная энциклопедия.* Москва : ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2003. Т. 6. С. 606.

[2428] *КочегаровК. А., Михеев С. Ф.* «Вопрос об экзаршестве Варлаама (Ясинского) в связи с его возведением на Киевскую митрополичью кафедру в 1690 г.» URL: https://sedmitza.ru/lib/text/9985755/?fbclid=IwAR1ik1ZZ5MNIy6tRDSmwgSXw6ALFcX_7iZ2uA7KEcBR7i3arcnhX_myJSY#_ftn12

[2429] Документ № 1. *Там же.*

[2430] Там же.

[2431] Українське духовенство довго не погоджувалося із ігноруванням Москвою їхнього права бути у канонічному зв'язку із Константинопольським патріархатом навіть у такий спосіб. Це особливо видно на прикладі розслідування видання у друкарні Києво-Печерської лаври 27 січня 1718 р. «Місяцеслова» з красномовним титульним написом, який закінчувався підписом: «Ставропигии Святѣйшаго Вселенскаго Константінополскаго Патріархи при Всечестном Отци нашем Архімандритѣ ІОАНИКІИ СЄНЮТОВИЧѣ» (*Ситий І.* Мінея 1718 року із зазначенням ставропігіального статусу Києво-Печерської лаври щодо Константинопольського патріархату в зібранні Чернігівського історичного музею. *Сіверянський літопис.* 2021. № 3. С. 23). Церковний ієрарх виправдовувався перед слідчими за «друкарську помилку», мовляв, насправді текст у титулі мав бути таким:«Благословением между патриаршеством освященнейшаго собора в святой великой чудотворной Лавре Печерской Киевской, ставропигии исконной святейшаго вселенского константинопольского, нынешней же Московскаго всероссийскаго патриарха» (Там само). Тобто навіть майже через 30 років київські духовні очільники «чіплялися» за будьяку можливість вказувати свій зв'язок з Константинопольським патріархатом.

[2432] Документ № 2. *Там же.*

[2433] Документ № 3. *Там же.*

[2434] Документ № 2. *Там же.*

[2435] Документ № 3. *Там же.*

[2436] Письмо Варлаама Ясинского, митрополита киевского, Адриану, патриарху московскому, с извещением о своем вступлении на престол Киевской митрополии и первых служениях (1691). *АЮЗР. Ч. І. Т. V (Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1620–1694 гг.).* С. 304.

[2437] Из прошлого Киевской епархии. Заботы митрополита Варлаама Ясинского о православной церкви в Польше и, в частности, об установлении прочных сношений з заграничною паствою киевского митрополита. *КЕВ. Часть неофициальная*. 1905. № 25. С. 482.

[2438] 1691, марта 15. Окружное послание митрополита Варлаама Ясинского сынам Западно-русской церкви о постановлении Серапиона Полховского белорусским епископом. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. Вильна : Печатня губернского правления, 1867. Т. II. С. 86.

[2439] Там же.

[2440] *Номофилов М. Ю.* Влияние киевского митрополита Варлаама Ясинского на духовную жизнь Литовско-Белорусской епархии кон. XVII — нач. XVIII вв. *Церковная наука в начале третьего тысячелетия: актуальные проблемы и перспективы развития* : I Международная научная конференция, 2 ноября 2016 г.). Минск : Минская духовная академия, 2007. С. 256.

[2441] 1692, декабря 17. Послание митрополита Варлаама Ясинского Могилевскому братству с уведомлением о назначении двух иеромонахов для изследования безпорядков, происшедших в Могилевском братстве. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* Т. II. С. 87–88.

[2442] *Малеванский Ф.* Киевский митрополит Варлаам Ясинский (1690–1707). *КЕВ. Часть неофициальная.*1897. № 18. С. 824.

[2443] *Номофилов М. Ю.* Влияние киевского митрополита Варлаама Ясинского на духовную жизнь Литовско-Белорусской епархии кон. XVII — нач. XVIII вв. С. 256.

[2444] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. I. С. 241.

[2445] *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів : Вид-во УКУ, 2010. С. 187–188.

[2446] Там само. С. 186.

[2447] Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия [Дневныя записки святого Димитрия, митрополита Ростовского, с собственноручно писанной им книги, к Киево-Печерскому книгохранилищу принадлежащей, списанные]. *Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских (изданная Н. Новиковым*). Издание второе. Москва : Типография компании топографической, 1791. Часть XVII. С. 40.

[2448] *Федотова М.* Димитрий Туптало — игумен Батуринского Николо-Крупицкого монастыря. Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / упоряд. В. Коваленко. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. С. 201.

[2449] Там же.

[2450] Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия. С. 39.

[2451] *Гейда О.* Церковна політика гетьмана Івана Мазепи. *Сіверянський літопис.* 2019. № 2. С. 192.

[2452] Ще одна версія дослідниці про утворення Батуринської єпархії, на наш погляд, дуже хистка. «Факт заснування в Батурині єпископської кафедри, — пише О. Гейда, — знаходить також підтвердження в «Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр.». З опису про власників села Велике Устя та слободи Бутище Сосницької сотні дізнаємося, що *«оное село належало епископам батуринским Почеци, а по нем епископу Никодиму, и оние епископи, один по другом владели тем селом, як при гетьманстве Поповичевом, так и при Мазепином до смерти своей, по гетьманство Скоропадского*» та далі «*слободы Бутищ жители сказкою показали, что при*

гетманстве Мазепы козак сотни волынской Яким Бедный запруживал на реке Убеди греблю и, не могучи сам оной запрудить, просил о помощи епископа Никодима, который в монастыру Макошинском Никольском начальствовал и по уговору с ним, запрудивши греблю и устроивши мельницу, владели пополам» (Гейда О. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи. С. 192–193). У наведених джерелах нічого не сказано про Батуринську єпархію, старожили лише згадують Никодима як єпископа, хоча насправді він був митрополитом-вигнанцем із Сербії. Авторка версії сама ж згадує напис на звороті титулу «Мінеї службової» за лютий місяць 1690 р.: «*Сия книга глаголемая месяц февраль преосвященного Никодима митрополита Призринского куплена ценою талляреи три року 1694 марта 17*» (книга із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського).

[2453] *Гейда О. С.* Митрополит без метрополії: спроба відновлення незалежної української православної церкви у 90-х рр. XVII ст. *Православ'я — наука — суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова)* : Матеріали п'ятої міжнародної наукової конференції (24–25 травня 2007 р.). Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2008. С. 90–91.

[2454] Киевский собор 1691 года. *Черниговские епархиальные известия.* Прибавление. 1865. 1 февраля. С. 65.

[2455] *Понырко Н. В*. Варлаам Ясинский [Исследовательские материалы для «Словаря книжников и книжности древней Руси]. *Труды Отдела древнерусской литературы.* Т. XLIV. Ленинград : Наука, 1990. С. 58.

[2456] Заповеди / Киевский собор 1691 года. *Черниговские епархиальные известия.* Прибавление. 1865. 1 февраля. С. 65–74.

[2457] Заповеди. С. 66–69.

[2458] Там же. С. 71.

[2459] Там же. С. 70.

[2460] «По древним правилам церковным, должен іерей всяк в своей церквѣ, двѣ книзѣ имѣти, пером начертанныя; в единой да пишутся имена крещенных, в другой в супрѵжество вѣнчанных. — Діонисій святый Ареопагита таковое установил правило, и написал то в книгах своих о іерархіи церковной; по долголѣтном же обыкновеніи церковном утвердил сицевый чин блаженныа памяти ревнитель православія, бодрый и премудрый пастырь, преосвященный митрополит кіевскій Петр Могила, еже и напечатано есть в великом его требнику и образ надписанія обоим предреченным книгам обрѣтается; благочинія убо ради церковнаго да сицевыя книги, всяк іерей в своей церкви имѣет з написаніями в требнику великом изображенными, властію пастырскою митрополитанскаго и всего собора нынѣ повелѣвается» (Заповеди. С. 73).

[2461] У зверненні до царів від 12 липня 1690 р. І. Мазепа зазначав, що «понеже он ваш великих гоеударей богомолец пречестный новоизбранный митрополит разсуждаючи в дому софейском скудное и тесное житие; желает себе то, чтоб монастырь святаго архистратига Михаила Выдубецкий был под особым его пастырской милости началом, в которой би мочно ему временем из дому софейскаго приехати, и без прекословия игумена и братии время некое в нем пожити обещаясь что чрез то монастиря того чин и исправления не будут ни в чем повреждены и приходы стве до вашего царского пресветлого величества, дабы часть места киевского которая за польской державы была под властью бискупов киевских ему ныне для вспоможения скудости дому софейскаго с милости вашей монаршеской была дана» (До Івана та Петра Олексійовичів. *ЛІМ-1.* 409–410).

[2462] Письмо патриарха Андриана Варлааму Ясинскому (май 1692 г.). *АЮЗР.* Київ, 1873. Часть первая. Т.V. С. 343.

[2463] До Івана та Петра Олексійовичів (1690 р., липня 12, Батурин). *ЛІМ-1*. 409–410.

[2464] Три протопопії свого часу були підпорядковані місцеблюстителю Л. Барановичу. Після 1686 р. митрополит Г. Четвертинський з допомогою царів отримав їх у своє відання. У 1688 р. чернігівський архієпископ, виборюючи ставропігію для єпархії, подбав знову про підпорядкування цих протопопій собі (див.: Грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей и царевны Софьи Алексеевны, утверждающая подчинение Черниговской архиепископии непосредственному ведению московского патриарха (1688 г., июня 24). *АЮЗР.* Ч. I. Т. V. С. 254). З 1690 р. вони повернулися у відання київського митрополита царською грамотою. У ній, зокрема, й пояснюється незаконність попередніх рішень: «А что прежде сего по листу Діонисія Балабана, митрополита кіевского, к той Черниговской епархіи приписаны были в присудствіе Кіевской митрополіи протопопія Глуховская, Конотопская и Борзненская, и в жалованной грамматѣ имянованы, и тѣм протопопіям, по челобитью преосвященнаго Варлаама митрополита, указали мы великіе государи, наше царское величество, быть по прежнему, как изстари бывало, при митрополіи Кіевской, а к Черниговской епархіи впред им не быть; по тому что и прежде сего оные к той епархіи не належали: а Діонисій митрополит написал их в листу своем мимо древняго поведенія. И сею нашею царского величества жалованною грамматою мы, великіе государи, наше царское величество, его преосвященнаго митрополита милостиво обнадеживаем и утвержаем неподвижимо» (1690 р., вересня 28. Москва. Настольна царська грамота преосвященному Варлааму Ясинському про посвячення його в митрополити київські та про причислення протопопій Глуховської, Борзнянської та Конотопської до Київської єпархії. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*. С. 844–845) [у публікації цього джерела публікаторами була допущена помилка — насправді йдеться не про 1691 р., а 1690 р.].

[2465] О. Гейда називає помилково її Батуринською (*Гейда О*. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи С. 192), хоча ця протопопія, напевне, була утворена після 1692 р.

[2466] 1690 р., вересня 28. Москва. Настольна царська грамота преосвященному Варлааму Ясинському про посвячення його в митрополити київські та про причислення протопопій Глуховської, Борзнянської та Конотопської до Київської єпархії. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 842–845. (Цей документ ми, посилаючись на джерела митрополита Є. Болховітінова, датували 1691 р., але насправді він створений у 1690 р. Детальніше про це див.: *Титов Ф. И.* Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII веках. Т. I: Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. (1654–1795 гг.). Киев : Типорафия И. Чоколова, 1905. С. 368).

[2467] *Горська Н.* Лазар Баранович і Батурин. *Матеріали науково-практичної конференції «Видатні діячі Батуринського краю», присвяченої 230-й річниці з дня народження Петра Івановича Прокоповича (2–3 червня 2005 р.).* Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. С. 33.

[2468] Письмо Лазаря Барановича, архиепископа Черниговского, патриарху Адрияну (1691, октябрь). *АЮЗР.* Ч. I. Т. V. С. 319–322.

[2469] *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 39.

[2470] Приезд в Москву новообранного в киевские митрополиты бывшего печерского архимандрита Варлаама Ясинского для посвящения резолюцией (1690, июля 31). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 46.

[2471] Там же.

[2472] Лист І.Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів про затвердження й посвячення у Москві новообраного київського митрополита та про підтримку його клопотань (12 липня 1690 р.). *ЛІМ-1.* С. 409.

[2473] Там само. С. 410.

[2474] Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів про підтримку клопотань київського митрополита Варлаама Ясинського. *ЛІМ-1.* С. 443.

[2475] Універсал Івана Мазепи митрополитові київському, галицькому ма містечко Моровськ з присілками (22 липня 1690 р.). ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1144–1146; *УІМ-1*. С. 202.

[2476] Наказ Костянтину Мокієвському про передачу помірного торгового податку у власність київського митрополита (9 січня 1691 р.). *ЛІМ-1.* С. 441–442.

[2477] Універсал Івана Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському з дозволом збирати купецьке мито на споруджених ним Білогородській і Борщагівській греблях. *УІМ-1.* С. 225.

[2478] Там само. С. 224–225.

[2479] Універсал Івана Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському на село Койлів. *Там само.* С. 236.

[2480] Універсал Івана Мазепи Київському Софійському монастиреві на село Комарівку (16 червня 1695). *Там само.* С. 284–285.

[2481] [*Богояленский М.*] Варлаам Ясинский. *Литовские епархиальныя ведомости* (далее — ЛЕВ). 1881. № 50. Неофициальный отдел. 13 декабря. С. 427.

[2482] *Петров Н. И*. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва : Университетская типография, 1904. Выпуск III. С. 160.

[2483] Універсал Івана Мазепи про відновлення Переяславського єпископства (30 вересня 1700 р.). *УІМ-1.* С. 360–362.

[2484] [*Богояленский М.*] Варлаам Ясинский. *ЛЕВ.* 1882. № 6. Неофициальный отдел. 7 февраля. С. 41.

[2485] *Болховітінов Євгеній, митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. Київ : Либідь – ІСА, 1995. С. 184–185.

[2486] *Нікітенко Н. М.* Софія Київська за доби Івана Мазепи. *Могилянські читання* : Збірник наукових праць. Київ : Полі-графіка, 2000. С. 113.

[2487] Там само. С. 115.

[2488] *Нікітенко Н. М.* Собор святої Софії в Києві. Київ : Техніка, 2000. С. 5.

[2489] Челобитная митрополита киевского Варлаама Ясинского о беспокойстве, причиняемом Софийскому монастырю близостью дворов, населенных военными людьми. *Киевская старина.* 1894. № 7. С. 122.

[2490] Там же.

[2491] [*Богояленский М.*] Варлаам Ясинский. *ЛЕВ.* 1882. № 4. Неофициальный отдел. 24 января. С. 30.

[2492] [*Богояленский М.*] Варлаам Ясинский. *ЛЕВ.* 1882. № 3. Неофициальный отдел. 17 января. С. 22–23.

[2493] [*Богояленский М.*] Варлаам Ясинский. *ЛЕВ.* 1882. № 47. Неофициальный отдел. 22 ноября. С. 397.

[2494] Приезд в Москву и отпуск: 1. Киевской лавры соборного иеромонаха Афанасия с грамотами к Государям царям Иоанну Алексеевичу и Петру I о избрании киевским митрополитом печерского архимандрита Варлаама Ясинского, и о дозволении избрать нового архимандрита. 2. Гетманских посланцев лубенского полковника Леонтия Свечки с прошением о посвящении митрополиту киевскому будущего архимандрита печерского. 3. Гетманского гонца Ивана Зарудного с известием о избрании ноября 16-го Киево-Печерский монастырь архимандритом из мирских войскового генерального судьи Михайла Вуяхевича. 4. Печерского проповедника Иустина Васильевича с объявлением, о пострижении новонареченного архимандрита печерского Мелетия, о посвящении его во иеродиакона и во иеромонаха, также о дозволении ему в Киев в архимандриты посвятиться, и о высылке в Киев указа дабы свободно пропущаемы были в Печерскую лавру приезжие для богомолья. и 5. Печерского же проповедника Елисея Завадовского с объявлением о посвящению 9-го декабря в архимандриты печерския его Мелетия (1690, июль –1691). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1–146,1.

[2495] *Митрополит Евгений [Болховитинов]*. Описание Киево–Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. Київ : Тип. Киево-Печерской лавры,1826. С. 119.

[2496] Участь у виборах взяв чернігівський полковник Яків Лизогуб (ЛІМ-1. С. 425).

[2497] Лист гетьмана до Івана та Петра Олексійовичів про обрання архімандрита Києво-Печерської лаври та поставлення і посвячення його київським митрополитом. *ЛІМ-1.* С.426.

[2498] *Митрополит Евгений [Болховитинов]*. Описание Киево–Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. С. 119.

[2499] Важко повірити, що генеральний старшина приїхав у Київ, і все це його обрання було несподіваним для нього самого. Така процедура узгоджувалася попередньо. Не можна було обрати генерального урядовця церковним ієрархом без його особистого бажання присвятити себе Церкві, чернечому життю. Якщо б ця ідея виникла спонтанно, у ході елекції, то, зрозуміло, що на пропозицію ченців М. Вуяхевич, швидше за все, відповів би відмовою. Думаємо, що визначення гідного кандидата на посаду архімандрита тривало у червні-вересні 1690 р. Найбільш імовірно, М. Вуяхевич мав бажання залишити службу через старість, хвороби. Тому йому як довірнику гетьман гетьман доручив бути очільником важливого православного осередку. Важливо зазначити, що вибори у Києво-Печерській лаврі згідно з царським указом про ставропигію мали відбуватися з повеління государів «и по благословению святейшего московского патриарха» (Царская грамота на ставропигию Печерской лавры с подчинением Московскому патриаршому престолу. Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. Киев : Типография Киево-Печерской лавры, 1826. С. 76). Але Батурин та ченці, передбачаючи реакцію Москви, провели собор лише за царським дозволом (ЛІМ-1. С. 425) без погодження з церковною владою. Отже, у такий спосіб просувалася потрібна людина як для ченців, так і для гетьмана. Не секрет, що І. Мазепа тоді бажав мати не тільки «свою» людину в церковному середовищі, а й довірника, через якого можна було б налагодити зручний зв'язок з керівництвом Польщі. Справа Соломона показує, що з 1690 р. до потенційних союзників Батурина час від часу направлялися із секретними місіями ченці.

[2500] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С. 665.

[2501] *Павленко С.* Генеральний суддя Михайло Вуяхевич. *Сіверянський літопис.* 2001. № 3. С. 140.

[2502] Там само.

[2503] *[Гришин А. Д., Голобуцкий П. В., Кабанец Е.П., Кибальник Ю. Д., Коваль О. П., Кусок Т. М., Писларий И. А., Черепанов И. Ф., Шиденко В. А.]* Очерки истории Киево–Печерской лавры и заповедника. Київ : Радянська Україна, 1992. С. 64.

[2504] Письмо Адриана, патриарха московского, гетману Мазепе, с выражением неудовольствия на то, что в архимандриты лавры избран светский человек, мелетий Вояхевич (1690 г., декабрь). *АЮЗР.* Ч. I. Т. V. С. 297.

[2505] Там же.

[2506] Письмо Мелетия Вояхевича, нареченного архимандрита Киево-Печерской лавры, с просьбой дозволить ему принять посвящение во архимандриты в Киеве от митрополита киевского (1691 г.). *Там же.* Ч. I. Т. V. С. 314–317; Письмо Варлаама Ясинского, митрополита киевского, патриарху Адриану, по поводу просьбы братии Киево-Печерской лавры о поставлении Мелетия Вояхевича в архимандриты лавры и с собственноручною припискою Ясинского о других церковных делах (1691 г.). *Там же.* Ч. I. Т. V. С. 317–318; Письмо Паисия, наместника Киево-Печерской лавры, с братиею патриарху Адриану, с просьбою дозволить Мелетию Вояхевичу принять посвящение в архимандрита лавры в Киеве (1691, сентябрь). *Там же.* Ч. I. Т. V. С. 311–314.

[2507] Письмо патриарха Адриана Варлааму Ясинскому, митрополиту киевскому, с изъявлением дозволения ему поставить Мелетия Вояхевича в архимандрита Киево-Печерской лавры (1691, октябрь). *Там же.* Ч. I. Т. V. С. 328.

[2508] Письмо патриарха Адриана наместнику Киево-Печерской лавры Паисию с изъявлением дозволения на то, чтобы Мелетий Вояхевич был поставлен в архимандриты лавры в Киеве митрополитом Варлаамом (1691, октября 31). *Там же.* Ч. I. Т. V. С. 323–325; Письмо патриарха Адриана Мелетию Вояхевичу, избранному в архимандриты Киево-Печерской лавры, с дозволением ему принять поставление в этот сан в Киеве от митрополита киевского Варлаама Ясинского (1691 г.). *Там же.* Ч. I. Т. V. С. 324–327; Письмо патриарха Адриана Варлааму Ясинскому, митрополиту киевскому, с изъявлением дозволения ему поставить Мелетия Вояхевича в архимандрита Киево-Печерской лавры (1691, октябрь). *Там же.* Ч. I. Т. V. С. 327–330.

[2509] Лист гетьмана до Івана та Петра Олексійовичів про обрання архімандрита Києво-Печерської лаври та поставлення і посвячення його київським митрополитом. *ЛІМ-1.* С.426.

[2510] Згідно з джерелами, новообраний архімандрит у 1691–1693 роках приїжджав у Батурин на різдвяні святкування та старшинські з'їзди. Отже, він, незважаючи на свої хвороби, долав за кілька днів відстань від Києва до гетьманської столиці. Зрозуміло, поїздка до Москви мала бути тривалішою. Та, схоже, архімандрит не вбачав у ній особливої потреби.

[2511] *Величко С.* Літопис. 2020. С. 754.

[2512] Там само. С. 754–755.

[2513] *Митрополит Евгений [Болховитинов]*. Описание Киево–Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. С. 120.

[2514] Лист гетьмана до Івана та Петра Олексійовичів (1691 р., лютого 11, Батурин). *З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи* / упоряд. та автор передмови *В. В. Станіславський*. Київ : Інститут історії України НАН України, 1996. С. 66–67.

[2515] Там само. С. 66.

[2516] Там само.

[2517] *Титов Ф.* Типография Киево–Печерской лавры. Исторический очерк. Київ, 1916. Т. 1. С. 393.

[2518] *Кагамлик С.Р.* Вуяхевич-Височинський Михайло Васильович, чернече ім'я Мелетій. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. Київ : КМ Академія, 2001. С. 128.

[2519] Статѣ, даннiе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. *УІМ-1*. С. 61.

[2520] *Кочегаров К.* «Вси наши вольности в арендах». «Остерегательное письмо» против украинского гетмана Ивана Самойловича 1684 г. *Сборник статей по русской истории в честь Александра Ивановича Гамаюнова к его 60-летию от друзей и коллег.* Москва : Древлехранилище, 2019. С. 186; О посылке в Киевский жилой полк провинившихся стрельцов: стрельца Вавила Григорьева за написанную по его веленью грамотку с непристойными словами о том, что малороссийских городов казаки, соединясь с донскими, хотят убить гетмана Ивана Самойловича за аренды. РДАДА. Ф. 229. Оп. 1. Спр. № 174. Л. 42–49.

[2521] 1686, березня 1. Батурин. Універсал Івана Самойловича про встановлення в Україні оренд на продаж спиртних напоїв, дьогтю, тютюну та на млини для утримання найманого війська. *Універсали українськиї гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687).* С. 833.

[2522] Приложение. *Кочегаров К.* « Вси наши вольности в арендах». «Остерегательное письмо» против украинского гетмана Ивана Самойловича 1684 г. С. 199–200.

[2523] 1687, липня 25. Табір під Коломаком. Універсал Івана Мазепи, який повідомляє про обрання його гетьманом. *УІМ-1*. С. 69.

[2524] Статѣ, даннiе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. С. 61.

[2525] Усе ж гетьман відіслав запорожцям 1000 золотих із своїм посланцем Семеном Вергуном (ЛІМ-1. С. 188).

[2526] До Війська Запорозького Низового. *ЛІМ-1.* С. 188.

[2527] 1689, вересня 20. Москва. Статті гетьмана І. Мазепи, подані царям Іоану Олексійовичу та Петру Олексійовичу про різні справи і рішення останніх на них**.** *ДГІМ*. С. 254.

[2528] *Романовский В. А.* К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII — начале XVIII вв. (К вопросу о первоначальном накоплении). *Некоторые вопросы социально-экономического*

развития Юго-Восточной России. Ставрополь : Ставропольский госпединститут, 1970. С. 341.

[2529] 1689, вересня 20. Москва. Статті гетьмана І. Мазепи, подані царям Іоану Олексійовичу та Петру Олексійовичу про різні справи і рішення останніх на них. *ДГІМ.* С. 255.

[2530] Там само.

[2531] На Лубенщині такі зібрання проводилися у містечках та селах.

[2532] Як повідомляв київський полковник Григорій Коровка-Вольський, «все товариство и все мещане и убогая чернь у вельможности вашей, чтобы им, убогим, в выборах не была досада, но аренда горелчаная никому не досадна, потому что она одна заказана будет, а иным питьем, медом, пивом и брагою шинковать вольность была объявлена <…> чтобы всем полкам закупит аренду горелочную, чтобы потребное число сами горожане выплатили в войсковой скарб, которое по расмотрению вельможности вашей назначено будет, и на том, вси старшие полку моего охотно стоят» (*Романовский В. А.* К истории аренды… С. 344). Думку своїх полчан ніжинський полковник Степан Забіла представив так: «Во все города сотни и села знатных особ из полковой старшины рассылал, и проведал… совершенно от всего народа посполитого, что все единогласными усты, сердцем и помышлением хотят того, что на заплачение войску охотному были збираны деньги с аренды, а поборов давати на то не соизволяют» (Там же. С. 344). Подібне написав від імені полчан і лубенський полковник Л. Свічка: «Все сообща товариство войсковое и посполитые люди единодушными голосами, все мастерские люди руце горе перед своим урядом малые и великие поднимая, великим криком вопияли обновить отставленные аренды, а подымных и поборов все посполитые не приговаривают» (Там же. С. 344). З останнього повідомлення випливає, що на Лубенщині все-таки проводилися зібрання у населених пунктах, і учасники їхні голосували, піднімаючи до гори руки.

[2533] *Романовский В. А.* К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII — начале XVIII вв. С. 345.

[2534] Там же.

[2535] Там же.

[2536] Там же.

[2537] 1690, березня 10. Гетьманські прохання і доповіді та царські на них рішення**.** *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах.* С. 130.

[2538] Там само. С. 129.

[2539] Там само. С. 130.

[2540] Прошения и доклады гетманские в 10 статьях и на оные решения тех же государей марта дня 1690 года. ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 102–103.

[2541] Там само. Арк. 105–106.

[2542] Там само. Арк. 106–107.

[2543] Там само. Арк. 109–110.

[2544] 1690, травня 8. Батурин. Універсал Івана Мазепи про запровадження тютюнової і горілчаної оренди. *УІМ-1.* С. 191.

[2545] Відразу після Великодня.

[2546] Универсал гетмана Мазепы о введении табачной и водочной аренды (8 мая 1690 г.) Публикация *И. Лучицкого*. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца.* 1901. Книга 15. Отд. III. С. 22.

[2547] 29 червня (12 липня).

[2548] Универсал гетмана Мазепы о введении табачной и водочной аренды (8 мая 1690 г.). *Чтения в историческом обществе Нестора летописца.* 1901. Книга 15. Отд. III. С. 22.

[2549] Там же. С. 23.

[2550] Там же.

[2551] Там же.

[2552] Рата — частина податку.

[2553] Универсал гетмана Мазепы о введении табачной и водочной аренды (8 мая 1690 г.). *Чтения в историческом обществе Нестора летописца.* 1901. Книга 15. Отд. III. С. 22.

[2554] Там же.

[2555] При цьому враховувалася й така реалія: винокуріння не набуло поширення у південних полках, «понеже в украинных полках, по рѣкѣ Днѣпру прилежащих, без дров будучи, и вина нихто не курит, и корчем обрѣтаетца мало» (Лист гетьмана І. Мазепи про скасування оренди. *ДГІМ.* С. 188).

[2556] І. Мазепа повідомляв у Москву про згадані нарікання, мовляв, «многіе из городов малороссійских люди, одно для рыб, а другое для соли, на Запорожье ходя, оглашают то запорожцом, что будто аренды суть тяжки, с которых мѣр запорожцы много о том ропщут, и пререкают, и похвалки злые на арендари чинят» (ДГІМ. С. 187).

[2557] Замечательный универсал гетмана Мазепы (20 ноября 1691г.) / публикация А. Стороженка. *Киевская старина.* 1892. № 1. С. 139.

[2558] Там же. С. 140.

[2559] 1692, серпня 31. З табору під Пісками. Універсал гетьмана І. Мазепи гадяцькому полковнику та старшині і до всього посполства про шинкування горілки та оренду шинків. *ДГІМ.* С. 45.

[2560] Там само.

[2561] Там само.

[2562] Там само. С. 46.

[2563] Там само.

[2564] Там само.

[2565] Як дізнаємося з реакції на нього, Батурин до цього не робив згаданого: «А что он, гетман, Иван Степанович, донес им, великим государям, сколко той аренды бывает денежной казны в приход и на какие выходят росходы [хотя они, великие государи, их царское величество того и не требовать, по тому что по их царского величества указу не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссійских городах ведает он, гетман] однако ж они, великие государи, іх царское величество жалуют ево, гетмана, Ивана Степановича за то, милостиво похваляем» (ІР НБУВ. Ф.VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 265).

[2566] Статьи гетмана И. Мазепы, присланные к государям для решений в Москву чрез стольника Ивана Цыклера, канцеляриста Василья Чуйкевича и капитана Лаврентия Шестакова (1692, марта 24). ІР НБУВ. Ф.VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 264.

[2567] Там само. Арк. 266–267.

[2568] 1692, жовтня 20. Донесення гетьмана І. Мазепи про оренди та маєтності. *ДГІМ.* С. 175.

[2569] Там само.

[2570] Там само.

[2571] Там само.

[2572] Там само.

[2573] Там само. С. 176.

[2574] Там само. С. 177.

[2575] Там само. С. 176–177.

[2576] Там само. С. 176.

[2577] Грамота государей от 28 июля 1693 г. об отмене аренды в Малороссии. *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским*. Часть 2. (Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете [1859, январь-март, Кн. I]). С. 13.

[2578] *Тищенко М.* Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. (До історії фінансового права Лівобережної України). *Праці комісії для виучування історії західноукраїнського та вкраїнського права.* Київ : Друкарня Української академії наук, 1927. Вип. III. С. 161.

[2579] Универсал гетмана Мазепы о введении табачной и водочной аренды (8 мая 1690 г.). *Чтения в историческом обществе Нестора летописца.* 1901. Книга 15. Отд. III. С. 22.

[2580] Универсал Ивана Мазепы (1698 г.). *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления.* Киев : Типография К. Малевского, 1893. Т. III (Прилуцкий полк). С. 89.

[2581] Він потрапив у полон в 1709 р. після Полтавської битви і давав свідчення про фінанси.

[2582] 1709, липня 26. Свідчення на допиті мазепинського писаря Григорія Григоровича про доходи, які йшли на поповнення військової скарбниці та особисто гетьмана. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*. С. 396.

[2583] Напевне, мазепинці до суми в 155 450 золотих орендного збору додали й порукавичний збір (близько 40 тисяч золотих). Останній податок був пов'язаний з першим.

[2584] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа : збірник.* Варшава, 1938. Т. І. С. 120.

[2585] 1709, липня 26. Свідчення на допиті мазепинського писаря Григорія Григоровича про доходи. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах.* С. 396.

[2586] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. С. 120.

[2587] *Барвінський В. А.* До питання про індукту та евекту в Гетьманщині. *Наукові Записки науково-дослідної кафедри історії української культури.* Київ : Державне видавництво України, 1927. № 6. С. 441.

[2588] Евекта та індукта становила 2 % від вартості товару (див.: *Шевердін М. М.* Правове регулювання прямих податків в Україні в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2015. Випуск 30. Т. І. С. 62).

[2589] За відомостями 1693–1694 рр. у Москві по кілька раз бували купці з Батурина, Глухова, Коропа, Ніжина, Сосниці, Стародуба. А ніжинські торгаші відвідали за цей час російську столицю 18 разів, привізши товару на суму 7023 рублів (35 115 золотих) [*Пиріг П. В*. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. Київ : Стилос, 1998. С. 91–92].

[2590] Київський купець Роман Якимович, наприклад, привозив щороку товару на кілька сот тисяч золотих, тільки в 1704–1705 р. у Вроцлаві він продав краму на 15 тисяч талярів (*Гуржій О. І.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2004. С. 42).

[2591] Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку / публікація К. Лазаревської. *Український архів*. Київ : Археографічна комісія Всеукраїнської академії наук, 1931. Т. IV. С. 114.

[2592] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. С. 85.

[2593] 1691, травень. Батурин. Універсал Івана Мазепи про відправлення генеральним обозним Леонтія Григоровича для збирання податків на військову армату. *УІМ-2.* С. 139.

[2594] *Утвенко В. В.* Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII — початок XVIII ст.) : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Київ : Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2005. С. 9.

[2595] *Гуржій О., Орлик В.* Селяни України та їх оподаткування в XVII — середині XIX ст. Біла Церква : Видавець Олександр Пшонковський, 2012. С. 94.

[2596] Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. 1729–1730. *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка.* Чернигов : Типография губернского земства, 1901. Выпуск I. С. 94.

[2597] Там же.

[2598] Та же. С. 370, 380, 402.

[2599] Прибутки і витрати гетьманського переволочанського дворця в роках 1721–1722 / публікація М. Василенка. *Український археографічний збірник.* Київ : Українська академія наук, 1926. Т. І. С.72–74 (тут йдеться про те, що з Переволочанського переїзду збирали у 1721 р. 1300 золотих).

[2600] *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. С. 86.

[2601] Там само.

[2602] Там само. С. 210.

[2603] *Іваннікова Л.* Старовинний український звичай «ралець»: традиція і трансформації. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 4. С. 7–15.

[2604] *Фицик Л. А.* З історії фінансового управління в Гетьманщині в другій половині XVII–останній третині XVIII ст. *Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції «Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин» 14–15 травня 2015 р*. Умань : ВПЦ «Візаві», 2015. С. 169.

[2605] *Федоренко П. К.* Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. Москв а: Издательство Академии наук СССР, 1960. С. 82.

[2606] Там же. С. 68.

[2607] *Пиріг П. В*. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. Київ : Стилос, 1998. С. 58.

[2608] *Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині. Київ : Українська академія наук, 1926. С. 19.

[2609] Там само.

[2610] *Смолка А. О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII — початку XVIII ст. Київ : Задруга,1996. С. 108.

[2611] На селітряних майданах займалися виробництвом сировини для пороху.

[2612] 1691, березня 15. Батурин. Універсал Івана Мазепи жителеві Переяслава Василеві Максимовичу з дозволом на виготовлення селітри. *УІМ-1.* С. 216.

[2613] 1708, лютого 11. Стародуб. Універсал стародубівського полковника Івана Скоропадського мглинському сотникові з товариством про виконання стрілецької повинності. *УІМ-1.* С. 618.

[2614] *Голубка С. М.* Інституалізація фінансового господарства України (історична ретроспектива). Київ : ДННУ «Академія фінансового управління», 2013. С. 184.

[2615] *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. С. 120.

[2616] 1703, грудня 21. Батурин. Універсал Івана Мазепи щодо порядку стягнення індукти та евекти в Гетьманщини. *УІМ-2.* С. 321.

[2617] Прикметний щодо їхньої діяльності лист гетьмана І. Мазепи Ф. Томарі від 3 липня 1691 р.: «Пане Фотій, ексакторе наш войсковый, скаржилися перед нами жители седневскіе ремесла гарбарского, же фактор ваш в Ромнѣ, на Вознесенском ярмарку будучи, взял в них от чотирох возов шкур девят золотих ексакцій якои, мовясь, они, николы на жадних ярмарках и торгах перед сим будучим ексактором не давали. А нинѣ іх укривжено новим обычаем, в чем просили у нас оборони и справедливости, яко теди они пререченные жители седневскіе тые шкуры на заграницю выпроважалы и не з заграници в сей край впроважали, але тут в Малой Россій домовій в домы свой куповали товары, тако и не подлежали жадному платежу индукти зачим приказуем вам, абысте факторови своему приказали тые девять золотих им, седневцям, привернути и далеи оных и других таковых, таковими ексакціями не турбовали, а если бы тот фактор ваш в Ромнѣ будучій, яковим способом вымовлялся, тих трох талярей оним отдати, теди присилайте оного перед нас в Батурин для даня в том справы» (*УІМ-1*. С. 228).

[2618] Витрати на рік на сердюка та компанійця становили в середньому 20 золотих. Отже, в результаті збору за оренду Батурину доводилося нести загальні витрати на утримання охотницького війська у сумі близько 120 000 золотих. Це було менше, ніж надходило у військову скарбницю.

[2619] *Кононенко В.* Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2017. С. 72.

[2620] Детальніше у розділі 4.

[2621] Ця тема потребує ще детальнішого вивчення. Постараємося з'ясувати це питання у наступних студіях.

[2622] За це його критикували старшини на Бендерській комісії. Проте навіть після смерті І. Скоропадського в 1722 р. московський уряд через спротив канцеляристів, старшин затратив чимало зусиль, аби дізнатися, які податки збираються в Гетьманщині (див.: *Барвинский В. А.* Заметки по истории финансового управления в Гетманщине. Сборник статей в честь проф. В. П. Бузескула [Издан по поводу тридцатилетия его научно-преподавательской деятельности] / Сборник Харьковского историко-филологического общества / Харьковский университет. Историко-филологическое общество. Харьков : Типография «Печатное дело», 1914. Т. 21. С. 823–825).

[2623] Важлива у цьому плані місія гетьманського канцеляриста Самійла Пулверинського до Валахії у 1692 р. Він привіз у Батурин глибокий звіт-аналіз політичної ситуації в європейських країнах, Османській імперії (І. Мазепа доповідав про цю поїздку царям із великим запізненням лише 24 квітня 1693 р., виправдовуючись тяжкою хворобою прибулого вістуна [ЛІМ-2. С. 376–377]). «Польского короля всѣми силами французской король с помощію польской королевой к тому приводыть, — доповідав посланець, — чтоб учинити покой с турки, но немощно, понеже цесарь христіянскій, король польскій и Венецѣня союзом меж собою обовязались, так что един без друга не могут миритца, и хотя король польской хочет мирится с турки, но присяга его с цесарем и с виницѣяны на турков укрѣплена и папиною рукою и кардиналов и многих государей мірских подписана; и Польща и Рѣчь Посполитая польская не хочет мирится с турчином, и для того король польской попущает ордам разорять Польшу» (Скаска Самойла Пунверицкого канцеляриста войсковаго. *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских.* 1849. Кн. 2. Смесь. С. 26). Тобто у Батурині переконалися ще раз, що, незважаючи на бажання короля Яна Собеського, верхівка Речі Посполитої не хоче змінювати союзників, а тому й не діятиме в інтересах України проти Московії.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Сергій ПАВЛЕНКО

Гетьман Іван Мазепа
Перше п’ятиріччя правління

Видання присвячене 30-й річниці Незалежності України, здійснене за сприяння
Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.
Видання призначене для безоплатного розповсюдження

Науково-популярне видання
Київ, «МИСТЕЦТВО», 2021
Українською мовою

Автор Сергій Павленко
Головна редакторка Ніна Прибєга
Дизайн, макетування та художньо-технічне редагування Андрія Прибєги
Редагування та коректура Юлії Дворецької

Відповідальність за концепцію видання, науково-фактологічну
подачу текстового та ілюстративного матеріалів несе автор.

Підписано до друку 04.10.2021. Формат 60 х 90 1/8. Папір крейдяний. Гарнітура Gotham.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 40,0. Тираж 1000 прим. Замовлення № 21-446

Видавець — ДП «Державне спеціалізоване видавництво «Мистецтво»,
04050, м. Київ, вул. Юрія Іллєнка, 63. Тел. +38 044 483 5773. mystetstvo@ukr.net.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи ДК № 6752 від 13.05.2019.

Виготовлювач — ТОВ «Юрка Любченка».
03047, м. Київ, проспект Перемоги, 50. Тел. 098-444-06-68. e-mail: u19-07@ukr.net
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи ДК № 4685 від 06.03.2014.

Павленко, Сергій.
П12 Гетьман Іван Мазепа. Перше п’ятиріччя правління / Сергій Павленко. — Київ : Мистецтво, 2021. — 320 с. : іл. — Укр. мова.

ISBN 978-966-577-314-6

У книзі відомого дослідника Гетьманщини Сергія Павленка опрацьовано практично невивчений пласт джерел щодо перших років правління гетьмана Івана Мазепи. Згідно з ними правитель Гетьманщини постає як енергійний державник, який формував довкола себе команду однодумців, жорстко боровся із тими, хто мріяв розбудовувати промосковську Україну. Уже з перших місяців свого правління володар булави пішов на введення в оману царського уряду в поділі фінансів скинутого І. Самойловича та в налагодженні потаємних дипломатичних контактів з Варшавою. Демонструючи- декларуючи на словах вірнопідданість Москві, гетьман зі своїми однодумцями насправді у 1690–1692 рр. намагався порвати з нею, утворити за допомогою Кримського ханства та Речі Посполитої Руське удільне князівство.

Історик піддає гострій критиці проімперські концепції плідної співпраці І. Мазепи з царем Петром І після двірцевого перевороту 1689 р., викриває тенденційні фальсифікації подій, які подаються як повстання проти Батурина.

У книзі на широкій документальній основі показано заходи гетьмана щодо проведення в Гетьманщині референдумів про поліпшення податкових зборів, фінансування війська та державних інституцій. Під патронатом правителя автономії проходила й реформація Київської митрополії, вибори її провідних духовних очільників, кардинально вирішувалася проблема збільшення доходів монастирів.

Книга дає змогу читачу по-новому переосмислити ранній період гетьманування володаря булави, деталізує реалії приходу його до влади на Коломаку, показує рейментаря як талановитого організатора військових дій. Автор детально вивчив контекст доби, що сприяло виявленню нових подробиць заходів І. Мазепи та його спільників, драму й трагедію «самостійників», які не змогли реалізувати свої проєкти через складні реалії буття сусідніх країн.

УДК